

კავკასიოლოგიური ძიებანი

CAUCASIOLOGIC PAPERS

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

№2

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Faculty of Humanities

Institute of Caucasiology

CAUCASIOLOGIC PAPERS

Тбилисский государственный университет

им. Иванэ Джавахишвили

Факультет гуманитарных наук

Институт кавказоведения

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

Tbilisi 2010 Тбилиси

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო

უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

კავკასიოლოგიური ძიებანი

თბილისი

2010

ჟურნალში დაბეჭდილი სტატიების ნაწილი წაკითხულია
კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო კონგრესზე.

Part of the published articles was read at II International Congress of
Caucasiologists.

Часть представленных в журнале статей доложена на II международном
конгрессе кавказоведов.

© ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

E-mail: caucasiology@gmail.com; caucasiology@tsu.ge

web-pages: <http://caucasiology.tsu.ge>; www.humanities.tsu.ge/congress/

USBN

მთავარი რედაქტორი

ც. ბარამიძე (თბილისი)

სარედაქციო კოლეგია

რ. აბაშია (თბილისი), ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი),
ნ. არდოტელი (თბილისი), ტ. ახუნდოვი (ბაქო), ი. ბრაუნი (ვარშავა), ი. გაგოშიძე
(თბილისი), ლ. ვარდანიანი (ერევანი), ხ. თაოვი (ნალჩიკი), ჯ. კვიციანი (თბილისი),
ი. კოჯიმა (ტოკიო), მ. ი. მაჰომედოვი (მაჰაჩყალა), მ. როზინი (დონის როსტოვი), რ.
ფარეულიძე (ტომის რედაქტორი, თბილისი), ვ. შენგელია (თბილისი)

სარედაქციო საბჭო

ნ. აბესაძე (თბილისი)	ს. პატიევი (ნაზრანი)
ა. აბრეგოვი (მაიკოპი)	ნ. რუხაძე (თბილისი)
ბ. ბლაჟენოკოვი (ნალჩიკი)	თ. უჯუხუ (თბილისი)
თ. გამყრელიძე (თბილისი)	დ. ფორკერი (ლაიფციგი)
რ. გორდუზიანი (თბილისი)	ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)
გ. გოცირიძე (თბილისი)	ნ. ქუთელია (თბილისი)
მ. თეთრაძე (თბილისი)	ე. ქურთიშვილი (თბილისი)
ა. თიმაევი (გროზნო)	მ. ჩუხუა (თბილისი)
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)	ა. ხალიდოვი (გროზნო)
ხ. მაღაევა (მაჰაჩყალა)	შ. ჯამბეკოვი (გროზნო)
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)	რ. ჯანაშია (თბილისი)
ლ. მინაშვილი (თბილისი)	ო. ჯაფარიძე (თბილისი)

Editor in Chief

Ts. Baramidze (Tbilisi)

Editorial Staff

R. Abashia (Tbilisi), I. Abdullaev (Mahachkala), T. Akhundov (Baku), N. Ardoteli (Tbilisi),
L. Azmaiparashvili (Tbilisi), I. Braun (Warsaw), I. Gagoshidze (Tbilisi), I. Kojima (Tokyo),
J. Kvitsiani (Tbilisi), M. Magomedov (Mahachkala), R. Pareulidze (Editor, Tbilisi), M. Rozin
(Rostov-on-Don), V. Shengelia (Tbilisi), Kh. Taov (Nalchik), L. Vardanyan (Yerevan)

Editorial Board

N. Abesadze (Tbilisi)
A. Abregov (Maykop)
B. Bgazhnokov (Nalchik)
M. Chukhua (Tbilisi)
D. Forker (Leipzig)
Th. Gamkrelidze (Tbilisi)
R. Gordeziani (Tbilisi)
G. Gotsiridze (Tbilisi)
Sh. Jambekov (Grozny)
R. Janashia (Tbilisi)
O. Japaridze (Tbilisi)
A. Khalidov (Grozny)

E. Kurtishvili (Tbilisi)
K. Kutateladze (Tbilisi)
N. Kutelia (Tbilisi)
M. Lordkipanidze (Tbilisi)
N. Machavariani (Tbilisi)
Z. Mallaeva (Mahackala)
L. Minashvili (Tbilisi)
S. Patiev (Nazran)
N. Rukhadze (Tbilisi)
M. Tetradze (Tbilisi)
A. Timaev (Grozny)
T. Ujukhu (Tbilisi)

Главный редактор

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Редакционная коллегия

Р. Абашиа (Тбилиси), И. Абдуллаев (Махачкала), Л. Азмайпарашвили (Тбилиси), Н. Ардотели (Тбилиси), Т. Ахундов (Баку), Я. Браун (Варшава), Л. Варданян (Ереван), И. Гагошидзе (Тбилиси), Дж. Квициани (Тбилиси), Я. Коджима (Токио), М. И. Магомедов (Махачкала), Р. Пареулидзе (редактор тома, Тбилиси), М. Розин (Ростов-на-Дону), Х. Таов (Нальчик), В. Шенгелиа (Тбилиси)

Редакционный совет

Н. Абесадзе (Тбилиси)
А. Абрегов (Майкоп)
Б. Бгажноков (Нальчик)
Т. Гамкrelидзе (Тбилиси)
Р. Гордeзиани (Тбилиси)
Г. Гоциридзе (Тбилиси)
Ш. Джамбеков (Грозный)
Р. Джанашиа (Тбилиси)
О. Джапаридзе (Тбилиси)
Н. Кутелиа (Тбилиси)
Е. Куртишвили (Тбилиси)
М. Лордкипанидзе (Тбилиси)

К. Кутателадзе (Тбилиси)
З. Маллаева (Махачкала)
Н. Мачавариани (Тбилиси)
Л. Минашвили (Тбилиси)
С. Патиев (Назрань)
Н. Рухадзе (Тбилиси)
М. Тетрадзе (Тбилиси)
А. Тимаев (Грозный)
Т. Уджуху (Тбилиси)
Д. Форкер (Лейпциг)
А. Халидов (Грозный)
М. Чухуа (Тбилиси)

1954-2010

ედგნება პროფესორ მიხეილ ქურდიანის ხსოვნას

In memoriam Professor **Mikheil Kurdiani**

Посвящается памяти **Михэила Курдиани**

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ც. ბარამიძე (თბილისი), პროფესორი მიხეილ ქურდიანი	23
მიხეილ ქურდიანის შრომების ბიბლიოგრაფია	33

ენათმეცნიერება

ც. ბარამიძე (თბილისი), შესავალი სიტყვა კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო კონგრესზე	121
ლ. გეგუჩაძე (თბილისი), თუმცააკაემირიან რთულ კონსტრუქციათა შესახებ ქართულში	129
რ. გერსამია, მ. ლომია (თბილისი), ტაბუ ქართულ ეთნოკულტურაში გველის ეთნოლინგვისტური ანალიზის საფუძველზე	145
რ. ზეკალაშვილი (თბილისი), თავაზიანობა, როგორც ეროვნულ ფასეულობათა სისტემის ასახვა და მისი ენობრივი მარკერები ქართულში	162
ზ. კიკვიძე (ქუთაისი), რამდენიმე პოსტულატი ფარული სქესის შესწავლისათვის გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში	187
ქ. მარგანი-სუბარი (თბილისი), ევიდენციულობის საკითხისათვის სვანურ ენაში	193
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი), კითხვითობის -მა და უარყოფითობის -მ- მორფემათა ისტორიისათვის აფხაზურში და მათი საერთო ამოსავლის კავშირი ქართული ენის ანალოგიურ კატეგორიებთან	207
თ. მახარობლიძე (თბილისი), ინვერსია და ერგატივიზაციის პროცესი	219
ს. ოშიაძე (თბილისი), ღირებულებითი პარადიგმა სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით	232
*ს. პატიევი (მაგასი), გართულბული ქვემდებარე ინგუშურში ..	244

*ვარსკვლავით აღნიშნული სათაური ეკუთვნის წერილის რეზიუმეს.

ნ. რუხაძე (თბილისი), ზოგი ლექსემის ისტორიისათვის უდიურ ენაში. I	245
ტ. სისარულიძე (ყარსი), ლ. აგიძა (თბილისი), ანბანი და სეპარაცია	256
ე. ქავთარაძე (თბილისი), მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობიდან	269
მ. ქურდიანი (თბილისი), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის პრობლემა (საკითხის მდგომარეობა და პერსპექტივები)	275
*ს. შიხალივა (მაჰაჩყალა), თაბასარანული ენის ლექსიკური პოტენციალი ქრისტიანულ დისკურსში	317
ნ. ციხიშვილი (თბილისი), II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი საშუალებების ქართულში	318
* ა. ხალიდოვი (გროზნო) სიტყვაწარმოების როლის შეუფასებლობისათვის ჩეჩნურსა და სხვა კავკასიურ ენებში	347
რ. ჯანაშია (თბილისი), რენე ლაფონი კავკასიური ენების ლატერალური თანხმოვნების შესახებ	349
* * *	
ც. ბარამიძე (თბილისი), მიხეილ ქურდიანი, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“. თბილისი, 2007 (რეცენზია)	365
*ა. ხალიდოვი (გროზნო), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დადგენის თაობაზე: მ. ქურდიანის კონცეპციის მხარდაჭერა (რეცენზია)	373
რ. ფარეულიძე (თბილისი), მ. ჩუხუა, „იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“. I. თბილისი, 2008 (რეცენზია)	380

ისტორია

ე. ავალიანი (თბილისი), „კავკასიური ძიებანი“: ბრიტანელი მეცნიერის მიერ კავკასიური სასახლურ მიწის ისტორიული მიმოხილვა	395
ნ. ახვლედიანი (ბათუმი), კერძო კოლექციაში დაცული რამდენიმე ოსმალური დოკუმენტური წყარო	409
*მ. ბარაზბიევი (ნაღჩიკი), ყარაჩაელი, ბალყარელი და ქართველი არისტოკრატების კეთილმეზობლური ურთიერთობები	420
*ლ. გუგუტლოვა (ნაღჩიკი), გენდერული თანასწორობის პრობლემა საბჭოთა მოღერნიზაციის წლებში (ყაბარდო-ბალყარეთის მაგალითზე)	428
ს. ზედელაშვილი (თბილისი), ადათობრივი სამართალი კავკასიელ მთიელ ხალხთა კონსოლიდაციაში (XIX ს.)	429
ჯ. კვიციანი (თბილისი), მემკვიდრეობითობის პრობლემა კავკასიურ ცივილიზაციაში	439
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი), მეფე გიორგი II-ის (1072-1089) კარის (ყარსისა) და ვეჟინის ციხეთათვის ბრძოლის ისტორიიდან.	454
*ჯ. მესხიძე (სანქტ-პეტერბურგი), იტალიის საგარეო პოლიტიკის კავკასიური მიმართულება: ევენტუალობა და რეალობა	466
ლ. მირიანაშვილი (თბილისი), ქართულ-სომხური კონფესიური შემწყნარებლობა შუა საუკუნეებში	468
*ჯ. რახაევი (ნაღჩიკი), XVI-XIX საუკუნეების ოსმალური წყაროები ადიღეელთა (ჩერქეზთა) შესახებ	487
ი. ტატიშვილი (თბილისი), ერთი ხეთური ფორმულის წარმოშობისათვის	488
ქ. ქუთათელაძე (თბილისი), ქართველთა გასომხების საკითხისათვის XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული პერიოდიკის მიხედვით	502
*კ. ძამიხოვი (ნაღჩიკი), ყაბარდოს როლი საქართველოს რუსეთის სახელმწიფოსთან ურთიერთობებში (XVI-XVIII სს)	546
*შ. ხაფიზოვი (მაჰაჩყალა), ქალაქ ზაქათალის ფორმირება	560

არქეოლოგია

ი. ბერძენიშვილი (თბილისი), ადრექრისტიანული სანათლავეები დასავლეთ საქართველოდან.....	563
ი. გაგოშიძე (თბილისი), არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა	585
ი. გაგოშიძე (თბილისი), ი. ბაბაევი (ბაქო), ფ. კნაუსი (მიუნხენი), აქემენიდები კავკასიაში	601
დ. გუნია (თბილისი), სატაძრო რელიეფური ფიგურული გამო-სახულებები, მათი როლი და მხატვრული ხასიათი (კავკასიის ხუროთმოძღვრულ სკოლათა კონტექსტში)	616

ეთნოლოგია

*ვ. ამირიანი (ერევანი), ტრანსფორმაციის ზოგიერთი ასპექტი ხეზე კვეთის სომხურ ტრადიციულ ხელნაკეთებაში	632
გ. გოცირიძე (თბილისი), კავკასიის ხალხთა ტრადიციული კულტურული ურთიერთობების ეთნოსოციალური ასპექტები	633
*ა. თადეოსიანი (ერევანი), თავისუფალი არჩევნების პრობლემა სომხეთში: ზოგიერთი კულტურულ-ანთროპოლოგიური ასპექტი ..	641
*ჰ. კრაგი (კოპენჰაგენი), დაკვირვებანი ემიგრაციაში მყოფ ჩეჩენთა იდენტობაზე	650
ნ. მგელაძე, ლ. ტუნაძე (ბათუმი), ოსმალური გავლენები XIX საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მემორიალურ კულტურაზე	651
*ლ. სოლოვიოვა (მოსკოვი), ქალი ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა საოჯახო და საზოგადოებრივ ყოფაში: ტრადიციები და თანამედროვე იდეოლოგიის ფორმირება	676
ნ. ხარჩილავა (ბათუმი), ხელოვნური ნათესაობა და საქორწინო აკრძალვები (გალის რაიონის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)	677

ლიტერატურა, ფოლკლორი

ე. გოგიაშვილი (თბილისი), მორალური ღირებულებები ვაინახურ ზღაპრებში	697
თ. გოგოლაძე (გორი), კავკასიის კულტურული სამყარო და ნი- ზამი განჯელის სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელები...	703
ნ. პოპიაშვილი (თბილისი), მიჯაჭვული გმირის სახე კავკასიურ ფოლკლორში	714
ქ. სიხარულიძე (თბილისი), კარდაკარ ჩამოვლის ჩვეულება კავ- კასიის ხალხთა რიტუალურ სისტემაში	727
თ. ქურდოვანიძე (თბილისი), მაქციაობის მითური მოტივი ქარ- თულ-ჩრდილოკავკასიურ ზღაპარში [“სამეფო ძაღლის” (ATU 449) მაგალითზე]	735
*ო. ჯამბეკოვი (გროზნო), ცეცხლის მოტაცების პრობლემა ჩენ- ნურ ფოლკლორში	751

Contents

Ts. Baramidze (Tbilisi), Professor Mikheil Kurdiani	27
Bibliography of Mikheil Kurdiani's Works	66

Linguistics

Ts. Baramidze (Tbilisi), Introduction Speech at II International Congress of Caucasiologists	124
*L. Geguchadze (Tbilisi), On Complex Constructions with Conjunction <i>tum-ca</i> in Georgian	143
*R. Gersamia, M. Lomia (Tbilisi), An Ethno-Linguistic Analysis of <i>gveli</i> 'snake': an Example of Taboo in Georgian Ethno-Culture	161
*R. Janashia (Tbilisi), Rene Lafon and Caucasian Laterals	364
*E. Kavtaradze (Tbilisi), From Mari Brosse's Kartvelological Activity	274
*A. Khalidov (Grozny), On Underestimation Dug Compounding in Chechen and Other Caucasian Languages	346
Z. Kikvidze (Kutaisi), Some Postulates for the Study of Covert Gender in Genderless Languages	190
*M. Kurdiani (Tbilisi), Problem of Kinship of the Iberian-Caucasian Languages (situation and perspectives of the issue)	301
*N. Machavariani (Tbilisi), Toward the History of Interrogative -ma and Negative -m- Morpheme in Abkhaz and the Connection of Their Common Origin with Georgian Analogous Category.	217
T. Makharoblidze (Tbilisi), Inversion and the Process of Ergativization	227
*K. Margiani-Subari (Tbilisi), Towards the Issue of Evidentiality in Svan.	205
*S. Omiadze (Tbilisi), Paradigm of Values from the Viewpoint of Socio-	

* A title marked with asterisk applies to a summary of a work.

cultural Anthropology	240
* S. Patiev (Magas) , Complicated Subject in Ingush	244
* N. Rukhadze (Tbilisi) , On the History of Some Lexemes in the Udi Language. I.	255
S. Shikhalieva (Mahachkala) , Lexical Potential of the Tabassaran Language in the Christian Discourse	311
* T. Sikharulidze (Qars), L. Avidzba (Tbilisi) , Alphabet and Separation ...	268
* N. Tsikhishvili (Tbilisi) , II Permansive and Mixed Conjunctive in Middle Georgian	336
* R. Zekalashvili (Tbilisi) , Politeness as Reflection of the System of National Values and Its Verbal Markers in Georgian	186
* * *	
* Ts. Baramidze (Tbilisi) , Mikheil Kurdiani, “Foundations of the Iberian-Caucasian Linguistics”, Tbilisi, 2007 (review)	372
M. Khalidov (Grozny) , On Ascertainment of Ibero-Caucasian Languages’ Affinity (review)	377
* R. Pareulidze (Tbilisi) , M. Chukhua, “Comparative Grammar of the Iberian-Ichkerian Languages”, Tbilisi, 2008 (review)	391

History

* N. Akhvlediani (Batumi) , Some Ottoman Documental Sources Preserved in Private Collections	412
E. Avaliani (Tbilisi) , “The Caucasian Exploration”: British Scholar’s Historical Review on the Caucasian Borderland	402
* M. Barazbiev (Nalchik) , Good Interrelations of the Qarachay-Balqarian and Georgian Aristocracy	420
* K. Dzamikhov (Nalchik) , Qabardo in Interrelations Between Eastern Georgia and Russian State in the 16-18 th c.c.	546
* L. Guketlova (Nalchik) , Problem of Gender Equality in the Years of Soviet	

Modernization	428
Sh. Khapizov (Mahachkala) , Formation of the Town Zakatala	555
*K. Kutateladze (Tbilisi) , On the Georgians' Armenization According to the Georgian Periodicals on the Border of the 19-20 th c.c.	529
*J. Kvitsiani (Tbilisi) , Problem of Heritage in Caucasian Civilization	453
*M. Lordkipanidze (Tbilisi) , From the History of Struggle of Giorgi II (1072-1089) for Kari (Qarsi) and Vezhini Fortress	461
*J. Meskhidze (St.-Petersburg) , The Caucasian Line of the Italian Foreign Policy: Eventuality and Reality	467
*L. Mirianashvili (Tbilisi) , The Georgian-Armenian Confessional Liberalism in the Middle Ages	477
*J. Rakhaev (Nalchik) , Ottoman Sources of the 16-19 th cc. on Adygians (Circassians)	487
*I. Tatishvili (Tbilisi) , Towards the Origin of One Hittite Formula	501
*S. Zedelashvili (Tbilisi) , Adat Law in Consolidation of the Caucasus Mountain Peoples	438

Archeology

I. Berdzenishvili (Tbilisi) , Early Christian Baptisteries from Western Georgia	576
*I. Gagoshidze (Tbilisi) , Archeology and Basque-Kartvelian Problem	600
*I. Gagoshidze (Tbilisi), I. Babaev (Baku), F. Knauss (Munich) , Archaeomenids in the Caucasus	615
*D. Gunia (Tbilisi) , Facade Relief Figures, Their Role and Characteristics in the Context of Caucasian Architectural Schools	626

Ethnology

* V. Amiryan (Yerevan) , Some Aspects of Traditional Wood-carving Art's Transformation in Armenia	632
* G. Gotsiridze (Tbilisi) , Ethno-social Aspects of Communication Culture of the Caucasus Peoples.	637
* N. Kharchilava (Batumi) , Artificial Relations as Prohibiting Condition for Marriage	694
H. Krag (Copenhagen) , Observations on Chechen Identity in Exile	642
* N. Mgeladze, T. Tunadze (Batumi) , Ottoman Influence in the 19 th c. Memorial Culture of South-Western Georgia	665
* L. Solovieva (Moscow) , A Woman in Family and Social Everyday Life among the North Caucasus Peoples: Traditions and the Shaping of Modern Ideology.	675
* A. Tadevosyan (Yerevan) , Problem of Free Election in Armenian: Some Cultural and Anthropologic Aspects	641

Literature, Folklore

* E. Gogiasvili (Tbilisi) , Moral Values in the Vainakh Folk-tales	702
T. Gogoladze (Gori) , The Cultural World of the Caucasus and Moral-Esthetic Model of Nizami Ganjeli's Love	709
* O. Jambekov (Grozny) , Problem of Fire Stealing in the Chechen Folklore	751
* T. Kurdovanidze (Tbilisi) , Mythical motif of the Turnover in Georgian and North-Caucasian Tales	744
* N. Popiashvili (Tbilisi) , The Image of a Chained Hero in the Caucasian Folklore	725
* K. Sikharulidze (Tbilisi) , The Custom of Door-to-Door Walking in the Ritual System of the Caucasus Peoples	734

С о д е р ж а н и е

Ц. Барамидзе (Тбилиси), Профессор Михэил Курдиани	30
Библиография Михэила Курдиани	91

Языкознание

Ц. Барамидзе (Тбилиси), Вступительное слово на II международном конгрессе кавказоведов	126
*Л. Гегучадзе (Тбилиси), О сложных конструкциях с союзом tumса в грузинском языке	135
*Р. Герсамиа, М. Ломиа (Тбилиси), Табу в грузинской этнокультуре на основе этнолингвистического анализа слова gveli (змея)	154
Р. Джанашиа (Тбилиси), Ренэ Лафон о латеральных согласных кавказских языков	357
Р. Зекалашвили (Тбилиси), Вежливость, как отражение системы национальных ценностей и ее лингвистические маркеры в грузинском языке.	175
Э. Кавтарадзе (Тбилиси), Из картвелологической деятельности Мари Броссе	272
*З. Киквидзе (Кутаиси), Несколько постулатов для изучения скрытого рода в языках, не имеющих грамматического рода	192
М. Курдиани (Тбилиси), Проблема родства иберийско-кавказских языков (состояние вопроса и перспективы)	289
К. Маргиани-Субари (Тбилиси), К вопросу эвиденциальности в сванском языке	199
*Т. Махароблидзе (Тбилиси), Инверсия и процесс эргативизации	231
Н. Мачавариани (Тбилиси), К истории морфем просительности -та и отрицания -т в абхазском и связь их общего происхождения с	

* Заглавие, отмечанное звездочкой, относится к резюме статьи.

аналогичными категориями грузинского языка	212
С. Омиадзе (Тбилиси) , Ценностная парадигма с точки зрения социально-культурной антропологии	237
С. У. Патиев (Магас) , Осложненное подлежащее в ингушском языке	241
*Н. Рухадзе (Тбилиси) , К истории некоторых лексем в удийском языке	250
Т. Сихарулидзе (Карс), Л. Авидзба (Тбилиси) , Алфавит и сепарация	263
А. И. Халидов (Грозный) , О недооценке роли словопроизводства в чеченском и других кавказских языках	337
Н. Цихишвили (Тбилиси) , Формы II многократного и смешанного сослагательного в среднегрузинском	327
С. Х. Шихалиева (Махачкала) , Лексический потенциал табасаранского языка в христианском дискурсе	303

* * *

Ц. Барамидзе (Тбилиси), Михэил Курдиани , «Основы иберийско-кавказского языкознания» Тбилиси, 2007 (рецензия) ..	369
Р. Пареулидзе (Тбилиси), М. Чухуа , Сравнительная грамматика картвельских и нахских языков. I. Тбилиси, 2008 (рецензия)	386
А. И. Халидов (Грозный) , Об установлении родства иберийско-кавказских языков (в поддержку концепции М. Э. Курдиани) (рецензия-отзыв)	373

История

*Э. Авалиани (Тбилиси) , «Кавказские разыскания»: Историческое обозрение британского ученого по вопросу кавказских пограничных земель	408
*Н. Ахвледиани (Батуми) , Несколько османских документальных источников, хранящихся в частной коллекции	411
М. И. Баразбиев (Нальчик) , Добрососедские взаимоотношения карачаево-балкарских и грузинских аристократов	413
Л. Х. Гукетлова (Нальчик) , Проблема гендерного равноправия в годы советской модернизации (на материалах Кабардино-Балкарии)	421

К. Ф. Дзамихов (Нальчик), Кабарда во взаимоотношениях Восточной Грузии с Российским государством в XVI-XVII вв.	533
С. Зеделашвили (Тбилиси), Адатное право и проблема консолидации горских кавказских народов	434
Дж. Квициани (Тбилиси), Проблема преемственности в кавказской цивилизации	447
К. Кутателадзе (Тбилиси), Об арменизации грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX-XX вв.	518
М. Лордкипанидзе (Тбилиси), Из истории борьбы царя Георгия II за Карскую и Вежинскую крепости (1072-1089)	460
Дж. Месхидзе (Санкт-Петербург), Кавказское направление внешней политики Италии: эвентуальность и реальность	462
Л. Мирианшвили (Тбилиси), Грузино-армянский конфессиональный либерализм в средние века	473
Дж. Я. Рахаев (Нальчик), Османские источники XVI-XIX вв. об адыгах	479
И. Татишвили (Тбилиси), К происхождению одной хеттской формулы	495
Ш. М. Хапизов (Махачкала), Формирование города Закаталы.	547

Археология, искусство

*И. Бердзенишвили (Тбилиси), Раннехристианские баптистерии из Западной Грузии	584
Ю. Гагошидзе (Тбилиси), Археология и баскско-картвельская проблема	593
Ю. Гагошидзе (Тбилиси), И. Бабаев (Баку), Ф. Кнаус (Мюнхен), Ахемениды на Кавказе	609
М. Гуниа (Тбилиси), Фасадные рельефные фигурные изображения, их роль и художественная характеристика (в контексте кавказских школ зодчества)	621

Этнология

В. Амирян (Ереван), Некоторые аспекты трансформаций в искусстве традиционной резьбы по дереву в Армении	629
*Г. Гоциридзе (Тбилиси), Этносоциальные аспекты коммуникативной культуры народов Кавказа	636
Х. Краг (Копенгаген), Наблюдения над чеченской идентичностью в эмиграции	646
Н. Мгеладзе, Т. Тунадзе (Батуми), Османское влияние на мемориальную культуру Юго-Западной Грузии в XIX веке	659
Л. Т. Соловьева (Москва), Женщина в семейном и общественном быту народов Северного Кавказа: традиции и формирование современной идеологии	666
А. Тадевосян (Ереван), Проблема свободы выбора в Армении: некоторые культурантропологические аспекты	638
Н. Харчилава (Батуми), Искусственное родство как запрещающее условие брака (этнографические материалы по Гальскому району) . .	686

Литература, фольклор

Е. Гогиашвили (Тбилиси), Моральные ценности в вайнахских сказках	700
*Т. Гоголадзе (Гори), Кавказское культурное пространство и морально-эстетическая модель любви Низами Гянджеви	713
О. А. Джамбеков (Грозный), К проблеме похищения огня в фольклоре чеченцев	745
Т. Курдованидзе (Тбилиси), Мифический мотив оборачивания в грузино-северокавказских сказках (на примере «Царской собаки» АТУ 449)	740
Н. Попиашвили (Тбилиси), Образ прикованного героя в кавказском фольклоре	720
К. Сихарулидзе (Тбилиси), Обряд хождения по дворам в ритуальной системе народов Кавказа	731

ც. ბარამიძე (თბილისი)

პროფესორი მიხეილ ქურდიანი

(1954-2010)

საერთაშორისო საენათმეცნიერო საზოგადოებას გამოაკლდა თანამედროვე ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების, ქართული კავკასიოლოგიური სკოლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი, კავკასიელი ხალხების ერთიანობის სიმბოლო, მათი უსაყვარლესი შვილი და იმედი მიხეილ ქურდიანი – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი (1998), პროფესორი (2000), საქართველოს საპატრიარქოს გელათის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი (1995) და პრეზიდენტი (2007 წლიდან 2010 წლამდე); არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილების გამგე; ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის პროფესორი (2010 წლამდე), 2003 წლიდან სრულიად საქართველოს რუსთაველის საზოგადოების პრეზიდენტი, ვახტანგ გორგასლის II ხარისხის ორდენის კავალერი, მწერალთა კავშირის წევრი 1992 წლიდან.

მიხეილ ქურდიანის სამეცნიერო ინტერესების ძირითადი სფეროებია: ზოგადი ენათმეცნიერება, კომპარატივისტიკა, გრამატიკოლოგია, იბერიულ-კავკასიური ენები, ეთნოლინგვისტიკა, ლიტერატურის თეორია, ლექსთმცოდნეობა. სამეცნიერო შრომების რაოდენობა 295 (მათ შორის – 3 მონოგრაფია).

მიხეილ ქურდიანმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ზოგადი ანუ თეორიული და შედარებითი ენათმეცნიერების განვითარების საქმეში. მან საუნივერსიტეტო სწავლების სამივე საფეხურისათვის წარმოადგინა ზოგადი (resp. თეორიული) ენათმეცნიერების სრული კურსის კონცეფცია, რომლის სისრულე, სიახლე და აქტუალობა ამ დარგის სპეციალისტებისათვის მოიაზრება როგორც ერთიანი იერარქიული სისტემა, რომელიც ფუნქციონირებს ლინგვისტიკის პროფესიული მომზადების ყოველ საფეხურზე უწყვეტად, შესაბამისი საუნივერსიტეტო საფეხურის მიზანდასახულობასთან სამეცნიერო დისციპლინის ინტერესთა სრული შესაბამისობით და პარალელიზმის გამორიცხვით.

პროფესორ მიხეილ ქურდიანს ყოველთვის აწუხებდა ის მდგომარეობა, რომელშიაც ამჟამად იმყოფება თეორიული ლინგვისტიკა საქართველოში. იგი აღნიშნავდა, რომ გვეყავს ცალმხრივად განსწავლული ლექტორები, რომლებიც მათი მაღალი სამეცნიერო ხარისხებისა და წოდებების მიუხედავად, არიან შეზღუდულნი ამა თუ იმ მიმდინარეობის ან სკოლის თვალსაზრისით, მეტიც, მოდური თუ მოდიდან გამავალი მეც-

ნიერული პარადიგმით, რომელსაც აწვდიან სტუდენტებს, როგორც მეცნიერების უკანასკნელ სიტყვას. უნივერსიტეტში ბაკალავრის, მაგისტრის ან დოქტორის სამეცნიერო ხარისხმიღებული ლინგვისტიკი, თავისი სამეცნიერო ხარისხის შესაბამისად, უნდა ფლობდეს ზღვრულ, კვალიფიცირებულ ინფორმაციას თავის სპეციალობაში, კორექტულად, მეთოდოლოგიური იმანენტის დონეზე იყენებდეს სპეციალურ მეთოდებს და, რაც მთავარია, აზროვნებდეს კრიტიკულად.

პროფესორი მიხეილ ქურდიანი თვლიდა, რომ ლინგვისტიკა ზუსტი და ვერიფიცირებადი მეთოდების მქონე მეცნიერებაა და ამ მხრივ ტოლს არ უდებს საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებს, მაგრამ ლინგვისტიკა, ამ შემთხვევაში თეორიული, შედგება რამდენიმე დარგისგან და ამ დარგებს შორის არ არსებობს ტერმინთა სინონიმურობა (სემიოტიკაში, კომპარატივისტიკაში, ანთროპოცენტრულ (კომუნიკაციურ) ლინგვისტიკასა და სოციოლინგვისტიკაში); არადა, ყველა მათგანი ზოგადი (resp. თეორიული) ლინგვისტიკის დარგია. მკვლევარი მიხეილ ქურდიანისთვის პრინციპულად განსხვავებულია ერთმანეთისგან მათი კვლევის მეთოდებიც.

პროფესორ მიხეილ ქურდიანს პუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტები საუნივერსიტეტო სწავლების ტრადიციით ზოგადი ენათმეცნიერების პროპედევტიკური ნაწილით, ანუ ენათმეცნიერების შესავლით, პროფესიული სიყვარულით შეჰყავდა ზოგადი ენათმეცნიერების მრავალფეროვან სამყაროში, აძლევდა მათ ენის, როგორც ენათმეცნიერების საგნისა და ენობრივი ნიშნის დეფინიციებს თეორიული ლინგვისტიკის სხვადასხვა დარგის მიხედვით, თვალსაჩინოს ხდიდა ამ დარგების იმანენტურ მარკერებს, აწვდიდა მათ ფუნდამენტური ლინგვისტიკის ტერმინთა მნიშვნელობას და მათ არასინონიმურობას დარგების მიხედვით და ა.შ., აძლევდა სტუდენტებს საბაზო ცოდნას, უვითარებდა მოწოდებული ინფორმაციის კლასიფიკაციისა და ვერიფიკაციის უნარს და ასწავლიდა მეთოდებს, ენობრივ ფაქტსა და ინტერპრეტაციას შორის განსხვავებას, ამა თუ იმ თეორიული საფუძვლის ამოცნობასა და განსაზღვრას რელევანტური ნიშნის მიხედვით, მათ ურთიერთშედარებას სინქრონიაში თანარსებულ ინტერპრეტაციებთან, რაც პროფესორ მიხეილ ქურდიანს მიაჩნდა პროფესიონალად ჩამოყალიბებისათვის გადამწყვეტი ღირებულების მქონედ. ამით სტუდენტები განასხვავებენ თეორიულ ლინგვისტიკაში პოვნირ მითოლოგიებს – „რწმუნის“ საგანს – ცოდნისგან.

ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი პროფესორ მიხეილ ქურდიანისათვის საბაკალავრო და სამაგისტრო დონეების მიხედვით განსხვავებული სახით იყო წარმოდგენილი. იგი თანამედროვე სოციოლინგვისტური კვლევის მეთოდებისა და თეორიების საკუთრივ ლინგვისტურ ინტერპრეტაციებს განიხილავდა სოციოლინგვისტური იმანენტის ფარგლებში. მიხეილ ქურდიანისათვის ეს კურსი ორიენტირებულია მულტილინგვური მონაცემებით ოპერირებაზე, რომელშიც სათანადოდ არის ასახული ქართველური და მთის კავკასიური ენების მასალაც, რამაც სარწმუნო უნდა გახადოს წამოყენებული დებულებები, რადგან მათი ვერიფიცირება არაპოპოგენური და არაიზომორფული ენების საშუალებით ხდება.

მეცნიერ მიხეილ ქურდიანის კვლევის პრიორიტეტები დაკავშირებულია საქართველოში და, საზოგადოდ, ენათმეცნიერებაში ისეთი კარდინალური და გაჭიანურებული საკითხის გადაწყვეტასთან, როგორცაა ქართველური და მთის კავკასიური ენების ნათესაობის დამტკიცებასთან მკაცრი და ვერიფიცირებული მეთოდების გამოყენებით. ამ საქმეში ქართველმა ლინგვისტებმა ითამაშეს გადამწყვეტი როლი (მ. ჩუხუა, მ. ქურდიანი...). მათმა ნაშრომებმა უკვე მოიპოვეს საერთაშორისო აღიარება კავკასიოლოგთა წრეებში. ამ ნაშრომებს მიეცათ ახალი პარადიგმის კვალიფიკაცია. ამგვარად, ქართველური და მთის კავკასიური ენების ნათესაობის დასაბუთებით გამოიკვეთა ახალი რეალობა, პერსპექტივები, პრიორიტეტები. ამ თვალსაზრისით უადრესად საინტერესოა ლინგვისტური, არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მონაცემების ურთიერთვერიფიკაცია.

მიხეილ ქურდიანის „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“ შემაჯამებელი, საეტაპო ნაშრომია იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის თეორიაში. მასში დადგენილია ამ ენობრივი ოჯახის თითოეულ ჯგუფში შემავალ ენებს შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობანი, ფუძე-ენის ფონოლოგიური სისტემის, მორფოლოგიური ინვენტარისა და სიტყვაფორმათა არქეტიპების ვერიფიცირებადი რეკონსტრუქციები და სარწმუნო ეტიმოლოგიები. ამ ნაშრომს შემდგომში უნდა დაეფუძნოს რაოდენობრივად ახალი ეტაპი – ახალი მასალისა და ახალი შეპირისპირებების გამოვლენა შესატყვისობათა დადგენილი სისტემის რეინტერპრეტაციის პრობლემები და სხვა.

მიხეილ ქურდიანი იკვლევდა ქართველთა პირველსაცხოვრის ენობრივი მონაცემების მიხედვით და საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურას, პრაქართველთა ტომობრივ შედგენილობას, კულტურული და სამეურნეო ყოფის არაერთ საკითხს.

სემანტიკისა და ტიპოლოგიის დარგში კვლევას აწარმოებდა სამი მიმართულებით: ა) ნათესაობის ტერმინები, ბ) სივრცის სტრუქტურირება (resp. მარკირების) და გ) ფერის აღმნიშვნელი ლექსიკის ანალიზი (ისტორიულ-შედარებითი და შედარებით-ტიპოლოგიური) იბერიულ-კავკასიური, ინდო-ევროპული და სემიტურ-ჰამიტური მასალის საფუძველზე. ამ კვლევის თეორიული საფუძველია ლინგვისტური ანთროპოლოგია („ენათა შორის სინონიმურობა არ არსებობს“ – ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი).

მიხეილ ქურდიანის სამუშაო მაგიდაზე დარჩა მასალები სოციო-ლინგვისტიკის დარგში, რომლითაც იგი ცდილობდა კენეტ ლი პაიკის „ეთიქს“ და „ემიქს“ მიდგომის ახლებური „ენერგისტული“ ინტერპრეტაციის დანერგვას და მისი ფართო შესაძლებლობის დემონსტრირებას კავკასიაში ენობრივ ქცევათა დესკრიფციის თვალსაზრისით.

ქართველურ ენათა და დიალექტთა კვალიფიკაციის სფეროში მიზანწრაფულად შექმნილ კრიზისთან დაკავშირებით მიხეილ ქურდიანი მუშაობდა ენისა და დიალექტის სოციოლინგვისტური და კომპარატივისტული დეფინიციების სრულყოფისა და პრინციპული გამიჯნისათვის, მომიჯნავე თეორიული პრობლემების დამუშავებისათვის, ქვეყანაში დიგ-

ლოსიური და ბილინგუური მოცემულობების მართვის თეორიული ბაზის ჩამოყალიბებისათვის.

ზემოთქმული მიხედვით ქურდიანის მხოლოდ კვლევითი პრიორიტეტებია. მათ პარალელურად იგი აწარმოებდა საერთაშორისო კონტაქტებით ნაკარნახევ კვლევებს, იყო არაერთი სამეცნიერო ფორუმის მონაწილე და თავადაც თვლიდა, რომ ნებისმიერი ლინგვისტური ინსტიტუციის არსებობას აზრი აქვს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას აქვს ამბიცია, იყოს იდეათა გენერატორი და დისკურსანტი საერთაშორისო მასშტაბით და მოიხვეჭს ძალებს ამ ამბიციების რეალიზაციისათვის. სწორედ ამიტომ მიხედვით ქურდიანი მხარში ედგა კავკასიოლოგიის ინსტიტუტს როგორც პირველი, ასევე მეორე საერთაშორისო კონგრესის ორგანიზებასა და სამეცნიერო მიმართულებების განსაზღვრაში. II კონგრესი, სამწუხაროდ, მის გარეშე გაიძარა.

მიხედვით ქურდიანს მიაჩნდა, რომ თეორიული და შედარებითი ენათმეცნიერების ინსტიტუტი არა მარტო უნდა იდგეს თანამედროვე მსოფლიო ზოგადი ლინგვისტიკის დონეზე, არამედ თავადაც უნდა განაპირობებდეს ამ დონეს.

წავიდა ჩვენგან ახალგაზრდა, მაგრამ მაინც ვალმოხდილი მეცნიერი, საზოგადო მოღვაწე, რომელსაც, როგორც თავად იტყოდა, თამამად შეუძლია გაუსწოროს თვალი იმქვეყნად ფარნავაზს, ლეონტი მროველს, ივ. ჯავახიშვილს, არნ. ჩიქობავას. მისი მიწიერი ცხოვრების დასასრული აღსავსე იყო ემოციებით, ტანჯვითა და ტკივილით. უფალმა აქვე, მიწიერ ცხოვრებაში, მოახილვა სატანჯველი სასუფეველის დასამკვიდრებლად. იგი ქართველ ლინგვისტთა შორის გამობრწყინდა ვითარცა მთიები ხილულსა და განქარვებად ზეცის სამყაროში, რათა სამარადისო ნათელით იყოს მოცული მიხედვით ქურდიანის მარადიული სამკვიდრებელი.

Ts. Baramidze

Professor Mikheil Kurdiani

(1954–2010)

International linguistic society has lost an eminent representative of modern general and Iberian-Caucasian linguistics, one of outstanding successors of Georgian Caucasiology, symbol of the Caucasian peoples' unity, their favor son and hope **Mikheil Kurdiani** – Doctor of Philological Sciences (Hab.) (1998), Professor (2000), Academician of Gelati Academy of Sciences of Georgian Patriarchate (1995) and its President (since 2007 till 2010), Head of the Department of General Linguistics at the Arnold Chikobava Institute of Linguistics, Professor of the Ivane Javakishvili Tbilisi State University and St. Andrew the First-Called Georgian University at the Georgian Patriarchate (up to 2010), since 2003 the President of Rustaveli Society of All Georgia, holder of the Second Class Order of Vakhtang Gorgasali, member of Union of Writers since 1992.

Mikheil Kurdiani's basic spheres of scientific interests are: general linguistics, comparativistics, grammatology, Iberian-Caucasian languages, ethno-linguistics, theory of literature, verse studies. The number of scientific works is 295 (among them 3 monographs).

Mikheil Kurdiani made a valuable contribution to the cause of developing general or theoretical and comparative linguistics. He represented conception of complete course of general (resp. theoretical) linguistics for three stages of university teaching. Specialists of this branch interpreted and comprehended the completeness, novelty and actuality of it as an united hierarchal system that functions continuously on each stage of professional training of linguists in complete accordance of interests of science discipline with purposefulness of relevant university degree and with excepting parallelism.

Professor Mikheil Kurdiani always troubled by the present situation of theoretical linguistics in Georgia. He noted that there were one-sided educated lectures who in spite of their high scientific degrees and ranks were limited from the standpoint of this or that orientation and school and the more, popular and unpopular scientific paradigms which were presented to students by them as a last word in science.

Professor M. Kurdiani considered that linguistics was the science with exact and verificative methods and from this viewpoint it was beyond natural sciences. But linguistics – in this case theoretical, consists of several branches and there is no synonymy of terms (in semantics, comparativistics, anthro-pocentric (communicative) and socio-linguistics). But all of them are the branches of general (resp. theoretical) linguistics. As a researcher their researching methods were principally different for M. Kurdiani.

Following the university teaching, a propaedeutic part of general linguistics, i.e. introductory course of linguistics, Professor M. Kurdiani accessed the baccalaureates in different worlds of linguistics with accustomed professional loving, gave them definitions of a language as a subject and marker of linguistics according to different branches of linguistics, made obvious imminent markers of these branches, gave them meaning of

fundamental linguistic terms and their non-synonymity according to branches, etc., gave the students fundamental knowledge, improved their classifying and verifying ability of given information, taught them methods, difference between a language fact and interpretation, to recognize this or that theoretical basis and to define it according to relevant feature, their inter-comparing with interpretations co-existing in synchrony, that M. Kurdiani considered to be a determinant evaluable meaning in formatting as a professional. Owing to it students differ an objects of 'faith' – mythologems revealed in theoretical linguistics from knowledge.

For Prof. M. Kurdiani course of general linguistics was represented differently according to magistrate and baccalaureate level. He discussed the modern socio-linguistic research methods and linguistic interpretation of theories within the limits of socio-linguistic immanentism. For M. Kurdiani this course was oriented on using multilingual data in which Kartvelian and mountainian Iberian-Caucasian data was also relevantly reflected and which should make the arisen arguments trustworthy as their verification occurred by means of non-homogeneous and non-isomorphic languages.

Research priorities of scholar M. Kurdiani are connected with solving of those cardinal and unsettled issues such as the arguments on the kinship of the Kartvelian and mountainian languages using the structural and verified methods. Georgian linguists (M. Kurdiani, M. Chukhua...) played a decisive role in it. Their works gained international recognition among caucasiologists. These works were given the qualification of new paradigm. Thus, owing to basic kinship of the Kartvelian and mountainian Iberian-Caucasian languages new reality, perspectives, priorities were revealed. From this standpoint inter-verification of linguistics, archeological and anthropologic data is noteworthy.

M. Kurdiani's "**Foundations of Iberian-Caucasian linguistics**" is a summing stage work in the kinship theory of the Iberian-Caucasian languages. The work established the natural and regular sound-correspondences among the languages of each group of this language family, verification reconstruction of a parent-language's phonological system, morphological inventars and word-forms' archetypes and trustworthy etymologies. In future this work will be a basis for qualitative new stage – researching a new material and new comparing, problem of reinterpretation of fixed system of word-correspondences and others.

M. Kurdiani researched the first-habitant of Georgians according to language data and social structure of Common-Kartvelian society, Pre-Georgians' tribe structure, many issues of cultural and economic life.

On the basis of (historical-comparative and comparative-typological) Iberian-Caucasian, Indo-European and Semitic-Hamit material he researched semantics and typology towards three directions: a) kinship terms, b) space structuring (resp. marking) and c) analysis of the vocabulary denoting color. A theoretical basis of these researches is a linguistic anthropology ("There is no synonymy among languages" V. Humboldt).

On M. Kurdiani's working table there remained the materials in socio-linguistics by what he tried to introduce new "energeistic" interpretation of "ethics" and "emics" approaching of K. Pike and to demonstrate its wide possibilities from the viewpoint of description of language conducts in the Caucasus.

In view of the crisis purposefully created in the qualification sphere of the Kartvelian languages and dialects, M. Kurdiani worked on improving and principal demarcating of socio-linguistic and comparativistics definitions of a language and dialect, on elaborating adjacent theoretical problems, on forming a theoretical basis of governing diglossive and bi-lingual data in the country.

Abovesaid is only M.Kurdiani's research priorities. Simultaneously the scholar carried out researches dictated by international contacts. He was a participant of many forums and thought that the existence of any linguistic institute had purport if it had ambitious to be generator of ideas and discursant on an international scale and it could collect its strength for realizing these ambitiousness. Just owing to this M. Kurdiani supported the Institute of Caucasiology in organizing and defining of the 1st as well as 2nd international congresses. Unfortunately the 2nd congress was held without him.

M. Kurdiani considered that institute of theoretical and comparative linguistics not only should be on the level of modern world general linguistics but also it itself should determine this level.

He passed away young but a scholar who paid his duty, public figure who as he used to say can boldly look in the eyes of Parnavaz, Leonti Mroveli, Ivane Javakhishvili... in the other world. His last period of life was full of emotions, martyr and pain. The God here in this world gave him suffering. He shines among linguists like heavenly bodies in the sky. Let his eternal peace be illuminated for ever.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Профессор Михэил Курдиани

(1954–2010)

Грузинская наука понесла невосполнимую утрату: скончался виднейший представитель современного общего и иберийско-кавказского языкознания, один из самых ярких продолжателей традиций грузинской кавказоведческой школы, символ единства кавказских народов Михэила Курдиани – доктор филологических наук (1998), профессор (2000), академик Гелатской академии наук Патриархии Грузии (1995) и ее президент (с 2007 года до 2010 года); заведующий отделом общего языкознания Института языкознания им. Арн. Чикобава; профессор Тбилисского государственного университета им. Ив. Джавахишвили, профессор Грузинского университета им. Святого Андрея Первозванного Патриархии Грузии (до 2010 года), президент Всегрузинского общества им. Ш. Руставели (с 2003 года), кавалер ордена Вахтанга Горгасали II степени, член Союза писателей с 1992 года.

Основными сферами научного интереса Михэила Курдиани являлись: общее языкознание, компаративистика, грамматология, иберийско-кавказские языки, этнолингвистика, теория литературы, стиховедение. Количество научных трудов – 295 (их них 3 монографии).

Михэил Курдиани внес весомый вклад в дело развития общего, т.е. теоретического и сравнительного языкознания. Он представил концепцию полного курса общего (геср. теоретического) языкознания для всех трех ступеней университетского обучения, полнота, новизна и актуальность которого специалистами этой области воспринимается и осмысливается как единая иерархическая система, которая функционирует непрерывно на каждой ступени профессиональной подготовки лингвистов, в полном соответствии интересов научной дисциплины с целенаправленностью соответствующей университетской ступени и с исключением параллелизма.

Профессора Михэила Курдиани всегда тревожило то состояние, в котором на сегодняшний день находится теоретическая лингвистика в Грузии. Он отмечал, что у нас есть односторонне обученные лекторы, которые, несмотря на высокие научные степени и звания, являются ограниченными с точки зрения той или иной школы или направления, более того, модные или выходящие из моды научные парадигмы, преподносятся ими студентам как последнее слово науки. Лингвист, получивший в университете научную степень бакалавра, магистра или доктора, согласно своей научной степени, должен владеть предельной, квалифицированной информацией по своей специальности, корректно, на уровне

методологического имманентизма использовать специальные методы и, что самое главное, мыслить критически.

Профессор Михэил Курдиани считал, что лингвистика является наукой с точными и верифицированными методами, и с этой точки зрения стоит значительно выше естественных наук, однако лингвистика, в данном случае теоретическая, состоит из нескольких отраслей и между этими отраслями отсутствует синонимичность терминов (в семиотике, компаративистике, антропоцентрической (коммуникационной) лингвистике и социолингвистике); а ведь каждая из них является отраслью общей (resp. теоретической) лингвистики. Михэил Курдиани принципиально по-разному подходил к методам исследования, используемым в этих отраслях.

Профессор Михэил Курдиани, следуя традиции университетского обучения, пропедевтической частью общего языкознания, т.е. введением в языкознание, с профессионализмом и любовью приобщал студентов бакалавриата факультета гуманитарных наук к широкому кругу вопросов общего языкознания, давал им дефиниции языка, как предмета и языкового признака языкознания, согласно различным областям лингвистики, делал наглядным имманентные маркеры этих областей, преподносил студентам значения терминов фундаментальной лингвистики и отсутствие их синонимичности по областям и т.д., давал базовые знания, развивал умение и навыки классификации и верификации предоставленной информации и обучал различению методов, языковых фактов и интерпретации, распознаванию и определению той или иной теоретической основы согласно релевантному признаку, их сравнению с интерпретациями, сосуществующими в синхронии, что, по мнению профессора Михэила Курдиани, имело решающее значение при формировании профессионала. Благодаря этому студенты отличали предмет «веры» – обнаруженные в теоретической лингвистике мифологемы – от знаний.

Курс общего языкознания профессором Михэилом Курдиани был представлен согласно уровням бакалавриата и магистратуры. Он рассматривал собственные лингвистические интерпретации методов и теорий современных социолингвистических исследований в рамках социолингвистического имманентизма. Для Михэила Курдиани этот курс был ориентирован на оперирование мультилингвальными данными, в которых соответствующим образом отражен материал картвельских и горских кавказских языков, что должно сделать достоверным выдвинутые положения, поскольку их верификация происходит средствами негомогенных и неизоморфных языков.

Приоритеты исследования ученого Михэила Курдиани в языкознании были связаны с решением таких кардинальных и нерешенных в свое время вопросов, каким является доказательство родства картвельских и горских кавказских языков с использованием строгих и верифицированных методов. В этом деле грузинские лингвисты (М. Чухуа, М. Курдиани,...) сыграли решающую роль. Их труды уже приобрели международное признание в кругах кавказоведов. Этим работам была дана квалификация новой парадигмы. Таким образом, благодаря обоснованию родства картвельских и горских кавказских языков выявилась новая реальность, перспективы, приоритеты. С этой точки зрения весьма важной представляется взаимоверификация лингвистических, археологических и антропологических данных.

«Основы иберийско-кавказского языкознания» Михэила Курдиани представляют собой подытоживающий, этапный труд в теории родства иберийско-кавказских языков. В нем установлены закономерные и регулярные

звукосоответствия между языками, входящими в каждую группу этой языковой семьи, верифицируемые реконструкции и достоверные этимологии фонологической системы, морфологического инвентаря и архетипов словоформ языка-основы. Положения, представленные в данной работе, в будущем должны стать основой для качественно нового этапа - для обнаружения еще неизвестного материала и сопоставлений, проблем реинтерпретации установленной системы соответствий и т.д.

Михэил Курдиани, исходя из языковых данных, исследовал первоначальные места проживания грузин и социальную структуру общекартвельского общества, племенной состав прагрузин, целый ряд вопросов их культурного и хозяйственного быта.

В области семантики и типологии он вел исследования по трем направлениям: а) термины родства; б) структурирование пространства (гео. маркированность) и в) анализ (сравнительно-исторический и сравнительно-типологический) цветообозначающей лексики на основании иберийско-кавказского, индоевропейского и семито-хамитского материала. Теоретическим основанием для такого исследования является лингвистическая антропология («Не существует синонимичности между языками» - Вильгельм фон Гумбольдт).

На рабочем столе Михэила Курдиани остались материалы в области социолингвистики, с помощью которых он пытался внедрить новейшую «энергетическую» интерпретацию «этического» и «эмического» подхода Кеннета Ли Пайка и продемонстрировать ее широкие возможности с точки зрения дескрипции языкового поведения на Кавказе.

В связи с кризисом, **целенаправленно** созданным в сфере квалификации картвельских языков и диалектов, Михэил Курдиани работал над совершенствованием и принципиальным размежеванием социолингвистических и компаративистских дефиниций языка и диалекта, обработкой смежных теоретических проблем, над формированием теоретической базы управления диглоссными и билингвальными данностями в стране.

Вышеуказанное являлось только исследовательским приоритетом для Михэила Курдиани. Параллельно с этим он вел продиктованные международными контактами исследования, являлся участником не одного научного форума и сам же считал, что существование любого общелингвистического института имеет смысл только в том случае, если у него есть амбиция быть генератором идей и дискурсантом в международном масштабе, и он сможет привлечь силы для реализации этих амбиций. Именно поэтому Михэил Курдиани оказывал поддержку Институту кавказоведения в организации и определении научных направлений как первого, так и второго международного конгресса. К сожалению, второй конгресс прошел без него.

Михэил Курдиани считал, что институт теоретического и сравнительного языкознания не только должен находиться на уровне современной мировой общей лингвистики, но и сам должен определять этот уровень.

От нас ушел молодой, но выполнивший свой долг ученый, общественный деятель, который, как он сам говорил, смело сможет смотреть на том свете в глаза Парнавазу, Леонтию Мровели, Ив. Джавахишвили, Арн. Чикобава. Последний период его жизни был полон эмоций, мучений и боли. Всевышний уже на этом свете, в земной жизни провел его через страдания. Он блеснул среди грузинских ученых как светило на небосклоне, с тем чтобы обрести вечный покой, освещенный вечным светом.

მიხეილ ქურდიანის შრომების ბიბლიოგრაფია

1973

1. მცირე შენიშვნები. – გაზ. „წიგნის სამყარო“, №10 (118), ოთხშაბათი, 23 მაისი, 1973, თბილისი. გვ. 3. რიტკული შენიშვნები გალაკტიონ ტაბიძის თხზულებათა თორმეტტომეულის VII ტომზე (თბილისი, 1972 : 356).

1975

2. სცენაზე რეჟოლუციური გურია. მახარაძის თეატრის ერთი სპექტაკლის გამო. – გაზ. „კომუნისტი“ №250 (16371), შაბათი, 18 ოქტომბერი, 1975, თბილისი. გვ. 4. რეცენზია მახარაძის (ოზურგეთის) აღ. წუწუნავას სახელობის სახელმწიფო დრამატული თეატრის სპექტაკლზე „ნინოშვილის გურია“ (პიესის ავტორი – შალვა დადიანი, დამდგმელი რეჟისორი – სერგო ახალაძე).

1976

3. ვაი მეცნიერული ნაშრომი – ჟურნ. „განთიადი“, №6 (ნოემბერ-დეკემბერი), ქუთაისი, 1976 : 74-79. რეცენზია ნელი დუმბაძის წიგნზე „ქართული სიმბოლიზმი“. ბათუმი, 1973 : 240.

1978

4. სერგო მელაძე. ბენეფისი – ეპიზოდები მსახიობის ცხოვრებიდან. აღმანახი „ნობათი“ („ცისკრის“ ბიბლიოთეკა). წიგნი პირველი, იანვარ-თებერვალი, თბილისი, 1978 : 36-44. ესსე მესხეთის სახელმწიფო თეატრის ახალგაზრდა მსახიობზე.

1980

5. ავანგარდისტული მანიფესტები. კრებული „პოეზია უპირველეს ყოვლისა“, თბილისი, 1980: 214-218. გამოკვლევა და ორი დადასტურებული მანიფესტის პუბლიკაცია.

6. ორი დედამიწა. აღმანახი „ჯეჯილი“, წიგნი მეთვრამეტე, თბილისი, 1980 : 18-32. სტატია საბავშვო ლიტერატურის პრობლემებზე. გამოხმაურება: ელიზბარ უბილავა. „უმადურობა ჭეშმარიტების ნიღბით“. გაზ. „თბილისი“, №48 (8766), პარასკევი, 26 თებერვალი. გვ. 3.

1981

7. წინაპართა დაწყებული საქმე. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, №25 (2254), პარასკევი, 19 ივნისი, თბილისი, 1981 : 11.

დიალოგი იტალიელ ქართველოლოგ პროფესორ ლუიჯი მაგაროტოსთან.

8. „ურია“ – „ჰურიას“ გამო – გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, №34 (2263), პარასკევი, 21 აგვისტო, 1981, თბილისი. გვ. 13. რეპლიკა წერეთლის გამოკვლევაზე „ქართული ეთნიკური ტერმინის „ურის“ „ჰურია“-ს შესახებ“ წიგნში „არნოლდ ჩიქობავას“ (დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული). თბილისი, 1979 : 173-179.

9. **ბასკურ-ქართულის გამო.** გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“ №39 (2268), პარასკევი, 25 სექტემბერი, თბილისი, 1981 : 12-13. დიალოგი ბასკ მწერალთან და მეცნიერთან, ბასკური ენის სამეფო აკადემიის აკადემიკოს შაბიერ კინტანასთან.

10. **ზაირა ძიძავა.** კატალოგი. თბილისი. საქართველოს მხატვართა კავშირის გამოცემა. თბილისი, 1981. წინასიტყვაობა ქართულ (გვ. 2-6) და რუსულ (გვ. 8-11) ენებზე. სტატია ახალგაზრდა ფერმწერი ქალის შემოქმედებაზე.

1982

11. **საუკუნის დასაწყისი.** ჟურნ. „ცისკარი“, №5, თბილისი, 1982 : 138-148. გამოკვლევა მეოცე საუკუნის დასაწყისის ლიტერატურის ტიპოლოგიაზე.

12. **ორი დედამიწა.** წერილი მეორე. – აღმანახი „ჯეჯილი“, წიგნი მეცხრამეტე. თბილისი, 1982 : 11-20. სტატია საბავშვო წიგნის გაფორმებისა და ილუსტრირების პრობლემებზე.

1983

13. **ტერმინოლოგიური სიზუსტისათვის.** – აღმანახი „კრიტიკა“, №2 (43). თბილისი, 1983 : 74-84. თეორიული ხასიათის სტატია ლიტერატურულ მიმდინარეობათა არსისა და მათი ამსახველი ტერმინების შესახებ.

14. **Appunti sulla zaum** – ჟურნ. „il verri“ №. 29-30. pp. 57-62 [Trad. di Daniela Rizzi]. შენიშვნები ზაუმის შესახებ – ჟურნ. „ილ ვერი“, №29-30 : 57-62, იტალიურ ენაზე (მთარგმნელი დანიელა რიცი). გამოკვლევა ზაუმის (საუკუნის დასაწყისის ავანგარდისტული პოეზიის არაცნობიერი ენის) შესახებ.

1984

15. **მასალები ქართველურ ენათა ვერსიფიკაციის გენეზისისათვის.** - კრებული „ჭაშნიკი“ (ქართული ლექსთმცოდნეობის საკითხები). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1984: 18-43. მონოგრაფია. საერთო-ქართველური ვერსიფიკაციული სისტემის რეკონსტრუქციისა და მოდელირების მცდელობა.

16. **ავანგარდიზმი თბილისში.** – ჟურნ. „მნათობი“, №6. 1984, თბილისი : 169-176. რეცენზია კოლექტიურ მონოგრაფიაზე „L'avanguardia a Tiflitz“, Venezia, 1982, 328 p. [13. Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasiologia dell'Universita degli Studi di Venezia]. თანაავტორები: აკაკი გაწერელია, ბაჩანა ბრეგვაძე, ემზარ კვიციანიშვილი.

17. **მითოლოგიური ლექსიკონის გამო.** – გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, №50 (2335), პარასკევი, 7 დეკემბერი : 10-11. რეცენზია აკაკი გელოვანის წიგნზე „მითოლოგიური ლექსიკონი“, თბილისი, 1983 : 720. გამოსმაურება: ა. გელოვანი. პასუხი კრიტიკულ შენიშვნებზე. აღმანახი „კრიტიკა“, №5 (60). თბილისი, 1986 : 51-74. თანაავტორი: ლევან ბრეგვაძე.

18. **ჯაჭვგაუხდელი.** – გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, №152 (10613), ხუთშაბათი, 20 დეკემბერი. გვ. 3. სტატია პოეტ-აკადემიკოს გრიგოლ აბაშიძის შემოქმედებაზე, მიძღვნილი მისი 70 წლისთავისადმი.

19. **მასალები ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ლექსიკონისათვის. I, II.** ენა და აზროვნება. I სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აკადემიკოს ნიკო მარის დაბადებიდან 120 წლისთავისადმი. 1884 წლის 25 დეკემბერი, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1984 : 10-13.

20. **სიყვარულის ქრისტიანული კონცეფციის რუსთველისეული ინტერპრეტაცია.** ენა და აზროვნება. I სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აკადემიკოს ნიკო მარის დაბადებიდან 120 წლისთავისადმი. 1984 წლის 25 დეკემბერი. მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1984 : 13-16.

1985

21. **Книга, изданная в Венеции.** журн. "Литературная Грузия", №1 : 204-214. В соавторстве с А. Гацерелия, Б. Брегвадзе и Э. Квитаишвили. წიგნი, გამოცემული ვენეციაში. ჟურნ. „ლიტერატურული გრუზია“, №1 : 204-214. თანაავტორები: ა. გაწერელია, ბ. ბრეგვაძე, ე. კვიციანიშვილი. პუბლიკაცია წარმოადგენს № 16 ნაშრომის რუსულ ვარიანტს.

22. **ანტიავეროესი** ანუ პოეტური შემოქმედების პრინციპები და მეთოდის პრობლემა თანამედროვე ქართულ კრიტიკაში – აღმანახი „კრიტიკა“ №4 (53) : 78-105. პოლემიკური სტატია აკაკი ვასაძის წერილზე – „შენიშვნები ირონიულ-პაროდიული ნაკადის გამო“. აღმანახი „კრიტიკა“ №2 (51) : 65-103. გამოსმაურება:

1. აკაკი ვასაძე – „გაუგებრობის ნიშნით“ – გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“ №15 (25334). 11 აპრილი, 1986 : 10-11. იგივე იხ. მისივე წიგნში: „პოეზიის პრინციპები“, თბილისი, 1987 : 430-450;

2. თეიმურაზ დოიაშვილი, ლევან ბრეგვაძე – „გაუგებრობის გასაფანტავად“ – ჟურნ. „ლაშარი“, №3, 1991 : 123-126. იგივე იხ. მათივე წიგნში: „პოლემიკას რა უნდა“, თბილისი, 2001: 27-32. პასუხი აკაკი ვასაძის სტატიაზე „გაუგებრობის ნიშნით“.

3. კობა იმედაშვილი – „კრიტიკა საზოგადოებრივი საქმეა“. გაზ. „კომუნისტი“, №112 (19554), 16 მაისი, პარასკევი, 1986 : 3.

23. **ყელსაბამი ჩემი სატრფოსათვის** – გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, №30 (10647). პარასკევი, 8 მარტი. გვ. 2-3. ი. გაგოშიძის წიგნის „ქართველი ქალის სამკაულის“ გამო.

24. **ზარის ხმა სრულიად კავკასიას სწვდებოდა.** – გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, №135 (10742), სამშაბათი, 12 ნოემბერი. გვ. 4. თანაავტორები: ა. არაბული, თ. გვანცელაძე, გ. გოგოლაშვილი, მ. სუხიშვილი, რ. შეროზია. არნოდდ ჩიქობავას გარდაცვალების გამო.

25. **„გამრავლება - მომავლის საფუძველი“.** მიხეილ ქურდიანის სიტყვა წარმოსთქმული მწერალთა კავშირში გამართულ დისკუსიაზე. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, №23 (2360), პარასკევი, 7 ივნისი. გვ. 10. გამოსხმურება: კარლო ინასარიძე, საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის აღწერა, ჟურნალი „მესამე დასი“, №3 (128), ლევილი, საფრანგეთი, 2003 წლის 31 დეკემბერი : 31-32.

1986

26. **ქართველურ-დაღესტნური ბგერათშესატყვისობისათვის.** საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ – მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია 1986 წლის 19-21 მარტს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1986 : 19-20.

27. **საჭიროა გადაიდგას პრაქტიკული ნაბიჯები.** რუბრიკით: „ნებაყოფლობითი დემოგრაფიული საზოგადოების დაარსებისათვის“. გაზ. „კომუნისტის გზა“ №92 (7260), შაბათი, 2 აგვისტო, დუშეთი, 1986 : 2, 4. თანაავტორები: ომარ თურმანაული, ილია ბეგიაშვილი.

ეს წერილი, რომლის ყოველ მომდევნო პუბლიკაციას ემატებოდა ქართველ მწერალთა ახალი ხელმოწერები, სხვადასხვა სათაურებით იბეჭდებოდა საქართველოს რაიონულ პრესაში: 1986 წელს: **ახმეტა:** „ბახტრიონი“ №100 (4.909), 21 აგვისტო, ხუთშაბათი, გვ. 3, და №101 (4.910), 23 აგვისტო, შაბათი. გვ. 3-4, სათაურით – „ჩვენი კაცობის ქვაკუთხედი“; **ყაზბეგი:** „დარიალი“ №108 (5.288) 11 სექტემბერი, ხუთშაბათი, გვ. 3-4 და №109 (5.289), 13 სექტემბერი, შაბათი, გვ. 4. სათაურით – „ჩვენი არსებობის ქვაკუთხედი“; **მესტია:** „ახალი სვანეთი“, №108 (4.493), 11 სექტემბერი, ხუთშაბათი, გვ. 3 და №109 (4.494), 13 სექტემბერი, შაბათი. გვ. 3-4, სათაურით „ფუძვე არ მოიშლებოდე“; **სიდნალი:** „კოლმეურნე“, №112 (8.158), 18 სექტემბერი, ხუთშაბათი, გვ. 3 და №113 (8.159), 20 სექტემბერი, შაბათი. გვ. 3, სათაურით „ჩვენი კაცობის ქვაკუთხედი“; **ყვარელი:** „ყვარელი“, №129 (5.673), 1 ნოემბერი, შაბათი, გვ. 3, №130 (5.674), 4 ნოემბერი, სამშაბათი. გვ. 3, №131 (5.675), 6 ნოემბერი, ხუთშაბათი, გვ. 3, სათაურით „დედავ, ისმინე ქართველის ვედრება“; **წითელწყარო:** „ახალი შირაქი“, №142 (6.905), 25 ნოემბერი, სამშაბათი, გვ. 3-4 და №143 (6.906), 27 ნოემბერი, ხუთშაბათი. გვ. 2, სათაურით „ერის უკვდავების პროექტი“; **თელავი:** „ალაზნის განთიადი“, №152 (7.524), 30 დეკემბერი, სამშაბათი, გვ. 3-4, სათაურით „ნებაყოფლობითი დემოგრაფიული საზოგადოების დაარსებისათვის“. 1988 წელს: **თბილისი:** „თბილისი“, №26 (10.544), 1 თებერვალი, ორშაბათი, გვ. 4-5, სათაურით

„საჭიროა პრაქტიკული ნაბიჯი“ (ნებაყოფლობითი დემოგრაფიული საზოგადოების დაარსებისათვის – მ. ქურდიანის გვარი ამოღებულია გაზეთის რედაქციის მიერ პოლიტიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით მისი ილია ჭავჭავაძის საზოგადოებაში ყოფნის გამო).

1987

28. **პასუხიც ამას ჰქვია** – აღმანახი „კრიტიკა“, 1987, №1 (62) : 115-135. თანაავტორი: ლევან ბრეგაძე. პასუხი ა. გელოვანის მიერ ნაშრომის პასუხად დაწერილ წერილზე – „პასუხი კრიტიკულ შენიშვნებზე“ – აღმანახი „კრიტიკა“, №5 (60), 1986 : 51-74.

გამოსმაურება: ა. გელოვანი. საქმე გარჩევით გასინჯე... აღმანახი „კრიტიკა“, №4 (65), 1987 : 161-166.

29. **„შიშისა“ და „ჭიის“ აღმნიშვნელი საერთო-ქართველური სიტყვები და სიბილანტა შესატყვისობის ზოგი საკითხი** – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ასპირანტა და ახალგაზრდა მეცნიერ – მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია. ეძღვნება დიდი ოქტომბრის რევოლუციის 70 წლისთავს. 1987 წლის 31 მარტს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1987 : 19-20.

30. **იძულებითი განმარტება**, - აღმანახი „კრიტიკა“, 1987, №5 (66) : 242-246. თანაავტორი: ლევან ბრეგაძე. პასუხი ა. გელოვანის მიერ №28 ნაშრომის პასუხად დაწერილ წერილზე – „საქმე გარჩევით გასინჯე...“, – აღმანახი „კრიტიკა“, №4 (65), 1987 : 161-166.

31. **ფუტურიზმი და სხვა** – ჟურნ. „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, 1987, №1-4 გვ. 84-130. მონოგრაფია მეოცე საუკუნის პირველი ნახევრის ევროპის ავანგარდისტული ხელოვნების ისტორიასა და ტიპოლოგიაზე.

32. მიხეილ ქურდიანის აზრი... – აღმანახი „კრიტიკა“, 1987, №6 (67) : 106-109. აზრი აღმანახის იმავე ნომერში გამოქვეყნებულ ნინო დარბაისელის ლექსებზე – რუბრიკით „გზა, გზა...“ (გვ. 100-104).

1988

33. **„მითოლოგიური ლექსიკონის“ გამო** – ლევან ბრეგაძის წიგნში „სიტყვა ძველი, სიტყვა ახალი“. თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“, 1988 : 171-187. ლევან ბრეგაძის თანაავტორობით დაწერილი № 17 ნაშრომის ახალი პუბლიკაცია.

34. **პასუხიც ამას ჰქვია** – ლევან ბრეგაძის წიგნში „სიტყვა ძველი, სიტყვა ახალი“, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1988 : 188-205.

ლევან ბრეგაძის თანაავტორობით დაწერილი №28 ნაშრომის ახალი პუბლიკაცია.

1989

35. **Що означає “Вузьке коло” ?**- газ. "Вечірній Київ", №54 (13568), субота, 4 березня, стр. 2. რას ნიშნავს „ვიწრო წრე“? – გაზ. „ვეჩერნიი კიივ“, №54 (13568), შაბათი, 4 მარტი. გვ. 2. უკრაინულ ენაზე (იგივე ტექსტი დაიბეჭდა გაზეთის რუსულ ადექვატშიც). პოლემიკური შენიშვნები უკრაინული ენის ფუნქციონირების არეალის შეზღუდვის მომხრეთა წინააღმდეგ.

36. **წიგნი სამწერლო ენაზე** – აღმანახი „კრიტიკა“, 1989, №3: 125-127. რეცენზია ბ. ჯორბენაძის წიგნზე „ბალავარი მწერლობისა“, თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“, 1987: 268

1990

37. **საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის ზოგადი პრინციპებისათვის**, გაზეთი „ერისიონი“, თბილისი, №1, პარასკევი. 20 აპრილი. გვ. 4-5.

38. **ერთი კოცონის კვამლი (წერილი, რომელიც თავის დროზე არ დაიბეჭდა)**, გაზეთი „ერისიონი“, №4-5. 20 ივლისი, 1990 : 4-6, პოლემიკური შენიშვნები ვ. ჩეკურიშვილის წერილის „კოცონი კაკლიან გორაზე“ (ჟურნალი „საქართველოს ქალი“ №11. 1986 : 14-15) შესახებ და ქართულ-ნახური ისტორიული ურთიერთობების ტენდენციური გაშუქების გამო.

39. **Префиксальные и суффиксальные способы глагольного словообразования в картвельских и абхазско-адыгских языках.** Тринадцатая региональная научная сессия по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков (глагольные словообразования в иберийско-кавказских языках). Тезисы докладов. Майкоп, 1990, 82-83. Соавтор В. Г. Шенгелиа.

1991

40. **ნანანენა. ჭანური დედაენა. nananena, Lsisches schulbuch,** Freudenstadt: Kaukasus-Verlag. (ფროიდენშტადტი, გერმანია) 134 გვერდი. ლაზურ ენაზე. პარალელურად ქართული და ლათინური შრიფტით. თანაავტორი წათე ბაწაში (წიგნი ხელმოწერილია ფსევდონიმით: ოსმან ტამტრული). გამოსმაურება:

1. ირინე ასათიანი: ოსმან ტამტრული, ნანანენა, ჭანური დედაენა. ჟურნალი „ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე“, №1, 1996, ქართულად გვ. 135-137, ინგლისურად გვ. 265-266.

2. რევაზ შენგელია, ომარ შემიშიში: ოსმან ტამტრული, ნანანენა, ჭანური დედაენა.... ჟურნალი „ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე“. №1, 1996, ქართულად გვ. 137-140, ინგლისურად გვ. 266-269.

41. **ქართველურ და ნახურ ენათა ბგერათშესატყვისობის საკითხისათვის.** – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. XLIX სამეცნიერო სესია ეძღვნება აკად. ვარლამ თოფურიას დაბადებიდან 90-ე წლისთავს. 1991 წლის 17-19 დეკემბერი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1991 : 34.

1993

42. **დემოგრაფიული პრობლემა – დემოგრაფიული პოლიტიკით ანუ მიწა ჩვენი არსობისა (თვალსაზრისი).** გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, №182 (728), ხუთშაბათი, 19 აგვისტო, 1993 : 2. თანაავტორები: ილია ბეგიაშვილი, ავთანდილ სულაბერიძე.

43. **ანჟანბმანი (გადატანა) ქართველურ ენათა ლექსთწყობის სისტემებში.** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 52-ე სამეცნიერო სესია 1993 წლის 21-24 დეკემბერს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1993 : 24.

44. **ალბანური ასომთავრული (გრაფიკული სტრუქტურა და გენეზისის პრობლემა).** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 52-ე სამეცნიერო სესია. 1993 წლის 21-24 დეკემბერს. მუშაობის გეგმა და მოხსენების თეზისები. თბილისი, 1993 : 25-26.

1994

45. **დიდი პროექტი –** გაზ. „თბილისი“, №51, 12 აპრილი, გვ. 8. შოთა ნიშინიანიძის დაბადებიდან 65 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო წერილი.

46. **კიდევ ერთი ფოლკლორული ჟანრის („მავლია“-ს) გამოყოფის აუცილებლობისათვის (წინასწარი მოხსენება).** „ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე“, №2, 1994 : 25-31. ინგლისური ტექსტით.

47. **„საწმისის“ აქადური სახელწოდება და ქართველური ენები.** ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების სამეცნიერო კონფერენცია. 1994 წლის 10-11 მაისი. ეძღვნება მუდმივმოქმედი სემინარის „საენათმეცნიერო საუბრების“ დაარსების 20 წლისთავისა და მისი დამაარსებლის – ბესარიონ ჯორბენაძის–ხსოვნას. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1994 : 12-13.

1995

48. **ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი ლექსთმცოდნეობაში და საერთო-ქართველური პროტურული გამოთქმებისა და იდიომების რეკონსტრუქცია.** „ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე“, №2, 1995 : 33-39. ინგლისური ტექსტით.

49. **მესროპ მაშტოცი და კავკასიური ანბანური სამყარო.** გაზეთი „ლიტერატურული საქართველო“, №8 (8109), 24. II – 3. III. გვ. 11-12.

ნაშრომი მოვსეს კალანკატვაცის „აღვანთა ქვეყნის ისტორიის“ ტექსტოლოგიური ანალიზით ცხადყოფს მესროპ მაშტოცის მიერ ალბანური ასომთავრულის შექმნის ჰიპოთეზის უსაფუძვლობას.

52. **ქალაქ კარ-ის (ყარსის) სახელწოდებისათვის.** ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების II სამეცნიერო კონფერენცია. თბილისი. 1995 წლის 30, 31 მაისი, 1 ივნისი მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. 1995 : 28-29.

53. **„გეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან. ძვირფასი ქვები.** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 54-ე სამეცნიერო სესია 1995 წლის 20-24 ნოემბერს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1995 : 37-38.

54. **მეოცე საუკუნის დასაწყისის ლიტერატურულ მიმდინარეობათა ფორმირების პროცესი საქართველოში.** თბილისის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი ნაშრომის სადისერტაციო მაცნე 10.01.02 – ქართული ლიტერატურა (ხელნაწერის უფლებით). თბილისი. 1995 : 36, ტირაჟი 100 (ინგლისური რეზიუმე : 34-36).

1996

55. **ლამაზმანი** (ციკლიდან „გენიოსები და კომენტატორები“). გაზეთი „ბურჯი ეროვნებისა“, №3 (8), 6 მარტი.

56. **კლასკატეგორიანი ენების გრამატიკულ სტრუქტურათა თეორიული მოდელირების ცდა.** I. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ფილოლოგიის ფაკულტეტი. არნ. ჩიქობავას საკითხავები VII (26-29 მარტი). მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1996 : 35-37.

57. **საერთო-ქართველური ენის დიფერენციაციისა და ქართველურ ენათა ურთიერთმიმართების საკითხისათვის.** გაზეთი „ბურჯი ეროვნებისა“, №4 აპრილი, 1996 : 14.

58. **ქვეწყობილი და თანწყობილი ფაბულები ინგლისურენოვან დრამატურგიაში.** ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, პროფესორ-მასწავლებელთა IV სამეცნიერო კონფერენცია (8-11 აპრილი). მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. ქუთაისი, 1996 : 130-132.

59. **პოეტი მეფე** (ციკლიდან „გენიოსები და კომენტატორები“) გაზეთი „ბურჯი ეროვნებისა“ №5 (10), 1996 : 6-10.

60. ენა და დიალექტი საკუთრივ ლინგვისტური და სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების III სამეცნიერო კონფერენცია. თბილისი, 1996 წლის 4-7 ივნისი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1996 : 41-42.

61. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და ტოხურისა და ჭადაქოლურის კვალიფიკაციის პრობლემა. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოლოგიის ფაკულტეტი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არნოლდ ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. პროფესორ გიორგი როგავას დაბადების 90 წლისადმი მიძღვნილი საიუბილეო სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1996 : 26-27.

62. საერთო-ქართველური ენის დიფერენციაციისა და ქართველურ ენათა ურთიერთმიმართების საკითხისათვის. ჟურნალი “ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე”, №1, 1996 : 9-17. ინგლისური ტექსტით.

63. საერთო-ქართველური ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის სტრუქტურა. ჟურნალი „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებანი“, №2, 1996 : 83-90 (ახლავს ინგლისური რეზიუმე).

64. ქრონიკა. გელათის მეცნიერებათა აკადემია. დოკუმენტები და ფაქტები. ჟურნალი “გელათის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებანი”, №1, 1996 : 5-17. ინგლისური ტექსტით.

65. კავკასიური ანბანური სამყაროს ანბანური რიგის ტიპოლოგია და ივანე ჯავახიშვილის გრამატიკული მოძღვრება. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ივ. ჯავახიშვილის დღეები ქუთაისში. 24-25 სექტემბერი, 1996. დიდი ქართველი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 120 წლისთავისადმი მიძღვნილი საუნივერსიტეტო-შორისო სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. ქუთაისი, 1996 : 25-26

66. ზანური ენის მეგრული და ლაზური დიალექტების ვერსიო-კაციული სისტემები სინქრონიული და დიაქრონიული თვალსაზრისით. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ქართული ენის მეცნიერული შესწავლის საბჭო, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. XVI რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია ეძღვნება აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაბადებიდან 120 წლისთავს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები (ქ. თბილისი, 1996 წ. 24-25 ოქტომბერი). თბილისი, 1996 : 29-30.

67. ენათა სოციოლინგვისტური კლასიფიკაცია. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 55-ე სამეცნიერო სესია (1996 წლის 12-15 ნოემბერი). ეძღვნება აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 120 წლისთავს. თბილისი, 1996 : 31-32.

68. საერთო-ქართველური ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. ლიტერატურათმცოდნეობის რე-

სპუბლიკური საკოორდინაციო საბჭო. შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი. XXVI სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები (23-27 დეკემბერი, 1996 წ.). თბილისი, 1996 : 104-106.

69. მეფე. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიას. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. ვარლამ დონდუას ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. თბილისი 1996 წლის 25-27 დეკემბერი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1996 : 24-26.

70. საერთო-ქართველური ლექსის ჟანრობრივი მოდელების რეკონსტრუქციისა და კლასიფიკაციის პრობლემისათვის. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. VI. თბილისი, 1996 : 160-184 (ახლავს ინგლისური რეზიუმე).

71. საერთო-ქართველური ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის სტროფიკა და ზოგიერთი მყარი სალექსო ფორმის გენეზისის პრობლემა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ენისა და ლიტერატურის სერია, №1-4, თბილისი, 1996 : 155-162 (ახლავს რუსული რეზიუმე).

72. საერთო-ქართველური ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის რითმა. საენათმეცნიერო ძიებანი. V. თბილისი, 1996 : 196-202.

73. გრძელი ხმოვნების პრობლემა და ლექსთწყობის კვანტიტატიური სისტემის ნაშთები სვანურში. საენათმეცნიერო ძიებანი V. თბილისი, 1996 : 202-209.

74. საერთო-ქართველური ენის დიფერენციაციის პრობლემა. „ქართველური მეგვიდრობა“, I. ქუთაისური საუბრები. სიმპოზიუმის მასალები. ქუთაისი, 1996 : 253-262

1997

75. ქართული სამხედრო ტერმინოლოგიის ნორმალიზაციის საკითხისათვის. ჟურნალი „სამხედრო ტექნიკა“, №1, 1997 : 97-101. თანაავტორი: მ. ჭირაქაძე.

76. „დიდი ტრადიციის“ ხსოვნა და ტერმინოქმნადობის ერთი შემთხვევა დიგლოსიური ბილინგვიზმის პირობებში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოლოგიის ფაკულტეტი. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. VIII. 1997 წლის 1 - 4 აპრილი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1997 : 25-26.

77. ენა და ერი. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი, დიალექტოლოგიის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი. ქუთაისური საუბრები IV. 1997 წლის 2-4 მაისი. ქუთაისი, 1997 : 101-106.

78. კერპთა მსხვრევა. ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ (თელავი), №2 1997: 143-162 გამოკვლევა მეოცე საუკუნის დასაწყისის

ქართული მოდერნისტული ლიტერატურის წარმომადგენელთა დამოკიდებულების შესახებ წინამორბედთა ლიტერატურული მემკვიდრეობისადმი და ლიტერატურის პერიოდიზაციის ტიპოლოგიური პრინციპის უპირატესობაზე ქრონოლოგიურთან შედარებით.

79. **ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის უნივერსალური არქეტიპები და ტრანსფორმაციული მოდელები.** ენის კონცეპტუალური და კომპიუტერული მოდელები. თბილისი, 1997 : 68-74. ინგლისური ტექსტით.

80. **ჩოხიანი დადაისტები.** ჟურნალი „განთიადი“ (ქუთაისი), №№7-8, 1997 : 131-143; №№9-10, 1997 : 146-159. მონოგრაფია ქართული და ევროპული დადაისმის თეორიის ისტორიისა და პრაქტიკის შესახებ.

81. **დიაქრონული ადამიანები.** გაზ. „კვირის ფოსტა“, 15-22 სექტემბერი, №35 (720), 1997 : 5.

82. **System of the Common-Kartvelian Lyric (Lapidary)Verse.** Bulletin of the Academy of Sciences of Georgia, 156, N1, 1997: 171-173. საერთო-ქართველური ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის სისტემა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 156, №1, თბილისი, 1997 : 1.

83. **დიალექტთა ბუნებრივი საზღვრების შესახებ.** ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 1997 წლის 8-10 დეკემბერს გამართული გამოჩენილი ქართველი ენათმეცნიერის, პროფ. გივი მაჭავარიანის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. თბილისი, 1997 : 24-25.

84. **ლექსი, როგორც მეტყველების მარკირებული ფორმა.** ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების IV სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი, 1997 : 30-33.

85. **საერთო-ქართველური ეპიკური (ნარატიული) ლექსის ერთი მეტრული სქემის შესახებ.** გიორგი როგავას საიუბილეო კრებული. თბილისი, 1997 : 171-183.

86. **რითმის გენეზისი სვანურ ეპიკურ (ნარატიულ) ლექსში.** ზურაბ ჭუმბურიძის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული, თბილისი, 1997 : 140-151. (ახლავს გერმანული რეზიუმე).

1998

87. **რუსთაველი – ნიზამი (წერილი პირველი).** „ვეფხისტყაოსანი“, როგორც სათაური სემიოტიკური თვალსაზრისით. ჟურნალი „ბურჯი ეროვნებისა“, №1, თბილისი, 1998 : 19-20.

88. **რუსთაველი – ნიზამი (წერილი მეორე).** „ვეფხისტყაოსანი“, როგორც სიყვარულის სიუჟეტური რეალიზაცია თეოლოგიური

თვალსაზრისით. ჟურნალი „ბურჯი ეროვნებისა“, №2, თბილისი, 1998 : 16-17; №3, 1998 : 16-17.

89. აკადემიკოსი არნოლდ ჩიქობავა – აღწერითი და შედარებითი ქართველური ენათმეცნიერების გამორჩეული წარმომადგენელი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოლოგიის ფაკულტეტი. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. IX. 1998 წლის 14-17 აპრილი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1998 : 37-38. თანაავტორი: ვაჟა შენგელია.

90. ახალშობილთა ტირილი და თავდაპირველი ვოკალიზმის პრობლემა (ეთნოლინგვისტური ინტერპრეტაციის ცდა). ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. პროფესორ-მაწავლებელთა V სამეცნიერო კონფერენცია. ეძღვნება ილია ჭავჭავაძის დაბადების 160-ე და აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების 65-ე წლისთავს. 1998 წლის 6-10 აპრილი. ქუთაისი, 1998 : 29-30.

91. ენისა და ერის ურთიერთმიმართების პრობლემისათვის.. ქართველური მეცნიერება II. ქუთაისური საუბრები. სიმპოზიუმის მასალები. ქუთაისი, 1998 : 264-268. (ახლავს ინგლისურ ინგლისურ რეზიუმე).

92. Историко-сравнительный метод в языкознании и проблема родства картвельских и дагестанских языков. Европейское общество кавказоведов. Дагестанский научный центр российской Академии наук. Институт, языка литературы и искусство им. Гамзата Цадасы. X международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов. 15-19 июня 1998 года. Посвящается 100-летию со дня рождения академика А. С. Чикобава. Тезисы докладов. Махачкала, 1998 : 8-10.

93. საერთო-ქართველური ვერსიფიკაციული სისტემა და ლექსო-წყობის ზოგადლინგვისტური თეორია. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ავტორეფერატი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციისა. 10.02.02. – ენათმეცნიერების თეორია და ისტორია. 10.01.08. – ლიტერატურის თეორია (ხელნაწერის უფლებით). თბილისი, 1998, 80 გვერდი, ტირაჟი 150.

94. საერთო-ქართველური ფუძის გახმოვანების რეკონსტრუქციის კომპიუტერულ მოდელში ზანური ენის მონაცემთა [გათვალისწინების] წესთა სისტემის დადგენისათვის. ენის კონცეპტუალური და კომპიუტერული მოდელები. III. თბილისი, 1998 : 86-88. ინგლისური ტექსტით.

95. ერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესებისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. I. ლაბიალურ კომპლექსთაგან ბაგისმიერი თანხმოვნების მიღება. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. არნ. ჩიქობავას დაბადების 100

წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბილისი, 1998 : 95-97. თანაავტორი: ვაჟა შენგელია.

96. **Генезис графической структуры албанского письма и типология его алфавитского ряда.** არნოლდ ჩიქობავას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბილისი, 1998 : 196-198.

97. **ქართულ დიალექტთა ფორმების რელატიური ქრონოლოგიის პრობლემისათვის (სინქრონიულ მონაცემთა დიაქრონიული კვალიფიკაციის ცდა).** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. ქართული ენის მეცნიერული შესწავლის საბჭო. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ცხინვალის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი. VIII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია. ეძღვნება არნ. ჩიქობავას დაბადების 100 წლისთავს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. (ქ. გორი, 1998 წ. 30-31 ოქტომბერი). თბილისი, 1998 : 36-40.

98. **საერთო-ნახურ-დადესტნური *ა ფონემის შესატყვისობანი საერთო-ქართველურში.** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 57-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 1998 წლის 23-25 დეკემბერი. თბილისი, 1998 : 59-60.

99. **ლატერალების არქაულობის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში და ბასკურ-კავკასიური პიპოთეზა.** ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების V სამეცნიერო კონფერენციის მასალები (1999 წლის 21-22 იანვარი). თბილისი, 1998 : 37-40.

1999

100. **ბოლოკიდურ მჟღერთა დაყრუების საკითხისათვის ქართულში.** არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. X. 1999 წლის 13-16 აპრილი. მასალები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. ფილოლოგიის ფაკულტეტი, თბილისი, 1999 : 38-39. თანაავტორი: ავთანდილ არაბული.

101. **Славянские языки с точки зрения генеалогической и социолингвистической классификации.** Доклады и материалы международной научной конференции "Актуальные вопросы филологических науки", посвященной 90-летию основателя кафедры русского языка. №2 ТГ заслуженного деятеля наук профессора Тинатин Николаевны Мревлишвили, Тбилиси., 1999: 57-60.

102. **К вопросу диалектной основы польского литературного языка.** Доклады и материалы Международной научной конференции "Актуальные вопросы филологических наук", посвященной 90-летию основателя кафедры русского языка №2 ТГУ, заслуженного деятеля наук, профессора Тинатин Мревлишвили, Тбилиси, 1999 : 60-62.

103. ენა როგორც კრეატიული აქტის და არა ევოლუციური პროცესის შედეგი. „ქართველოლოგიური მემკვიდრეობა“. III. ქუთაისი, 1999 : 190-193. (ახლავს ინგლისური რეზიუმე).

104. საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის პრობლემისათვის. ქუთაისური საუბრები. VI, სიმპოზიუმის მასალები, ქუთაისი, 1999 : 165-168.

105. ხშირ თანხმოდანთა სამეულებრივი სისტემის მქონე ენათა მკვეთრების (აბრუპტივების) ასახვის წესისათვის წყვილმეულებრივი სისტემის მქონე ენათა დამწერლობებში ძველი წინა აზიის მაგალითზე. საენათმეცნიერო ძიებანი, VIII. თბილისი, 1999 : 69-74; (ერთვის ინგლისური რეზიუმე, გვ. 74-76).

106 **On the Problem of Usage and Origin of Greeting Formulae from Sociolinguistic Standpoint.** 34 th World Congress of the International Institute of Sociology Multiple Modernities in an Era of Globalization. Program and Book of Abstracts. Tel Aviv, Israel, July 11-19, 1999 : 119.

107. სიტყვა ewe (eiws) - გრამატიკული და საღვთისმეტყველო სტატუსისათვის მათეს სახარებაში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი, 1999 წლის 29-30 ოქტომბერი. კონფერენციის მასალები ეძღვნება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსს თინათინ ყაუხჩიშვილს. თბილისი, 1999 : 27-28.

108. სვანთა და მეგრელთა ქართული მეტყველების საკუთრივ-ლინგვისტური სტატუსის შესახებ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ქართული ენის მეცნიერული შესწავლის საბჭო, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი; თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი. XIX რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია. ეძღვნება თბილისის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალის დაარსების 10 წლისთავს (5-6 ნოემბერი), ახალციხე, 1999 : 79-80.

109. ზანური ენის დიალექტთა რაოდენობისა და კლასიფიკაციის პრობლემისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 58-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 1999 წლის 24, 27-29 დეკემბერი. სესია ეძღვნება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფესორ ივანე გიგინეიშვილს დაბადების 90 წლისთავზე, თბილისი, 1999 : 12-15. თანავტორი: წათე ბაწაში.

110. ტერმინი ქართველი და მისი მართებული არეების მიხედვით ცვლადი მნიშვნელობები. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 58-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 1999 წლის 24, 27-29 დეკემბერი. სესია ეძღვნება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფესორ ივანე გიგინეიშვილს დაბადების 90 წლისთავზე, თბილისი, 1999 : 52-55.

111. „ბზისა“ და „საბძელის“ ურთიერთმიმართებისა და ფონეტიკურ პროცესებზე მორფონოლოგიის ზემოქმედების რამდენიმე შემთხვევის შესახებ ქართველურ ენებში. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების VI სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი, 1999 : 5-9.

112. პალატალური სპირანტიზაციის პროცესის კვალი სვანურში (ქართ. ლ: ზან. ლ /რ : სვან. შ. ახსნის ცდა). საენათმეცნიერო ძიებანი IX, თბილისი, 1999 : 97-100. (რეზიუმე ერთვის ინგლისურ ენაზე).

113. საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით. III. მონადირე. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. I (35), ქუთაისი, 1999 : 40-42 (ერთვის ინგლისური რეზიუმე).

2000

114. საერთო-ქართველური ეთნოსის თვითსახელწოდებისათვის ("მესხი", "მესხები"). მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა. ახალციხე, 2000 : 185-193.

115. ტერმინი ქართველი და მისი მნიშვნელობები. ჟურნალი „ქართველის დედა“, №1, იანვარი, 2000 : 15-16.

116. ვინ არის და ვინ არ არის ქართველი?! ტერმინი ქართველი და მისი მართებული არეების მიხედვით ცვლადი მნიშვნელობები. გაზეთი „ბანკები და ფინანსები“, №53, 4 თებერვალი, 2000 : 23.

117. ქართველთა წინარე სამშობლო, როგორც ზღვისპირა ქვეყანა მაღალმთიანი ლანდშაფტითა და თბილი (სუბტროპიკული) კლიმატით (ენობრივი მონაცემების მიხედვით). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ფილოლოგიის ფაკულტეტი. არნოდდ ჩიქობავას საკთხავები. XI. 2000 წლის 10-14 აპრილი. მასალები. თბილისი, 2000 : 53-54.

118. საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით. V. (1.1. საგვარეულო სახლი, 1. 2. თავისუფლად შობილი, 1.3. წინამძღოლი; 2.1. ციხე-კოშკი, ციხე-სიმაგრე, 2.2. ციხე-ქალაქი; 3.1. მებაჟე, 3.2. მწერალი). ქართველური მემკვიდრეობა. IV, ქუთაისი, 2000 : 338-349. (ახლავს ინგლისური რეზიუმე, გვ. 349-351).

119. რელიგიის როლი ერების ჩამოყალიბებაში. ქუთაისური საუბრები - VIII. სიმპოზიუმის მასალები. ეძღვნება ქრისტიანობის 2000 წლისთავს, 2000 : 68-75. თანაავტორი როლანდ თოფჩიშვილი.

120. ქართველური და დაღესტნური ენების ნათესაობის პრობლემა და სვანური "ლოლიაქ" ("ცხვარი") სიტყვის ეტიმოლოგია. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოლოგიის ფაკულტეტი. სამეცნიერო სესია. 11-12 მაისი. 2000 წელი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა მასალები. თბილისი, 2000 : 173-179.

121. Common-Iranian Lyrik (Lapidary) Verse System. საერთო-ირანული ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსის სისტემა. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ირანის ისლამური რესპუბლიკის გილანის უნივერსიტეტი. ქართულ-ირანული ურთიერთობანი. I. საერთაშორისო კონფერენციის მასალები: 27-37; (ერთვის ქართული რეზიუმე, გვ. 27-29). თანაავტორი: რუბენ მორგოშია.

122. ძველი აღთქმის კანონიკურ წიგნთა რაოდენობა მართლმადიდებლური და იუდაისტური ტრადიციების მიხედვით. გელათის მეცნიერებათა აკადემია. ქრისტეშობის ორიათასი წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. V. ქუთაისი, 2000 : 36-38.

123. კვართი უფლისა და ქართული მესიანიზმი. გაზ. "კვართი უფლისა". საქართველოს საპატრიარქოს ერთდროული გამოცემა. თბილისი, 2000 : 3.

124. სვანურ-ზანური ენობრივი ერთობის დიალექტური შედგენილობა და მისი დიფერენციაციის პროცესი სვანურ და ზანურ ენებად ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის თვალსაზრისით (ძირითადი ფონეტიკური პროცესები). XX რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. ეძღვნება აკად. ს. ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავს. ქ. ზუგდიდი, 2000 წლის 20-21 ოქტომბერი. თბილისი, 2000 : 24-27. თანაავტორი: წათე ბაწაში.

125. ქართველთა პირველსაცხოვრისის ფლორა ენობრივი მონაცემების მიხედვით. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. პროფესორ-მასწავლებელთა VI სამეცნიერო კონფერენცია. მასალები. ქუთაისი, 2000 : 6. თანაავტორი: წათე ბაწაში.

126. მისაღმების ფორმულები სინქრონიული (აღწერითი) და დიაქრონიული (ისტორიული) სოციოლინგვისტიკის თვალსაზრისით. ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. პროფესორ-მასწავლებელთა VI სამეცნიერო კონფერენცია. მასალები. ქუთაისი, 2000 : 9-10.

127. საერთო-ნახური-დადესტური (აღმოსავლურ-კავკასიური) ეთნოსის პირველსაცხოვრისის პრობლემა ენობრივი მონაცემების მიხედვით. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია (მოხსენებების მოკლე შინაარსები), თბილისი, 2000 წლის 16-19 ნოემბერი. თბილისი, 2000 : 51-53.

128. პოეტის ოქრო (პოეტის ახალი წიგნის შემდგენელ-რედაქტორისაგან). კრებულში: "ჩემი სული საქართველოს აჩქარებულ სუნთქვაშია" (ზურაბ კუხიანიძე – 70), შემდგენელი და ნარკვევის ავტორი ელგუჯა ბუაძე. ქუთაისი, მოწამეთა, 2000 : 144-148.

შემოკლებული ვარიანტი ერთდროულ გაზეთში: „ზურაბ კუხიანიძე – 70“, ნოემბერი, 2000 : 11.

129. სიმონ ჯანაშია ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ და საკითხის შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 59-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 2000 წლის 12-15 დეკემბერი. სესია ეძღვნება აკად. სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავს. თბილისი, 2000 : 54-56.

130. ერთი სინტაქსური თავისებურება თხზულებისა "ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი". ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების VII სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი. 2000 : 20.

131. ზანიზმები ოსურში და დვალთა ეთნიკური კუთვნილების პრობლემა. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, თბილისის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტ პროფესორ მზია ანდრონიკაშვილისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია. 2000 წლის 26-27 დეკემბერი, კონფერენციის მასალები. თბილისი. 2000 : 69-70.

132. შხარა-ს ეტიმოლოგიისათვის. კრებული: ფონეტიკა და ნორმა. (სამეცნიერო კონფერენცია მიძღვნილი აკად. თამაზ გამყრელიძის დაბადების 70-ე წლისთავისადმი) თბილისის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ენისა და კულტურის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი, 2000 : 114-117. (ერთვის ინგლისური რეზიუმე). თანაავტორები: ავთანდილ არაბული და თეიმურაზ გვანცველაძე.

133. **The Classification of Modern Hebrew (IVRIT) Consonants.** St. Petersburg State University, Tbilisi State University, Tel-Aviv State University. Immanent Processes of language and Literature Development. Tbilisi, 2000 : 66-69.

2001

134. საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით. I. მესაქონლე (მეცხოველე). მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV. თბილისი, 2001 : 63-72. (ერთვის რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).

135. **Классификация согласных современного еврейского языка (иврита).** Санкт-Петербургский государственный университет; Саарландский университет, 2001. Имманентные процессы развития языка и литературы. 2. Тбилиси, 2001: 67-71.

136. ტერმინი ქართველი და მისი მახასიათებელი არეების მიხედვით ცვლადი მნიშვნელობები. II. საქ. მენც. აკად. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი; თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის

სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ფილოლოგიის ფაკულტეტი; არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XII. 2001 წლის 17-20 აპრილი, მასალები, თბილისი, 2001: 102-106.

137. **ეთნიკური კონსოლიდაციისა და დიფერენციაციის რელიგიური ასპექტები.** ქართველური მემკვიდრეობა. V. ეძღვნება ქრისტიანობის 2000 წლისთავს, 2001: 131-140. (ერთვის რეზიუმე ინგლ. ენაზე, გვ. 141) თანაავტორი: როლანდ თოფნიშვილი.

138. **მაღალი მარკირების მქონე ერთი ლექსიკურ-სემანტიკური ველის ქრისტიანიზაციის შემთხვევა ქართულში.** ქართველური მემკვიდრეობა, V. ეძღვნება ქრისტიანობის 2000 წლისთავს. 2001: 250-256. (რეზიუმე ერთვის ინგლისურ ენაზე. გვ. 257).

139. **მოსე ხორენელის "სომხეთის ისტორიისა" და ნუსხახუცური დამწერლობის ურთიერთ მიმართებისათვის (საკითხის დასმის წესით).** ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. დიალექტოლოგიის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი. ქუთაისური საუბრები. VIII სიმპოზიუმის მასალები. ეძღვნება ვარლამ თოფურიას დაბადებიდან 100 წლისთავს. ქუთაისი, 2001: 107-110.

140. **ნარკვევები სვანური ენის ისტორიული ფონეტიკიდან I. პალატალური სპირანტიზაციის პროცესის კვალი სვანურში (ქართ. ლ: ზან. ლ/რ: სვან. მ. ახსნის ცდა.** კრებული: ვარლამ თოფურია 100. თბილისი, 2001: 174-177. (ერთვის რეზიუმე ინგლ. ენაზე, გვ. 177).

141. **კრეაციულისა და ევოლუციურის ურთიერთმიმართებისათვის ენაში (თეორიული პრობლემები).** ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და თსუ ფილიალების ფილოლოგიის ფაკულტეტთა IV სამეცნიერო სესია (12-13 მაისი). ეძღვნება აკად. ვ. თოფურიას დაბადებიდან 100 წლისთავს. მუშაობის გეგმა და მასალები. ზუგდიდი-თბილისი, 2001: 60-64.

142. **თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები ხურიტულსა და ურარტულში და მათი აღმოსავლურ-კავკასიური (ნახურ-დაღესტნური) ენათა ჯგუფისადმი კუთვნილების ჰიპოთეზა.** საენათმეცნიერო ძიებანი XI. თბილისი, 2001: 180-187. (რეზიუმე ერთვის ინგლისურ ენაზე).

143. **უფლის შექმნილი სამყარო და მისი მეტამორფოზები (წმინდა წერილისა და ეკლესიის მამათა მიხედვით).** გელათის მეცნიერებათა აკადემია. ყოველწლიური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. VI. ქუთაისი, 2001: 41-46.

144. **„გონიერსა მწვრთნელი უყვარს“.** მოგონება მათემატიკოს ავთანდილ ბენდუქიძეზე. ავთანდილ ბენდუქიძე – 80. სტატიები და მოგონებები, თბილისი, 2001: 94-103.

145. **წინაქრისტიანულ საქართველოში რელიგიური რეფორმის რამდენიმე მცდელობისა და მათი წარუმატებლობის მიზეზების შესახებ.** საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. ისტორიის ინსტიტუტი 60

წლისაა. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი ისტორიის ინსტიტუტის დაარსების 60 წლისთავისადმი (მოხსენებების მოკლე შინაარსი), თბილისი, 2001 : 73-80.

146. **ხუბუშქია (საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის ეთნო-ლინგვისტური პრობლემები. I).** კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული X. თბილისი, 2001 : 121-133. (ერთვის რეზიუმე რუსულ ენაზე (134-135), რეზიუმე ინგლისურ ენაზე.

147. **რეცენზია: გრიგოლ გიორგაძე, ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტები ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის,** ახალციხე, 2000, 103 გვ.; კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, X. თბილისი, 2001 : 311-320.

148. **ენა - ქაოსის მოდელირებისა და კატასტროფათა თეორიის თვალსაზრისით,** I. საქ. მეცნ. აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. მე-60 სამეცნიერო სესიის მასალები, 2001, 18-21 დეკემბერი, სესია ეძღვნება აკად. ვარლამ თოფურიას დაბადების 100 წლისთავს. თბილისი, 2001 : 46-51.

149. **საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით. IV. ხელოსანი (I. მკერავი).** ქუთაისის ა. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 2 (36), ისტორიული და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია. ქუთაისი, 2001 : 223-228. (ერთვის ინგლისური რეზიუმე).

150. Minor Nations' Language Saving Program CANCELLED. Linguistic Perspectives on Endangered Languages. The Linguistic Association of Finland. International Symposium at the University of Helsinki. <http://www.ling.Helsinki.fi/sky/endabs.htm>. <http://www.ling.Helsinki.fi/skylel.html>. Co-author: Taniel Sikharulidze.

2002

151. **საერთო-ქართველური ფუძე-ენის არსებობის ქრონოლოგიური საზღვრების პრობლემა.** ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოება. VIII სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი, 2002 : 15-16.

152. **ადამიანი, როგორც პერცეფციული ბაზისის „ტყვე“ და დიალექტთა ფონეტიკური თავისებურებები სოციოლინგვისტურ მარკერთა რთლში.** არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XIII. 2002 წ. 23-26 აპრილი, მასალები. თბილისი, 2002 : 83-87.

153. **ეთნონიმების „ქაშქა“-სა და „ქაშაგ“-ის ურთიერთმიმართებისათვის.** ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესია, ეძღვნება გიორგი ახვლედიანის დაბადების 115-ე წლისთავს. 2002, 16-17 მაისი. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა მასალები, თბილისი, 2002 : 45-47.

154. ვასილ ბარნოვის ადგილისა და როლისათვის ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. თელავის ი. გოგებაშვილის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოება, ვასილ ბარნოვისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თელავი, 2002 წ. 31 მაისი. თბილისი, 2002 : 5-7.

155. მეფეთა მიერ შავიზღვისპირეთში „ბუნების გაუმჯობესების“ შესახებ „ავესტის“ ცნობათა მოვსეს ხორენაცისეული ინტერპრეტაცია. ოჩხარი. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. საქ. მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, თბილისი, 2002 : 116-123. (ერთვის რუსული რეზიუმე გვ. 123-124 და ინგლისური რეზიუმე გვ. 124). თანაავტორები: ნოდარ გაფრინდაშვილი, გურამ ნარსიძე.

156. საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით. II. მიწათმოქმედი (2.1. მემინდვრე). ოჩხარი. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. საქ. მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. თბილისი, 2002 : 395-408. (ერთვის რუსული რეზიუმე გვ. 409 და ინგლისური რეზიუმე გვ. 409).

157. „მოქცევაი ქართლისაი“-ს ერთი ფრაზის ადგილისათვის ტექსტში და მნიშვნელობისათვის თხზულების დათარიღების საქმეში. ქრისტიანული არქეოლოგიის VI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შინაარსები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. თბილისი, 2002 : 28-35.

158. „პურიანი ქართველნი“ და მათი საქართველოში დამკვიდრების თარიღისათვის. ქრისტიანული არქეოლოგიის VI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შინაარსები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. თბილისი, 2002 : 182-201.

159. ქართველთა პირველსაცხოვრისი ენობრივი მონაცემების მიხედვით და საერთო-ქართველური ეთნოსის ტომობრივი შემადგენლობა. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისი. თბილისი, 2002 : 57-92. (ერთვის რუსული რეზიუმე გვ. 87-88).

160. წმინდა მღვდელმთავარ სვიმონ ხუცესი (სიმონ მჭედლიძე) მეცნიერული კრეაციონიზმის ფუძემდებელი საქართველოში. გელათის მეცნიერებათა აკადემია, ყოველწლიური სამეცნიერო მოხსენებათა თეზისები. VII. ქუთაისი, 2002 : 38-40. (ედგენება სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის უწმიდესი და უნეტარესი ილია II-ის დაბადების 70 და აღსაყდრების 25 წლისთავს).

161. ხალხური ეტიმოლოგია „სივრცითი მიჯაჭვეულობისა“ და პრაგმატიკის თვალსაზრისით. XXII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბილისი, 2002 : 75-76.

162. **Футуризм и другое.** Журнал "Литературная Грузия", № 1-6, 2002: 13-27. перевод Георгия Чарквиани.

163. **თანამედროვე ებრაული სალიტერატურო ენის ჩქამიერ თანხმობანთა კლასიფიკაციის ცდა.** საენათმეცნიერო ძიებანი, XIII, თბილისი, 2002 : 294-298 (ერთვის ინგლისური რეზიუმე გვ. 299).

2003

164. **საქართველოს ეროვნული უშიშროების კონცეფცია.** „ჩვენი მწერლობა“. სალიტერატურო ჩანართი № 4(135) გაზეთისა „ახალი ეპოქა“. 31 იანვარი, 6 თებერვალი, 2003 : 4-5.

165. **აკადემიკოსი გიორგი მჭედლიძე - 75.** გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, № 4. 2003 : 56-60. თანაავტორი: თამაზ გოგბერაშვილი.

166. **ღვაწლმოსილი მეცნიერი და მამულიშვილი.** გაზეთი „ლიტერატურული საქართველო“, 2-8 მაისი, 2003, № 18 (3434). გვ. 12. აკად. გიორგი მჭედლიძის დაბადებიდან 75 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო სტატია. თანაავტორი: ავთანდილ ნიკოლეიშვილი.

167. **Great Silk Road-Transit of Great Culture.** International Black Sea University. 1st International Symposium, June 25-27, 2003, Tbilisi - Georgia. Program and Abstracts, p. 26. თანაავტორი: მზია ჩიჩუა.

168. **ქართველურ ენათა ისტორიული ენობრივი კონტაქტები და საერთო-ქართველური ენის დიფერენციაციის ქრონოლოგიური საზღვრების პრობლემა.** I. საენათმეცნიერო ძიებანი XIV, თბილისი, 2003: 44-51. (ერთვის ინგლისური რეზიუმე გვ. 51).

169. **Роль лингвистического учения В. Гумбольдта в формировании вербоцентрической теории предложения.** В сборнике "К истокам против течения", международный симпозиум, МАПРЯЛ. Тбилиси, , 2003 : 323-326. (ერთვის ინგლისური რეზიუმე გვ. 326-327 და გერმანული რეზიუმე გვ. 327). თანაავტორი მაია ზაქარაძე.

170. **ადმონენა-განმეორებითი კავშირები** (რეცენზია თამარ ახვლედიანის წიგნზე "აკაკი წერეთლის მხატვრულ სახეთა სისტემა და მოდელი". ქუთაისი, 2003. გაზეთი „ჩვენი მწერლობა“, სალიტერატურო ჩანართი №39(169) გაზეთისა „ახალი ეპოქა“, 3-9 ოქტომბერი, 2003 : 4-5.

171. **გალაკტიონოლოგიური ეტიუდები, 1. შარლ ბოდლერი თუ ესაია?** აღმანახი „მწიგნობარი 03“, თბილისი, 2003 : 3.

172. **გალაკტიონოლოგიური ეტიუდები, 2. რითმა და მარტოობა.** აღმანახი „მწიგნობარი 03“, თბილისი, 2003 : 7-10.

173. „ჭურიანი ქართველნი“ და მათი საქართველოში დამკვიდრების თარიღისათვის, გაზეთი „საქართველოს ებრაელობა“, №9, ნოემბერი (ხეშვანი), 2003 (5764): 2, 8.

174. К вопросу о проблемах общекавказской интеграции (традиционная геополитика Кавказа на фоне глобализации) в сборнике: Археология, этнология и фольклористика Кавказа. материалы международной конференции. Ереван, 17-18 ноября, 2003. Первопрестольный святой Эчмиадзин, 2003 : 192-193. თანაავტორი: მზია ჩინუა.

175. წიგნი სამწერლო ენაზე. რეცენზია ბ. ჯორბენაძის წიგნზე „ბალავარი მწერლობისა“, თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1987: 286. კრებულში: ბესარიონ ჯორბენაძე – პიროვნება, მეცნიერება, მოღვაწე. თბილისი, 2003 : 237-241. პუბლიკაციის გამეორება, ჟურნალი „კრიტიკა“, №1, 1992.

176. ფინიკიურისა და ებრაულის ურთიერთმიმართებისთვის, არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 62-ე სამეცნიერო სესიის მასალები (2003 წლის 23-25 დეკემბერი). თბილისი, 2003 : 41-42.

177. კიდევ ერთხელ ქართლის მოქცევის თარიღის შესახებ. წმინდა ნინოს გარდაცვალების წლის კათოლიკურ ტრადიციასთან დაკავშირებით. გელათის მეცნიერებათა აკადემია, ყოველწლიური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. VIII. თბილისი 2003 : 19-25. თანაავტორი: ნოდარ გაფრინდაშვილი.

178. 19 წლიანი პასქალური კალენდრის შესახებ ისტორიისათვის და ანატოლი ლაოდნიკელის წიგნის „პასქალის შესახებ“ ერთი ფრაგმენტის ავთენტურობის პრობლემა. გელათის მეცნიერებათა აკადემია, ყოველწლიური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. VIII. თბილისი, 2003 : 26-31. თანაავტორები: ნოდარ გაფრინდაშვილი, გურამ ნარსიძე.

179. ორი ურარტოლოგიური ეტიუდი: 1. თანხმოდანთა ჰარმონიული კომპლექსები სურიტულსა და ურარტულში და მათი აღმოსავლურ-კავკასიური (ნახურ-დადესტნური) ენათა ჯგუფისადმი კუთვნილების ჰიპოთეზა. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. 349. ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია. თბილისი, 2003 : 66-72 (ერთის რეზიუმე რუსულ ენაზე გვ. 77-78 და რეზიუმე ინგლისურ ენაზე გვ. 80-81).

180. ორი ურარტოლოგიური ეტიუდი. ხშირ თანხმოდანთა სამეულებრივი სისტემის მქონე ენათა მკვებების (აბრუპტივების) ასახვის წესისათვის წყვილმეულებრივი სისტემის მქონე ენათა დამწერლობებში ძველი წინა აზიის მაგალითზე. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. 349. ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია. თბილისი, 2003 : 73-77 (ერთის რეზიუმე რუსულ ენაზე გვ. 78-79 და რეზიუმე ინგლისურ ენაზე გვ. 80).

2004

181. **The Great Silk Road of the Great Culture.** დიდი აბრეშუმის გზა დიდი კულტურის გამტარი. კრებულში: “1 st Interanational Silk Road Sumposium. June 25-27, 2003. Tbilisi, Georgia. Izmi, Tukey, 2004 : 80-82. თანაავტორი: მზია ჩიჩუა.

182. **პოეტი – სიყვარულის მთესველი (შტრიხები ოქრო ოქროიანის პოეტური პორტრეტისათვის).** ლექსების წიგნში: ოქრო ოქროიანი. „ასკილის სურნელი“, თბილისი, 2004 : 3-8.

183. **სახელმწიფო და კანონი. მოქალაქე (წერილი პირველი).** ჟურნალი: „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, №1, ივნისი, 2004 : 63-66.

184. **სახელმწიფო და კანონი. საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის ზოგადი პრინციპებისთვის – ფეოდერალურ ქალაქთა სისტემა (წერილი მეორე).** ჟურნალი „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, №2, ივლისი 2004 : 63-66.

185. **უნიკალური გამოცემა, რომელიც ყველა ოჯახში უნდა იყოს.** საქართველოს ისტორიის ატლასი, თბილისი, მემბტიანე, 2003: 88, გაზეთი „მთავარი გაზეთი“, №179 (578), 31 ივლისი, შაბათი. 2004 : 10. თანაავტორი: როლანდ თოფჩიშვილი.

186. **სახელმწიფო და კანონი.** კანონის დამრღვევი და კანონის დამცველი (წერილი მესამე). ჟურნალი: „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, 4, აგვისტო, 2004 : 60-62.

187. **ადგილობრივი ეკლესიები და ეროვნული ენები.** ჟურნალი „ლოგოსი“, №3, 2004 : 44-51. (თან ახლავს ინგლისური რეზიუმე, გვ. 52).

188. **კავკასია ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ აზროვნებაში.** გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, №215 (4944), ხუთშაბათი, 16 სექტემბერი, 2004 : 6. გამოხმაურება ელბერტ ბატიაშვილის სტატიაზე „რას უქადის რუსული იმპერიალიზმი კავკასიას“, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1. 09. 2004.

189. **სტრატეგიული განვითარება თუ რეფორმატორული მარცხი.** ისევ უმაღლესი განათლების შესახებ საქართველოს კანონპროექტზე. გაზეთი “The Georgian Times”. 21.10-28.10. 2004. ხუთშაბათი №043 (305) : 10; 28.10.-04.11 ხუთშაბათი №042 (306) : 10.

190. **სტრატეგიული განვითარება თუ რეფორმატორული მარცხი.** გაზეთი „ეროვნული განათლება“. გაზეთ „თბილისის“ ჩანართი. 27-28 ოქტომბერი, 2004 : 2-3. თანაავტორი მარიამ ცაცანაშვილი.

191. **რატომ ვანგრეთ ქართულ მეცნიერებას ფრაგმენტული კომპილაციით?! (სტრატეგიული განვითარება, თუ რეფორმატორული მარცხი?!).** ჟურნალი „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, №7, ოქტომბერი 2004: 57-61. თანაავტორი მარიამ ცაცანაშვილი.

192. გლობალიზაციის სიკეთე და გლობალიზაციის საფრთხე. ისევ უმაღლესი განათლების შესახებ საქართველოს კანონპროექტზე. ჟურნალი „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, №8, ოქტომბერი, 2004 : 54-60. თანაავტორი: მარიამ ცაცანაშვილი.

193. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორობის კანდიდატის პროფესორ მიხეილ ქურდიანის წინასაარჩევნო პროგრამა – „საუნივერსიტეტო რეფორმის კონცეპტუალური საფუძვლები“. გაზეთი „თბილისის უნივერსიტეტი“, პარასკევი, 3 დეკემბერი, 2004 წელი №38 (1992) : 8-10.

194. განათლება და მეცნიერება. სტრატეგიული განვითარება თუ რეფორმატული მარცხი. „საქართველოს კანონი უმაღლესი განათლების შესახებ (პროექტი)-ს ანალიზი. გაზეთი „ქართული უნივერსიტეტი“ 29 სექტემბერი – 5 ოქტომბერი, გვ. 5-11. თანაავტორი: მარიამ ცაცანაშვილი. გამოსმაურება: ელბერტ ბატიაშვილი. როგორ გავხადოთ განათლება და მეცნიერება ერის მატერიალურ ძალად (გამოსმაურება მარიამ ცაცანაშვილისა და მიხეილ ქურდიანის წერილზე), გაზეთი „თბილისის უნივერსიტეტი“, №32 (1986), სამშაბათი, 12 ოქტომბერი, 2004 წელი. გვ. 2.

195. სტრატეგიული განვითარება თუ რეფორმატორული მარცხი? ჟურნალი “ბურჯი ეროვნებისა” №7, 2004 : 4-11. თანაავტორი მარიამ ცაცანაშვილი.

196. უნიკალური სამეცნიერო გამოცემა საქართველოს ისტორიის ატლასი, თბილისი, 2003. „ანალები“ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი №2, 2004 : 84-86 (ახლავს რეზიუმე: რუსულ და ინგლისურ ენებზე). თანაავტორი: როლანდ თოფჩიშვილი

197. Цели и проблемы глобализма. Международная научная конференция “Археология, этнология и фольклористика кавказа”. Посвящается 90-летию юбилею академика А. М. Апакидзе. Сборник кратких содержания докладов. Тбилиси, 2004 : 208-209. Соавтор: Мзиа Чичуა

198. „ჭურიანი ქართველნი“ და „მოქცევაი ქართლისაი“. კრებული „ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში“, თბილისი, 2004 : 280-295.

199. საერთო-ქართველური ენის კონტაქტები საერთო-ინდოევროპულ ენასთან (ბასკური და დაღესტნური ენების მონაცემთა გათვალისწინებით). კავკასიოლოგიური კრებული. ეძღვნება კავკასიურ ენათა კათედრის დაარსების 70 წლისთავს. თბილისი, 2004 : 98-103.

2005

200. ეთნიკური კონსოლიდაციისა და დიფერენტიაციის რელიგიური ასპექტები წიგნში: როლანდ თოფჩიშვილი, ეთნოისტორიული

ეტიუდები, წიგნი I. თბილისი, 2005 : 112-125 (ახლავს რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).

201. **Ein buntes und vielgestaltiges ethnisches Spektrum.** Wostok spezial. Georgien Land des Goldenen Vlies, 1 .2005 : 2-7 (Berlin). Mitautor: Roland Topchischwili.

202. **ქართველ და ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა ურთიერთობის ეთნოლინგვისტური ასპექტები.** მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XXV. ეძღვნება პროფესორ ვერა ბარდაველიძის დაბადებიდან 100 წლისთავს. თბილისი, 2005 : 63-74, (ახლავს რეზიუმე ინგლისურ ენაზე). თანაავტორი: ავთანდილ არაბული.

203. **ენის კრეაციული თეორია.** II საერთაშორისო სიმპოზიუმის – ქრისტიანობა ჩვენს ცხოვრებაში: წარსული, აწმყო, მომავალი. 24-26 ნოემბერი. სენებათა მოკლე შინაარსები. თბილისი, 2005 : 112-113.

204. **ცნობიერი და არაცნობიერი პროზასა და პოეზიაში (აკაკი წერეთლის „ჩემი თავგადასავლის“ პროზაული და პოეტური ვერსიების მაგალითზე).** კრებული „ლიტერატურული დიალოგები“. II. აკაკი წერეთელი 165, ქუთაისი 2005 : 35-39 (ერთვის რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).

205. **მქდერთა დაყრუება აუსლაუტში და ქართული სამწერლო (resp. სახელმწიფო) ენის ორთოგრაფიულ ნორმათა უწყვეტობის პრობლემა.** ს.ს. ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტი, ქართული ენის კათედრა. შრომები 6. თბილისი, 2005 : 121-127 (ერთვის რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).

206. **პოეტი სიყვარულის მთესველი (შტრიხები ოქრო ოქროიანის პოეტური პორტრეტისათვის).** აღმანახი „კამურჯ“-ი (“ხიდი”) 2004/2005, თბილისი, 2005 : 229-232 (სომხურ ენაზე).

207. **საერთო-ქართველური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი ენობრივი მონაცემების მიხედვით IV – ხელოსანი (II. ხითხურო).** ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. IX. თბილისი, 2005 : 292-295 (ერთვის რეზიუმე რუსულ ენაზე).

208. **ცნობიერი და არაცნობიერი აკაკი წერეთლის პროზასა და პოეზიაში (აკაკი წერეთლის „ჩემი თავგადასავლის“ პროზაული და პოეტური ვერსიების მაგალითზე).** აკაკის კრებული. II. თბილისი, 2005 : 97-101.

209. **ლექსიკოლოგიური ეტიუდები.** I. 1. დადესტნურ-ქართველური ენობრივი ურთიერთობიდან: 1.1. ხუნძური სიტყვა ქართულ კომპოზიტში [„კუდრაჭა“]; 1.2. ლეზიური სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ [„ნეხვი“ = „ასლი“] 2. სიტყვა, როგორც არადოკუმენტირებული ისტორიული რეალობის რეკონსტრუქციის წყარო; 2.1. არაბული სიტყვა ქართულ ანტონიმურ ოპოზიციაში [„დედანი“ = „ასლი“]. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 64-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 2005 წლის 27-29 დეკემბერი. თბილისი, 2005 : 32-34.

210. აკადემიკოს ნიკო მარის „მესამე ეთნიკური ელემენტი ხმელთაშუა ზღვის კულტურის შექმნაში“ თანამედროვე კულტუროლოგიის შუქზე. აკად. ნიკო მარის 140 წლის იუბილეხადმი მიძღვნილი სამეცნიერო შრომების კრებული, თბილისი, 2005 : 38-52. თანაავტორი: მზია ჩინუა.

2006

211. ახალშობილთა ტირილი და თავდაპირველი ვოკალიზმის პრობლემა. II. (ბასკურ-ქართველური არქეტიპის ექსპერიმენტული ვერიფიკაციის იდეა). არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XVII. 2006 წლის 2-5 მაისი. მასალები, თბილისი, 2006 : 56-58.

2007

212. სიმბოლოთა პარადიგმატული ჯაჭვი – როგორც სხვა მოდერნისტულ მიმდინარეობათა შორის სიმბოლიზმის კლასიფიკატორი. I საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ლიტერატურათმცოდნეობის თანამედროვე პრობლემები, თეზისები, თბილისი, 2007 : 159-161.

213. სამი სემიოტიკური ეტიუდი „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ [1] სათაური. სემიოტიკა. სამეცნიერო ჟურნალი. I. თბილისი, 2007 : 164-168.

214. სამი სემიოტიკური ეტიუდი „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ [2] სიუჟეტი. სემიოტიკა. სამეცნიერო ჟურნალი. I. თბილისი, 2007 : 169-175.

215. სამი სემიოტიკური ეტიუდი „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ [3] სიტყვები. სემიოტიკა. სამეცნიერო ჟურნალი. I. თბილისი, 2007 : 176-180.

216. ქრისტიანობამდელი ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკური ფონდის შემადგენლობისთვის: ძველი სპარსულიდან ნასესხები ტერმინები (I, II). არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XVIII. 2007 წლის 10-13 აპრილი. მასალები, თბილისი, 2007 : 81-84.

217. ტექსტში ოკაზიონალიზმების ადაპტირების ერთი მოდელი „ვეფხისტყაოსანში“. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოება. IX სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. 2007 წლის 10 მაისი. ეძღვნება იოსებ ყიფშიძის ხსოვნას. თბილისი, 2007 : 15-16.

119. 218. „ძრწოდე კავკასო! ახლო არს დღე შენი აღსასრულისა“ (ნიკოლოზ ბარათაშვილი „პანკავკასიზმის იდეის“ ოპონენტი). ნიკოლოზ ბარათაშვილისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თელავი, 2007 წლის 8-9 ივნისი, თელავის ი. გოგებაშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოება. თბილისი, 2007 : 10-11.

219. „ავსა კაცსა ავი სიტყვა ურჩევნია სულსა გულსა“ აკადემიკოს იოსტ გიპერტის (და არა მხოლოდ მისი) სახელისა და ღირსების ცილისწამებათა და ინსინუაციათაგან დასაცავად. „ბეკლათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“ №5, 2007 : 7-18.

220. **მაღალი და მაღლით მხედი.** „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №6, 2007 : 58-62. აკადემიკოს თედო უთურგაიძის დაბადებიდან 80 წლსათავისადმი მიძღვნილი სტატია. თანაავტორი ავთანდილ არაბული.

221. [პროფესორ მიხეილ ქურდიანის სიტყვა მიტროპოლიტ ანანია (ჯაფარიძესათან) შეხვედრაზე არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტში 2007 წლის 15 მაისს] კრებულში “ქართველური ენები და დიალექტები (ერთი „სამეცნიერო პოლემიკის“ გამო), თბილისი, 2007 : 5-10.

222. „ავსა კაცსა ავი სიტყვა ურჩევნია სულსა გულსა“ აკადემიკოს იოსტ გიპერტის (და არა მხოლოდ მისი) სახელისა და ღირსების ცილისწამებათა და ინსინუაციათაგან დასაცავად. კრებულში „ქართველური ენები და დიალექტები“ (ერთი „სამეცნიერო პოლემიკის“ გამო). თბილისი, 2007 : 65-74.

223. **იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუ ნოსტრატული და დენე-კვკასიური ფილუმები, ანუ მეთოდის სიმკაცრის პრობლემა კომპარტივისტიკაში.** კავკასიოლოგთა პირველი საერთაშორისო კონგრესის მასალები. თბილისი, 2007 : 187-189.

224. **ილია ჭავჭავაძის „მასტერ კლასი“ – „ნიკოლოზ გოსტაშაბიშივილი“: კომპოზიცია და ფუნქციონალური კადრირება.** კრებულში: საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ილია ჭავჭავაძე და მისი ეპოქა“ (თეზისები), 2007 წლის 6-7 ნოემბერი, თბილისი, 2007 : 39-41

225. **ფონეტიკური პროცესების დროითი მიჯაჭვულობა და მათი მნიშვნელობა ენობრივი კონტაქტების ქრონოლოგიის დადგენისათვის.** XXVII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. 2007 წლის 9-10 ნოემბერი. ეძღვნება პროფ. თედო უთურგაიძის დაბადების 80 წლისთავს. თბილისი, 2007 : 78-81.

226. **თით-ი სიტყვის ისტორიისათვის.** არნოლდ ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 66-ე სამეცნიერო სესია, 2007 წლის 24-26 დეკემბერი. ეძღვნება აკადემიკოს აკაკ შანიძის დაბადების 120 წლისთავს. თბილისი, 2007 : 34-35.

227. **წინათქმა** (დეკანოზ ბიძინა გუნისა წიგნისა „იულიუსის კალენდრის საკითხისათვის“). წიგნში: დეკანოზი ბიძინა გუნია „იულიუსის კალენდრის საკითხისათვის“, თბილისი, გელათის მეცნიერებათა აკადემია, 2007 : 1-6.

228. **საერთო-ბასკურ - ქართველური ფუძე-ენის ფონოლოგიური სისტემის იან ბრაუნისეული რეკონსტრუქციის საფუძველი და ვერიფიკაცია.** „კავკასიოლოგიური კრებული“ (ეძღვნება ცნობილი კავკასიოლოგისა და ბასკოლოგის იან ბრაუნის დაბადებიდან 80 წლისთავს). თბილისი, 2007 : 122-156.

229. След Заратуштры в нартовском эпосе осетин, Международная научная конференция “Археология, этнология и фольклористика кавказа”, Сборник кратких содержания докладов. Тбилиси, 2007 : 333-338.

230. Древнейшие картвелизмы индоевропейских языков, მოხსენება საერთაშორისო კონფერენციაზე კავკასიური ენების შესახებ (ლაიფციგი, გერმანია), პუბლიკაცია: <http://www.eva.mpg.de> რუსულ ენაზე.

231. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები, ა. არაბულის რედაქციითა და წინასიტყვაობით, თბილისი, 2007, 1040 გვ.,
შ ი ნ ა ა რ ს ი : შემაჯამებელი ნაშრომი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის თეორიაში – ავთანდილ არაბული (19-47); ტრანსკრიფცია (73-82); იბერიულ-კავკასიური ენები და დიალექტები (83-90); წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა 91-111; შ ე ს ა ვ ა ლ ი – ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების საკვანძო საკითხები და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება (113-230);

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი – ენობრივი ნიშნის მორფემატული თეორია და ფუძეთქმნადობის მოდელები იბერიულ-კავკასიურ ენებში (231-378);

თ ა ვ ი მ ე ლ რ ე – იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შუქზე (379-438);

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე – ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შუქზე (439-500);

თ ა ვ ი მ ე ლ თ ხ ე – იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობის დასაბუთებათა დამატებითი ვერიფიკაცია (501-550);

თ ა ვ ი მ ე ს უ თ ე – ლექსიკურ სესხებათა მიმართულების დადგენისათვის ფუძე-ენათა ქრონოლოგიურ დონეზე 551-609;

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე – იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი ლექსიკონები (611-697) (6.1. იბერიულ-კავკასიური ენის სემანტიკური ლექსიკონი (625-660); 6.2. ბასკურ-ქართველური ეტიმოლოგიური ლექსიკონი 661-697); ძირითადი დასკვნები (699-713);

ბ ლ ლ ს ი ტ ყ ვ ა (729-742; დ ა ნ ა რ თ ი : იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი შესწავლის ისტორია თავის უმთავრეს მომენტებში 743-828; ბიბლიოგრაფია (831-910); საძიებლები (913-1025) (9 1 3 - 1 0 2 5) ;

Addenda et corrigenda 1028-1039 .

გამოხმაურებები: ალექსანდრე მაჰომეტოვი, ავთანდილ არაბული, რისმაგ გორდუზიანი, როსტომ ფარეულიძე, ცირა ბარამიძე (რევიუ, „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №2-6, 2009 : 67-70).

232. Древнейшие картвелизмы индоевропейских языков (К установлению направления лексических заимствований на хронологическом уровне языков-основ), Доклад, Тбилиси, 2007 : 36.

2008

233. **წინათქმა** (პროფ. ნ. ჯავახიშვილის წიგნისა „გრიგოლ I უკანასკნელი ქართველი მეფე“) წიგნში: ნიკო ჯავახიშვილი, გრიგოლ I, უკანასკნელი ქართველი მეფე, თბილისი, 2008 : 5-7.
234. **След Заратуштры в нартовском эпосе осетин.** “Вопросы истории Армении”. №9, Сборник научных статей, Ереван, 2008 : 3-11.
235. **Умлаут “адыгского” типа в сванском,** Материалы VI международной научной конференции “Актуальные проблемы общей и адыгской филологии”, Маикоп: 24-26 апреля, Маикоп, 2008 : 183-184.
236. **ანდრია პირველწოდებული და პირველი სამოციქულო ეკლესიის მშენებლობის ისტორია საქართველოში.** სამეცნიერო კონფერენცია „წმინდა ანდრია პირველწოდებულის გზით“ (მასალები), 2008 წლის 2-4 მაისი, სხალთის ეპარქია, 2008 : 12-15. თანაავტორი: ნუგზარ მგელაძე.
237. **მოციქულთა სწორი წმინდა ნინოს ქართლში მოსვლის თარიღი და მისი მნიშვნელობა ქრისტიანობის ისტორიისათვის კავკასიაში.** სამეცნიერო კონფერენცია „წმინდა ანდრია პირველწოდებულის გზით“ (მასალები), 2008 წლის 2-4 მაისი, სხალთის ეპარქია, 2008 : 18-20.
238. **ანაგრამა.** ქართული ენა. ენციკლოპედია, თბილისი, 2008 : 28-29. თანაავტორი ი. ქობალავა.
239. **ანბანები ქართული გრაფიკის საფუძველზე.** ქართული ენა. ენციკლოპედია, თბილისი, 2008 : 30-31.
240. **ანჟანბმანი.** ქართული ენა. ენციკლოპედია, თბილისი, 2008 : 39.
241. **იალღუზიძე.** ქართული ენა. ენციკლოპედია, თბილისი, 2008 : 238.
242. **საერთო-ქართველური ვერიფიკაციული სისტემა.** ქართული ენა. ენციკლოპედია, თბილისი, 2008 : 30-31.
243. **მუჰამედი და ალი მეცნიერების შესახებ.** კრებულში: მეცნიერება ისლამსა და ქრისტიანობაში“, სემინარი №9. თბილისი: 3-17. იმავე, კრებულში: „მეცნიერება ისლამისა და ქრისტიანობის თვალსაზრისით“, სემინართა ციკლიდან №5, თბილისი, ქრისტიანობისა და ისლამის ურთიერთობების ცენტრი: 3-16. იგივე – სპარსულად.
244. **ხმალთა სულხან-საბასეული კლასიფიკაცია და „ექსკალბური“ – ის ეტიმოლოგია.** სულხან-საბა ორბელიანისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები (თელავი 2008 წლის 7-8 ივნისი). თბილისი, 2008 : 26-29.

245. **მზიანი ღამე /Sanny Night** (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), თბილისი /Tbilisi, 2008, ეძღვნება უწმინდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის აღსაყდრებიდან 30 და დაბადებიდან 75 წლის იუბილეს. თანაავტორები: ნ. ჭავჭავაძე, ლ. ტოგონიძე.

246. **ცივილიზაციათა დიალოგის რელიგიური საფუძვლები**, ჟურნალი „ლოგოსი“ №5, თბილისი, 2008 : 234-243.

247. **ენობრივი ნიშნის მორფმატული თეორია**. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXXVI, თბილისი, 2008 : 231-239.

248. **ქართული ენა და დამწერლობა**. თბილისი, საქართველოს ეკლესიასთან არსებული ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრი, 2008 : 28.

249. **Georgian Language and Script**, Tbilisi, International Center for Christian Studies and the Orthodox Church of Georgia , 2008 : 28.

250. **„ეურძნის“ არგუმენტი და საერთო-დაღესტნური ეთნოსის პირველსაცხოვრისის პრობლემა ენობრივი მონაცემების მიხედვით**. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საფაკულტეტო სამეცნიერო კონფერენცია II. შალვა ნუცუბიძე, 120, თბილისი, 2008 : 112-115.

251. **ლინგვო - ქვეყანათმცოდნეობითი ეტიუდები I**. კავკასია: ჩერნეთ-დაღესტნის იმპატი, როგორც ნაყშბანდიელთა სუფიური ორდენი. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საფაკულტეტო სამეცნიერო კონფერენცია II. შალვა ნუცუბიძე - 120, თბილისი, 2008 : 189-192.

252. **ფუძეთა გენერაციის უძველესი მოდელისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში**. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. II საერთაშორისო სიმპოზიუმი: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება: მემკვიდრეობა და პერსპექტივები“. ეძღვნება აკადემიკოს არნ. ჩიქობავას დაბადების 110 წლის-თავს. მასალები. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008 : 37-41. თანაავტორი ავთანდილ არაბული. ინგლისური ტექსტით.

253. **ერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. II. ყრუ ხშულ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამუდვრება**. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. II საერთაშორისო სიმპოზიუმი: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება: მემკვიდრეობა და პერსპექტივები“. ეძღვნება აკადემიკოს არნ. ჩიქობავას დაბადების 110 წლისთავს. მასალები. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008 : 432-433. თანაავტორი ვაჟა შენგელია. ინგლისური ტექსტით.

254. ერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. III. უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაცია. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. II საერთაშორისო სიმპოზიუმი: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება: მემკვიდრეობა და პერსპექტივები“. ეძღვნება აკადემიკოს არნ. ჩიქობავას დაბადების 110 წლისთავს. მასალები. თბილისი, 2008 : 433-434. თანაავტორი ვაჟა შენგელია. ინგლისური ტექსტით.

355. ძირის სტრუქტურა და ფუძეთქმნადობის კანონიკური მოდელები საერთო-ნახურ-დაღესტნურ და საერთო-დაღესტნურ ფუძე-ენებში. საენათმეცნიერო ძიებანი. XXVII, თბილისი, 2008 : 241-246. (ახლავს ინგლისური რეზიუმე).

356. Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы), Кавказские языки – генетические, типологические и ареальные связи. Махачкала, 2008 : 221-235. <http://www.iyaldnc.ru/cgi-bin/7i=2008&d=1228495732>

257. The Canonical Models of Root and Stemformation in Common Nach-Daghestanian and Common Daghestanian Proto-Languages, Кавказские языки, генетические типологические и ареальные связи. Материалы международной научной конференции Махачкала: 14-16 октября, Махачкала, 2008 : 476-480. <http://www.iyaldnc.ru/cgi-bin/7i=2008&d=1228495732>

258. „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტი, როგორც სიყვარულის ქრისტიანული კონცეფციის მხატვრული რეალიზაცია, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ტბელობა“, 2008 წლის ნოემბერი (მასალები), სხალთის ეპარქია, 2008 : 328-330.

259. სიუჟეტურ განშტოებათა ფუნქციისათვის დრამატურგიაში (ქვეწყობილი და თანწყობილი ფაბულები ინგლისურენოვან დრამატურგიაში). II. საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ლიტერატურათმცოდნეობის თანამედროვე პრობლემები. თეზისები. თბილისი, 2008 : 198-200. ინგლისური ტექსტით: 200-201

2009

260. უძველესი ირანული სოციოლინგვისტური მოდელი და მისი მნიშვნელობა მეზობელი ქვეყნების ენობრივი პოლიტიკის ფორმირებაზე (საქართველოს მაგალითზე). არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XX. 2009 წლის 14-17 აპრილი. მასალები. თბილისი, 2009 : 71-75.

261. „ვეფხისტყაოსანი“ სემიოტიკური თვალსაზრისით (წიგნში: „მოგითხრობთ “ვეფხისტყაოსანის” შესახებ“. თბილისი, 2009 : 77-81).

262. „ვინ“ ნაცვალსახელი – ერგატივის უძველესი ინფორმაცია. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია “ერგატივი და ერგატიული კონსტრუქცია მსოფლიო ენებში” (იბერიულ-კავკასიური და მსოფლიოს სხვა ენები). თბილისი, 21-23.V. 2009. მასალები. თბილისი, 2009 : 74-75. თანაავტორი: ავთანდილ არაბული. ინგლისური და რუსული ტექსტებით.

263. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის პრობლემა (საკითხის მდგომარეობა და პერსპექტივები). „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №2-6, 2009 : 3-22.

264. სვანური ენის დიალექტთა საკვალიფიკაციო ნიშანთა სისტემის საკმარისობის პრობლემა და ჩოლურული, როგორც სვანური ენის მეხუთე დიალექტი. XXIX რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა მასალები. 2009 წლის 27 ნოემბერი. თბილისი, 2009 : 78-81.

265. დადესტნურ ენათა ნიკო მარისეულ კვალიფიკაციათა ფონეტიკური საფუძვლები. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. 68-ე სამეცნიერო სესია. ეძღვნება აკად. თამაზ გამყრელიძეს დაბადების 80 წლისთავზე. მასალები. 2005 წლის 23-24 დეკემბერი. თბილისი, 2009 : 33-37.

266. წმინდა ანდრია პირველწოდებულისა და წმინდა ნინოს სახისმეტყველების პარადიგმატური და სინტაგმატური ასპექტები. თბილისი, 2009 : 167. თანაავტორი ეკა ვარდოშვილი.

267. წმინდა ნინოს გარდაცვალების წელი ლათინური მარტიროლოგის მიხედვით და მისი მიმართება სომხეთის გაქრისტიანების თარიღთან. „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №7-9, 2009 : 42-57.

268. დადესტნურ ენათა პარემიების ნაციონალურ-კულტურული სპეციფიკა, საენათმეცნიერო ძიებანი. XXX. თბილისი, 1999 : 78-87 (ერთვის ინგლისური). თანაავტორი ზულაიჰათ მაღაევა.

269. **От новых тактик к новой стратегии по отношению ко внутригосударственным и межгосударственным вооруженным конфликтам.** Южный Кавказ: истоки сепаратизма, разрешение конфликтов, долговременный мир. Матерялы международной научно-практической конференции. Тбилиси, 20 ноября 2009 года, Тбилиси, 2009 : 16-22.

270. ზარატუშტრას კვალი ოსთა ნართების ეპოსში. „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №10-12, 2009 : 61-67.

2010

271. **О наличии латералов в иберийско-кавказском праязыке.** International Linguistic Conference “Current advances in Caucasian Studies”, Macerata, Italy – January 21-24. 2010. <http://www.unimc.it/cacs/accepted-papers>.

272. კახიანების გვარის წარმომავლობისათვის. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XXI. 2010 წლის 13-16 აპრილი. მასალები. თბილისი, 2010 : 72-74.

273. Год кончины Святой Нины по латинскому мартирологу и его отношение к дате христианизации Армении. Международная научная конференция “Археология, этнология и фольклористика кавказа”. Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 25-27 июня 2009 года, Тбилиси, 2010 : 461-464.

274. ირანისა და სომხეთის სამეფოთა ურთიერთმიმართების ისტორიიდან (ძვ. წ. IV-ახ.წ. III საუკუნეები). „გეგლათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“, №1-2, 2010: 61-67. symposium: “Iberian – Caucasian linguistics: Legacy and Perspectives” dedicated to the 110th birth anniversary of Arnold Chikobava. Materials. Tbilisi, TSU publication, pp. 432 - 433. Co-author Vazha Shengelia (English text pp.434-435).

Bibliography of Mikheil Kurdiani's works

1973

1. Short Remarks. – Newsp. “Tsignis Samqaro”, №10, Wednesday, 23 May, Tbilisi, p.3. Critical notes on publishing VII volume of Galaktion Tabidze’s twelve-volume works (Tbilisi, “Sabchota sakartvelo”, 1972:356).

1975

2. Revolutionary Guria Is on Stage. On One Play of Makharadze’s Theatre. – Newsp. “Komunisti”, №250 (16371), Saturday, 18 October, Tbilisi, p.4. Review on the play of Makharadze (Ozurgeti) Al. Tsutsunava State Dramatic Theatre “Ninoshvili’s Guria” (author of the play Shalva Dadiani, Director – Sergo Akhaladze).

1976

3. An Incompetent Scientific Work. – Journ. “Gantiadi”, №6 (November-December), Kutaisi, p.p. 74-79. Review on Neli Dumbadze’s book “Georgian Symbolism”, Batumi, “Satchota Atchara”, p.240.

1978

4. Sergo Meladze. Benefit. – Episodes from the actor’s life. Almanac “Nobati”, (library of “Tsiskari”), book №1, January-February, Tbilisi, p.p. 36-44.
Essay on a young actor of the Meskheta State Theatre

1980

5. Avant-gardian Manifests. – Coll. “Poetry – first of all”, Tbilisi, p.p. 214-218.

6. Two Earths. – Journ. “Jejili”, book №18, Tbilisi, p.p. 18-32.

1981

7. Affairs Started by Ancestors. – Newsp. “Literaturuli Sakartvelo”, №25 (2254), Friday, 19 June, Tbilisi, p.11. Dialogue with Italian Kartvelologist Luiji Maggaroti

8. **On 'uria' – 'huria'**. - Newsp. "Literaturuli Sakartvelo" , №34 (2263), Friday, 21 August, , Tbilisi, p.13.

9. **On Basque-Georgian**. – Newsp. "Literaturuli Sakartvelo" , №39 (2268), Friday, 25 September, Tbilisi, p.p. 12-13.

10. **Zaira Dzidzava**. Catalogue. Tbilisi, publishing house of Union of Arts of Georgia, Tbilisi, 1981, foreword in Georgian (pp.2-6) and Russian (pp. 8-11) languages.

1982

11. **Beginning of a Century**. – Journ. "Tsiskari", №5, Tbilisi., p.p. 138-148.

12. **Two Earths**. – Journ. "Jejili", essay №2, almanac №19, Tbilisi, p.p. 11-20.

1983

13. **Towards the Terminological Rightness**. – Almanac "Kritika", №2 (43), Tbilisi, p.p. 74-84.

14. **Appunti Sulla Zaum**. – Journ. "Il verri", №29-30, p.p. 57-62 [Trad. di Daniela Rizzi]. **Notes on Zaum**. – Journ. "Il verri", №29-30, p.p. 57-62, in Italian language (translator Daniela Rizzi).

1984

15. **Materials for Genesis of Versification of the Kartvelian Languages**.- Coll. "Tchashniki", (issues of Georgian verse-studies), Tbilisi, p.p. 18-43. Monograph "An attempt of reconstructing and modeling of Common-Kartvelian versification system".

16. **Avant-gardism in Tbilisi**. – Journ. "Mnatobi", №6, Tbilisi, p.p. 169-176. Co-authors: Akaki Gatsserelia, Bachana Bregvadze, Emzar Kvitaishvili.

17. **On "Mythological Dictionary"**. – Newsp. "Literaturuli Sakartvelo" , №50 (2335), Friday, 7 December, Tbilisi, p.p. 10-11. Co-author: Levan Bregadze.

18. **Chainundressed**. – Newsp. "Akhlagazrda Komunisti", №152 (10613), Thursday, 20 December, p.3.

19. **Materials for Historical-comparative Dictionary of the Kartvelian Languages, I, II**. - "Language and Thinking" - I scientific session dedicated to Academician Niko Marr's 120th birth anniversary, 1984, 25 December, thesis, Tbilisi, p.p. 10-13.

20. **Rustaveli's Interpretation of Christian Conception of Love**. – "Language and Thinking." - I scientific session dedicated to Academician Niko Marr's 120th birth anniversary, 1984, 25 December, thesis, Tbilisi, p.p. 13-16.

1985

21. **The Book Published in Venice.** – Journ. “Literaturnaia Gruzia”, №1, p.p. 204-214. Co-authors: A. Gatsrelia, B. Bregvadze, E. Kvitaishvili. The publication is a Russian variant of the work №16th.
22. **Antiaverois or Principles of Poetic Activity and Problem of Method in the Modern Georgian Criticism.** – Almanac “Kritika”, №4 (53):78-105. Polemic article on Akaki Vasadze’s essay “Notes on ironic-parodic torrent”, almanac “Kritika”, №2 (51):65-103.
23. **A tie for my sweet-hurt.** – Newsp. “Akhlagazrda komunisti”, N30 (10647), Friday, 8 March, pp.2-3, On I. Gagoshidze’s book “A Georgian woman’s jewels”, Tbilisi.
24. **Sound of the bell was heard in All Caucasus.** - Newsp. “Akhlagazrda komunisti”, N135 (10748), Tuesday, 12 November, p. 4, Co-authors: A. Arabuli, T. Gvantseladze, G. Gogolashvili, M. Sukhishvili, R. Sherozia. Owing to the death of Arnold Chikobava.
25. **“Demography - a basis of future”.** – Mikheil Kurdiani’s speech said at the discussion of Union of Writers, – Newsp. “Literaturuli Sakartvelo” , №23 (2360), Friday, June, p.10.

1986

26. **Towards the Kartvelian-Daghestanian Sound-correspondences.** – Academy of Sciences of Georgia SSR, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Scientific conference of post-graduate students and young research workers, 19-21 March, 1986. Working plan and thesis, Tbilisi, p.p. 19-20.
27. **Practical steps should be made.** With a rubric: “For foundation of consenting demographic society”. – Newsp. “Komunizmis Gza”, №92 (7260), Saturday, 2 August, Dusheti, p.p. 2-4. Co-authors: Omar Turmanauli, Ilia Begiashvili.

1987

28. **Just So Answer.** – Almanac “Kritika”, №1 (62), 1987:115:135. Co-author Levan Bregadze.
29. **Common-Kartvelian words denoting “shishi” (‘fair’) and “chia”(‘worm’) and some issues of sibilant correspondences.** - Academy of Sciences of Georgia SSR, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Scientific conference of post-graduate students and young research workers, dedicated to the 70th anniversary of Great October Revolution, 31 March, 1987. Working plan and thesis, Tbilisi, pp.19-20.
30. **Compulsory Explanation.** – almanac “Kritika”, №5 (66), p.p. 242-246. Co-author: Levan Bregadze.
31. **Futurism and Others.** – Journ. “Georgian literature and language at school”, №1-4, p.p. 84-130. Monograph: “History and typology of European Avangardian art of the first half of the 20th century”.
32. **Mikheil Kurdiani’s Viewpoint.** – almanac “Kritika”, №6 (67), p.p. 106-109. A viewpoint on Nino Darbaiseli’s rhymes published in the same journal under the rubric “Way, way...” (p.p. 100-104).

1988

33. **On “Mythological Dictionary”**. – In Levan Bregadze’s book “An old word and new word”, Tbilisi, p.p. 171-187. A new publication on the work №17, co-author Levan Bregadze.
34. **Just So Answer**. - In levan Bregadze’s book “An old word and new word”, Tbilisi, p.p. 188-205. A new publication on the work N28th, co-author Levan Bregadze.

1989

35. **What Does “a narrow circle” Mean?**. – Newsp. “Vechirni kiiv”, №54 (13568), Saturday, 4 March, p.2, in the Ukraine language (the same text was published in Russian, as well).
36. **A Book on a Literary Language**. – almanac “Kritika”, №3, p.p. 125-127.

1990

37. **Towards Some Principles of Administrative-Territorial Arrangement of Georgia**. – Newsp. “Erisioni”, №1, Friday, 20 April, p.p. 4-5.
38. **A Smoke of One Bonfire**. - Newsp. “Erisioni”, №4-5, Friday, July, p.p. 4-6.
39. **Prefixal and Suffixal Means of Verbal Word-building in the Kartvelian and Abkhaz-Adygian Languages**. The 13th regional scientific conference on historical-comparing studying of the Iberian-Caucasian languages (verbal word-formation in the Iberian-Caucasian languages). Thesis, Maykop, p.p. 82:83 (in Russian). Co-author V. Shengelia. (in Russian).

1991

40. **Nananena. Chan ABC-Book**. (Freudenstadt, Germany), 134 p. In Laz with Georgian and Latin font. Co-author Tsate Batsashi (the book is signed under the pseudonym Osman Tamtruli).
41. **Towards the Issue of Kartvelian and Nakh Sound-correspondences**. – Georgian Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. XLIX scientific session dedicated to the 90th birth anniversary of Acad. Varlam Topuria, 1991, 17-19 December. Working plan and thesis, Tbilisi, p. 34.

1993

42. **Demographic Problem – With Demographic Policy or the Land of Our Life** (standpoint). - Journ. “Sakartvelos Respublika”, №182 (728), Thursday, 19 August, p. 2. Co-authors: Ilian Begiashvili, Avtandil Sulaberidze.
43. **Anjanbeman (transformation) in a Verse-structure System of the Kartvelian Languages**. - Georgian Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. The 52nd linguistic scientific session, 1993, 21-24 December. Working plan and thesis, Tbilisi, p. 24.
44. **Albanian Majuscule (asomtavruli script with capital letters) (graphical structure and problem of genesis)**. - Georgian Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. The 52nd linguistic scientific session, 1993, 21-24 December. Working plan and thesis, Tbilisi, p.p. 25-26.

1994

45. **A Great Poet.** – Newsp. “Tbilisi”, №51, 12 April, p.8. An jubilee essay dedicated to Shota Nishnianidze’s 65th birth anniversary.
46. **On the Necessity of the Recognition of One More Folklore Genre “Mavlia”,** (a preliminary report). – Bulletin of Kutaisi University, №2, p.p. 25-31.(English text – p.p. 108-114).
47. **Accadian Name of “Fleece” and the Kartvelian Languages.** – Scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society, 1994, 10-11 May, dedicated to the 20th anniversary of foundation of standing workshop “Linguistic researches” and to the memory of its founder Besarion Jorbenadze. Thesis, Tbilisi, p.p. 12-13.

1995

48. **Comparative-Historical Method in Versification and Reconstruction of Common-Kartvelian Poetic Expressions and Idioms.** - Bulletin of Kutaisi University, N2, 1994:33-39. (English text – pp.157-164).
49. **Mesrop Mashtotsi and Caucasian Alphabet World.** – Newsp. “Literaturuli Sakartvelo”, №8(8109), 24. II – 3.III, p.p. 11-12.
50. **Towards the Name of the Town Kari (Qars-i).** – II scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, 30, 31 May, 1 June. Working plan and thesis. p.p. 28-29.
51. **From the Vocabulary of “The knight in the panther’s skin”. Precious Stones.** – Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. The 54th scientific session, 20-24 November. Working plan and thesis. p.p. 37-38.
52. **Process of Literary Trends Formation in Georgia in the Beginning of the 20th Century.** –Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Dissertation bulletin represented for the degree of candidate of sciences (Ph.D.), 10.01.02.- Georgian literature (with the right of manuscript). Tbilisi, 36 p. Print-run 100, (English summary - pp.34-36).

1996

53. **A Beauty (from the circle “Geniuses and commentators”).** – Newsp. “Burji Erovnebisa”, №3 (8), 6 March.
54. **An Attempt of Theoretical Modeling of Grammatical Structures of the Languages with Class-categories. I.** – Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. “Arn. Chikobava’s Readings”, VII, 26-29 March. Working plan and thesis, Tbilisi, p.p. 35-37.
55. **Towards the Differentiation of Common-Kartvelian Language and Interrelation of the Kartvelian Languages.** – Newsp. “Burji Erovnebisa”, №4, April, p.14.
56. **Compound and Complex Fables in English Dramaturgy.** – Kutaisi Ak. Tsereteli State University. IV scientific conference of academics, 8-11 April. Working plan and thesis, Kutaisi, p.p. 130-132.
57. **The Poet King (from the circle “Geniuses and commentators”).** – Newsp. “Burji Erovnebisa”, №5 (10), May, p.6.
58. **A Language and Dialect from Linguistic and Socio-linguistic Standpoint.** – III scientific session of the Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, 4-7 June. Working plan and thesis, p. p. 41-42.
59. **Historical-Comparative Method and Problem of Qualification of Tokhurian and Tchadakolian.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of

Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. Jubilee scientific session dedicated to Prof. Giorgi Rogava's 90th birth anniversary. Working plan and thesis, Tbilisi, p.p. 26-27.

60. Towards the Differentiation of Common-Kartvelian Language and Interrelation of the Kartvelian Languages. – Bulletin of Kutaisi University, №1, p.p. 9-17

61. Structure of Common-Kartvelian Lyric (lapidary) Verse. – Journ. "Memoirs of the Gelati Academy of Sciences", №2, p.p. 83-90. (with English summary).

62. Chronicle. Gelati Academy of Sciences, Documents and Facts. - Journ. "Memoirs of the Gelati Academy of Sciences", №1, p.p. 5-17. (with English summary – p.p. 51-61).

63. Typology of Order of Caucasian Alphabet World and Ivane Javakhishvili's Grammatical Doctrine. - Kutaisi Ak. Tsereteli State University. Days of Ivane Javakhishvili in Kutaisi. 24-25 September. Scientific session dedicated to the 120th birth anniversary of great Georgian scholar and public figure Ivane Javakhishvili. Working plan and thesis, Kutaisi, p.p. 25-26.

64. Versificative system of Megrelian and Laz Dialects of Zan from Synchronic and Diachronic Viewpoint. - Academy of Sciences of Georgia, Board for scientific studying of Georgian, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. XVI republic dialectological scientific session dedicated to the 120th anniversary of Acad. Ivane Javakhishvili's birth. Working plan and thesis, Tbilisi, 24-25 October, p.p. 29-30.

65. Socio-linguistic Classification of Languages. - Academy of sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. The 55th scientific session dedicated to the 120th anniversary of Acad. Ivane Javakhishvili's birth, 12-15 November, p.p. 31-32.

66. Common-Kartvelian Lyric (lapidary) Verse.- Academy of Sciences of Georgia. Republic coordinate board of literary studies. Shota Rustaveli Institute of Georgian literature. XXVI scientific session. Working plans and thesis, Tbilisi, 23-27 December, p.p. 104-106.

67. The King. - Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology. Scientific session dedicated to the memory of Varlam Dondua. Tbilisi, 25-27 December. Thesis, p.p. 24-26.

68. Towards the Problem of Reconstruction and Classification of the Genre Models of the Common-Kartvelian Verse. – Issues of the Kartvelian languages' structure, VI, Tbilisi, p.p. 160-184 (with English summary).

69. Strofica of Common-Kartvelian Lyric (lapidary) Verse and the Problem of Genesis of Firm Verse Form. – Bulletin of Academy of Sciences of Georgia. Language and literature section, Tbilisi, №1-4, p.p. 155-162 (with Russian summary).

70. **Rhythm of Common-Kartvelian Lyric (lapidary) Verse.** –“ Linguistic Papers”, V. Tbilisi, p.p. 196-202.

71. **Problem of Long Vowels and Traces of Quantitative Verse-structure in Svan.** – “Linguistic Papers”. V. Tbilisi, p.p. 202-209.

72. **Problem of Differentiation of the Common-Kartvelian Language.** – “Kartvelian Legacy”, I. “Kutaisian Discussions”. Materials of symposium. Kutaisi, p.p. 253-262.

1997

73. **Toward the Normalization of Georgian Military Terminology.** – Journ. “Samkhedro Teknika”, №1, p.p. 97-101. Co-author M.Tchirakadze.

74. **Memory of the “Great Tradition” and One Case of Term Formation in the Condition of Digloss Bilingualism.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. “Arnold Chikobava’s Readings”, VIII, 1-4 April. Working plans and thesis, №№ 9-10, Tbilisi, p.p. 25-26.

75. **Language and Nation.** – Kutaisi Akaki Tsereteli State University. Scientific Institute of Dialectology. “Kutaisian Discussions”, IV, 2-4 May, Kutaisi, p.p. 101-106.

76. **Breaking of Idols.** – Journ. “Sakartvelos Moambe” (Telavi), №2, p.p. 143-162.

77. **Universal Archetypes and Transformation Models of a Lyric (lapidary) Verse.** “Conceptual and computer models of a language,” Tbilisi, p.p. 68-74.

78. **Dadaists in a Caucasian Coat.** – Journ. “Gantiadi”, (Kutaisi), №7-8, p.p. 131-143, №9 – p.p. 146-159. (monography).

79. **Diachronic Human-beings.** – Newspaper. “Kviris Posta”, №35 (720), 15-22 September, p.5.

80. **System of the Common-Kartvelian Lyric (lapidary) Verse.** – Bulletin of the Academy of Sciences of Georgia 156, N1, pp.171-173.

81. **On Natural Boundary of Dialects.** – Chair of the General Linguistics at the Iv.Javakhishvili Tbilisi State University. Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Scientific session dedicated to the 70th birth anniversary of outstanding Georgian linguist Prof. Givi Matchavariani, 8-10 December, Tbilisi, p.p. 24-25.

82. **A Verse as a Marked Form of Speech.** – Materials of IV scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, p.p. 30-33.

83. **On One Metrical Scheme of the Common-Kartvelian Epic (narrative) Verse.** – Jubilee collection dedicated to Giorgi Rogava, Tbilisi, p.p. 171-183.

84. **Genesis of Rhythm in Svan Epic (narrative) Verse.** – Collection dedicated to the 70th birth anniversary of Zurab Tchumburidze. p.p. 140-151. (with German summary).

1998

85. **Rustaveli – Nizami (first essay). “The knight in the panther’s skin” as a title from semiotic standpoint.**– Journ. “Burji Erovnebisa”, №1, p.p. 19-20.

86. **Rustaveli – Nizami (second essay). “The knight in the panther’s skin” as thematic realization of love from theological standpoint.**– Journ. “Burji Erovnebisa”, №2, p.p. 16-17, N3 – pp.16-17.

87. **Academician Arnold Chikobava – an Outstanding Representative of Descriptive and Comparative Kartvelian Linguistics.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. “Arnold Chikobava’s Readings”, IX, 14-17 April. Working plan and thesis, Tbilisi, p.p. 37-38. Co-author Vazha Shengelia.

88. **Crying of Newborns and Problem of Initial Vocalism (attempt of ethno-linguistic interpretation).** – Kutaisi Akaki Tsereteli State University. V scientific conference of academics dedicated to the 160th birth anniversary of Ilia Chavchavadze and the 65th anniversary of foundation of Akaki Tsereteli State University, 6-10 April, Kutaisi, p.p. 29-30.

89. **Towards the Problem of Interrelation of a Language and Nation.** – “Kartvelian Legacy”, II. “Kutaisian Discussions”. Material of symposium. Kutaisi, p.p. 264-268 (with English summary).

90. **Historical-Comparative Method in Linguistics and Problem of Kinship of the Kartvelian and Daghestanian Languages.** – European Society of Caucasiologists. Dagestan Scientific Centre of Academy of Sciences of Russia. H.Tsadasa Institute of Language, literature and Art. X international colloquium of European Society of Caucasiologists dedicated to the 100th birth anniversary of Acad. Arnold Chikobava, 15-19 June, thesis. Mahachkala, p.8-10, (in Russian).

91. **Common-Kartvelian Versification System and General Linguistic Theory of Versification.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Synopsis of thesis for a degree of Doctor of Philological Sciences (Hab.). 10.02.02. – Theory and history of linguistics. 10.01.08. – Theory of literature (with the right of manuscript), Tbilisi, 80 p. 150 copies.

92. **Toward the Establishing of Rules System of the Zan Language Data in Computer Model of Reconstruction of Vowelization of Common-Kartvelian Stem.** – Conceptual and computer models of a language. III, Tbilisi, p.p. 86-88. (with English summary).

93. **Towards Similar Phonetic Processes in the Iberian-Caucasian Languages. I. Forming of Labial Consonants from Labial Complexes.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. Materials of international symposium dedicated to the 100th anniversary of Arnold Chikobava's birth. Tbilisi, p.p. 95-97. Co-author Vazha Shengelia.

94. **Genesis of Graphical Structure of Albanian Script and Typology of Its Alphabetic Order.** - Materials of international symposium dedicated to the 100th birth anniversary of Arnold Chikobava. Tbilisi, p.p. 196-198.

95. **Towards the Problem of Relative Chronology of Georgian Dialectal Forms (attempt of diachronic qualification of synchronic data).** - Academy of Sciences of Georgia, Board for scientific studying of Georgian, Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Tskhinvali State Pedagogical Institute. VIII republic dialectological scientific session dedicated to the 100th birth anniversary of Arn. Chikobava. Working plans and thesis, (Gori, 30-31 October), Tbilisi, p.p. 36--40.

96. **Correspondences of Common-Nakh-Daghestanian *a Phoneme in Common-Kartvelian.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Materials of the 57th scientific session (23-25 December), Tbilisi, p.p. 59-60.

97. **Problem of Archaisms of Laterals in the Iberian-Caucasian Languages and Basque-Caucasian Hypothesis.** - Materials of V scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society (21-22 January), Tbilisi, pp.37-40.

1999

98. **Towards the Issue of Devoicing of Final Voiced in Georgian.** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Faculty of Philology. "Arnold Chikobava's Readings", X, 13-16 April. Materials, Tbilisi, p.p. 38-39. Co-author Avtandil Arabuli.

99. **Slavonic Languages From Genealogic and Socio-linguistic Standpoint.** – Thesis and materials of international scientific conference "Actual issues of philological science" dedicated to the 90th anniversary of founder of the Chair of Russian №2, outstanding public figure Professor Tinatin Mrevlishvili, Tbilisi, p.p. 57-60, (in Russian).

100. **Towards the Issue of Dialectal Basis of the Polish Literary Language.** - Thesis and materials of international scientific conference "Actual issues of philological science" dedicated to the 90th anniversary of founder of the Chair of Russian №2, outstanding public figure Professor Tinatin Mrevlishvili, Tbilisi, p.p. 60-62.

101. **Language as a Result of Creative Act and not of Evolutionary Process.** – "Kartvelological legacy". III. Kutaisi. Kutaisi State University publication, p.p. 190-193 (with English summary).

102. **Social Structure of Common-Kartvelian Society.** – "Kutaisian Discussions", VI. Materials of symposium, Kutaisi, p.p. 165-168.

103. **Towards the Reflecting Rules of Glottocclusives of the Languages Having Trio-system of Plosive Consonants in the Scripture of the Languages with Pair-system on the Example of Old Front Asia.** – “Linguistic Papers”, VII, Tbilisi, p.p. 69-74 (with English summary – pp. 74-76).

104. **On the Problem of Usage and Origin of Greeting Formulae from Sociolinguistic Standpoint.** – The 34th World Congress of the International Institute of Sociology Multiple Modernities in Era of Globalization. Program and bulletin of abstracts. Tel Aviv, Israel, 11-19 July, p.119.

105. **Toward the Grammatical and Theological Status of the Word *Ewe (eiws)* in Matthew's Gospel.** – Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnography. Scientific conference dedicated to Academician of the Georgian Academy of Sciences Tinatin Qaukhchishvili, 29-30 October. Materials of the conference, p.p. 27-28.

106. **On Proper-linguistic Status of Georgian Speech of the Svans and Megrelians.** - Academy of Sciences of Georgia, Board for scientific studying of Georgian, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Akhaltsikhe Branch of Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. XIX republic dialectological scientific session dedicated to the 10th anniversary of foundation of the Akhaltsikhe Branch of Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, 5-6 November, Akhaltsikhe, p.p. 79-80.

107. **Towards the Problem of Number and Qualification of the Zan Language.** - Academy of Sciences of Georgia. Material of the 58th scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics dedicated to the 90th anniversary of the Corresponding Member of the Georgian Academy of Sciences Professor Ivane Gigineishvili's birth, Tbilisi, 24, 27-29 December., p.p. 12-15. Co-author Tsate Batsashi.

108. **The Term *kartveli* ‘Georgian’ and Changing Meanings According to Its Correct areas.** – Material of the 58th scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics dedicated to the 90th anniversary of the Corresponding Member of the Georgian Academy of Sciences Professor Ivane Gigineishvili's birth, Tbilisi, 24, 27-29 December. p.p. 52-55.

109. **On Interrelation of ‘*bza*’ and ‘*sabzeli*’ and Some Cases of Morphological Influence on Phonetic Processes in the Kartvelian Languages.** - Materials of VI scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, p.p. 5-9.

110. **A Trace of Palatal Spirantization Process in Svan (Geo. *l* : Zan *l/r* : Svan *s* – an attempt of explanation).** - “Linguistic Papers”, IX, Tbilisi, p.p. 97-10.

111. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian Society According to Language Data. III. ‘*monadire*’ ‘a hunter’.** – Works of the Kutaisi Akaki Tsereteli State University, v. I (35), Kutaisi, p.p. 40-42 (with English summary).

2000

112. **Toward the Name of Common-Kartvelian Ethnos ('meskhi' – 'meskhan' 'meskhebi' – "meskhians').** – Meskheti - History and Modernity, Akhaltsikhe, p.p. 185-193.
113. **The Term *kartveli* 'Georgian' and Its Meanings.** – Journ. "Kartvlis Deda", №1, January, Tbilisi, p.p. 15-16.
114. **Who Is and Who Is not Georgian? The Term *kartveli* 'Georgian' and Changing Meanings According to Its Correct Areas.** – Newsp. "Banks and Finance", №53, 4 February, p.23.
115. **Pre-mother-land of Georgians as the Sea-Coastal Country with High-Land Landscape and Subtropical Climate (according to language data).** - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. "Arnold Chikobava's Readings", XI, 10-14 April. Materials. Tbilisi, p.p. 53-54.
116. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian Society According to Language Data. V (1.1. family house. 1.2. freely born. 1.3. leader. 2.1. fortified tower, fortress. 2.2. fortified city. 3.1. customer. 3.2. writer).** - "Kartvelian Heritage", IV, Kutaisi, Kutaisi State University publication, pp.338-349 (with English summary – pp. 349-351).
117. **Role of Religion in Formation of Nations.** – "Kutaisian Discussions", VIII. Materials of symposium dedicated to the 2000th anniversary of Christianity, p.p. 68-75. Co-author Roland Topchishvili.
118. **Problem of Kinship of the Kartvelian and Daghestanian Languages and Etymology of the Svan Word 'goliak' ('a sheep').** - Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. Scientific session. 10-12 May. Working plan and materials of thesis. Tbilisi, p.p. 173-179.
119. **Common-Iranian Lyric (lapidary) Verse System.** – Kutaisi Akaki Tsereteli State University. Gilhani University of Islamiam Republic of Iran. Georgian-Iranian relations – I. Material of international conference, Kutaisi, p.p. 27-37 (with Georgian summary – pp. 27-29). Co-author Ruben Morgoshia.
120. **Number of Canonical Books of the Old Testament According to Orthodox and Judaistic Traditions.** – Gelati Academy of Sciences. Thesis of scientific session dedicated to the 2000th anniversary of Christianity, V. Kutaisi, p.p. 36-38.
121. **Christ's Tunic and Georgian Messianism.** – Newsp. "Kvarti Uplisa", Issues of Patriarchate of Georgia, Tbilisi, p.3.
122. **Dialectal Components of Svan-Zan Language Unity and Its Differentiation Process into the Svan and Zan Languages from Historical-Comparative Stand-**

point (basic phonetic processes). - Materials of XX republic dialectological scientific session dedicated to the 100th anniversary of Acad. S. Janashia's birth. Zugdidi, 20-21 October. Tbilisi, p.p. 24-27. Co-author Tsate Batsashi.

123. **Flora of Georgians' First Habitat According to Language Data.** - Kutaisi Akaki Tsereteli State University. VI scientific conference of academics. Materials. Kutaisi, p.6. Co-author Tsate Batsashi.

124. **Formulae of Greeting from Synchronic (descriptive) and Diachronic (historic) Viewpoint.** - Kutaisi Akaki Tsereteli State University. VI scientific conference of academics. Materials. Kutaisi, p.p. 9-10.

125. **Problem of First Habitat of Common-Nakh-Daghestanian (East-Caucasian) Ethnos According to Language Data.** - Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javak-hishvili Institute of History and Ethnography. Scientific session dedicated to the 100th anniversary of Acad. S. Janashia's birth (short content), Tbilisi, 16-19th November, Tbilisi, p.p. 51-53.

126. **Poet's Gold (P.S. from compiler and editor of a poet's new book).** – In collection: “My soul is in speeded breathing of Georgia”), (Zurab Kukhianidze – 70). Compiler and author of essay Elguja Buadze. Kutaisi, p.p. 144-148. (short variant in newspaper “Zurab Kukhianidze – 70”, November, p.11).

127. **Simon Janashia About First Habitat of Georgians and Modern Situation of Studying the Issue.** - Academy of Sciences of Georgia. Materials of the 59th scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics dedicated to the 100th anniversary of Acad. S. Janashia's birth. 12-15 December. Tbilisi, p.p. 54-56.

128. **One Syntactic Peculiarity of the Work “Life of the King of Kings David”.** Materials of VII scientific conference of the Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, p.20.

129. **Zanizms in Ossetian and Problem of Ethnic Property of the Dvals.** - Iv. Javak-hishvili Tbilisi State University, Acad. G. Tsereteli Institute of Oriental Studies, Tbilisi Institute of Asia and Africa. Scientific conference dedicated to Corresponding Member of Georgian Academy of Sciences Professor Mzia Andronikashvili. 26-27 December. Materials of conference. Tbilisi, p.p. 69-70.

130. **Towards the Etymology of Shxara.** – Collection “Phonetics and Norm”. Scientific conference dedicated to the 70th anniversary of Acad. Tamaz Gamkrelidze's birth. Tbilisi Ilia Chavchavadze State University of Language and Culture. Tbilisi, p.p. 114-117 (with English summary). Co-authors: A. Arabuli, T. Gvantseladze.

131. **Classification of Modern Hebrew (Ivrit) Consonants.** – St. Petersburg State University, Tbilisi State University, Tel-Aviv State University. Immanent processes of language and literature development. Tbilisi, p.p. 66-69.

2001

132. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian society According to Language Data. I. cow-man (cattle farmer).** – Materials for ethnography of Georgia, XXIV, Tbilisi, p.p. 63-73 (with English summary).
133. **Classification of Modern Hebrew (Ivrit) Consonants.** – St. Petersburg State University, Saaral University. Immanent processes of language and literature development. 2. Tbilisi, p.p. 67-71.
134. **The Term *kartveli* ‘Georgian’ and Changing Meanings According to Its Correct Areas.** II.– - Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Philology. “Arnold Chikobava’s Readings”, XII, 17-20 April. Materials. Tbilisi, p.p. 102-106.
135. **Religion Aspect of Ethnic Consolidation and Differentiation.** – “Kartvelian heritage”, V. Dedicated to the 2000th anniversary of Christianity, p.p. 131-140 (with English summary). Co-author Roland Topchishvili.
136. **Case of Christianization of One Semantic Field Having a High Marking in Georgian.** - “Kartvelian Heritage”, V. Dedicated to the 2000th anniversary of Christianity, pp .250-256 (with English summary – p.257).
137. **Towards the Interrelation of Mose Khoreneli’s “History of Armenia” and Nuskha-Khutsian Scripture.** - Kutaisi Akaki Tsereteli State University. Scientific Research Institute for Dialectology. “Kutaisian Discussions”, VII. Materials of the symposium dedicated to the 100th anniversary of Varlam Topuria’s birth, Kutaisi, p.p. 107-110.
138. **Essays from Phonetic History of Svan. I. A trace of palatal spirantization in Svan (an attempt of explanation of Georg. *l* : Zan *l*/*r* : Svan *m*).** – Coll. “Varlam Topuria – 100”, Tbilisi, p.p. 174-177 (with English summary – p. 177).
139. **Towards the Interrelation of Creative and Evolutionary in a Language (theoretical problems).** – IV scientific session of Iv. Javakhishvili Tbilisi State University and Faculty of Philology of TSU Branches dedicated to the 100th anniversary of Varlam Topuria’s birth. Working plan and materials, Zugdidi-Tbilisi, p.p. 60-64.
140. **Harmonic Complexes of Consonants in Huritian and Urartian and Hypotheses of Belonging Them to the East-Caucasian (Nakh-Daghestanian) Languages’ Group.** – “Linguistic Papers”, XI, Tbilisi, p.p. 180-187 (with English summary – p.p. 187-188).
141. **The World Created by the Lord and Its Metamorphoses (according to the Holy Scripture and Fathers of Church).** – Gelati Academy of Sciences. Thesis of annual scientific session –VI, Kutaisi, p.p. 41-46.

142. **A Wise Likes a Teacher. Memories on Mathematician Avtandil Bendukidze.** "Avtandil Bendukidze - 80". Thesis, Tbilisi, p.p. 94-103.

143. **On Several Attempts of Religion Reforms in Pre-Christian Georgia and Reasons of Their Failure.** - Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnography. Scientific session dedicated to the 60th anniversary of foundation of the institute, (short contexts of thesis), Tbilisi, p.p. 73-80.

144. **Khubushkia (ethno-linguistic problems of ancient history of Georgia, Caucasus and Near East. I).** Caucasian-Near-East collection, X, Tbilisi, p.p. 121-133 (with Russian (pp. 134-135) and English (pp. 135-136) summaries).

145. **Review: Grigol Giorgadze "Towards Ethnic Origin of Kasks (Kashks) and Abeshlaels According to Hittite and Assyrian cuneiform texts".** 103 p., Akhaltsikhe, Caucasian-Near-East collection, X, Tbilisi, p.p. 311-320.

146. **Language – from Standpoint of Chaos Modeling and Catastrophes Theories.** – Materials of the 60th scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics dedicated to the 100th anniversary of Varlam Topuria's birth, Tbilisi, p.p. 46-51.

147. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian Society According to Language Data. IV. craftsman (I. tailor).** – Works of the Kutaisi Akaki Tsereteli State University v. 2 (36). Session of historical and philological sciences, Kutaisi, "KSU publication", p.p. 223-228 (with English summary).

148. **Minor Nations' Language Saving Program CANCELLED.** - Linguistic perspectives on endangered languages. The Linguistic Association of Finland. International symposium at the Helsinki University. Co-author Taniel Sikharulidze. <http://www.ling.Helsinki.fi/sky/endabs.htm>. <http://www.ling.Helsinki.fi/skylel.html>

2002

149. **Problem of Chronological Boundaries of the Existing of a Common-Kartvelian Radical Language.** – Besarion Jorbenadze Society. Materials of VIII scientific session, Tbilisi, p.p. 15-16.

150. **A Human-being as a 'Slave' of Perceptive Basis and Phonetic Peculiarities of Dialects in a Role of Socio-linguistic Markers.** – "Arnold Chikobava's Readings", XIII, 23-26 April. Materials, Tbilisi, p.p. 83-87

151. **Towards the Interrelation of Ethnonyms *kashka* and *kashag*.** - Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, scientific session of Philological Faculty dedicated to the 115th anniversary of Giorgi Akhvlediani's birth. 16-17 May. Working plan and materials, Tbilisi, p.p. 45-47.

152. **Toward Vasil Barnovi's Place and Role in the Georgian Literature.** –J. Gogebashvili Telavi State University, Besarion Jorbenadze Society. Material of the scientific conference dedicated to Vasil Barnov, Telavi, 31 May, Tbilisi, p.p. 5-7.

153. **Movses Khorenatsi's Interpretation of Information of "Avesti" on "Improving of Nature" at the Black Sea Coastal Area by the Kings.** – Ochkhari. Ethnological, historical and philological researches dedicated to Julieta Rukhadze. Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi, p.p. 116-123 (with Russian (p.p. 123-124 and English (p.124) summaries).. Co-authors Nodar Gaprindashvili and Guram Narsidze.

154. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian Society According to Language Data. II. Farmer (2.1. Arable farmer).** - Ochkhari. Ethnological, historical and philological researches dedicated to Julieta Rukhadze. Academy of Sciences of Georgia. Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi, p.p. 395-408 (with Russian (p. 409) and English (p.409) summaries).

155. **Towards the Place of One Phrase in a Text of "Christening of Georgia" and its Importance in Dating of the Work.** – VI scientific conference of archeology. Contexts of thesis. Academy of Sciences of Georgia, Tbilisi, p.p. 28-35.

156. **"Georgian Hurians (Jews)" and Their Settling Date in Georgia.** - VI scientific conference of archeology. Contexts of thesis. Academy of Sciences of Georgia, Center for Archeological Research, Tbilisi, p.p. 182-201.

157. **First Habitat of Georgians According to Language Data and Tribe Structure of Common-Kartvelian Ethnos.** – Ethno-genesis of Georgian people, Tbilisi, p.p. 57-92 (with Russian summary - pp. 87-87).

158. **St. Priest-Martyr Svimon Khutsesi (Simon Mtchedlidze) – a Founder of Scientific Creationism in Georgia.** – Gelati Academy of Sciences. Thesis of annual scientific session dedicated to the 70th birth and 25th enthroning anniversaries of Catholicos-Patriarch of All Georgia, His Holiness and Beatific Ilia the II, Kutaisi, p.p. 38-40.

159. **Folk Etymology from the Viewpoint of "Spatial Chaining" and Pragmatics.** – Materials of XXII republic dialectological scientific session. Tbilisi, pp.75-76.

160. **Futurism and Others.** – Journ. "Literatutnaia Gruzia", №1-6, p.p. 13-27 (translated by Giorgi Charkviani), (in Russian).

161. **An Attempt of Glottal Consonants of the Modern Hebrew Literary Language.**- "Linguistic Papers", XIII, Tbilisi, p.p. 294-298 (with English summary - p. 299).

2003

162. **Conception of Georgian National Security.** – "Chveni Mtserloba", literary essay of the newspaper "Akhali Epoka", №4 (135), 31 January, 6 February, p.p. 4-5.

163. **Academician Giorgi Mtchedlidze – 75.** – Journ. of Gelati Academy of Sciences, №4, p.56. Co-author Tamaz Gogberashvili.

164. **Respected Scholar and Patriot.** – Newsp. “Literaturuli Sakartvelo”, №18 (34), 2-8 May, p.12. Jubilee article dedicated to the 75th birth anniversary of Acad. Giorgi Mchedlidze. Co-author Avtandil Nikoleishvili.
165. **Great Silk Road-Transit of Great Culture.** – International Black Sea University. I international symposium, 25-27 June, Tbilisi. Program and abstracts, p. 26. Co-author Mzia Chichua.
166. **Historical Language Contacts of the Kartvelian Languages and Problems of Differentiation Chronological Limits of the Kartvelian Language.** - “Linguistic Papers”, XIV, Tbilisi, p.p. 44-51, (with English summary - p. 51).
167. **Role of V.Humbolt’s Linguistic Study in Forming of Verb-Central Theory of a Sentence.** – Coll. “Towards sources against the tide”. International symposium, Marpril. Tbilisi, p.p. 323-326 (with English (p.p. 326-327) and German (p.327) summaries). Co-author Maia Zakaradze.
168. **Discovering-Repeating Links. (review on Tamar Akhvlediani’s book “System and model of fiction characters of Akaki Tsereteli”).** - Kutaisi, “Chveni Mtserloba”, literary essay of the newspaper “Akhali Epoka”, № 3-9 (169), October, p.p. 4-5.
169. **Galactionologic Etudes. I. Charles Baudelaire or Esau?.** – Almanac “Mtsignobari 03”, Tbilisi, p.p. 3-4.
170. **Galactionologic Etudes. 2. Rhyme and Solitude.** – Almanac “Mtsignobari 03”, Tbilisi, p.p. 7-10.
171. **“Georgian Hurians (Jews)” and Their Settling Date in Georgia.-** Newsp. “Georgian Hebrews”, №9, November, (Khashvani), (5764), pp.2-8.
172. **Towards the Issue of Common-Caucasian Integration (traditional geo-policy of the Caucasus against the background of globalization).** – Coll. “Archeology, Ethnology and Folklore of the Caucasus”. Materials of international conference, Yerevan, 17-18 November. “First Patron Saint of Yechmiadzin”, p.p. 192-192. Co-author Mzia Chichua, (in Russian).
173. **A Book on a Literary Language. Review on Besarion Jorbenadze’s Book “Balavari Mtserlobisa” “Bastion of Literature’.**– Tbilisi, “Sabtchota Sakartvelo”, p. 286 in coll. “Besarion Jorbenadze – a person, scholar, public figure”, Tbilisi, p.p. 237-241 republishing of the article in almanac “Kritika”, №1, 1992.
174. **Towards Interrelation of Phoenician and Hebrew.** - Materials of the 62nd scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics, 23-25 December, Tbilisi, p.p. 41-42.

175. **Again on Dating of Christening of Georgia. In Connection of the Year of St. Nino's Death with Catholic Tradition.** - Gelati Academy of Sciences. Thesis of annual scientific session, VII, Tbilisi, p.p. 19-25. Co-author Nodar Gaprindashvili.

176. **On 19-years-old Paschal Calendar for History and Problem of Authenticity of one Fragment of Anatoli From Laodikea's Book "About Pachsaly".** - Gelati Academy of Sciences. Thesis of annual scientific session, VIII, Tbilisi, p.p. 26-31. Co-authors Nodar Gaprindashvili and Guram Narsidze.

177. **Two Urartuologic Etudes: 1. Harmonic complexes of consonants in Huritian and Urartian and hypotheses of belonging them to the East-Caucasian (Nakh-Daghestanian) languages' group.** – Work of the Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. 349. History, archeology, criticism studies, ethnology. Tbilisi, p.p. 62-73 (with Russian (pp.77-78) and English (pp. 80-81) summaries).

178. **Two Urartuologic Etudes: - Towards the Reflecting Rules of Glottocclusives of the Languages Having Trio- System of Voicless Consonants in the Scripture of the Languages with Pair-system on the Example of Old Front Asia.** - Work of the Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. 349. History, archeology, criticism studies, ethnology. Tbilisi, TSU publication, p.p. 73-77 (with Russian (p.p. 78-79) and English (p.p. 80) summaries).

2004

179. **The Great Silk Road of the Great Culture.** – Coll. "I international Silk Road symposium", 25-27 June, 2003, Tbilisi, Georgia, Izmir, p.p. 80-82. Co-author Mzia Chichua.

180. **A Poet - Sower of Love (features for Okro Okroiani's poetic portrait).** – Book of verses: Okro Okroiani "Sence of berry", Tbilisi, p.p. 3-8.

181. **State and Law. Citizen (essay 1).** – Journ. "Business and Law", №1, June, p.p. 63-66.

182. **State and Law. Towards General Principles of Administrative and Territorial Structure of Georgia – System of Feudal Cities (essay 2).** - Journ. "Business and Law", №2, July, p.p. 63-66.

183. **Unique publication that should be in every family.** – Atlas of Georgia's history, Tbilisi, p.88, Newsp. "Mtavari Gazeti", №179 (578), 31 July, Saturday, p.10. Co-author Roland Topchishvili.

184. **State and Law. Breaker and Defender of Law. (essay 3).** - Journ. "Business and Law", №4, August, p.p. 60-62.

185. **Local Churches and National Languages.** – Journ. "Logosi", №3, p.p. 44-51. (with English summary - p.52).

186. **Caucasus in Georgian Social-political Thinking.** – Newsp. “Sakartvelos Respublika” №215 (4944), Thursday, 16 September, p.6.
187. **Strategic Development or Reformative Fiasco. Again on Planned Legislation of Georgia on High Education.** – Newsp. “The Georgian Times”, 21.10-28, Thursday, №042 (305):10; 28.10-04,11 Thursday, №042 (306):10.
188. **Strategic Development or Reformative Fiasco.** – Newsp. “Erovnuli Ganatleba”, supplement of the newspaper “Tbilisi”, 27-28 October, p. 2-3. Co-author Mariam Tsatsanashvili.
189. **Why Are We Ruining Georgian Science with Fragmentary Compilation? (Strategic development or reformative fiasco?!).** - Journ. “Business and Law”, №7 , October, pp.57-61. Co-author Mariam Tsatsanashvili.
190. **Kindness and Danger of Globalization. Again about Law of Georgia on High Education.** - Journ. “Business and Law”, №8 , October, p.p. 54-60. Co-author Mariam Tsatsanashvili.
191. **Pre-election Program of Candidate of Rector of Tbilisi State University Professor Mikheil Kurdiani –“Conceptual foundation of university reform”.** - Newsp. “Tbilisis Universiteti”, 3 December, Friday, №38 (1992), p.p .8-10.
192. **Education and Science. Strategic Development or Reformative Fiasco. Analysis of Law of Georgia on high education (analysis of the project).** – Newsp. “Kartuli Universiteti” , 29 September – 5 October, pp.5-11. Co-author Mariam Tsatsanashvili.
193. **Strategic Development or Reformative Fiasco?** – Jour. “Burji Erovnobisa”, №7, pp.4-11. Co-author Mariam Tsatsanashvili.
194. **Unique Scientific Publication. Atlas of Georgia's History.** – Tbilisi, 2003., “Analebi” – Journ. of Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnography of the Georgian Academy of Sciences, №2, p.p. 84-86 (with Russian and English summaries). Co-author Roland Topchishvili.
195. **Goals and Problems of Globalism.** – International scientific conference “Archeology, ethnology and folklore of Caucasus” dedicated to the 90th anniversary of Academician A. Apakidze. Collection of short contexts of papers, Tbilisi, p.p. 208-209. Co-author Mzia Chichua, (in Russian).
196. **“Georgian Hurians” and Christening of Georgia.** – Coll. “20 centuries of Christianity in Georgia”, Tbilisi, p.p. 280-295.
197. **Contacts of Common-Kartvelian Language with Common-Indo-European Language (on the basis of the Basque and Daghestanian languages).** – Caucasiolog-

ical collection dedicated to the 70th anniversary of foundation of the Chair of the Caucasian languages, Tbilisi, p.p. 98-103.

2005

198. **Religious Aspects of Ethnic Consolidation and Differentiation.** – In the book: Roland Topchishvili “Ethno-Historic Etudes” b.1, Tbilisi, p.p. 112-125 (with English summary p.p. 125-126).

199. **Ein buntes und vielgestaltiges ethnisches spectrum.** – Wostok spezial. Georgien land des Goldenen Vlies, 1, p.p. 2-7 (Berlin). Mitautor Roland Topchischwili.

200. **Ethno-linguistic Aspects of Relation of Georgian and North Caucasian Moun-taineers.** – Materials for ethnography of Georgia, XXV, dedicated to the 100th birth anniversary of Professor Vera Bardavelidze, Tbilisi, p.p. 63-74 (with English sum-mary). Co-author Avtandil Arabuli.

201. **Creative Theory of a Language.** – II international symposium “Christianity in our life: past, present, future”, 24-26 November. Short contexts of papers, Tbilisi, p.p. 112-113. (English summary – p.p. 80-81).

202. **Consciousness and Non-Consciousness in Prose and Poetry (on the example of prosaic and poetic versions of Akaki Tsereteli’s “My adventure”).** – Collection “Li-terary Dialogues”, II, “Akaki Tsereteli – 165”, Kutaisi, p.p. 35-39 (with English sum-mary).

203. **Voicing of voice in auslaut and problem of constancy of orthographic norms of Georgian literary (resp. state) language.** – Sulkhan-Saba Orbeliani Tbilisi State Pedagogical University. Chair of Georgian language. Works VI, Tbilisi, p.p. 121-127 (with English summary).

204. **A Poet - Sower of Love (episodes of Okro Okroiani’s poetic portrait).** – Alma-nac “Kamurj”, 2004/2005, Tbilisi, p.p. 229-232 (in Armenian).

205. **Some Issues of Social Structure and Economic Life of Common-Kartvelian Society According to Language Data. IV. Craftsman (II. Carpenter).** – “Issues of Structure of the Kartvelian languages”, IX, Tbilisi, p.p. 292-295 (with English sum-mary).

206. **Consciousness and Non-consciousness in Akaki Tsereteli’s Proze and Poetry (on the example of prosaic and poetic versions of Akaki Tsereteli’s “My adven-ture”).** – Akaki’s collection of works, II, Tbilisi, p.p. 97-101.

207. **Lexicological Etudes. I. From Daghestanian-Kartvelian language Relations: 1.1 An Avar word in Georgian composite [‘kudrača’]; 1.2. A Lezgian word in “The knight in the panther’s skin” [‘nexvi’=‘asli’]; 2. A word as a reconstructive source of non-commented historical reality: 2.2. An Arabian word in Georgian antomic opposition [‘dedani’=‘asli’].** – Georgian Academy of Sciences. Materials of the 64th

scientific session of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics, 27-29 December, Tbilisi, p.p. 32-34.

208. **Academician Niko Marr's "Third ethnic element in creating the Mediterranean Sea culture" against the background of modern culturology.** – Collection of works of dedicated to the 140th anniversary of Acad. Niko Marr, Tbilisi, p.p. 38-52. Co-author Mzia Chichua.

2006

209. **Crying of Newborns and Problem of Initial Vocalism. II. (Idea of experimental verification of Basque-Kartvelian archetype).** – "Arnold Chikobava's Readings", XVII, 2-5 May. Materials, Tbilisi, p.p. 56-58.

2007

210. **Paradigmatic Chain of Symbols – as a Classifier of Symbolism from Other Modernistic Movement.** – I international symposium: modern problems of literary studies. Thesis, Tbilisi, p.p. 159-161.

211. **Three Semiotic Etudes about "The Knight in Panther's Skin" [1] Title. Semiotics.** Scientific journal, I, Tbilisi, p.p. 164-168.

212. **Three Semiotic Etudes about "The Knight in Panther's Skin" [2] Theme. Semiotics.** Scientific journal, I, Tbilisi, p.p. 169-175.

213. **Three Semiotic Etudes about "The Knight in Panther's Skin" [3] Word. Semiotics.** Scientific journal, I, Tbilisi, p.p. 176-180.

214. **Towards the Construction of Lexical Fund of Pre-Christian Georgian Literary Language: Terms Borrowed from Old Persian (I,II).** – "Arnold Chikobava's Readings", XVIII, 10-13 April. Materials, Tbilisi, p.p. 81-84.

215. **One Adaptation Model of Occasionalisms in a Text in "The Knight in Panther's Skin".** – Besarion Jorbenadze Society. Materials of IX scientific conference dedicated to the memory of Ioseb Kipshidze, 10 May, Tbilisi, p.p. 15-16.

216. **"Caucasus, Let You Tremble! Near Is the Day of Your Ending" (Nikoloz Baratashvili – an opponent of "pan-Caucasian idea").** – Materials of the scientific conference dedicated to Nikoloz Baratashvili, Telavi, 8-9 June. I. Gogebashvili Telavi State University, Besarion Jorbenadze Society, Tbilisi, p.p. 10-11.

217. **"An Evil Man Prefers an Evil Word to Heart and Soul". For protecting Academician Iost Gippert's (and not only his) name and honor from slander and insinuations.** – Journ. of Gelati Academy of Sciences, №5, p.p. 7-18.

218. **Eminent and Highly Skilled.** – An article dedicated to the 80th birth anniversary of Academician Tedo Uturgaidze. – Journ. of Gelati Academy of Sciences, №6, p.p. 58-62, Co-author Avtandil Arabuli.

219. **Professor Mikheil Kurdiani's Speech at the Meeting of Metropolitan Anania (Japaridze) at the Arn. Chikobava Institute of Linguistics on 15 May, 2007.** – In coll. “Kartvelian languages and dialects”, (on one “scientific polemic”). Tbilisi, p.p. 5-10.
220. **“An Evil Man Prefers an Evil Word to Heart and Soul”. For protecting Academician Iost Gippert's (and not only his) name and honor from slander and insinuations.** - In coll. “Kartvelian languages and dialects”, (On one “scientific polemic”). Tbilisi, p.p. 65-74.
221. **Family of the Iberian-Caucasian languages or Nostratic and Dene-Caucasian Phillums, Problem of Methodic Strictness in Comparativistics.** – Materials of I international congress of Caucasiologists, Tbilisi, “Universali”, pp. 187-189.
222. **Ilia Chavchavadze's “master classes” – “Nikoloz Gostashabishvili”.** Composition and functional cadring. – In coll. “International scientific conference: Ilia Chavchavadze and his epoch”. Thesis, 6-7 November, Tbilisi, p.p. 39-41.
223. **Temporal Chaining of Phonetic Processes and Their Importance in Establishing a Chronology of Language Contacts.** – Materials of XXVII republic dialectological scientific session dedicated to the 80th birth anniversary of Academician Tedo Uturgaidze, 9-10 November, Tbilisi, p.p. 78-81.
224. **Toward the History of a Word *tit-i*.** – The 66th scientific session of Arn. Chikobava Institute of Linguistics dedicated to the 120th anniversary of Academician Akaki Shanidze's birth, Tbilisi, 34-35.
225. **Introduction (to Deacon Bidzina Gunia's book “Towards the issue of Julius' calendar”).** – In Decan Bidzina Gunia's book “Towards the issue of Juilius' calendar”, Tbilisi, Gelati Academy of Sciences, p.p. 1-6.
226. **Ian Brawn's Reconstructive Basis and Verification of Phonological System of Common-Basque-Kartvelian Parent Language.** – “Caucasiologic collection” dedicated to the 80th anniversary of outstanding Caucasiologist and Basquelogist Ian Brawn's birth, Tbilisi, p.p. 122-156.
227. **Trace of Zaratyshtra in the Narth Epos of Ossetians.** - International scientific conference “Archeology, ethnology and folklore of Caucasus”. Coll. of short papers, Tbilisi, p.p. 333-338.
228. **Ancient Kartvelisms of the Indo-European Languages.** – Paper at the international conference on the Caucasian languages (Leipzig, Germany). Publication in Russian. (www.eva.mog.de)
229. **Foundations of Iberian-Caucasian Linguistics** with Avtandil Arabuli's editorship and preface, Tbilisi, 1040 p.

230. **Ancient Kartvelisms of the Indo-European Languages (towards the establishing of lexical interrelation on a chronological level of a parent-language).** - Abstract, Tbilisi, p.36.

2008

231. **Introduction to Professor N. Javakhishvili's Book "Grigol I – the last Georgian King".** - In the book: N. Javakhishvili "Grigol I – the last Georgian king", Tbilisi, p.p. 5-7,

232. **Trace of Zaratushtra in the North Epos of Ossetians.** – Coll. of scientific papers "Issues of history of Armenia", Yerevan, p.p. 3-11, (in Russian).

233. **Umlaut of 'Adygean' Type in Svan.** – Materials of VI international scientific conference "Actual problems of general and Adygean philology", Maykop, 24-26 April, p.p. 183-184, (in Russian).

234. **Andria Apostle (The First-Called) and History of Building of the First Apostolic Church in Georgia.** – Materials of scientific conference "On Saint Andria Apostle's step", 2-4 May, Skhalta Eparchy, pp.12-15. Co-author Nugzar Mgeladze.

235. **Date of Apostle-equal Saint Nino's arriving in Kartli and its importance for history of Christianity in the Caucasus.** - Materials of scientific conference "On Saint Andria Apostle's step", 2-4 May, Skhalta Eparchy, pp.18-20.

236. **Anagram.** - Georgian language. Encyclopedia. Tbilisi, p.p. 28-29. Co-author I. Kobalava.

237. **Alphabets on the Basis of Georgian Graphics.** - Georgian language. Encyclopedia. Tbilisi, p.p. 30-31.

238. **Anzhanbemani.** - Georgian language. Encyclopedia. Tbilisi, p.39.

239. **Ialguzidze.** - Georgian language. Encyclopedia. Tbilisi, p.238.

240. **Common-Kartvelian Verification System.** - Georgian language. Encyclopedia. Tbilisi, p.p. 30-31.

241. **Muhmad and Ali about Science.** – In coll. "Science in Islam and Christianity". Workshop №9, Tbilisi, p.p. 3-17.

242. **Sulkhan-Saba's Classification of Swords and Etymology of Exkalburi'.** – Materials of scientific conference dedicated to Sulkhan-Saba Orbeliani, Telavi, 7-8 June, Tbilisi, p.p. 26-29.

243. **Sunny Night.** – Dedicated to the 30th enthroning and 75th birth anniversaries of Catholicos-Patriarch of All Georgia, His Holiness and Beatific Ilia II. (in Georgian and English languages). Tbilisi. Co-authors N. Tchavtchavadze, L. Togonidze.

244. **Religious Foundations of Civilizations' Dialogue.** – Scientific journal “Logosi”, N5, Tbilisi, pp.234-243.
245. **Morphematic Theory of a Language Marker.** – “Iberian-Caucasian Linguistics”, XXXVI, Tbilisi, p.p. 231-239.
246. **Georgian Language and Script.** – International Centre for Christian Studies at the Orthodox Church of Georgia, Tbilisi, p.28.
247. **Argument on ‘qurdzeni’ (‘grape’) and Problem of First Habitat of Common-Daghestanian Ethnos.** – Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities. II faculty scientific conference “Shalva Nutsubidze – 120”, Tbilisi, p.p. 112-115.
248. **Linguo-country-studies Etudes. I. Caucasus: Imamat of Chechnet-Daghestan as a Supic orden of Naqshbands.** - Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities. II faculty scientific conference “Shalva Nutsubidze – 120”, Tbilisi, p.p. 189-192.
249. **Towards the Ancient Model of Stem Generation in the Iberian-Caucasian Languages.** – Georgian National Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. I international symposium: “Iberian-Caucasian linguistics: Legacy and Perspectives” dedicated to the 110th birth anniversary of Arnold Chikobava. Materials, Tbilisi, pp.37-41. Co-author Avtandil Arabuli. (English text – pp.41-44).
250. **Towards the Homogeneous Phonetic Processes in the Iberian-Caucasian languages. II. Dissimilative Voicing of Voiceless Plosive Consonants.** - Georgian National Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. I international symposium: “Iberian-Caucasian linguistics: Legacy and Perspectives” dedicated to the 110th birth anniversary of Arnold Chikobava. Materials, Tbilisi, p.p. 432-433. Co-author Vazha Shengelia. (English text – pp.434-435).
251. **Towards the Homogeneous Phonetic Processes in the Iberian-Caucasian languages. III. Affricatization of Velar Plosives.** - Georgian National Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University. I international symposium: “Iberian-Caucasian linguistics: Legacy and Perspectives” dedicated to the 110th birth anniversary of Arnold Chikobava. Materials, Tbilisi, p.p. 433-434. Co-author Vazha Shengelia. (English text – p.435).
252. **Canonical Models of Root-structure and Stem-formation in Common Nakh-Daghestanian and Common-Daghestanian Parent Language.** – “Linguistic Papers”, XXVII, Tbilisi, pp. 241-246 (with English summary – p. 247).
253. **Problem of Kinship of the Iberian-Caucasian Languages (condition of the issue and perspectives).** – “Caucasian languages – genetic, typological and areal contacts”, Mahachkala, pp.221-235, (in Russian).

254. **Canonical Models of Root-structure and Stem-formation in Common Nakh-Daghestanian and Common-Daghestanian Parent Language.** - "Caucasian languages – genetic, typological and areal contacts". Materials of international scientific conference, 14-16 October, Mahachkala, p.p. 476-480, (in Russian).
255. **Theme of "The Knight in the Panther's Skin" as Art Realization of Christian Conception of Love.** – Materials of international conference "Tbeloba", November, Skhalta Eparchy, p.p. 328-330.
256. **Function of Subject Branches in Dramaturgy (Hypotactic and Paratactic Plots in Native English Dramaturgy).** – II international symposium "Modern problems of literary studies". Thesis, Tbilisi, p.p. 198-200. (English summary – p.p. 200-201).

2009

257. **Ancient Iranian Socio-linguistic Model and Its Importance in Forming of Language Policy of Neighboring Countries (on the example of Georgia).** – "Arnold Chikobava's Readings", XX, 14-17 April. Materials, Tbilisi, p.p. 71-75.
258. **"The Knight in the Panther's Skin" from Semiotic Standpoint.** – In the book "On "The Knight in the Panther's Skin", Tbilisi, .p.p. 77-81.
259. **A Pronoun *vin* 'who' – an Ancient Information on Ergative.** - Materials of international scientific conference "Ergative and ergative construction in the world languages (Iberian-Caucasian and other languages of the world), 21-23 May, Tbilisi, p.74-75. Co-authors Avtandil Arabuli (with English and Russian texts).
260. **Problem of Kinship of the Iberian-Caucasian Languages (condition of the issue and perspectives).** – Journal of Gelati Academy of Sciences, №2-6, p.p. 3-22.
261. **Sufficient Problem of Qualification Marker System of Svan Dialects and Cholurian as the Fifth Svan Dialect.** – XXIX republic dialectological scientific session. Working plan and materials of paper, 27 November, Tbilisi, p.p. 33-37.
262. **Phonetic Basis of Niko Marr's Qualification of the Daghestanian Languages.** - Arn. Chikobava Institute of Linguistics. The 68th scientific session dedicated to the 80th birth anniversary of Acad. Tamaz Gamkrelidze, 23-24 December. Materials, Tbilisi, p.p. 33-37.
263. **Paradigmatic and Syntagmatic Aspects of Iconography of St. Andria Apostle (The First-Called) and St. Nino.** – Tbilisi, p.167. Co-author Eka Vardoshvili.

264. **Year of St. Nino's Death According to Latin Martyrology and Its Relation with the Date of Armenia's Christening.** - Journal of Gelati Academy of Sciences, №7-9, p.p. 42-57).

265. **National and Cultural Specificity of Proverbs in the Daghestanian Languages.** - "Linguistic Papers", XXX, Tbilisi, p.p. 78-87 (with English summary – p. 87). Co-author Zulaihat Mallaeva.

266. **From New Tactics to New Strategy in Relation with Inner-state and Out-state Armed Conflicts. – South Caucasus: Sources of Separatism, Solution of Conflicts, Long-term Peace.** - Materials of international scientific conference, 20 November, Tbilisi, p.p. 16-22.

267. **Trace of Zaratushtra in the North Epos of Ossetians.** - Journal of Gelati Academy of Sciences, №10-12, p.p. 61-67

2010

268. **On the Existence of Laterals in the Iberian-Caucasian Parent-Language.** – International linguistic conference "Current advances in Caucasian studies", Macerata, Italy, 21-24 January. <http://www.unimc.it/cass/accepted-papers>, (in Russian).

269. **Toward the Origin of the Kakhians' Family-name.** - "Arnold Chikobava's Readings", XXI, 13-16 April. Materials, Tbilisi, p.p. 72-74.

270. **Year of St. Nino's Death According to Latin Martyrology and Its Relation with the Date of Armenia's Christening.** - International scientific conference "Archeology, ethnology and folklore of Caucasus"., Tbilisi, 25-27 June, 2009. Coll. of short papers, Tbilisi, p.p. 461-464, (in Russian).

271. **From the History of Iranian and Armenian Kingdoms (4th c. B.C.- 3rd c. A.C.).** - Journal of Gelati Academy of Sciences, №1-2, p.p. 61-67.

Библиография работ Михэила Курдиани

1973

1. **Краткие замечания.** - Газ. «Цигნის სამკარო», №10 (118), среда, 23 мая. 1973, Тбилиси, стр. 3. Критические замечания по поводу издания VII тома двенадцатитомника произведений Галактиона Табидзе. Тбилиси, 1972 : 356.

1975

2. **На сцене революционная Гурия. Об одном спектакле театра города Махарадзе.** – Газ. «Комунисти», № 250 (16371), суббота, 18 октября, 1975. Тбилиси, стр. 4.
Рецензия на спектакль государственного драматического театра имени А. Цуцунава г. Махарадзе (Озургети) «Гурия эпохи Ниношвили» (автор пьесы – Шалва Дадиани, режиссер-постановщик – Серго Ахаладзе).

1976

3. **Лженаучная работа.** – Жур. «Гантиади», №6 (ноябрь – декабрь), Кутаиси, 1976 : 74-79.
Рецензия на книгу Нелли Думбадзе «Грузинский символизм», Батуми, 1973 : 240.
4. **Серго Меладзе. Бенефис** – эпизоды из жизни актера. Альманах «Нобати» (библиотека «Цискари»). Книга первая, январь-февраль, Тбилиси, 1978 : 36-44.
Эссе о молодом актере государственного театра Месхети.

1980

5. **Авангардистские манифесты.** Сборник «Поэзия прежде всего», Тбилиси, 1980 : 214-218.
Исследование и две публикации дадаистских манифестов.
6. **Две Земли.** Альманах «Джеджили», книга восемнадцатая, Тбилиси, 1980 : 18-32. Статья о проблемах детской литературы.
Отзыв:
Элизбар Убилава, «Неблагодарность под маской истины». – Газ. «Тбилиси», №48 (8766), пятница, 26 февраля, стр. 3.

1981

7. **Дело, начатое предками.** – Газ. «Литературули Сакартвело», № 25 (92254), пятница, 19 июня, 1981, Тбилиси, стр. 11.

Диалог с итальянским картвелологом профессором Луиджи Магаротто.

8. **Относительно термина «urġia» – «hurġia».** – Газ. «Литературули Сакартвело», № 34 (2263), пятница, 21 августа, 1981, Тбилиси, стр. 13.

Реплика на исследование К. Церетели «Относительно грузинского этнического термина «urġia» – «hurġia» в книге: «Посвящается Арнольду Чикобава» (сборник, посвященный 80-летию). Тбилиси, 1979: 173 – 179.

9. **О баскско-грузинских взаимоотношениях.** – Газ. «Литературули Сакартвело», №39 (2268), пятница, 25 сентября, 1981, Тбилиси, 12-13.

Диалог с баскским писателем и ученым, академиком Королевской Академии баскского языка Шабьером Кинтана.

10. **Заира Дзидзава.** Каталог. Тбилиси, Издательство Союза художников Грузии. Тбилиси, 1981. Предисловие на грузинском (стр. 2-6) и русском (8-11) языках. Статья о творчестве молодой художницы.

1982

11. **Начало столетия.** – Жур. «Цискари», №5, 1982, Тбилиси, стр. 138-148.

Исследование, посвященное типологии литературы начала двадцатого века.

12. **Две Земли.** Статья вторая. Альманах «Джеджили», книга девятнадцатая. Тбилиси, 1982 : 11-20. Статья о проблемах оформления и иллюстрации детской книги.

1983

13. **К вопросу терминологической точности.** – Альманах «Критика», №2 (43). Тбилиси, 1983 : 74-84.

Теоретическая статья о сущности литературных течений и соответствующих им терминах.

14. **Appunti sulla zaum.** – Журн. «il verri~n. 29-30. pp. 57-62 (Trad. di Daniela Rizzi). Заметки о зауме. – Жур. «Ил вери», №29-30: стр. 57-62, на итальянском языке (переводчик Даниела Рици). Исследование о зауме (подсознательном языке авангардистской поэзии начала века).

1984

15. Материалы относительно генезиса версификации картвельских языков. Сборник «Чашники» (Вопросы грузинского стиховедения). Тбилиси, 1984: 18-43.

Монография. Попытка реконструкции и моделирования общекартвельской версификационной системы.

16. Авангардизм в Тбилиси. – Жур. «Мнатоби», № 6. 1984, Тбилиси, 169-176. Рецензия на коллективную монографию “L'avanguardia a Tiflitz”, Venezia, 1982, 328 p. [13. Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasiologia dell'Universita degli Studi di Venezia]. Соавторы: Акакий Гацерелия, Бачана Брегвадзе, Эмзар Квитайшвили.

17. Относительно мифологического словаря. – Газ. «Литературули Сакартвело», №50 (2335), пятница, 7 декабря: 10-11.

Рецензия на книгу А. Геловани «Мифологический словарь», Тбилиси, «Сабчота Сакартвело», 1983. стр. 720.

Отзыв: А. Геловани. Ответ на критическое замечание. Альманах "Критика", №5 (60), 1986, Тбилиси, 51-74.

Соавтор: Леван Брегвадзе.

18. Не снимающий кольчуги. – Газ. «Ахалгазда комунисти», №152 (10613), четверг, 20 декабря, стр. 3.

Статья о творчестве поэта-академика Григола Абашидзе, посвященная 70-летию со дня рождения..

19. Материалы для сравнительно-исторического словаря картвельских языков. I, II.

Язык и мышление. I научная сессия, посвященная 120-летию юбилею академика Н. Я. Марра. 25 декабря 1984 года, тезисы докладов. Тбилиси, 1984 : 10-13.

20. Руставелевская интерпретация концепции христианской любви.

Язык и мышление. I научная сессия, посвященная 120-летию юбилею академика Н.Я. Марра. 25 декабря 1984 года, тезисы докладов, Тбилиси, 1984 : 13 – 16.

1985

21. Книга, изданная в Венеции. – Жур. «Литературная Грузия», №1: 204-214. Соавторы: А. Гацерелия, Б. Брегвадзе, Э. Квитайшвили. Публикация представляет русский вариант работы №16.

22. Антиавероес. Или принципы поэтического творчества и проблема метода в современной грузинской критике. – Альманах «Критика» №4 (53): 78 – 105. Полемиическая статья на письмо Акакия Васадзе – «Заметки об ироническо-пародийном течении». – Альманах «Критика» №2 (51): 65 – 103.

Отзывы:

1. Акакий Васадзе – «Под знаком неясности» – Газ. «Литературули Сакартвелო», №15 (25334). 11 апреля, 1986: 10 – 11. То же в его книге: «Принципы поэзии», Тбилиси, 1987 : 430-450.
2. Теймураз Доиашвили, Леван Брегадзе – «Для прояснения неясности». – Жур. «Лашари», №3, 1991: 123-126. То же в их книге: «Полемика – дело простое». Тбилиси, 2001 : 27-32. Ответ на статью Акакия Васадзе «Под знаком неясности».
3. Коба Имедашвили – «Критика – дело общественное». – Газ. «Комунисти» №112 (19554), 16 мая, пятница, 1986 : 3.
- 23. Ожерелье для моей любимой.** – Газ. «Ахалгазда комунисти», №30 (10647). Пятница, 8 марта. Стр. 2-3.
По поводу книги И. Гагошидзе «Украшения грузинской женщины» ,Тбилиси.
- 24. Звон колоков раздавался по всему Кавказу.** – Газ. «Ахалгазда комунисти», №135 (10742), вторник, 12 ноября. Стр. 4.
Соавторы: А. Арабули, Т. Гванцеладзе, Г. Гоголашвили, М. Сухишвили, Р. Шерозиа. В связи с кончиной Арнольда Чикобава.
- 25. «Рождаемость – основа будущего».** Выступление Михаила Курдиани, произнесенное в Союзе писателей во время дискуссии. – Газ. «Литературная Грузия», №23 (2360), пятница, 7 июня. Стр.10.
Отзыв: Карло Инасаридзе, Перепись населения Грузии 2002 года. – Журнал «Месаме даси», №3 (128), Левиль, Франция, 31 декабря 2003 года: 31-32.

1986

- 26. К вопросу о картвельско-дагестанском звукосоответствии.** Академия наук Грузинской ССР. Институт языкознания. Научная конференция аспирантов и молодых научных сотрудников 19-21 марта 1986 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1986, Стр. 19-20.
- 27. Необходимо сделать практические шаги.**
Под рубрикой: «К основанию добровольного демографического общества». – Газ. «Комунизмис гза», №92 (7.260), суббота, 2 августа, 1986. Душети. Стр. 2 и 4.
Соавторы: Омар Турманаули, Илья Бегиашвили.
Это письмо, под каждой очередной публикацией которого добавлялись все новые подписи грузинских писателей, под разными заголовками печаталось в районных газетах Грузии: в 1986 году: **Ахмета**, «Бахтриони» №100 (4.909), 21 августа, четверг, стр. 3, и №101 (4.910), 23 августа, суббота. Стр. 3-4 , под заголовком – «Краеугольный камень нашего мужества»; **Казбег**, «Дариали», №108 (5.288) 11 сентября, четверг, стр 3-4 и №109 (5.289), 13 сентября, суббота. Стр. 3-4, под заголовком - «Краеугольный камень нашего бытия»; **Местиа**, «Ахали Сванети», №108 (4.493), 11 сентября, четверг, стр. 3 и № 109 (4. 494), 13 сентября, суббота. Стр. 3-4, под заголовком «Да не потухнет очаг»; **Сигнаги**, «Колмеурне», №112 (8.158), 18 сентября, четверг, стр. 3 и №113 (8.159), 20 сентября, суббота. Стр. 3, под заголовком «Краеугольный камень нашего мужества»; **Кварели**, «Кварели», №129 (5.673), 1 ноября, суббота, стр.3 №130 (5.674), 4 ноября, вторник. Стр.3 №

131 (5.675), 6 ноября, четверг, стр. 3, под заголовком «Мать, слушай мольбу Картли»; **Цителцкаро**, «Ахали Шираки», №142 (6.905), 25 ноября, вторник, стр.3-4 и №143 (6.906), 27 ноября, четверг. Стр.2, под заголовком «Проект бессмертия нации»; **Телави**, «Алазнис гантиади», №152 (7.524), 30 декабря, вторник, стр. 3-4, под заголовком «К основанию добровольного демографического общества». В 1988 году: Тбилиси, «Тбилиси», №26 (10.544), 1 февраля, понедельник, стр. 4-5, под заголовком «Необходим практический шаг» (К основанию добровольного демографического общества – фамилия М. Курдиани изъята редакцией газеты с учетом политической конъюнктуры из-за его членства в обществе Ильи Чавчавадзе).

1987

28. Вот это ответ! –Альманах «Критика», 1987, №1 (62): 115-135.

Соавтор: Леван Брегадзе.

Ответ на письмо, написанное А. Геловани – «Ответ на критические замечания». Альманах «Критика», №5 (60), 1986, стр. 51-74.

Отзыв:

Отзыв: А. Геловани. Дело требует разбора... Альманах «Критика», №4 (65), 1987 : 161-166.

29. Общекартвельские слова, обозначающие «страх» и «червяк» и некоторые вопросы соответствий сибилантов. – Институт языкознания Академии наук Грузинской ССР. Научная конференция аспирантов и молодых научных сотрудников. Посвящается 70-летию Великой Октябрьской революции. 30-31 марта 1987 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, Стр.19-20.

30. Вынужденное разъяснение, – Альманах «Критика», 1987, №5 (66): 242-246. Соавтор: Леван Брегадзе. Ответ на письмо, написанное А. Геловани в ответ на работу № 28 – «Дело требует разбора...», альманах «Критика», №4 (65), 1987 : 161-166.

31. Футуризм и др. – Жур. «Грузинский язык и литература в школе», 1987, №1-4: стр. 84-130. Монография об истории европейского авангардистского искусства и типологии первой половины двадцатого века.

32. Мнение Михаила Курдиани... – Альманах «Критика», 1987, №6 (67): 106-109. Мнение о стихах Нино Дарбаисели под рубрикой «Дорога, дорога...», опубликованных в том же номере альманаха (стр. 100-104).

1988

33. По поводу «Мифологического словаря» - в книге Левана Брегадзе «Слово старое, слово новое». Тбилиси, 1988 : 171-187.

Новая публикация работы №17, написанная в соавторстве с Леваном Брегадзе.

34. Вот это ответ! - в книге Левана Брегадзе «Слово старое, слово новое». Тбилиси, 1988 : 188-205. Новая публикация работы №28, написанная в соавторстве с Леваном Брегадзе.

1989

35. Що означає «Вузьке коло»? – Газ. „Вечерний Киев“, №54 (13568), суббота, 4 марта, стр.2. На украинском языке (тот же текст был напечатан в русском адеквате газеты). Полемические замечания против сторонников ограничения ареала функционирования украинского языка.

36. Книга об языке писателя – Альманах «Критика», 1989, №3: 125-127. Рецензия на книгу Б. Джорбенадзе «Фундамент литературы». Тбилиси, 1987 : 268.

1990

37. Об общих принципах административно-территориального устройства Грузии. – Газета «Эрисиони», №1, пятница, 20 апреля. Стр. 4-5.

38. Дым от одного костра (Статья, которая в свое время не была опубликована). - Газета «Эрисиони», №4-5, 20 июля 1990: 4-6. Полемические замечания на письмо В. Чекуришвили «Костер на ореховой горе» (журнал «Сакартвелос кали», №11. 1986: 14-15) и на тенденциозное освещение грузинско-нахских исторических взаимоотношений.

Отзыв: Мека Хангошвили, Вайнахские персонажи в грузинской литературе, Тбилиси, 2007 : 348-357.

39. Префиксальные и суффиксальные способы глагольного словообразования в картвельских и абхазско-адыгских языках. Тридцатая региональная научная сессия по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков (глагольные словообразования в иберийско-кавказских языках). Тезисы докладов. Майкоп, 1990 : 82-83. Соавтор В.Г. Шенгелиа.

1991

40. Нананена. Азбука лазского языка. Nananena. Lasisches schulbuch, Freudenstadt: Kaukasus-Verlag. (Фройдерштадт, Германия). 134 страницы. На лазском языке. Параллельно грузинским и латинским шрифтами.

Соавтор: Цате Бацаши (Книга подписана псевдонимом: Осман Тамтрул).

Отзывы:

1. Ирина Асатиани: Осман Тамтрул, Нананена, Азбука лазского языка. Журнал «Вестник Кутаисского университета», №1, 1996, на груз. яз. стр. 135-137, на английском стр. 265-266.

2. Реваз Шенгелиа, Омар Мемишиши: Осман Тамтрул, Нананена, Азбука лазского языка... – Журнал «Вестник Кутаисского университета», №1, 1996, на груз. языке стр.137-140, на англ. яз. стр. 266-269.

41. **К вопросу о звукосоответствиях картвельских и нахских языков.** – Академия наук Грузии, Институт языкознания им. Арн. Чикобава. XLIX научная сессия, посвященная 90-летию со дня рождения акад. Варлама Топуриа. 17-19 декабря 1991 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1991: 34.

1993

42. **Демографическая проблема – с демографической политикой или земля наша насущная (точка зрения).** Газета «Сакартвелос республика», №182 (728), четверг, 19 августа, 1993. Стр. 2.

Соавторы: Илья Бегиашвили, Автандил Сулаберидзе.

43. **Анжанбеман (перенос) в системах стихосложения картвельских языков.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. 52-ая научная сессия 21-24 декабря 1993 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1993: 24.

44. **Албанский асомтаври (графическая структура и проблема генезиса).** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. 52-ая научная сессия 21-24 декабря 1993 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1993: 25-26.

1994

45. **Великий поэт.** – Газ. «Тбилиси» №51, 12 апреля, стр. 8. Юбилейное письмо, посвященное 65-летию со дня рождения Шота Нишнианидзе.

46. **О необходимости выделения еще одного фольклорного жанра («Мавлиа») (предварительный доклад).** "Вестник Кутаисского университета". 1994. №2. Стр. 25-31 (с английским текстом).

47. **Аккадское название «сацмиси» (руно) и картвельские языки.** Научная конференция общества Б. Джорбенадзе. 10-11 мая 1994 года. Посвящается 20-летию основания постоянно действующего семинара «Лингвистические чтения» и памяти его основателя Б. Джорбенадзе. Тезисы докладов. Тбилиси, 1994 : 12-13.

1995

48. **Сравнительно-исторический метод в стиховедении и реконструкция общекартвельских поэтических выражений и идиом.** "Вестник Кутаисского университета". №2, 1995 : 33-39 (с английским текстом).

49. **Месроп Маштоц и алфавитный мир Кавказа.** – Газета «Литературули Сакартвело», №8 (8109), 24. II-3, III.стр. 11-12. Работа путем текстологического анализа «Истории страны агванов» Мовсеса Каганкатваца выявляет необоснованность гипотезы создания албанского алфавита Месропом Маштоцом.

52. **К вопросу наименования города Кар (Карс).** II научная конференция общества Б. Джорбенадзе. Тбилиси, 30-31 мая 1995 года, план работы и тезисы докладов. 1 июня, 1995 : 28-29.

53. **Из лексики «Витязя в тигровой шкуре». Драгоценные камни.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. 54-ая научная сессия 20-24 ноября 1995 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1995 : 37-38.
54. **Процесс формирования литературных течений в Грузии в начале двадцатого века.** The process of literary trends formation in Georgia in the beginning of XX century. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Диссертационный вестник работ, представленных на соискание ученой степени кандидата филологических наук 10.01.02 – Грузинская литература (на правах рукописи). Тбилиси, 1995, 36 стр. Тираж 100 (Резюме на английском: 34-36).

1996

55. **Красотка** (из цикла «Гении и комментаторы»). – Газета «Бурджи эрвнебиса», №3 (8), март: 6.
56. **Попытка теоретического моделирования грамматической структуры языков, имеющих классные категории.** I. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили, филологический факультет. Чикобавовские чтения. VII. (26-29 марта). План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1996: 35-37.
57. **К вопросу о дифференциации общекартвельского языка и взаимоотношениях между картвельскими языками.** – Газета «Бурджи эрвнебиса», №4, апрель, 1996: 14.
58. **Подчиненные и сочиненные фабулы в англоязычной драматургии.** Кутаисский государственный университет им. А. Церетели, IV научная конференция профессоров и педагогов (8-11 апреля). План работы и тезисы докладов. Кутаиси, 1996: 130-132.
59. **Царь-поэт** (из цикла «Гении и комментаторы»). – Газета «Бурджи эрвнебиса», №5 (10), май, 1996: 6, 10.
60. **Язык и диалект с собственно лингвистической и социолингвистической точек зрения.** III научная конференция общества Б. Джорбенадзе. Тбилиси, 4-7 июня 1996 года. План работы и тезисы докладов: 41-42.
61. **Сравнительно-исторический метод и проблема квалификации тохурского и чадаколурского диалектов.** Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Филологический факультет. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Юбилейная научная сессия, посвященная 90-летию со дня рождения Г. Рогава. Тезисы докладов. Тбилиси, 1996: 26-27.
62. **К вопросу о дифференциации общекартвельского языка и взаимоотношениях между картвельскими языками.** – Журнал «Вестник Кутаисского университета», №1, 1996: 9-17. Английский текст: Differentiation of the Common-Kartvelian language and Kartvelian language interrelations. Bulletin of Kutaisi University, #1, 1996 : 157-164.

63. **Структура общекартвельского лирического (лапидарного) стиха.** Common-kartvelian lyric (lapidary) verse structure. Журнал «Вестник Гелатской Академии наук», №2, 1996: 83-90. (Резюме на английском).
64. **Хроника. Гелатская Академия наук. Документы и факты.** Журнал «Вестник Гелатской Академии наук», №1, 1996 : 5-17. Chronicle. Gelati academy of sciences, documents and facts. "Memoirs of Gelati academy of sciences", #1, 1996 : 51-61.
65. **Типология алфавитного ряда в алфавитном мире Кавказа и грамматическое учение И. Джавахишвили.** Кутаисский государственный университет им. А. Церетели. Дни И. Джавахишвили в Кутаиси. 24-25 сентября, 1996. Межуниверситетская научная сессия, посвященная 120-летию со дня рождения великого грузинского ученого и общественного деятеля И. Джавахишвили. План работы и тезисы докладов. Кутаиси, 1996 : 25-26.
66. **Версификационные системы мегрельского и лазского диалектов занского языка с точек зрения синхронии и диахронии.** Академия наук Грузии, Совет научного изучения грузинского языка. Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии. XVI республиканская диалектологическая научная сессия, посвященная 120-летию со дня рождения акад. И. Джавахишвили. План работы и тезисы докладов (г. Тбилиси, 1996 г. 24-25 октября). Тбилиси. 1996 : 29-30.
67. **Социолингвистическая классификация языков.** Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии. 55-ая научная сессия (12-15 ноября 1996 года). Посвящается 120-летию со дня рождения акад. И. Джавахишвили. Тбилиси, 1996 31-32.
68. **Общекартвельский лирический (лапидарный) стих.** Академия наук Грузии. Республиканский координационный совет литературоведения. Институт грузинской литературы им. Шота Руставели. XXVI научная сессия. План работы и тезисы докладов (23-27 декабря 1996 г.). Тбилиси, "Мецниереба". 1996: 104-106.
69. **Царь.** Институт истории и этнологии им. И. Джавахишвили. Научная сессия, посвященная памяти В. Дондуа. Тбилиси, 25-27 декабря 1996 года. Тезисы докладов. Тбилиси. 1996: 24-26.
70. **О проблеме реконструкции и классификации жанровых моделей общекартвельского стиха.** Вопросы структуры картвельских языков. VI. Тбилиси, «Картули ена», 1996: 160-184 (Резюме на английском: Of the problem of reconstruction and classification of the genre and models of the Common-Kartvelian verse).
71. **Строфика общекартвельского лирического (лапидарного) стиха и проблема генезиса некоторых устойчивых стихотворных форм.** Вестник Академии наук Грузии. Серия языка и литературы, Тбилиси № 1-4, 1996: 155-162 (Резюме на русском).
72. **Рифма общекартвельского лирического (лапидарного) стиха.** Лингвистические разыскания. V. Тбилиси, 1996 : 196-202.
73. **Проблема долгих гласных и остатки количественной системы стихосложения в сванском.** Лингвистические разыскания. V. Тбилиси, 1996 : 202-209.

74. **Проблема дифференциации общекартвельского языка.** The Common-Kartvelian language and the problem of the sequence of its differentiation. Картвельское наследие. I . Кутаисские чтения. Материалы симпозиума. Кутаиси 1996 : 253-262.

1997

75. **К вопросу нормализации грузинской военной терминологии.** – Жур. «Военная техника», №1 1997: 97-101.

Соавтор М. Чиракадзе.

76. **Память о «великой традиции» и один случай создания термина в условиях диглоссивного билингвизма.** Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Филологический факультет. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Чикобавовские чтения. VIII. 1-4 апреля 1997 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1997 : 25-26.

77. **Язык и нация.** Кутаисский государственный университет, Научно-исследовательский институт диалектологии. Кутаисские чтения. IV. 2-4 мая 1997 года. Кутаиси, 1997 : 101-106.

78. **Крушение идолов.** – Журнал «Вестник Грузии» (Телави), №2, 1997: 143-162. Исследование об отношении представителей грузинской модернистской литературы начала двадцатого века к литературному наследию предшественников и о преимуществе типологического принципа периодизации литературы по сравнению с хронологическим.

79. **Универсальные архетипы лирического (лапидарного) стиха и трансформационные модели.** Концептуальные и компьютерные модели языка. Тбилиси, 1997 : 68-74. Английский текст: Universal Archetypes and Transformatoin Models of Liric (Lapidary) verse. Conceptional and computeral models of language. Tbilisi. 1997 : 33-39.

80. **Дадаисты в чохах.** – Жур. «Гантиади» (Кутаиси), №7-8 1997: 131-143; №9-10 1997 : 146-159. Монография о теории, истории и практике европейского дадаизма.

81. **Диахронические люди.** – Газ. «Квирис поста», 15-22 сентября, №35 (720), 1997 : 5.

82. System of the Common-kartvelian lyric (lapidary) verse. Bulletin of the Georgian Academy of Sciences 156 #1, 1997 : 171-173. Система общекартвельского лирического (лапидарного) стиха. 156, №1, 1997 : 1.

83. **Об естественных границах диалектов.** Кафедра общего языкознания Тбилисского государственного университета им. И. Джавахишвили. Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии. Научная сессия, проведенная 8-10 декабря 1997 года и посвященная 70-летию со дня рождения выдающегося грузинского языковеда, проф. Гиви Мачавариани. Тбилиси, 1997 : 24-25.

84. **Стих, как маркированная форма речи.** Материалы IV научной конференции общества Б. Джорбенадзе. Тбилиси, 1997 : 171-183.

85. **Об одной метрической схеме общекартвельского эпического (нарративного) стиха.** On the metrical scheme of the Common-Kartvelian epic (narrative) verse. Юбилейный сборник Г. Рогавы. Тбилиси, 1997 : 171-183.
86. **Генезис рифмы в сванском эпическом (нарративном) стихе.** Сборник, посвященный 70-летию со дня рождения З. Чумбуридзе, 1997 : 140-151. (Прилагается резюме на немецком: Genesis des Reims in swanischen epischen (narrative) vers.).

1998

87. **Руставели – Низами (статья первая). «Вепхисткаосани» («Витязь в тигровой шкуре»), как заглавие с семиотической точки зрения.** – Жур. «Бурджи эровнебиса», №1, 1998 : 19-20.
88. **Руставели – Низами (статья вторая). «Витязь в тигровой шкуре», как сюжетная реализация любви с теологической точки зрения.** – Жур. «Бурджи эровнебиса», №2, 1998: 16-17; №3, 1998 : 16-17.
89. **Академик Арнольд Чикобава – выдающийся представитель описательного и сравнительного картвельского языкознания.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Филологический факультет. Чикобавовские чтения IX, 14-17 апреля 1998 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1998 : 37-38. Соавтор: Важа Шенгелиа.
90. **Плач новорожденного и проблема первичного вокализма (попытка этнолингвистической интерпретации).** Кутаисский государственный университет им. А. Церетели. V научная конференция, посвященная 160-летию со дня рождения Ильи Чавчавадзе и 65-летию основания государственного университета им. А. Церетели. 6-10 апреля 1998 года. Кутаиси, 1998 : 29-30.
91. **К проблеме взаимоотношения языка и нации.** Картвельское наследие II. Кутаисские чтения. Материалы симпозиума. Кутаиси, 1998 : 264-268 (Резюме на английском: Language and Nation).
92. **Историко-сравнительный метод в языкознании и проблема родства картвельских и дагестанских языков.** Европейское общество кавказоведов. Дагестанский научный центр российской Академии наук. Институт, языка литературы и искусство им. Гамзата Цадасы. X международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов. 15-19 июня 1998 года. Посвящается 100-летию со дня рождения академика А. С. Чикобава. Тезисы докладов. Махачкала, 1998 : 8-10.
93. **Общекартвельская версификационная система и общелингвистическая теория стихосложения.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. 10.02.02. Теория и история языкознания. 10.01.08. – Теория литературы (на правах рукописи). Тбилиси, 1998, 80 страниц, тираж 150.

94. **Common-Kartvelian Versification system and General Linguistic Theory of versification.** Academy of Sciences of Georgia. Arn. Chikobava institute of Linguistics. Synopsis of thesis for a degree of doctor of philological sciences. 10.02.02. – Theory and History of Linguistics. 10.01.08. – Theory and Literature. (manuscript). Tbilisi. 1998. 64p. 50 copies.
95. **К вопросу об установлении реконструкции огласовки общекартвельской основы в компьютерной модели с учетом системы правил данных занского языка.** Концептуальные и компьютерные модели языка. III. Тбилиси, "Картули эна", 1998: 86-88. Английский текст: Towards the Ascertaining of Consideration of Rules System of the Zun Language Data in the Computer Model of Reconstruction of vowelization of the Common-Kartvelian Stem. Conceptual and Computer Models of Language III. Tbilisi, 1998 : 47-48.
96. **К однородным фонетическим процессам в иберийско-кавказских языках. I. Образование губных согласных от лабиальных комплексов.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Материалы международного симпозиума, посвященного 100-летию со дня рождения Арнольда Чикобава. Тбилиси, «Картули эна» 1998: 95-97.
Соавтор: Важа Шенгелиа.
97. **Генезис графической структуры албанского письма и типология его алфавитного ряда.** Материалы международного симпозиума, посвященного 100-летию со дня рождения Арнольда Чикобава. Тбилиси, «Картули эна», 1998: 196-198.
98. **К проблеме релятивной хронологии форм грузинских диалектов (попытка диахронической квалификации синхронными данными).** Академия наук Грузии. Совет научного изучения грузинского языка. Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии. Цхинвальский государственный педагогический институт. VIII республиканская диалектологическая научная сессия. Посвящается 100-летию со дня рождения Арнольда Чикобава. План работы и тезисы докладов (г. Гори, 30-31 октября 1998г.). Тбилиси, 1998: 36-40.
99. **Соответствия общенахско-дагестанской фонемы *а в общекартвельском.** Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Материалы 57-ой научной сессии. 23-25 декабря 1998 года. Тбилиси, «Картули эна», 1998: 59-60.
100. **Проблема архаичности латеральных согласных в иберийско-кавказских языках и баскско-кавказская гипотеза.** Материалы V научной конференции общества Б. Джорбенадзе (21-22 января 1999 года). Тбилиси, «Картули эна», 1998: 37-40.

1999

101. **К вопросу оглушения конечных звонких согласных в грузинском.** Чикобавовские чтения. X. 13-16 апреля 1999года. Материалы. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Филологический факультет. Тбилиси, 1999: 38-39.
Соавтор: Автандил Арабули.

102. **Славянские языки с точки зрения генеалогической и социолингвистической классификации.** Доклады и материалы Международной научной конференции «Актуальные вопросы филологических наук», посвященной 90-летию со дня рождения основателя кафедры русского языка №2 ТГУ, заслуженного деятеля науки, профессора Тинатин Николаевны Мревлишвили, Тбилиси. Издательство Тбилисского университета, 1999: 57-60.
103. **К вопросу диалектной основы польского литературного языка.** Доклады и материалы Международной научной конференции «Актуальные вопросы филологических наук», посвященной 90-летию со дня рождения основателя кафедры русского языка №2 ТГУ, заслуженного деятеля науки, профессора Тинатин Николаевны Мревлишвили. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета, 1999: 60-62.
104. **Язык как результат креативного акта, а не эволюционного процесса.** Картвелологическое наследие. III. Кутаиси, 1999 : 190-193 (Резюме на английском).
105. **К проблеме социальной структуры общекартвельского общества.** Кутаисские чтения – VI. Материалы симпозиума (Кутаиси), 1999 : 165-168.
106. **Правило отражения абруптивных согласных языков с троичной системой смычных согласных в языках, имеющих двоичную систему, на примере письменности языков древней Передней Азии.** Лингвистические разыскания. VIII. Тбилиси, 1999 : 69-74 (резюме на английском стр. 74-76).
107. **On the Problem of Usage and Origin of Greeting Formulae from Sociolinguistic Standpoint.** 34 th World Congress of the International Institute of Sociology Multiple Modernities in an Era of Globalization. Program and Book of Abstracts. Tel Aviv, Israel, July 11-19, 1999 : 119
108. **Грамматический и богословский статус слова ewe (eiws) в Евангелии от Матфея.** Академия наук Грузии. Институт истории и этнографии им. И.Джавахишвили, научная конференция, Тбилиси, 29-30 октября 1999 года. Материалы конференции посвящаются академику Академии наук Грузии Тинатин Каухчишвили. Тбилиси, 1999 : 27-28.
109. **О собственнолингвистическом статусе грузинской речи сванов и мегрелов.** Академия наук Грузии, Совет научного изучения грузинского языка, Институт языкознания им. Арн. Чикобава; Ахалцихский филиал ТГУ, им.ДДжавахишвили Тбилисского Государственного университета им. И. им И XIX республиканская диалектологическая научная сессия. Посвящается 10-летию основания Ахалцихского филиала Тбилисского государственного университета им. И. Джавахишвили (5-6 ноября), Ахалцихе, 1999 : 79-80.
110. **Проблема количества диалектов занского языка и их классификация.** Академия наук Грузии. Материалы 58-ой научной сессии Института языкознания им. Арн. Чикобава. 24, 27-29 декабря 1999 года. Сессия посвящается 90-летию со дня рождения члена-корреспондента Академии наук Грузии, профессора И. Гигинейшвили, Тбилиси, 1999 : 12-15. :
111. **Термин «картвели» и разные его значения в зависимости от сферы применения.** Материалы 58-ой научной сессии Института языкознания им. Арн. Чикобава. 24, 27-29 декабря 1999 года. Сессия посвящается 90-летию со дня

рождения члена-корреспондента Академии наук Грузии, профессора И. Гигинейшвили, Тбилиси, 1999 : 52-55.

112. **Несколько случаев соответствий лексем «бза» и «сабдзели» и морфонологического влияния на фонетические процессы в картвельских языках.** Материалы VI научной конференции общества Б. Джорбенадзе. Тбилиси, 1999 : 5-9.

113. **Следы процесса палатальной спирантизации в сванском (Попытка объяснения груз. ლ : зан. ლგ : сван. ლ).** Лингвистические разыскания. X. Тбилиси, 1999 : 97-100 (Резюме на англ. яз.).

114. **Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества в соответствии с языковыми данными. III. Охотник.** Труды Кутаисского государственного университета им. А. Церетели, т. I (35), 1999 : 40-42 (Резюме на англ. яз.).

2000

115. **О самоназвании общекартвельского этноса ("месхи", "месхеби").** Месхети, история и современность. Ахалцихе, 2000 : 185-193.

116. **Термин "кارتвели" и его значения.** – Жур. "Картвлис деда", №1, январь, 2000 : 15-16.

117. **Кто есть грузин и кто не грузин?!** Термин «картвели» и разные его значения в зависимости от сферы применения. Газета "Банки и финансы", №53, 4 февраля 2000 : 23.

118. **Прародина грузин - приморская страна с высокогорным ландшафтом и теплым (субтропическим) климатом (в соответствии с языковыми данными).** Академия наук Грузии, Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Филологический факультет. Чикобавовские чтения. XI. 10-14 апреля 2000 года. Материалы. Тбилиси, 2000 : 53-54.

119. **Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества в соответствии с языковыми данными. V. (1.1. Семейный дом; 1.2. Свободнорожденный; 1.3. Предводитель; 2.1. Башня, крепость; 2.2. Город-крепость; 3.1. Мытарь; 3.2. Писатель).** Картвельское наследие. IV. Кутаиси. Издательство Кутаисского государственного университета, 2000 : 338-349 (Резюме на англ., стр. 349-351).

120. **Роль религии в формировании наций.** Кутаисские беседы. VIII. Материалы симпозиума. Посвящается 2000-летию христианства, 2000 : 68-75.

Соавтор: Роланд Топчишвили.

121 **Проблема родства картвельских и дагестанских языков и этимология сванской лексики "голиак" ("овца")..** Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. Филологический факультет. Научная сессия. 11-12 мая. 2000 год. План работы и материалы докладов. Тбилиси, 2000 : 173-179.

122. **Common-Iranian Lyrik (lapidary) Verse System. Общеперсидская лирическая (лапидарная) стихотворная система.** Кутаисский государственный

университет им. А. Церетели. Гилянский университет Иранской Исламской республики. Грузинско-иранские отношения. I. Материалы международной конференции: 27-37; (Резюме на груз., стр. 27-29).

Соавтор: Рубен Моргошиа.

123. Количество канонических книг Ветхого Завета согласно православным и иудаистским традициям. Гелатская Академия наук. Тезисы докладов научной сессии, посвященной 2000-летию Рождества Христова. Кутаиси. 2000 : 36-38.

124. **Хитон Господень и грузинский мессианизм.** – Газ. "Кварти уплиса". Специальное издательство Грузинской Патриархии. Тбилиси, 2000 : 3.

125. Диалектный состав сванско-занской языковой общности и процесс ее дифференциации на сванский и занский языки с точки зрения сравнительно-исторической фонетики (Основные фонетические процессы). Материалы XX Республиканской диалектологической научной сессии. Посвящается 100-летию со дня рождения акад. С. Джанашиа. г. Зугдиди, 20-21 октября 2000 года. Тбилиси, 2000 : 24-27. Соавтор: Цате Бацаши.

126. **Флора прародины грузин с точки зрения языковых данных.** Кутаисский государственный университет им. А. Церетели. VI научная конференция педагогов. Материалы. Кутаиси, 2000 : 6. Соавтор: Цате Бацаши.

127. Формулы приветствия с точки зрения синхронной (описательной) и диахронической (исторической) социолингвистики. Кутаисский государственный университет им. А. Церетели. VI научная конференция педагогов. Материалы. Кутаиси. 2000 : 9-10.

128. Проблема прародины общенахско-дагестанского (восточнокавказского) этноса согласно языковым данным. Академия наук Грузии, Институт истории и этнологии им. И. Джавахишвили. Научная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения акад. С. Джанашиа (краткие содержания докладов). Тбилиси, 16-19 ноября 2000 года. Тбилиси, 2000 : 51-53.

129. Золото поэта (P.S. От редактора-составителя новой книги поэта). В сборнике: "Моя душа в учащенном дыхании Грузии" (Зураб Кухианидзе - 70), составитель и автор очерка Элгуджа Буадзе. Кутаиси, Моцамета, 2000 : 144-148. Краткий вариант в специальном выпуске газеты: "Зураб Кухианидзе – 70", ноябрь, 2000 : 11.

130. Симон Джанашиа о прародине грузин и современное состояние изучения вопроса. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Материалы 59-ой научной сессии. 12-15 декабря 2000 года. Сессия посвящается 100-летию со дня рождения акад. С. Джанашиа. Тбилиси, 2000 : 54-56.

131. Об одной синтаксической особенности сочинения "Житие царя царей Давида". Материалы VII научной конференции общества Б. Джорбенадзе. Тбилиси, 2000 : 20.

132. Занизмы в осетинском языке и проблема этнической принадлежности двалов. Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили, Институт востоковедения им. акад. Г. Церетели Академии наук Грузии, Тбилисский институт Азии и Африки. Научная конференция, посвященная член-

корреспонденту Академии наук Грузии, профессору М. Андроникашвили. 26-27 декабря 2000 года, материалы конференции. Тбилиси. 2000 : 69-70.

133. **К этимологии лексемы "Шхара"**. Сборник: Фонетика и норма. Научная конференция, посвященная 70-летию со дня рождения акад. Т. Гамкрелидзе. Тбилисский государственный университет языка и культуры им. И. Чавчавадзе. Тбилиси, язык и культуры, 2000: 114-117. (Резюме на англ. яз.). Соавторы: Автандил Арабули и Теймураз Гванцеладзе.

134. **The Classification of Modern Hebrew (IVRIT) Consonants**. St. Petersburg State University, Tbilisi State University, Tel-Aviv State University. Immanent Processes of language and literature Development. Tbilisi, 2000 : 66-69.

2001

135. **Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества согласно языковым данным. I. Месаконле (скотовод) (мецховеле (животновод))**. Материалы для этнографии Грузии. XXIV. Тбилиси, 2001 : 63-72 (Резюме на англ.яз.).

136. **Классификация согласных современного еврейского языка (иврита)**. Санкт-Петербургский государственный университет; Саарландский университет, 2001. Имманентные процессы развития языка и литературы. 2. Тбилиси, 2001 : 67-71.

137. **Термин "картвели" и** разные его значения в зависимости от сферы применения. II. Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии; Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили, филологический факультет; Чикобавовские чтения, XII, 17-20 апреля 2001 года, материалы. Тбилиси, 2001 : 102-106.

138. **Религиозные аспекты этнической консолидации и дифференциации**. Картвельское наследие. V. Посвящается 2000-летию христианства: 131-140 (Резюме на англ.яз., стр. 141), 2001 г. Соавтор: Роланд Топчишвили.

139. **Случай христианизации одного лексико-семантического поля в грузинском языке, имеющего степень высокой маркированности**. Картвельское наследие. V. Посвящается 2000-летию христианства: 250-256. (Резюме на англ. яз, стр. 257), 2001г.

140. **К вопросу взаимоотношения "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци и письменности нусха-хуцури (к постановке вопроса)**. Кутаисский государственный университет им. А. Церетели. Научно-исследовательский институт диалектологии. Кутаисские беседы - материалы VIII симпозиума. Посвящается 100-летию со дня рождения В. Топуриа. Кутаиси, 2001 : 107-110.

141. **Очерки по исторической фонетике сванского языка. I. След процесса палатальной спирантизации в сванском (груз. I: зан. II: сван. m. Попытка объяснения**. Сборник: Варлам Топуриа 100, Тбилиси, 2001 : 174-177. (Резюме на англ.яз., стр. 177).

- 142. О взаимоотношениях креационистского и эволюционного в языке (теоретические проблемы).** IV научная сессия (12-13 мая) Тбилисского государственного университета им. И. Джавахишвили и филиалов филологических факультетов ТГУ, посвященная 100-летию со дня рождения акад. В. Топуриа. План работы и материалы. Зугдиди – Тбилиси, 2001 : 60-64.
- 143. Гармонические комплексы согласных в хурритском и урартском языках и гипотеза их принадлежности к восточнокавказской (нахско-дагестанской) языковой группе.** Лингвистические разыскания. XI. Тбилиси, 2001 : 180-187 (Резюме на англ. яз., стр. 187-188.).
- 144. Мир, созданный Богом, и его метаморфозы (согласно Священному Писанию и учениям святых отцов).** Гелатская Академия наук. Тезисы докладов ежегодной научной сессии . VI. Кутаиси, 2001 : 41-46.
- 145. Умный любит наставлень.** Воспоминания о математике А. Бендукидзе. Автандил Бендукидзе - 80. Статьи и воспоминания. Тбилиси, 2001: 94-103.
- 146. Несколько неудачных попыток религиозной реформы в дохристианской Грузии.** Академия наук Грузии. Институт истории и этнологии им. И. Джавахишвили. Институту истории 60 лет. Научная сессия, посвященная 60-летию основания института (краткое содержание докладов), Тбилиси, 2001 : 73-80.
- 147. Хубушкиа (этно-лингвистические проблемы древней истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока I).** Кавказско-ближневосточный сборник X. Тбилиси, 2001 : 121-133. (Резюме на русск. (134-135) и англ. (135-136).
- 148. Рецензия : Григол Гиоргадзе, К этнической принадлежности хеттских и ассирийских клинописных текстов касков (кашков) и абешлаелов.** Ахалцихе, 2000, 103 стр.; Кавказско-ближневосточный сборник. X. Тбилиси, 2001 : 311-320.
- 149. Язык с точки зрения моделирования хаоса и теории катастроф. I.** Институт языкознания им. Арн. Чикобава Академии наук Грузии. Материалы 60-ой научной сессии, 2001, 18-21 декабря, сессия посвящается 100-летию со дня рождения акад. Варлама Топуриа. Тбилиси, 2001 : 46-51.
- 150. Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества согласно языковым данным, IV. Мастер (I. портной).** Труды Кутаисского государственного университета им. А. Церетели, т.2 (36), серия исторических и филологических наук. Кутаиси, 2001 : 223-228. (Резюме на англ. яз.).
- 151. Minor Nations Language Saving Program CANCELLED. Linguistic Perspectives on Endangered Languages.** The Linguistic Association of Finland. International Symposium at the University of Helsinki.
<http://www.ling.helsinki.fi/sky/endabs.htm>.
<http://www.ling.helsinki.fi/skylel/html>. Co-autor: Taniel Sikharulidze

152. **Проблема хронологических границ существования общекартвельского языка-основы.** Общество Б. Джорбенадзе. Материалы VIII научной конференции. Тбилиси, 2002, стр. 15-16.

153. **Человек - "пленник" перцептивного базиса и фонетические особенности диалектов в роли социолингвистических маркеров.** Чикобавовские чтения. XIII. 2002 г. 23-26 апреля, материалы. Тбилиси, "Картули эна", 2002: 83-87.

154. **О взаимоотношениях этнонимов "кашка" и "кашаг".** Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили, научная сессия филологического факультета, посвященная 115-летию со дня рождения Г. Ахвледиани. 2002 г. 16-17 мая. План работы и материалы докладов, Тбилиси, 2002: 45-47.

155. **Место и роль В. Барнова в истории грузинской литературы.** Телавский государственный университет им. Я. Гогешаши. Общество Б. Джорбенадзе, материалы научной конференции, посвященной В. Барнову. Телави, 2002 г. 31 мая. Тбилиси, 2002 : 5-7.

156. **Интерпретация Мовсесом Хоренаци сведений "Авесты" об "улучшении природы" Причерноморья царями.** Очхари. Этнологические, исторические и филологические изыскания, посвященные Дж. Рухадзе. Институт истории и этнологии им. И.Джавахишвили Академии наук Грузии, Тбилиси, "Мематиане", 2002 : 116-123. (Резюме на русск. стр. 123-124 и англ. стр. 124).

Соавторы: Нодар Гаприндашвили, Гурам Нарсидзе.

157. **Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества согласно языковым данным. II. Земледелец (2.1.полевод).** Очхари. Этнологические, исторические и филологические изыскания, посвященные Дж. Рухадзе. Институт истории и этнологии им. И.Джавахишвили Академии наук Грузии, Тбилиси, "Мематиане", 2002: 395-408. (Резюме на русск.стр. 409 и англ.стр. 409).

158. **О месте одной фразы в тексте "Мокцевай Картлисай" и ее значении в деле датирования произведения.** VI научная конференция христианской археологии, содержания докладов. Академия наук Грузии. Тбилиси, 2002: 28-35.

159. **"Евреи из Картли" и дата их поселения в Грузии.** VI научная конференция христианской археологии, сборник докладов. Академия наук Грузии, Центр археологических исследований. Тбилиси, 2002: 182-201.

160. **О прародине грузин согласно языковым данным и племенной состав общекартвельского этноса.** Этногенезис картвельских народов. Тбилиси, "Мематиане". 2002: 57-92 (Резюме на русск. стр. 87-88).

161. **Святой мученик Симеон священник (Симон Мчедлидзе) - основатель научного креационизма в Грузии.** Гелатская Академия наук, тезисы ежегодной научной сессии. VII. Кутаиси, 2002: 38-40 (Посвящается 70-летию со дня рождения и 25-летию со дня интронизации Святейшего и Блаженнейшего Католикоса-Патриарха всея Грузии Илии II).

162. **Народная этимология с прагматической точки зрения и «пространственной прикованности».** Материалы XXII республиканской диалектологической научной сессии. Тбилиси, «Картули эна». 2002: 75-76.

163. Футуризм и другое. – Жур. «Литературная Грузия», № 1-6, 2002: 13-27. Перевод Георгия Чарквиани.

164. Попытка классификации смычных согласных современного еврейского литературного языка. Лингвистические разыскания. XIII. Тбилиси, «Картули эна», 2002: 294-298 (прилагается резюме на английском языке, стр.299).

2003

165. Концепция национальной безопасности Грузии. «Чвени мцерлоба. Литературный вкладыш №4 (135) газеты «Ахали эпока». 31 января, 6 февраля, 2003: 4-5.

166. Академик Георгий Мchedлидзе - 75. Журнал Гелатской Академии наук, №4. 2003: 56-6.

Соавтор: Тамаз Гогберашвили.

167. Заслуженный ученый и патриот. Газета «Литературная Грузия», 2-8 мая, 2003, №18 (3434), стр. 12. Юбилейная статья, посвященная 75-летию со дня рождения акад. Георгия Мchedлидзе. Соавтор: Автандил Николеишвили.

168. The Great Silk Road of the great culture. – Coll. “1 international Silk Road simposium, 25-27 june, 2004. Tbilisi, Georgia, Izmir, pp. 80-82.

Co-autor: Mzia Chichua.

169. Историко-языковые контакты картвельских языков и проблема дифференциации хронологических границ общекартвельского языка. Лингвистические разыскания. XIV. Тбилиси, «Картули эна», 2003: 44-51. (прилагается резюме на английском языке стр. 51).

170. Роль лингвистического учения В. Гумбольдта в формировании вербоцентрической теории предложения. В сборнике «К истокам против течения». Международный симпозиум, МАПРЯЛ. Тбилиси, Инвестконтракт, 2003: 323-326 (прилагаются резюме на английском стр. 326-327 и немецком языках стр. 327). Соавтор: Майя Закарадзе.

171. Открытие - повторяющиеся союзы (Рецензия на книгу Тамар Ахвледиани «Система и модель художественных образов Акакия Церетели». Кутаиси, 2003. Газета «Чвени мцерлоба». Литературный вкладыш №39 (169) газеты «Ахали эпока», 3-9 октября, 2003: 4-5.

172. Галактионологические этюды, 1. Шарль Бодлер или Исайя? Альманах «Мцигнобари 03». Тбилиси 2003: 3-7.

173. Галактионологические этюды, 2. Рифма и одиночество. Альманах «Мцигнобари 03», Тбилиси, 2003: 7-10.

174. «Евреи из Картли» и дата их появления в Грузии. Газета «Сакартвелос эбраэлоба», №9, ноябрь (Хешвани), 2003 (5764): 2, 8.

175. К вопросу о проблемах общекавказской интеграции (традиционная геополитика Кавказа на фоне глобализации). «Основы литературы», Тбилиси, «Сабчота Сакартвело», в сборнике: Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Материалы международной конференции. Ереван, 17-18 ноября 2003 г. Первопрестольный Святой Эчмиадзин, 2003: 192-193. Соавтор: Мзия Чичуа.

176. Книга о литературном языке. Рецензия на книгу Б. Джорбенадзе 1987: 286 в сборнике: Бессарион Джорбенадзе – личность, ученый, деятель. Тбилиси, «Картули эна», 2003: 237-241.

177. К вопросу о взаимоотношениях финикийского и еврейского языков. Материалы 62-ой научной сессии, проходившей в Институте языкознания им. Арн. Чикобава (23-25 декабря 2003 года). Тбилиси, «Картули эна» 2003: 41-42.

178. Еще раз относительно даты крещения Картли. Годовщина смерти Святой Нино в связи с католической традицией. Гелатская Академия наук, тезисы докладов ежегодной научной сессии. VIII. Тбилиси, 2003: 19-25.
Соавтор: Нодар Гаприндашвили.

179. К истории девятнадцатилетнего Пасхального календаря и проблема аутентичности одного фрагмента книги Анатолия Лаодикийского «О пасхалии». Гелатская Академия наук, тезисы докладов ежегодной научной сессии. VIII. Тбилиси, 2003: 26-31.

Соавторы: Нодар Гаприндашвили, Гурам Нарсидзе.

181. Два урартологических этюда: 1. Гармонические комплексы согласных в хурритском и урартском и гипотеза их принадлежности к группе восточно-кавказских (нахско-дагестанских) языков.

Труды Тбилисского государственного университета им. И.Джавахишвили. 349. История, археология, искусствоведение, этнология. Тбилиси, издательство университета, 2003: 66-72 (прилагаются резюме на русском стр. 77-78 и английском языках, стр. 80-81).

182. Два урартологических этюда: Отражение абруптивов в языках с троичной системой смычных согласных в письменных языках с двоичной системой на примере Древней Передней Азии. Труды Тбилисского государственного университета им. И. Джавахишвили. 349. История, археология, искусствоведение, этнология. Тбилиси, 2003 : 73-77 (прилагаются резюме на русском, стр. 78-79 и английском языках, стр. 80).

2004

183. The Great Silk Road of the Great Culture “1 st Interanational Silk Road Sumposium. June 25-27, 2003. Tbilisi, Georgia. Izmi, Tukey, 2004 : 80-82. соавтор: Мзиа Чачуа.

184. Поэт – сеятель любви (Штрихи к поэтическому портрету Окро Окрояна). В книге стихов: Окро Окроян. «Аромат шиповника». Тбилиси, издательский дом «Сахе(л)еби», 2004: 3-8.

185. Государство и закон. Гражданин (Статья первая). Журнал «Бизнес и законодательство», №1, июнь, 2004: 63-66.

186. Государство и закон. К вопросу об общих принципах административно-территориального устройства Грузии – система феодальных городов (Статья вторая). Журнал «Бизнес и законодательство», №2, июль, 2004: 63-66.

- 187. Уникальное издание, которое должно быть в каждой семье. Атлас истории Грузии.** Тбилиси, «Мематиане», 2003: 88. Газета «Главная газета», №179 (578), 31 июля, суббота, 2004: 10. Соавтор: Роланд Топчишвили.
- 188. Государство и закон. Нарушитель закона и блюститель закона** (Статья третья). Журнал «Бизнес и законодательство», 4, август, 2004: 60-62.
- 189. Местные церкви и национальные языки.** Журнал «Логос», №3, 2004: 44-51. Резюме на английском: **Local Churches and National Language. Jornal “Logos”**, №3, 2004: 52.
- 190. Кавказ в грузинском общественно-политическом сознании.** Газета «Сакартвелос республика», № 215 (4944), четверг, 16 сентября, 2004: 6. Отклик на статью Э. Батиашвили «Чем грозит российский империализм Кавказу», газета «Сакартвелос республика», 1 сентября 2004 года.
- 191. Стратегическое развитие или реформаторский провал.** Газета «Эровнули ганатлеба». Вкладыш газеты «Тбилиси», 27-28 октября, 2004: 2-3. Соавтор: Мариам Цацанашвили.
- 192. Почему мы рушим грузинскую науку фрагментарной компиляцией?! (Стратегическое развитие или реформаторский провал?!).** Журнал «Бизнес и законодательство», №7, октябрь 2004: 57-61. Соавтор: Мариам Цацанашвили.
- 193. Польза и опасность глобализации. Вновь о законопроекте о высшем образовании в Грузии.** Журнал «Бизнес и законодательство», №8, октябрь 2004: 54-60. Соавтор: Мариам Цацанашвили.
- 194. Предвыборная программа кандидата на пост ректора Тбилисского государственного университета профессора Михаила Курдиани – «Концептуальные основы университетской реформы».** Газета «Тбилисский университет», пятница, 3 декабря 2004 г., №38 (1992): 8-10.
- 195. Образование и наука. Стратегическое развитие или реформаторский провал. «Закон о высшем образовании в Грузии (анализ проекта).** Газета «Грузинский университет» 29 сентября - 5 октября, стр. 5-11. Соавтор: Мариам Цацанашвили.
Отклик: Э.Батиашвили. Как превратить образование и науку в материальную силу нации (Отклик на статью М.Цацанашвили и М.Курдиани). Газета «Тбилисский университет», №32 (1986), вторник, 12 октября, 2004 г. стр. 2.
- 196. Стратегическое развитие или реформаторский провал?** Журнал «Бурджи эровнебиса», №7, 2004: 4-11. Соавтор: Мариам Цацанашвили.
- 197. Уникальное научное издание – Атлас истории Грузии.** Тбилиси, 2003. «Аналеби» – журнал Института истории и этнологии им. И.Джавахишвили Академии наук Грузии, №2, 2004: 84-86 (прилагаются резюме на русском и английском языках).
- 198. Цели и проблемы глобализма.** Международная научная конференция «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Посвящается 90-летию юбилею акад. А. М. Апакидзе. Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, 2004 : 208-209. Соавтор: Мзиа Чичуа.
- 199. «Евреи из Картли» и «Мокцеваи Картлисаи».** Сборник «Двадцать веков христианства в Грузии». Тбилиси, 2004 : 280-295.

200. **Контакты общекартвельского языка с общиндоевропейским языком (с учетом данных баскского и дагестанских языков).** Кавказоведческий сборник. Посвящается 70-летию основания кафедры кавказских языков. Тбилиси, 2004 : 98-103.

2005

201. **Религиозные аспекты этнической консолидации и дифференциации.** В книге: Роланд Топчишвили, Этноисторические этюды, книга I. Тбилиси, 2005 : 112-125 (Прилагается резюме на английском языке).

202. **Ein buntes und vielgestaltiges ethnisches Spektrum.** Wostok spezial. Georgien Land des Goldenen Vlies, 1 .2005 : 2-7 (Berlin). Mitautor: Roland Topchischwili.

203. **Этнолингвистические аспекты взаимоотношений грузин и северокавказских горцев.** Материалы этнографии Грузии. XXV. Посвящается 100-летию со дня рождения проф. Веры Бардавелидзе. Тбилиси, 2005 : 63-74 (прилагается резюме на английском языке). Соавтор: Автандил Арабули.

204. **Креативная теория языка.** Краткое содержание докладов II международного симпозиума – «Христианство в нашей жизни: прошлое, настоящее, будущее». 24-26 ноября. Тбилиси, 112-113.

205. **Сознательное и несознательное в прозе и поэзии (На примере прозаической и поэтической версий произведения А. Церетели «Пережитое»).** Сборник «Литературные диалоги». II. А. Церетели - 165. Кутаиси, 2005: 35-39 (прилагается резюме на английском языке).

206. **Оглушение звонких согласных в ауслaute и проблема непрерывности орфографических норм грузинского литературного (resp. государственного) языка.** Тбилисский государственный педагогический университет им. С.-С. Орбелиани. Кафедра грузинского языка. Труды № 6. Тбилиси 2005: 121-127 (прилагается резюме на английском языке).

208. **Поэт – сеятель любви (Штрихи к поэтическому портрету Окро Окрояна).** Альманах «Камурдж» («Мост»), 2004/2005, Тбилиси, «Национальная литература», 2005: 229-232 (на армянском языке).

209. **Некоторые вопросы социальной структуры и хозяйственного быта общекартвельского общества по данным языка. IV. - мастер (II. плотник).** Вопросы структуры картвельских языков. IX. Тбилиси, «Картули эна», 2005: 292-295 (прилагается резюме на русском языке).

210. **Сознательное и несознательное в прозе и поэзии Акакия Церетели (На примере прозаической и поэтической версий произведения Акакия Церетели «Пережитое»).** Сборник Акакия. II. Тбилиси, издательство Тбилисского университета, 2005: 97-101.

211. **Лексикологические этюды. I.**

1. **Из дагестанско-картвельских языковых взаимоотношений:**

1.1. **Аварское слово в грузинском композите («қudraḡa»),**

1.2. **Лезгинское слово («nesvi» = «asli») в «Витязе тигровой шкуре.**

2. Слово как источник реконструкции недокументированной исторической реальности:

2.1. Арабское слово в грузинской антиномной оппозиции («dedani» = «asli»). Академия наук Грузии. Институт языкознания им Арн.Чикобава. Материалы 64-ой научной сессии. 27-29 декабря 2005 г. Тбилиси, «Картули эна», 2005: 32-34.

212. Работа акад. Н.Марра «Третий этнический элемент в создании Средиземноморской культуры» в свете современной культурологии. Сборник научных работ, посвященных 140-летию со дня рождения акад. Н. Марра. Тбилиси, «Универсал», 2005: 38-52. Соавтор: Мзиа Чичуа.

2006

213. Плач новорожденного и проблема исходного вокализма. II. (Идея экспериментальной верификации баскско-грузинского архетипа). Чикобавовские чтения. XVII. 2-5 мая 2006г. Материалы. Тбилиси, «Картули эна», 2006: 56-58.

2007

214. Парадигматическая цепь символов - как классификатор символизма между другими модернистскими течениями. I Международный симпозиум: Современные проблемы литературоведения. Тезисы. Тбилиси, «Некери», 2007: 159-161.

215. Три семиотических этюда о «Витязе в тигровой шкуре» (1) Заглавие. семиотика. Научный журнал. I. Тбилиси, Издательство государственного университета им. И. Чавчавадзе, 2007:164-168.

216. Три семиотических этюда о «Витязе в тигровой шкуре» (2) Сюжет. Семиотика. Научный журнал. I. Тбилиси, Издательство государственного университета им. И. Чавчавадзе, 2007: 169-175.

217. Три семиотических этюда о «Витязе в тигровой шкуре» (3)

Слова. Семиотика. Научный журнал. I. Тбилиси, Издательство государственного университета им.И. Чавчавадзе, 2007: 176-180.

218. К вопросу о составе лексического фонда грузинского литературного языка дохристианской эпохи: термины, заимствованные из древнеперсидского языка (I, II). Чикобавовские чтения. XVIII. 10-13 апреля 2007г. Материалы, Тбилиси, «Универсал», 2007: 81-84.

219. Модель адаптирования окказионализмов в тексте, представленная в «Витязе в тигровой шкуре». Общество Бессариона Джорбенадзе. Материалы IX научной конференции, посвященной памяти И. Кипшидзе. 10 мая 2007г. Тбилиси, 2007: 15-16.

221. «Трепещи Кавказ! Близится твой конец» (Н. Бараташвили - оппонент «панкавказской идеи»). Материалы научной конференции, посвященной Н. Бараташвили, Телави, 8-9 июня 2007 г. Телавский государственный университет им. Я. Гогебашвили, Общество Бессариона Джорбенадзе, Тбилиси, 2007: 10-11

- 222** «Злую весть узнать - для злого нет приятнее утех!» В защиту имени и достоинства акад. Йоста Гипперта (и не только его) от клеветы и инсинуаций. Журнал Гелатской Академии наук, №5, 2007: 7-18.
- 223.** **Высокий с возвышенной душой.** Журнал Гелатской Академии наук, №6, 2007: 58-62. Статья, посвященная 80-летию со дня рождения акад. Т.Утургаидзе. Соавтор: Автандил Арабули.
- 224.** Выступление проф. М. Курдиани на встрече с митрополитом Анания (Джапаридзе) в Институте языкознания им. Арн.Чикобава 15 мая 2007г. В сборнике «Картвельские языки и диалекты» (относительно одной «научной полемики»). Тбилиси, 2007 : 5-10.
- 225.** «Злую весть узнать - для злого нет приятнее утех!». В защиту имени и достоинства акад. Йоста Гипперта (и не только его) от клеветы и инсинуаций. В сборнике «Картвельские языки и диалекты» (относительно одной «научной полемики»). Тбилиси, 2007 : 65-74.
- 226.** **Иберийско-кавказская семья языков или ностратические и денеквказские филумы, т.е. проблема строгости метода в компаративистике.** Материалы I Международного конгресса кавказоведов. Тбилиси, 2007: 187-189.
- 227.** **Мастер-класс И.Чавчавадзе - «Николоз Госташабишвили»: композиция и функциональное кадрирование.** В сборнике: международная научная конференция «Илья Чавчавадзе и его эпоха» (тезисы), 6-7 ноября 2007г. Тбилиси, 2007 : 39-41.
- 228.** **К вопросу о временной прикованности фонетических процессов и их значение при установлении хронологии языковых контактов.** Материалы XXVII республиканской диалектологической научной сессии. 9-10 ноября 2007г. Посвящается 80-летию со дня рождения проф. Т.Утургаидзе. Тбилиси, 2007: 78-81.
- 229.** **К истории слова tit-i «палец».** 66-ая научная сессия Института языкознания им. Арн.Чикобава, 24-26 декабря 2007г. Посвящается 120-летию со дня рождения акад. А. Шанидзе. Тбилиси, 2007 : 34-35.
- 230.** **Предисловие к книге протоиерея Бидзины Гуниа «К вопросу о юлианском календаре».** В книге протоиерея Бидзины Гуниа «К вопросу о юлианском календаре». Тбилиси, Гелатская Академия наук, 2007 : 1-6.
- 231.** **Основы и верификация реконструкции Яном Брауном фонологической системы общебаскско-картвельского языка-основы.** «Кавказоведческий сборник» (посвящается 80-летию со дня рождения известного кавказоведа и басколога Яна Брауна). Тбилиси, 2007: 122- 156.
- 232.** **След Заратуштры в нартовском эпосе осетин.** Международная конференция «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, «Универсал», 2007: 333-338.
- 232.** **Древнейшие картвелизмы индоевропейских языков.** Доклад на международной конференции о кавказских языках (Лейпциг, Германия). Публикация на русском языке.

- 233. Основы иберийско-кавказского языкознания.** Редакция и предисловие А.Арабули. Тбилиси, издательство Тбилисского университета, 2007: 1040.
- 234. Древнейшие картвелизмы индоевропейских языков. К установлению направления лексических заимствований на хронологическом уровне языков-основ).** Доклад. Тбилиси, 2007 : 36.

2008

- 235. Предисловие к книге проф. Н.Джавахишвили «Григол I - последний грузинский царь».** В книге Н.Джавахишвили «Григол I - последний грузинский царь». Тбилиси, 2008 : 5-7.
- 236. След Заратуштры в нартовском эпосе осетин.** «Вопросы Истории Армении», №9. Сборник научных статей. Ереван, 2008 : 3-11.
- 237. Умлаут «адыгского» типа в сванском.** Материалы VI международной научной конференции «Актуальные проблемы общей и адыгской филологии». Майкоп: 24-26 апреля. Майкоп, 2008 : 183-184.
- 238. Андрей Первозванный и история строительства первой апостольской церкви в Грузии.** Научная конференция «По следам святого Андрея Первозванного» (материалы), 2-4 мая 2008 г. Епархия Схалты, 2008: 12-15. Соавтор: Нугзар Мгеладзе.
- 239. Дата прихода равноапостольской святой Нино в Картли и ее значение для истории христианства на Кавказе.** Научная конференция «По следам святого Андрея Первозванного» (материалы). 2-4 мая 2008г. Епархия Схалты, 2008:18-20.
- 240. Анаграмма.** Грузинский язык. Энциклопедия, Тбилиси, «Эровнули мцерлоба», 2008: 28-29. Соавтор: И. Кобалава.
- 241. Виды письменности, основанные на грузинской графике.** Грузинский язык. Энциклопедия. Тбилиси, «Эровнули мцерлоба», 2008: 30-31.
- 242. Анжанбеман.** Грузинский язык. Энциклопедия. Тбилиси, «Эровнули мцерлоба», 2008: 39.
- 243. Иалгузидзе.** Грузинский язык. Энциклопедия. Тбилиси, «Эровнули мцерлоба», 2008: 238.
- 244. Общекартвельская верификационная система.** Грузинский язык. Энциклопедия. Тбилиси, «Эровнули мцерлоба», 2008: 30-31.
- 245. Мухаммед и Али о науке.** В сборнике: «Наука в исламе и христианстве», семинар №9. Тбилиси, 3-17. Та же статья в сборнике «Наука с точки зрения ислама и христианства», семинар №5. Тбилиси, Центр взаимоотношений христианства и ислама: 3-16. Та же статья на персидском языке.
- 246. Классификация сабель согласно С.-С. Орбелиани и этимология слова «экскалибур».** Материалы научной конференции, посвященной С.-С. Орбелиани (Телави, 7-8 июня 2008г.).
- 247. Солнечная ночь** (на грузинском и английском языках). Тбилиси, 2008. Посвящается 30-летию со дня интронизации и 75-летию со дня рождения Святейшего и Блаженнейшего Католикоса-Патриарха всея Грузии Илии II.

Соавторы: Н.Чавчавадзе, Л.Тогонидзе.

- 248. Религиозные основы диалога цивилизаций.** Научный журнал «Логос», №5. Тбилиси, 2008: 234-243.
- 249. Морфематическая теория языкового знака.** Иберийско-кавказское языкознание. XXXVI. Тбилиси, 231-239.
- 250. Грузинский язык и письменность.** Тбилиси, Международный центр исследования христианства при грузинской церкви, 2008: 28.
- 251. Georgian Language and Script,** Tbilisi, International Center for Christian Studies and the Orthodox Church of Georgia, 2008 : 28.
- 252. «Виноградный» аргумент и проблема прародины общедагестанского этноса согласно языковым данным.** Тбилисский государственный университет им. И.Джавахишвили, гуманитарный факультет, факультетская научная конференция II, Шалва Нуцубидзе 120, Тбилиси, 2008:112-115.
- 253. Лингво-страноведческие этюды I. Кавказ: Чечено-Дагестанский имамат, как суфийский орден накшбандийцев.** Тбилисский государственный университет им. И.Джавахишвили, гуманитарный факультет, факультетская научная конференция. II. Шалва Нуцубидзе – 120. Тбилиси, 2008 : 189-192.
- 254. К вопросу древнейшей модели генерации основ в иберийско - кавказских языках.** Национальная Академия наук Грузии, Институт языкознания им. Арн.Чикобава, Тбилисский государственный университет им. И.Джавахишвили. I Международный симпозиум «Иберийско-кавказское языкознание: наследие и перспективы». Посвящается 110-летию со дня рождения акад. Арн.Чикобава. Материалы. Тбилиси, 2008 : 37-41. Соавтор: Автандил Арабули.
- 255. Однородные фонетические процессы в иберийско-кавказских языках. II. Диссимилятивное озвончение глухих смычных согласных.** Национальная Академия наук Грузии, Институт языкознания им.Арн.Чикобава, Тбилисский государственный университет им. И.Джавахишвили. I Международный симпозиум «Иберийско-кавказское языкознание: наследие и перспективы». Посвящается 110-летию со дня рождения акад. Арн.Чикобава. Материалы, Тбилиси, 2008 : 432-433. Соавтор: Важа Шенгелиа.
- 256. Однородные фонетические процессы в иберийско-кавказских языках. III. Аффрикатизация заднеязычных смычных.** Национальная Академия наук Грузии, Институт языкознания им.Арн. Чикобава, Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. I Международный симпозиум «Иберийско-кавказское языкознание: наследие и перспективы». Посвящается 110-летию со дня рождения акад. Арн.Чикобава. Материалы, Тбилиси, 2008 : 433-434. Соавтор: Важа Шенгелиа.
- 257. Структура корня и канонические модели словообразования в общенахско-дагестанском и общедагестанском языках-основах.** Лингвистические разыскания XXVII, Тбилиси, 2008 : 241-246 (прилагается резюме на английском языке).
- 258. Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы).** Кавказские языки: генетические, типологические и ареальные связи. Махачкала, 2008 : 221-235.

- 259. The Canonical Models of Root and Stemformation in Common Nach-Dagestanian and Common Dagestanian Proto-Languages.** Кавказские языки: генетические, типологические и ареальные связи. Материалы международной научной конференции, Махачкала: 14-16 октября, 2008: 476-480.
- 260. Сюжет «Витязя в тигровой шкуре», как художественная реализация христианской концепции любви.** Международная научная конференция «Тбелоба», ноябрь 2008г. (материалы), епархия Схалты, 2008: 328-330.
- 261. К вопросу функции сюжетного разветвления в драматургии (сочинительные и подчинительные фабулы в англоязычной драматургии. II** Международный симпозиум «Современные проблемы литературоведения», тезисы, Тбилиси, 2008 : 198-200.

2009

- 262. Древнейшая иранская социолингвистическая модель и ее влияние на формирование языковой политики соседних стран (на примере Грузии).** Чикобавовские чтения. XX. 14-17 апреля. Материалы. Тбилиси, 2009 : 71-75.
- 263. «Витязь в тигровой шкуре» с семиотической точки зрения** (в книге «Повествования о «Витязе в тигровой шкуре», Тбилиси, 2009 : 77-81).
- 264. Местоимение *vin* «кто» – древнейшая информация об эргативе.** Международная научная конференция «Эргатив и эргативная конструкция в языках мира» (Иберийско-кавказские и другие языки мира). Тбилиси, 21-23 мая. Материалы. Тбилиси, 2009 : 75-76.
- 265. Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы).** Журнал Гелатской Академии наук, №№2-6, 2009: 3-22.
- 266. Проблема достаточности системы квалификационных знаков диалектов сванского языка и чолурский, как пятый диалект сванского языка.** XXIX республиканская диалектологическая сессия. Материалы. 27 ноября. Тбилиси, 2009 : 78-81.
- 267. Фонетические основы квалификаций дагестанских языков согласно Н. Марру.** Институт языкознания им Арн.Чико бава. 68-ая научная сессия, посвященная 80-летию со дня рождения акад. Т. Гамкрелидзе. Материалы. 23-24 декабря. Тбилиси, 2009 : 33-37.
- 268. Парадигматические и синтагматические аспекты выражения лиц Святого Андрея Первозванного и Святой Нино.** Тбилиси, 2009 : 167. Соавтор: Эка Вардошвили.
- 269. Год кончины Святой Нино по латинскому мартирологу и его отношение к дате христианизации Армении.** Журнал Гелатской Академии наук, №№7-9,2009:42-57.
- 270. Национально-культурная специфика паремий дагестанских языков.** Лингвистические разыскания. XXX. Тбилиси, 1999 : 78-87 (прилагается резюме на английском языке). Соавтор: Зулайхат Малаева.
- 271. От новых тактик к новой стратегии по отношению ко внутригосударственным и межгосударственным вооруженным конфликтам.** Южный Кавказ: истоки сепаратизма, разрешение конфликтов, долговременный

мир. Матерялы международной научно-практической конференции. Тбилиси, 20 ноября 2009 года, Тбилиси, 2009 : 16-22.

2010

272. След Заратуштры в осетинском нартском эпосе. Журнал Гелатской Академии наук, №№10-12, 2009 : 61-67, 2010 г.

273. О наличии латералов в иберийско-кавказском праязыке. International Linguistic Conference "Current advances in Caucasian Studies". Macerata, Italy - January 21-24. 2010.

274. К происхождению фамилии Кахиани. Чикобавовские чтения. XXI. 13-16 апреля 2010 г. Материалы. Тбилиси, 2010 : 72-74.

275. Год кончины Святой Нино по латинскому мартирологу и его отношение к дате христианизации Армении. Международная научная конференция «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, 25-27 июня 2009 г., Тбилиси, 2010 : 461-464.

276. Из истории взаимоотношений Иранского и Армянского царств (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Журнал Гелатской Академии наук, №№1-2, 2010 : 61-67.

ენათმეცნიერება

Linguistics

Языкознание

ც. ბარამიძე (თბილისი)

შესავალი სიტყვა კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო კონგრესზე

პოლიეთნიკური, მულტილინგუური კავკასია თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობით მეცნიერთა და პოლიტიკოსთა ყურადღების საგანი ხდება. კავკასია, როგორც ბუფერული ზონა, საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ სხვადასხვა ქვეყნის გეოპოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების შეჯახების არენად იქცა, განსხვავებით სხვა რეგიონებისაგან. კავკასიამ დაკარგა გეოპოლიტიკურ-ეკონომიკური მთლიანობა. ცენტრალური კავკასიის ქვეყნები კი დამოუკიდებლობის მოპოვების სანაცვლოდ „ისჯებიან“ და ირყევიან ფსევდოეთნო კონფლიქტებით.

როგორი იქნება თანამედროვე კავკასია? ამ კითხვის პასუხად იქმნება ახალი შეხედულებები ამ რეგიონის განვითარების პერსპექტივების შესახებ. ცენტრალური კავკასიის მდგომარეობისა და განვითარების ტენდენციები გადამწყვეტ როლს თამაშობს ინტეგრაციის პროცესში. აქ იკვეთება ორგვარი მიდგომა: I. ეს იქნება ახალი ერთიანი კავკასია თანამედროვე მსოფლიო საზოგადოებაში თუ II. ეს იქნება ძველი ინტეგრაციული მოდელის ახალი მოდიფიკაცია. Hard Land -- ცენტრალური კავკასია აუცილებლად გადამწყვეტ როლს შეასრულებს კავკასიის ერთიან სოციალურ-ეკონომიკურ სივრცედ ჩამოყალიბების, რეგიონალიზაციის ანუ შიდა ინტეგრაციის პროცესში.

ხოლო იმის განსასაზღვრად, თუ როგორი შეიძლება იყოს უახლოეს მომავალში ინტეგრაციის ვექტორები, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში კავკასიის ცენტრალიზებული მართვის მოდიფიკაციები. ამ საკითხის ისტორია გვიდასტურებს, რომ, მიუხედავად წინააღმდეგობრივი ტენდენციებისა, ისტორიის მანძილზე მაინც ყალიბდებოდა ინტეგრაციული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები მართვის სისტემებით, როგორც დამოუკიდებლობის პერიოდში, ასევე მაშინაც, როცა კავკასია სხვადასხვა იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. რეგიონის ინტეგრაციის კანონზომიერებაზე მიგვიითებს როგორც ისტორიული გამოცდილება, ასევე თანამედროვე გლობალიზაციის პრინციპები.

კავკასიის ერთიანი სახლისა და ერთიანი ბაზრის საკითხის პერმანენტული წამოჭრა კავკასიის ერთიანობის ისტორიული ჭრილითა და თანამედროვეობის მოთხოვნებითაა შეპირობებული.

კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო კონგრესის თემაა „კავკასიური ცივილიზაცია – ისტორია და თანამედროვეობა“, რომლითაც უნდა განისაზღვროს, თუ როგორი იქნება XXI საუკუნის დასაწყისში კავკასიის რეგიონალიზაციის პრინციპები, ფორმები და მეთოდები.

მიგვაჩნია, რომ გეოპოლიტიკური ნიშნებით რეგიონის ინტეგრაცია, რომელი მხრიდანაც არ უნდა განხორციელდეს იგი, მყიფე იქნება, თუ იგი არ დაეფუძნება გეოეკონომიკურ და, რაც ძალზე მნიშვნელოვანია, კულტურულ-ცივილიზაციურ საბაზო სტრუქტურულ ელემენტებს, რომელთა საფუძველშივე ჩადებულია დემოკრატიული, სამოქალაქო საზოგადოების პრინციპები. ჰუმანიტარ კავკასიოლოგთა თეორიულ-მეთოდოლოგიური მიდგომა მეცნიერული კვლევებისადმი გლობალიზაციის თანამდევური პროცესის რეგიონალიზაციის იდეის კონცეპტუალური საფუძველბითაა შეპირობებული. კავკასიელი ხალხების ერთობის ლინგვოკულტურული მოდელი სამი ძირითადი კომპონენტისაგან შედგება: იბერიულ-კავკასიური, არეალურ-კავკასიური და პალეოკავკასიური. სამივე თანაარსებობს დროსა და სივრცეში. მათ აერთიანებთ ტრადიციული და თანამედროვე კულტურა, საერთო ისტორიული წარსული. ჩვენი კონგრესის მიზანია გამოიკვეთოს არსებული სამეცნიერო მიღწევები, სიახლეები, რათა შესაძლებელი გახდეს როგორც ლინგვოკულტუროლოგიური, ასევე გეოპოლიტიკური საკითხების მეცნიერული გადაჭრა, გამოიკვეთოს ლოკალური ცივილიზაციის კრიზისის ისტორიული და თანამედროვე მიზეზები მსოფლიოში მიმდინარე ცივილიზაციური ტრანსფორმაციის პირობებში.

კონგრესის მიზანია განსაზღვროს კავკასიური იდენტობა გლობალიზაციის პროცესში, რომელშიც ეროვნული კულტურა კვლავ რჩება ადამიანთა იდენტობის საშუალებად. მსოფლიო რელიგიების, იმპერიების, იდეოლოგიებისა და თანამედროვე კიბერტექნოლოგიების საფუძველზე უნდა გავაანალიზოთ კულტურის გლობალიზაციის საკითხი ისტორიულ რეტროსპექტივაში. უნდა განისაზღვროს იბერიულ-კავკასიური ოჯახის ენების სხვა ენებთან ეთნოგენეტიკური ნათესაობის საკითხი; ტოლერანტობის, როგორც კავკასიური ხალხების ურთიერთობების მთავარი საფუძვლის, როლი; საერთო ბუნებრივ-საყოფაცხოვრებო გარემოში ათასწლეულების განმავლობაში შემუშავებული ერთიანი ეთნოკულტურა, ეთიკა და ეტიკეტი, ადათ-წესები, ერთიანი მსოფლმხედველობა, საერთო ისტორიული ბედი, რომელიც უმეტესად გარე სამყაროსთან ურთიერთობით განისაზღვრებოდა, „ერთიანი კავკასიური სახლის იდეის“ ისტორია და თანამედროვეობა, მომავლის პერსპექტივები; კავკასიაში არსებული კონფლიქტების მოგვარების მეცნიერული პროგნოზი; კულტურული და რელიგიური იდენტობის პრობლემათა აქტუალიზაცია პოსტსბჭოთა პერიოდში; „მშვიდობიანი კავკასიის“ იდეა ცივილიზაციათა დიალოგის კონტექსტში და მისი სამოქალაქო, ეთნორელიგიური და ლინგვოკულტურული საფუძველები.

კონგრესის მუშაობის შედეგად გამოიკვეთება დასახულ პრობლემათა გადაჭრის გზები ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა დარგებში, კავკასიური ცივილიზაციის შესწავლის ისტორია და, რაც მთავარია, თანამედროვეობა, რთულ გეოპოლიტიკურ არეალში საფრთხეების არსებობის პირობებში მშვიდობიანი თანაარსებობის ძირითადი მექანიზმები – სამო-

ქალაქო, ეთნორელიგიური, ლინგვოკულტურული ერთობის მოდელი – კავკასიური იდენტობის ძირითადი მახასიათებელი.

ვერობის აღმოსავლელი გუშაგის კავკასიური ცივილიზაციის წინაშე არსებული საფრთხეები და რისკები ბუნებრივად ბადებს კითხვებს:

1. როგორ უნდა შეერწყას გლობალიზმს უნივერსალიზმი?
2. როგორ უნდა შეერწყას ტრადიციული და ინოვაციური?
3. როგორ უნდა შეერწყას უნივერსალური და ინდივიდუალური?

ჩვენი აზრით, კავკასიური ცივილიზაციის შენახვა და მოდერნული ტრანსფორმაცია, მისი მშვიდობიანი არსებობა შესაძლებელია მხოლოდ ამბივალენტურობით – ანუ უნივერსალურისა და ინდივიდუალურის შერწყმით. ვერც მხოლოდ გლობალიზაცია და ვერც მხოლოდ მულტიკულტურალიზმი ცალ-ცალკე აღებული ვერ იქნება პერსპექტივა ლოკალური ცივილიზაციისათვის, მითუმეტეს, როცა ამ ხალხების ბედი ნაწილობრივ გარეშე ძალებით არის განსაზღვრული.

4. შესაძლებელია თუ არა დემოკრატიის, სამოქალაქო საზოგადოების მიღწევა თანამედროვე მულტიკულტურულ საზოგადოებაში? შეიძლება დღეს ჩვენ ამ კითხვებზე პასუხი არა გვაქვს, მაგრამ ჩვენ გვჭირდება გადავიზოროთ ჩვენი ცხოვრება. ეს მოგვცემს შესაძლებლობას, ვიპოვოთ გამოსავალი. ინოვაცია შეცვლის მცდელობაა. სადაც ის არ არის, არ არის პერსპექტივა.

5. როგორია ის კონდიცია, რომელიც გააწონასწორებს ნაციონალიზმსა და კოსმოპოლიტიზმს? ნაციონალიზმი იდენტიფიკაციის საშუალებაა (კულტურა, ლინგვისტიკა, რითაც ის სხვისგან განსხვავდება, იგი იდეოლოგიისა და პოლიტიკის ნაზავია და იწვევს სენტიმენტალურ გრძნობებს, ემოციებს. კოსმოპოლიტიზმი კი თავისუფლების, ადამიანთა უფლებების, ეთნიკურობის კომპონენტებს შეიცავს და მას ეჭვით ვუყურებთ.

6. თუ მოდერნიზაციის სახეს გეოგრაფია და გეოპოლიტიკა განსაზღვრავს, თუ მსოფლიო ისედაც დგას რისკის წინაშე, როგორი იქნება მოდერნული, ტრანსფორმირებული კავკასიის იდენტურობის ბედი, როგორი იქნება კულტურის ლინგვისტიკა? როგორ განხორციელდება კავკასიური ცივილიზაციის ინტეგრაცია: ა) მულტიკულტურალიზმით; ბ) ადამიანის უფლებათა დაცვით და გ) ტრადიციონალიზმით.

7. შესაძლებელია თუ არა კავკასიელი ხალხების ინტერესთა კონფლიქტების მშვიდობიანი, ჰუმანური გადაჭრა?

და ბოლოს:

8. შესაძლებელია თუ არა კავკასიელთა იდენტურობის შენარჩუნება ამგვარი რისკების ფონზე?

ჩვენი აზრით, ეს ყოველივე შესაძლებელია. შეიძლება იგი დღეს ჩვენ უტოპიად გვეჩვენებოდეს, უტოპია კი შორს არის ჰორიზონტზე, მაგრამ ორი ნაბიჯითაც თუ მივუახლოვდებით მას, ეს უკვე პერსპექტივაა.

Ts. Baramidze

Introduction Speech at II International Congress of Caucasiologists

The poly-ethnic, multilingual Caucasus with its strategic significance focuses the attention of scholars and politicians. Differently from other regions the Caucasus as a buffer zone became an area of clashes of geo-political and economic interests of different countries after disintegration of the Soviet Union. The Caucasus lost its geo-political and economic unity. Instead of gaining independence the countries of Central Caucasus are being “punished” and impaired with pseudo-ethno-conflicts.

What kind of modern Caucasus will be? In response to this question the new standpoints on developing perspectives of this region are being appeared. State and developing tendencies of the Central Caucasus play a key role in the process of integration. Here two approaches are distinguished: 1. It will be the new united Caucasus or 2. it will be new modification of old integrating model. **Hard Land** – the Central Caucasus is sure to play a decisive role in the process of forming the Caucasus as a united social-economic space, regionalization or inner integration.

In order to define what integration vectors can be in the nearest future we should take into account the modification of centralized direction of the Caucasus in different historical period. The history of this issue confirms that notwithstanding the opposing tendencies during the history the integrated states were being formed with their governing system in the period of independence as well as when the Caucasus was integrated in different empires. Historical experience as well as the modern globalization principles point to natural integration of the region.

Permanent statement of a question of United House and united market of the Caucasus is conditioned by historical past and demands of modernity.

The theme of II International Congress of Caucasiologists is “**Caucasian civilization – history and modernity**” that will define the principles of regionalization, forms and methods of Caucasus at the beginning of the 21st century.

I believe that integration of the region according to geo-political indicators from what side it should be realized will be delicate if it is not based on geo-economic as well as cultural and civilization base structural elements in foundations of which principles of democratic, civil society are put.

Theoretical and methodological approaching of humanitarian caucasiologists to the scientific researching is conditioned by conceptual foundations of regionalization idea – an accompanied process with globalization. Linguo-cultural model of the Caucasian peoples’ unity consists of three basic components: Iberian-Caucasian, Areal-Caucasian and Palaeo-Caucasian. All these three components exist in time and space. Traditional and modern culture, common historical past unites them. The point of congress is to reveal the existing scientific achievements, novelties in order to solve the scientific decision of linguo-cultural as well as geo-political issues, to define historical and modern causes of local and civilization crisis in current civilization transformation in the world.

The goal of the congress is to determine a Caucasian unity in the globalization process in which the national culture still remains as the means of peoples’ identity. On the background of the world religions, empires, ideologies and modern cyber-technology we should analyze the issue of cultural globalization from the historical retrospective review. The followings should be defined: an issue of ethno-genetic kinship of the Iberian-Caucasian languages’ family with other languages; a role of tolerance as

the main basis of the Caucasian peoples; common ethno-culture, ethics and etiquette, customs, common world outlook formed during the thousand years in common natural life, common historical fate that was mainly defined by relation with outer world, history and modern conception of the “idea of the Common Caucasian House”, future perspectives; scientific prognosis of solving the conflicts in the Caucasus, actualization of the problems of cultural and religious identity in post-soviet period; idea of “Peaceful Caucasus” in the context of the civilizations’ dialogue and their civil, ethno-religious and linguo-cultural grounds.

The outcomes of the congress will be: to define the solving ways of the planned problems in the branches of humanitarian sciences, researching history of the Caucasian civilization and above all modernity, main tools of peaceful co-existing in the condition of dangers existing in complicated geo-political areal – model of civil, ethno-religious, linguo-cultural unity – a main indicator of the Caucasian identity.

Dangers and risks existing before an “eastern guard of the Europe” – the Caucasian civilization naturally arise the questions:

1. How universalism and globalism should be united?
2. How traditional and innovation should be united?
3. How universal and individual should be united?

To my opinion, preserving and modern transforming of the Caucasian civilization, its peaceful existing is possible only through abivalence or through uniting universal and individual. Neither only globalization nor only multi-culturalism separately should be perspective for local civilization, especially when the fate of these peoples is conditions by outer powers.

4. Is it possible to achieve democracy, civil society in the modern multi-cultural society? Maybe today we have no answer to this question but we have to comprehend our life. It will give us possibility to find a way out. Innovation – it is an attempt of changing. Nowhere it is there is no perspective.

5. What kind is that condition which will balance nationalism and cosmopolitism? Nationalism is the means of identification (culture, linguistics) by what it differs from others, it is a combination of ideology and policy and arises sentimental feelings, emotions. Cosmopolitism contains components of freedom, humans’ rights, ethnic and we look suspiciously at it.

6. If geography and geo-politics define the future of modernization, if the world is before the risk, how will the fate of identity of the modern, transformed Caucasus, linguistic of culture be? By what tools the integration of the Caucasian civilization will be realized: a) by multi-culturalism, b) by protecting the human’s rights or c) by traditionalism?

7. Is peaceful, humane solving of the conflicts of the Caucasian peoples’ interests possible?

And finally:

8. Is it possible or not to preserve identity of the Caucasians against the background of the existing risks?

I believe all these are possible. It may look like the Utopia for us but Utopia is far away on the horizon and if we come a few steps nearer it is just perspective.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Вступительное слово на II международном конгрессе кавказоведов

Полиэтнический, мультилингвальный Кавказ благодаря своему стратегическому значению становится объектом внимания ученых и политиков. Кавказ, как буферная зона, после распада Советского Союза, в отличие от других регионов, стал ареной столкновения геополитических и экономических интересов различных стран. Кавказ потерял геополитическое и экономическое единство, а страны Центрального Кавказа вместо приобретения независимости «наказываются» и расшатываются псевдоэтноконфликтами.

Каким будет современный Кавказ? В ответ на этот вопрос возникают новые взгляды на перспективы развития этого региона. Тенденции состояния и развития Центрального Кавказа играют решающую роль в процессах интеграции. Здесь вырисовываются два подхода: 1. это будет новый единый Кавказ в современном мировом сообществе или 2. это будет новая модификация старой интеграционной модели. Hard Land – Центральный Кавказ обязательно выполнит решающую роль в формировании Кавказа в единое социально-экономическое пространство, в процессах регионализации, т.е. внутренней интеграции.

Для того же, чтобы определить, какими могут быть в ближайшем будущем векторы интеграции, обязательно необходимо учитывать модификации централизованного управления Кавказом, существовавшие в различные исторические периоды. История этого вопроса подтверждает, что, несмотря на тенденции противоборства, на протяжении истории все-таки формировались интеграционные государственные образования с системами управления, причем как в период независимости, так и в то время, когда Кавказ входил в состав различных империй. На закономерность интеграции региона указывает как исторический опыт, так и принципы современной глобализации.

Перманентная постановка вопроса об едином кавказском доме и едином рынке обусловлена историческим прошлым и требованиями современности.

Тема 2-го конгресса кавказоведов – «Кавказская цивилизация – история и современность», которая должна определить, какими будут принципы, формы и методы регионализации Кавказа в начале XXI века.

Мы полагаем, что интеграция региона по геополитическому признаку, с какой бы стороны она ни осуществлялась, будет хрупкой, если она не будет основываться на геоэкономических, и, что весьма важно, на культурно-цивилизационных базовых структурных элементах, в основу которых заложены принципы демократического, гражданского общества.

Теоретико-методологический подход гуманитариев-кавказоведов к научному исследованию обусловлен концептуальными основами процесса, сопутствующего глобализации – идеей регионализации. Лингвокультурная модель единства кавказских народов состоит из трех основных компонентов: иберийско-кавказский, ареально-кавказский и палеокавказский. Все три сосуществуют во времени и пространстве. Их объединяет традиционная и современная культура, общее историческое прошлое. Целью нашего конгресса является выявление существующих научных достижений, новшеств, с тем, чтобы сделать возможным научное решение как лингвокультурологических, так и геополитических вопросов, определить исторические и современные причины кризиса локальной цивилизации в условиях происходящей в мире цивилизационной трансформации.

Целью конгресса является определение кавказской идентичности в процессе глобализации, в ходе которого национальная культура по-прежнему остается средством идентичности людей. На основе мировых религий, империй, идеологий и современных кибертехнологий мы должны проанализировать вопрос глобализации культуры в исторической ретроспективе. Необходимо определить вопрос этногенетического родства семьи иберийско-кавказских языков с другими языками; роль толерантности, как главного основания взаимоотношений кавказских народов; единая этнокультура, этика и этикет, нравы и обычаи, единое мировоззрение, выработанные на протяжении тысячелетий в общей естественно-бытовой среде, общая историческая судьба, которая по большей части определяется взаимоотношениями с внешним миром, история и современность «идеи общего кавказского дома», перспективы на будущее; научный прогноз разрешения конфликтов, существующих на Кавказе; актуализация проблем культурной и религиозной идентичности в постсоветский период; идея «мирного Кавказа» в контексте диалога цивилизаций и ее гражданские, этнорелигиозные и лингвокультурные основы.

В результате работы конгресса будут выявлены пути решения намеченных проблем в отраслях гуманитарных наук, история изучения кавказской цивилизации и, что самое главное, современность, основные механизмы мирного сосуществования в условиях существования опасностей в сложном геополитическом ареале – модель гражданского, этнорелигиозного, лингвокультурного единства – основной характерный признак кавказской идентичности.

Опасности и риски, стоящие перед стражем европейской цивилизации – кавказской цивилизацией, естественно порождают вопросы:

1. Как надо объединить глобализм с универсализмом?

2. Как надо объединить традиционное и инновационное?
3. Как надо объединить универсальное и индивидуальное?

По нашему мнению, сохранение и современная трансформация кавказской цивилизации, его мирное существование возможно только амбивалентностью – т.е. слиянием универсального и индивидуального. Только лишь глобализация и только мультикультурализм, взятые по-отдельности, не смогут стать перспективой для локальной цивилизации, тем более, что судьба этих народов частично определяется внешними силами.

4. Возможно ли достижение демократии, гражданского общества в современном мультикультурном обществе? Может быть, у нас сегодня нет ответа на эти вопросы, однако нам необходимо переосмыслить нашу жизнь. Это даст нам возможность найти выход. Инновация – это попытка изменения. Где нет инновации, там нет и перспективы.

5. Каковы те кондиции (условия), которые уравновесят национализм и космополитизм? Национализм является средством идентификации (культура, лингвистика, чем она отличается от других), он является смесью идеологии и политики и вызывает сентиментальные чувства, эмоции. Космополитизм же, в свою очередь, содержит компонент свободы, прав человека, этничности и на него мы смотрим с подозрением.

6. Если вид модернизации определяется географией и геополитикой, если мир и так стоит перед риском, какой будет судьба идентичности современного, трансформированного Кавказа, какой будет лингвистика культуры? Как будет осуществляться интеграция кавказской цивилизации: а) путем мультикультурализма, б) защиты прав человека и в) традиционализма.

7. Возможно ли мирное, гуманное решение конфликтов интересов кавказских народов?

и наконец

8. Возможно ли сохранение идентичности кавказцев на фоне подобных рисков?

По нашему мнению, все это вполне возможно. Может быть, сегодня это нам кажется утопией, а утопия находится далеко на горизонте, однако если мы приблизимся к ней хотя бы на два шага, то это уже будет перспектива.

ლ. გეგუჩაძე (თბილისი)

თუმცაკავშირიან რთულ კონსტრუქციათა შესახებ ქართულში

თუმცა კავშირი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების სამივე საფეხურზე გვხვდება. ცნობილია, რომ თავდაპირველად ის პირობითი კავშირი იყო: ამ მნიშვნელობით გვხვდება იგი ძველ ქართულსა და საშუალო ქართულის ადრინდელ ძეგლებში (ძიიგური 1969, 119). მაგ.: **თუმცა** მე მიცოდეთ, მამამცა ჩემი იცოდეთ: ი, 14, 7, ჩ (სიმფ. 1986, 236); ნუ იყოფინ ჩემდა, **თუმცა** ვეზიარე საქმეთა და ცოდვათა ვარსქენისათა („შუშან“. 1987, 227); კაცსა ღმერთი არ გასწირავს, **თუმცა** კაცი შეიგებდა (რუსთაველი 1957, 1362, 4)... პირობითობის **თუ** კავშირი, ცხადია, **მცა** ნაწილაკის გარეშეც გვხვდება: და **თუ** მრავალი ტანჯვად მოაწიო ჩემ ზედა, მე არა ვეზიარო საქმეთა შენთა („შუშან“. 1987, 228); **თუ** მკვდარი მნახოს, დამმარხოს... (რუსთაველი 1957, 852,3).

აღორძინების ხანის ქართულში **თუმცა** პირობითი კავშირის ფუნქციით ფაქტობრივად აღარ გვხვდება: ის იშვიათი ფორმები, რომლებსაც ვხვდებით სულხან-საბა ორბელიანთან ან ბესიკის პოეზიაში, არქაიზმებადაა კვალიფიცირებული (ძიიგური 1969, 120): **თუცა** შენ დაგთმო, ვინლა ვჰპოვო (ბესიკი 1980, 102); **თუმცაღა** გცოდე, ვიყო შემცოდე (იქვე, 105).

საშუალო ქართულიდან მოყოლებული **თუცა/თუმცა** კავშირი მყარად მკვიდრდება კონსტრუქციაში, რომელსაც, ტრადიციულად, დათმობით წინადადებას უწოდებენ: მაღლი ჰკადრა ფხიზელურად, **თუცა** იყო ღვინოსმული (რუსთაველი 1957, 1559,4); შენ ვერ გიცნობდი, **თუცა** მისმობდი (ვახტანგ, 1980, 71); ესრეთ მშვენიერ ბაგეთ ზედა იელვებს ღიმი, **თუმცაღა** გულში უზომოსა ჰფარავს სიმწარეს (ორბელიანი 1980, 131); პეტრემ **თუმცა** ყურები აცქვიტა..., **მაგრამ** შორს იყო და ვერა გაიგორა (ილია 1985, 212) და ა. შ. (აღნიშნულ კონსტრუქციას შ. ძიიგური „გამორიცხვითს“ უწოდებს, რადგან მიიჩნევს, რომ „გამორიცხვულობაა ამ ტიპის წინადადების სემანტიკური ბუნება“: გვ. 128).

თუმცა კავშირი რთული წინადადების I კომპონენტშიც შეიძლება შეგვხვდეს (**თუმცა** ომის მიზანი მშვიდობაა, ის მაინც უდავო ბოროტებაა: პალიტრა 2010, [22(826)5] და - მომდევნოშიც (მათ წინ... გამხდარი, დაბალი ტანის კაცი იდგა, **თუმცა** სიგამხდრე და სიდაბლე სიჩიავის შთაბეჭდილებას არ ტოვებდა: ჩოხელი 2001, 220).

პირობით და დათმობითდამოკიდებულნი კონსტრუქციებს შორის მსგავსება მხოლოდ მასალობრივი არ არის (**თუ, თუცა, თუმცა**): ორივე სახის დამოკიდებული წინადადებით გარკვეული პირობაა გადმოცემული, მაგრამ ამ პირობისადმი მიმართებაა განსხვავებული (კვაჭაძე 1977, 386). შევუდართ ერთმანეთს: ა) **თუ** შეგცოდნე, შენ შემინდე (ჩიქოვანი 1980, 563) და ბ) **თუმცა** შეგცოდნე, შემინდე.

პირველ (ა) შემთხვევაში მთავარი წინადადება პირობადებულია დამოკიდებულისაგან: მხოლოდ გარკვეული პირობის არსებობის შემდეგაა შესაძლებელი მთავარი წინადადებით გათვალისწინებული შინაარსი, მეორე (ბ) შემთხვევაში მთავარი წინადადებით გათვალისწინებული შინაარსი სრულდება უნდა შესრულდეს) იმის მიუხედავად, თუ რა არის გადმოცემული დამოკიდებული.

თუმცა კავშირიან კონსტრუქციას, ტრადიციულად, ქვეწოვობის ფარგლებში განიხილავენ, მაგრამ არსებობს განსხვავებული თვალსაზრისებიც: ზოგიერთი ავტორი მას პარატაქსულად მიიჩნევს, ზოგი - პარატაქსულ-ჰიპოტაქსურად. შ. ძიძიგური ამ თვალსაზრისს „არსებითად სწორად“ მიიჩნევს და ამგვარად აზუსტებს: “კონსტრუქცია ჰიპოტაქსურია ლოგიკურად, პარატაქსულია სტრუქტურულად“ (ძიძიგური 1969, 129-130).

თანამედროვე ქართულში ძალიან ხშირად ვხვდებით **თუმცა** კავშირიან კონსტრუქციებს, რომლებშიც რთულის კომპონენტებს შორის არაა დათმობითი წინადადებისათვის ნიშანდობლივი აზრობრივი მიმართება, რომლებშიც **თუმცა** მაერთებელი **მაგრამ** კავშირის მნიშვნელობითაა ნახმარი. მხედველობაში გვაქვს ასეთი მაგალითები: ზაფხულობით ინდოეთში მუსონური წვიმების სეზონი იწყება, **თუმცა** შვიდი წელია სეზონის დადგომა სისტემატურად გვიანდება: [27(831)27] (ამ წესით დამოწმებული მაგალითები „კვირის პალიტრიდანაა“); 1813 წელს [მამელუკების] რიცხვი 250-მდე გაიზარდა, **თუმც** ყველა მამელუკი აღარ იყო აღმოსავლეთის შვილი [22(826)30]; წიგნს ყდა არ ჰქონდა, თაფურცელი... ჩაშავებული ჩანდა, **თუმცა** მასზე ლათინური წარწერა მაინც მკაფიოდ იკითხებოდა (ჯანდიერი 2010, 25); ბაბუაწვერას ფოთლები ძალიან მწარეა, **თუმცა** მისი მოყვარულები ამ სიმწარეს მცენარის ღირსებად მიიჩნევენ (ფარმაცევტი 2010, 21) და ა. შ. წარმოდგენილ წინადადებებში **თუმცა**-ს **მაგრამ**-ის მნიშვნელობა აქვს: მამელუკების რიცხვი 250-მდე გაიზარდა, **მაგრამ** ყველა მამელუკი აღარ იყო აღმოსავლეთის შვილი; წიგნის... თაფურცელი ჩაშავებული ჩანდა, **მაგრამ** მასზე ლათინური წარწერა მაინც მკაფიოდ იკითხებოდა; ბაბუაწვერას ფოთლები ძალიან მწარეა, **მაგრამ** მისი მოყვარულები ამ სიმწარეს მცენარის ღირსებად მიიჩნევენ...

მაგრამ-ის მნიშვნელობით გამოყენებული **თუმცა**, როგორც წესი, რთული წინადადების მეორე კომპონენტშია წარმოდგენილი. ეს გასაგებია, რამდენადაც ამ კავშირის შემცველი წინადადების შინაარსი

აზრობრივად უპირისპირდება წინა კომპონენტით გადმოცემულს. ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ **მაგრამ** მაპირისპირებელკავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადებები, რომლებშიც, ზემოთ მოყვანილ კონსტრუქციათა მსგავსად, **მაგრამ** ყოველთვის იწვებს პარატაქსული კონსტრუქციის მეორე ნაწილს და აპირისპირებს მას პირველთან: მე სიტყვა არ მითქვამს, **მაგრამ** ის გრძნობდა, როგორ მივდევდით (ბიბილური 1978, 64); არ ხმაურობდა, **მაგრამ** ზრიალი იმის წიაღში მაინც ისმოდა (იაშვილი 1975, 209); მეკარე წინ გამოვარდა, **მაგრამ** ოთარმა გვერდი აუარა და ბურთი ბადეში გაახვია (ფანჯიკიძე 1986, 138) და ა. შ.

პარალელურად წარმოდგენილი ტექსტები, რომლებიც იმის საილუსტრაციოდ მოვიყვანეთ, რომ მათი სემანტიკური იდენტურობა გვეჩვენებინა, სხვა მხრივაც იქცევა ყურადღებას:

1. საკმარისია, **მაგრამ** კავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადების I კომპონენტს **თუმცა** კავშირი დაემატოს, კონსტრუქცია ჰიპოტაქსური – დათმობითდამოკიდებულიანი ხდება: მე სიტყვა არ მითქვამს/**თუმცა** მე სიტყვა არ მითქვამს, **მაგრამ** ის გრძნობდა, როგორ მივდევდით; არ ხმაურობდა/**თუმცა** არ ხმაურობდა, **მაგრამ** ზრიალი იმის წიაღში მაინც ისმოდა; მეკარე წინ გამოვარდა/**თუმცა** მეკარე წინ გამოვარდა, **მაგრამ** ოთარმა გვერდი აუარა და ბურთი ბადეში გაახვია... რაც იმას მოწმობს, რამდენად პირობითია ზოგჯერ ზღვარი პარატაქსსა და ჰიპოტაქსს შორის.

2. **მაგრამ**-ის მნიშვნელობით გამოყენებული **თუმცა** კავშირიანი კონსტრუქციები კი, რომლებსაც მოცემული სახით ვერაფრით ვერ ჩავთვლით დათმობითდამოკიდებულიან ქვეწყობილ წინადადებებად, მარტივად და ბუნებრივად იქცევიან ასეთებად, თუ **თუმცა** კავშირს რთული კონსტრუქციის I კომპონენტში გადავიტანთ: **თუმცა** ზაფხულობით ინდოეთში მუსონური წვიმების სეზონი იწყება, შვიდი წელია სეზონის დადგომა სისტემატურად გვიანდება; **თუმცა** 1813 წელს... [მამელუკების] რიცხვი 250-მდე გაიზარდა, ყველა მამელუკი აღარ იყო აღმოსავლეთის შვილი; **თუმცა** წიგნს ყდა არ ჰქონდა, თავფურცელი... ჩაშავებული ჩანდა, მასზე ლათინური წარწერა მაინც მკაფიოდ იკითხებოდა; **თუმცა** ბაბუაწვევრას ფოთლები ძალიან მწარეა, მისი მოყვარულები ამ სიმწარეს მცენარის ღირსებად მიიჩნევენ...

ამგვარი „მანიპულაციების“ შესაძლებლობა, ვფიქრობთ, იმაზე მიუთითებს, რომ არსებითია რთულის შემადგენელ კომპონენტებს შორის არსებული ლოგიკურ-შინაარსობრივი დაპირისპირებულობის გამოხატვა, რომელიც (ასეთი მანიპულაციების მიუხედავად) ყველა შესაძლო ვარიანტში შენარჩუნებულია; ეს კი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მეტიც შეიძლება ითქვას: შესაძლოა შევხვდეთ **თუმცა** კავშირიან ისეთ რთულ კონსტრუქციებსაც, რომლებიც ერთსა და იმავე დროს ჰიპოტაქსურადაც ჩაითვალოს (დათმობითდამოკიდებულიანად), რომელშიც **თუმცა** მაქვემდებარებელი კავშირია, და – პარატაქსულადაც, ან შერწყმულად,

რომელშიც **თუმცა**-ს მაერთებელი **მაგრამ** კავშირის მნიშვნელობა აქვს. მაგალითად:

პერევიდან რუსი ოკუპანტების გასვლა წაადგება ადგილობრივ მოსახლეობას, **თუმცა** ვერ გადაჭრის საქართველოს ნაწილობრივი ოკუპაციის პრობლემას [42(846)9]. ეს წინადადება ორგვარი გააზრების საშუალებას იძლევა: 1. **თუმცა** ვერ გადაჭრის... ოკუპაციის პრობლემას, [მაგრამ]... ოკუპანტების გასვლა წაადგება ადგილობრივ მოსახლეობას (წინადადება დათმობითია), და 2. პერევიდან... ოკუპანტების გასვლა წაადგება ადგილობრივ მოსახლეობას, **მაგრამ** ვერ გადაჭრის... ოკუპაციის პრობლემას;

მფრინავებმა კატაპულტირება სცადეს, **თუმცა** გვიან იყო [28(832)39]:

1. **თუმცა** გვიან იყო, მფრინავებმა კატაპულტირება სცადეს; 2. მფრინავებმა კატაპულტირება სცადეს, **მაგრამ** გვიან იყო.

არსი ორივე სახის წინადადებისა, როგორც აღვნიშნეთ, დაპირისპირების გამოხატვაა, ამას კი ორივე კავშირი – **თუმცა**-ც და **მაგრამ**-იც – ბუნებრივად ახერხებს, რაც, თავის მხრივ, იძლევა **თუმცა** კავშირის მოხმარებისა (თუ გავრცელების) სფეროს გაფართოების შესაძლებლობას.

ის, რომ **თუმცა** კავშირმა მართლაც ძალიან გაიფართოვა „სამოქმედო ასპარეზი“ **მაგრამ**-ის ხარჯზე, დასტურდება მისი აქტიური გამოყენებით შერწყმულ წინადადებებშიც: ერთგვარ წვერთა შემაერთებლად **მაგრამ**-ის პარალელურად (და, თუ ტენდენციას დავაკვირდებით, იქნებ უფრო ხშირადაც) **თუმცა**-ს ვხვდებით: ზემდგომთა რეაქცია იყო მძაფრი, **თუმცა** (=მაგრამ) მოსალოდნელი [25(829)22]; მერე ბოლნისი გამოჩნდა – ძველებურად ხვავრიელი და მოსავლიანი, **თუმცა** (=მაგრამ) იერშეცვლილიც [27(831)19]; იცით, როგორი გოგო იყო? საოცრად ღამაზი, ძლიერი, **თუმცა** (=მაგრამ) ძალზე სევდიანი [22(826)11] და ა.შ.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტიპის კონსტრუქციები ხშირ შემთხვევაში ბუნებრივადაც კი აღიქმება (გავრცელებულობისა თუ დაპირისპირებულობის შენარჩუნების წყალობით), გვხვდება **თუმცა**კავშირიანი ისეთი წინადადებებიც, რომლებიც აშკარად უხერხულობას იწვევს და გაუმართლებლად მიგვაჩნია: პოპოვინმა პირჯვარი გადაიწერა, **თუმცა** მივხვდი (უნდა იყოს: **მაგრამ** მივხვდი), რომ მსახიობობდა [40(844)10]. ჩემს გურულებს ორი უკიდურესობა აქვთ – ან უყვართ, ან არა, **თუმცა** (უნდა იყოს: **მაგრამ**) სიძულვილი ნამდვილად არ შეუძლიათ [38(842)20]. ამავე რიგისაა: შამილი ხატბთან დარჩა, **თუმცა** გვითხრა (უნდა იყოს: **მაგრამ** გვითხრა), რომ გეგმებს უახლოეს ხანში გაგვაგებინებს [27(831)10]; ვამპირი დღისით ჩვეულებრივი ადამიანის მსგავსად ცხოვრობს, **თუმცა** ღამით (უნდა იყოს: **მაგრამ** ღამით...) მისი ენერგეტიკული რესურსები პიკს აღწევს [42(846)39]... ასეთი დარღვევები ხშირია ტელევიზიის ენაშიც: გატაცებული იყო ხუთი ქართველი, **თუმცა**

(?) მათი გათავისუფლება გუშინ მოხერხდა („იმედი“); პრობლემებია გადასაჭრელი, **თუმცა** (?) ამას სჭირდება დრო („კავკასია“)...

ამგვარი მაგალითები ნამდვილად ვერ ჩაითვლება თანამედროვე ქართული ენის საუკეთესო ნიმუშებად, **მაგრამ** ერთი რამ უეჭველად უნდა ითქვას: **თუმცა** კავშირი გვიჩვენებს მკაფიოდ გამოსატყულ ტენდენციას – „შეთავსოს“ (კონტექსტურად) მაერთებელი **მაგრამ** კავშირის მნიშვნელობაც. საყურადღებოა, რომ **თუმცა** **მაგრამ**-ის ფუნქციით დასტურდება თვით დათმობითდამოკიდებულიან წინადადებაშიც კი, რომელშიც **თუმცა**-ს მნიშვნელობას მისი სინონიმი **მართალია** გადმოგვცემს, თავად **თუმცა** კი **მაგრამ**-ის მნიშვნელობითაა ნახმარი: **მართალია**, საბჭოთა პერიოდში „ამხანაგმა“ თითქმის განდევნა „ბატონი“, **თუმცა** (=მაგრამ) საბჭოთა კავშირის დაშლისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ სიტყვა-ფორმა „ბატონმა“ დაიბრუნა ილიას მიერ მინიჭებული სემანტიკა და იგი პატივსაცემი ადამიანისადმი მიმართვის ფორმად იქცა [6(810)20].

საგანგებოდ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ **თუმცა**-ს გამოყენებას **მაგრამ**-ის მნიშვნელობით, რომელმაც ასეთი ფართო გავრცელება პოვა თანამედროვე (განსაკუთრებით ბოლო პერიოდის) ქართულში (არა მხოლოდ მედიაში, არამედ გამორჩეულ ქართველ მწერალთა თხზულებებშიც), მთლად ახალ მოვლენად ვერ ჩავთვლით, რამდენადაც იგი იშვიათად, **მაგრამ** მაინც დასტურდება ბევრად უფრო ადრინდელ ტექსტებში: მესმა საქმე საშინელი, **თუცა** თავი ვერ წავაგე (რუსთაველი 1957, 567,4); [გურიაში] გადასახადს არავინ კრეფს, არ არის აქციზი, მთავრობის სასამართლოები... **თუმცა** არის გაუგებარის ხალხის გაყვლეფვა გაიძვერათაგან, – წერდა ნიკო მარი 1905 წელს [41(845)32]...

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ **თუმცა** კავშირმა შეიძინა კიდევ ერთი ფუნქცია – მაერთებელ-მაპირისპირებლისაც. ასე რომ, თუ ძველ ქართულში პირობითი კავშირის მნიშვნელობით გვხვდება **თუ**-ც და **თუმცა**-ც, საშუალსა და ახალ ქართულში **თუმცა** ძირითადად დათმობითი კავშირია, თანამედროვე ქართულში იგი აქტიურად გამოიყენება მაერთებელი **მაგრამ** კავშირის მნიშვნელობითაც როგორც შერწყმულ, ასევე თანწყობილ წინადადებაში. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენს ცნობიერებაში ღრმადაა ფესვგადგმული **თუმცა**-ს, როგორც დათმობითი (ანუ ჰიპოტაქსური) კავშირის მნიშვნელობა (რაც განაპირობებს ჩვენს სკეპტიკურ-უარყოფით დამოკიდებულებას ამგვარი ტიპის გარკვეულ კონსტრუქციათა მიმართ), აღნიშნული ტენდენცია შეუქცევადი ჩანს: რეალურად **თუმცა** ერთ შემთხვევაში მაქვემდებარებელი კავშირია, მეორე შემთხვევაში – მაერთებელი (**მაგრამ**-ის მნიშვნელობისა). ამ თვალსაზრისით შეიძლება პარალელურად გაივლოს **თუ** კავშირთან, რომელიც, კონტექსტის გათვალისწინებით, ხან პირობითი (და, ე.ი. მაქვემდებარებელი) კავშირია (**თუ** არ მომკლავ, არ მოვკვდები: რუსთაველი 1957, 240,2), ხანაც

– მკერთებელი (... კაცი თუ დედაკაცი, დიდი თუ პატარა თავგამოდებით მუშაობდა: ვაჟა 1939, 430), ანუ და კავშირის მნიშვნელობისა.

ლიტერატურა

კვაჭაძე 1977 – ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი. თბილისი.

ძიძიგური 1969 – შ. ძიძიგური, კავშირები ქართულ ენაში. თბილისი.

საილუსტრაციო მასალა

ბესიკი 1980 – ბესიკ გაბაშვილი (ბესიკი). ქართული კლასიკური პოეზიის ანთოლოგია. თბილისი.

ბიბილური 1978 – თ. ბიბილური, ჟამი კითხულისა. ჩივილი. თბილისი.

გზა 2001 – ჟურნ. „გზა“, №21. თბილისი.

ვაჟა 1939 – ვაჟა-ფშაველა, თხზულებანი. ტ. VI. თბილისი.

ვახტანგ 1980 – ვახტანგ VI. ქართული კლასიკური პოეზიის ანთოლოგია. თბილისი.

იაშვილი 1975 – პაოლო იაშვილი, პოეზია, პროზა, წერილები, თარგმანები. თბილისი.

ილია 1985 – ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწარმოებები ხუთ ტომად. ტ. II. თბილისი.

ორბელიანი 1980 – გრიგოლ ორბელიანი. ქართული კლასიკური პოეზიის ანთოლოგია. თბილისი.

პალიტრა 2010 – გაზ. „კვირის პალიტრა“, № 1 (805) – 43 (847). თბილისი.

რუსთაველი 1957 – შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი. თბილისი.

სიმფ. 1986 – ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი. თბილისი.

ფანჯიკიძე 1986 – გურამ ფანჯიკიძე, რჩეული თხზულებანი სამ ტომად. ტ. I. მოთხრობები, რომანები. თბილისი.

ფარმაცევტი 2010 – ჟურნ. „ფარმაცევტი პრაქტიკოსი“, №5-6. თბილისი.

„შუშან“ 1987 – იაკობ ხუცესი, „შუშანიკის წამება“. ქართული მწერლობა. ტ. I. თბილისი.

ჩიქოვანი 1980 – სიმონ ჩიქოვანი. ქართული კლასიკური პოეზიის ანთოლოგია. თბილისი.

ჩოხელი 2001 – გოდერძი ჩოხელი, სულეთის კიდობანი (მოთხრობები). თბილისი.

ჯანდიერი 2010 – კოტე ჯანდიერი, გლობალიზაცია. მოთხრობები. თბილისი.

Л. Гегучадзе (Тбилиси)

О сложных конструкциях с союзом „tumca” в грузинском языке

Союз **tumca** встречается на всех трех ступенях развития грузинского литературного языка. Известно, что первоначально он был условным союзом (со значением **если**): в этом значении он встречается в древнегрузинском и в ранних памятниках среднегрузинского языка (Дзидзигури 1969, 119). Напр.: **tumca** me micodet, mamaimca čemi icodet (симф. 1986, 236) - **Если** бы вы знали меня, знали бы и отца моего; nu iġ opin čemda, **tumca** veziare sakmeta da codvata varskenisata («Шушан.» 1987, 227) - Не бывать такому, **если** я буду причастна к делам и грехам Варскена; kacsა ᵗmerti ar gas č iravs, **tumca** kacī šeigebda (Пуставели 1957, 1362, 4) - Человек не будет богом обречён, **если** он это уразумеет... Условный союз **tu**, разумеется, встречается и без частицы **mca**: da **tu** mravali ᵗ anžvai moa č io čem zeda, me ara veziaro sakmeta šenta («Шушан.» 1987, 228) - И **если** на множество страданий обречёшь ты меня, я не стану участвовать в деяниях твоих; **tu** m k vdaᵗi mnaᵗos, dammaᵗaᵗos (Пуставели 1957, 852,3) - **Если** увидит меня мёртвым, пусть похоронит.

В грузинском языке эпохи Возрождения фактически не встречается **tumca** в функции условного союза **если**. Те редкие формы, которые наблюдаются в произведениях Сулхана-Саба Орбелиани или в поэзии В. Габашвили (Бесики), квалифицированы как архаизмы (Дзидзигури 1969, 120): **tuca** šen dagtmo, vinᵗa vᵗ p ovo (Бесики 1980, 102) - **Если** я откажусь от тебя, кого я найду; **tumca** ᵗ gcode, vi ᵗ o šemcode (там же, 105) - **Если** я согрешил перед тобой, да буду грешен.

Начиная с древнегрузинского периода, союз **tuca/tumca** прочно укрепился в конструкции, которую традиционно называют уступительной: madli hkadra

pxizelurad, **tuca** i q o ḡvinosmulī (Руставели 1957, 1559, 4) - Отблагодарил он как трезвый, **хотя** был подвыпивший; šen ver gicnobdi, **tuca** mixmobdi (Вахтанг 1980, 71) - Тебя не знал я, **хотя** ты звал меня; esret mšvenier baget zedan ielvebs ḡimi, **tumca**ḡa gulšī uzomosa hparavs sim č ares (Орбелиани 1980, 131) – Прекрасные уста улыбку излучают, **хотя** сердце скрывает в себе беспредельное страдание; p etrem **tumca** q urebi ackvi t a..., **magram** šors i q o da vera gaigo ra (Илья 1985, 212) – **Хотя** Петрэ наострил уши, но был далеко и ничего не услышал... и т.д. (Данную конструкцию Ш.Дзидзигури называет «исключающей», так как предполагает, что «исключительность является семантической природой такого типа предложения» (стр. 128).

Союз **tumca** встречается как в первом компоненте сложного предложения (**tumca** omis mizani mšvidobaa, is mainc udavo boro t ebaa (Палитра 2010, 22(826)5 – **Хотя** целью войны является мир, она всё-таки бесспорное зло), так и – в последующем (mat č in... gamxdari, dabali t anis k aci idga, **tumca** sigamxdre da sidable sičīavis štabe č dilebas ar tovebda (Чохели 2001, 220) – Перед ними стоял худой человек низкого роста, **хотя** худощавость и низкий рост не оставляли впечатления худобы и низкорослости).

Сходство между условными и уступительными конструкциями не только материальное (**tu/tuca/tumca**): в обоих видах придаточного предложения содержится определённое условие, но отношение к этому условию различное (Квачадзе 1977, 386). Сравним: а) tu šegcode, šen šeminde (Чиковани 1980, 563) – **Если** согрешил перед тобой, ты прости меня и б) **tumca** šegcode, šeminde – **Хотя** согрешил я пред тобой, прости меня.

В первом (а) случае главное предложение условнозависимо от придаточного: только при определённом условии возможно осуществление изложенного в главной части; во втором (б) случае содержание, предусмотренное главным предложением, выполняется (должно выполняться) вне зависимости от того, что передано подчинённым.

Конструкцию с союзом **tumca**, по традиции, рассматривают в рамках подчинения, но существуют и другие точки зрения: некоторые авторы считают данную конструкцию паратактической, некоторые – паратактическо-гипотактической; Ш.Дзидзигури считает эту точку зрения «существенно правильной» и уточняет так: конструкция «гипотактическая логически, паратактическая – по структуре (Дзидзигури 1969, 129-130).

В современном грузинском языке очень часто встречаем конструкции с союзом **tumca**, в которых между компонентами сложного предложения не просматривается характерная для уступительного предложения направленность, в которых **tumca** употреблено в значении союза **magram** (**но, однако**). Имеются в виду такие примеры: *zaxulobit indoetši musonuri ḡ vimebis sezoni i ḡ eba, tumca (=magram) švidi ḡ elia sezonis dadgoma sistematurad gviandeba* (27(831)27). Приведённые таким образом примеры из «Палитры недели» – Летом в Индии наступает сезон муссонных дождей, **однако** уже семь лет как наступление сезона систематически запаздывает; 1813 cels [mamelu ḡ ebis] ḡicxvi 250-mde gaizarda, *tumca (=magram) ḡ vela mamelu ḡ i aḡar i ḡ o aḡmosavletis švili* (22(826)30) – В 1813 году число [мамелуков] выросло до 250, **однако** не все они были детьми Востока; *ḡ igns ḡ da ar hkonla, tavpurceli... čašavebuli čanda, tumca (=magram) masze latinuri ḡ ar ḡ era mainc m ḡ apiod i ḡ itxeboda* (Джандиери 2010, 25) – Книга была без переплёта, заглавный лист... казался почерневшим, **однако** надпись на нём на латинском всё равно чётко прочитывалась; *babua ḡ veras potlebi žalian m ḡ area, tumca (=magram) misi mo ḡ varulebi am sim ḡ ares mcenaris ḡirsebad miičneven* (Фармацевт 2010, 21) – У одуванчика листья очень горькие, однако его любители эту горечь считают достоинством растения.

Союз **tumca**, употреблённый в значении **magram**, как правило, представлен во втором компоненте сложного предложения. Это и понятно, поскольку содержание предложения, в котором присутствует этот союз, мысленно противопоставляется тому, что передано предыдущим компонентом. В связи с этим надо вспомнить сложносочинённые предложения с противительным союзом **magram**, в которых **magram**, как и в вышеизложенных примерах, всегда начинает вторую часть паратактической конструкции и противопоставляет вторую часть первой: *me si ḡ ḡ va ar mitkvams, magram is ḡ ḡ nobda, rogor mivdevdit* (Бибилиури 1978, 64) – Я и слова не сказал, но он чувствовал, как мы следовали за ним; *ar хтаurobda, magram žialı imis ḡ iaḡši mainc ismoda* (Иашвили 1975, 209) – Он не шумел, но из его недр всё равно доносился гул; *me ḡ are ḡ in gamovarda, magram otarma gverdi auara da burti badeši gaaxvia* (Панджикидзе 1986, 138) – Вратарь выбежал вперёд, но Отар обошёл его и забил мяч в ворота и т.д. Параллельно

представленные тексты, приведённые для иллюстрации их семантической идентичности, привлекают внимание и с другой стороны:

1. Достаточно добавить союз **tumca** к первому компоненту сложносочинённого предложения с союзом **magram**, конструкция становится гипотактической с придаточной уступительной частью: *me si ṭ q̣ va ar mitkvams/tumca me si ṭ q̣ va ar mitkvams, magram is gṛznobda, rogor mivdevdit* – Я и слова не сказал/**хотя** я и слова не сказал, но он чувствовал, как мы следовали за ним: он не шумел/**хотя** он не шумел, но из его недр всё равно доносился гул; *me ḳ are ç̣ in gamovarda/tumca me ḳ are ç̣ in gamovarda, magram otarma gverdi auara da burti badeši gaaxvia* – Вратарь выбежал вперёд/**хотя** вратарь выбежал вперёд, но Отар обошёл его и забил мяч в ворота... что доказывает, насколько условным является грань между паратакисом и гипотакисом.

2. Конструкции с союзом **tumca**, употреблённые в значении **magram**, которые в данном виде никак нельзя считать сложноподчинёнными предложениями с придаточной уступительной частью, легко и естественно становятся таковыми, если перенести союз **tumca** в первый компонент сложной конструкции: *tumca zapxulobit indoetši musonuri ç̣ vimetis sezoni i ç̣ q̣ eba, švidi ç̣ elia sezonis dadgoma sistematurad gviandeba* - **Хотя** летом в Индии начинается сезон муссонных дождей, 7 лет как наступление сезона систематически запаздывает; *tumca 1813 cels [mamelu ḳ ebis] ricxvi 250-mde gaizarda, q̣ vela mamelu ḳ i aṣar i q̣ o aṣmosavletis švili* – **Хотя** в 1813 году число [мамелуков] выросло до 250, не все они были детьми Востока; *tumca ç̣ igns q̣ da ar hkonla, tavpurceli... čašavebuli čanda, masze latinuri ç̣ arcera mainc m ḳ apiod i ḳ itxeboda* – **Хотя** книга была без переплёта, заглавный лист... казался почерневшим, надпись на латинском всё равно чётко прочитывалась; *tumca babua ç̣ veras potlebi zalian m ç̣ area, misi mo q̣ varulebi am sim ç̣ ares mcnaris ŷirsebad miičneven* – **Хотя** у одуванчика листья очень горькие, его любители эту горечь считают достоинством растения.

Возможность таких «манипуляций» указывает на то, что существенным является выражение логическо-содержательного противопоставления, существующего между компонентами сложного предложения, которое сохранено

(несмотря на «манипуляции» такого рода) во всех возможных вариантах; а это настолько значительно, что можно сказать следующее: встречаются и такие сложные конструкции с союзом **tumca**, которые можно считать и гипотактической (сложноподчиненным предложением с придаточной уступительной частью), в которых **tumca** является подчинительным союзом, и – паратактической (сложносочинённым предложением или предложением с однородными членами), в которых **tumca** имеет значение соединительного союза **magram**. Напр.: *p erevidan rusi o k u p a n t e b i s g a s v l a c a a d g e b a a d g i l o b r i v*

mosaxleobas, tumca ver gada c r i s s a k a r t v e l o s n a c i l o b r i v i o k u p a c i i s p r o b l e m a s
(42(846)9) – Уход русских оккупантов из Переве благоприятно скажется на местном населении, **однако/но/хотя** не решит проблемы частичной оккупации Грузии.

Предложение можно истолковать двояко: 1. Уход русских оккупантов из Переве **хотя** не решит проблемы частичной оккупации Грузии, [но] благоприятно скажется на местном населении (предложение сложноподчинённое с придаточной уступительной частью и 2. Уход русских оккупантов из Переве благоприятно скажется на местном населении, **но (однако)** он не решит проблемы частичной оккупации Грузии.

m p r i n a v e b m a k a t a p u l t i r e b a s c a d e s, t u m c a g v i a n i q o (28(832)39 – 1.

Лётчики попытались катапультироваться, **но/однако** было поздно; 2. **Хотя** было поздно, лётчики попытались катапультироваться.

Суть предложений обоих видов, как было отмечено, выражение противопоставления, а это естественно легко удаётся и союзу **tumca** и союзу **magram**, что, со своей стороны, даёт возможность расширить сферу употребления (распространения) союза **tumca**.

То, что союз **tumca** действительно расширил «арену деятельности» за счёт **magram**, подтверждается его активным употреблением в предложениях с однородными членами: для соединения однородных членов параллельно с **magram** (а может быть и чаще, если учесть текущие тенденции) встречаем союз **tumca**: *z e m d g o m t a r e a k c i a i q o m z a p r i, t u m c a (= m a g r a m) m o s a l o d n e l i* (25(829)22)

– Реакция вышестоящих была резкой, **но** ожидаемой; *m e r e b o l n i c i g a m o c n d a - z v e l e b u r a d x v a v r i e l i d a m o s a v l i a n i, t u m c a (= m a g r a m) i e r s e c v l i l i c* (27(831)19) – Потом показался Болниси – по-старому богатый и урожайный, **но** видоизменённый; *i c i t, r o g o r i g o g o i q o ? s a o c r a d l a m a z i, z l i e r i, t u m c a (= m a g r a m)*

zalze sevdiani (22(826)11) – Знаете, какая была девочка? Удивительно красивая, сильная, **но** очень печальная...

Несмотря на то, что конструкции такого типа часто воспринимаются как естественные (благодаря распространённости или сохранению противопоставленности), встречаются и такие предложения с союзом **tumca**, которые вызывают явную неуместность и считаем ошибочными: **po poviċma**

p irċvari gadai ċ era, tumca mivxvdi (должно быть: **magram** mivxvdi), gom msaxiobobda (40(844)10) – Попович перекрестился, **хотя** я догадался (должно быть: **но** я догадался), что он притворялся; ċems gurulebs ori u **k iduresoba akvt – an**

u **q vart, an ara, tumca** (должно быть: **magram**) siċulvili namdvilad ar Ńeuċliat

(38(842)2) – У моих гурийцев две крайности – или любят, или нет, **хотя** (должно быть: **но**) ненавидеть они не могут. Такого же порядка следующие предложения: Ńamili xa t abtan darċa, **tumca** gvixra (должно быть: **magram** gvixra), gom gegmebs

uaxloes xanŃi gagvagebinebs (27(831)10) – Шамиль остался у Хатаба, **хотя** сказал (**но** сказал), что о планах сообщит в ближайшем будущем; **vam p iri dċisit**

ċveulebrivi adamianis msgavsad cxovrobs, **tumca** ģamit (должно быть: **magram** ģamit) misi energe t ikuli resursebi **p i k s aċ ċ evs** (42(846)39) – Днём вампир живёт

как обычный человек, **хотя** ночью (**но/однако** ночью) его энергетические ресурсы достигают своего пика... Такие нарушения встречаются и в языке телевидения: **ga t acebuli i q o xuti kartveli, tumca(?)** mati gatavisupleba guŃin moxerxda (“Имеди”)

– Было похищено пятеро грузин, **хотя (?)** их освобождение стало возможным вчера; **p roblembia gadasa ċ reli, tumca(?)** amas s **ċ irdeba dro** («Кавкасиа») – Надо решить проблемы, **хотя(?)** требуется время...

Такие примеры нельзя считать лучшими образцами современного грузинского языка, но несомненно нужно сказать одно: союз **tumca** указывает на чётко выраженную тенденцию – совместить в себе (по контексту) значение соединительного союза **magram**. Союз **tumca** в функции **magram** находит подтверждение в самом сложноподчинённом предложении с придаточной уступительной частью, где значение союза **tumca** передаётся его синонимом **martalia**, а сам союз **tumca** употреблён в значении союза **magram**: **martalia**

sab [∇] ̣ota p̣erioḍši “amxanagma” titkmis gande vna “ba ṭoni”, **tumca** (=magram)

sab [∇] ̣ota ḳavširis dašlisa da sakartvelos damou ḳideblobis aydgenis šemdeg si ṭ q̣ va-

porma “batonma” daibruna ilias mier mini [∇] ̣ebuli seman ṭika da igi p̣a ṭ ivsacemi

adamianisadmi mimartvis pormad ikca (6(810)20) – **Хотя** в советский период слово «амханаги» (товарищ) почти вытеснило слово «батони» (господин), **однако** после распада Советского Союза и восстановления независимости Грузии словоформа «батони» (господин) вернула себе семантику, присвоенную ей И. Чавчавадзе, и это слово стало формой обращения к уважаемому человеку.

Хочется особо отметить, что употребление союза **tumca** в значении **magram**, которое получило такое широкое распространение в современном (особенно в последний период) грузинском языке (не только в меди, но и в сочинениях выдающихся грузинских писателей), нельзя считать новообразованием, поскольку оно редко, но всё-таки находит подтверждение и в более ранних текстах. Напр.: *mesma sakme sašinelī, tumca tavi ver ̣avage* (Руставели 1957, 567, 4) - Я услышал страшную весть, но не смог покончить с собой; *[guriaši] gadasaxads aravin ḳreps, ar aris akcizi, mtavrobis sasamartloebi...*

tumca aris gaugebaris xalxis ga q̣ vlepa gaiṣveratagan - ̣erda ni ḳo mari 1905 ̣els (41(845)32) – [В Гурии] никто не собирает налоги, нет акциза, правительственных судов, **хотя** (=однако) идёт обирание народа негодяями, - писал Н. Марр в 1905 году...

... Исходя из вышесказанного можно заключить, что союз **tumca** приобрёл ещё одну функцию – соединительно-противительную. Так что, если в древнегрузинском и **tu**, и **tuca/tumca** встречаются в значении условного союза (**если**), в среднегрузинском и новогрузинском союз **tumca** в основном выступает как уступительный (**хотя**), в современном грузинском он активно употребляется в значении соединительного союза **magram** (**но, однако**) как в сложносочинённом предложении, так и в предложении с однородными членами. Несмотря на то, что в нашем сознании глубоко укоренено употребление **tumca** в значении уступительного (т.е. гипотактического) союза (что обуславливает наше отрицательно-скептическое отношение к конструкциям такого типа), данная тенденция кажется необратимой: союз **tumca** в одном случае подчинительный союз, а в другом - сочинительный (соединительный в значении **magram**). С этой точки зрения можно провести параллель с союзом **tu**, который, учитывая

контекст, иногда бывает условным (=если), т.е. подчинительным (**tu** ar mom **k** lav, ar mov **k** vdebi: Руставели 1957, 240, 2 – **если** не убьёшь, не умру), а иногда – сочинительным, в значении соединительного союза **da**= и (... **k** aci **tu** deda **k** aci, didi **tu** paṭarX a tavgamodebit mušaobda (Важа 1939, 430) – Мужчины **и** женщины, стар **и** млад работали самоотверженно).

Литература

Дзидзигури 1969: Ш. Дзидзигури, Союзы в грузинском языке. Тбилиси, 1969 (на груз. яз.).

Квачадзе 1977: Л. Квачадзе, Синтаксис современного грузинского языка. Тбилиси, 1977 (на груз. яз.).

Иллюстративный материал

Бесики 1980 – В. Габашвили (Бесики), Антология грузинской классической поэзии. Тбилиси, (на груз. яз.).

Бибилури 1978 – Т. Бибилури, Рассказы. Тбилиси (на груз. яз.).

Важа 1939 – Важа-Пшавела, Сочинения, т. 6. Тбилиси (на груз. яз.).

Вахтанг 1980 – Вахтанг VI. Антология грузинской классической поэзии. Тбилиси (на груз. яз.).

Гза 2001 – Жур. «Гза», №21. Тбилиси (на груз. яз.).

Джандиери 2010 – К. Джандиери, Глобализация, рассказы. Тбилиси (на груз. яз.).

Иашвили 1975 – П. Иашвили, Поэзия, проза, письма, переводы. Тбилиси (на груз. яз.).

Илья 1985 – И. Чавчавадзе, Избранные произведения. т. II. Тбилиси (на груз. яз.).

Орбелиани 1980 – Григол Орбелиани. Антология грузинской классической поэзии. Тбилиси (на груз. яз.).

Палитра 2010 – Газ. «Квирис палитра» (Палитра недели), № 1 (805) – 43 (847). Тбилиси, 2010 (на груз. яз.).

Панджикидзе 1986 – Г. Панджикидзе, Избранные произведения. т. I. Тбилиси (на груз. яз.).

Руставели 1957 – Шота Руставели, Витязь в тигровой шкуре. Тбилиси (на груз. яз.).

Симф. 1986 – И. Имнашвили, Симфония-словарь грузинскому четвероугольнику. Тбилиси (на груз. яз.).

Фармацевт 2010 – Журн. «Фармацевт-практик», №5-6. Тбилиси, 2010 (на груз. яз.).

Чиковани 1980 – С. Чиковани, Антология грузинской классической поэзии. Тбилиси (на груз. яз.).

Чохели 2001 – Г. Чохели, Рассказы. Тбилиси (на груз. яз.).

«Шушан». 1987 – Яков Цуртавели, «Мученичество св. Шушаник». Грузинская классическая литература. т. I. Тбилиси (на груз. яз.).

L. Geguchadze (Tbilisi)

On Complex Constructions with Conjunction *tumca* in Georgian

Summary

The conjunction **tumca** has been employed in literary Georgian on all the three stages of its development. In earlier texts of Old and Middle Georgian **tumca** had the meaning of the conjunction **tu** (if). From the Middle Georgian period on **tumca** has firmly established itself in the hypothetical construction of concession (the subordinate concessive clause logically excludes what is stated in the main clause: **tumca** maisi dadga, magram mats baḡši m ç vane balaxi ar čanda - **Though** may had set in, there was no green grass to be seen in their garden.

In Modern Georgian **tumca** construction are often used to establish relations other than concession - **tumca** carries the meaning of the coordinator **magram**: zemdgomta reakcia i q o mzapri, **tumca** (=magram) mosalodneli - The reaction of the authority was harsh, **but** not unexpected; zapxulobit indoetši musonuri ç vimetis sezoni

i ḡ q eba, **tumca** (=magram) švidi ḡ elia sezonis dadgoma sistematurad gviandeba - In summer the season of monsoon rains begins in India, **however** for the last seven years the beginning of the season has been systematically delayed.

These constructions are fairly common in Modern Georgian (and have become increasingly frequent of late) which testifies that **tumca** has developed a new meaning - that of the coordinating conjunction **magram**: it (**tumca**) is extensively used to link homogenous part of the sentence as well as the clauses of the compound sentence.

Thus, on the one hand **tumca** today functions as a subordinating conjunction (**tumca** omis mizani mšvidobaa, magram is mainc udavo boro ḡ ebaa - Though the aim of war is peace, but it is definitely an evil), on the other - as a coordinator (ḡ ignis tavpurceli čašavebuli i q o, **tumca** (=magram) masze latinuri ḡ arcera m k apiod i k itxe-boda - The title page of the book had turned lack, **however** the Latin inscription on it was clearly readable). With regard to this point a parallel can be drawn with the conjunction **tu**, which in Georgian (depending on the context) is sometimes used as a subordinator in a conditional clause (**tu** ar ežeb, verapers i p ovi - **If** one does not seek, one finds nothing) and sometimes as a coordinator (q vela ik i q o: didi **tu** p a ḡ ara, kali **tu** k aci - Everyone was there: the old **and** the young, women **and** men).

რ. გერსამია, მ. ლომია (თბილისი)

**ტაბუ ქართულ ეთნოკულტურაში გველის ეთნოლინგვისტური
ანალიზის საფუძველზე**

პრეამბულა

აკრძალვის ფენომენი უნივერსალურია. იგი მეტ-ნაკლებად ყველა ენის კულტურაში შეიძლება აისახოს, თუმცა რეალიზაციის გზები არის განსხვავებული. აკრძალვა ცნობილია პოლინეზიური წარმოშობის ტერმინით **ტაბუ**, მას აქვს ორი ურთიერთგამომრიცხავი მნიშვნელობა: 1. წმინდა; 2. ბინძური (The Wordsworts Consine English Dictionary 1994) (დარასელია 2001, 20). ტაბუ მოიცავს ვერბალური და არავერბალური ქცევის ტიპს, იგი ჩნდება მაშინ, როცა რაღაცის წარმოთქმა და ქმედება სოციუმის წარმოდგენით არასასურველ შედეგს მოიტანს.

ტაბუს, როგორც ვერბალური ფენომენის განხილვას, უშუალოდ უკავშირდება ენობრივი ნიშნის, კერძოდ, აღსანიშნისა და აღმნიშვნელის მიმართების საკითხი, რასაც გულისხმობს მნიშვნელობა. მნიშვნელობას ემატება **სუბიექტური ფაქტორი**, სუბიექტის დამოკიდებულება, ერთი მხრივ, **აღსანიშნთან** და, მეორე მხრივ, **აღმნიშვნელთანაც**, გარკვეული ფსიქიკური ხატის, წარმოდგენის თუ შთაბეჭდილების შექმნის შემდგომ, ვინაიდან გრძნობა, რომელსაც იწვევს გარკვეული ბგერითი სტრუქტურით, ფონემათიმდევერობით განსაზღვრული ლექსემა და ამ ლექსემის წარმოთქმა, მიბმულია თავად აღსანიშნთან, ფაქტთან, მოვლენასთან, წარმოდგენასთან შეგრძნებების მეტად რთულ სტრუქტურასთან.

აქედან გამომდინარე, **ტაბუ ეს არის აღმნიშვნელის, აღსანიშნისა და დაძახების, დასახელების ქმედების ფუნქციური მთლიანობა, რაც ასახვას პოვებს ენათა ლექსიკურ სისტემაში** (დარასელია 2001, 22).

ტაბუს, როგორც ვერბალური მოვლენის, გაგება, დაკავშირებულია ენის (თუ მეტყველების) მაგიურ ფუნქციასთან, კერძოდ, ენობრივი საშუალებებით გარესამყაროზე რაიმე ზემოქმედების მოხდენის წარმოდგენასთან (Frazer 1993), სოციუმის წარმოდგენაში სიტყვას აქვს საკუთრი ძალა, ის არის მოვლენათა გამომწვევი მიზეზი (Hughes 1992).

ენობრივი ტაბუს დაძლევის გზად მიიჩნევა მისი ჩანაცვლება ევფემიური ლექსიკით.

1. გაშინერს

ტაბუირების ფაქტს რომ საკმაოდ ღრმა ფესვები ჰქონია ქართულ ცნობიერებაში, ამაზე კარგად მეტყველებს ქართველური ენების მასალა და კონკრეტულად ის ლექსიკური ერთეულიც, რომელიც პოლინეზიური ტაბუს ეკვივალენტად მხოლოდ მეგრულში შემორჩენილა¹. **გაშინერს**, ლექსიკონთა მიხედვით არის ის, „რაც არ შეიძლება; რისი ხსენებაც დაუშვებელია“ (ქაჯაია 2009, 236). მაშასადამე, **გაშინერს** არა მხოლოდ ქმედების, არამედ სახელის ხსენების (წარმოთქმის, გახმოვანების, გაუღერების) აკრძალვაცაა.

მეგრული ლექსემის სემანტიკა მეტად გამჭვირვალეა, სტრუქტურულ ანალიზს კი ახლავს გარკვეული წინააღმდეგობები:

გაშინერს ლექსემის მორფოლოგიურ სეგმენტაციას ასეთი სახე აქვს: **გა-შინ+ერ-ს** აბსოლუტური (ერთპირიანი) ზმნური ფორმაა, რომლის გლოსირებული ჩანაწერია: **NPTC – ხსენება + PRTC – S3.SG**, სადაც **გა-** უარყოფითი ნაწილაკია, **შინ-** ქართულ „ხსენება“ ზმნასთან დაკავშირებული ფუძე, **-ერ** მიმღობის მაწარმოებელი სუფიქსი, **-ს S3** პირის მორფემა. ამგვარი სეგმენტაციისას წინააღმდეგობრივია ის, რომ მიმღობისა და ზმნის პირის გამომხატველი მორფემები ერთად იყრიან თავს. პრობლემა მოიხსნება, თუკი სინქრონიისა და დიაქრონიის მოშველიებით გაემიჯნავთ ფუძეებს და ამოსავლად ერთ შემთხვევაში ავიღებთ **შინ-** ძირს (**შინ-ელ-ი** - თანამედროვე მეგრულშიც მეტად პროდუქტიული წარმოებაა), ხოლო მეორე შემთხვევაში მიმღობურ **შინერ-** ფუძეს, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო ლექსემის

¹ განსხვავებული თავლსაზრისისათვის იხ. ჩუხუა 2000-2003, 305: მკვლევარი მეგრულ **შინ-ერ-** ფუძეში დაცულ **შინ-** ძირს სვანური **შიდ-** ფორმის ლექსიკურ-ფონეტიკურ შესატყვისად მიიჩნევს. სვანური ლექსემის მნიშვნელობაა „ნებადართულია, შესაწყნარებელი, შეიძლება, რელიგიური ეთიკით დასაშვებია“ (**მაღე შიდ** „არ შეიძლება“). მეგრული და სვანური ფორმის სემანტიკურ დაკავშირებას არაფერი ეწინააღმდეგება. ორივე ენაში საანალიზო ფორმა „დაშვების“ სემანტიკას მოიცავს და მას „აკრძალვის მნიშვნელობას“ მხოლოდ უარყოფის ნაწილაკები ანიჭებს (მეგრ. **გა-**, სვან. **მაღე**). რაც შეეხება ლაზურის **შენ-ერ-ი** (< **შინ-ერ-ი**) ფორმასთან შესაბამისობას: ზმნური ძირის სემანტიკა „თავისუფალს“ უკავშირდება, რაც შეიძლება სემანტიკური გადაწვეით აიხსნას ლაზურშივე, ხოლო ამოსავალი ფუძის სემანტიკა, მეგრულის მსგავსად, **შინ-** „ხსენების“ აღმნიშვნელ ფუძეს დაუკავშირდეს. ლაზური ფორმის ამოსავალში ხსენების აღმნიშვნელი ფუძის დაშვებას ამყარებს კიდევ ერთი არგუმენტი (მოხსენების დროს აღნიშნულზე ყურადღება მიგვაქცევინა ნ. ქუთელიამ): ლაზურში მიმართვის საადერსო ფორმაში **შურიმშინე / შურიმშინა** (Marr1910, 207-208: pomni moh duwu) **ხულის** (ლაზ. **შურ-**: Marr 1910, 207-208) სემანტიკასთან ერთად ეტიმოლოგიურად ამოსავალია სწორედ **ხსენება** (ლაზ. **შინ-**). ნ. ქუთელიას ზეპირი ინფორმაციით, ქართული „შემოგველჱ გენაცვალე“ თარგმანი ზედმიწევნით ვერ ასახავს ლაზური ფორმის სემანტიკას.

ფარგლებში წარმოდგენილია როგორც გაქვავებული, დაუშლელი ფუძე-ამგვარი დაშვებით მოიხსნება ის უხერხულობა, რომელსაც ზმნურ სტრუქტურაში მიმღებური აფიქსის არსებობა ქმნის (გერსამია 2010).

მაშასადამე, ტაბუირების, აკრძალვის სემანტიკა უკავშირდება **შინ+ერ-** (ქართ. „ხსენებულ“) დაუშლელ ფუძეს, ეტიმოლოგიურად მიმღებობას, რომელიც თავისთავში დიაქრონიულ ანალიზს გულისხმობს:

ეტიმოლოგიური სეგმენტირება
 სინქრონიული სეგმენტირება

ვა-შინ-ერ-ს

NPTC – ხსენებ- PRTC – S3.SG

შდრ:

ვა-შინ-ან-ს

NPTC – ხსენებ- PRTC – S3.SG.

ვა-შინ+ერ-ს

NPTC-[ხსენებ+ულ-]-S3.SG.

აღნიშნული ზმნური ფორმა უნაწილაკოდ იხმარება; **შინერს – ვა – შინერს** დასაშვებობა – აკრძალვის გამომხატველი ტერმინებია მეგრულში.

ვაშინერს - აბსოლუტური მიმართების ზმნური ფორმაა და მის თავისებურებად უნდა ჩითვალოს, რომ

1. მას არა აქვს პირველი და მეორე პირის ფორმები;

2. აქვს რელატიური მიმართების ქცევისნიშნის ფორმები, როგორც პირდაპირი, ისე ინვერსიული წყობით;

3. **შინერ-** ფუძიან რელატიურ ზმნათა უღლების პარადიგმის ანალიზი ცხადყოფს, რომ სამსავე წყობაში – სუბიექტურს, ობიექტურსა და ინვერსიულში ზმნური ფორმები განსხვავებულია მხოლოდ პირველსა და მეორე პირში, ხოლო მესამე პირში ხდება ფორმის უნიფიცირება, თუმცა ამგვარი ფორმები აქტანტურად განსხვავებულია, განსხვავებულია პირთა მიმართებებიც.

დღეს ტაბუს მნიშვნელობით დამკვიდრებული **ვაშინერს** მონოპერსონალური ზმნისათვის ამოსავალია პოლიპერსონალური ზმნური ფორმა [(**ვავეშინერქ** მე მას, **ვაუშინერქ** შენ მას; **ვამშინერქ** შენ მე, **ვაგიშინერქ** მე შენ; **ვამშინერს** ის მე, **ვაიშინერს** შენ ის)], რომელმაც დროთა განმავლობაში დაკარგა ობიექტის (ობიექტური პირის ნაცვალსახელის) შეწყობის უნარი, რის შემდეგაც იქცა ერთპირიანად. **ვაშინერს** ფორმაში ქცევის ნიშანი არაა წარმოდგენილი, ამდენად რაიმე კუთვნილებით-დანნიშნულებითი მიმართების განსაზღვრაც შეუძლებელია, დაკარგულია ქცევის გაგება, რასაც ხელი უნდა შეეწყოს მისი სემანტიკური განზოგადებისათვის.

ვაშინერს - როგორც ტაბუს სემანტიკურად ეკვივალენტური ტერმინის არსებობა მეგრულში უკვე მიანიშნებს ტაბუს ფენომენის სიძველეზე ქართველურ ენებში, ზოგადქართულ კულტურაში (გერსამია 2010).

2. ლექსემა **გველის** ანალიზი

ჩვენი **მიზანია** ტაბუს საკითხების გარკვევა ქართულ ეთნოკულტურაში აკრძალვის კონკრეტული ფენომენის „გველის“ მაგალითზე. „გველი“ ქართული ცნობიერებისთვის აკრძალვის კერძო გამოვლენაა, იგი, ერთი მხრივ, ვერაგი მტრის სახე-სიმბოლოა, მეორე მხრივ კი, მასთან ჯადოსნობა, მისნობა, სიბრძნე, მფარველობა ასოცირდება.

მართალია, განსახილველად წარმოდგენილი საკითხი საკმაოდ ვრცელი და მრავალმხრივია, იგი მოიცავს ლინგვისტურ, კულტუროლოგიურ, ფოლკლორულ, მითოლოგიურ ასპექტებს, მაგრამ ამჯერად ჩვენი მიზანია კვლევის წარმართვა მხოლოდ ლინგვისტური მიმართულებით, ლინგვისტური ანალიზი ლექსემისა „გველი“; „გველთან“ დაკავშირებული ლექსიკოლოგიურ-სემანტიკური მიმართებების დადგენა ქართველური ენების - ქართულის, სვანურის, მეგრულისა და ლაზურის - მასალის ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე.

აბსოლუტურად ნეიტრალური **გველი** ქართველურ ენებში გვხვდება პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით: 1. **გველი** - როცა განმარტება ზოოლოგიური ტიპისაა, 2. **გველი** - მეტაფორული სახე ბოროტი, გაიძვერა ადამიანისა (იხ. ქაჯაია 2001, 321).

ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონის მიხედვით: ქართული **გუველ**- ფუძის კანონზომიერი ფონოლოგიური შესატყვისები ვლინდება მეგრულში **გვერ**- / **ნგვერ**- მონაცვლე და ლაზურში **გვერ**- / **მგვერ**- ფუძეთა სახით. მეგრულსა და ლაზურში ფუძის ანლაუტში განვითარებულია ნაზალური **მ** და **ნ**, პარალელური ვარიანტები მათ გარეშე გვხვდება. სვანური ფონოლოგიური ეკვივალენტი (ძირი) გამოვლენილი არ არის, სვანური **ჰიჯჷ** / **ჰიჯ** („გველი“) ძირის ქართულ ძირთან დაკავშირება (თოფურია, ჩიქობავა, შმიდტი, კლიმოვი), ჰ. ფენრიხისა და ზ. სარჯველაძის აზრით, ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლებათა გამო დამაჯერებლად ვერ ჩითვლება (ფენრიხი, სარჯველაძე 2000, 143).

ჰიჯ || **ვიჯ** „გველი“ სვანურის ბალსზემოური კილოა (თოფურია, ქაღდანი 2000, 440), რომელსაც ამავე დიალექტში მოეპოვება სინონიმური **ჰერწემ** (თოფურია, ქაღდანი 2000, 896), ხოლო ბალსქვემოურში **ჰერწემ** ლექსემის მნიშვნელობა დავიწროვებულია და იგი მხოლოდ ქართული **ძლოკვი**-ს მნიშვნელობით იხმარება (თოფურია, ქაღდანი 2000, 744). საგულისხმოა, რომ როგორც **ჰიჯ** || **ვიჯ**, ასევე **ჰერწემ** / **ჰერწემ** „გველი“, სემანტიკურად ნეიტრალურია. ამ უკანასკნელის სალექსიკონო

განმარტებაში, პირველისგან განსხვავებით, სიტყვა გველის გვერდით მიწერილია „ქვეწარმავალი“ (თოფურია, ქაღდან 2000, 896), თუმცა იგი არ შეიცავს იმ სემანტიკურ ნიშნებს, რასაც ქართული **ქვეწარმავალი**. არც კომპოზიტს წარმოადგენს. ინფორმატორთა განმარტებით ისინი ან ერთს იყენებენ, ან მეორეს „გველის“ აღმნიშვნელად

ზოგადად, ქართული ცნობიერებისათვის **გველი** ტაბუირებული ლექსემაა, შესაბამისად, სიუხვეა მის მონაცვლე ევფემიზმებში, მაგრამ ეს უნდა ითქვას ქართულსა და მეგრულზე. საპირისპირო სურათს აჩვენებს სვანური და ლაზური მასალა, საინტერესოა და მოულოდნელიც, რომ სვანურსა და ლაზურშიც არ აღმოჩნდა გველის მონაცვლე ევფემიური ლექსიკა. ლაზურში, ვიწველ და არქაბელ მხცოვან ლაზებში ჩვენმა გამოკითხვამ დაადასტურა ერთადერთი ევფემიური ფორმა: **ხუნძე / გუნძე / გინძე**, რომელიც ქართულად „გრძელს“ ნიშნავს, სახელდების მოტივაცია გამჭვირვალეა; საგულისხმოა, რომ იგი უპირისპირდება **წიწილა**-ს, რომელიც რესპოდენტთა თქმით, მოკლეა. ამგვარ მსჯელობაში ტაბუს ნიშნები არ ჩანს. დღეს ლაზებისთვის **წიწილა**, იგივე „გველი“, ტაბუირებული არ არის.

ჩნდება კითხვა, რამდენად არის ტაბუირებული ლექსემა „გველის“ წარმოთქმა ამ ენებში, როცა მეგრულში ლამის ტაბუირებულად იქცეს ამავე სემანტიკის ტაბუირებული ლექსემის მონაცვლე ევფემიური ფორმებიც? საკითხი ითხოვს დამატებით კვლევას ფოლკლორის, მითოსის კუთხით.

აქვე შევნიშნავთ, სვანურში დასტურდება სიტყვა **ურშუნა** „უხსენებელი“, რომელიც მოდის **ლი-რშუნ-ი** „ხსენება“ ფორმისგან, მაგრამ იგი ევფემიურად ცვლის არა გველს, არამედ სხვა დენოტატს, კერძოდ, ცხოველს, რომელიც ქართულში „დედოფალას“ სახელწოდებითაა ცნობილი.

ქართულში გველის აღმნიშვნელი ევფემიური ლექსიკა: **უხსენებელი, ბორტტი, ავი სული, ურწმუნო, წყეული, შავჩოხიანი, მცურავი** (ნეიმანი 1961, VLV), **უსახელო, ქვემძრომი, ქვეწარმავალი** (ბოლო ორი ზოგადი კლასის აღსანიშნავად გამოიყენება, თუმცა ხშირად სწორედ გველს მიემართება). საინტერესოა, რომ ძველი ქართულიც ტერმინთა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა: **ასპიტი, ჯარბი, ქოდქოდა, სავარცხელა, ვასილისკო, იქედნე**. თუმცა, ზოგი მათგანი (მაგ., ქიხიყ. **ასპიტი**) დიალექტებში დღესაც აქტიურად იხმარება.

მეგრულში **გვერი / ნვერი** („გველი“) ერთადერთი იმ ტიპის ტაბუირებული ლექსემაა, რომელიც მონაცვლე ევფემიურ ფორმათა სიუხვეით გამოირჩევა: **უნა-ღართამი** «в черной чохе» (Кипшидзе 1914, 0146), **გიღმასირგოლე** „თრეკია“ (კვიციანი 2001, 141) ან შესიტყვება **თულო გიღესარგალუნი** «что тащится в низу» (Кипшидзе 1914, 0146); **სახელუშინაფუ / სახელუშინუ** „სახელუხსენებელი“, **სახელჭყელი** „სახელდაწყველილი“,

წასაგებელი „დასაღუპი, დასაკარგი“, **შურდინაფილი** (ზედმიწეებით „სულდაკარგული“), **უშურე** „უსულო“, **შურწაულირი / შურწაულერი** „სულგაფუჭებული“, „სულწაწყმედილი“, **უსახელე / უსახელო** „უსახელო“ (ქაჯაია 2002, 69); **ურწმუნო / ურწუმო** „ურწმუნო“, გადატანით „გველი“ (ქაჯაია 2002, 69); მა ექი ჯოლორი ბყარაულენც, **ურწმუნო** დო წყეული (ციფ. 15610) „ მე იქ ძაღლი მყარაულობს, ურწმუნო (= გველი) და წყეული“

ლაზურში „გველის“ აღმნიშვნელ **გვერ-** / **მგვერ-** ფუძე იშვიათად იხმარება, უფრო ხშირია **წიწილა**, რომელიც სხვა ქართველურ ენებში „გველის ნაშიერის“ აღმნიშვნელია, თუმცა არასოდეს არ გვხვდება სუბსტანტიური მსახვრელის გარეშე; შდრ. ქართული: **გველის წიწილა**, მეგრული: **გვერიმ წიწილა**, სვანური: **ჟიჯი(შ) წინწილ**.

ქართული		მეგრული
1	ქვეწარმავალი	გილმასირგოლე / თულო გილესარგალუნი
2	ქვემძრომი	
3	მცურავი	
4	ბოროტი	
5	ავი სული	შურდინაფილი, უშურე, შურწაულირი
6	ურწმუნო	ურწმუნო/ურწუმო
7	უსახელო	უსახელე/უსახელო
8	უსენებელი	სახელუშინუ
9	წყეული	სახელჭყელი
10	ქვეწარმავალი	უნადართამი
11	შაგნოხიანი	წასაგებელი

ქართულსა და მეგრულში წარმოდგენილი ევფემიზმების სემანტიკა და სტრუქტურა არსებითად ერთგვაროვანია, ჩანს სესხების კვალიც, ან ერთი ტიპის ენობრივი ტენდენციები (**მოტივაციები**) **სახელდების დროს**, კერძოდ, სემანტიკურ ნიშანთა შერჩევის პროცესში.

ცხრილის ანალიზი ცხადყოფს, რომ მეგრული და ქართული არსებითად ერთ კლასიფიკაციას მისდევს. პირველ ქვეკლასში შემავალი (იხ.

ცხრილი: 1.2.3.) ლექსემები მოტივირებულია გველის გარეგნული ნიშნით, უფრო სწორედ მისი გადაადგილების უნარის ტიპით. სამივე ნეიტრალური ლექსემა ქართულში, მეგრული კი უარყოფით კონოტაციასაც შეიცავს. მეორე (იხ. ცხრილი: 4.5.6.) და მესამე (იხ. ცხრილი: 7.8.9.) კლასისათვის დომინანტი ლექსემაა: **სული** (მეგრ. **შური**) და **სახელი**. აღმნიშვნელის ამგვარი ცვლა შემთხვევითი არ არის, ვინაიდან ტაბუ სწორედ, ერთი მხრივ, დაძახებას – სახელის წარმოთქმის აკრძალვას უკავშირდება, ხოლო, მეორე მხრივ, იმ რწმენა-წარმოდგენას, რომელიც ქართველთა ცნობიერებაში არსებობდა და უკავშირდებოდა სულს, ეთნოლოგიური მასალების ენით, „სულის გამოწვევას“ (თ. სახოკია, კ. გამსახურდია); ვინაიდან სახელის წარმოთქმა დაძახების ტოლფასად აღიქმებოდა, რადგან სახელი სულიერი არსების ან საგნის არსის, სულის ნაწილად განიხილებოდა; ამიტომ, სოციუმის წარმოდგენით, დაძახება მხოლოდ ზიანის მომტანი შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ, სოციუმისათვის ფონემათმომდევრობა **გველი** არის ის, რაც უნდა შეიცვალოს იმ მიზეზით, რომ მან რაიმე უარყოფითი გავლენა არ მოახდინოს, არ მოიტანოს არასასურველი, ვინაიდან სუბიექტი ებრძვის იმ წარმოდგენას, რომ მისთვის საშიში დენოტატი სულიერია, ანუ საშიშია მანამ, სანამ სული უდგას, ცოცხალია (გერსამია 2009, 35). ამგვარი წარმოდგენა არქაული, სინკრეტული ცნობიერების ნაკვალევად მიიჩნევა, მსგავსი „ნაკვალევი“ მრავლად მოიპოვება სხვადასხვა ენასა და კულტურაში (დარასელია 2001, 23). საგნისა და სახელის ასე მარტივი დაკავშირება საკმაოდ ახლოს დგას ცნობილ ფიუსეის (პლატონისა და არისტოტელეს) თეორიასთან, როცა საგანს სახელი მისი ბუნებიდან გამომდინარე ერქმევა (დარასელია 2001, 25).

საგულისხმოა, რომ ახალ აღმნიშვნელს, ჩვენს შემთხვევაში **გველის** მონაცვლე ეფემიურ ლექსემებს, არა აქვს ძველი „თვისებები“, ვინაიდან ეფემიზმებმა შეცვალეს. იცვლება არა მხოლოდ სახელი, არამედ ამ სახელთან დაკავშირებული მნიშვნელობის სტრუქტურა, რის შედეგადაც ის მოლაპარაკის ცნობიერებაში ახალი ცენტრირებული მომენტებითაა წარმოდგენილი. ეს ცენტრირებული მომენტები ნაკლებად არის დაკავშირებული იმ უსიამოვნო გრძნობასთან, რომელიც თან ახლდა „უხეირო“ სახელით სხვაგვარი სტრუქტურით წარმოდგენილ მნიშვნელობას და ამიტომ „კარგ“ სახელად განიცდება (ბაინდურაშვილი 1971, 156).

გველის მეტაფორა გულისხმობს გაიძვერა, ეშმაკ, მოხერხებულ ადამიანს, რომელსაც თან სიბრძნე დაჰყვება. გველი ქართულ ცნობიერებაში უკავშირდება ბოროტს, მაგრამ ბრძენს, რომელსაც სიკეთის ქმნაც შეუძლია. გველად ვისიმე მიჩნევაში, მართალია, უარყოფითი გრძნობა მეორდება, მაგრამ ეს გრძნობა გველის როგორც ცხოველის თვისებას არ უკავშირდება:

გველს – ცხოველს სიცბიერეს ამჟამად არ მიაწერენ ხოლმე (ფონსუა 1974, 169). გველის დადებით კონცეფტად უნდა განვიხილოთ ის, რომ ქართველები მას სახლის, ეზოს პერიმეტრზე არ კლავენ და მოიხსენიებენ სინტაგმებით **სახლის ანგელოზი** || **ფუძის ანგელოზი** || **ოჯახის ანგელოზი**. ქართველთა ცნობიერებაში გველის ანგელოზთან შედარება და მისი მფარველად აღქმა სიბრძნისა და ბოროტების კვეთაა. სიკეთის მქმნელი გველი ქართული ეთნოკულტურისთვის, ფოლკლორისთვის ჩვეულებრივია. ქართველურ ენებზე შექმნილ ზღაპრებში გველს ნატურისთვალა აბარია და იგი, შესაბამისად, მფარველია, მცველია ამ საგანძურისა.

3. დასკვნა

1. ტაბუს განმარტება, როგორც ეს დასაწყისშია აღნიშნული, თავისთავში ერთდროულად მოიცავს ანტონიმურ მნიშვნელობას – წმინდასა და ბინძურს, იგი ქართულ ეთნოკულტურაშიც ამ სახით ვლინდება და ლინგვისტურ დონეზეც სათანადოდ რეალიზებულია: გველის, როგორც ბოროტის, ავის არსს უპირისპირდება გველის, როგორც მფარველის, მცველის, ანგელოზის არსი, რაც სოციუმის ცნობიერებაში, უდავოდ, მის სიბრძნეს, ჭკუას, უკავშირდება. თუმცა დღევანდელ რეალობაში აქცენტირებულია უარყოფითი კონოტაცია.

2. ქართველურ ენებში გველთან დაკავშირებულ საკითხთა კვლევა ცხადყოფს, რომ ყველა ქართველურ ენაში ტაბუირების ერთნაირი ტენდენცია არ ჩანს: კერძოდ, მაშინ, როცა ქართულსა და მეგრულში ევფემიურ ლექსემათა სიმრავლე ცხადს ხდის თავად საშიშად აღქმული დენოტატის წარმოთქმის აკრძალვას, სვანურსა და ლაზურში განსხვავებული ვითარებაა, თუმცა ვერ ვიტყვით – მსგავსი მიზეზები განსხვავებული შეიძლება იყოს. სვანურში, სოციუმის ცნობიერებაში არსებობს აკრძალვის ფენომენი, თუმცა ენობრივად არ არის რეალიზებული, ვგულისხმობთ ევფემიზმების არარსებობას. ხოლო ლაზურში, ჩვენი გამოკითხვით, იგი არ არის აკრძალული, განსაკუთრებით, ახალი თაობისთვის.

ლიტერატურა:

ბაინდურაშვილი 1971 – ა. ბაინდურაშვილი, სახელდების ექსპერიმენტული ფსიქოლოგია. თბ., 1971.

გერსამია 2009 - რ. გერსამია, ტაბუს ვერბალური გამოსატვისათვის მეგრულში. კრ. სერგი ჯიქია - 110. თბ., 2009.

გერსამია 2010 – რ. გერსამია, მეგრული *ვაშინერს* (სტრუქტურულ-სემანტიკური ანალიზი). ენათმეცნიერების საკითხები. თბ., 2010.

დარასელია 2001 – ნ. დარასელია, ტაბუ და სინკრეტული ცნობიერება. „საენათმეცნიერო ძიებანი“, XI. თბ., 2001.

დონდუა 2001 – კ. დონდუა, სვანურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი. თბ., 2001.

თოფურია, ქაღდანი 2000 – ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი, სვანური ლექსიკონი. თბ., 2000.

კვირტია 2001 – მ. კვირტია, წერილების კრებული. თბ., 2001.

ნეიმანი 1961 – ა. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი. თბ., 1961.

ფონხუა 1974 – ბ. ფონხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია. თბ., 1974.

ფენრიხი, სარჯველაძე 2000 – ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. თბ., 2000.

ქაჯაია 2001 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. I. თბ., 2001.

ქაჯაია 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. III. თბ., 2002.

ქაჯაია 2009 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. IV. თბ., 2009.

ჩუხუა 2000-2003 – მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი. თბ., 2000-2003.

Март Н., Грамматика чанского (лазского) языка. С.-Пб., 1910.

Кипшидзе И., Грамматика Мингрельского (иверского) языка с хрестоматиею и словарем. С.-Пб., 1914.

The Wordsworts Consine English Dictionary. 1994.

Hughes 1992 – G. Hughes, Swearing. A social History of Foul Language, Oaths and Profanity in english. Blackwell, 1992.

Frazer 1993 – J. Frazer, The Golden, Bough, Wordsworth Reference, 1993.

Р. Герсамиа, М. Ломиа (Тбилиси)

Табу в грузинской этнокультуре на основе этнолингвистического анализа слова *gveli* (змея)

Преамбула.

Универсален феномен запрета. Он может быть более-менее отражен во всех языках, хотя пути реализации различны. Запрет известен как термин полинезийского происхождения «табу», который имеет два взаимоисключающих значения: 1. святой; 2. грязный (нечистый) (The Wordsworths Concise English Dictionary 1994). Табу содержит вербальный и невербальный типы поведения, оно появляется тогда, когда в представлении социума произношение и действие может привести к нежелательному результату (Дараселиа 2001, 20).

Рассмотрение табу, как вербального феномена, непосредственно связано с языковой отметкой, в частности *отмечаемого* и *отмечающего*, связано с вопросом направления. К значению слова прибавляется субъектный фактор, отношение субъекта, с одной стороны, т.е. к *отмечаемому*, а с другой стороны, к *отмечающему*. Ощущение, которое вызвано определенной звуковой структурой, лексема, определенная фонемопоследовательностью и произношение этой фонемы, связаны к самому *отмеченному*, факту, событию, представлению – наиболее сложной структуре ощущений.

Исходя из этого, табу – это функциональное единство действий вышеупомянутых *отмеченного* и *отмечаемого*, что находит отражение в лексической системе языков (Дараселиа 2001, 22).

Понимание табу, как вербального события, связано с языковой (или речевой) магической функцией, в частности, с представлением какого-либо влияния на окружающую среду с помощью языковых средств (Frazer 1993). В представлении социума у слова есть собственная сила, оно является причиной, вызывающей события (Hughes 1992). Путем преодоления языкового табу считается замена его эвфемерной лексикой.

vašiners

Факт табуирования имеет достаточно глубокие корни в грузинском сознании. Об этом ясно свидетельствует материал картвельских языков, а именно та лексическая единица, которая находит эквивалент полинезийскому табу лишь в мегрельском. Вашинерс, руководствуясь словарями, это то, что «нельзя, о чем

недопустимо говорить» (Каджаиа 2009, 236). Следовательно, **vašiners** не только запрет действия, но и запрет произношения слова, фразы, оглашения, озвучания.

Семантика мегрельского языка наиболее прозрачна, а за структурным анализом следуют определенные противоречия: морфологическая сегментация лексемы «вашинерс» такова: **va-ṣ̌in+er-s** абсолютная (одноличная) глагольная форма, чья глоссированная запись такова – NPTC – упоминание + PRTC – S3. SG, где **va-** отрицательная частица, **ṣ̌in** - основа, связанная с грузинским «упоминанием», **-er** суффикс, образующий причастие, **-s** – S3 морфема лица. При подобной сегментации противоречиво то, что морфемы, выражающие лицо причастия и глагола, сходятся. Проблема устранится, если при помощи синхронии и диахронии разведем основы и выберем как исходящую, в одном случае, **ṣ̌in-** основу (**ṣ̌in-el-i** – наиболее распространенная производная и в современном мегрельском языке), в другом же случае причастной основе **ṣ̌iner-**, которая в рамках интересующей нас лексемы представлена как окаменевшая, неделимая основа. Подобной допустимостью снимется и то неудобство, которое создается присутствием причастного аффикса в глагольной структуре. Следовательно, семантика запрета, табуирования связана с неделимой основой **ṣ̌in+er-** (грузинское **xsenebul-**), подразумевает собой диахронический анализ:

этимологическая сегментация:

va-ṣ̌in-er-s

NPTC – mention-PRTC – S3.SG

синхронический анализ:

va-ṣ̌in+er-s

NPTC-[mention+ul-ь-S3.SG.

Ср:

va-ṣ̌in-an-s

NPTC

–

mention-

PRTC–

S3.SG.

Вышеупомянутая глагольная форма применяется и без частицы; **ṣ̌iners** - допустимо **vašiners** - термины, выражающие запрет в мегрельском языке. **vašiners** - глагольная форма, как в прямом, так и в инверсном построении, и ее отличительной чертой считается, что:

1. У нее нет форм первого и второго лица;
2. Есть поведенческие формы релятивного обращения, как в прямом, так и в инверсном построении;

3. Анализ спряжения релятивных глаголов с основой **ṣ̌iner-** говорит о том, что во всех трех построениях – субъектном, объектном и инверсном – глагольные формы отличаются лишь в первом и втором лицах, что касается третьего лица, то происходит унифицирование формы, хотя подобные формы актантно различны, а также различны обращения лиц.

Для моноперсонального глагола **vašiners**, утвердившегося в настоящее время в значении табу, восходящей является полиперсональная глагольная форма (**vašinerk** которая со временем потеряла способность соотношения с объектом (объектным местоимением), в следствие чего она преобразовалась в одноличную.

В форме **vašiners** не представлен признак поведения (поведенческий признак), поэтому невозможно определение какого-либо лично-направленного обращения, утеряно понятие поведения, что должно было способствовать его семантической обособленности.

Существование **vašiners** как термина, семантически эквивалентного термину табу в мегрельском языке, уже указывает на древность феномена табу в картвельских языках, общегрузинской культуре.

1. Анализ слова **gveli** «змея».

Цель нашего доклада – выявление вопросов табу в грузинской этнокультуре на примере запрета конкретного феномена слова «змея». В грузинском сознании «змея» является частным проявлением запрета. С одной стороны, оно является символом коварного врага, с другой же – с ним ассоциируется волшебство, магия, мудрость, покровительство.

Правда, представленный для рассмотрения вопрос достаточно широк и всесторонен. В нем содержатся лингвистический, фольклорный, мифологический аспекты, но на этот раз нашей целью является его исследование лишь в лингвистическом аспекте, в частности, установление лексико-семантических направлений, связанных со словом «змея», в картвельских языках – грузинском, сванском, мегрельском и лазском – на основе анализа типологического материала.

Абсолютно нейтральное слово «змея» в картвельских языках встречается в прямом и переносном значениях: 1. «змея» - когда определение является зоологического типа; 2. «змея» - вид метафоры злого, хитрого человека (Каджаиа 2000, 321).

Ссылаясь на этимологический словарь картвельских языков, закономерные фонологические соответствия грузинской основе **guel-** проявляются в виде чередования мегрельских основ **gver-** / **ngver-** и лазской основе **gver-** / **mgver-**. В анлауте мегрельской и лазской основ развиты назальные **m** и **n**, параллельные варианты встречаются и без них. Фонологический эквивалент (корень) в сванском языке не выявлен, следовательно связывание сванского корня **hiṣw/wiṣ** («змея») с грузинским корнем (Топурия, Чикобава, Шмидт, Климов), по мнению Фенриха и Сарджвеладзе, из-за препятствий фонетического характера может считаться правдоподобным (Фенрих, Сарджвеладзе 2000, 143).

wiṣ || **viṣ** «змея» - верхнебалский сванский говор, у которого есть синоним **herçəm** / **herçem** в том же диалекте, а в нижнебалском в значении «змея» используется **viṣ** вошедшее из грузинского. Надо учитывать то, что **wiṣ** || **viṣ** наряду с **herçəm** / **herçem** («змея»), семантически нейтральны. Последнему

термину в отличие от первого в словарном толковании приписано «пресмыкающееся» рядом со словом «змея». Оно также не является композитом. По толкованию информаторов они используют эти термины поочередно.

В общем, для грузинского сознания «змея» табуированная лексема, соответственно обильны и эвфемизмы, заменяющие ее, но это можно сказать о мегрельском и грузинском языках.

Противоположную картину дает сванский и лазский материал, он интересен и внезапен тем, что в сванском и лазском не обнаружена эвфемическая лексика, заменяющая лексему «змея». Опрос, проведенный среди вицейских и аркабских пожилых лазов, подтвердил единственную эвфемную форму в лазском: **xunze|gunze|ginze**, что в грузинском означает «длинный», мотивация названия прозрачна; надо отметить, что оно противопоставлено слову **çiçila**, которое, по словам респондентов, короткое. В подобном суждении признаков табу не обнаруживается. Для современных лазов слово **çiçila**, т.е. **gveli** «змея» не табуировано. Небезосновательно возникает вопрос насколько табуировано произношение лексемы «змея» в сванском тогда, когда в мегрельском эвфемные формы семантики «змея» стали чуть ли не табуированными. Вопрос требует дополнительного исследования сванского фольклора в мифологическом аспекте.

Здесь же отметим, что в сванском подтверждается слово **uršwna** груз. „uxsenebeli“ (то, что не произносится вслух), которое исходит из формы **li-ršwn-i** «упоминание» но оно эвфемно заменяет не лексему «змея», а денотат, в частности, животное, которое в грузинском известно под названием «ласка».

В грузинском языке эвфемной лексикой, означающей лексему «змея» являются: **uxsenebli** (о чем не говорится вслух), злой, злой дух, неверный, проклятый, **šavčoxiani** (в черной чохе), **mcuravi** (ползающий) (Нейман 1961), **usaxelo** (без имени), **kvemzromi**, **kvečarmavali** (пресмыкающееся), - последние две формы используются для обозначения общего класса, хотя часто они обращены к лексеме «змея».

Интересно и то, что древнегрузинский язык также богат терминами: **aspidi**, **žarbi**, **kodkoda**, **savarcxela**, **vasilisko**, **ikedne**. В мегрельском **gveri** / **ngveri** (змея) единственные из тех табуированных лексем, которые отличаются обилием чередованных эвфемных форм: **uča-yartami** (в черной чохе) (Кипшидзе 1914, 0146), **gilmasirgole** (Квиртия 2001, 141) или словосочетание **tudo gilesargaluni** (что тащится по низу) (Кипшидзе 1914, 0146); **saxelušinapu** / **saxelušinu** „чье имя не произносится“, **saxelçqeli** „чье имя проклято“, **časagebeli** „проклятый, брошенный“, **šurdinapili** „потерявший душу“, **ušure** „бездушный“, **šurçauliri** / **šurçauleri** „с испорченной душой“, **usaxele** / **usaxelo** „без имени“, **urçmuno** / **urçumo** „неверующий“, в переносном смысле «змея» (Каджаиа 2001, 69): **ma eki žoγori bqaraulenc**, **urçmuno do çqeli** (Кипшидзе 1914, 156₁₀) – „меня там пес сторожит, неверный (=змея) и проклятый».

грузинский язык		мегрельский язык
1	kveმარმავალი	gilmasirgole / tudo gilesargaluni
2	kvemგრომი	
3	mcuravi	
	boroṭi	
5	avi suli	šurdinapili, ušure, šurčauliri
6	určmuno	určmuno / určumo
7	usaxelo	usaxele / usaxelo
8	uxsenebeli	saxelušinu
9	çqeuli	Saxelçqeli
10	šavčoxiani	učayartami
11		časagebeli

В лазском языке корень *gver-/mgveri* – «змея» используется редко, чаще **çiçila**, которое в других картвельских языках обозначает змеиного детеныша, хотя никогда не встречается субстантивного определения; грузинское – **gvelis çiçila**, мегрельское - **gveriš çiçila**, сванское - **wiži(š) çinčil**.

Семантика и структура представленных эвфемизмов в грузинском и мегрельском языках существенно однородна, виден и след заимствования, или языковые тенденции (мотивации) одного типа во время названия, в частности, в процессе отбора семантических отличий.

Анализ таблицы свидетельствует, что мегрельский и грузинский подвержены единой классификации. Лексемы, входящие в первый подкласс (1.2.3.) мотивированы внешним признаком змеи, вернее типом ее передвижения. Все три лексемы в грузинском нейтральны, мегрельский же содержит отрицательную конотацию. Для второго (4.5.6.) и третьего (7.8.9.) классов доминантом является лексема: *suli* (мегрельское **šuri**) и *saxeli*. Подобная смена отмечаемого не случайна, так как именно табу, с одной стороны, связано с запретом произношения вслух названия-имени, а с другой стороны, оно связано с верой-представлением, которое существовало в сознании грузин и связано с духом, говоря языком этнологических материалов, «вызовом духа» (Т. Сахокия, К. Гамсахурдия), исходя из того, что произношение имени-слова приравнивалось

к названию, так как имя рассматривалось как часть души живого существа. Поэтому в представлении социума название могло принести только вред. Именно поэтому фонемопоследовательность *gveli* для социума есть то, что должно быть заменено по причине того, чтобы оно не повлияло отрицательно, не принесло нежелательного, так как субъект борется с представлением опасного для него денотата, являющегося одушевленным, то есть он опасен до тех пор, пока он дышит, жив. Подобное представление считается архаичным, синкретным следствием сознания, которое во множестве присутствует в различных языках и культурах (Дараселиа 2001, 23). Такое простое связывание предмета с именем довольно близко стоит к известной теории Фюсеи (Платона и Аристотеля), когда предмет получает название по его природе (Дараселиа 2001, 25).

Следует отметить, что у нового отмечаемого, в нашем случае эвфемерные лексемы, чередуемые с *gveli*, нет старых «признаков», так как эвфемизмы заменили не только имя, но и структуру значения, связанную с этим именем, в следствие чего в сознании говорящего он представлен новыми центрированными моментами. Эти центрированные моменты менее связаны с тем неприятным ощущением, которое сопутствует другой структуре названия **uxeiro** «непутевый» представленного значения и, поэтому понимается под названием «хороший» (Баиндурашвили 1971, 156).

Метафора **gveli** подразумевает пройдоху, хитрого человека, который вместе с эти и мудрый. Змея в грузинском сознании связана со злым, но мудрым, делающим и добро. Представляя кого-либо змеей, конечно повторяется и отрицательно чувство, но оно не связывает змею с ее животными признаками: змее, в настоящее время, как животному, приписывают хитрость (Почхуа 1974, 169). Положительным концептом змеи надо рассматривать то, что грузины не убивают ее в пределах дома, двора и упоминают синтагмами: **saxlis angelozi** (ангел дома) || **puzis angelozi** (ангел основания) || **oǰaxis angelozi** (ангел семьи). Сравнение змеи с ангелом в сознании грузин с представлением ее как покровителя пересекает мудрость со злом. Змея, творящая добро, для грузинской этнокультуры, фольклора обычное явление. В сказках, созданных на картвельских языках, змее поручен камень желаний и она, соответственно, покровительствует, хранит это сокровище.

4. **Выводы:** 1. Определение табу, с которого мы начали наш доклад, и что подразумевало собой одновременно и святость и нечисть, проявляется и в грузинской этнокультуре в таком виде и оно подобающим образом реализовано на лингвистическом уровне: змее, как существу злему противопоставлена змея, имеющая сущность покровителя, стража, ангела, что в сознании социума связано с ее мудростью, умом. Хотя в сегодняшней реальности акцентирована отрицательная конотация.

2. Исследование вопросов, связанных со змеей, в картвельских языках показывает, что не во всех картвельских языках видна одинаковая тенденция табуирования. частности, тогда, когда множество эвфемерных лексем в

грузинском и мегрельском языках делает явным представленный сам по себе опасный денотат и табуирование произношения его вслух, то в сванском и лазском совершенно другая ситуация, хотя нельзя сказать, что подобная. Причины могут быть разными. В представлении социума в сванском присутствует феномен запрета, хотя он не реализован в языке, то есть нет эвфемизмов. Что касается лазского, по нашим опросам, оно не является запретом, особенно для нового поколения.

Литература

- Баиндурашвили 1971** – А. Баиндурашвили, Экспериментальная психология наименования. Тбилиси.
- Герсамия 2009** – Вербальное отображение табу в мегрельском: Серги Джикиа – 110. Тбилиси.
- Герсамия 2010** – Мегрельское *vašiners* (структурно-семантический анализ). Вопросы языкознания. Тбилиси.
- Дараселия 2001** – Табу и синкретическое осознание. «Языковедческие изыскания». XI. Тбилиси.
- Дондуа 2001** – К. Дондуа, Сванско-грузинско-русский словарь. Тбилиси.
- Топуриа, Калдани 2000** – В. Топуриа, М. Калдани, Словарь сванского языка. Тбилиси.
- Квиртия 2001** – М. Квиртия, *k'vimat'i* (Сборник писем). Тбилиси.
- Нейман 1961** – А. Нейман, Словарь грузинских синонимов. Тбилиси.
- Почхуа 1974** – Б. Почхуа, Лексикология грузинского языка. Тбилиси.
- Фенрих, Сарджвеладзе 2000** – Г. Фенрих, З. Сарджвеладзе, Этимологический словарь картвельских языков. Тбилиси.
- Каджаиа 2001** – О. Каджаиа, Мегрельско-грузинский словарь. т. I. Тбилиси.
- Каджаиа 2002** – О. Каджаиа, Мегрельско-грузинский словарь. II. Тбилиси.
- Каджаиа 2009** – О. Каджаиа, Мегрельско-грузинский словарь. IV. Тбилиси.
- Чухуа 2000-2003** – М. Чухуа, Сравнительный словарь картвельских диалектов. Тбилиси.
- Март 1910** – Н. Март, Грамматика чанского (лазского) языка. С.-петербург.
- Кипшидзе 1914** – И. Кипшидзе, Грамматика Мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем. С.-Пб.
- The Wordsworts Consine English Dictionary, 1994.**
- Hughes 1992** – G. Hughes, Swearing. A social History of Foul Language, Oaths and Profanity in english. Blackwell.
- Frazer 1993** – J. Frazer, The Golden, Bough, Wordsworth Reference.

R. Gersamia, M. Lomia (Tbilisi)

An Ethno-Linguistic Analysis of *gveli* “snake”: an Example of Taboo in Georgian Ethno-Culture

Summary

A word has an immense power. Peoples of ancient civilizations believed that a word could both do good and bring harm. The Georgians would also be especially careful with words. Such a perception is valid to the present day as ‘the death and severe diseases are not referred to directly, while harmful animals are not mentioned at all... (I. Qipshidze).

Taboo is an universal phenomenon. It can be found in any culture, though the ways in which it can be expressed are different. Tabooing emerges when not doing something or not saying something may help avoid an undesired result. However, the tabooed phenomenon is not always unacceptable. On the contrary, it may entail an element of attraction and/or mystery.

In the Georgian perception, one of the examples of taboo is *gveli* (a snake), which is a symbol of a treacherous enemy on one hand and of magic, soothsaying and wisdom, on the other.

The perception of *gveli* in Georgian ethno-culture was dual and varied at different periods.

Among the Kartvelian languages (Georgian, Svan, Megrelian and Laz), Megrelian preserved a lexical unit denoting prohibition.

რ. ზექალაშვილი (თბილისი)

**თავაზიანობა, როგორც ეროვნულ ფასეულობათა სისტემის
ასახვა და მისი ენობრივი მარკერები ქართულში**

თანამედროვე ლინგვისტიკაში მეტყველება განიხილება, როგორც „მიზანმიმართული სოციალური ქცევა, როგორც კომპონენტი, რომელიც მონაწილეობს ადამიანთა ურთიერთობაში და მათი შემეცნების მექანიზმებში (კოგნიტიურ პროცესებში)“ (1, 137). ამიტომ შეისწავლება „ცხოვრებაში ჩაფლული“ მეტყველება და განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა კომუნიკაციის მონაწილეთა მენტალურ პროცესებს: მეტყველების წარმოშობისა და გაგების ეთნოგრაფიულ, ფსიქოლოგიურ, სოციოკულტურულ წესებსა და სტრატეგიებს ამა თუ იმ პირობებში (1, 137).

კულტურათაშორისი კომუნიკაციის აუცილებლობამ განაპირობა სწრაფვა ეროვნული თვითმყოფადობის შეცნობისაკენ, რისთვისაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სამეტყველო ქცევის მოტივაციის კვლევას. აქტუალური გახდა პიროვნებათაშორისი ურთიერთობები და თავაზიანობის ფენომენის შესწავლა სხვადასხვა ენობრივ გარემოში.

თავაზიანობა, როგორც ადამიანის სოციალური ქცევის განუყოფელი ნაწილი, შეიქმნა ადამიანთა შორის ხანგრძლივი სოციალურ-კულტურული ურთიერთობების მანძილზე. ის დაფუძნებულია ისტორიულ გამოცდილებაზე, რწმენასა და ტრადიციებზე, განპირობებულია ეროვნული თვითშეგნებით, სამყაროს ენობრივი მსოფლალქმითა და ერის განვითარების დონით. თავაზიანობა ეროვნული კულტურის შემადგენელი ნაწილია, მასში შერწყმულია ზოგადსაკაცობრიო და ეროვნული ღირებულებები. ერის კულტურის გასაგებად გასათვალისწინებელია სამეტყველო ეტიკეტის თავისებურებები და დამოკიდებულება თავაზიანობის ფენომენისადმი.

თავაზიანობა ექსტრალინგვისტურ ფაქტორთა უნივერსალური ერთობაა, რომელიც განსაზღვრავს კომუნიკაციაში ენობრივ-არაენობრივი საშუალებების არჩევანსა და მორფოსემანტიკურ კატეგორიათა ტრანსსემანტიზაციას.

სამეტყველო ეტიკეტად ითვლება „ურთიერთობის მყარ ფორმულათა სისტემა, რომელსაც ადგენს საზოგადოება თანამოსაუბრეთა შორის

სამეტყველო კონტაქტის დასამყარებლად, შერჩეულ ტონალობაში ურთიერთობის შესანარჩუნებლად ოფიციალურ და არაოფიციალურ გარემოში სოციალური როლების, ერთმანეთის მიმართ როლური პოზიციებისა და ორმხრივი დამოკიდებულების შესაბამისად. ფართო მნიშვნელობით, სამეტყველო ეტიკეტი, დაკავშირებული ეტიკეტის სემიოტიკურ და სოციალურ გაგებასთან, მარეგულირებელ როლს ასრულებს ურთიერთობის ამა თუ იმ რეგისტრის არჩევისას... ვიწრო მნიშვნელობით კი სამეტყველო ეტიკეტი წარმოადგენს კეთილგანწყობისა და თავაზიანი ურთიერთობის ერთეულთა ფუნქციურ-სემანტიკურ ველს სხვადასხვა სიტუაციაში: მიმართვა და ყურადღების მიქცევა, გაცნობა, მისაღება, გამომშვიდობება, ბოდიშის მოხდა, მადლობის გადახდა, მილოცვა, სურვილების გამოთქმა, თხოვნა, მიპატიუება, რჩევის მიცემა, წინადადების წაყენება, თანხმობის ან უარის გამოხატვა, ქათინაურების თქმა, თანაგრძნობა, ჭირის გაზიარება და ა. შ.“ (2, 413).

სამეტყველო ეტიკეტს, როგორც ამა თუ იმ ენის ვერბალური საშუალებების ერთობას, მიუხედავად უნივერსალური ხასიათისა, სპეციფიკური ეროვნული ფორმა აქვს. თავაზიანობის გამომხატველ ვერბალურ და არავერბალურ საშუალებათა ერთობლიობა კი ქმნის **თავაზიანობის ფუნქციურ-სემანტიკურ ველს**, რომელიც მოიცავს საკომუნიკაციო ერთეულთა ფართო სპექტრს.

თანამედროვე ენათმეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თავაზიანობის თეორიის ჩამოყალიბებას (ჯ. ლაკოფი, გრაისი, ჯ. ლიჩი, ბრაუნი და ლევისონი) (იხ. 3). მის ძირითად ცნებად იქცა „სახე“ (4), როგორც პოზიტიური სოციალური ღირებულებების ერთობლიობა ანუ სოციალურად აღიარებული თვისებები. „სახე“ არის ურთიერთთანხმობის საფუძველზე მიღებული კომუნიკაციური ქცევების ნორმები ცალკეულ ენობრივ კოლექტივში ანუ სამეტყველო ქცევის სტრატეგია ცალკეული კულტურულ-ყოფითი სიტუაციისათვის. სახედ შეიძლება მივიჩნიოთ მოსაუბრეთა შეხედულებების, ღირებულებებისა და რწმენის გამომხატულება (5, 112).

გამოყოფენ ორ „სახეს“: დადებითსა და უარყოფითს, შესაბამისად, არსებობს დადებითი და უარყოფითი თავაზიანობა (ანუ მოსაუბრე პირის სტრატეგიის სხვადასხვა მიზანი). **დადებითი „სახე“** გამოირჩევა ადრესატისადმი ძლიერი ინტერესით, კომუნიკანტთა საერთო ინტერესების გამოყოფით, ფამილარობით. ამას უწოდებენ თანამოსაუბრის „**ჩართვის**“ სტრატეგიასაც.

უარყოფითი „სახის“ ნიშნებად კი ითვლება: კომუნიკანტთა ინდივიდუალობის გახაზვა, პიროვნული ღირებულებების დაყენება

ჯგუფურზე მაღლა და ოფიციალურობა. ესაა ე. წ. „დამოუკიდებლობის“ სტრატეგია.

ამ თეორიის საფუძველზე მეცნიერებმა გამოიყვეს თავაზიანობის სამი სისტემა: 1. დეფერენციული (პატივისცემისა და თავაზიანობისა), 2. სოლიდარობისა და 3. იერარქიული. როგორც დაადგინეს, მათ არჩევანზე ზემოქმედებას ახდენს შემდეგი ფაქტორები: მოსაუბრე პირის შედარებითი ძალაუფლება მსმენელზე, სოციალური დისტანცია კომუნიკანტთა შორის და ზემოქმედების ხარისხი (6).

თუ როგორ აღიქვამდნენ ძველად ქართველები თავაზიანობას, სამეცნიერო ქცევის რა ნორმებს იცავდნენ ისინი, ამის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ჩვენი ლიტერატურული მემკვიდრეობა, ფოლკლორი, ანდაზები. ძველი ქართული ლიტერატურის ზოგიერთი ცნობა მოწმობს ქართულ მეტყველებაში სოციალური დიფერენციაციის არსებობას (იოანე საბანისძის, გიორგი მერჩულის, შოთა რუსთაველის, სულხან-საბა ორბელიანის ნაწარმოებები, არჩილ მეფის „საქართველოს ზნეობანი“).

ქართულში გამოყენებული სიტყვა „თავაზიანობა“ არაბულია (თავაზუ – ნიშნავს ყურადღებას, სტუმართმოყვარეობას). მისი სინონიმებია: ზრდილობა (**ზრდის** ზმნის მიმღეობა „**ზრდილი**“ დაკავშირებულია **აღზრდა**-სთან). ზრდილობიანი შეიძლება იყოს ადამიანიც, ქცევაც, სიტყვა-პასუხიც. **ზრდილობა**, ქველ-ის მიხედვით, „ამა თუ იმ საზოგადოებაში მიღებული ყოფა-ქცევის წესების შესაბამისი, ...მორიდებისა და პატივისცემის გამომხატველი ქცევაა“ (7, 178).

თავაზიანობის ღირებულებათა გამოსაყოფად განვიხილოთ „სახის“ კონცეპტი ქართულ თვითშეგნებაში. ამ სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობა – პიროვნების სოციალურ-ეთიკური სახე, ადამიანის სულიერ ფასეულობათა ერთობლიობა – ეხმიანება მის სოციალურ-ლინგვისტურ მხარეს. „სახე“ ქართულში მრავალი პიროვნული თვისების სახელწოდების საფუძველია (იხ. 8, 88), ზოგჯერ მას სიტყვა *პირიც* ენაცვლება (პირი გატეხა, პირი უშალა, პირი შეინახა, პირი შეირცხვინა, პირში შესციცინებს, პირში ეფერება და სხვ.). ერთ-ერთი ქართული ანდაზის მიხედვით: „მოყვარეს პირში უზრახე, მტერს – პირს უკანაო“.

„სახესთან“ დაკავშირებული რამდენიმე მყარი გამოთქმა: სახის დაცვა (შენარჩუნება, გადარჩენა) – შდრ. *сохранить, спасти* лицо, *das Gesicht wahren (retten)*; სახის შეცვლა (დაზიანება, რღვევა) – *das Gesicht verletzen*, ახალი სახის მიღება (ახალი სახით წარუდგა) – *sein neues Gesicht bekommen*; მაგრამ: პირში მიახალა (უთხრა) – *etw. ins Gesicht sagen*; სახის დაკარგვა – *sein Gesicht verlieren* *потерять* лицо; ნამდვილი სახის ჩვენება

– sein echtes Gesicht zeigen показать своё настоящее лицо, სახეზე ნიღბის ჩამოსხნა – срывать с лица маску და ა. შ.

„სახე“ და „სახელი“ ხშირად იხმარება სინონიმური მნიშვნელობით. ამიტომ ქართულ ენაში თავაზიანობის (ანუ „სახის“) ღირებულებებთან ქართველების დამოკიდებულება ვლინდება „სახელის“ (როგორც დიდების, რეპუტაციის, ავტორიტეტის) აღქმაში.

ენობრივი მონაცემებითაც დასტურდება, რომ ქართველისათვის *სახელი* უფრო ფასობდა, ვიდრე წარმომავლობა, დიდგვაროვნება და ქონება: „სახელი სჯობს ქონებასა და უფლება – გონებასა“; „საჭმელი ერთი დღისაო, სახელი – ასი წლისაო“. მყარ შესიტყვებებშიც ნათელია ეს მსგავსება: სახელი დაიმკვიდრა, სახელი დატოვა, სახელი გაითქვა (< სახელგანთქმული), სახელს ეძებს, სახელი მოიხვეჭა (< სახელმოხვეჭილი): „სჯობს სახელისა მოხვეჭა ყოველსა მოსახვეჭელსა“ (რუსთაველი).

ნეგატიური მნიშვნელობით: სახელი შეებღალა (< სახელშებღალული), სახელი გაუტყდა (< სახელგატყვილი; შდრ. ანდაზა „სახელის გატყვას თავის გატყვა სჯობიაო“), სახელი შეირცხვინა (< სახელშერცხვინილი), სახელი გაუვარდა (< სახელგავარდნილი, შდრ. ანდაზა „ავად სახელის დავარდნას თვალის დავარდნა ამჯობინეო“).

„სახელიანი“ ადამიანი საზოგადოების თვალში ოდითგანვე დაფასებული იყო. სახელგანთქმულ კაცზე ამბობდნენ, *სახელოვანი*ო. ქართველისათვის საამაყო იყო სახელოვანი სიკვდილი (შდრ. ანდაზა „სახელოვანი სიკვდილი მამაცთა სანატრელია“; რუსთაველის „სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანი“).

ქართველები *სახელს* ეძებდნენ, *სახელს სახელს* უმატებდნენ (ვაჟა-ფშაველა), *სახელს* უფრთხილდებოდნენ, ომში გამოჩენილი გმირობისთვის ერთმანეთს *სახელს* ულოცავდნენ ან გარდაცვლილის *სასახელო* საქმეებს იხსენებდნენ (იხ. გ. ლეონიძის მოთხრობა „სახელის მილოცვა“); *სახელის* დაკარგვას სიკვდილზე უარესად თვლიდნენ, *სახელგმობილი* ადამიანი მკვდრად მიაჩნდათ; ვინც სირცხვილს ჭამდა, „სიცოცხლით სიკვდილიანი“ იყო, *სახელიან* ადამიანს კი „სახე ნათელიანი“ ჰქონდა (ვაჟა-ფშაველა).

ქართველი არა მარტო ამქვეყნიური სახელისთვის ზრუნავდა, არამედ სახელი რჩებოდა სიკვდილის შემდეგაც: „მკვდრად იგი თქმულა, ვისაც აქ *სახელი* არ დარჩენია“ (ილია ჭავჭავაძე, „მეფე დიმიტრი თავდადებული“). მეფეც კი იმაზე ზრუნავდა, რომ შთამომავლობას მისი სახელი წყევლით არ მოეხსენებინა (ნ. ბარათაშვილი, „ფიქრნი მტკვრის პირზედ“).

ერთ-ერთ ლექსში სახალხო მთქმელი სიკვდილს ასე მიმართავს:
„სახელს ვერ მოსპობ ვერც შენა,

ვერც საუკუნო წლებით,

სახელი ქვეყნადა რჩება,

მიწას – ღები და ძვლებით“ (ვ. ბაიაშვილი).

ჩამოთვლილი ანდაზები, აფორიზმები, მყარი გამოთქმები და ლექსები გამოსატაცეს ეროვნულ დამოკიდებულებას სახელთან, ადამიანურ ფასეულობებთან ანუ „სახის“ ღირებულებებთან და ცხადყოფს, რომ **სახელსა** და ლინგვისტურ ტერმინ „სახეს“ შორის დიდი მსგავსებაა. ამდენად, შეიძლება დავინახოთ საერთო თავაზიანობის თეორიასა და „სახის“ სოციალურ-ლინგვისტურ ცნებასთანაც.

სოციალური ქცევის (ფართო მნიშვნელობით კი, თავაზიანობის) საფუძვლად მიჩნეულ ფასეულობათა სისტემაში უნდა გამოიყოს სამი შრე:

ა) უნივერსალური (საკაცობრიო);

ბ) საერთოკავკასიური;

გ) ეროვნულ-სპეციფიკური (საერთოქართველური).

სოციალურ და სამეტყველო ქცევათა ფორმები განპირობებულია უნივერსალური (საკაცობრიო) ფასეულობებით: სხვა ადამიანის პატივისცემა, დაფასება, მადლიერების, ყურადღებისა და თანაგრძნობის გამოვლენა, სხვისი ღირსებების აღიარება, მოუბარი პირის მოკრძალება-თავმდაბლობა... ამ ფასეულობათა იერარქია სხვადასხვა კულტურაში ერთმანეთისაგან განსხვავდება, განპირობებულია მრავალი ფაქტორით და დამოკიდებულია კომუნიკაციის პირობებზე.

საერთოკავკასიურ ფასეულობებში შეიძლება ჩაითვალოს სტუმრის განსაკუთრებული პატივისცემა-დაფასება (ფატიკური კომუნიკაციის ერთეულები: სტუმარი ღვთისაა! იხარე, ჭერო, მოკვდი, მტერო!), უანგარო თავგანწირვისთვის მზადყოფნა, ჭირსა და ღვინში თანადგომის სურვილი (შენ გენაცვალე! შენი ჭირიმე! მოგიკვდი მე შენ! რატომ არ მოკვდები!), რაინდული თვისებების გამომჟღავნება (ქათინაურების სიჭარბე, დალოცვა), თანაგრძნობა, დიდსულოვნება, მიმტყვებლობა, ხელგაშლილობა, ხანდაზმული ადამიანების, მშობლების, ოჯახის უფროსის განსაკუთრებული პატივისცემა. ეს თვისებები მუდამ აღიარებულია ყოველდღიურ ურთიერთობაში სამეტყველო ეტიკეტის მყარ ფორმულაში. ისინი გამოხატავენ კეთილგანწყობას სხვადასხვა ცხოვრებისეულ სიტუაციაში (მისალმება, გამომშვიდობება, ბოდიში, მადლობა, გაცნობა, მილოცვა, დალოცვა, თხოვნა, მიპატიჟება, ქათინაური, ჭირის გაზიარება, სუფრის წესები და სხვ.). მათი ძირები მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიულ წარსულთან, ქართულ ტრადიციებთან, ყოფასა და რწმენა-წარმოდგენებთან.

რაც შეეხება საერთოქართველურ ღირებულებებს, აქ წინ წამოიწევეს ენის, ქვეყნის სიყვარული, საკუთარი წარმოშობითა და კულტურით სიამაყე. ეს განსაკუთრებით თვალში საცემია ქართული სუფრის წესებში (კერძოდ, სადღეგრძელოებში). ქართველს თავისი არსებობის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე ათას მტერთან უხდებოდა ბრძოლა და, ვფიქრობთ, ამიტომაც დამკვიდრდა მისაღმების, გამომშვიდობებისა და დალოცვის ფორმულებში გამარჯვებისა და მშვიდობის სურვილი: გამარჯობა! გამარჯობა ნუ მოგეშალოს! გაუმარჯოს! შენ გაგიმარჯოს! დილა მშვიდობისა! საღამო მშვიდობისა! მშვიდობა მოგცეს ღმერთმა! მშვიდობით! აქა მშვიდობა! მშვიდობა ამ ოჯახს! მშვიდობა შენს მოსვლას! გზა მშვიდობისა! მშვიდობით დარჩით!.. როგორც მაგალითებიდან ჩანს, „მისაღმება-გამოსაღმების ფორმულები... დალოცვის ტიპისაა. ქართული მისაღმების ზოგადი შინაარსი საღამოთან ერთად, მშვიდობისა და სიკეთის სურვებაცაა“ (9, 60).

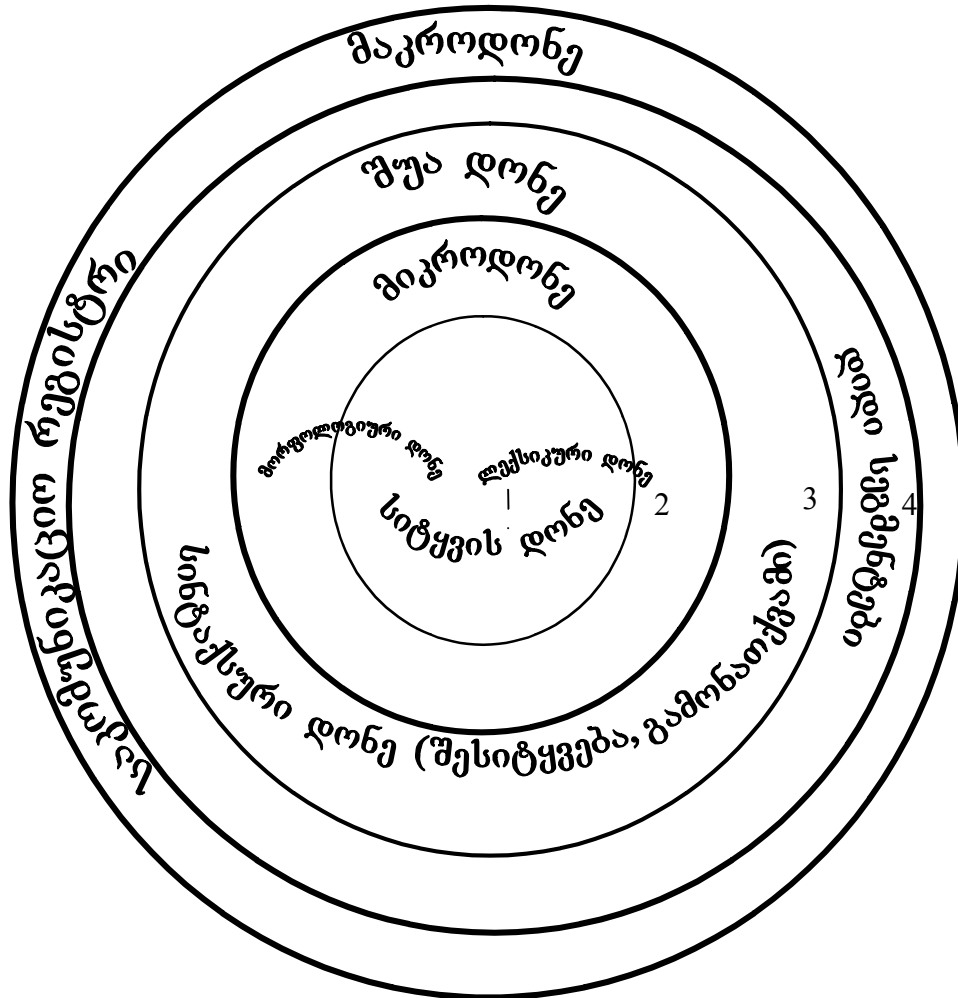
ვფიქრობთ, ქართული სამეტყველო ეტიკეტის დომინანტურ მახასიათებლებად უნდა გამოვყოთ: **განსაკუთრებული კომუნიკაბელობა, ემოციურობა, მიდრეკილება გულისხმი საუბრისა და ახლო კონტაქტისაკენ**, რაც განაპირობებს საუბრის დროს თქვენობითი ფორმიდან შენობითზე გადასვლის გაადვილებას, მაგრამ ეს, თავის მხრივ, იწვევს თვითკონტროლის დაქვეითებასა და ე. წ. კომუნიკაციურ ეგოცენტრიზმს. ამიტომ ქართულ სინამდვილეში ჩვენ უფრო ხშირად ვხვდებით ე. წ. „დადებით“ თავაზიანობას (ბრაუნისა და ლევისონის კლასიფიკაციით) ანუ **ერთიანობისა და სოლიდარობის დემონსტრაციას**, ნაკლებად ფორმალურიზებულ კომუნიკაციას, ვიდრე „უარყოფით“ (სოციალურ დისტანციას, დახვეწილ, მაგრამ ცივ ტაქტიანობას, თვითშეზღუდვას).

შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი ხალხის თვითშეგნებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს სხვების აზრსა და დამოკიდებულებას, იმაზე ზრუნვას, რომ მოსაუბრემ არ დაკარგოს „სახე“ მეორე კომუნიკანტის თვალში.

რაც შეეხება თავაზიანობის ლინგვისტურ მარკერებს, მათი ერთობლიობა ქართულ ენაში ქმნის **ფუნქციურ-სემანტიკურ ველს**. მასში შეიძლება გამოიყოს **სამი დონე: მიკრო-, საშუალო და მაკროდონე** (იხ. სქემა №1) ანუ სხვადასხვა ენობრივი დონის ერთეულები (ამ კლასიფიკაციისათვის ვეყრდნობდით ნაშრომებს: 10, 20; 11, 34-35).

1. მიკროდონე (სიტყვის დონე) მოიცავს თავაზიანობის გამომხატველ ლექსიკურ-გრამატიკულ საშუალებებს – ენის მორფოლოგიურ სისტემასა და ლექსიკურ ერთეულებს:

1

სქემა №1

თავაზიანობის ენობრივი გამოსატვის დონეები ქართულში

ა. მორფოლოგიური ქვედონე: ზმნის პირი და რიცხვი (თქვენობითი მიმართვები -თ სუფიქსით), „ჩვენ“ ნაცვალსახელის ტრანსსემანტიზაცია, ნაცვალსახელური მიმართვები, გრამატიკულ კატეგორიათა (პირის, რიცხვის, დროის, კილოს, გვარის) ფუნქციურ-სტილისტური გადააზრება.

ქართულ ენაში, როგორც ზოგიერთ სხვა ენაში, პირის ნაცვალსახელების ტრანსსემანტიზაციით შეიძლება გამოიხატოს თავაზიანობა (თავაზიანი „თქვენ“, ავტორისეული „ჩვენ“, თანაგრძნობის ანუ ემპათიის „ჩვენ“).

თქვენობითი მიმართვა გამოიყენება ოფიციალურ (არაშინაურულ) სიტუაციებში:

I. სიმეტრიულ საუბრებში;

II. ასიმეტრიულ საუბრებში:

1. უმცროსის მიმართვა ასაკით უფროსისადმი; 2. ხელქვეითის (თანამდებობით დაბალ საფეხურზე მდგომისა) – უფროსისადმი (მაღალ საფეხურზე მდგომისადმი); 3. უცხო ადამიანებს შორის (ქუჩაში, ტრანსპორტში, დაწესებულებებში და ა. შ.).

პირის სემანტიკური ტრანსპოზიცია უნივერსალური ლინგვისტური მოვლენაა, რომლის მიზეზები უნდა ვეძებოთ ექსტრალინგვისტურ (სოციოლინგვისტურ) სფეროში, რადგან ასახავს ადამიანურ ურთიერთობათა მრავალფეროვან სპექტრს (იხ. ამის შესახებ: 12; 13).

ნიმუშად დავასახელებთ დროის გადააზრების შესაძლებლობას: *მინდოდა წარსული დროის ფორმაა, მაგრამ ფრაზაში: თქვენთვის მინდოდა მეთქვა – თავაზიანია და აღნიშნავს ახლანდელ დროს: მინდა ვითხრათ.*

თავაზიანობის ხაზგასასმელად ზოგჯერ გამოიყენება კავშირებითი ან ბრძანებითი კილოს ფორმები, I ან II თურმეობითისა და ხოლმეობით-შედგეობითის მწკრივები.

ბ. მორფოლექსიკური ქვედონე: კუთვნილებითი ნაცვალსახელი „თქვენი“, პირში მონაცვლე ზმნები, ვოკატიური მიმართვები, მოდალური საკომუნიკაციო ერთეულები, ე. წ. შემარბილებელი სიტყვები (ზმნიზედები, ნაწილაკები), შორისდებულები, სააღერსო სიტყვები, ფიცისა და დალოცვის ფორმულები, ლექსიკური ეფემიზმები, შეფასებითი და ემოციური სიტყვები.

სიტყვაწარმოებაში: ანთროპონიმთა ოფიციალური (ან სააღერსო) ფორმები, მარკირებული აფიქსები.

თქვენობითი ფორმის არჩევა განსაზღვრავს თავაზიანობის ლინგვისტური მარკერების გამოყენებას: მიმართვები ქალბატონო/ბატონო, პირში მონაცვლე ზმნები, შესაბამისი ეტიკეტური გამონათქვამები, შეფასებითი ლექსიკისა თუ სააღერსო ფორმულების (შენი ჭირიმე, შენ გენაცვალე...) სიმცირე.

სწორედ ამ ლინგვისტური მარკერების – თავაზიანი ზმნური ფორმების, პირში მონაცვლე ზმნების ანუ ზმნური ეფემიზმების – არსებობა გვაძლევს უფლებას, გამოვყოთ ქართულ ენაში თავაზიანობის მორფოსე-

მანტიკური კატეგორია, რომელიც მორფოლოგიურ დონეზე ზმნაში გამოხატება სუფიქსით **-თ**, ლექსიკურ დონეზე კი – პირში ფუძემონაცველ ზმნებით.¹

მიმართვათა მრავალფეროვნება ქართულ მეტყველებაში არეკლავს სოციალური ურთიერთობების მდიდარ პალიტრას. ამასთანავე დაკავშირებული პირში ფუძემონაცველ ზმნების გამოყენებაც, რასაც განაპირობებს თავაზიანობის გამოხატვის სურვილი. პირში მონაცველ ფორმები დადებითად (თავაზიანად) არის მარკირებული:

ყოფნა: ხარ – ბრძანდებით (როგორ ბრძანდებით?)

შემოსვლა: შემოდი – შემობრძანდით!

დაჯდომა: დაჯექი – დაბრძანდით!

ადგომა: ადექი – აბრძანდით!

თქმა: თქვი – ბრძანეთ, რა გნებავთ?

ჭამა: ჭამე – მიირთვიეთ, გთხოვთ!

მოცემა: მოცემე – ახლავე მოგართმევთ. ნება მიბოძეთ! (=ნება მომეცით).

აღება: აიღე ინებეთ!..

სურვილი: რა გნებავთ? (=რა გინდა?)

ქართულში ჩვეულებრივია თავაზიანობის გამოხატვა არაკომუნიკანტის (მესამე პირის) მიმართაც: ბატონი ივანე შინ არ *გახლავთ*. ბატონმა ლევანმა *ბრძანა* და სხვ. ეს ზმნები გვხვდება პირველ პირშიც, როცა მოუბარი ხაზს უსვამს ადრესატისადმი პატივისცემასა და მოწიწებას: მე *გახლავართ* (=ვარ) ბატონი დავითი. არა, *გმადლობთ*, *უკვე გაახელით* (=გჭამე). ბატონო ლევან, როგორც *შევთანხმდით*, *გახელით* (=მოვედი) (ამის შესახებ იხ. 14, 11-13), თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ თავაზიანი ფორმები ზოგჯერ ირონიულად ან ხუმრობითაც გამოიყენება².

ვოკატიურ მიმართვებში ასახულია საზოგადოების წევრებს შორის რთული დამოკიდებულებები (ნათესაობა, ნაცნობობა, ასაკობრივ და სოციალურ მდგომარეობას შორის განსხვავება). ქართულ სინამდვილეში

¹ გამოთქმულია საინტერესო მოსაზრება ეტიკეტურ ფორმულებში იმპლიციტური პირის სწრაფვის შესახებ ექსპლიციტურობისაკენ ანუ თავაზიანი ფორმების გრამატიკალიზაციისაკენ: იგულისხმება **-თ** სუფიქსის გაჩენა უპირო ფორმებში: გამარჯობათ, კარვით, ბოდიშით... (იხ. 13).

² იგივე ზმნები ყოფით მეტყველებაში გვხვდება ევფემიზმებად მწვავე ინფექციური დაავადებების დასახელებასთან (ბატონები **უბრძანდება**), ქართველ ებრაელთა მეტყველებაში კი – „მოკვდას“ მნიშვნელობით (როდის **გადაბრძანდა** მამათქვენი? საწყალი დედა შარშან **გადაბრძანდა**).

ოფიციალურ სიტუაციაში მიღებულია მიმართვა *ქალბატონო/ბატონო (+სახელი)*¹. გვართ მიმართვა ქართულ მეტყველებაში საკმაოდ იშვიათია (სასამართლოში, ჯარში, ციხეში, ზოგჯერ – სკოლაში).

II. საშუალო დონე, სინტაქსური – გამონათქვამები, ირიბი სამეტყველო აქტები, წინადადების მოდალობის შეცვლა, პირობითდამოკიდებული ნატვრითი წინადადებები, ჩართული გამოთქმები და სხვ. – ორიენტირებულია ადრესატზე და დამოკიდებულია კონკრეტულ სიტუაციაზე. აქ განიხილება ე. წ. ირიბი სამეტყველო აქტები, თხოვნის გამოხატვის შესაძლებლობები, ადამიანთა შორის კონტაქტის დამამყარებელი საშუალებები ანუ ფატიკური კომუნიკაციის ფორმულები, რომელთაც ყოველდღიურ ურთიერთობაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება (მისაღმების, დამშვიდობების, თხოვნის, მიწვევის დროს; მადლობის გადახდისა და ბოდიშის მოხდისას; მილოცვის გამოხატვისას და სხვ.).

თავაზიანობის იმპლიციტური გამოხატვისათვის საკმაოდ ხშირად გვხვდება ირიბი სამეტყველო აქტები. მაგ., თავაზიანი თხოვნისთვის ბრძანების ნაცვლად კითხვითი წინადადების გამოყენება. შდრ.: ეს წიგნი მათხოვე! ამ წიგნს ხომ ვერ მათხოვებდით? ხომ არ იცით, სადაა აქ თეატრი? ასეთ კითხვით წინადადებებზე ვერ გავცემთ დადებით პასუხს, არამედ საჭიროა შესაბამისი ქმედება (ანუ თხოვნის შესრულება).

ადამიანი ლინგვისტური (ან არალინგვისტური) მარკერებით არბილებს გამონათქვამის კატეგორიულობას, თავიდან იცილებს უხერხულობასა და დაბრკოლებას კომუნიკაციის დროს.

ქართულ მეტყველებაში ასევე ხშირად გამოიყენება ე. წ. „მსმენელის სიგნალები“ ანუ საუბრის დროს ჩართული წამოძახილები: „რასა ბრძანებთ?“, „მართლა?“, „რა კარგია!“ „ძალიან მიხარია“, „გასაოცარია!“ ამით ადამიანი ცდილობს გამოხატოს აღტაცება, თანაგრძნობა, ასიამოვნოს თანამოსაუბრეს, განუმტკიცოს მას „სახე“. გერმანელი ენათმეცნიერი ჰელგა კოტჰოფი საუბრობს ამ ტიპის ემფატიკურ სიგნალებზე და ხაზს უსვამს, რომ „ყველა კულტურა იცნობს ბრძანების გარდაქმნას თხოვნად, კრიტიკის შელამაზებასა და სურვილების შენიღბვას“ (16, 292).

III. მაკროდონე გულისხმობს დიდ სამეტყველო სეგმენტებს ანუ საკომუნიკაციო რეგისტრს, რომელიც წარმოადგენს ყველა ჩამოთვლილი ენობრივი ერთეულის მთლიანობას, როგორც სრულყოფილ კომუნიკაციას. ეს დონე შედგება პატარ-პატარა სეგმენტებისაგან:

¹ ეს საკითხი კარგადაა შესწავლილი შ. აფრიდონიძის სადისერტაციო ნაშრომში (იხ. 15).

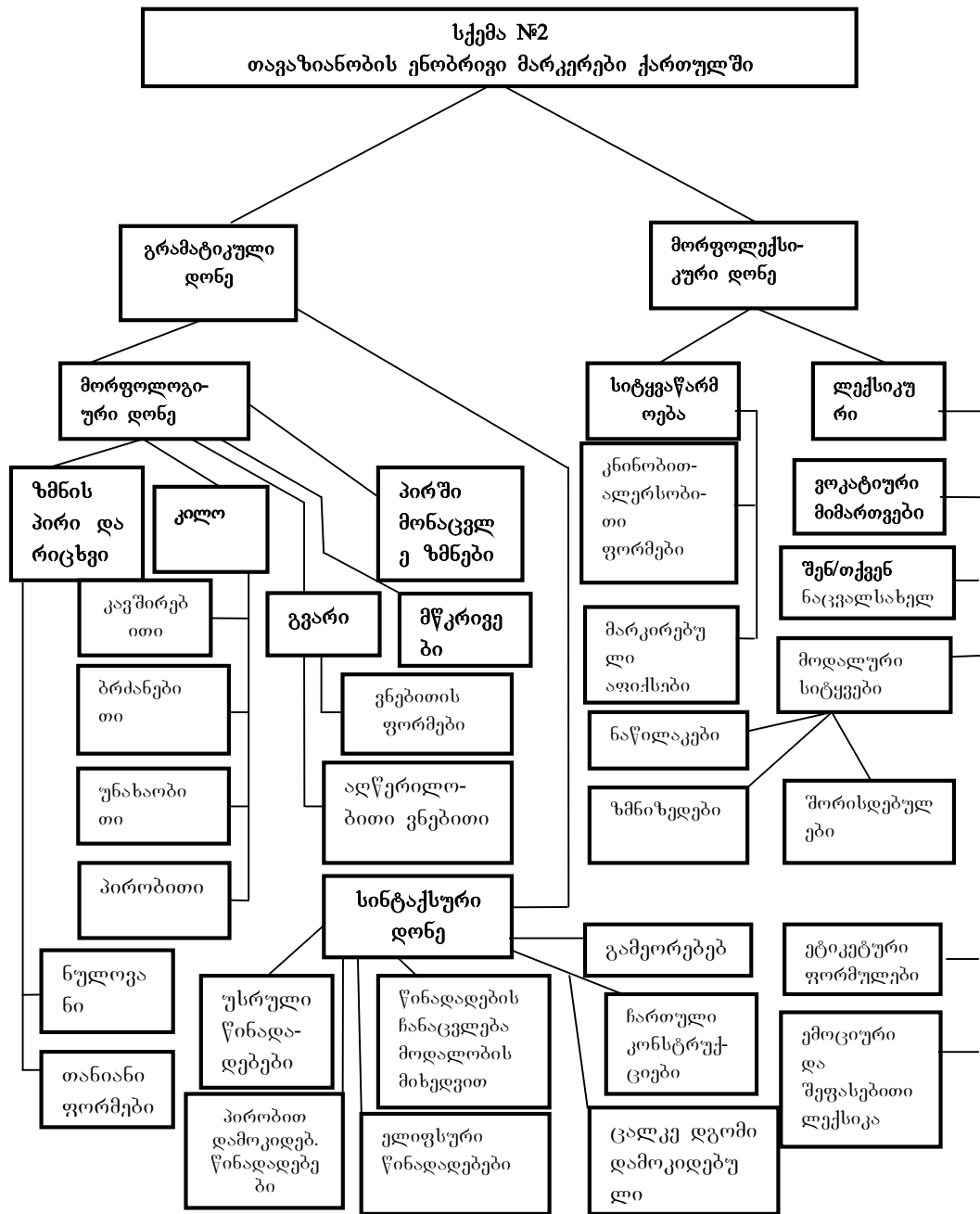
სიტყვებისა და შესიტყვებებისაგან, გამონათქვამებისაგან. ამდენად, თავაზიანობის ენობრივი გამოხატვის სპეციფიკა ვლინდება სწორედ ამ ლინგვისტურ მარკერებში.

კომუნიკაციაში გამოყენებულ საშუალებათა ერთობლიობა ქმნის საკომუნიკაციო რეგისტრს ანუ სამეტყველო სტილის კომპლექსურ მახასიათებელს, რომელიც აერთიანებს ლინგვისტურ და ექსტრალინგვისტურ საშუალებებს, შერჩეულს საკომუნიკაციო სიტუაციისა და კომუნიკანტთა ურთიერთდამოკიდებულების შესაბამისად. ეს რეგისტრები ერთმანეთისაგან სწორედ თავაზიანობის ხარისხით განსხვავდება.

ქართული მეტყველების საკომუნიკაციო რეგისტრების ინდიკატორებში ერთიანდება თავაზიანობის გამომხატველი ყველა ლინგვისტური მარკერი (იხ. სქემა №2).

ადამიანის ქცევის (მათ შორის – სამეტყველო ქცევის) ახსნა ხშირად შეიძლება თავაზიანობის პრინციპებით. ქართულ კულტურაში ზოგადი დამოკიდებულება თავაზიანობის, ზრდილობის მიმართ ასახულია ერთ-ერთ ცნობილ ქართულ ანდაზაში: „ათასად გვარი დაფასდა, ათი ათასად – ზრდილობა“.

ვფიქრობთ, ქართული სამეტყველო ეტიკეტი უნდა განვიხილოთ, როგორც ერთიანი კულტურულ-სოციალური ფენომენი, რომელიც გამოირჩევა განუმეორებელი ეროვნული კოლორიტით, ადმოსავლური და დასავლური კულტურის ელემენტების შერწყმით.

ლიტერატურა

- Арутюнова Н. Д.**, Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
- Формановская Н. И.**, Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
- Brown, S. C. Levinson**, Politeness. Some Universals in Language Usage. Cambridge, 1987.
- E. Goffman**, Interaction Ritual. New York, 1967.
- ლ. გოქსაძე**, სოციოლინგვისტური ტერმინი „სახე“ და ასპექტის კატეგორია. კრ. საენათმეცნიერო ძიებანი. XXII. თბილისი, 2002.
- Ron Scollon and Suzanne Wong Scollon**, Intercultural Communication. A Discourse Approach. 2 nd ed. (first ed. 1995), Blackwell Publishers.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. IV. თბილისი, 1955.
- ნ. ბერუღაია**, პიროვნების თვისებები და ენა. თბილისი, 1976.
- ს. ოშიაძე**, ქართული დისკურსის კულტუროლოგიური პარადიგმა. თბილისი, 2009.
- H. Henne, H. Rehbock**, Einführung in die Gesprächsanalyse. 2. Aufl. Berlin, 1982.
- W. Lange**, Aspekte der Höflichkeit. Überlegungen am Beispiel der Entschuldigungen im Deutschen. Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, 1984, Bd. 791.
- ზ. კიკვიძე**, თავაზიანობის გამოხატვის გრამატიკული საშუალებები, თბილისი, 1999.
- ზ. კიკვიძე**, ენა კულტურაში და კულტურა ენაში. სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი, 2004.
- შ. აფრიდონიძე**, ჩვენი ენა ქართული. მე-3 გამოცემა. თბილისი, 2009.
- შ. აფრიდონიძე**, მიმართვის ფორმათა სტრუქტურა და ფუნქციონირება ახალ ქართულში. სადოქტ. დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი, 2003.
- H. Kotthoff**, Aspekte der Höflichkeit im Vergleich der Kulturen. Muttersprache. 2003, N2 (113), 289-306.

Р. Зекалავილი (Тбилиси)

Вежливость, как отражение системы национальных ценностей и ее лингвистические маркеры в грузинском языке

В современной лингвистике речь рассматривается «как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах)» (1, 137). Поэтому изучается речь, «погруженная в жизнь», а особое внимание обращается «к ментальным процессам участников коммуникации: этнографическим, психологическим и социокультурным правилам и стратегиям порождения и понимания речи в тех или других условиях» (1, 137).

Потребность межкультурной коммуникации определила стремление к осознанию национальной самобытности, для изучения которой большое значение уделяется исследованию мотивации речевой деятельности. Особенно актуальным стало изучение межличностных отношений и феномена вежливости в разных языковых средах.

Вежливость, как составная часть социального поведения человека, выражается лингвистическими и нелингвистическими средствами. Она создавалась в течение долгих социально-культурных отношений людей, основана на историческом опыте, верованиях и традициях, определена национальным самосознанием, языковым мировосприятием и уровнем развития нации. Вежливость является частью национальной культуры, в которой сливаются общечеловеческие и национальные ценности. Для полного осмысления культуры нации нужно учесть специфику речевого этикета и ее отношение к феномену вежливости.

Вежливость – это универсальное единство экстралингвистических факторов, определяющая выбор языковых и неязыковых средств, также транссемантизацию морфосемантических категорий в коммуникации.

В лингвистике речевым этикетом считается «система устойчивых формул общения, предписываемых обществом для установления речевого контакта собеседников, поддержания общения в избранной тональности соответственно их социальным ролям и ролевым позициям относительно друг друга, взаимным отношениям в официальной и неофициальной обстановке. В широком смысле Речевой этикет, связанный с семиотическим и социальным понятием этикета, осуществляет регулирующую роль в выборе того или иного регистра общения... В узком смысле слова Речевой этикет составляет функционально-семантическое поле единиц доброжелательного, вежливого общения в ситуациях обращения и привлечения внимания, знакомства, приветствия, прощания, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, просьбы, приглашения, совета,

предложения, согласия, отказа, одобрения, комплимента, сочувствия, соболезнования и т. п.» (2, 413).

Речевой этикет, как совокупность вербальных средств вежливости того или иного языка, несмотря на универсальный характер, имеет специфическую национальную форму. Вербальные и невербальные средства выражения вежливости в языке составляют **функционально-семантическое поле вежливости**, включающее обширный спектр коммуникативных средств.

Для современной лингвистики большое значение имело создание теории вежливости (Дж. Лакоф, Грайс, Браун и Левинсон) (см. 3), основным понятием которой стало «лицо» (4) – совокупность позитивных социальных ценностей, т. е. социально признанных признаков. «Лицо» – это нормы коммуникативного поведения, принятые на основе взаимосогласия в отдельном языковом коллективе, т. е. это стратегии речевого поведения для отдельной культурно-бытовой ситуации. Лицом можно считать выражение мнений, ценностей и веры говорящего (см. 5, 112).

Выделяют два «лица»: положительное и отрицательное, соответственно, существует положительная и отрицательная вежливость (т. е. различные цели и стратегии говорящего). **Положительное** «лицо» отличается сильным интересом к адресату, выделением общих интересов коммуникантов, фамильярностью. Это называется и стратегией **«вовлечения»** собеседника. А признаками **отрицательного** «лица» считаются: подчеркивание индивидуальности коммуникантов; постановка личных ценностей выше групповых; официальность, т. е. стратегия **«самостоятельности»**.

На основе этой теории ученые выделили три основных типа системы вежливости: 1. Деференциальную (уважения и вежливости); 2. Солидарности и 3. Иерархическую. Как и установили, на их выбор влияют следующие факторы: Сравнительная власть говорящего на слушателя; Социальная дистанция между коммуникантами и Степень влияния (см. 6).

Как воспринимали древние грузины вежливость и какие нормы речевого поведения соблюдали они, об этом создается некоторое представление с помощью литературного наследия, фольклора, пословиц. Данные древней грузинской литературы подтверждают наличие социальной дифференциации в грузинской речи (Иоанн Сабанидзе, Гиоргий Мерчуле, Шота Руставели, Сулхан-Саба Орбелиани, «Нравственности Грузии» Царя Арчила).

Само слово თავაზიანობა „tavazianoba” (вежливость) арабского происхождения («тавазу»: внимание, гостеприимство), а синоним ზრდილობა „zrdiloba” (воспитанность) образован от слова აღზრდა „aghzrda” - воспитывать; от этого же слова образовалось прилагательное ზრდილობიანი „zrdilobiani” – вежливый, воспитанный). Вежливость „ზრდილობა“, по толковому словарю: «Поведение, выражающее уважение, соответствующее правилам поведения, принятым в каком-либо обществе» (7, 178).

Для выделения ценностей вежливости рассмотрим концепт «лицо» в грузинском самосознании. Одно из значений этого слова – «социально-этическое

лицо личности, совокупность духовных ценностей человека». От слова «лицо» образуются много названий личностных признаков (см. 8, 88), но иногда оно заменяется словом პირი (рот, лицо), например: პირი გატეხა, პირი უშალა „piri gatekha, piri ushala” – не сдержал слово (дословно: разбил лицо), პირი შეინახა „piri sheinakha” – сдержал слово (дословно: сохранил лицо), პირი შეირცხვინა „piri sherickhvina” – осрамил лицо, პირში შესციცინებს „pirshi shestisistinebs” – смотрит прямо в лицо, პირში ეფერება „pirshi ephereba” – льстит в лицо და სხვ. Одна грузинская пословица гласит: „მოყვარეს პირში უზრახე, მტერს – პირს უკანაო“ „mokvares pirshi uzrakhe, mters - pirs ukanao” (Осуди друга в лицо, а врага – за спиной).

Употребляются также обороты со словом «лицо»: სახის დაცვა (შენარჩუნება, გადარჩენა) – сохранить, спасти лицо, ср. das Gesicht wahren (retten); სახის შეცვლა (დაზიანება, რღვევა) „sakhis shecvla, (dazianeba, rghveva) “ – изменить лицо, ср. das Gesicht verletzen; ახალი სახის მიღება (ახალი სახით წარუდგა) akhali sakhis migheba,

– принять новое лицо, ср. sein neues Gesicht bekommen; но: პირში მიახალა (უთხრა) – что-то сказать прямо в лицо, ср. etw. ins Gesicht sagen; სახის დაკარგვა – потерять лицо, ср. sein Gesicht verlieren; ნამდვილი სახის ჩვენება – показать своё настоящее лицо, ср. sein echtes Gesicht zeigen, სახეზე ნიღბის ჩამოსხნა – срывать с лица маску и т. д.

Слова – სახე «лицо» и სახელი «имя» – часто употребляются, как синонимы. Отношение к ценностям вежливости (т. е. «лица») в грузинском языке выражается концептом «სახელი» («имя», в значении славы, репутации, авторитета).

Языковые данные подтверждают, что для национального самосознания более значима *слава (репутация)*, чем происхождение, дворянство, богатство: „სახელი სჯობს ქონებასა და უფლებსა – გონებასა“ («Слава лучше, чем богатство»), „საჭმელი ერთი დღისაო, სახელი ასი წლისაო“ («Еда на день, а слава – на век»). Такое же отношение выражают словообороты: სახელი დაიმკვიდრა, სახელი დატოვა (он оставил после себя славу), სახელი გაითქვა (он прославился), სახელს ეძებს, სახელი მოიხვეჭა (ищет славу), у Руставели: „სჯობს სახელისა მოხვეჭა ყოველსა მოსახვეჭელსა“ («Лучше нам гордиться славой, чем добычею иной»).

В негативном значении: სახელი შეებღალა, სახელი გაუტყდა (запятнал имя, честь), შდრ. სახელი შეირცხვინა (осрамил себя), სახელი გაუვარდა, пословицы: „სახელის გატეხას თავის გატეხა სჯობიაო“ («Лучше голову разбить, чем потерять славу»), „ავად სახელის დავარდნას თავლის დავარდნა ამჯობინებო“ («Предпочитай потерять глаз, чем пользоваться дурной славой»).

Прославленного („სახელიანი“, „სახელოვანი“) человека в обществе ценят, славная смерть была поводом для гордости („სახელოვანი სიკვდილი მამაცთა

სანატრელია“), ср. Руставели: „სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანი“ («Лучше славная кончина, чем позорное житье»).

Грузины искали *имя (славу)*, дорожили им, добавляли *славе славу* (Важа-Пшавела), поздравляли друг друга со *славой* (Г. Леонидзе), поминали подвиги погибших (*სახსებლო საქმეები*), считали опозоренных людей мертвыми, а прославленные имели „სახე ნათელიანი“ («светлое лицо» – Важа-Пшавела). Хуже смерти считалось, когда человек уходил из жизни *бесславно*: „მკვდრად იგი თქმულა, ვისაც აქ სახელი არ დარჩენია“ (И. Чавчавадзе, «Царь Дмитрий Самоотверженный»), даже царь заботился о том, чтобы его уважали и не проклинали имя (Н. Бараташвили, «Размышления на берегу Куры»).

В одном стихотворении народный поэт так обращается к смерти:

«Не ты или века не могут уничтожить славу,

она остается на земле, а под ней только кости» (В. Баиашвили).

Все эти пословицы, афоризмы, обороты и стихи выражают национальное отношение к чести, человеческим ценностям, т. е. ценностям «лица». Можно найти много общего между словом «имя» и социально-лингвистическим понятием «лица» в теории вежливости.

В системе ценностей, признаваемых в качестве основы социального поведения (а в широком смысле – вежливости) можно выделить три слоя:

- а) Универсальный;
- б) Общекавказский;
- с) Национально-специфический (обшегрузинский).

Социальные и речевые формы поведения обусловлены универсальными (общечеловеческими) ценностями: уважительное отношение к другим, выражение благодарности, внимания и сочувствия, признание достоинства других, скромность... Иерархия этих ценностей не совпадает в разных культурах, определяется многими факторами и зависит от условий коммуникации.

Обшекавказскими можно считать следующие ценности: преклонение перед гостями (единицы фатической коммуникации: სტუმარი ღვთისაა! – Гость от бога; იხარე, ჭერო, მოკვდი, მტერო! – Радуйся, очаг, умри, враг!), желание самопожертвования и поддержки в беде (შენ გენაცვალე! – пусть я умру за тебя! შენი ჭირიძე! – пусть твое горе будет моим! მოგიკვდი მე შენ! – Пусть я умру! რატომ არ მოკვდები? – почему я не умру?), выявление рыцарских черт (изобилие комплиментов, слова благословения), сострадание, великодушие, терпимость, щедрость, особое уважение и признательность к пожилым людям, родителям, главе семьи. Эти свойства очевидны из устойчивых формул в повседневном общении. Они выражают доброжелательность в разных жизненных ситуациях (знакомство, приветствие, прощание, извинение, благодарность, поздравление, пожелание, просьба, приглашение, комплимент, сочувствие, соболезнование, ззастолье и др.). Их корни тесно связаны с историческим прошлым Грузии, грузинскими традициями, бытом и убеждениями.

Общегрузинские ценности – стремление к миру, любовь к родному языку, земле, гордость за свою нацию, культуру и т. д. – все это особенно заметно во время грузинского застолья, в тостах (სადღეგრძელოები). Войствующему народу приходилось воевать со многими врагами, поэтому грузин всегда желал другому победу и мир в формулах приветствия, прощания и благословения: გამარჯობა! – Здравствуйте! (досл. дай Вам победу!); გამარჯობა ნუ მოგეშაღოს! – Пусть победа всегда сопутствует тебя!; გაუმარჯოს! – Да здравствует он! (победа ему!); შენ გაგომარჯვოს! – За тебя (досл. победа Вам!); დილა მშვიდობისა! – доброе утро! (досл. мирный день!); საღამო მშვიდობისა! – доброй ночи! (досл. ночь с миром!); მშვიდობით! – прощайте! (досл. с миром!); მშვიდობა მოგცეს ღმერთმა! – дай бог Вам мир!; აქა მშვიდობა! (досл. пусть мир будет здесь!); მშვიდობა ამ ოჯახს! – мир этой семье!; მშვიდობა შენს მოსვლას! – (досл. пришел с миром!); გზა მშვიდობისა! – прощай! (досл. иди с миром!); მშვიდობით დარჩით! – Оставайтесь с миром! и др... Как и очевидно из примеров, в грузинском языке «формулы приветствия и прощания... имеют форму благословения. Общим содержанием грузинского приветствия... является пожелание мира и добра» (9, 60).

Можно выделить доминирующие черты грузинского речевого этикета: **высокую коммуникабельность, эмоциональность, склонность к душевной беседе и близким контактам**. Во время беседы легко переходят от Вы-формы на ты-форму, что и вызывает порой ослабление самоконтроля и даже т. н. коммуникативный эгоцентризм. Поэтому в грузинской среде мы чаще встречаем т. н. «положительную вежливость» (по классификации Брауна и Левинсона) – демонстрацию единства и солидарности (менее формализованное общение), нежели «отрицательную» (социальную дистанцию, тонкую, но холодную учтивость, самоограничение).

Можно сказать, что в самосознании нашего народа считается важным мнение и отношение других, забота о том, чтобы не потерять свое «лицо» в глазах коммуниканта.

В грузинском языке создана единая система лингвистических маркеров вежливости, совокупность которых составляет **функционально-семантическое поле**. Мы выделяем **три уровня** лингвистических маркеров вежливости: **микроуровень, средний и макроуровни** (см. схему №1), т. е. единицы разных языковых уровней (классификация основана на следующие труды: 10, 20; 11, 34-35).

1. Микроуровень (уровень слова) объединяет лексико-грамматические средства – морфологическую систему языка и лексические единицы:

а. На **морфологическом** подуровне: лицо и число глагола (глагольные обращения с суффиксом -Т), местоименные обращения; транспозиция местоимения «мы»;

функционально-стилистическое переосмысление глагольных грамматических категорий (лицо, число, время, наклонение, залог).

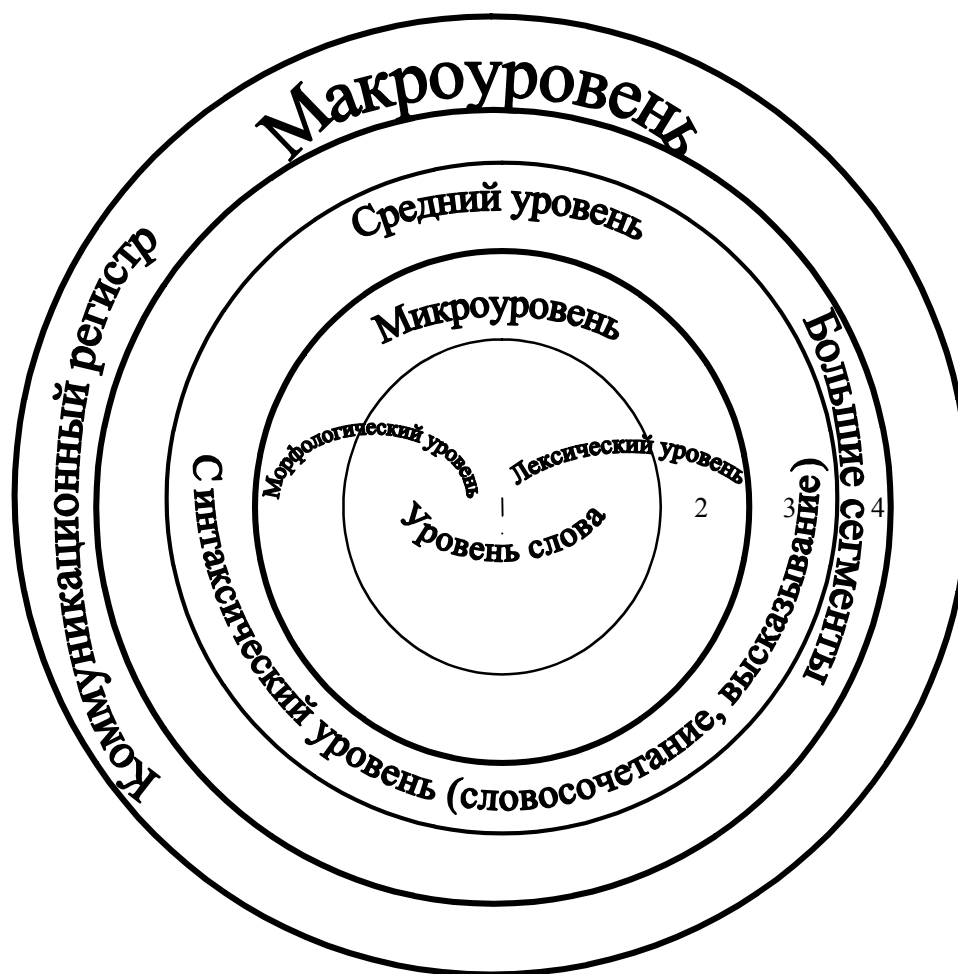

Схема №1

Уровни вербального выражения вежливости в грузинском языке

В грузинском языке, как и в некоторых языках, личные местоимения при транссемантизации выражают вежливость (вежливое «Вы», авторское «Мы», «Мы» сочувствия, эмпатии).

Обращение на «Вы» употребляется в официальных ситуациях:

I. В **симметричных** разговорах;

II. В **асимметричных** разговорах:

1. В обращении младшего по возрасту к старшему; 2. Подчиненного, представителя низкой ступени по должности – к стоящему на высокой ступени (к старшему); 3. Между незнакомыми людьми (на улице, в транспорте, в учреждениях и т. д.).

Семантическая транспозиция лица – универсальное лингвистическое явление, причины которой находятся в экстралингвистической (социолингвистической) сфере, так как отражает многообразный спектр человеческих отношений (см. 12; 13).

Например, переосмысления времени: **მინდოდა** – форма прошедшего времени, но в фразе – **თქვენთვის მინდოდა მეთქვა** (Хотелось бы Вам сказать) – подчеркивается вежливость и означает настоящее время: **მინდა გითხრათ** (хочу Вам сказать).

Для этой же цели иногда употребляются формы сослагательного или повелительного наклонения, I и II результаты (თურმეობითი I და II) и многократный «скриви» (ხოლმეობით-შედეგობითი).

б. На морфолексическом уровне: притяжательное местоимение «Ваш» (Tqveni), чередующие по лицам глаголы, вокативные обращения; модальные коммуникативные единицы, смягчающие единицы (наречия, частицы), междометия, ласкательные слова, формулы клятвы, благословения, лексические эвфемизмы, оценочные и эмоциональные слова.

В словообразовании: официальные (или ласкательные) формы антропонимов, маркированные словообразующие аффиксы.

Выбор обращения на **Вы** определяет употребление лингвистических маркеров вежливости: фамильярные и вежливые обращения (ქალბატონო, ბატონო – госпожа, господин), адекватные этикетные выражения и фразеологизмы, редкость ласкательных формул (შენი ჭირიმე, შენ გენაცვალე) и оценочной лексики.

Наличие именно этих лингвистических маркеров (вежливых глагольных форм и специальных эвфематических глаголов) **дает нам право, выделить в грузинском языке морфосемантическую категорию вежливости**, которая на морфологическом уровне выражается своим маркером в глаголе **-თ**, а на лексическом уровне – личными местоимениями и эвфематическими глагольными синонимами (чередующимися по лицам глаголами)¹.

Многообразность обращений в грузинских диалогах отражают богатую палитру социальных отношений. С ним связано употребление эвфематических глаголов, что обусловлено желанием выразить вежливость. Чередующиеся по лицам глаголы маркированы положительно (вежливо):

быть – ყოფნა: ხარ – ბრძანდებით (როგორ ბრძანდებით? Как Вы себя чувствуете?).

зайти – შემოსვლა: შემოდი – შემობრძანდით! (Заходите, пожалуйста!).

садиться – დაჯდომა: დაჯექი – დაბრძანდით! (Садитесь, пожалуйста!).

вставать – ადგომა: ადექი – აბრძანდით! (Встаньте, пожалуйста!).

¹ Высказано интересное мнение о стремлении к эксплицитности имплицитного лица в этикетных формулах, т. е. о тенденции к грамматикализации вежливых форм: появление **-T** суффикса в безличных формах: gamarjobaT, kargiT, bodiSiT (см. 13).

сказать – თქმა: თქვი – ბრძანეთ! (Скажите, пожалуйста!).

есть – ჭამა: ჭამე – მიირთვიეთ! (Угощайтесь, пожалуйста!).

давать – მოცემა: მოცემე – ახლავე მოგართმევთ! (Я Вам подам). ნება მიბოძეთ! (=ნება მომეცით) (Позвольте!).

აღება: აიღე ინებეთ! (Возьмите, пожалуйста!).

სურვილი: რა გნებაეთ? (=რა გინდა?) (Что Вам угодно?) и др.

Можно применить вежливые формы по отношению к некоммуниканту (3-ьему лицу): „**გახლავთ, ბრძანდება**“ – он находится, ბრძანა – он сказал и др. Эти глаголы применяются в I-ом лице и подчеркивается уважение к адресату: **გეახელით** (я поел), „**გახლავართ**“ (я являюсь). „**მე გახლავართ დავითი**“ (я - Давид), **არა, გმადლობთ, უკვე გეახელით** (=გჭამე) (Спасибо, я уже поел). **როგორც შეეთანხმდით, გეახელით, ბატონო ლევან** (=მოვედი) (Как мы договорились, я пришел, господин Леван) (ср. 14, 11-13). Нужно сказать, что порой эти формы употребляются иронически или шутливо¹.

В вокативных обращениях отражены сложные взаимоотношения между членами общества (родственность, знакомство, разница по возрасту и социальному положению). В официальной ситуации применяется обращение **ქალბატონო/ბატონო (+სახელი)** –госпожа/господин (+имя)².

В грузинской речи обращение по фамилии применяется лишь изредка (в суде, армии, тюрьме, иногда в школе).

II. Единицы среднего уровня, синтаксического – высказывания, не прямые речевые акты, замена модальности предложений, условные придаточные предложения желаний, вводные выражения и др. – ориентированы на адресат и зависят от конкретной коммуникационной ситуации. К этим единицам относятся косвенные речевые акты, возможности выражения просьбы и контактоустанавливающие средства, т. е. формулы фатической коммуникации, которым уделяется большое внимание в повседневном общении (приветствие, прощание, благодарствование, извинение, просьба, поздравление, совет, приглашение...).

Для имплицитного выражения вежливости часто употребляются косвенные речевые акты. Напр., употребление вопросительного предложения вместо повелительного при выражении вежливой просьбы (ср. Одолжите мне эту книгу! Вы не можете одолжить мне эту книгу? Вы не знаете, где здесь находится театр?). Такие вопросы не требуют положительного (или отрицательного) ответа, нужно выполнить просьбу. Лингвистическими (или нелингвистическими) маркерами

¹ Эти же глаголы применяются как эвфемизмы в бытовой речи: с названиями острых инфекционных заболеваний: **ბატონები უბრძანდება** – он болен этой болезнью, а в речи грузинских евреев: „**გადაბრძანდა**“ – перешел, в значении «скончался»: **როდის გადაბრძანდა მამათქვენი?** Когда скончался ваш отец? **საწყალი დედა შარშან გადაბრძანდა.**

² Этот вопрос хорошо изучен в диссертационной работе проф. Ш. Апридонидзе (см. 15).

коммуникант ослабляет категоричность высказывания, может предотвратить неловкость и затруднительность ситуации во время коммуникации.

В грузинской речи часто употребляются т. н. «сигналы слушателя» во время разговора, типа: „რას ბრძანებთ?“ – Что Вы говорите?, „მართლმ?“- неужели?, „რა კარგია!“ – Как хорошо! „ძალიან მიხარია“, – я очень рад! „გახსოვარია!“ –изумительно! Такими высказываниями собеседник старается выразить восторг, соболезнование, сделать коммуниканту приятное, подтвердить ему «самообраз» (свое «лицо»). Немецкий лингвист Хельга Коттхоф обсуждает такой тип эмфатических сигналов и подчеркивает, что «для любой культуры знакомы превращение приказа в вопрос, завуалирование критики и маскировка желаний» “ (16, 292).

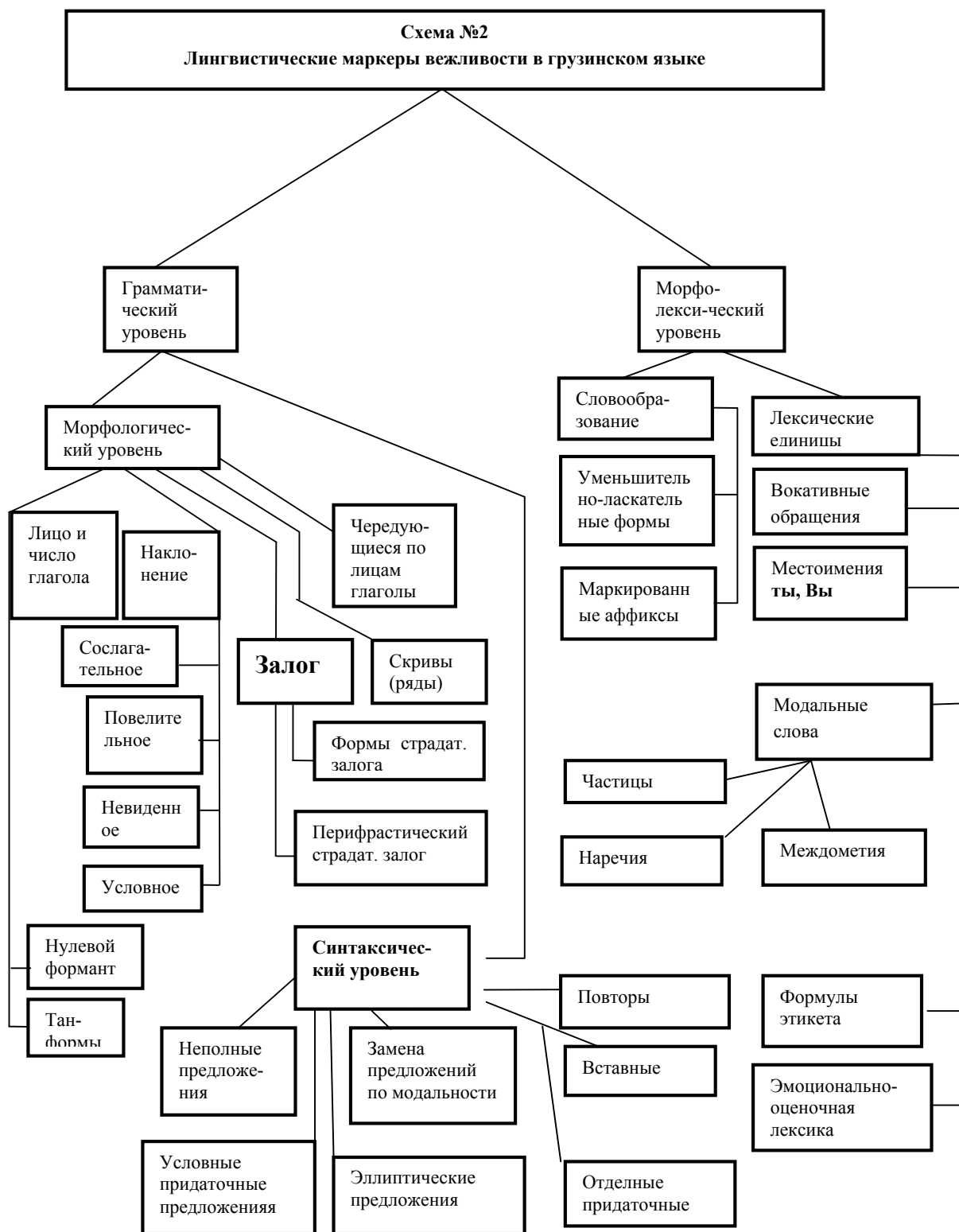
III. В **макроуровень** входят большие речевые сегменты: это – коммуникационный регистр, который, как законченная коммуникация, объединяет все вышеперечисленные единицы в одно целое. Несмотря на то, что этот уровень самый высокий, он состоит из маленьких сегментов: из слов и словосочетаний (высказываний). Поэтому специфика языкового выражения вежливости в первую очередь выявляется в этих лингвистических маркерах.

Совокупность употребляемых средств в коммуникации создает **коммуникационный регистр – комплексный показатель стилей речи, который объединяет лингвистические и экстралингвистические средства, подобранные соответственно с коммуникативной ситуацией и взаимоотношением коммуникантов.** Эти регистры отличаются именно по степени вежливости.

Индикаторами коммуникационных регистров грузинской речи можно считать все лингвистические маркеры вежливости (схема №2).

Часто поведение (в том числе и – речевое) можно объяснить именно принципом вежливости. Отношение к вежливости в грузинской культуре как-бы соответствует одной популярной поговорке: „ათასად გვაჩი დაფასდა, ათი ათასად – ზრდილობა“ – «За тысячу оценили фамилию (род, происхождение), а за десять тысяч – воспитанность».

Думаем, что грузинский речевой этикет является единым культурно-социальным феноменом, который отличается самобытностью национального колорита и слиянием элементов восточной и западной культур.

Литература

- Аругюнова Н. Д.**, “Лингвистический энциклопедический словарь” (гл. ред. В. Н. Ярцева). Москва, 1990.
- Формановская Н. И.**, “Лингвистический энциклопедический словарь” (гл. ред. В. Н. Ярцева). Москва, 1990.
- Brown P., Levinson S. C.**, Politeness. Some Universals in Language Usage. Cambridge, 1987
- Goffman E.**, Interaction Ritual. New York: Pantheon Books, 1967.
- Гоксадзе Л.**, Социолингвистический термин «лицо» и категория аспекта: в сб. «Лингвистические изыскания». XXII. Тбилиси, 2002, с. 111-116 (на груз. языке).
- Ron Scollon and Suzanne Wong Scollon**, Intercultural Communication: A Discourse Approach, 2001, 2nd ed. (first ed. 1995), Blackwell Publishers.
- ТСГЯ** – Толковый словарь грузинского языка (под общей ред. Арн. Чикобава), т. IV. Тбилиси, 1955.
- Берулава Н. Д.**, Свойства личности и язык. Тбилиси, 1976 (на груз. языке).
- Омиадзе С.**, Культурологическая парадигма грузинского дискурса. Тбилиси, 2009 (на груз. языке).
- Henne H., Rehbock H.**, Einführung in die Gesprächsanalyse, 2. Aufl., Berlin, 1982.
- W. Lange**, Aspekte der Höflichkeit. Überlegungen am Beispiel der Entschuldigungen im Deutschen: Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, 1984, Bd. 791.
- Киквидзе З.**, Грамматические средства выражения вежливости. Тбилиси, 1999 (на груз. языке).
- Киквидзе З.**, Язык в культуре и культура в языке: АДД. Тбилиси, 2004 (на груз. языке).
- Апридонидзе Ш.**, Наш язык – грузинский. 3-е изд., Тбилиси, 2009 (на груз. языке).
- Апридонидзе Ш.**, Структура и функционирование форм обращения в грузинском языке: АДД. Тбилиси, 2003 (на груз. языке).
- H. Kotthoff**, Aspekte der Höflichkeit im Vergleich der Kulturen, in: Muttersprache, 2003, N2 (113), 289-306.

R. Zekalashvili (Tbilisi)

**Politeness as Reflection of the System of National
Values and Its Verbal Markers in Georgian**

Summary

Politeness is the integral part of social behavior expressed by linguistic and non-linguistic means. It includes the set of behaviors based on the historical experience, beliefs, traditions and language perception of the world. Politeness is indivisible part of the national culture and knowledge of its rules implies its having at certain extent. Culture of the nation could not be understood without taking into consideration of the peculiarities of the speech etiquette.

In the system of values recognized as the basis for politeness three layers could be distinguished: a) Universal; b) Common-Caucasian; c) National-specific (common Georgian).

As dominating characteristics of Georgian communication the following could be regarded: high communicability, emotionality, disposition towards open conversation and close contact, In Georgian society so called positive politeness is more widespread or demonstration of unity and solidarity, non-formalized communication.

Language means of politeness in Georgian language compose the unified system including both, lexical-grammatical means (euphemisms, forms of address, modal words and particles, singular and plural of pronoun “you”, verbs with changing persons of verbs, indirect speech acts) and stable phatic communication expressions and phrases, proverbs. In various situations of phatic communication Georgians use numerous language formulas, roots of which are closely linked with the historical past of Georgia, its traditions, everyday life, system of beliefs.

ზ. კიკვიძე (ქუთაისი)

**რამდენიმე პოსტულატი ფარული სქესის შესწავლისათვის
გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში**

რადგანაც გენდერლინგვისტიკა გულისხმობს იმის კვლევას, თუ რა რეფერენციული მოდელებია პოვნირი ამა თუ იმ ენაში მდებარისა და მამრის აღსანიშნავად, თავისთავად ღირებულია ფარული სქესის საკითხი გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში. ამგვარ ფენომენს ეწოდებოდა სქესის კრიპტოტიკულ კატეგორიას. ტიპოლოგიურად მკვეთრად განსხვავებული ენების (კერძოდ, საშუალებეროპული სტანდარტისა და ამერიკის ინდიელთა ენების) შეპირისპირებითი კვლევის შედეგად ბ. ლ. უორფმა ერთმანეთისაგან გამოიჯნა ხილული და ფარული კატეგორიები და უწოდა მათ ფენოტიპები და კრიპტოტიპები, შესაბამისად (უორფი 1945, გვ. 5). ფენოტიპები წარმოადგენენ კლასიკური ხასიათის მორფოლოგიურ კატეგორიებს შესაბამისი ექსპლიციტური გრამატიკული მნიშვნელობითა და ფორმალური მაჩვენებლით ანუ მორფემით, ხოლო კრიპტოტიპები ფარული კატეგორიებია, რომლებიც ეფუძნებიან სიტყვათა სემანტიკურ და სინტაქსურ ნიშან-თვისებებს, მაგრამ არ აქვთ რაიმე ექსპლიციტური მორფოლოგიური მარკერი; და მაინც, ისინი ქმედით როლს ასრულებენ შესიტყვების აგებასა და გაგებაში; ისინი გავლენას ახდენენ იმაზე, თუ როგორ კოლოკაციებში შევა ესა თუ ის სიტყვა წინადადების ფარგლებში. როგორც წესი, გამოიყოფა ორი სახის კრიპტოტიპები: კლასიფიკაციური და მოდიფიკაციური. ფარული კატეგორია კლასიფიკაციურია, თუკი მისი მნიშვნელობა მუდმივ ხასიათს ატარებს მოცემული ენობრივი ერთეულისათვის. თუკი ერთეულის მნიშვნელობა ცვალებადია, მაშინ იგი მოდიფიკაციური ფარული კატეგორიის სფეროს განეკუთვნება. ასეთ კატეგორიად შეიძლება ჩაითვალოს სქესი ისეთ ენებში, როგორებიცაა ქართული, ინგლისური, თურქული და ა.შ. შესაბამისად, მას შეიძლება ეწოდოს *ფარული სქესი*. ეს მიდგომა გულისხმობს იმას, რომ ვინ ჯგუფის საერთო სქესის მქონე სახელის რეფერენტი რეგულარულად ასოცირდება მხოლოდ (ან ძირითადად) მამრობით ან მდედრობით პირთან; ამგვარად, მისი საშუალებით შეიძლება

წარმოჩნდეს შრომის გენდერული დაყოფის ზოგიერთი ენობრივი განზომილება მოცემულ ენაზე მოლაპარაკე საზოგადოებაში.

წინამდებარე ნაშრომში წარმოვადგენთ რამდენიმე ძირითად მეტოლოლოგიურ და კონცეპტუალურ პოსტულატს, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია კრიპტოტიული სქესის შესწავლის დროს:

ა) შესასწავლ ენას არ (ან აღარ) აქვს სქესის გრამატიკული კატეგორია საერთოდ ან ნაწილობრივ (ნაწილობრივ არმქონეთა შორის იგულისხმება, მაგალითად, ინგლისური, რომელსაც შემორჩენილი აქვს სქესის გაგება მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელებში, როგორებიცაა **he** და **she**);

ბ) კრიპტოტიული სქესი არსებობს ისეთ ენებშიც, რომელთაც აქვთ გრამატიკული (ანუ ფენოტიპური) სქესი, მაგრამ მათში არ (ან აღარ) არის მდებარეობითი და მამრობითი გრამემები; ასეთია, მაგალითად, თანამედროვე შვედური ენა: საქმე იმაშია, რომ ძველ შვედურს ჰქონდა მამრობითი, მდებარეობითი და საშუალო სქესების გრამემები. ახალ შვედურში მამრობითი და მდებარეობითი გაერთიანდა საერთო სქესად და ამის შედეგად დღეს გვაქვს საერთო და საშუალო სქესები.

გ) კრიპტოტიული სქესი არსებობს ისეთ ენებშიც, რომელთაც აქვთ გრამატიკული (ანუ ფენოტიპური) სქესი, მაგრამ მათში მდებარეობითი და მამრობითი სქესის გრამემების გარდა ასევე მოიპოვება საერთო (სახედაო) სქესის გრამემა;

დ) საანალიზო მასალა უნდა მოიცავდეს ვინ ჯგუფის სიტყვებს, რომელთაც არ ექნებათ რაიმე სიტყვათმაწარმოებელი ან სემანტიკური მარკერი, რომელიც რეფერენტის შესაძლო სქესზე მიუთითებს;

მაგ; ქართული: **მედდა, ბებიაქალი, კარისკაცი...**

ამ მხრივ საინტერესოა არნ. ჩიქობავას მიერ ხაზგასმული მაგალითი: “ძველად გრამატიკული კლასის ფორმანტი სუბსტანტივებსაც უნდა ჰქონოდა. ძველი ვითარების გადმონაშთები აქა-იქ შემორჩენია ენებს. ამის ცნობილი მაგალითი იქნებოდა ხუნძური სუბსტანტივები: **ფ**-აც “ძმა”, **ფ**-აც “და”... **ფ**-ას “ვაჟიშვილი”, **ფ**-ას “ქალიშვილი”, **ბ**-ას “ნაშიერი (ცხოველისა)”...” (ჩიქობავა 1979, გვ. 114).

ე) ფარული სქესი ისტორიულად და კულტურულად სპეციფიკურ მოვლენას წარმოადგენს, რის გამოც კვლევა მკაცრად სინქრონიულ ხასიათს უნდა ატარებდეს;

ვ) ფარული სქესის მოდულების კვლევის ყველაზე ეფექტური საშუალება ცდისპირთა გამოკითხვაა, რის გამოცდილებაც არსებობს როგორც საქართველოში, ისე უცხოეთში.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ შეპირისპირებით მიდგომას ამგვარ კვლევებში საგულისხმო შედეგების მოტანა შეუძლია. მაგალითად, სხვადასხვა ენის ორი სიტყვა, რომელთაც ერთი და იგივე რე-

ფერენციული მნიშვნელობა აქვთ, არ შეიძლება მაინცდამაინც ერთსა და იმავე სქესს დაფუკავშიროთ; მაგალითად, ფ. ბრაუნის (1999) გამოკვლევაში ფარული სქესის შესახებ თურქულში “სტიმული ტერმინების ერთი ჯგუფი მოიცავდა ისეთ პროფესიებს, რომლებიც წარმოდგენენ ტიპურად მამაკაცურ სფეროებს, მაგალითად, “პოლიციელი,” “გარემოვაჭრე,” “ტაქსის მძღოლი.” ეს ტერმინები მამრობითად იქნა მიჩნეული რესპოდენტთა უმრავლესობის მიერ. სტიმული *polis* “პოლიციელი” მამრობითად იქნა მიჩნეული ცდისპირთა 98%-ის მიერ, ხოლო როგორც მამრობითად, ასევე მდედრობითად მხოლოდ 1%-ის მიერ. ამის მსგავსად *isportacı* “გარემოვაჭრე” მამრობითად მიიჩნია ცდისპირთა 94%-მა, ხოლო ინკლუზიურად – მხოლოდ 1%-მა” (გვ. 192). ღირსსაცნობია, რომ ქართული “გარემოვაჭრე” ძირითადად მდედრობითად იქნა მიჩნეული ქართველი ცდისპირების მიერ. აღნიშნული პრეცედენტი აუცილებლად უნდა იქნეს მიღებული მხედველობაში მსგავსი მოვლენების შესწავლისას.

აღნიშნულ საკითხზე წინასწარ ჩატარებულ კვლევებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ ფარულ სქესს გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში აქვს როგორც სემანტიკური და სინტაქსური, ასევე პრაგმატიკული და კოგნიტიური განზომილებები. რაც შეეხება კოგნიტიურ განზომილებებს, საგანგებოდ უნდა გაეხვას ხაზი მოცემულ ენობრივ საზოგადოებაში არსებული გენდერული წარმოდგენების სისტემას (როში 1977), რადგანაც იგი გავლენას ახდენს არა მარტო გრამატიკული სქესის არმქონე ენათა სისტემებზე, არამედ ისეთებზედაც, რომელთაც მორფოლოგიურად მარკირებული სქესი მოეპოვებათ.

ზემოთქმულიდან ცხადი ხდება, რომ ამ მხრივ საინტერესო მასალა შეიძლება მოვიპოვოთ როგორც იბერიულ-კავკასიური, ისე კავკასიაში გავრცელებული სხვა ენებიდან.

ლიტერატურა

ბრაუნი 1999 – Braun, F. Gender in a Genderless Language: The Case of Turkish. Language and Society in the Middle East and North Africa. Studies in Variation and Identity, ed. by Yasir Suleiman. Richmond: Curson, 1999, 190-203.

როში 1977 – Rosch, E. Human Categorization. Advances in Cross-cultural Psychology, Vol. 1, ed. by N. Warren. London: Academic Press, 1977, 1- 49.

უორფი 1945 -- Whorf, B. L. Grammatical Categories. Language, 21. 1945, 1-11.

ჩიქობავა 1979 – არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი.

Z. Kikvidze (Kutaisi)

Some Postulates for the Study of Covert Gender in Genderless Languages

As far as Language and Gender Studies comprise the investigation of what referential patterns occur in language with respect to a female and a male, the issue of covert gender in genderless languages is obviously relevant. I refer to the phenomenon as a cryptotypic category of gender. Based on the contrastive study of typologically very distinct languages (viz. SAE vs. Amerindian), B. L. Whorf distinguished between overt and covert categories, referring to them as pheno- and cryptotypes, respectively (Whorf 1945: 5). Phenotypes are *classical* morphological categories with explicit grammatical meaning and formal indication, that is, a morpheme, while cryptotypes are covert categories, being based upon the semantic and syntactic features of words with no explicit morphological expression, but essentially instrumental for the construction and understanding of utterances; they influence the collocation of a given word with other ones in a sentence.

The present paper focuses on the study of the latter, i.e. that of covert categories (cryptotypes). As a rule, two kinds of cryptotypes have been identified: *classifying* and *modifying*. A covert category is a classifying one whenever its meaning is permanent for a given language item. If the meaning of an item is variable, then this is a domain of a modifying covert category. Gender can be regarded to be one of such categories in languages like Georgian, English, Turkish, etc., and, hence, it may be referred to as *covert gender*. This approach assumes that a referent of a generic animate noun, denoting human species, and semantic markers may be regularly associated with only (or mainly) either a male or a female person; thus, it can highlight some linguistic dimensions of gendered division of labor in a corresponding language community.

The present paper demonstrates some principal methodological and conceptual postulates to be necessarily taken into account in the study of cryptotypic gender:

a) A target language does not (or no longer) have the grammatical category of gender either entirely or partially (by partially lacking, I mean, for instance, English, which has retained the gender features in the third person singular pronouns, **he** and **she**);

b) Cryptotypic gender occurs in languages, having the grammatical (phenotypic) category of gender, however, they do not (or no longer) have the feminine and masculine grammemes; Modern Swedish serves as an example. In Old Swedish, there were three grammatical genders: masculine, feminine, and neuter. In Modern Swedish, masculine and feminine were incorporated into common gender, and, thus, there is an opposition between common and neuter genders.

c) Cryptotypic gender occurs in languages, having the grammatical (phenotypic) category of gender, however, together with the feminine and masculine grammemes, they also possess common (generic) gender;

d) The focused data should include the words for human beings with no derivation or semantic marker; to refer to a possible gender of a referent;

for instance, Georgian

med-da

med[icine]-sister

'nurse'

bebia-kali

grandmother-woman

'midwife'

k'ar-is-k'aci

door-GEN-man

'butler'

The instance identified by Arn. Chikobava has been noteworthy in this respect: "Earlier, a marker of a grammatical class should have been present in substantives. Relics of the earlier situation occur in languages in some cases. The well-known example of that would be Avar substantives: v-ac 'brother,' y-ac 'sister'... v-as 'son,' y-as 'daughter,' b-as 'offspring (of an animal)'..." (Chikobava 1979, p. 114).

e) Covert gender is a historically and culturally specific phenomenon, due to which the research should be strictly synchronic;

f) The most effective way for the study of covert gender patterns is the survey of subjects; some such investigations exist both in Georgia and internationally.

It should be emphasized that the contrastive approach to such investigations can yield rather original and considerable results; for instance, words of two different languages, having an identical referential meaning, cannot be readily be associated to one and the same gender; e.g. in F. Braun's (1999) study of covert gender in Turkish, "One group of stimulus-terms involved occupations which represent typically male domains, e.g. "police officer," "street vendor," "taxi-driver". There terms were interpreted as male by majority of the respondents. The stimulus *polis* "police officer," was interpreted as male by 98% of the subjects, and both male and female by only 1%. Similarly *işportacı* "street vendor" was interpreted as male by 94% of the subjects and as inclusive by only 1%" (p. 192). In it is noteworthy that *garemovaç're*, the Georgian equivalent of *işportacı* "street vendor," was interpreted as mostly female by Georgian subjects. The said precedent should necessarily be taken into consideration in the study of similar phenomena.

Based on the results of the preliminary investigations of a case in point, it can be stated that covert gender in genderless languages has both semantic and syntactic, and pragmatic and cognitive dimensions. With respect to cognitive dimensions, a special emphasis should be laid upon peculiar traits of Gender Belief System (GBS) (Rosch 1977) in a particular language community as far as it can affect the grammatical systems of not only genderless languages, but also those of the ones with overt grammatical gender marking.

Obviously enough, both the Ibero-Caucasian languages and the languages of the Caucasus can yield noteworthy data in this respect

References:

Braun, F. 1999. Gender in a Genderless Language: The Case of Turkish. *Language and Society in the Middle East and North Africa. Studies in Variation and Identity*, ed. by Yasir Suleiman. Richmond: Curson: 190-203.

Chikobava, Arn. 1979. *An Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics*. Tbilisi: Tbilisi University Press. [in Georgian]

Rosch, E. 1977. Human Categorization. *Advances in Cross-cultural Psychology*, Vol. 1, ed. by N. Warren. London: Academic Press. 1-49.

Whorf, B. L. 1945. Grammatical Categories. *Language*, 21. 1-11.

3. Киквидзе (Кутаиси)

Несколько постулатов для изучения скрытого рода в языках, не имеющих грамматического рода

Резюме

Поскольку гендерлингвистика ставит целью изучение того, какие референциальные модели наличествуют в том или ином языке для обозначения женщин и мужчин, по-своему релевантен вопрос скрытого рода в языках, не имеющих грамматического рода. Назовем этот феномен криптотипной категорией рода (по Б. Л. Уорфу).

В предлагаемой статье представлены несколько основных методологических и концептуальных постулатов, необходимых при изучении криптотипного рода:

а) у изучаемого языка отсутствует грамматическая категория рода совсем или частично;

б) криптотипный род наличествует в таких языках, в которых есть грамматический род, но в них не различаются мужская и женская граммы;

в) криптотипный род наличествует в таких языках, у которых есть грамматический род, но в них кроме мужского и женского, также выделяется и общий род;

г) материал для анализа должен включать обозначающие людей слова, у которых нет ни деривационного и ни семантического маркера, указывающего на возможный пол референта;

д) скрытый род является историческим и специфическим с культурологической точки зрения явлением, ввиду чего исследование должно проводиться в строго синхронном аспекте;

е) самым эффективным средством для изучения моделей скрытого рода является опрос информантов, опыт которого есть как в Грузии, так и в некоторых других странах. Очевидно, что соответствующий интересный материал можно зафиксировать как в иберийско-кавказских языках, так и в других языках, распространенных на Кавказе.

ქ. მარგიანი-სუბარი (თბილისი)

ვეიდენციულობის საკითხისათვის სვანურ ენაში

ვეიდენციულობა-ეპისტემიკის პრობლემა, დიდი ხანია, ლინგვისტთა ინტერესის საგანია. მას ჯერ კიდევ XX ს-ის დასაწყისში მიაქციეს ყურადღება და აღწერეს ამერიკელი ინდიელების ენათა მკვლევრებმა ფ. ბოასმა (1911), ე. სეპირმა (1912) და სხვებმა.

მისი როგორც აღქმა, განმარტებაც სხვადასხვა ენის სპეციალისტთა მიერ არაერთგვაროვანია; ენათმეცნიერთა ნაწილი (გივონი, დენდალე, ტასმოვსკი, ნუიტსი...) თვლის, რომ შესაძლებელია ვეიდენციულობის კატეგორიის ორგვარი გაგება: ფართო და ვიწრო. ფართო გაგებით, ვეიდენციულობა და ეპისტემიკური (საგარაუდო, დაუზუსტებელი) მოდალობა განიხილება როგორც ერთი კატეგორია, ვიწრო გაგებით კი ეს ორი სხვადასხვა კატეგორიაა, რადგანაც მათი შინაარსობლივი მხარე განსხვავებულია: **ვეიდენციულობა** ინფორმაციის წყაროსთან არის მიმართებაში, **ეპისტემიკა** კი – ინფორმაციის უქვეყნობასთან (კორდი 2007, 254). დელენსი ვეიდენციულობას განიხილავს როგორც „**იდეალური ცოდნისა**“ და „**მისგან გადახრილი, დაშორებული ცოდნის**“ **ობოზიცია**, ანუ ცოდნის მარკირებულ და არამარკირებულ სტატუსს (დელენსი 2001, 380).

მეტ-ნაკლებად განსხვავებულია მოსაზრებები ინფორმაციის წყაროთა შესახებაც. „თუმცა ძირითადად მაინც გამოყოფენ ყველაზე გავრცელებულ სამ წყაროს: გრძნობის ორგანოების მიერ **უშუალო აღქმა** – **პირდაპირი ვეიდენციულობა** და **არაუშუალო აღქმა** – ირიბი ვეიდენციულობა ორი ტიპისა: **გადმოცემითი** (სხვისგან მიღებული) ინფორმაცია და **ინფერენცია** – გონების ჩართვით, დასკვნების გზით მოწოდებული ინფორმაცია, რომელიც, ძირითადად, ეყრდნობა მთქმელისთვის ცნობილ ფაქტებს (კორდი 2007, 255).

ვეიდენციულობის არსისა და მისი წყაროების შესახებ შეხედულებათა არაერთგვაროვნება განპირობებულია ენათა სხვადასხვა აგებულებითა და სპეციფიკით. შესაბამისად, განსხვავებულია აღნიშნული კატეგორიის გამოხატვის საშუალებებიც, რომლებიც, ძირითადად, სამი ტიპისაა: 1) სპეციალური გრამატიკული ფორმები, რომელთათვისაც **ეს მნიშვნელობა ერთადერთია**; 2) **მრავალმნიშვნელოვანი გრამატიკული ფორმები**, რომელნიც გამოყენებულია თავისი არაპირდაპირი მნიშვნელობით, **ფუნქციურად**; 3) **ლექსიკური საშუალებები** განსაზღვრულ სინტაქსურ კონსტრუქციებში. შესაძლოა, რომელიმე ენაში არც იყოს ვეიდენციულობის გამოსახატავად გრამატიკული თუ ლექსიკური ფორმები; მაშინ ინფორმა-

ცია მისი წყაროსა და უშუალო მომწოდებლის შესახებ გადმოიცემა ვრცელი კონტექსტით (ნიცოლოვა 2007, 108).

ევიდენცილიზმს ქართველურ ენებში ძირითადად განიხილავენ როგორც გადმოცემითობას, უნახავი მოქმედების აქტს, რაც მორფოსინტაქსის დონეზე სვანური ენის მონაცემებზეც სათანადოდ არის შესწავლილი ცნობილ ქართველოლოგთა მიერ (ვ. თოფურია, ა. შანიძე, გ. მაჭავარიანი, ა. ონიანი, ზ. ჭუმბურიძე, ი. ჩანტლაძე, ვ. ბოედერი, მ. პალმაიტისი...), **ეპისტემიკა კი სვანურში მორფოსინტაქსურ კატეგორიად არც ერთ მკვლევარს არ მიუჩნევია** (შესაძლოა სვანური ზმნის უღლების პარადიგმის არასრულულობის გამოც ან სხვა ენათა ანალოგიის გავლენით, რომელთა უმრავლესობაში ის მხოლოდ მოდალობაა). უფრო მეტიც, სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება (ვილექტი 1998, 75), რომ ქართულ ენაში გვაქვს ევიდენციალური პერფექტი ევიდენცილობის ფართო გაგებით (შემდგომი ასპექტების გარეშე), და რომ „სვანურს, ისევე, როგორც ქართულს, ირიბი ევიდენციალური ფორმების შემდგომი, დეტალური დიფერენცია (ეპისტემიკა, ინფერენცია...) **არ ახასიათებს**, თუმცა თავად ევიდენციალურ ფორმათა მნიშვნელობა საკმაოდ ტყვადია, ფართოა (სუმბათოვა 2007, 329).

საერთაშორისო ლინგვისტიკაში მკვლევართა ნაწილი (ვილექტი, კოზინცევა) ეპისტემიკას განიხილავენ როგორც ირიბ ევიდენცილობას, ინფორმაციის ძირითად წყაროებად კი დასახელებულია **ვერბალობა** (III პირის ნათქვამი, ხმები ხალხში, ფოლკლორი...) და **ინფერენციულობა** (მთქმელის დასკვნა, რომელიც მას გამოაქვს თავისი ცოდნისა და რეალური სამყაროს მოვლენების ფონზე). ამ ინტერპრეტაციათა გათვალისწინებით, უცხოელ მკვლევართა მოსაზრებას, რომ „ქართულსა და სვანურში ევიდენციალური ფორმები ოდენ უნახაობის აქტით შემოიფარგლება შემდგომი დეტალიზაცია-დიფერენციაციის გარეშე“, ვერ დავუთანხმებით. როგორც ჩანს, აქ ისინი ევიდენცილობას განიხილავენ თურმეობითებისა და ნაწილაკოვანი „სხვათა სიტყვის“ ფარგლებში, რომელთა სემანტიკაში მართლაც მხოლოდ უნახაობა ან გადმოცემითი ინფორმაცია იგულისხმება, ამ ინფორმაციის სანდობა-დაუზუსტებლობის შეფასების გარეშე.

კვლევამ აჩვენა, რომ სვანურ ენაში არსებობს მწკრივები, რომელთა **ერთადერთი მნიშვნელობა** მოვლენის შესახებ ცოდნის საეჭვოსავარაუდოობაა, ოღონდ არა იმიტომ, რომ მთქმელი თვითმხილველი არ არის (უნახაობა-გადმოცემითობის სემანტიკა ამ ფორმებში არ ფიგურირებს), არამედ იმიტომ, რომ ის ინფერენციის, საკუთარი ცოდნა-გამოცდილების განზოგადების საფუძველზე მსჯელობს, პროგნოზირებს.

ეს ზმნები სწორედ ეპისტემიკურობით ზოგჯერ საკუთარ მწკრივშივე ქმნიან ოპოზიციას განსხვავებული წარმოების ფორმებთან (ნეტრალური მყოფადი – ინფერენციული მყოფადი, ნეიტრალური პირობითი –

ინფერენციული პირობითი), ზოგჯერ კი სხვა მწკრივებთან (პირობით-შედევობითი I – შედეგობითი I, პირობით-შედევობითი II – შედეგობითი II).

როგორც ცნობილია, სვანურში, ქართულთან შედარებით, ერთ-ერთი „მეტი“ (ა. შანიძე) მწკრივი მყოფადუსრულია. ქართულს სემანტიკურად მისი ბადალი მწკრივი არ მოეპოვება; სვანურშივე მყოფადსრული მყოფადუსრულისგან არა მხოლოდ ასპექტით, არამედ წარმოებითაც განსხვავდება: ამ მწკრივის წარმოქმნის გზა სამია: 1. პრევერბი+აწმყოს ფუძე; 2. აწმყოს ფუძე+მყოფადსრულის მაწარმოებელი სუფიქსი; 3. პრევერბი+აწმყოს ფუძე+სუფიქსი (თოფურია 1967, 116). სუფიქსური წარმოების მყოფადი მხოლოდ წინდებულთ წარმოებული მყოფადისგან ეპისტემიკურობით განსხვავდება: **ჩუადგარი** „მოკლავს“ – **ჩუადგარნე** კი ცალკეულად, კონტექსტის გარეშე აღებული, ქართულად ასევე „მოკლავს“ ფორმას შესატყვისებს, მაგრამ სინამდვილეში მყოფადის ამ ორ ფორმას გამოყენების სფეროები განაწილებული აქვს: პირველი, ანუ **ნეიტრალური მყოფადი** და ქართულის მყოფადი სრულად ფარავენ ერთმანეთს (როგორც წარმოების პრინციპის თვალსაზრისით, ისე სემანტიკურად), **ეპისტემიკური მყოფადი** კი მთლიანად ინფერენციულია, ის მსჯელობის, ვარაუდის, პროგნოზის ნიუანსის შემცველია შესასრულებელი მოქმედების მიმართ; მაშასადამე: **ირიბი ევიდენციალობა (ეპისტემიკური ფორმები) სვანურში მხოლოდ მაშინ არის მარკირებული, როცა თავად მოქმედი თვლის, რომ მის მიერ გადმოცემული ინფორმაცია არასაკმარისად სანდოა ან საეჭვოა. პირდაპირი ევიდენციალობა (ნეიტრალური ფორმები) განსაკუთრებულ მარკირებას არ საჭიროებს!** შდრ.:

ლახუთე დრსგ ჟ'ოდრი'ნე', ლიტესხი ჟიხონ'შე „მთაში ადრე თუ წაგაღ, დაბრუნებასაც მოვასწრებ“, მაგრამ ლახუთე დრსგ ჟიდური ი ლიტესხი ჯიხონ'შე „მთაში ადრე აგაღ და დაბრუნებასაც მოვასწრებ“ – პირველი წინადადება ეპისტემიკურ მყოფადს საჭიროებს, რადგანაც ძირითადი მოქმედების წინაპირობაზეა საუბარი, შესაბამისად, სინტაქსური კონსტრუქციაც პიპოტაქსური მივიღეთ, სადაც დამოკიდებული წინადადება პირობითია; მოცემულ კონსტრუქციაში სვანურში, როგორც ვხედავთ, მაქვემდებარებელი კავშირი „თუ“ არ ფიგურირებს, რადგანაც პირობითობა თავად ზმნურ ფორმაშია ჩადებული; მეორე შემთხვევაში ნეიტრალური მყოფადის გამოყენებამ თანწყობა მოგვცა. რაც შეეხება მყოფადუსრულის ფორმებს, ვ. თოფურია აღნიშნავს, რომ მათ “რუსული შედეგინილი მყოფადი ფარავს, ქართულად და მეგრულად კი აღწერილად გადმოცემთ: კონიუნქტივი I ფორმა+„იქნება“/„იღუაფუ“ (თოფურია 1967, 112) – ეს განმარტება თავისთავად მეტყველებს ამ ზმნების ეპისტემიკურობაზე: ლექსემა „იქნება“ ხომ სწორედ დაუზუსტებლობას, საეჭვო-სავარაუდოობას გამოხატავს! ზურაბ ჭუმბურიძე აღნიშნავს, რომ სვანურში „ხშირად ერთი და იგივე ზმნაც კი სხვადასხვაგვარად აწარმოებს მყოფადსრულის ფორ-

მებს, რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მყოფადის ფორმები სვანურში შედარებით ახალი წარმოქმნილია და მისი ჩამოყალიბების პროცესი მთლიანად ჯერ კიდევ არ დასრულებულა“ (ჭუმბურიძე 1986:184). ჩვენი აზრით, სვანურმა გართულებული, მორფემიზებული ფორმები სწორედ განსხვავებული, ნიუანსურად დატვირთული სემანტიკის გამოსახატავად შექმნა, ქართულმა კი ყოველივე ეს მოცემულ შემთხვევაში კონტექსტს დააკისრა, თუმცა შესაძლებლად გვეჩვენება მეორე გზაც: მყოფადუსრული ისტორიულად მართლაც აწმყოა, როგორც ეს მაჭავარიანმა ივარაუდა (მაჭავარიანი 1974, 129), ოღონდ **ინფერენციული აწმყო**, რომელმაც შემდგომ ფუნქციურად მყოფადიც შეითავსა (ეს ფორმები კონტექსტის მიხედვით დღესაც ორივე დროში გამოიყენება; ასე, მაგალითად: **ბეფშე ეჩხე თთახისგა იმ ხაშდბა?** „ბავშვი იქით თთახში რას აკეთებს?“ პასუხი: **იშდრალტნი** „აღბათ თამაშობს“, შდრ. **იშდრალ** „თამაშობს“). ამ მოსაზრების სისწორის შემთხვევაში გამოდის, რომ სვანურს არამარტო მყოფადი, არამედ აწმყოც ორი ჰქონია: ნეიტრალური (პირდაპირედენციალური) და ეპისტემიკური (ირიბევიდენციალური).

ეპისტემიკური სემანტიკა ასევე ნიშანდობლივია სვანურში პირობითის სახელით ცნობილ ფორმათათვის; შდრ. ნამყოუსრული: **აძრდა** „წერდა“ – უსრული პირობითი: **აძრუნლ** „წერდა იქნება“; ნეიტრალური სრული პირობითი (ხოლმეობითი): **ჩუაძრდა** „დაწერდა“ – ეპისტემიკური სრული პირობითი: **ჩუადიძრბს** (ბზ.)/**ჩუადიძრბსტუ** (ბქ) „საგარაუდოდ, დაწერდა“, „თუ დაწერდა“, „აღბათ დაწერდა“...

ინფერენციული ევიდენციანობა (ეპისტემიკურობა) კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი მახასიათებელია გარდამავალ და მედიოაქტიურ ზმნათა ჩვენ მიერ ბოლო დროს დადასტურებულ I და II პირობით-შედევობითად კვალიფიცირებულ ფორმათათვის. ეს **ზმნები მხოლოდ დაუზუსტებლობის, მოქმედების პოტენციურობის ნიშნით ქმნიან სემანტიკურ ოპოზიციას I და II შედეგობითან**: შდრ. **ხოდგარა** „{მო}უკლავს“ – **ხედგარი** „იქნებ (შესაძლოა, აღბათ) მოუკლავს“, **ხოზელალა** „უვლია“ – **ხეზელწლი** „იქნებ (/აღბათ) უვლია“, **ხოჩდა** „ყოფილა („უმყოფია““ – **ხეჩდი** „იქნებ (შესაძლოა, /აღბათ...) ყოფილა“: ბადის ხუა გერმანელ **ხოდგარა** ბადის „ბევრი გერმანელი **მოუკლავს**“ („ჰყავს ნაკლავი“) – ბადის ხუა გერმანელ **ხედგარი** „ბადის ბევრი გერმანელი **მოუკლავს** **აღბათ** („ეყოლება ნაკლავი““; გიორგის ხუა **ხოზელწლი** თანაქა, მეთხუაზრ ლი „გიორგის ბევრი **უვლია** უღელტეხილზე, მონადირეა“ - გიორგის ხუა **ხეზელწლი** თანაქა, ალო მად რა, მეთხუაზრ ლი! გიორგის, ბევრი **უვლია, აღბათ**, უღელტეხილზე, აბა რა იქნება, მონადირეა!“ იდენტური ვითარებაა შედეგობითი II და შედეგობით-პირობით II-ის ოპოზიციასშიც: მესტიას დორინ **მიჩდა**, სერ მამა „მესტიაში ორჯერ ვყოფილვარ („ვარ ნამყოფი“, მეტად არა“ – მესტიას დორინ **მეჩდი**, სერ მამა! „მესტიაში ორჯერ თუ ვყოფილვარ („ვიქნები

ნამყოფი“), მეტად არა“. პირობით-შედევობით ფორმებში (ისევე, როგორც სუფიქსური წარმოების მყოფადსა და პირობითში) მთქმელის ვარაუდი კვლავ წარმოსახვითობას ეფუძნება, ეპისტემიკურობის წყარო კი აქაც ინფერენციაა – ანალიზი იმ ინფორმაციისა და ცოდნისა, რომელიც მთქმელს მოეპოვება და რომელსაც ის განაზოგადებს. რაც შეეხება ამ ზმნების წარმოებას, დავაზუსტებთ, რომ **ხედგარი/ხედგაროლ** („იქნებ {მო}უკლავს“, „იქნებ {მო}ეკლა“) ფორმებში (და, საერთოდ, ყველა გარდამავალ და მედიოაქტიურ ზმნაში) რეალური სუბიექტისა და მორფოლოგიური სუბიექტის (ასევე ობიექტების) ურთიერთმიმართება იმგვარია, როგორც **ხოდგარა/ხოდგარან** („{მო}უკლავს“, „მოეკლა“) ფორმებში, ხოლო თუ კი ვიზიარებთ მკვლევართა (ნ. ნათაძე, ა. არაბული, დ. მელიქიშვილი, მ. ბერიძე...) მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ III სერიის ფორმები წარმოშობით რელატიური (საობიექტო ვერსიის) სტატიკურ ზმნათა ინვერსიული ფორმებია (I რეზულტ., II რეზულტ. და III კავშირებით), მაშინ, ჩვენი აზრით, აღნიშნული ზმნები (პირობით-შედევობით I და II) სტატიკურ ზმნათა მყოფადისა და პირობითის ასევე ინვერსიაქმილი, რეინტერპრეტირებული ფორმებია, რომელთაც პარადიგმა გააგრძელებს დინამიკურ ზმნებში;

მაშასადამე, სვანურში საანალიზო ფორმები (მყოფადუსრული და -სრული, პირობითუსრული და -სრული, პირობით-შედევობით I და II) შესრულებული თუ შესასრულებელი მოქმედების შესახებ მხოლოდ სავარაუდო ცოდნას, აღბათობას გამოხატავენ; ვფიქრობთ, **ეპისტემიკა სვანურში (ისევე, როგორც მოქმედების აქტი) „მწკრივში უცვალელებლი“** (ა. შანიძე) **უღლები კატეგორიაა, მწკრივის ე ლ ე მ ე ნ ტ ი ა**: „მწკრივის ფარგლებში უცვალელებლი კატეგორიები მის ხერხემალს წარმოადგენენ. ქართული მწკრივის ელემენტებია: დრო, კილო, გზისობა, თანამდევრობა. სხვა ენაში შეიძლება სხვა ელემენტებიც იყოს, რომელიც მეტად გაზრდის მწკრივთა რაოდენობას“ – აღნიშნავს ა. შანიძე. სწორედ ამ „სხვა ელემენტის“, ამ შემთხვევაში **ეპისტემიკის კატეგორიის** არსებობა უნდა იყოს ერთ-ერთი საფუძველი სვანურში მწკრივთა სიჭარბისა თანამედროვე ქართულთან შედარებით. ამასთან ეპისტემიკურ ზმნურ ფორმებს ყოველგვარი მოდალური ლექსემისა თუ ნაწილაკის გარეშე შესწევთ პირობითის უნარი, სადაც დამოკიდებული წინადადება ხშირად სწორედ პირობითია, მთავარი და დამოკიდებული წინადადების შეერთება კი, ძირითადად, უკავშირობს, რადგან ზმნა-შემასმენელი თავად შეიცავს საჭირო ნიუანსს; აღნიშნულ ნაკვეთს ეს სინტაქსური ფუნქცია სწორედ **ეპისტემიკურობით** არის განპირობებული. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, ნათელია, რომ **ეპისტემიკა სვანურში დამოუკიდებელი მორფოსინტაქსური კატეგორიაა**.

ამრიგად, დავასკვნით, რომ ევიდენციალობა სვანურ ენაში, როგორც მორფოსინტაქსური კატეგორია, სრულად არის წარმოდგენილი ამ

ფენომენისთვის დამახასიათებელი ყველა ასპექტით, ხოლო თუ ე. კორდის სქემას (იხ. ზემოთ) გავიზიარებთ, მაშინ, შეიძლება ითქვას, სვანურში სპეციალური მორფოლოგიური საშუალებებით (მწკრივებით) გამოიხატება ირიბი ევიდენციალობის სხვადასხვა წყაროზე დაფუძნებული ორივე ტიპი: ა) **გადმოცემითი** (სხვისგან მიღებული) ინფორმაცია და ბ) **ეპისტემიკური** (ინფერენცული – გონების ჩართვით, დასკვნების გზით მოწოდებული) ინფორმაცია, რომელიც, ძირითადად, ეყრდნობა მთქმელისთვის ცნობილ ფაქტებს.

ლიტერატურა

- თოფურია ვ.**, შრომები. I. თბილისი, 1967
- მაჭავარიანი გ.**, ასპექტის კატეგორია ქართველურ ენებში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. IV. თბილისი, 1974
- შანიძე ა.**, ქართული გრამატიკის საფუძვლები. თბილისი, 1973
- ჭუმბურიძე ზ.**, მყოფადი ქართველურ ენებში. თბილისი, 1986
- Козинцева Н.**, Типология категории засвидетельствованности. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург, 2007
- Корди Е.**, Категория эвиденциальности во французском языке. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург, 2007
- Ницолова Р.**, Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург, 2007
- Сумбатова Н.**, Категория эвиденциальности в сванском языке. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург, 2007
- DeLancey S.**, The mirative and evidentiality/Journal of Pragmatics, 2001, Vol.33
- Willett Th.**, A cross-linguistic survey of evidentiality, Studies in Language, 1988

К. Маргиани-Субари (Тбилиси)

К вопросу эвиденциальности в сванском языке

Проблема эвиденциально-эпистемичности давно является предметом интереса лингвистов. Еще в начале XX века она привлекла внимание и была описана исследователями языков американских индейцев Ф. Боасом (1911), Э. Сепиром (1912) и др.

Восприятие, также как и толкование, эвиденциальности разнородно с точки зрения специалистов различных языков; часть языковедов (Гивон, Дендале, Тасмовски, Ньюитс..) считают, что категорию эвиденциальности можно понимать двояко: широко и узко. В широком понимании, эвиденциальность и эпистемическая (предположительная, неуточненная) модальность рассматриваются как одна категория, а в узком понимании – это две различные категории, исходя из того, что у них различается смысловая сторона. **Эвиденциальность** оценивает источник информации, а **эпистемика** – достоверность информации (Корд 2007, 254). Деленс рассматривает эвиденциальность как **оппозицию «идеальным знаниям» и «отклоненным, удаленным от нее знаниям»**, т.е. маркированный и немаркированный статус знаний (Деленс 2001, 380).

Мнения об источниках информации в большей или меньшей степени различны, однако в основном все же выделяют три самых распространенных источника: **непосредственное восприятие** органами чувств – **прямая эвиденциальность** и **косвенное восприятие** – **косвенная эвиденциальность**, делящаяся на два типа: **передаваемая** (полученная от других) информация и **инференция** – информация, переданная в результате сделанных заключений с подключением сознания, в основном опирающаяся на известные для говорящего факты (Корд 2007, 255).

Разнородность сути эвиденциальности и мнений о ее источниках обусловлена различным строением языков и их различной спецификой. Соответственно, различны и средства выражения указанной категории, которые в основном делятся на три типа: 1) специальные грамматические формы, для которых данное значение является единственным; 2) **многозначные грамматические формы**, использованные по своему неосновному значению, **функционально**; 3) **лексические средства** в определенных синтаксических конструкциях. Возможно, что в каком-нибудь из языков не существует

грамматических либо лексических форм для выражения эвиденциальности; в таком случае информация об источнике и лице, непосредственно предоставившем информацию, передается в широком контексте (Ницолова 2007, 108).

Эвиденциальность в картвельских языках в основном рассматривают как «передаваемость», акт невидимого действия, который на уровне морфосинтаксиса надлежало изучен также на примере данных сванского языка известными картвелологами (В. Топуриа, А. Шанидзе, Г. Мачавариани, А. Ониани, З. Чумбуридзе, И. Чантладзе, В. Бёдер, М. Палмаитис...), а **эпистемика в сванском языке еще не признана ни одним из исследователей в качестве морфосинтаксической категории** (возможно по причине неполноты парадигмы спряжения сванского глагола, или по причине влияния аналогии других языков, в большинстве которых она является всего лишь модальностью). Более того, в специальной литературе высказывается мнение (Willett 1998, 75), что в грузинском языке имеется эвиденциальный перфект в широком понимании эвиденциальности (без последующих аспектов), и что "в сванском языке, как и в грузинском, более тонкая дифференциация форм косвенной эвиденциальности отсутствует, а их значение является достаточно широким" (Сумбатова 2007, 329).

В международной лингвистике часть исследователей (Виллет, Козинцева) рассматривают эпистемику, как косвенную эвиденциальность, основным же источником информации названа **вербальность** (речь III лица, голоса в народе, фольклор...) и **инференциальность** (заключение говорящего, которое он вынес на фоне своих знаний и явлений реального мира). Учитывая данные интерпретации, мы не можем согласиться с мнением зарубежных исследователей о том, что в грузинском и сванском языках эвиденциальные формы ограничиваются всего лишь фактом заглазости без последующей детализации-дифференциации. Как видно, здесь они рассматривают эвиденциальность в рамках заглазости или «чужой речи» частицами, в семантике которых действительно подразумевается только невидимость или передаваемая информация, без оценки достоверности/неподтвержденности данной информации.

Исследование показало, что в сванском языке существуют ряды (до сих пор не зафиксированные в парадигме), **единственное значение** которых о событии является предположением/вероятностью знаний, однако не потому, что говорящий не является очевидцем (семантика пересказываемости или заглазости в данных формах не фигурирует), а потому, что рассуждает, прогнозирует на основании инференции, на основании разграничения собственных знаний и опыта.

Данные глаголы именно благодаря эпистемике иногда создают в собственных же рядах оппозицию формам особого образования (нейтральное будущее – инференциальное будущее, нейтральное условное – инференциальное условное), а иногда с другими рядами (условно-результативное I – результативное I, условно-результативное II – результативное II).

Как известно, в сванском языке, в сравнении с грузинским, один из «преобладающих» скрив (А. Шанидзе) – будущее несовершенное. В грузинском языке с семантической точки зрения не имеется равного ему ряда. В сванском языке будущее совершенное отличается от будущего несовершенного не только аспектом, но и способом образования: имеется три пути образования данной скривы: 1. преверб + основа настоящего; 2. основа настоящего + суффикс, образующий будущее совершенное; 3. преверб + основа будущего + суффикс (Топурия 1967, 116). Будущее, образуемое суффиксальным способом, отличается своей эпистемичностью только от будущего, образованного посредством преверба: **čwadgäri** “убьёт” – а **čwadgärne** (взятое отдельное слово, без контекста) в грузинском соответствует опять же форме «убьёт», но в действительности эти две формы будущего имеют две различные сферы применения: т.е. **нейтральное будущее** сванского и будущее грузинского языка полностью восполняют друг друга (как с точки зрения принципов образования, так и семантически), **эпистемичное будущее** в сванском полностью инференциально, оно включает в себя нюансы рассуждения, прогнозирования в отношении выполняемого действия. Таким образом: **косвенная эвиденциальность (эпистемичные формы) в сванском языке маркирована только в том случае, когда сам говорящий считает, что переданная им информация недостаточно надежна или сомнительна. Прямая эвиденциальность (нейтральные формы) не нуждаются в особом маркировании!** Ср.:

Laxwte dōsg **ž'ōdri{ne}**, liṭexsi žixočše – «[если] я рано пойду в горы, успею также вернуться», но Laxwte dōsg **žiyuri** i liṭexsi žixočše “я рано **поднимусь** в горы и успею также вернуться» – первое предложение требует формы эпистемичного будущего (**ž'ōdri{ne}**–[если] пойду), так как речь идет о предпосылке основного действия, соответственно мы получаем гипотаксическую синтаксическую конструкцию, в которой придаточное предложение является условным; в данной конструкции в сванском, как мы видим, не фигурирует подчинительный союз («если»), так как условность заложена в самой глагольной форме; во втором случае применение нейтрального будущего дало нам сложносочиненную конструкцию. Что касается форм будущего несовершенного, Варлам Топурия отмечает, что «их восполняет будущее составное русского языка,

в грузинском и мегрельском мы передаем его описательно: форма конъюнктив I + «может» (Топурия 1967, 112) – данное разъяснение само собой говорит об эпистемичности этих глаголов: ведь лексема «может» выражает именно неуточненность, сомнительную предположительность! Зураб Чумбуридзе отмечает, что в сванском языке «очень часто один и тот же глагол по-разному образует формы будущего совершенного, что лишней раз подчеркивает то обстоятельство, что формы будущего в сванском языке образованы сравнительно недавно, и процесс их формирования полностью еще не завершен» (Чумбуридзе 1986, 184). Мы считаем, что сванский язык создал усложненные, морфемизированные формы именно для выражения семантики, имеющей особый оттенок значения, а грузинский язык все вышеуказанное в данном случае возложил на контекст. Однако нам видится возможным и другое предположение: будущее несовершенное исторически действительно является настоящим, как это предположил Гиви Мачавариани, но только на самом деле это **инференционное настоящее**, в последующем функционально совместившее в себе также и будущее (эти формы в соответствии с контекстом по сей день используются в обоих временах: так например: берšw е҃хе отāxisga im **xašdба?** «Что ребенок делает в той комнате?» Ответ: **išdralwni** “Наверное играет”, Ср. **išdräl** “играет”). В случае правильности данной точки зрения получается, что в сванском имеется не только две формы будущего, но и две формы настоящего: нейтральная (прямо эвиденциальная) и эпистемичная (косвенно эвиденциальная, инференциальная).

Эпистемичная семантика также является знаковой для форм, известных в сванском языке под названием “условных”. Ср. прошедшее несовершенное: **äjrda** “писал” – несовершенное условное: : **äjrunöl** “может быть писал”; нейтральное совершенное условное (многократное): **čwäjrda** “написал бы” – эпистемичное совершенное условное: **čwadijrīs čwadijrasgw/čwadijrina** “предположительно, написал бы”, “если написал бы”, “наверное написал бы”...

Инференциальная эвиденциальность (эпистемичность) является еще более значимо характерной для подтвержденных и квалифицированных нами за последнее время I и II условно-результативных форм переходных и медиаактивных глаголов. **Эти глаголы образуют семантическую оппозицию с I и II результативным только под знаком неуточненности, потенциальности действия:** Ср. **xodgara** “поубивал (хоть один раз... экспериентив))” – **xedgäri** “может быть (возможно/наверное) поубивал”, **xozeläla** “ходил” – **xezeläli** “может быть (наверное) ходил”, **xočda** “бывал (“побывал”))” – **xecđi** “может быть (возможно/наверное...) бывал”: **bädis xwäj germanel xodgara** – “Бади **оказывается**

убил (“поубивал”) много немцев” – *bādis xwāj germanel xedgāri* “Бади **наверно** **убил** много немцев («наверное поубивал»); *Giorgis xwāj xozelāla tanāyka, metxwjár li!* – “Георгий много **ходил** по перевалу, он охотник!” – *Giorgis xwāj xezelāli tanāyka, ayo māj ĩra, metxwjár li!* Георгий, **наверное**, много **ходил** по перевалу, а как же, он ведь охотник!” Идентично положение и в оппозиции результативного II и результативно-условного II: *Meṣṭias ijorin mičda, ser māma* – “В Местиа я бывал дважды (“побывал”), не более” – *Meṣṭias ijorin mečdi, ser māma!* “Я два раза бывал в Местиа (“**бывал** **наверно**”), не более”. В условно-результативных формах (также как и в будущем и условном суффиксального образования) предположение говорящего опять же основывается на воображаемом рассуждении, источником же эпистемичности и тут является инференция – анализ той информации и знаний, которыми говорящий располагает и которые он обобщает. Что касается образования этих глаголов, уточним, что в формах (и вообще во всех переходных и медиоактивных глаголах) **xedgāri** (результативно-условное I) **xedgarōl** (результативно-условное II) взаимосвязь реального субъекта и морфологического субъекта (а также объекта) такова, как и в формах **xodgara** (результативное I) **xodgarān** (результативное II), а если учесть мнение исследователей (Н. Натадзе, А. Арабули, Д. Меликишвили, М. Беридзе...) о том, что формы III серии по происхождению являются инверсивными формами релятивных (объектной версии) статических глаголов (I результ., II результ. и III кон.), по нашему мнению, указанные глаголы (условно-результативное I и условно-результативное II) также являются инверсионно образованными, реинтерпретированными формами будущего и условного статических глаголов, продолжившими парадигму в динамических глаголах.

Таким образом в сванском языке анализируемые формы (будущее несовершенное и будущее совершенное, условное несовершенное и – условное совершенное, условно-результативное I и условно-результативное II) выражают только предположительное знание вероятности выполненного или выполняемого действия. Мы думаем, что **эпистемика в сванском языке (как и акт действия) является «неизменной в ряду» категорией спряжения** (А. Шанидзе), э л е м е н т о м **скривы**: «в пределах скривы неизменные категории являются ее стержнем. Элементы грузинской скривы: время, наклонение, залог, последовательность. В другом языке могут быть и другие элементы, которые расширят количественный состав скрив» – отмечает А. Шанидзе. Именно наличие этого «другого элемента», в нашем случае **категории эпистемики**, должно являться одним из оснований избытка скрив в сванском языке, в сравнении с современным грузинским языком. Вместе с тем эпистемичные глагольные формы без каких-

либо модальных лексем или частиц обладают способностью к гипотаксису, где зависимое предложение часто является именно условным, а соединение главного и зависимого предложений, в основном, является бессоюзным, так как глагол-сказуемое сам содержит необходимый нюанс; эта синтаксическая функция обусловлена ничем иным, как **эпистемичностью**. Исходя из вышесказанного, думаем совершенно очевидно, что **эпистемика в сванском языке является независимой морфосинтаксической категорией**.

Таким образом, мы делаем заключение о том, что эвиденциальность, как морфосинтаксическая категория, полностью представлена в сванском языке во всех аспектах, характеризующих данный феномен, а если учесть схему Э.Корда (см. выше), можно сказать, что в сванском языке посредством специальных морфологических средств (скрив) выражаются оба типа, опирающиеся на различные источники эвиденциальности: а) **пересказывательная** (полученная от других) информация и б) **эпистемичная (инференциальная** – с подключением сознания, переданная в результате сделанных заключений) информация, которая, в основном, опирается на известные говорящему факты.

Литература

Деленс 2001 - DeLancey S., The mirative and edibility/Journal of Pragmatics.

Козинцева 2007 - Козинцева Н., Типология категории засвидетельствованности. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург.

Корди 2007 - Корди Е., Категория эвиденциальности во французском языке. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург.

Мачавариани 1974 - Мачавариани Г., Категория вида в картвельских языках, Вопросы структуры картвельских языков, IV.Тбилиси (на груз. яз.).

Ницолова 2007 - Ницолова Р., Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург.

Сумбатова 2007 – Сумбатова Н., Категория эвиденциальности в сванском языке, Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Санкт-Петербург.

Топуриа 1967 – Топуриа В., Труды, т. I (Сванский язык, глагол). Тбилиси.

Чумбуридзе 1986 – Чумбуридзе З., Будущее время в картвельских

языках. Тбилиси (на груз. яз.).

Шанидзе 1973 – Шанидзе А., Основы грамматики грузинского языка. I. Морфология. Тбилиси (на груз. яз.).

Willett 1988 – Willett Th., A cross-linguistic survey of evidentiality, Studies in Language.

K. Margiani-Subari (Tbilisi)

Towards the Issue of Evidentiality in Svan

Summary

Among the modern Kartvelian languages Svan is distinguished by archaic feature. At the same time as an unwritten language differently from Georgian Svan is characterized by detalization of nuance through morpologization (and not through context) that is seen in studying the issue of evidentialism. In Svan a category of evidentiality acts in morphological as well as syntactical sphere. The following types of evidencialism are distinguished in morphology;

a) opositivness of screeves marked by an evidencialism marker in the conjugative system of a Svan verb;

b) lexical means which express the semantics of evidenciality-epistemicity in certain syntactic constructions;

c) a partical system of “others words’ or the evidenciality based on narrative information.

In Svan the interrelation of an **information source** and indirect evidenciality (**an action act**) is studied and is considered to be a morphological category. Evidenciality - **epistemicity** related with **obviousness of information** is not considered to be a characteristic feature of Svan today.

1. There are several forming ways of future in Svan (V. Topuria), but they do not differ from each other by a model (as it is considered in special literature). Future **with a particle (čw-adgāri** “He/She will kill sth/sb”) (**čw-ad-dagrisg/čw-a-dgār-ne** is neutral, direct evidencial, without additional sub-nuances (“ideal knowledge” S. Delence). Future **of suffixal origin** is inferencive. It contains argumentation, possibility, prognose.

Thus: **in Svan indirect evidentiality is marked only then when a narrator thinks that the information narrated by him/her is trustworthy or doubtful.**

These two future forms have distributed the usage sphere as well: **ḱāōṭṭced nne**, žixwiṭwri (1) "If I read, I'll learn", but **ḱaxwiṭwdāni** i žixwiṭwri (2) "I'll read and learn" needs an **epistemic future** as a pre-condition is narrated. Relevantly, even a syntactical construction in which a subordinate clause is conditional hypotactic. In other case using of **neutral future** gave us a coordination: future continuous (**adgar-un-i** "He/She would be killing sb/sth") is epistemic. We believe that here the morpheme – **un-** materially does not coincide with the forms' suffix of conditional and "non-seen" screeves, but just it is connected with evidentiality.

2. Inferred epistemicity is of important characteristic feature for **the forms which are qualified as I and II conditional (epistemic)-resultative forms lately brought by us** in a conjugative paradigm of a Svan verb. All transitive and medio-active verbs have these and **only through the markers of unspicifisness potentiality of action they form semantic opposition at the forms of I and II resultative**; cf.: resultative **xodgara** "He/She killed sb/sth."- I resultative **xedgari** "Perhaps he/she killed sb/sth"; II resultative **xedgaran** "He/She has killed sb/sth" – II resultative conditional **xedgarōl** "Perhaps he/she has killed sb/sth".

3. Relevantly **in Svan epistemicity is an independent morpho-syntactical category** as: a) in Svan verb conjugation there are screeves (future continuous and future perfect, conditional continuous perfect, conditional-resultative I and II) which express only possible knowledge, probability; b) they form opposition at direct-evidential forms and some of them at indirect-evidential forms expressing unseeness: direct-evidential future **čwadgari** "He/She will kill sb/sth" – indirect-evidential (epistemic) future perfect **čvadgarne** "Probably he/she will kill sb/sth"; direct-evidential present **adgari** "He/She is killing sb/sth" – indirect evidential I resultative (perfect present) **xadgarena** "Apparently he/she has killed sb/sth" – epistemic-resultative I (present perfect) **xedgari** "He/She has possibly killed sb/sth"; c) epistemic verbal forms can form hypotaxis independently.

ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)

კითხვითობის -მა და უარყოფითობის -მ მორფემათა ისტორიისათვის აფხაზურში და მათი საერთო ამოსავლის კავშირი ქართული ენის ანალოგიურ კატეგორიებთან

კითხვითი ფორმები დიდ ნაირსახეობას იძლევა აფხაზურში. ჩვენი ინტერესის საგანს ამჟამად კითხვითობის -მა სუფიქსი წარმოადგენს, რომელიც კითხვითობის გამოსატყვის ერთ-ერთი საშუალებაა დადებით-კითხვით წინადადებაში, ანუ ისეთი სახის კითხვით წინადადებაში, რომელიც არ შეიცავს უარყოფით ნაწილაკს.

ზმნის დადებით-კითხვითი ფორმა კითხვითობის გამოსახატავად იყენებს -მა და -უ სუფიქსებს. ისინი დაერთვიან ზმნის ამა თუ იმ დროის ინფინიტურ ფორმას: ბ-ცო-მა? < ბ-ცაჭა-მა? „შენ (ქ) მიდიხარ?“, ე-ტუ-ბო? < ე-ტუ-ბაჭა-უ? „შენ (კ) ხედავ?“ (ლომთათიძე 1942).

უარყოფითობა აფხაზურში -მ მორფემით გადმოიცემა. მისი ადგილი ზმნაში დამოკიდებულია ზმნის სხვადასხვა მორფოლოგიურ პირობაზე: დინამიკურობა-სტატიკურობაზე, ფინიტურობა-ინფინიტურობაზე, მწკრივის რომელიაზე.

სტატიკურ ზმნებში უარყოფის -მ ნაწილაკი მუდამ ძირის შემდეგ დგას (სუფიქსია) ყველა ნაკვთსა და სიტყვათწარმოებით კატეგორიაში, დინამიკურ ზმნათა ფინიტური წარმოების აწმყოს, მყოფადი I-ის, მყოფადი II-ისა და ნამყო სრულის ფორმებში.

უარყოფის -მ ნაწილაკი მუდამ პრეფიქსია და, ჩვეულებრივ, ზმნის ძირის წინ იტყერს ადგილს დინამიკურ ზმნათა ფინიტური წარმოების ნამყო განუსაზღვრელის, ნამყო სრულის (აორისტის), ნამყო უკვეობითის, ნამყო წინარე წარსულის ფორმებსა და იმავე დინამიკურ ზმნათა ყველა ნაკვთის ინფინიტურ ფორმებში.

თუ დინამიკური ზმნიდანაა სახელი ნაწარმოები და მას უარყოფითი შინაარსი აქვს, უარყოფითი აფიქსი მ- იქნება სიტყვის თავში: ა-მ-ბაჭ „უხილავი“, აბარა „ხილვა“. პირიქით, თუ სტატიკური ზმნიდანაა ნაწარმოები სახელი და მას უარყოფითი შინაარსი აქვს, უარყოფითი აფიქსი -მ იქნება სიტყვის ბოლოში: ა-ტუ-მ „უცხო“.

ასეთივეა უარყოფის წარმოება აბსოლუტივშიც. აქ მ აფიქსის გარდა -ჟა სუფიქსიც დაერთვის ძირს (საფიქრებელია, ეს იგივე „ყოფნა“ ზმნის ფუძეა). მ- და -ჟა დინამიკურ ზმნებში დაშორებულია ერთმანეთს: სე-მ-ცა-ჟა „მე წაუსვლელად“, ი-ყა-სე-მ-წა-ჟა „მე რისამე გაუკეთებლად“.

სტატიკურ ზმნაში აქაც **-მ** სუფიქსია, ზმნას მთლიანად ერთვის **მ-კა** ბოლოში: **მ-სგ-მა-მკა** „მე მის უქონლად“.

ქ. ლომთათიძის აზრით, ზემოთ აღნიშნული ვითარება იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ენაში დინამიკურ და სტატიკურ ზმნათა დაპირისპირების ერთ-ერთ ნიშნად გამოყენებულ იქნა უარყოფის აფიქსის ადგილმდებარეობაც (ლომთათიძე 1953).

სწორედ **-მ** ფორმანტის ასეთი ფორმით გამოყენების აღნიშნულმა შემთხვევამ მიიქცია ჩვენი ყურადღება.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აფხაზურის კითხვითობის **-მა** ფორმანტი უარყოფითობის შინაარსსაც უნდა შეიცავდეს და ამით უნდა იყოს განპირობებული ამ ორი **-მა** და **-მ** ფორმანტის (**-მ**) მასალობრივი ერთიანობა. ამ მოსაზრების საფუძველს იძლევა შემდეგი გარემოება: იგი (**-მა** ფორმანტი) მხოლოდ იმ შემთხვევაში იხმარება, როდესაც წინადადება არ შეიცავს უარყოფით ნაწილაკს. სავარაუდოდ, ამ ნაწილაკით გადმოიცემა კითხვის, დაახლოებით ასეთი, შინაარსი: **ბ-ცო-მა? < ბ-ცაჭა-მა?** „შენ (ქ) მიდიხარ? (არა?) ან: **მ-ჭ-ბო? < მ-ჭ-ბაჭა-უ?** „შენ (კ) ხედავ?“ (არა?).

სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მხოლოდ ზმნის დადებით-კითხვით ფორმაში **-მა** სუფიქსის გამოყენება შესაძლოა იმის გამო ხდებოდეს, რომ კითხვითობა-უარყოფითობის ერთნაირი მორფოლოგიური ინვენტარით გადმოიცემა მათი საერთო წარმოშობით აიხსნება.

აფხაზურის ვითარება ძველ ქართულში კითხვითი ა- ნაწილაკის გამოყენებას მოგვაგონებს: „იაკობ მანდა არსა?“ (შუშანიკის წამება, 52) რაც, შესაძლოა, ნიშნავდა: „იაკობი მანდ არის, არა?“

„და ოდეს ისადილნეს, ჰრქუა სიმონ-პეტრეს იესუ: სიმონ იონაჲსო, გი უარ მუა უფროის ამათსა?“... (იოვანე, 21,15).

„ჰრქუა მას მერმეცა მეორედ: სიმონ იონაჲსო, გიყუარ მუა?“ (იოვანე, 21,16).

„კუალად ჰრქუა მას იესუ მესამედ: სიმონ იონაჲსო, გიყუარ მუა?“ (იოვანე, 21,17).

ანუ, ხომ გიყვარვარ ამათზე მეტად (არა?)

ანუ, ხომ გიყვარვარ (არა?)

ანუ, ხომ გიყვარვარ (არა?)

და სამივე შეკითხვისა და პეტრე მოციქულისაგან დადებითი პასუხის შემდეგ მაცხოვრის მოწოდება უნდა გულისხმობდეს: „(თუ გიყვარვარ,) დამწყესენ ცხოვარნი ჩემნი“... თითქოს კითხვითობის **-ა** მორფემა შეიცავს გარკვეულ აპელაციურობასაც. რაღა თქმა უნდა, ზემოთ მოყვანილი ამონარიდის ჩვენ მიერ შემოთავაზებული ასეთი ინტერპრეტაცია ჰიპოთეტურია.

-ა ნაწილაკის შესახებ ქართულში დიდძალი სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს (ბაბუნაშვილი, შანიძე, უთურგაიძე...).

თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა გვაქვს, ძველი ქართული იქ -ა ნაწილაკს აღარ იყენებს, მაგ.: „სადა არიან წყალობანი შენნი უფალო?“ (ფს. 88, 50) (უთურგაიძე 1966, 216).

-ა ნაწილაკი უნდა ჩაითვალოს კითხვის გრამატიკულ მორფემად (უთურგაიძე 1966, 217).

კითხვითი -ა ნაწილაკი საერთო ქართველურია: ძველ ქართულში დადასტურებულ კითხვით -ა ნაწილაკს სხვა ქართველურ ენებში მოეპოვება კანონზომიერი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური შესატყვისები: სვანური -ა და მეგრული -ო, მათ მხოლოდ კითხვის წარმოება ევალებათ. (უთურგაიძე 1966, 214).

ა-სთან დაკავშირებით სვანურში თ. უთურგაიძეს უნდებოდა კითხვა: (მირესა? ხოხესა? ხოხალესა?-ს -ესა მთლიანი აფიქსია თუ იშლება? იგი ვარაუდობს, რომ -ესა დაბოლოება მიღებულია ჰა „თუ“ და დესა „არა“ ნაწილაკის შეერთებით პროკლიტიკა-ენკლიტიკისა და ელიზიის შედეგად, რაც ჰიატუსითაა გამოწვეული, ჰა+დესა იძლევა -ესა დაბოლოებას ანუ დაბოლოება შეიცავს უარყოფით ნაწილაკს (უთურგაიძე 1966, 219).

ჩვენ გვგონია, რომ ქართულის კითხვითობის ა-ც უარყოფითი „არა“ ნაცვალსახელიდან უნდა მომდინარეობდეს, რომელიც თავის მხრივ „არსებობა/ყოფნა“, ზმნასთან უნდა იყოს კავშირში... ეს არა ნაცვალსახელია და არა ნაწილაკი, მიღებული არ+რა-საგან ორი თანხმონის შეერთებით და შემდეგ ერთ-ერთის გაუჩინარებით (შანიძე 1980, 103) (< არა-რა, არ-რა...) ეს ნაცვალსახელი თანამედროვე ქართულში აღარ გვხვდება: შე-მორჩენილია მხოლოდ ზმნით გათიშულ სინტაქსურ კონსტრუქციაში: „იყო და არა იყო რა“ (შანიძე 1980, 103).

„არსებობა/ყოფნა“ ზმნასთან დაკავშირებით და მის ნაცვალსახელურ ძირებთან კავშირზე მრავალი მეტ-ნაკლებად გასაზიარებელი მოსაზრებაა გამოთქმული (შანიძე, იმნაიშვილი, აბულაძე, ჩიქობავა, ლომთათიძე, როგავა, ქურდიანი, არაბული, ოსიძე, ყარაია, კლიმოვი, გამყრელიძე, მაყავარიანი, სარუველაძე, ფენრიხი, სოსელია, ერთელიშვილი, ქავთარაძე, გაჩეჩილაძე, შენგელია, სუხიშვილი, შმიდტი, დეეტერსი, ბოუდერი...)

ჩვენი აზრით, შესაძლოა ა მომდინარეობდეს არა-საგან, *არმყოფი..., ხოლო რა ნიშნავს *მყოფს... ერთი შეხედვით, ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნებები არსებობა და არარსებობა, შესაძლოა, ენაში ერთი და იმავე მორფოლოგიური ინვენტარით გადმოიცეს: *ა+რა=არ+მყოფი, ეს ლექსიკური ერთეული შესაძლოა ერთდროულად ასახავდა გონიერისა და არაგონიერის არმყოფობას, შესაბამისად, ადამიანისა და ნივთისათვის იგი ერთნაირად გამოყენებადი იქნებოდა. არის: როგორც ნივთი, ისე ადამიანი, არ არის როგორც ნივთი, ისე ადამიანი... ე. ი. აქ გვაქვს ასეთი დაპირისპირება: არა და რა... მათი სემანტიკური მოდელირება შეიძლება როგორც მყოფი – არმყოფი...

აფხაზურში უარყოფითობის და კითხვითობის გამოსახატავად „აჟჟ“ < აჟზაარა „არსებობა/ყოფნა“ კოპულის შემცველი სიტყვა-

ნაწილაკიც გამოიყენება: **სარა სზაკუზ(ე)ი?** „მე ვინ, რა ვარ?“ ... მ-კუა... მომდინარეობს **ამაზაარა- აკზაარა** „ყოფნა-არსებობის“ სემანტიკის მქონე ზმნიდან...

აგებულების მიხედვით აფხაზური **მ-კა** ქართული **ა-რა-ს** ეკვივალენტური გამოდის: აფხაზური **მ-** ისევე შეიძლება იყოს უარყოფითობისა, როგორც ქართულის **ა-**. ანუ ქართული **არა < ა+რა**, „არმყოფი“, ხოლო აფხაზური **მკა < მ+კა** „არმყოფი“...

თავისთავად, ქართულის **ა-** და აფხაზურის **მ-** ერთი და იგივე ოდენობა ჩანს, ისინი ამჟამად უარყოფითობას აღნიშნავენ, ისტორიულად კი ორივე ყოფნა-არსებობის სემანტიკის ზმნიდან უნდა მომდინარეობდეს: „**ამაზაარა**“-დან – **მა-**, „არის“ ზმნიდან კი – **ა-**.

ენობრივი ფსიქოლოგიის თვალსაზრისით საგულისხმო თანხვედრაა. თავად **მაპ** „უარი“ შესაძლოა შედგებოდეს **მ + აპ < აპ** კოპულისაგან (ლომთათიძე 1974, 133).

საფიქრებელია, რომ ეს ორი მორფემა (კითხვითობის **მა-** და უარყოფითობის **მ-** ერთი და იმავე მნიშვნელობის საერთო მორფოლოგიურ ოდენობას, სავარაუდოდ, უარყოფის აღმნიშვნელ სიტყვა-ნაწილაკს წარმოადგენდა. (შდრ.: აფხ. **მამოჟ < მაჟმაჟ**, „არა“, **მაპ** „უარი“), შესაბამისად, მათი მატერიალური თანხვედრა არ უნდა იყოს შემთხვევითი.

მოსაზრებას მხარს უჭერს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემებიც:

ს. ჯანაშიას აზრით, სვანური **-ა** კითხვითი ნაწილაკი, ალბათ, ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებული ვარიანტია ***ა-**სი, რომელიც საერთო ქართველური კითხვითი ნაწილაკია (ძველი ქართული **-ა**, მეგრული **-ო**). ეს ქართველური **-ა** ფორმანტი გენეტურად ენათესავება ჩერქეზულ **-ა** სუფიქსს, რომელიც იმავე ფუნქციას ასრულებს როგორც სახელებთან, ისე ზმნასთან: **ის** „ზის“, **ის-ა?** „ზის?“ (ჯანაშია 1959, 102).

კითხვითობის და უარყოფითობის სემანტიკათა დაკავშირება არ არის მოულოდნელი ზოგადენათმეცნიერული თვალსაზრისით, ლოგიკურად დაკავშირებულ კატეგორიათა მაწარმოებელი მორფემებიც რომ მატერიალურ ერთიანობას ამჟღავნებდნენ, დასაშვებია, აქ განხილული აფხაზურის, ქართულისა და სვანურის ვითარება იძლევა საფუძველს ამ ორი კატეგორიისათვის – უარყოფითობა-კითხვითობისათვის ერთი საერთო ლოგიკური ამოსავალი მივიჩნიოთ.

ლიტერატურა

არაბული 1996 – ა. არაბული, ზოგი ცალთანხმოვნიანი ზმნური და სახელური ძირის ურთიერთმიმართებისათვის. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. VII. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.

ახალი აღთქმა 2008

გაჩეჩილაძე 1974 – პ. გაჩეჩილაძე, უვის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის. იკე, XIX. თბილისი.

ლომთათიძე 1997 – ქ. ლომთათიძე, ყოფნა-არსებობისა და ქონა-ყოლის გამომხატველ ზმნათა ძირეული ნაირსახეობების წარმომავლობა ქართველურ ენებში და მათ საერთო ამოსავალთან აბაზურ-აფხაზურ მონაცემთა კავშირი. ქართველური მემკვიდრეობა. I. ქუთაისი.

ლომთათიძე 1942 – ქ. ლომთათიძე, კითხვითი ფორმები აფხაზურში. სმამ. ტ. III, № 9. თბილისი.

ლომთათიძე 1953 – ქ. ლომთათიძე, ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში. იკე, V. თბილისი.

ლომთათიძე 1974 – ქ. ლომთათიძე, ფინიტობის -პ სუფიქსის წარმომავლობისათვის აფხაზურში, თსუ შრომები, 6-7 (151-152). თბილისი.

ოსიძე 1996 – ე. ოსიძე, ვარაუდები „არსებობისა“ და „ქონა-ყოლის“ აღმნიშვნელი ზოგი უძველესი ზმნის წარმომავლობის თაობაზე. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. VII. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.

როგავა 1979 – გ. როგავა, ძველი ქართული უვის ზმნის ფონეტიკური და სემანტიკური ვარიანტები ქართველურ ენებში. იკეწ, ტ. VI. თბილისი.

უთურგაიძე 1966 – თ. უთურგაიძე, კითხვითი -ა და -მე ნაწილაკები ქართულში. იკე, IV. თბილისი.

ქურდიანი 1996 – მ. ქურდიანი, კლასკატეგორიანი ენების გრამატიკულ სტრუქტურათა თეორიული მოდელირების ცდა. I. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. VII. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.

შანიძე 1980 – ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი III. თბილისი.

შენგელია 1978 – ვ. შენგელია, „ქონა-ყოლის“ აღმნიშვნელ ზმნათა სემანტიკური განაწილება ძველ ქართულში. იკეწ, ტ. V. თბილისი.

შუშანიკის წამება 1999 – იაკობ ცურტაველი, „წამება“ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა“. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია. თბილისი.

ჯანაშია 1959 – ს. ჯანაშია, შრომები. ტ. III. თბილისი.

Н. Мачавариани (Тбилиси)

К истории морфем вопросительности -ma и отрицания -m в абхазском и связь их общего происхождения с аналогичными категориями грузинского языка

В абхазском языке вопросительные формы весьма многообразны. Предмет нашего интереса на данный момент – вопросительный суффикс **-ma**, который является одним из средств выражения вопроса в положительно-вопросительном предложении, т.е. в вопросительном предложении такого типа, которое не содержит отрицательную частицу.

В положительно-вопросительной форме глагола для выражения вопроса используются суффиксы **-ma** и **-u**. Они примыкают к инфинитивной форме того или иного времени глагола: **b-co-ma?** < **b-cawa-ma?** «ты (ж.) идешь?», «**j-w-bo?**» «**j-wa-ba-w**» «ты (м.) видишь?» (Ломтатидзе 1942).

Отрицательность в абхазском передается морфемой **-m**. Ее место в глаголе зависит от различных морфологических условий глагола: динамичности-статичности, финитности-инфинитности.

В статических глаголах отрицательная частица **-m** всегда стоит после корня (является суффиксом), во всех временах и категориях словообразования, в формах настоящего, условного I, условного II и прошедшего несовершенного времени динамических глаголов финитного образования.

Частица отрицания **m-** всегда является префиксом и обычно занимает место перед корнем глагола в формах прошедшего неопределенного, прошедшего совершенного (аориста), прошедшего несовершенного, давно прошедшего времени динамических глаголов финитного образования и в инфинитивных формах всех времен тех же динамических глаголов.

Если имя образовано от динамического глагола и имеет отрицательную семантику, отрицательный аффикс **m-** будет находиться в начале слова: **amba^o** «невидимый», **abara** «видеть».

Напротив, если имя образовано от статического глагола и имеет отрицательную семантику, отрицательный аффикс **-m** будет в конце слова: **a^ogm** «чужой».

Таким же является образование отрицания в абсолютиве. Здесь помимо аффикса **-m-** к корню примыкает также суффикс **-k^oa** (надо полагать, что это тот

же самый корень глагола «быть»). **m** и **-k^oa** в динамическом глаголе отдалены друг от друга: **szmca^ok^oa** «я, не уходя».

В статическом глаголе **-m** также является суффиксом, к глаголу полностью примыкает **m-k^oa** в конце: **isemamk^oa** «я, не имея это».

По мнению К. Ломтатидзе, вышеуказанное положение должно объясняться тем, что в языке для противопоставления статических и динамических глаголов в качестве одного из признаков было использовано также местоположение аффикса отрицания (Ломтатидзе 1956, 5).

Именно указанный случай использования форманта **-m-** в такой форме привлек наше внимание.

Мы считаем, что формант вопросительности **-ma** в абхазском должен содержать в себе также и семантику отрицания, и этим должно быть обусловлено материальное единство (**-m-**) этих двух формантов: **-ma** и **-m-**. Основанием для подобного мнения является следующее обстоятельство: он (формант **-ma-**) употребляется только в том случае, когда предложение не содержит отрицательную частицу. Предположительно, этой частицей передается вопросительное содержание примерно следующего характера: **b-co-ma?** < **b-ca-w-a-ma?** «ты (ж.) идешь?» (нет?) или **j-w-bo**, < **j-w-bawa-u?** «Ты (м.) видишь?» (нет?).

Иначе говоря, использование суффикса **-ma** только в положительно-вопросительной форме глагола, возможно, происходит для того, чтобы передача вопросительности-отрицательности одинаковым морфологическим инвентарем объяснялась бы их общим происхождением.

Такое положение, отмечаемое в абхазском языке, напоминает нам употребление в древнегрузинском вопросительной частицы **-a**: «*iaqob manda arsa?*» что, возможно, означало: «Яков там, не так ли?».

da odes isadilnes, hrkua simon-petres iesu: simon ionajso, giqvar mea uprois amatsa?.... (iovane 21,15)

«Когда же они обедали, Иисус говорит Симону Петру: Симон Ионин! любишь ли ты Меня больше, нежели они?» (Иоанн 21, 15).

hrkua mas mermece meored: simon ionajso, giqvar mea? (iovane 21, 16)

«Еще говорит ему в другой раз: Симон Ионин! любишь ли ты Меня?» (Иоанн 21, 16).

qualad hrkua mas iesu mesamed: simon ionaiso, giqvar mea? (iovane 21, 17)

«Говорит ему в третий раз: Симон Ионин! любишь ли ты Меня?» (Иоанн 21, 17).

«Т.е. ты же любишь меня больше чем они? (не так ли?)»

«Т.е. ты же любишь меня (не так ли?)»

«Т.е. ты же любишь меня (не так ли?)»

И после трех вопросов и получения положительного ответа от Петра призыв Спасителя должен означать: «(Если ты любишь меня) паси агнцев моих»... будто бы морфема вопросительности **-а** содержит в себе определенную апелляционность. Разумеется, предложенная нами интерпретация выдержки является гипотетической.

В грузинской научной литературе немало исследований, посвященных частице **-а** (Бабунашвили, Шанидзе, Утургаидзе...).

Если в предложении мы имеем вопросительное слово, в древнегрузинском там не используется частица **-а**, например: „sada arian ṡqalobani ženni upalo? (Где же твои милости, Всевышний?)“ (Пс. 88.50) (Утургаидзе 1966, 216).

Частица **-а** следует расценивать как грамматическую морфему вопроса (Утургаидзе 1966, 217).

Вопросительная частица **-а** является общегрузинской: в других картвельских языках обнаруживаются закономерные фонетико-морфологические соответствия засвидетельствованной в древнегрузинском вопросительной частице **-а**: сванская **-а** и мегрельская **-о**, на них возлагается только лишь функция вопроса (Утургаидзе 1966, 214).

В связи с **-а** к сванском у Т. Утургаидзе возникает вопрос (в словах *miresa?* *xoxesa?* *xoxalesa?* **-esa** это полный аффикс или он разлагается?). Ученый предполагает, что окончание **-esa** получено слиянием частиц **ha** «если» и **desa** «нет» в результате проклитики-энклитики и элизии, что вызвано гиатусом, **ha+desa** дает окончание **-esa**, т. е. окончание содержит в себе отрицательную частицу (Утургаидзе 1966, 219).

Мы полагаем, что грузинское вопросительное **-а** также должно происходить от отрицательного местоимения „ага“ „нет“, которое, в свою очередь, должно быть связано с глаголом *arseboba/qorpa* «существовать/быть», это „ага“ „нет“ – местоимение и „ага“ „нет“ - частица образованы от *ag+ra* (нет+что) путем слияния согласных и последующим исчезновением одного из них (Шанидзе 1980, 103) (< *aga-ra*, *ag-ra*...). Это местоимение уже не встречается в современном грузинском языке: оно сохранилось только лишь в синтаксической конструкции, разъединенной глаголом: „*iqo da ara iqo ra*“ (жил-был) (Шанидзе 1980, 103).

Относительно глагола «существовать/быть» и его связи с местоименными корнями высказан целый ряд мнений (Шанидзе, Имнаишвили, Абуладзе, Чикобава, Ломтатидзе, Рогава, Курдиани, Арабули, Осидзе, Чараиа, Климов, Гамкрелидзе, Мачавариани, Сарджвеладзе, Фенрих, Соселиа, Эртелишвили, Кавтарадзе, Гачечиладзе, Шенгелия, Сухишвили, Шмидт, Деетерс, Бёдер...), с которыми можно в большей или меньшей степени согласиться.

По нашему мнению, возможно **-а** проистекает от **ar-** **armqori* (не существующий...), а **ra** означает **mqori* (существующий...). На первый взгляд, противоречащие друг другу понятия существовать и не существовать, в языке

могут быть переданы одним и тем же морфологическим инвентарем: *a+ga = ag+mqori (a+ga = не+существующий); эта лексическая единица возможно одновременно отражала несуществование разумного и неразумного, соответственно, для человека и предмета она могла использоваться в одинаковой мере. agis (есть): как предмет (вещь), так и человек; ag agis (нет) как предмета, так и человека..., здесь мы имеем такое противостояние: **ara** и **ra...** (нет и что). Возможно их семантическое моделирование как **mqori** – **armqori** (существующий – несуществующий).

В абхазском для выражения отрицательности и вопросительности **aḱ°z** <**aḱ°zaara** «существовать/быть» используется и слово-частица, содержащая копулу: **sara sḱaḱ°z(e)i?** «Кто, что Я?» **m-ḱ°za amazaara** – **aḱ°zaara** из глаголов, имеющих семантику бытия-существования...

Согласно строению абхазское **m-ḱ°a** оказывается эквивалентным грузинскому **a-ra**: абхазское **m-** также может быть признаком отрицательности, как и грузинское **a-**, т.е. грузинское **ara** < **a-ra** «несуществующий», а абхазское **m-ḱ°a** < **m+ḱ°a** «несуществующий»...

Очевидно, груз. **a-** и абх. **m-**, одного и того же смысла, они на сегодняшний день обозначают отрицательность, исторически же обе морфемы должны происходить от глагола с семантикой быть-существовать: **ma-** от **amazaara**, **a-** – от **agis** (есть).

Само **mar** «отказ», возможно, состоит из **m** + **ap** < **aḱ°** копулы (Ломтатидзе 1974, 133).

Надо думать, что эти две морфемы (морфема вопросительности **ma-** и отрицательности **m-** представляли общий морфологический смысл одного и того же значения, вероятно, слово-частицу, обозначающую отрицание (ср. абх. **mamow** < **mawmaw**) «нет», **mar** «отказ», соответственно их материальное совпадение не должно быть случайным.

Это мнение подтверждается также данными других иберийско-кавказских языков.

По мнению С. Джанашиа, сванская вопросительная частица “-а вероятно является принятым на фонетической почве вариантом -а, которая представляет собой общегрузинскую вопросительную частицу (древнегрузинская -а, мегрельская -о). Этот грузинский формант генетически родственен черкесскому суффиксу -а, который выполняет ту же функцию как с именами, так и с глаголами: is „сидит“, isa? „сидит?“ (Джанашиа 1959, 102).

С точки зрения языковой психологии это примечательное совпадение.

Согласно строению абхазское **m-ḱ°a** оказывается эквивалентным грузинскому **a-ra**: абхазское **m-** также может быть признаком отрицательности,

как и грузинское **а-**, т.е. грузинское **ага** < **а+га** «не существующий», а абхазское **mq^oa** < **m-k^oa** «не существующий»...

Связь семантик вопросительности и отрицательности не является неожиданной с общезыковедческой точки зрения, также можно допустить то, что морфемы, производящие логически связанные категории, проявляют материальное единство. Рассмотренное здесь состояние абхазского, грузинского и сванского дает основание считать, что две категории – отрицательность и вопросительность – имеют общее логическое происхождение.

Литература

Арабули 1996 – А. Арабули, К взаимоотношению некоторых моноконсонантных глагольных и именных основ. Чикобавовские чтения. VII. Тезисы. Тбилиси (на груз. яз.).

Гаччиладзе 1974 – П. Гаччиладзе, К этимологии глагола *uvís*. «Иберийско-кавказское языкознание», XIX. Тбилиси (на груз. яз.).

Курдиани 1996 – М. Курдиани, Попытка моделирования грамматических структур языков, имеющих класс-категории. Чикобавовские чтения. VII. Тезисы, Тбилиси (на груз. яз.).

Ломтатидзе 1942 – К. Ломтатидзе, Вопросительные формы глагола в абхазском языке. «Сообщения АН ГССР», т. III, №9. Тбилиси (на груз. яз.).

Ломтатидзе 1953 – К. Ломтатидзе, Образование отрицательных форм глагола в абхазско-абазинских диалектах. «Иберийско-кавказское языкознание». V. Тбилиси (на груз. яз.).

Ломтатидзе 1974 – К. Ломтатидзе, К происхождению суффикса финитности *-р* в абхазском. «Труды ТГУ, В 6-7 (№151-152). Гуманитарные науки». Тбилиси (на груз. яз.).

Ломтатидзе 1996 – К. Ломтатидзе, Генезис корневых разновидностей глаголов обозначающих "быть", "существовать" и "иметь", "владеть" в картвельских языках и связь с их общим исходным вариантом абазино-абхазских данных. «Картвельское наследство». I. Кутаиси (на груз. яз.).

Мученичество св. Шушаник 1999 – Я. Цуртавели, "Мученичество св. Шушаник". Тбилиси (на груз. яз.).

Новый завет 2008 – Тбилиси (на груз. яз.).

Осидзе 1996 – Е. Осидзе, Предположения к происхождению некоторых древнейших глаголов *arseboba* и *kona-qola* – Чикобавовские чтения. VII. Тбилиси (на груз. яз.).

Рогава 1979 – Г.Рогава, Фонетические и семантические варианты древнегрузинского глагола *uvís* ("тот имеет его // ее") в картвельских языках. Ежегодник ИКЯ. VI. Тбилиси (на груз. яз.).

Утургаидзе 1966 – Т. Утургаидзе, Вопросительные частицы -а и -те в грузинском языке. ИКЯ, IV. Тбилиси (на груз. яз.).

Шанидзе 1980 – А. Шанидзе, Сочинения в 12 томах. III. Тбилиси (на груз. яз.).

Шенгелиа 1978 – В. Шенгелиа, Семантическое распределение глаголов со значением "иметь" в древнегрузинском языке. Тбилиси (на груз. яз.).

N. Machavariani (Tbilisi)

Towards the History of Interrogative *-ma* and Negative *-m-* Morphemes in Abkhaz and the Connection of Their Common Origin with Georgian Analogous Categories

Summary

In Abkhaz the usage of *-ma* suffix is one of the tools for expressing question in affirmative-interrogative sentence.

An affirmative-interrogative form of a verb uses *-ma* and *-u* suffixes for expressing a question. They are added to an infinitive form of this or that tense of a verb: *b-co-ma?* < *b-cawa-ma?* "Are you going?", *j-w-bo?* < *j-w-bawa-u?* – "Do you see?" (Lomtadze, 1942).

In Abkhaz negation is expressed by *-m-* morpheme. Its place in a verb is depended on different morphological conditions of a verb: dynamic-static, finitiveness – infinitiveness, kind of a screeve.

The paper expresses the viewpoint, that an Abkhaz interrogative *ma* formant could contain negation, as well and thus, this conditions a material unity (*-m-*) of these two formants *-ma* and *-m-*. This viewpoint is grounded on the following: this *-ma* formant is used only in that case, when there is no negative particle in a sentence. Supposedly, such contents of question is expressed by this particle: *b-co-ma?* < *b-cawa-ma?* "Are you going? (aren't you?)" or *j-w-bo?* *j-wa-bawa-u?* "Do you see? (don't you?)".

I think, that these two morphemes (interrogative *ma-* and negative *m-*) should have been a common morphological quantity of the same meaning, supposedly, a word-particle denoting negation (cf.: Abkh. *mamow...* < *mawmaw...* – "no", *map* – "refusal", that, according to K. Lomtadze's view, should be contain *m* + *ap* < *aḱ^o*copula (Lomtadze, 1974: 133). Accordingly, their material coinciding should not be accidental.

An Abkhaz situation reminds the usage of an interrogative *a-* particle in old Georgian: "*iaḱob manda arsa?*" – "Is Jacob there?" that means: "*iaḱobi mand aris, ara?*" – "Jacob is there, is not he?"

Many viewpoints are expressed on *a-* particle in a scientific literature (Babunashvili, Shanidze, Uturgaidze...).

I think, that Georgian interrogative *a-* should be also originated from *ara* "no" pronoun, that in its turn should be connected with the verb **existence/ to be**. This *ara* is a pronoun and not a particle originated through joining of two consonants *ar+ra* and then losing one of them (Shanidze, 1980: 103) - (< *ara-ra*, *ar-ra*...). This pronoun does not occur in modern Georgian. It is preserved only in a syntactic construction splitted by a verb: "*igo da ara igo ra*" (Shanidze, 1980: 103).

Generally, many viewpoints are expressed on the verb "existence/to be" and its connection with pronoun roots in a scientific literature (Shanidze, Imnaishvili, Abuladze, Chikobava, Lomtadze, Rogava, Kurdiani, Arabuli, Osidze, Tcharaia, Klimov, Gamkrelidze, Machavariani, Sarjveladze, Fähnrich, Soselia, Ertelishvili, Kavtaradze, Gachechiladze, Shengelia, Sukhishvili, Schmidt, Deeterce, Boeder...).

The connection *a* < **ar* "non-existence"... **ra* "existence" offered by me can be added to them. At a glance, opposite conceptions **existence** and **non-existence** can be expressed by the same morphological tools in a language: **a+ra=ar+mgopi* "non-existence". Possible this lexical entry should have expressed the non-existence of animate and inanimate, accordingly it should have been used for a human-being and an object similarly. Semantic modeling of *ara/ra* opposition could be as *armgopi – mgopi* "non-existence – existence". It is clear, that a root element is *-r-*.

In Abkhaz word-particles containing *aḵʰ* < *aḵʰzaara* "existence/to be" copula are used, as well: sara *zaḵʰz(e)i?* – "What/Who am I?", *m-ḵʰa*... "non-existence" from the verb having the semantics of *amazaara/aḵʰzaara* "to be/existence"

According to structure, Abkhaz *m-ḵʰa* comes to be an equivalent of Georgian *a-ra*: Abkhaz *m-* can be of negative like Georgian *a-* or Georgian *ara* < *a+ra* "non-existence" and Abkhaz *m-ḵʰa* < *m+ḵʰa* "non-existence"...

თ. მახარობლიძე (თბილისი)

ინვერსია და ერგატივიზაციის პროცესი

თანამედროვე ქართული ენათმეცნიერება აგრძელებს სამეცნიერო პოლემიკას ინვერსიის თემაზე. ჩვენ ერთ-ერთ წერილში ვწერდით, რომ “ის პირთა ნიშნები, რომლებიც მოცემული გვაქვს III სერიაში, დიაქრონიული თვალსაზრისით, სრულიად ცხადია, რომ არის არა პირდაპირი ობიექტის, არამედ ირიბი ობიექტის კუთვნილება, რამდენადაც სტატიკურ ზმნათა ფორმებში, რის საფუძველზეც გაფორმდა III სერია, პირდაპირი ობიექტი არასოდეს ყოფილა. ეს იყო ირიბი ობიექტი და ზუსტად ამიტომ სამპირიან ზმნაში ირიბ ობიექტს ზმნის გარეთ ტოვებს უღლების პარადიგმა. თუ გავიზიარებთ იმ მოსაზრებას, რომ თითქოს არ ხდება ინვერსია, უნდა ჩავთვალოთ, რომ - დაუხატავს (კაცს სურათი დედისათვის) აქ სურათი არის სუბიექტი (გნებავთ ინიციატორი). თუ პირველ და მეორე სერიაში სუბიექტი არის კაცი, პარადიგმა წინააღმდეგობრივი იქნება, თუ მას მესამე სერიაში სხვა გრამატიკული სუბიექტი გაუჩნდება. ეს ეწინააღმდეგება ფლექსიის ძირითად კანონებს. ნათელია, რომ III სერიაში არა გვაქვს ორდინარული სიტუაცია, მაგრამ მარკურთა ფორმობრივი ცვლა უფრო მისაღებია, ვიდრე შინაარსობრივი ხასიათის ცვლილებანი პარადიგმაში” (1, 193).

უდავოა, რომ როდესაც საუბარია ინვერსიაზე და ეს ხდება სინქრონულ დონეზე გარდამავალ ზმნაში (რომელიც შეიძლება იყოს ორპირიანი ან სამპირიანი), პირის ნიშანთა ცვლილება ეხება სუბიექტსა და პირდაპირ ობიექტს. საერთოდ, ახალი არაა, რომ აქტივი და პასივი კონვერსიული კონკრეტული ურთიერთმიმართების ფორმებია და, ამდენად, ნათელია, რომ “მე წერილს ვწერ” იქნება “წერილი იწერება” / “წერილი წერია”, სადაც ყოფილი პირდაპირი ობიექტი იქნება სუბიექტის როლში და ეს მოვლენა შესაბამისადაც არის გაფორმებული ქართული ენის მორფოლოგიაში. მაგრამ ამავე დროს ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ “მე წერილს ვწერ” ფორმისათვის უღლების რომელიმე პარადიგმაში ფლექსიის კანონებისათვის მიუღებელი ცვალებადი აქტანტებია მოსალოდნელი.

პროფ. თ. უთურგაიძე თავის წიგნში “ქართული ენის დონეთა ძირითადი მახასიათებლების ურთიერთზემოქმედებისათვის გლობალურ ენობრივ სისტემაში” ინვერსიასთან დაკავშირებით წარმოაჩენს განსხვავებულ თვალსაზრისს და წერს, რომ “შედგენი ყოველთვის პირდაპირი დამატებით არის გამოხატული” (გვ. 142) და იქვე ეწინააღმდეგება ამ დებულებას, როდესაც საუბრობს პერფექტის მიერ როლების განაწილებაზე და ეს შედეგი, ავტორის აზრით, უკვე სუბიექტია პერფექტში. თუმცა მკვლევარი ამჯერად პირდაპირ არ მოიხსენიებს მას სუბიექტად. იგი წერს: “მას დაუხატავს სურათი” – “სურათი” წარსული ქმედების შედეგია... და პერფექტულობის მოდელით, როგორც შედეგი, იღებს სუბიექტის ნიშანს, ხოლო “მას” აქაც შემსრულებელი აქტანტია და ობიექტის ნიშნით გამოიხატება” (გვ. 142). ამგვარად, თ. უთურგაიძის მიერ წარმოდგენილი პერფექტულობის კატეგორიის მიერ როლების განაწილების თეორიის არსი უცვლელია თუ არ ვცნობთ და არ ვადიარებთ ინვერსიის მოვლენას ენაში, მაშინ გამოდის, რომ სუბიექტად მივიჩნევთ ამ ნიშნებით გაფორმებულ აქტანტს. იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ზოგადად არ მოგვწონს “სუბიექტის” ტერმინი ან ცნება და გვსურს მისი გაშლა სემანტიკური ნიუანსების მიხედვით, აქაც ეს პრეტენზია იქნება, რომ მოთხოვნა თანაბრად უნდა გავრცელდეს სამივე სერიაზე. ყველა სხვა შემთხვევაში თ. უთურგაიძის მიერ წამოყენებული მოსაზრება შეუსაბამობაში აღმოჩნდება ფლექსიის ძირითად კანონებთან მიმართებაში და შეეწინააღმდეგება ენის, როგორც ფორმალურ-ფუნქციური სისტემის, განვითარების გზას. ნებისმიერი ახალი საენათმეცნიერო დებულებების მიღება ან არ მიღება სირთულეს არ წარმოადგენს, რამდენადაც ენა სისტემაა და ესა თუ ის მოსაზრება რამდენად მართებულია, ამას თვითონ სისტემა უჩვენებს.

იმ შემთხვევაში, თუ გავიზიარებთ პროფესორ თედო უთურგაიძის მოსაზრებას და ჩავთვლით, რომ მე დამიხატავს ნახატი ნახატი არის სუბიექტი, როგორც რეზულტატი და მე (კაცს) არის ობიექტი. დგება საკითხი: ეს მე (კაცს) რომელი ობიექტია პირდაპირი თუ ირიბი? მიცემით ბრუნვაში მდგარი ობიექტი ირიბს წააგავს, თუმცა თუკი პირდაპირმა ობიექტმა და სუბიექტმა გაცვაღეს როლები, მაშინ ეს პირდაპირი ობიექტი უნდა იყოს. პირდაპირი ობიექტი, საერთოდ, მეორესა და მესამე სერიებში სახელობითში გვევლულებოდა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სემანტიკურადაც მიუღებელია ამ აქტანტის პირდაპირ სამოქმედო ობიექტად გადააზრება. გამოდის, რომ ეს არის ირიბი ობიექტი, რაც ბრუნვის მიხედვით დასაშვებია. მაგრამ აქ უკვე მივიღეთ გარდაუვალი ზმნა. ასეთი ტიპის თვისობრივი ცვლილება კი სავსებით დაუშვებელია პარადიგმის კანონების მიხედვით. არც ერთ ენაში ფლექსია არ იცნობს ამ ტიპის ენობრივ მოვლენას.

ისმის მარტივი კითხვა: თუ პერფექტულობა ანაწილებს როლებს, მეორე სერიაში რატომ არ ხდება იმავე ტიპის მოვლენა, იქაც ხომ სრულ დროებთან გვაქვს საქმე (დაწერა, დაწეროს)?

აღსანიშნავია, რომ ზმნური აქტანტების უმარტივესი კლასიფიკაცია, ანუ ტრადიციული კლასიფიკაცია – სუბიექტი, პირდაპირი და ირიბი ობიექტები – გახლავთ საენათმეცნიერო აზროვნების უდიდესი მონაპოვარი. სხვადასხვა ნიუანსების მქონე აქტანტთა უნიფიკაცია და განზოგადება უნივერსალურია და თავის თავში მოიაზრებს ამ აქტანტთა ყოველგვარ სემანტიკურ შინაარსებს. ამრიგად, უძღების პარადიგმა (ანუ დრო-კილოთა სისტემა), სხვა დერივაციული კატეგორიებისაგან განსხვავებით, ვერ შეცვლის ამ აქტანტთა მორფოსინტაქსურ როლებს. საერთოდ, ნათელია, რომ ზმნის სამივე პირს (სუბიექტს, პირდაპირსა და ირიბ ობიექტებს) აქვს საკმაოდ ფართო სემანტიკური დიაპაზონი. მაგალითად, სუბიექტის ტიპების დახასიათება შეიძლება აქტიურობის გრადაციით, გვარის მიხედვით და, რა თქმა უნდა, კონკრეტული ზმნის სემანტიკით. ცნობილია ირიბი ობიექტის ფართო სემანტიკური სპექტრი დაწყებული ბენეფიციარით და დამთავრებული ლოკატივით. თუ აქცენტს გავაკეთებთ პირდაპირ ობიექტზე როგორც შედეგზე, მაშინ აქვე უნდა აღვნიშნოთ ის გარემოებაც, რომ ასეთივე შედეგი იქნება სხვა სერიებსა და მწკრივებშიც. თუ კაცს დაუხატავს ქალი - ქალი არის შედეგი, მაშინ თვისობრივად იგივე შედეგი უნდა იყოს მეორე სერიაშიც - კაცმა დახატა ქალი.

ხოლო პირველ სერიაში კაცი ხატავს ქალს აქტანტი “ქალს” არის მოსალოდნელი შედეგი. უნდა ითქვას, რომ შედეგი ყოველთვის არ არის ცალსახა - ანუ “მე მოვკალი კაცი” შედეგი არ არის “კაცი”, აქ შედეგია “მოკლული კაცი”. მესამე სერიაში “კაცს დაუხატავს ქალი”. შედეგი არ არის “ქალი”, აქ შედეგია “დახატული ქალი”.

თუ მივიღებთ იმას, რომ პირველ სერიაში “კაცი ხატავს ქალს” “ქალი” არის პირდაპირი დამატება და “კაცი” – სუბიექტი, მაშინ მესამე სერიაშიც იგივე გვექნება, ფორმობრივი ცვლილებების მიუხედავად. ეს გახლავთ ანბანური ჭეშმარიტება. რაც შეეხება, პერფექტის ფორმებში წინ წამოწეულ შედეგობრიობას, ეს სავსებით ნათელი ფაქტია, პერფექტი, როგორც დასრულებული მოქმედება თავისი შედეგითაა წარმოდგენილი და, შესაბამისად, ასეთ ფორმებს რეზულტატივებსაც უწოდებენ.

საქმე ისაა, რომ მესამე სერიაში ჩვენ გვაქვს ერგატივიზაციის მიმდინარე პროცესი. ერგატიული კონსტრუქცია სწორედ ობიექტის წინ წამოწევას გულისხმობს. ერგატივიზაციის პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ინვერსიის მოვლენის გამო ამ სერიაში ზმნის აქტანტების

შინაგანი – სემანტიკური დონის და გარეგნული ანუ მორფოლოგიური რეფერენციის დონის ვექტორები სარკისებურ ასიმეტრიას გვიჩვენებენ.

გამოყოფილ სტატისტიკურ ცალმხრივ უნივერსალიას: ინვერსია, როგორც ზმნური მოვლენა, მხოლოდ პოლიპერსონალურ (გარდამავალ) ზმნებშია შესაძლებელი.

პროფესორი თ. უთურგაიძე წერს: “ძალადობა ენაზე ემყარება დებულებას **მოქმედი უ თ უ ო დ ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ა** (ხაზგასმა ავტორისაა), ე.ი. თუ მოქმედია, გინდ ობიექტის ნიშანი ჰქონდეს, უსათუოდ სუბიექტად უნდა მივიჩნიოთ და პირის ნიშანთა ინვერსიის დაშვებაც აუცილებელი ხდება” (გვ. 143). ჩვენი შეხედულებით კი ძალადობა ენაზე ემყარება დებულებას **მოქმედი** ანუ სუბიექტი **უ თ უ ო დ** სუბიექტის ნიშნებითაა გაფორმებული. ეს დებულება უარყოფს ინვერსიას და ხელსაყრად მოიაზრებს პირდაპირ ობიექტს სუბიექტად.

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ასეთი საკითხების განხილვისას უპრიანი იქნებოდა ენობრივი ანალიზისათვის ჩვენ მიერ ხუთიოდე წლის წინ მოწოდებული ფუნქციურ-ფორმალური თეორიის გამოყენება. “ენა, როგორც უმაღლესი მატერია, არის ფორმისა და ფუნქციის მჭიდრო და კანონზომიერი ურთიერთობა. ამიტომაც ამა თუ იმ ენობრივი მოვლენის შესწავლა ფორმისა და ფუნქციის ურთიერთობის საფუძველზე უნდა მოხდეს. ფაქტობრივად, ჩვენ ვაერთიანებთ ამ ორი უკიდურესი მიმდინარეობის (ფორმალიზმისა და ფუნქციონალიზმის) საუკეთესო დებულებებს და **ახალი ფუნქციურ-ფორმალური რაციონალური მეთოდური მიდგომის თეორია შემოგვაქვს, რომლის მიხედვითაც, ესა თუ ის ენობრივი მოვლენა ხან ფორმიდან, ხან კი ფუნქციიდან გამომდინარე აიხსნება.** ერთი შეხედვით, ასეთი მიდგომა თითქოს არ არის ერთგვაროვანი და, როგორც მეთოდი, მიუღებელიც ჩანს, მაგრამ გავიხსენოთ თუნდაც ენათმეცნიერებისათვის უკვე ცნობილი კლასიფიკაციის კომბინირებული პრინციპის სქემა. ერთგვაროვნების პრინციპის დაცვა აუცილებელია ერთი კონკრეტული მიდგომის დროს, მაგრამ მოვლენათა ტიპოლოგიური განზოგადებისათვის და მისი საბოლოო ზოგადენობრივი მოდელის გასააზრებლად აუცილებელია თავად ენის მრავალმხრივობის გათვალისწინება, რაც, უპირველეს ყოვლისა, მდგომარეობს ენის ფორმისა და ფუნქციის ურთიერთმიმართების საკითხში. ენაში ფორმა და ფუნქცია ერთობას ქმნის. ამდენად, ცხადია, ეს ერთობა კვლევისთვისაც მნიშვნელოვანი იქნება. სათქმელი, აზრი, არსი ანუ **ფუნქცია არის პირველადი ამოსავალი, მაგრამ რიგ შემთხვევაში, როდესაც უკვე შექმნილია ენობრივი სისტემა, იგი უკვე დამოუკიდებლად, სისტემის კანონების შესაბამისად, ენობრივი ინერციით მუშაობს.** ასეთ დროს ყალიბდება ფორმალური ერთეულები, რომლებიც საკმაოდ დაცილებულია ფუნქციურ

საწყისს. ასეთ შემთხვევაში ფორმალური მიდგომა იქნება სწორი... ასეთი ტიპის ფუნქციას დაცილებული ფორმების ისტორიულ განვითარებას დიაქრონიული ტიპოლოგია გაარკვევს.

ბუნებრივია, რომ სინქრონიულად ფორმა და ფუნქცია ენაში თანაბარ შესაბამისობაში ვერ იქნება. რიგ შემთხვევაში ფუნქცია ახსნის ფორმას, ზოგან კი ფორმა ახსნის ფუნქციას. თუ ეს ორივე თანაბრად არ გავითვალისწინეთ, მაშინ სრულყოფილი ვერ იქნება ამა თუ იმ ენობრივი მოვლენის კვლევა. ასეთი მიდგომით ჩვენ ვაერთიანებთ ორ ინტერესს: ერთი მხრივ, ლინგვისტი თეორეტიკოსების ინტერესს ფორმალური ინვენტარისადმი და, მეორე მხრივ, ინტერესს ენობრივი ფაქტების ფუნქციური ახსნისადმი.” (გვ.7)

საერთოდ, დიაქრონიული გადმოსახედიდან შედარებით ადვილად მოხანს ენაში განვითარებული პროცესები. ასეთ დიაქრონიულ ბაზაზე კარგად აიხსნება სინქრონიული პროცესებიც. ფაქტია, რომ ქართულ ენაში ყალიბდება სპეციფიკური ერგატიული სისტემა და ამ მიმდინარე პროცესს უკავშირდება მოვლენათა რივი: ერთთემიანი, უთემისნიშნო და ფუძედრეკადი ზმნების ორ თემიანად გადაქცევის ტენდენცია და პროცესი; პირველი და მეორე სერიების გამიჯვნის დამატებითი მცდელობა თემის ნიშნებით, მესამე სერიაში მიმდინარე ისეთი პროცესები, როგორცაა ერგატიული დატივი სუბიექტისათვის, ინვერსია და თემის ნიშნათა არაობლივატორულობა. მიუხედავად მიღებული სალიტერატურო ნორმებისა, ფაქტია, რომ ენას ვერ გადაუწყვეტია “დამიხატია” თუ “დამიხატავს”. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ სალიტერატურო ნორმები, გარკვეული თვალსაზრისით, შეზღუდვებს უწევს ენას, ეს კი, ენის განვითარების თვალსაზრისით, არის ისეთი რამ, რასაც ენა რეალურად არასოდეს ემორჩილება. არაა გამორიცხული, რომ გარკვეული დროის შემდეგ მესამე სერიაში უთემისნიშნო ფორმები დაიმკვიდროს ნორმებად. ამ ტენდენციას კი განაპირობებს ის გარემოება, რომ თემის ნიშნები თავს იყრის პირველ სერიაში ნომინატიური კონსტრუქციის ფორმებში.

გარდამავალი ზმნების მეორე სერიაში გვაქვს ერგატიული ბრუნვა გარდამავალ ზმნებთან. აქ გვაქვს პერფექტი, რაც არის ქართული (და არა მარტო ქართული) ერგატივისათვის ერთ-ერთი საყრდენი მონაცემი. თუმცა აქ გვაქვს უსრული დროის ფორმებიც, რომლებიც, ინერციის კანონის მიხედვით, იმავე ტიპის ერგატიულ მოდელს ავსებენ. ეს კი ნიშნავს იმას, რომ პერფექტულობა ერთადერთი გადამწყვეტი ფაქტორი არაა ქართული ერგატიული კონსტრუქციისათვის. მესამე სერიის თავისებურება სწორედ იმაშია, რომ აქ გვაქვს ერგატიული დატივი და პერფექტულობა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართულში გარდამავალი ზმნების მეორე სერიაში ხდება განზოგადება, ეს არის ინერციის კანონის მოქმედება ერგატიული კონსტრუქციაა სრულ და უსრულ ფორმებთან. აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ ორიოდ სიტყვით შევეხოთ ინერციის კანონს ენაში. **“ინერციის კანონი... სხვა კანონებთან ერთად ქმნის ენის განვითარების შინაგან კანონს. ენის სისტემაში მუშაობს კლასიკური მექანიკის კანონები. ეს არც არის გასაკვირი, რამდენადაც ენა არის ცოცხალი ორგანიზმი და იგი განუწყვეტლივ განიცდის ევოლუციას.** ნიუტონის პირველი კანონი, რომელიც საფუძვლად დაედო კლასიკურ მექანიკას, ასე უღერს “ყოველი სხეული ცდილობს შეინარჩუნოს თავისი უძრაობის ან თანაბარი წრფივი მოძრაობის მდგომარეობა, ვიდრე იგი იძულებული არ გახდება მოდებული ძალების გავლენით შეიცვალოს ეს მდგომარეობა” (1687 წ.). ეს არის ინერციის კანონი.

ინერციის კანონი მუშაობს ენაშიც, ენის სისტემის ყველა უბანზე და მისი იერარქიის ყველა დონეზე. ენის განვითარების პროცესი პირდაპირ ექვემდებარება ამ კანონს. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ინერციის კანონის მოქმედება ამა თუ იმ ენაზე სხვა ენის გავლენის ფაქტებში, როდესაც გავლენის ქვეშ მყოფი ენა ინერციით ცდილობს გადააბგეროს შემოსული სიტყვები ან მისთვის ნაცნობი სემანტიკა მოახვიოს უცხო ერთეულებს. ენა, როგორც მაღალი მატერია, ცხადია, ემორჩილება შესაბამის კანონზომიერებებს. ენის განვითარების ინერციის კანონი ერთადერთია, რომელსაც შეუძლია ახსნას ენათა რეინტეგრაციის პროცესებში რეინტეგრირებულ ენათა მორფო-სემანტიკასა და სინტაქსში განვითარებული პარალელური ცვლილებები....

ენის განვითარების კანონი მარტივად ხსნის ნებისმიერი ანალოგიის მოვლენას ენაში. ხშირად ინერციის კანონი ასევე განაპირობებს რიგ სისტემურ ცვლილებებსაც. ფაქტობრივად, ენის განვითარების ინერციის კანონი ქმნის სიმეტრიულ კონსტრუქციებს ენაში“ (გვ. 9) ეს არის ასიმეტრიების კანონის საწინააღმდეგო მოვლენა. ყველა ენას ახასიათებს სისტემურობა, რადგანაც ენა არის სისტემა და ეს უნივერსალურია, თუმცა ყველა ენას აქვს თავისი ენობრივი ლოგიკა და გააჩნია თავისი კონკრეტული სისტემური მახასიათებლები. ის, რაც ენობრივ სისტემას ქმნის კონკრეტულ ენაში, ექვემდებარება შესაბამის ენობრივ ლოგიკას, მაგრამ, ამავე თვალსაზრისით, ყოველ ენას აქვს ასიმეტრიები. ლინგვისტური ასიმეტრიები ამ შემთხვევაში არ გულისხმობს იმავეს, რასაც პრაგმატული ენათმეცნიერების შესაბამისი ტერმინი, რომელიც გამოიყენება, მაგალითად, ასიმეტრიული დიალოგის ანალიზისათვის. ამ შემთხვევაში ჩვენ ვსაუბრობთ ენობრივი ლოგიკის ასიმეტრიებზე. ეს არის არასისტემური, განუპირობებელი ფორმები ენაში.

ყოველ ენას აქვს თავისი სახასიათო საიდუმლოებები ანუ ფორმობრივ-სემანტიკური ასისტემური მოვლენები და გარკვეული სირთულეები უცხოელთათვის. ნებისმიერი ყველაზე უფრო რთული სისტემაც კი ვერ ჩაითვლება სირთულედ ამ საიდუმლოებებთან შედარებით. სწორედ ეს წარმოქმნის ამ ენის შესწავლის ძირითად სირთულეს... ენობრივი ლოგიკის ასიმეტრიებად უნდა განვიხილოთ ყველა ლინგვისტური გამონაკლისი.

აბსოლუტურად ნათელია, რომ ენობრივი ასიმეტრიები ბუნებრივი მოვლენაა, რამდენადაც ენა ცოცხალი ორგანიზმია. ასიმეტრიები არის გარკვეული თავდაცვის ფორმები. ბიოლოგიაში ცნობილია, რომ ცხოველები და მცენარეებიც კი გარკვეულ თავდაცვით სისტემებს მიმართავენ, როცა უცნობი ობიექტი უახლოვდებათ, ისინი ინიღბებიან, ან მომწამვლელ სუნს გამოყოფენ. ამდენად, ენის მიერ ასიმეტრიების შექმნაც ამ მიზანს ემსახურება. თუმცა ენას აქვს გასაიდუმლოების სხვა ცნობილი ფორმებიც.

ზანურში უფრო ძლიერია ინერციის კანონის მოქმედება და გარდაუვალი ზმნებიც ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნიან მეორე სერიაში.

მესამე სერია ამ პირველი ორი სერიის შუალედური ვარიანტია ერგატიულობის თვალსაზრისით. ერთი მხრივ, გვაქვს თემის ნიშნებით, თუმცა არაობლივატორული. მეორე მხრივ, გვაქვს ერგატიული დატივი და პერფექტი. ეს ჯერ კიდევ არ არის სრულყოფილი ერგატიული კონსტრუქცია. ენა ცდილობს, წინ წამოწიოს ობიექტის როლი და მნიშვნელობა და ამიტომ ჩნდება ინვერსიის მოვლენა. ჩვენი აზრით, ინვერსია აიხსნება მიმდინარე ერგატივიზაციის პროცესით. სწორედ ეს პროცესი არის ინვერსიის გამომწვევი გარემოება.

ისმის კითხვა: რატომ დასჭირდა მესამე სერიას დამატებითი რეფერენცირება და რატომ არ წარმართა ერგატივიზაციის პროცესი მეორე სერიის მოდელით? საქმე ისაა, რომ ერგატიული სუბიექტი არის მოაზროვნე სუბიექტი კონკრეტული ვინ კლასის ნიშნებით (თ. მახარობლიძე). თურმეობითების დაუზუსტებელი “თურმე” კატეგორიის მოქმედება მოაზროვნე სუბიექტის სემანტიკიდან გადის და ამიტომ ვერც ფორმდება ერგატიული ბრუნვით. თუმცა გარდამავალი ზმნის პერფექტით ნაკარნახები ერგატიული მოდელით ენა მაინც ცდილობს ერგატივიზაციის პროცესის წარმართვას და, შესაბამისად, აყალიბებს სუბიექტისათვის ერგატიული დატივის ფორმებს და განავითარებს ინვერსიას ობიექტის წინ წამოწევის გზით. იქმნება არასრული (ნაწილობრივი) ერგატიულობის შემდეგი სისტემა: პირველი სერიის ნომინატიურ კონსტრუქციას უპირისპირდება მეორე და მესამე სერიების ასიმეტრიული ერგატიულობა.

ჩვენ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ქართული ერგატიული სისტემა არის კანონზომიერად ასიმეტრიული. ცხადია, მესამე სერიაში პერფექტულობა არის გადამწვევტი ფაქტორი, მაგრამ ჩვენ აქ საქმე გვაქვს არა როლების გადანაწილებასთან, არამედ **ერგატიული კონსტრუქციის ფორმირების მიმდინარე პროცესთან**. მოგვხსენებათ, რომ ქართული (და არა მარტო ქართული) ერგატიული კონსტრუქციისათვის პერფექტულობა არის ერთ-ერთი დასაყრდენი მორფოლოგიური კატეგორია. საერთოდ, პერფექტულობას ახასიათებს ობიექტის წინ წამოწევა (ზუსტადაც რეზულტატის სახით) და სწორედ ეს ქმნის ერგატიულ კონსტრუქციას. მაგრამ მნიშვნელოვანია იმის გააზრება, რომ ამ დროს ეს სემანტიკურად დომინირებული აქტანტი არის ობიექტი და არა სუბიექტი.

ლიტერატურა

- თ. მახარობლიძე**, ვერსიის კატეგორიისა და მესამე სერიაში ე. წ. უფუნქციო ქცევის ნიშნების შესახებ. ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები: ისტორია და თანამედროვე მდგომარეობა. თბილისი, 2007.
- თ. მახარობლიძე**, ბასკური და ქართველური დესტინაციური სისტემების ტიპოლოგია. თბილისი, 2007.
- თ. მახარობლიძე**, ლინგვისტური წერილები. I. თბილისი, 2009.
- თ. უთურგაიძე**, გრამატიკული კატეგორიებისა და მათი ურთიერთმიმართებისთვის ქართულ ზმნაში. თბილისი, 2002.
- თ. უთურგაიძე**, ქართული ენის დონეთა ძირითადი მახასიათებლების ურთიერთზემოქმედებისათვის გლობალურ ენობრივ სისტემაში. თბილისი, 2009.
- არნ. ჩიქობავა**, 1942 – არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბილისი.
- არნ. ჩიქობავა** 1961 – არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ერგატიული კონსტრუქციის რაობის თეორიები. თბილისი.
- ა. შანიძე**, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I. მორფოლოგია. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. III. თბილისი, 1980.

T. Makharoblidze (Tbilisi)

Inversion and the Process of Ergativization

There is a polemic on the theme of inversion among the modern Caucasian linguists. In our previous papers we wrote that “the verbal personal markers in the III series diachronically are the belongings of the indirect (and not of the direct) object. As the origin for the III series is in the forms of static passives, which are intransitive verbs and in such forms we couldn’t expect to have any direct object.” (p.193) If we agree with an opinion that there is no inversion in this series, that means the following: in the form *daukhatavs (kacs surati dedistvis)*, *surati* is a subject, while the same verb in the first series has the another subject – *kaci (kaci surats khatavs)*. The paradigm will be with a resistance. According to the rules of flexion/conjugation the same verb can’t change the verbal persons and it is impossible to have one subject in the first series and another one in the III series. It’s clear that there is not an ordinary situation, but we could accept the formal changes of the markers more, rather than semantic changes of the content in this paradigm of verbal flexion.

There is no doubt that while talking about inversion in transitive verbs on synchronic level (these could be three-personal or two-personal transitive verbs) this marker ex-changes takes place between the subject and the direct object. It’s not new that active is a conversive passive. It’s clear that *me cerils vcer* will be *cerili icereba/cerili ceria* where the former direct object is a subject now. This case is properly described and exposed in Georgian grammar by many linguists. But it doesn’t mean that for the following forms – *me cerils vcer* the diverse arguments are acceptable in the other rows of conjugation.

Professor T. Uturgaidze in his book “Towards the interinfluence of basic features of Georgian levels in a global language system” exposes the different opinion. He writes: “That result is always exposed by the direct object” (p. 142) and at the same page he says the opposite, talking about the roles of verbal persons in perfect forms, saying that this result is a subject in perfect. Although he doesn’t call it “subject” directly.

The general idea of this opinion - that no inversion exists in Georgian in the III series of transitive verbs – is to take the object for a subject. This is not welcome for the language system. Even if we accept this opinion there will be a lot of questions: which is this object, direct or indirect? As it is in the dative case, it looks like an indirect

object, but if the roles were exchanged between the subject and the direct object, then it seems to be the direct object...

But we expected to have nominative for the direct object in the III series. Semantically we can't take it for the direct object. If it is an indirect object, which is possible - as it is in dative, then we would have an intransitive verb without any direct object. How can transitive verb become intransitive in conjugation? Verbal flexion can't accept such changes.

Besides, if perfect is that important performing the inversion why don't we have the same event in the II series? Don't we have the perfect in the II series?

The simple classification of the verbal persons (subject, direct object, indirect object) is universal. Here we have the unification of the actants/arguments with different activity in one unit "subject" - for example. In spite the fact that all these arguments have wide semantic dyapasons. Besides, when we talk about the results in perfect forms we should say that in the sentence *kacs dauxatavs kali* the result is *daxatuli kali* and not just *kali*. The result is exposed on the first place and these forms are called as resultatives as well.

The fact is that in the III series we have the dynamic process of ergativization. This is an actualization of the object. That's why the inversion takes a place here. The inner vectors of semantic level and morphological vectors are showing the mirror asymmetry.

We can expose the statistic one-side linguistic universal regulation: inversion as a verbal category can exist only in poly-personal transitive verbs.

Professor Uturgaidze considers that "inversion is a forcing on the language. We can't agree that an acting person is always a subject, even if it has the objective markers..." (p.143). This attitude is incorrect. It is an unsuccessful trial to take an object as for subject artificially. In our opinion it would be helpful for this author to take into consideration the methodology of functio-formal analysis, which we have exposed a few years ago. This is a new typological rational synthetic method offering to use the best results of functionalism and formalism. The language has the two sides of the coin the form and function and we can lay on functional and formal data analyzing the language systems. The function is prior, but when the language system is already functioning, it may follow only to its formal system in its way of development creating some forms basing only on some formal system parameters. Such forms must be explained from the formal point of view. Linguistic analysis needs to unify the functional and formal analysis.

Actually diachronically it's easier to make the analysis for any language process and synchronic level is better seen from the historical point of view. In temporary Georgian there is a specific type of split ergativity and this is connected with the other processes as well:

1. The processes in the third series is based on its specific semantics and the usage of thematic markers is not an obligatory. The Georgian language can't decide which form to use *damixatia* or *damixatavs*. It's known that the norms are limiting lan-

guage development. Some time in future we can have these forms without thematic markers. This is a tendency to have nominative construction in the first series only.

2. Tendency to unify the forms of transitive verbs by the thematic markers in nominative construction - in the first series (adding the thematic markers to the verbs with one theme) in opposition with the second and third series;

3. Distribution of all thematic markers shows the current process of construction- forming.

According to the law of inertia in the second series all transitive verbs – perfect and imperfect forms are generalized under the ergative construction. This process is wider in Zan, where even intransitive verbs are exposing ergative construction in the second series. The III series is specific because there is perfect and ergative dative.

Talking about the law of inertia, we bring here more explanations for this matter. The laws of classic mechanics act in Language systems and this seems to be very natural as any language is just an alive organism and it follows to the Universal systemic regulations of physics having its non-stop evolution. The first law of Newton, which became a fundamental base for mechanical physics sounds as following: “An object at rest tends to stay at rest and an object in motion tends to stay in motion with the same speed and in the same direction **unless acted upon by an unbalanced force**”. This is a law of inertia and it was discovered in 1687. The Law of Inertia works in languages as well. It acts on the each level of language hierarchy highly attracting the processes of language development. In our opinion the best samples for the law of inertia in linguistics could be phonetic changes of foreign words and linguistic analogies. The host language tries to re-sound the foreign words turning them to the native articulation base. According to this law the host language also tries to tie the familiar semantics to some new words, which are coming from the other languages.

The language as a high material of course follows to the world-wide proper regulations and the law of inertia is the only one, which could explain the similar type of morphological, semantic and syntactical changes among the re-integrated languages and their parallel developments. The law of inertia as a law of inner development during the language evolution can easily explain any kind of analogies in languages. This law could also be a reason for the systemic changes. Factually, the law of inertia creates the symmetric constructions in languages in opposition with the law of linguistic asymmetries.

The language systems follow the directions of their inner structure developments. Even then, when the language goes out of the literary forms (creating the dialectic forms or some social expressions) it keeps its inertial productivity in any case at the different hierarchical level. The processes of learning new languages and children’s speech also could be really good samples of law of inertia in linguistics. While studying the foreign languages the new forms are created on the base of a native language. It’s quite clear, that such forms are not acceptable for communication, but they are very interesting for methodology, as very often these are the typical systemic mistakes. In our opinion the offered law of inertia in linguistics can have very important meaning from temporary

linguistic sciences (namely for sociolinguistics, cognitive linguistics and neuron-cognitive linguistics). The law of inertia can be a key to many unexplained things in the analysis of dynamical processes of linguistic thinking among the diverse type of social groups. Actually the law of inertia was always acting in languages and it acts now as well, like the law of inertia was always active in nature - even before Newton's famous discovery.

In the same sense there are linguistic logics and asymmetries – anomalies. While talking about asymmetries we need to say that this term is used in pragmatic linguistics, but of course we don't mean the same thing. Asymmetries are fixed towards the language system in its grammar.

In nature every live organism has its own system to protect itself, for instance, some plants have the poising smell. Linguistic anomalies are the same matter as a language is a life organism and it behaves like other life beings. There are also some other systems for hiding inside one language (such as co called *Katdjuri* in Georgian, taboo everywhere, etc.).

Actually some languages are difficult to learn not because that they have the difficult systems (11 rows of conjugation or 7 and more cases, etc.), but because of the reason that these languages have many asymmetries towards the language system. We'd call them mysteries. Georgian preverbs have such mysteries producing new semantics out of system and creating new unique semantics for the concrete forms. The same type of asymmetry is in Georgian/Kartvelian ergative system.

The II series is a middle form between the first nominative and the second ergative forms. It is exposed with ergative dative and non-obligatorily thematic markers. But as it is not a well exposed ergativity and the language tries to outline the place and meaning for the object and this is the process of ergativization – inversion.

As we already wrote in our previous papers, most cases the ergative subject is the thinking subject of a human class. It's significant that the un-deliberate or un-real action of the verbal subject in the rows of the third series (so called "turmeobities") are not expressed by ergative case. Neither potentialis or indefinite common actions or future tenses are considered as any real act with ergative characterization in Georgian. Following the many other linguists we must say that as a matter of fact the semantics of results and perfect are very important for Georgian ergative.

In these transitive and perfect forms of the third series the language tries to actualize the object and as a result we have the asymmetric split ergativity in Georgian: nominative construction of the first series crates an opposition with an asymmetrical ergativity of the second and third series.

Perfect is very important for the III series. In these rows of conjugation we can see the dynamic process of ergativization: The ergative construction tries to expose the object on the first place and as a result of this process we have the inversion: the subject and the object are changing the markers.

Т. Махароблидзе (Тбилиси)

Инверсия и процесс эргативизации

Резюме

Грузинская частичная эргативность имеет асимметричную систему. Ее основу составляют одушевленный мыслящий субъект и перфектные формы переходного глагола, которые в отличие от второй и третьей серий в первой – создают номинативную конструкцию.

Эргативная система грузинского языка специфична в третьей серии. Здесь субъект стоит в дательном падеже и налицо инверсия. Мы выделяем соответствующую лингвистическую универсалию – **инверсия, как глагольная категория, может иметь место только при полиперсональных глаголах**. В этих рядах спрягаемых глаголов мы имеем динамическую картину процесса эргативизации. Эргативная конструкция выдвигает на первый план объект, что вызывает изменения маркеров. В результате получаем инверсию – субъект и объект меняют референты. В третьей серии переходных глаголов внутренний семантический вектор и морфологические референты показывают зеркальную асимметрию.

Частичная эргативность грузинского языка и сейчас находится в процессе формирования:

1. процессы, протекающие в глаголах третьей серии, опираются на специфическую семантику, и тематические показатели становятся здесь необлигаторными;

2. наблюдается тенденция оформления номинантной конструкции первой серии формами глагола с тематическим показателем в противовес второй и третьей серий. Здесь имеет место процесс преобразования форм без тематического показателя или с одним тематическим показателем в глагольные формы с двумя тематическими показателями за счет добавления тематических показателей;

3. дистрибуция тематических показателей свидетельствует о процессе формирования конструкции.

В соответствии с законом инерции все формы совершенного и несовершенного вида переходных глаголов второй серии объединены показателем эргативности, а в занском процесс инерции более широкий: здесь, вообще, все глаголы (переходные и непереходные) формируют эргативную конструкцию во второй серии.

ს. ომიადე (თბილისი)

**ღირებულებითი პარადიგმა სოციალურ-კულტურული
ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით**

ანთროპოლოგია – მოძღვრება ადამიანზე – ადამიანის შესახებ მრავალგვარი ცოდნის დაგროვებას გულისხმობს. ამდენად, ბუნებრივია მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მონაწილეობა ამ ცოდნის დაგროვებაში და ისეთი განშრეგებების არსებობა, როგორცაა ფიზიკური ანთროპოლოგია, ისტორიამდელი ანთროპოლოგია, სოციალური ანთროპოლოგია, კულტურული თუ პოლიტიკური ანთროპოლოგია და სხვ.

სოციალური და კულტურული ანთროპოლოგიის ორ დამოუკიდებელ დარგად არსებობას ყველა ანთროპოლოგიური სკოლა არ იზიარებს, მაგალითად, ამერიკელი მეცნიერები მათ შორის არსებითს განსხვავებას ვერ ხედავენ, ხოლო ინგლისის სოციოლოგიური და ანთროპოლოგიური სკოლის წარმომადგენლები ამ ორი დარგის შესწავლის საგანს მიჯნავენ: სოციალური ანთროპოლოგიისათვის ამოსავლად მიაჩნიათ ადამიანთა ჩვევები, განწყობები, სოციალური ურთიერთობები; კულტურულმა ანთროპოლოგიამ კი, მათი აზრით, ადამიანი უნდა შეისწავლოს როგორც „მწარმოებელი ადამიანი“ (homo faber), „იარაღის მკეთებელი“ (tool-maker). ამ შემთხვევაში ჩვევები, განწყობები და რწმენა განიხილება როგორც ინტელექტუალური ხასიათის „იარაღი“, რომელიც ისევე ემსახურება სოციალურ ცხოვრებას, როგორც სასოფლო-სამეურნეო იარაღები. სოციალური ანთროპოლოგიისათვის მთავარია არა „ჰომო ფაბერი“, არამედ სოციალური ჯგუფი კომუნიკაციის უამრავი ფორმით, რომელიც საფუძვლად უდევს სოციალურ ცხოვრებას.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენი კვლევისათვის ოპტიმალურია სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის ერთ დარგად განხილვა, რადგან იგი ასე უფრო მჭიდროდ უკავშირდება ლინგვისტიკას, რამდენადაც ენა არა მხოლოდ კულტურული მოვლენაა, არამედ სოციალური ცხოვრების ნებისმიერი ფორმის არსებობის აუცილებელი პირობა.

როგორც ცნობილია, ყოველ ერს ღირებულებითი ორიენტაციის საკუთარი სისტემა აქვს. ეს სისტემა დროთა ვითარებაში გარკვეულ

ცვლილებას განიცდის. აქსიოლოგიაში ღირებულებათა სისტემატიზაციის სხვადასხვაგვარი სქემა არსებობს. ერთ-ერთია იერარქიული სტრუქტურის სქემა, რომლითაც განისაზღვრება ღირებულებათა მეტნაკლები მნიშვნელოვნება. იერარქიული სტრუქტურის უმაღლეს საფეხურზე ფინალური ღირებულებებია წარმოდგენილი (ქვედა საფეხურებს იკავებს ინსტრუმენტული და წარმოებული ღირებულებები). ერთი და იგივე ღირებულება შეიძლება ერთი ერისთვის ფინალური იყოს, მეორისათვის ინსტრუმენტული, ამიტომ, ჩვენი აზრით, სხვადასხვა სისტემათა შედარებით კვლევას დიდი მნიშვნელობა ექნება ანთროპოლოგიის, როგორც ზოგადად ადამიანის შემსწავლელი, მეცნიერებისათვის.

ენათმეცნიერებაში ამ მიმართულებით კვლევის ერთ-ერთი საინტერესო უბანი აღმოჩნდა ჟარგონის სტატუსის ცვლა. თანამედროვე ქართულ დისკურსზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ბოლო ხანებში ჟარგონისა და ბილწსიტყვაობის პრობლემებმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. ერთი და მეორეც (ისინი ერთმანეთთან დაკავშირებულიცაა) მოურიდებლად შეიჭრა ჩვენს მწერლობაში, რომელიც ოდითგანვე ქართული სალიტერატურო ენის დასაყრდენი იყო და რომელიც თავისი დოკუმენტური არსებობის მანძილზე ყოველთვის იყო ორიენტირებული მაღალ სულიერებაზე, რასთანაც სრულიად შეუთავსებელია ვულგარიზმი და ლანძვა-გინების სენი, რომელმაც პანდემიის ხასიათი მიიღო. ცხადია, ვერც მეცნიერება (ლინგვისტიკა, ფსიქოლოგია, სოციოლოგია, სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგია) და ვერც საზოგადოება ვეღარ შემოიფარგლება აღნიშნული მოვლენის მხოლოდ ემოციური დაგმობით. უწინარეს ყოვლისა, უნდა გამოვლინდეს მისი წყაროები და მიზეზები, სხვადასხვა ეროვნულ კულტურათა სტრატეგია და ტაქტიკა ამ თვალსაზრისით, რათა ადამიანის ეთიკური განვითარების შემდგომ გზებზე დაფიქრების საშუალება გვქონდეს (ქელების 2001, 55).

ამ ბოლო დროს ჟარგონის სტატუსმა ქართულ სინამდვილეში, მართლაც, სერიოზული ცვლილებები განიცადა – ადრე თუ იგი მხოლოდ გარკვეულ, ე. წ. ექსკლუზიურ სოციალურ ჯგუფებში გამოიყენებოდა, დღეს მისი გაგრცელების არე ბევრად ფართოა. იგი თითქმის ნორმად იქცა მასმედიისა და თანამედროვე მწერლობის ენაში. ამიტომ არც არის გასაკვირი, რომ ეს არანორმატიული ლექსიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინ ფართო საზოგადოებისთვის მიუღებელი იყო, ბევრისთვის ვულგარულად აღარ აღიქმება.

მენტალურად შეუთავსებელია ჩვენი ერისთვის ქურდული ცხოვრების წესი, რაც ქურდულ ჟარგონში აისახება. ამაზე ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ „ქართული ჟარგონის ლექსიკონში“ (ბრეგაძე 2005), რომელშიც ათასზე მეტი ერთეულია, მათგან დიდი უმრავლესობა, განსაკუთრე-

ბით ქურდული, ბარბარიზმებს, უცხო სიტყვებს წარმოადგენს. მათი არცთუ მცირე რიცხვი დერივაციული და სხვა „გაქართულებული“ ფორმების გამო ნასესხებ სიტყვებსაც კი ემსგავსება (იხ. იქვე: ააკიშკავა, აიასნებს, ბალამუტობს, ბლატაობს, გაბლატავებული, გატრუპა, გრუზავს, გულაობს, დაალივერა, დაზაგრული... შდრ. სალიტერატურო ენის ნასესხობებს: აპროექტებს, ტუმბავს, დაპოლარება, დაშტრიხული...). წყარო უმეტესად რუსული ქურდული ჟარგონია. იმ ერთეულ შემთხვევებშიც კი, როცა სიტყვა არარუსული წარმოშობისაა, შემოსვლის გზა მაინც რუსული ჩანს.

ახალია ქართულ დისკურსში ნარკომანიის ამსახველი ლექსიკა, რომელიც სულ უფრო ივრცობა. ნარკოტიკულ საშუალებებსა და მათ მოხმარებასთან დაკავშირებული ჟარგონიზმებია: **წამალი**, **ბალახი**, **გერვასი** / **გერონტი** (ჰეროინი), **თეთრი**, **კოკნარი**, **მანაგუა** (თრიაქის ფაფა), **პლანი**, **სუბო** (სუბოტექსი), **სუფთა**, **ფაქტი**, **შავი**, **ჩეკი** (დაფასოებული ფხვნილი), **ბაში**, **დაბაშული**, **ბაიანი**, **მასტერკა**, **მასტერკის ჩაკელა**, **ხაზი** (ერთი, ორი... საზომია), **კუბი** (საზომია), **ზახოდი**, **მისკა**, **პრაკოლი**, **კაიფი**, **ტასკა**, **ტასკაში წაიღო**, **შეყვანილი აქვს** (ნარკოტიკი მიღებული აქვს), **შაღა**, **დაბოლილი**, **პრისოდი**, **ადხადნიაკი**, **ლომკები**, **კიმარი**, **აკიმარებს**, **პლანაქეში**, **ქეში**, **კაიფარიკი**, **კაიფარიკობა**, **ნარკუშა**, **წამალზე ზის**, **წამალზე შეჯდა**, **წამალზე შესვეს**, **წამალზე წვეს**, **წამალში გაიპარა** და სხვ. ისინი ასახვას პოულობენ თანამედროვე პროზაში.

პერსონაჟის მეტყველებაში სტილისტიკური ფუნქციით ჟარგონული სიტყვის გამოყენებას გარკვეული ტრადიცია აქვს. რომ არაფერი ვთქვათ გ. ერისთავზე, მეოცე საუკუნის მეორე ნახევარში ამ ხერხისთვის არაერთხელ მიუმართავთ (შდრ. მაგ., ნ. დუმბაძის, გ. რჩულიშვილის, ო. ჩხეიძის, ვ. ჯავახაძის, ტ. ჭანტურიასა და სხვ. თხზულებები, აგრეთვე, დ. ფანჯიკიძის, თ. კვაჭანტირაძის და სხვ. თარგმანები). დღევანდელი ვითარების სურათი ისეთია, რომ ხშირად ავტორის თხრობა და ყველა პერსონაჟის მეტყველება ერთნაირად ჟარგონულია (იხ. ზ. ბურჭულაძის, ბ. ჯანუკაშვილის, მ. მოსულიშვილისა და სხვათა თხზულებები).

უნდა აღინიშნოს, რომ უფროსი თაობის მწერლების მიერ ჟარგონულ სიტყვახმარებას ეპიზოდური ხასიათი აქვს და არა წამლევავი. ამასთანავე, რჩება შთაბეჭდილება, რომ ისინი ნაკლებად უხეში (იქნებ ძველი და ყურს შეჩვეული?) ჟარგონიზმების მცირე დოზით გამოყენებითაც აღწევენ სტილიზაციის ეფექტს. ახალგაზრდა მწერლებში კი შეიმჩნევა თვითმიზნური გატაცება როგორც ჟარგონული ლექსიკით, ისე უცენზურო სიტყვებით. როგორც ჩანს, ერთხანს გაგრძელდება ეს ბაკქანალია. ავტორები არად დაგიდევენ, რომ ამგვარი ტენდენციები სალიტერატურო ენის განვითარების გენერალურ მიმართულებას ეწინააღმდეგება

არა მარტო მეტყველების კულტურის ასპექტით, არამედ ენის გამდიდრების თვალსაზრისითაც. ენაცა და ადამიანიც განვითარებას შეწყვეტენ, თუ ენა ქუჩური იქნება, ხოლო ადამიანი მხოლოდ ქუჩური ენით ილაპარაკებს (ბროდსკი 2001, 671).

ჟარგონის სტატუსის ცვლასთან ერთად, ინვექტიური და ობსცენური ლექსიკის მოჭარბებაც თანამედროვე ქართულ დისკურსში წარმოქმნილი ახალი ტენდენციაა, რომელიც ასევე ეწინააღმდეგება ქართველთა ღირებულებითი სისტემის უმთავრეს ორიენტირს, ფინალურ ღირებულებას – სულიერებას.

ინვექტივა, როგორც სიტყვიერი აგრესია, უნივერსალური ლინგვისტური მოვლენაა. იგი გარკვეულ ადგილს იკავებს ნებისმიერი კულტურის ენაში და მას საუკუნეებით ჩამოყალიბებული ეროვნულ-სპეციფიკური თავისებურებანი ახასიათებს.

ინვექტივას გარკვეული ტაბუ ელო როგორც ჩვენს საზოგადოებაში, ისე ენათმეცნიერთა წრეშიც, რადგან სიტყვიერი აგრესია უშუალოდ უკავშირდება არანორმატიულ, ობსცენურ (უცენზურ) ლექსიკას, ამიტომ ჩვენში იგი სრულიად უკვლავი პრობლემაა. ენათმეცნიერული კვლევებიდან უწმაწური ლექსიკისა და ინვექტივის გამორიცხვა, როგორი მცირეც უნდა იყოს მისი ხვედრითი წილი, ენას „სტერილურად“ წარმოგვიდგენს და ამდენად, მის დამახინჯებულ სურათს მოგვცემს. ამა თუ იმ ენის ადეკვატური, იდეალური აღწერა იქნებოდა მისი ყველა დისკურსის აღწერა. ჩვენი არჩევანის შეჩერება დისკურსზე იმითაც არის განპირობებული, რომ, ფაქტობრივად, დისკურსი სოციალური ქცევის ფორმაა, რომელიც სოციალური სამყაროს (ცოდნების, ადამიანების, საზოგადოებრივი ურთიერთობების ჩათვლით) რეპრეზენტაციას ემსახურება. დისკურსის მეშვეობით ხორციელდება ნორმებისა და წესების დაცვა და დარღვევაც. ინვექტიური დისკურსის ანალიზს სინათლის შეტანა შეუძლია ისეთ რთულ საკითხებში, როგორიცაა სოციალური და კულტურული კონტექსტის შექმნა და ცვალება, ადამიანის პიროვნების ჩამოყალიბება და განვითარება, ერის ღირებულებითი პარადიგმის სტრუქტურა და სხვ.

ქართული ინვექტივის ვერბალური აგრესიის ფუნქციით გამოყენების ნიმუში ჩვენი ლიტერატურის პირველსავე ტექსტში გვხვდება, თუმცა არა უხამსი ლექსიკით, რასაც ადგილი ჰქონია სინამდვილეში: „... **იწყო უჯეროსა გინებად** ვარსქენ და ფერხთითა თვისითა დათრგუნვიდა მას (შუშანიკს) ... და **აგინებდა ვარსქენ თესლ-ტომსა მისსა.**“ „ვეფხისტყაოსანში“ ლანძღვისას ინვექტივის ეფექტურობას აძლიერებს უხეში სიტყვებიც.

ინვექტივის ერთ-ერთი ფუნქციაა ემოციის გადმოცემა და განმუხტვა, რაც მას შენარჩუნებული აქვს დღევანდელ დისკურსშიც. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ თანამედროვე ქართული მეტყველება, თუ მას გარკვეუ-

ლი კონკრეტული (არცთუ ექსკლუზიური) დისკურსების საფუძველზე დავახასიათებთ, საკმაოდ არათავაზიანი, და უფრო მეტიც, ინვექტიურ-ობსცენურია, რაც, ცხადია, დიდ კონტრასტს ქმნის თავაზიანი მეტყველების ტრადიციასთან. ეს განსაკუთრებით შესამჩნევი და შოკის მომგვრელია ნაბეჭდ ან ზეპირ მასმედიურ ტექსტებში, რადგან მკითხველი და მსმენელი ამ მოვლენაში ოფიციალურ თვალსაზრისს ხედავს, ოფიციალურ დასტურს უხეშ ლანძღვა-გინებასა და ბილწისიტყვაობაზე. თუ ადრე ინვექტივას მხოლოდ არაფორმალური ურთიერთობებისას მიმართავდნენ და იქაც შეიძლება გაკიცხვის საგანი გამხდარიყო, ახლა ზღვარი ფორმალურსა და არაფორმალურ კომუნიკაციათა შორის წაშლილი ჩანს, რაც ინვექტივის მრავალფეროვნებასა და მაღალ სიხშირეს უწყობს ხელს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ინვექტივამ ქართულ დისკურსში, დროთა ვითარებაში და განსაკუთრებით ბოლო ხანს, სულ უფრო მეტად მიიღო ობსცენური ხასიათი, რაც კიდევ უფრო ამძაფრებს ვერბალურ აგრესიას.

ქართულ ენაში ინვექტივის ეფემიზაციის არაერთი საშუალება არსებობს. თვით ეს ფაქტი შეიძლება შეფასდეს როგორც ეროვნულ-სპეციფიკური, როგორც ილუსტრაცია სულიერების დომინანტურობისა ქართულ ღირებულებით პარადიგმაში, მაგრამ თანამედროვე ქართული დისკურსის ანალიზმა გვიჩვენა, რომ საგრძნობლად შეიცვალა ეფემიზაციის სტრატეგია, რაც ინვექტივის აქტივაციის პირობებში ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ საზოგადოების ერთ ნაწილში ძალადობისა და უხეშობის მოთხოვნილება გაიზარდა, თუნდაც ვერბალურ დონეზე.

ამრიგად, ჩვენ მიერ განხილული ორივე ენობრივი ტენდენცია ლინგვისტური ინტერესის სფეროს სცილდება და სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით უფრო ღრმა კვლევას საჭიროებს.

ლიტერატურა

ბრეგაძე 2005 – ლ. ბრეგაძე, ქართული ეარგონის ლექსიკონი. თბილისი, 2005.**ბროდსკი 2001** – И. Бродский, Нобелевская лекция // Стихотворения. Эссе. Екатеринбург, 2001.

ჯელვისი 2001 – В. И. Жельвис, Поле брани. Москва, 2001.

С. Омиадзе (Тбилиси)

Ценностная парадигма с точки зрения социально-культурной антропологии

Согласившись с определением антропологии как совокупностью разных знаний о человеке, в накоплении которых участвуют разные отрасли науки, мы тем самым признаем вполне естественным наличие таких расслоений как физическая, доисторическая, социальная, культурная, политическая антропология.

Не все антропологические направления придерживаются мнения о разделении социальной и культурной антропологии, признании их самостоятельными дисциплинами. Например, американские ученые не видят существенной разницы между ними, тогда как представители английской социологической и антропологической школы по-разному толкуют предмет исследования каждого из вышеуказанных направлений: для социальной антропологии исходными считаются навыки, установки, социальные отношения людей, а для культурной – изучение человека «производящего» (Homo Faber), «производителя орудия» (tool-maker). В этом случае навыки, установки и вера рассматриваются как «орудие» интеллектуального характера, которое подобно сельскохозяйственным инструментам обслуживает социальную жизнь. Представители социальной антропологии преимущественным считают не Homo Faber, а социальную группу с многочисленными формами коммуникации, базирующими общественную жизнь.

Учитывая вышесказанное, оптимальным для нашего исследования представляется объединение названных подходов в одну науку – социально-культурную антропологию, ибо так можно будет более плотно связать ее с лингвистикой, предметом которой является язык, считающийся не только культурным феноменом, но и необходимым условием существования любой формы социальной жизни.

Как известно, каждой этнической общности присуща собственная система аксиологической ориентации. Эта система с течением времени претерпевает определенные изменения. В аксиологии существуют разные схемы систематизации ценностей. Одной из них является схема иерархической структуры, при помощи которой определяется степень значимости ценностей. На высшей ступени иерархической схемы представлены финальные ценности, на нижних – инструментальные и производственные. Одна и та же ценность в одной языковой общности может быть финальной, но в другой – инструментальной, поэтому особый интерес приобретают сопоставительные исследования разных систем. Результаты этих исследований имеют большое значение для антропологии как науки изучающей человека как такового.

Одним из интересных участков лингвистического исследования является изменение статуса жаргона. Наблюдение над современным грузинским дискурсом показало, что в последнее время особое значение приобрели жаргонизмы и обценные слова. И те и другие (они связаны между собой) бесцеремонно проникли в нашу словесность, художественную литературу, испокон веков считающуюся опорой и базой литературного языка. Грузинская литература на протяжении своего документированного существования (с V в.) отличалась ориентацией на высокую духовность, с чем совершенно несовместимы вульгаризмы, грубая инвектива, сквернословие, к которым все чаще прибегают современные авторы. Этот процесс принимает характер пандемии, и он вероятно станет не только предметом эмоционального осуждения со стороны общества, но и проблемой научного исследования лингвистами, психологами, социологами, специалистами в области социально-культурной антропологии. Выявление источников и причин этой болезни, определение стратегий и тактик разных национальных культур дадут возможность задуматься о дальнейших путях этического развития человека (Жельвис 2001, 55).

Безусловно серьезным изменениям подвергся статус жаргона в наше время: если раньше жаргонизмы употреблялись определенными т.н. эксклюзивными группами общества, сегодня значительно расширился круг их употребления. Жаргон становится почти нормой в массмедии, в художественных произведениях молодых писателей, в повседневной жизни, поэтому совсем недавно неприемлемые для широкого общества ненормативные слова и выражения уже многими не воспринимаются вульгарными, тем более – непристойными.

Воровской образ жизни и отражающий его воровской жаргон несовместимы с ментальностью народа, о чем свидетельствует и тот факт, что в «Словаре грузинского жаргона» (Брегадзе 2005) подавляющее большинство единиц составляют варваризмы – заимствованные слова и выражения, несвойственные нормам родного языка. Немалая часть этих варваризмов из-за деривационных и «огрузиневшихся» форм становится похожим на обычные заимствования литературного языка. Источником заимствования жаргонизмов обычно является русский т. н. блатной жаргон, даже в тех единичных случаях, когда налицо заимствованное слово нерусского происхождения, его проникновение в грузинский осуществляется через русский язык.

Сравнительно недавно вошла в употребление лексика, отражающая такое явление как наркомания. Это слова, связанные с наркотическими средствами, применением этих средств, жаргонными названиями потребителей и т.д. Они часто используются в современной прозе.

Употребление жаргонизмов в стилистической функции имеет определенную традицию в грузинской литературе. В связи с этим можно назвать драматургию Г. Эристави (XIX в.). Не раз прибегали к жаргону в речи персонажей известные грузинские писатели и поэты (Н. Думбадзе, Г. Рчеулишвили, О. Чхеидзе, В. Джавахадзе, Т. Чантуриа...), переводчики (Т. Квачантирадзе, Д. Панджикидзе...). Анализ новейших художественных текстов показывает, что и нарратив автора, и речь разных персонажей зачастую одинаково пестрят жаргонизмами (ср. З. Бурчуладзе, Б. Джаникашвили, М. Мосулишвили и др.). Здесь же отметим, что у писателей старшего поколения жаргонное

словоупотребление имеет эпизодический характер, к тому же стилистического эффекта они добиваются менее грубыми жаргонизмами, умело используя их в малой дозе. Самоцельное, необузданное увлечение жаргонной лексикой и нецензурными словами, дошедшее до вакханалии у молодых писателей, противоречит генеральному развитию литературного языка не только с точки зрения культуры речи, но и с точки зрения обогащения языка. Весьма поучительны в этом отношении слова Иосифа Бродского: «На сегодняшний день чрезвычайно распространено утверждение, будто писатель, поэт в особенности, должен пользоваться в своих произведениях языком улицы, языком толпы ... Только если мы решили, что «сапиенсу» пора остановиться в своем развитии, следует литературе говорить на языке народа» (Бродский 2001, 671).

В современном дискурсе, наряду с изменением статуса жаргона, наблюдается рост инвективной и обценной лексики. Эта новая тенденция также противостоит главному ориентиру аксиологической системы грузинского народа, ее финальной ценности – духовности.

Как словесная агрессия, инвектива представляет собой универсальное лингвистическое явление. Она занимает определенное место в языке любой культуры и характеризуется установившимися в течение веков национально-специфическими особенностями. Как в целом обществе, так и в кругу лингвистов был наложен запрет, некое своеобразное табу на инвективно-обценную лексику, поэтому проблема долго оставалась абсолютно неизведанной. Подобная лексика, каким бы незначительным не был ее удельный вес, значительна, хотя бы потому, что ее пренебрежением третируется один из главных способов материализации эмоциональной стороны коммуникативного процесса, к тому же, «стерильным» описанием искажается реальная картина языка. Его адекватным, идеальным описанием было бы описание всех дискурсов. Дискурс фактически является формой социального поведения. Форма эта служит репрезентации социального мира (включая знания людей, общественные отношения). Посредством дискурса происходит соблюдение и нарушение норм и правил. Анализ инвективного дискурса внесет ясность в такие сложные вопросы как создание и изменение социального и культурного контекста, формирование личности человека и ее развитие, структура этнической ценностной парадигмы и т.д.

Инвектива в функции вербальной агрессии встречается в первом же памятнике (V в.) грузинской литературы, правда без участия обценной лексики, имевшей место в действительности. В поэме Руставели «Витязь в тигровой шкуре» (XII в.) эффективность инвективы усиливается грубыми словами, но что знаменательно, обценные выражения и в те времена не были общепринятыми, по крайней мере, в высшем обществе, о чем говорится там же:

«То, что ей Давар кричала, **неприлично в разговоре**,

Шлюха, ты меня сгубила, так познай теперь ты горе!» (Нуцубидзе 1977, 93)

Одной из функций инвективы является выражение крайнего возмущения, передача до чрезвычайности отрицательной эмоции, затем – разрядка. Анализ дискурсов (в том числе не совсем эксклюзивных) показал, что отмеченная функция инвективы часто реализуется в современной грузинской речи, контрастируя с традиционным вежливым говорением. Непочтительная, более того, инвективно-обценная лексика шокообразно действует особенно тогда,

когда она встречается в печатных или устных текстах массмедиа, так как люди в этом видят официальное одобрение грубых ругательств и сквернословия. Если раньше к инвективе прибегали только лишь в неформальных ситуациях (даже в них подобные проявления были предметом осуждения), ныне преувеличенная непринужденность, фамильярность порой становится почти что общим тоном коммуникации, что способствует разнообразию и высокой частотности инвективы.

Отметим также, что наличие в грузинском языке многочисленных различных способов эвфемизации как факт доминантности духовного в грузинской национально-ценностной парадигме, намеренно игнорируется. Таким образом, значительно меняется стратегия эвфемизации, что в условиях активации инвективы создает впечатление о росте грубости и вербального насилия в одной части общества.

Рассмотренные выше тенденции требуют более глубокого исследования и с точки зрения социально-культурной антропологии.

Литература

Брегадзе 2005 – Л. Брегадзе. Словарь грузинского жаргона. Тбилиси.

Бродский 2001 – И. Бродский. Нобелевская лекция // Стихотворения. Эссе. Екатеринбург.

Жельвис 2001 – В. И. Жельвис. Поле брани. Москва.

Нуцубидзе 1977 – Шота Руставели. Витязь в тигровой шкуре. Тбилиси.

S. Omiadze (Tbilisi)

Paradigm of Values from the Viewpoint of Socio-Cultural Anthropology

Summary

Anthropology – the study of human beings – implies accumulation of diverse knowledge on humans. Thus, it is natural that different disciplines are involved in the accumulation of this knowledge and that there exist such branches as physical anthropology, pre-historic anthropology, social anthropology, cultural and political anthropology, etc.

The existence of social and cultural anthropology as two independent branches is not shared by all anthropological schools. E.g. American scientists do not see essential differences between them, whereas representatives of the British sociological and anthropological school demarcate the objects of study of these.

С. У. Патиев (Магас)

Осложненное подлежащее в ингушском языке

Осложненное подлежащее является одним из главных членов простого предложения. Оно может состоять из нескольких словесных форм, которые связываются между собой по определенным законам данного языка.

Оно может быть различным не только по количеству грамматических единиц, но и по типологическому строению. То есть, являясь целостной синтаксической единицей, членом данного предложения, подлежащее можно разложить на составные части, а они, в свою очередь, могут быть разными по грамматической структуре.

Например: Оахаш аьнар, оардаш корадаьд "При пахоте сказанное, при молотбе нашли" (пословица). Дикадар дечо ше кьонах хиларах ду "Хорошее творящий, творит сам мужчиной являясь" (пословица). Дер дайначо даьр дийцад "Действие потерявший, о сделанном когда-то рассказывал" (пословица). Даьй сий дечо, ший сий хьалдоакх "Предков честь чтящий, свою честь поднимает" (пословица).

Осложненное подлежащее в данных предложениях представлено причастными словосочетаниями, в первом: Оахаш аьннар досл.: "вспахивая сказанное". Оно состоит из двух словесных форм, которые по отношению ко всему предложению представляют одну синтагматическую единицу. Причастная форма субстантивировалась, заменяя собой опущенное подлежащее, по отношению к которому данное причастие должно было быть определением. Основа причастия имеет непреходную семантику, т.к. субъект действия стоит в именительном падеже. Осложненное подлежащее координируется со сказуемым в классе д-д, вместо опущенного подлежащего, с которым оно должно было координироваться в этом классе. Например: Оахаш аьнна дош, оардаш корадаьд.

Во втором: Дер дайначо досл.: "действие потерявший". В отличие от первого причастного словосочетания, данное подлежащее стоит в эргативном падеже и координируется со сказуемым предложения по мужскому классу в-б вместо опущенного подлежащего, в результате чего причастие субстантивировалось, т.е. приняло самостоятельную форму. Например: Дер дайнача зламсаго, даьр дийцад, тогда опущенное подлежащее со сказуемым предложения будет координироваться по женскому классу я-б.

В третьем: Даьй сий дечо досл.: "предков честь чтящий". Причастное словосочетание стоит в эргативном падеже, координируется со сказуемым

предложения по классу в-б, т.к. опущенное подлежащее стоит в этом же классе. Например: Даъй сий деча саго ший сий хьалдоакх. По составу и типологическому построению они отличаются друг от друга. Первое - деепричастно-причастное словосочетание. Второе - масдарно-причастное словосочетание. Третье - атрибутивно-номинативно-причастное словосочетание.

Если классный показатель причастия изменяется по определяемому слову, то тогда, как отмечает А.А.Бокарев: «Чтобы выяснить значения причастия необходимо выяснить порядок согласования его начального показателя. Для этого можно изменить число определяемого. Если начальный показатель изменится соответственно показателю числа определяемого, то обнаружится страдательное значение» (Бокарев: 267). Что и подтверждают данные примеры из ингушского языка, независимо от того, причастное словосочетание относится к имплицитному определяемому имени или эксплицитному имени - выполняемые ими функции одни и те же.

Известный специалист по синтаксису З.Т.Абдуллаев писал: «Осложненное подлежащее в даргинском языке может быть выражено не только масдарным, но и причастным словосочетанием. Причастная форма в таком словосочетании субстантивируется, заменяя собой опущенное имя подлежащего, к которому данное причастие должно быть определением. По своему типологическому построению причастное словосочетание, выступающее воплощением осложненного подлежащего, как и масдарное словосочетание, может быть разносоставным. Когда основа причастия имеет непереходную семантику, в составе словосочетания наличествует субъект действия в именительном падеже, когда же основа причастия имеет переходную семантику, в составе словосочетания присутствует субъект действия в эргативном падеже и объект действия в именительном падеже».(Абдуллаев: 13).

В ингушском языке данное явление имеет свои особенности, что можно пронаблюдать на следующих примерах: Совглат денначо сатуvc совглатага "Подарок давший, ждет подарка". Сов дукха дэзаро клезига дезийтад "Слишком много хотевший, малым довольствовался". Адама духьала ваьннар, даллана вийзавац "Народа против пошедший, бог не любит". Айвенна лийнар клог чу кхийттав, тега лийнар лакхвеннав "Надменно ходивший в яму упал, скромно ходивший возвысился".

Совглат денначо	досл.: "подарок давший"
Сов дукха дэзаро	досл.: "слишком много хотевший"
Адама духьала ваьннар	досл.: "народа против пошедший"
Айвенна лийнар	досл.: "надменно ходивший"

В данных примерах причастия субстантивируются, сохраняя при этом временные формы, как самостоятельные причастия, например: денначо, дезаро, ваьннар, лийнар.

Настоящее время: деннар, дезар, ваьннар, лийнар.

Прошедшее время: деннадар, дийзар, ваьннавар, лийнавар.

Будущее время: лургдар, дезаргдар, варгвар, леларгвар.

Если в причастных словосочетаниях восстановить опущенное подлежащее, то тогда причастные словосочетания будут выполнять атрибутивную функцию, т.е. окажутся в роли определения: Совглат деннача саго досл.: "подарок давший человек". Сов духа дезача рузкъо досл.: "слишком много хотевшее богатство". Адама духъала ваьнна саг досл.: "народа против пошедший человек". Айвенна лийна къонах досл.: "надменно ходивший человек".

Если причастие как субъект действия принимает форму эргативного и родительного падежей, то имеет семантику переходности, например: Аьрки никъ баьчо, 1ай наб ергъа "Летом дорогу делавший, зимой сон делает" (пословица). Аьрки хьоа кхийхкачун, 1ай яй кхехкаргба досл.: "Летом мозги варившего, зимой котел варился" (пословица). Божа уст лургбоаачо, беттача 1аттах ваьккхав "Запрячь быка не давший, доящей коровы лишил" (пословица). Болх безачо вахар а деза "Работу любящий жизнь тоже любит" (пословица). Болх бечоа ди лоаца хетт, мекъачоа ди д1аьха хетт "Работу делающему день короток, лентяю день длинный кажется" (пословица). Б1аргаш дайначо наьха б1аргах доала к1ай дийцад "Глаза потерявший у людей на глазах имеющем бельмо рассказывал" (пословица).

Аьрки никъ баьчо досл.: "летом дорогу делавший"

Аьрки хьоа кхийхкачун досл.: "летом мозги варившего"

Божа уст лургбоаачо досл.: запрячь быка не дающий"

Болх безачо досл.: "работу любящий"

Б1аргаш дайначо досл.: "глаза потерявший"

Если в данных словосочетаниях восстановить опущенный компонент – подлежащее, т.е. определяемое слово, то тогда причастное словосочетание будет выступать в роли определения, например: Аьрки никъ баьча сага "летом дорогу делавший человек". Аьрки хьоа кхийхкача къонахчун "летом мозги варившего мужчины". Божа учт лургбоаача лолахочо "запрячь быка не дающий сосед". Болх безача лоаманхочоа "работу любящий горец". Б1аргаш дайначо къоаночо "глаза потерявший старец".

Когда причастие, как субъект действия стоит в именительном падеже, то оно имеет семантику непереходности. Например: Тайнаца ца дитар, ийг1ача дитад "Помирившись не оставленное, поссорившись оставлено" (пословица).

Тешаме воацар, зуламе ва "Доверия не имеющий опасный есть". Харца даьр кхоана духъала даьннад "Неправильно сделанное завтра обернется".

Тайнаца ца дитар "помирившись не оставленное"

Тешаме воацар "доверие не имеющий"

Харца даьр "неправильно сделанное"

ს. პატიევი (მაგასი)

გართულებული ქვემდებარე ინგუშურში

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია ე.წ. გართულებული ქვემდებარის რაობისა და სტრუქტურის საკითხები. გართულებულ ქვემდებარედ მიჩნეულია სიტყვათშეხამება, როგორცაა, მაგალითად ანდაზაში ოახაშ უნარ “ხენაში ნათქვამი” (შდრ. ოახაშ უნარ ოარდაშ ქორადღ “ხენაში ნათქვამი მკაში გამოდგებო”), რომელიც ორი სიტყვისაგან შედგება, მაგრამ წინადადებაში ერთ ერთეულს წარმოადგენს. ამ სინტაგმაში მიმდებარეობა გასუსტანტივებულია, რადგან ქვემდებარე (ამ შემთხვევაში “სიტყვა”) გამოტოვებულია. მისი გაუჩინარების მიუხედავად კლასნიშნიანი სიტყვა კლასში მას უთანხმდება (ქორა-დ-ჰ-დ).

სტატიაში განხილულია, აგრეთვე, გართულებულ ქვემდებარესთან დაკავშირებული სპეციფიკური საკითხები ინგუშურ ენაში.

S. Patiev (Magas)

Complicated Subject in Ingush

Summary

Complicated subject is one of the main members of the simple sentences. It can consist of several oral (verbal) of the forms, which link between itself on determined law given language, and can be different on grammar structure.

ნ. რუხაძე (თბილისი)

ზოგი ლექსემის ისტორიისთვის უდიურ ენაში. I

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობა როგორც ამ ენათა გრამატიკული წყობის, ისე ძირითადი ლექსიკური ფონდის საერთო წარმომავლობას ემყარება, ამდენად, საკითხის დასმა ქართულ-უდიური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ სრულიად ბუნებრივია. ამასთანავე, აუცილებელი ჩანს სხვა ოჯახის ენებთან და ამ შემთხვევაში თურქულთან, ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგად მიღებული საზიარო ლექსიკის ანალიზი. ამგვარი ძიება ინტერესს არაა მოკლებული, რადგან შესადარებელ ენებში გვაქვს ერთი რიგი სიტყვები, რომელთა მსგავსება განსაზღვრულია არა გენეალოგიური ნათესაობით, არამედ სხვა ფაქტორებით. ამგვარ ლექსემათა შესწავლა მნიშვნელოვანია ენის წარსულის გარკვეული მხარეების გასათვალისწინებლად.

უდიურ ენაში, როგორც, საერთოდ, სხვა ენებშიც, ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებთან ერთად წარმოდგენილია სხვადასხვა ენიდან შემოსული ლექსიკა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა თურქული წარმომავლობის ლექსიკა უდიურ ენაში. თურქულიდან ნასესხები ლექსიკის მეტი წილი უდიური ენის ნიჯურ დიალექტშია დადასტურებული, ამ დიალექტის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გავრცელებისა და ამ ენის, როგორც თურქულის ახლომონათესავე ენის გავლენის გამო.

თურქულ-ქართულ-უდიურ ნასესხობათა გამოვლენა ამ შემთხვევაში განსაზღვრულია არა ნათესაობით, არამედ ექსტრალინგვისტური ფაქტორებით. ამგვარ ლექსემათა შესწავლა კი მნიშვნელოვანია ენის ამოსავალი ვითარების რეკონსტრუქციისათვის.

უდიურსა და ქართულში საერთო სიტყვების (და სიტყვათა ძირების) არსებობას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებს:

I. ორსავე ენაში (ქართულსა და უდიურში) სიტყვები შეთვისებულია მესამე ენიდან, ამ მხრივ ყველაზე მეტი ხვედრითი წილი აქვს არაბულს, სპარსულს, სომხურს, რუსულს, შედარებით ნაკლები – თურქულსა და სხვა ენებს.

II. საერთო სიტყვები ერთ-ერთი შესადარებელი ერთეულის კუთვნილებაა და ამ უკანასკნელისგანაა შეთვისებული მეორე ენაში, ან კიდევ საერთო სიტყვები შემოსულია დამოუკიდებლად, რომელიმე მესამე ენის გარეშე.

III. საერთო სიტყვები შეპირობებულია ენათა გენეალოგიური კავშირით, იგი ამოსავალი ერთეულის დიფერენციაციის შედეგია. ქართულ-უდიურ ნასესხებ სიტყვათა ერთი რიგი სპეციალურ ლიტერატურაშია ცნობილი (ე. ჯეირანიშვილი, ტ. სიხარულიძე, მ. ალექსევი, ნ. სტაროსტინი, ვ. შულცე).

ის ფაქტი, რომ არსებობდა ალბანური სახელმწიფო და შესაბამისად, ალბანური ენა, მიუთითებს იმაზე, რომ გვექნებოდა ალბანურ-თურქულ-აზერბაიჯანული ურთიერთსესხების შემთხვევები. მაგალითად:

ბორჯი (ქართ.) – „ვალი“, აზერბ. – ბორჩ, თურქული ბორჩ, ბორჯ – ხინალუდური, უდიური ბორჯ (ბორჯაქსუნ ვალის მიცემა). ბორჯი წარმომავლობის გარეშე კონსტატირებულია ქველში (I) ორი მნიშვნელობით: გურულსა და იმერულში – „მორიგეობის დრო, ჯერი, რიგი, ვადა“: “მაშ, გაეყიდოთ შეილო ჩერები, გაეისტუმროთ ხარჯი, ბორჯი” (ი. ევდ.). გურულში, იმერულსა და თუშურ დიალექტში „გაბორჯება“ საქმის შეფერხებაა.

ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში (ნეიმანი 1964) „ბორჯი“ წარმოდგენილია როგორც „ვადა“ და „ვალი“ (სინონიმებია). ვსევორთიანს (სევორთიანი 1978) გადაწყვეტილად არ მიაჩნია სიტყვა „ბორჯის“ წარმომავლობის საკითხი, იგი დადასტურებულია ახალბერძნულში. ლექსემა „ბორჯი“ უდიურში, ქართულში, აზერბაიჯანულსა და ხინალუდურში თურქული ენის გზითაა შესული.

ყოლბაგი (ქართ.), ყოლბალ (თურქ.), გოლბალ (აზერბ.), ყოლბაგ (უდიური), ყოლბალ (ხინალუდური) – ფართო ვერცხლის სამაჯური (ხინალუდური). ლექსემა ყოლბალ ძველი ქართულ ენაშიც დასტურდება, სამაჯურს ნიშნავს. თურქულ, აზერბაიჯანულ, უდიურ ენებში სიტყვა „ყოლბალი“ კომპოზიტია „ქოლ/გოლ“ „მკლავია“, ბალ – “შემოსაკრავი.” გუკასიანის უდიურ-რუსულ-აზერბაიჯანულ ლექსიკონში მისი მნიშვნელობა გაფართოებულია- იგი მკლავზე გადასაკიდ რაიმე ნივთს აღნიშნავს. ვინაიდან „ყოლბალი“ ძველ ქართულში დასტურდება, იგი ქართულ ენაში შესულია მაშინ, როცა ალბანურისა და ქართულის გავრცელების არეალი ერთმანეთს ემიჯნავებოდა. ვფიქრობთ, ყოლბალი ქართულის გზით არის შესული უდიურში, მით უმეტეს, რომ აზერბაიჯანული უფრო გვიან გავრცელდა ამ ტერიტორიაზე.

ჯიდა (ქართ.) ძველი ქართული “ხიშტი,” ჯიდა (თურქ.) ჯიდა (ხინალუდური), ჩიდა (აზერბ.), ჯიდა (უდიური). ლექსემა “ჯიდა” ქართულის გზით ჩანს შესული უდიურში, ვინაიდან ქართულშიც, უდიურის მსგავსად, ჯიდაა წარმოდგენილი.

ჩილიკა (ქართ.) ჩელიკ (თურქული), ჩილინკ (აზერბ.), ჩილინკა (უდიური) ცერის სისქე მოკლე სათამაშო ჯოხია, როკი. იმავე მნიშვნელობისაა, რაც რუსული ჩილიგა (ფასმერი, 1967) ჩილიგა – თურქული

წარმომავლობისაა და მიგვანჩია, რომ უდიურში შესულია აზერბაიჯანული ენიდან.

ხიჩინი (ქართ.) ქიჩი, ქიჩილა, ხიჩინი, ხიციანი (თურქული), ხიჩინი (უდიური), გვდვლ (აზერბაიჯანული). დ. ჩუბინაშვილის „ქართულ-რუსულ ლექსიკონში“ (1988) „ხიჩაობის“ სინონიმად ფიქსირებულია ჩოთირი და გვრგვინვა. *Щекотливость* შეჩოთირება, *щекотание*, *щекотка* ღიტიანი. ამ სიტყვის ერთმნიშვნელობა (გრგვინვა, ჩოთირი, ღუტუნი, ხიციანი) კარგად ჩანს ალ. ნეიმანის „სინონიმთა ლექსიკონში“. ჩვენთვის საინტერესო სიტყვებში ხიჩინი, ხიციანი, ხიჩაობა – ხიჩ, ხიც ძირი გამოიყოფა. თუ გამოვრიცხავთ ამ ლექსემის შესაძლო ბგერწერით ხასიათს (შდრ. ხიციანი, ღიტიანი), მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სიტყვა ქართულის გზითაა შესული უდიურში.

დინჯი (ქართ.) – დინჩ (თურქული), დინჩ (უდიური): დინჯი, დარბაისელი, მშვიდი, წყნარი. ზმნიზედური ფორმა დინჯად, ნაწარმოები ზმნები – დინჯობს, დინჯდება. ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში (ალ. ნეიმანი) სიტყვა „დინჯი“ არხეინი, მშვიდი, დაწყნარებული, დარბაისელი სიტყვების სინონიმად არის წარმოდგენილი. ალ. ნეიმანი თავის ლექსიკონში ივ. ჯავახიშვილის საინტერესო მოსაზრებას გეთავაზობს. „დარბაისელი“ თავდაპირველად დარბაზის წვერის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ხოლო შემდეგ მას დინჯი ადამიანის მნიშვნელობა მიენიჭა. ეს ყველაფერი მეტყველებს „დინჯ“ სიტყვის მოგვიანებით ნასესხობაზე თურქულ ენაში, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში არის აღნიშნული (ჯიქია, 1957), თურქული დინჩ წარმოადგენს დინთინ (შეწყვეტა ქარის, წვიმის) „დასვენება“, დინთინ „დაღლა“, „გადაღლა“ მნიშვნელობათა სინთეზის შედეგს. ქართულ-უდიური „დინჯი“, „დინჩ“, თურქულ-აზერბაიჯანული დინჩის ადეკვატია და თურქულიდან არის შესული ქართულში, აზერბაიჯანულის მეშვეობით კი უდიურში.

ნიათი (ქართ.) უნიათობა, ნიათ (თურქული), ნიათ, ნიეთ (უდიური) „ნიათნუთ“ - უნიათო, უღონო, ძალგამოლეული, უძლური, უნიათობა, ხელმოკლეობა, უუნარობა (ქეგლ. II) თურქულ ნასესხებად მიგვანჩია, თურქ. ნიათ – намерение.

იარადი (ქართ.) – თურქ. აარაქ, უდიური – იარადი, აარად – ხინა-ლულური რაიმე სამუშაოს შესასრულებლად საჭირო საგანი ან მოწყობილობა. სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ აღნიშნულია და ნიშნავს „მეომართა აღსაკაზმავს, გინა ცხენთა და მჭედელთა“. ეტიმოლოგიურად თურქული „აარაქ“ გაჭრა-გაპობას ნიშნავს, ასეთივე მნიშვნელობისაა „აარმაგ“.

იერიში (ქართ.) – თურქ. აერიშ, აზერბ. აერიშ, უდიური – ერიშ. სამხედრო ტერმინია, ნიშნავს სწრაფ თავდასხმას, შეტევას მოწინააღმდეგეზე. „იერიში“ არ გვხვდება „სიტყვის კონაში“; თუმცა ქართულ ენაში

აქტიურ სიტყვათა ფონდს განეკუთვნება. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ქიზიყურში იერიში ომონიმია და უნაგირზე გადაფარებულ მოქარგულ ქსოვილს ნიშნავს, რომელსაც პატარძალი მიაერთმევედა ხოლმე ნეფეს და ამით ამტკიცებდა ხელსაქმის ცოდნას. თურქულში ფერუშ, მსვლელობა, ლაშქრობა, სიარული, ფურუმექ ზმნიდან -უმ აფიქსით ნაწარმოები სახელია, არც ქართულში და არც სხვა საკვლევ ენაში მსგავსი აფიქსი არ დასტურდება.

კუმკუმა//კურკუმა (ქართ.) – ქუქუმ, (თურქ., აზერბ.), კუმკუმ „ყაზანიჩა“ უდიური (პატარა ქვაბი); შდრ.სვანური (ბალსზემ.) კუკუმ “წვეთი”, ადიღური - გოგონ, ყაბარდოული - გოგონი, ოსური – გოგონ, თაბასარანული – გორგუნ, მნიშვნელობით ვიწროყელიანი ჭურჭელი წყლისათვის. „სიტყვის კონაში“ – კუმკუმა ნიშნავს ვერცხლის კუტალს ან კულას. ვინაიდან ეს ლექსემა ქართულში ადრევე გამოიყენებოდა, ანუ იმ პერიოდში, როცა უდიურისა და ქართულის გაგრძელების არეალი ერთმანეთს ემიჯნავებოდა, მოსალოდნელია აღნიშნული ლექსემა ქართულის გზით იყოს შესული უდიურში. ამ აზრს ისიც ამყარებს, რომ აზერბაიჯანულში ამ სიტყვის აბრუპტივიანი ვარიანტი არ გვხვდება და ამ ენიდან სესხების შემთხვევაში აბრუპტივის სახით არ აღმოჩნდებოდა უდიურში.

ბელგა (ქართ.) – ძველი ეთნოლოგიური ტერმინია, უდიური ბელგა, აზერბ. – ბელგა, ბეჭედი ან სხვა რამ სამკაული იმის ნიშნად, რომ ქალს ირთავს ცოლად – ნიშანი (ქეგლი D), უდიურ „ბელგას“ ზუსტად იგივე მნიშვნელობა აქვს; თურქულ „ბელიგეს“ რამდენიმე დერივატი აქვს: ბელექ „მიზანი“, ბელექ – „ნიშანი“ (შდრ. რუს. нелер „ნიშანი“, „ლაქა“). ვფიქრობთ, ეს ლექსემაც აზერბაიჯანულის გზით არის შესული უდიურსა და ქართულ ენებში.

უდიურში ნასესხებ ლექსემათა რიცხვი მრავლადაა, მათმა ანალიზმა გვინვენა სესხების რამდენიმე გზა, კერძოდ, გამოიკვეთა შემდეგი მიმართულებები:

- I – უდიურში თურქული ლექსიკა შევიდა ქართულის გზით;
- II უდიურში თურქული ლექსიკა შევიდა აზერბაიჯანულის გზით;
- III – უდიურის მონათესავე ხინალულურ ენაში, რომელიც უშუალოდ აზერბაიჯანულის გარემოცვაში იმყოფება, ცალკეული საანალიზო ლექსემის ისეთივე სახით არსებობა, როგორც უდიურშია, მიუთითებს იმაზე, რომ ეს ლექსემა მხოლოდ და მხოლოდ აზერბაიჯანული ენის გზით არის შესული უდიურშიც.

ლიტერატურა

- აბულაძე 1973** ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები). თბილისი.
- აზიზბეკოვი 1965** – ხ. აზიზბეკოვი, აზერბაიჯანულ-რუსული ლექსიკონი. ბაქო (რუს. ენაზე).
- განიევა 2002** – ფ. განიევა, სინაღულურ-რუსული ლექსიკონი. მას-აჩკალა (რუს. ენაზე).
- გუკასიანი 1974** – ვ. გუკასიანი, უდიურ აზერბაიჯანულ-რუსული ლექსიკონი. ბაქო (რუს. ენაზე)
- თურქულ - ქართული ლექსიკონი.** სტამბული, 2001.
- ნასიბოვი, ჯანგიძე, სულეიმანოვი 2003** – ნ. ნასიბოვი, ვ. ჯანგიძე, ს. სულეიმანოვი, ქართულ-აზერბაიჯანული ლექსიკონი. თბილისი.
- ნიკოლაევი, სტაროსტინი 1994** – Nikolayev S. L., Starostin S. A., A North Caucasian Etimological Dictionary. Moscow.
- ნეიმანი 1964** – ა. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი. თბილისი.
- სევერთიანი 1978** – ვ. სევერთიანი, თურქულ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. მოსკოვი (რუს. ენაზე).
- სიხარულიძე 1990** – ტ. სიხარულიძე, უდიური ენის ლექსიკური შედგენილობის შესახებ. იკე, ტ. 29. თბილისი.
- სულხან-საბა ორბელიანი 1991, 1993** – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. თბილისი.
- ქეგლ 1990** – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. თბილისი.
- ღლონტი 1984** – აღ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. თბილისი.
- ჯიქია 1957** – ს. ჯიქია, ქართულ-აზერბაიჯანულ ენათა ურთიერთ-მიმართებისთვის. ენათმ. ინსტ. შრომები. აღმ. ენათა სერია. 2. თბილისი.
- ჩუხუა 2000-2003** – მ. ჩუხუა, ქართველურ-ენა კილოთა შედარებითი ლექსიკონი. თბილისი.
- Schulze 1982-** W. Shulze., Die Sprache der Uden in Nord-Azerbajdzan. Wiesbaden:Harrassowitz.
- Schulze 2001-**W. Shulze., The Udi Gospels. Annotated text, etimological index, Lemmatized concordance. Munich\Newcastle:Lincom Europa 2001.

Н. Рухадзе (Тбилиси)

К истории некоторых лексем в удийском языке. I

Родство иберийско-кавказских языков основывается на общности происхождения их грамматического строя и основного лексического фонда. Исходя из этого, совершенно естественной представляется постановка вопроса о грузинско-удийско-турецких лексических заимствованиях. Подобные исследования вызывают особый интерес, т.к. в данных языках имеется целый ряд слов, сходство которых обусловлено не генеалогическим родством этих языков, а иными факторами. Изучение заимствованной лексики играет важную роль для исследования исторического прошлого иберийско-кавказских языков.

Наряду со словами основного лексического фонда в удийском языке представлена также лексика, заимствованная из других языков. С этой точки зрения особо следует выделить слова, проникшие в удийский язык из тюркских языков. Большая часть тюркских слов засвидетельствована в ниджском диалекте удийского языка, т.к. этот диалект был распространен на территории Азербайджана и испытывал влияние азербайджанского языка, являющегося близкородственным турецкому.

В данном случае существование тюркско-грузинско-удийских заимствований обусловлено не родством этих языков, а экстралингвистическими факторами.

Наличие общих слов (и корней) в удийском и грузинском языках характеризуются несколькими факторами:

1) обоими языками, и грузинским, и удийским, слово было усвоено из третьего языка. В этом отношении самая большая удельная доля приходится на арабский, персидский, армянский, русский, сравнительно меньшая – на турецкий и другие языки.

2) общее слово является принадлежностью одного из сравниваемых языков, и из этого последнего оно было заимствовано вторым языком или же общее слово было усвоено языком самостоятельно, а не через третий язык.

3) наличие общего слова обусловлено генеалогическим родством языков и является результатом дифференциации исходных единиц. Целый ряд грузинско-удийских заимствований довольно основательно исследован в специальной

литературе (Е. Джейранишвили, Т. Сихарулидзе, М. Алексеев, W.Schulze, Н. Старостин).

Факт существования Албанского государства и, соответственно, албанского языка свидетельствует о том, что азербайджанский язык, в свою очередь, также заимствовал слова из албанского языка или же через албанский язык.

Грузинское слово *boḡḡi* значит «долг» (азерб. *boğç*, турецк. *boğç*, хиналуг. *boğ*, уд. *boğḡ*; *boğḡaqsun* «отдавать долг»). В смысловой структуре слова *boḡḡi* в Толковом словаре грузинского языка (ТСГЯ, I-1109) разграничиваются два значения: 1) в гурийской и имеретинской речи – «время, очередь, порядок, срок дежурства», 2) «Так, давайте же продадим наши тряпки, расплатимся с нашими тратами, долгами» (И. Евдошвили). В гурийском, имеретинском и тушинском диалектах слово *gabogḡeba* означает «задержку, заминку в делах». Следует отметить, что в словаре данное слово дается без выяснения его этимологии.

В словаре грузинских синонимов А. Неймана слово *boḡḡi* понимается как «срок» и «долг». В «Этимологическом словаре тюркских языков» В. Севортян считает нерешенным вопрос о происхождении слова *boḡḡi*, засвидетельствованного в новогреческом языке. Лексема *boğç* вошла в удийский, грузинский, азербайджанский и хиналугский языки через турецкий язык.

Грузинское *qolbagi* обозначает «широкий серебряный браслет», турецк. *qolbaḡi*, азерб. *qolbag*, уд. *qolbag*, хиналуг. *qolbaḡ*. Лексема *qolbaḡi* является принадлежностью древнегрузинского языка и обозначает браслет. В турецком, азербайджанском и удийском языках слово *qolbaḡi* является композитом: *kol-gol* «рука (до локтя)», *baḡ* – «повязка». В удийско-русско-азербайджанском словаре В. Гукасяна семантика данного слова расширяется. Оно обозначает какую-либо вещь, которую можно перекинуть через руку. Поскольку слово *qolbaḡi* засвидетельствовано в древнегрузинском языке, то оно вошло в грузинский тогда, когда ареалы распространения албанского и грузинского языков соприкасались друг с другом. На наш взгляд, слово *qolbaḡi* проникло в удийский язык через грузинский, тем более, что азербайджанский позднее распространился на этой территории.

Слово *ḡida* обозначало в древнегрузинском копье (штык), *ḡida*, джида, азерб. *çida*, уд. *ḡida*. Лексема *ḡida* вошла в удийский язык через азербайджанский.

Лексема *çiliḡa* обозначает в грузинском языке «короткую палку для игры, толщиной с большой палец, ветку», турецк. *çelik*, азерб. *чилинк*, уд. *çilinḡa*. Это слово имеет то же значение, что и русское чилига (М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка). Слово *çiliga* заимствовано из турецкого. На наш взгляд, в удийский язык оно проникло через азербайджанский.

Грузинское слово *xičini* значит «щекотание, чесание», турецк. *kıçî, kıçîla, xičini, xicini*, уд. *xičini*, азерб. *гыдыг*. В «Грузинско-русском словаре» Г. Чубинашвили синонимами слова *xičaoba* являются *čotiri* и *grgvinva* «щекотливость», *šečotireba* «щекотание, щекотка», *yučini*. То, что эти слова имеют одно и то же значение (*grgvinva, čotiri, yučini, xicini*) хорошо видно в «Словаре синонимов» А.Неймана. В рассмотренных нами словах *xičini, xicini, xičaoba* выделяется корень *xič, xic*. Если исключить возможный звукописьменный характер этой лексемы (ср. *xičini, yučini*), то можно предположить, что это слово было заимствовано удийским языком через грузинский.

Грузинское слово *dinži* значит «спокойный, степенный, сдержанный, тихий», *dinč* турец., *dinč* (уд.). От данного слова образуется наречие «спокойно», а также производный глагол «успокаиваться». В словаре грузинских синонимов А. Неймана слово *dinži* рассматривается как синоним слов *mšvidi* «спокойный», *çqnaŋi* «тихий», *daçqnaŋebuli* «успокоившийся», *darbaiseli* «степенный». В словаре А. Неймана приводится заслуживающее интереса мнение И.Джавахишвили: *darbaiseli* первоначально являлось термином, обозначающим члена *darbazi* (совета), а впоследствии оно получило значение спокойного человека. Все это свидетельствует о позднем проникновении слова *dinži* в турецкий язык, как это отмечается в научной литературе (С. Джикия, О грузинско-азербайджанских языковых взаимоотношениях). Турецкое *dinč* представляет собой результат синтеза значений слов *din~tin* («прекращение ветра, дождя») «отдых», *din~tin*, «усталость», «переутомление». Грузинско-удийское *dinži, dinč* адекватно турецко-азербайджанскому *dinč* и проникло в удийский и грузинский языки через турецкий.

Грузинское *niati* значит «бессилие», *niat* турец. *niat, niet* уд. *niatnut* «бессильный, слабый, обессилевший, бессилие, бедность, беспомощность» (ТСГЯ II) и рассматривается нами как турецкое заимствование: турец. *niyat* «намерение».

Грузинское *iagaŋi* значит «предмет или устройство, необходимое для совершения какой-либо работы», турец. *jarak*, уд. *iarak*, хиналуг. *jaŋaŋ*. В словаре Сулхан-Саба Орбелиани это слово понимается как «снаряжение воинов, либо коней и кузнецов». Турецкое «*jarak*» обозначает «резать, раскалывать», такое же значение имеет слово *jarmaq*.

В грузинском языке слово *ieriši* обозначает «быстрое нападение, атаку на противника», тур. *jeriř*, азерб. *jeriř*, уд. *eriř*. Слово *ieriši* не зафиксировано в словаре Сулхан-Саба Орбелиани, хотя оно принадлежит к фонду активных слов грузинского языка. Необходимо отметить, что в кизикском диалекте *ieriši* является омонимом и обозначает вышитую ткань, накрываемую на седло,

которую невеста преподносила обычно жениху, тем самым подтверждая свое знание рукоделия. В турецком языке слово *jeguŝ*, обозначающее «шество, поход, хождение», является именем, образованным посредством аффикса *-uŝ* от глагола *iğumek*. Ни в грузинском и ни в одном другом языке этот аффикс не засвидетельствован.

В грузинском языке слово *qumquma// qurquma* значит «маленькая кастрюля», турец. *kukum*, азерб. *qumqum*, уд. *kazanča*; ср. адыг. *gogon*, кабард. *gogoni*, осетин. *gogon*, таб. *gogun* в значении «высокий металлический кувшин для воды», «посуда с узким горлышком для воды» (ТСГЯ). В словаре С.-С. Орбелиани слово *qumquma* имеет значение «серебряный ручной мойник» (*qutala*) или «сосуд для питья» (*qula*). Поскольку эта лексема издавна существовала в грузинском, т.е. в тот период, когда ареалы распространения удийского и грузинского соприкасались друг с другом, можно полагать, что указанная лексема вошла в удийский язык через грузинский. Это предположение подкрепляется также и тем, что в азербайджанском языке не встречается варианта этого слова *qumqum* с абруптивным согласным, поэтому если данное слово было бы заимствовано из азербайджанского языка, то оно не могло проникнуть в удийский с абруптивным согласным.

Слово *belga* – древний этнологический термин. Удийское *belga*, азербайджанское *beleg* – «кольцо или какое-либо другое украшение в знак того, что мужчина берет в жены женщину». Это слово толкуется в ТСГЯ следующим образом: Удийское *belga* имеет то же самое значение; турецкое *belige* имеет несколько дериватов: *bellek* «цель», *belek* «знак» (ср. русск. белег «знак», «пятно»). На наш взгляд, эта лексема проникла в удийский и грузинский языки через азербайджанский.

В удийском языке имеется довольно большое количество заимствованных лексем, анализ которых позволил выявить несколько путей, по которым происходило заимствование, в частности определились следующие направления: в удийский язык турецкая лексика вошла через грузинский и азербайджанский языки; существование отдельных, требующих анализа лексем, в родственном удийскому хиналугском языке, который находится в непосредственном окружении азербайджанского, указывает на то, что эти лексемы могли проникнуть в удийский язык через азербайджанский.

Литература

- Абуладзе 1973** – И. Абуладзе, Словарь древнегрузинского языка. Тбилиси, 1973.
- Азизбеков 1965** – Х. Азизбеков, Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1965.
- Ганиева 2002** – Ф. Ганиева, Хиналугско-русский словарь. Махачкала, 2002.
- Глонти 1984** – Ал. Глонти, Словарь грузинских народных говоров. Тбилиси, 1984.
- Гукасян 1974** – В. Гукасян, Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку, 1974.
- Джикия 1957** – С. Джикия, О грузинско-азербайджанских языковых взаимоотношениях. Труды иностр. яз., серия вост. яз. Тбилиси, 1957.
- Нейман 1961** – А. Нейман, Словарь грузинских синонимов, Тбилиси, 1961.
- Насибов ... 2003** – Н. Насибов, В. Джангидзе, С. Сулейманов, Грузинско-азербайджанский словарь. 2003.
- Николаев ... 1994** – Nikolaev S. L., Starostin S.A., A North Caucasian Etymological Dictionary. Edited by S.A. Starostin. Moscow, 1994
- Севортян 1978** – Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1978.
- Сихарулидзе 1990 – Т. Сихарулидзе, О лексическом составе удийского языка. ИКЯ, 29 т. Тбилиси, 1990.
- Сравнительно- ... 1970** – Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков. Москва, 1970.
- Сулхан-Саба Орбелиани 1991, 1993** – Сулхан-Саба Орбелиани, Грузинский словарь. Тбилиси, 1991, 1993.
- ТСГЯ, 1, 1990** – Толковый словарь грузинского языка. Тбилиси, 1990.
- ТСГЯ, 2, 1993** – Толковый словарь грузинского языка. Тбилиси, 1993.
- Schulze 1982** – W. Schulze, Die Sprache der Uden in nordazerbajdzan. Wiesbaden: Harrassowitz, 1982.
- Schulze 2001** – W. Schulze, The Udi Gospels. Annotated text, etimological index, lemmatized concordance. Munich/Neuville: Lincom Europa, 2001.
- Фасмер 1967** – М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого О.Н. Трубачева). II. Москва, 1967.
- Чубинашвили 1988** – Д. Чубинашвили, Грузинско-русский словарь. Тбилиси, 1988.
- Чухуа 2000-2003** – М. Чухуа, Сравнительный словарь картвельских диалектов. Тбилиси, 2000-2003.

N. Rukhadze (Tbilisi)

On the History of Some Lexemes in the Udi Language I

Summary

In Udi, together with items of basic vocabulary, there are words having entered from various languages. In this respect, the vocabulary of Turkish origin is noteworthy which, in my opinion, must have been borrowed through Georgian.

Most of the words, borrowed from Turkish, have been attested in the Nij dialect of the Udi language, owing to the fact that the dialect in question is spread in the territory of Azerbaijan and the impact of the Azeri language which is closely related to Turkish.

In this case, the occurrence of Turkish-Georgian-Udi borrowings has been due not to their genealogical affinity, but rather to extralinguistic factors. The study of those lexemes is significant for the reconstruction of the original state of the language.

The occurrence of common words (and their roots) in Udi and Georgian has been conditioned by several factors:

1. In both languages (Georgian and Udi), a word has been acquired via a third language; of such, the most influential have been Arabic, Persian, Armenian, Russian; less influential have been Turkish and other languages.

2. A common word belongs to one of the languages in comparison and is borrowed from it into another one, or, alternatively, it is borrowed independently, without the participation of a third language.

3. A common word is conditioned by the genealogical affinity of the languages in comparison. It has been an outcome of the differentiation of an original item.

A part of Georgian-Udi borrowings have been attested in the specialist literature.

The present paper analyzes the Turkish lexemes, which, in my opinion, have entered the Udi language through Georgian; for instance, **borji**, **jida**, **čilink'a**, **niati**, **k'umk'uma**, **q'olbayi**, **dinji**, **xičini**.

ტ. სიხარულიძე (ყარსი)
ლ. ავიძბა (თბილისი)

ანბანი და სეპარაცია

ნებისმიერ სამწერლო სისტემას საკუთრივ ლინგვისტური და ექსტრალინგვისტური მნიშვნელობა აქვს. ლინგვისტურში ჩვენ ვგულისხმობთ ნიშნებისა (გრაფემების) და ბგერების მაქსიმალურ შესაბამისობას. ექსტრალინგვისტურში იგულისხმება რომელიმე სამწერლო სისტემის გავრცელება საკუთრივ ლინგვისტური პრინციპის გათვალისწინების გარეშე. ექსტრალინგვისტური, ჩვეულებრივ, მიზნად ისახავს სამ ამოცანას: რელიგიური (იდეოლოგიური) კონკრეტული სამწერლო სისტემის მეშვეობით რწმენის ერთ-ერთი სახის გავრცელებას, მაგალითად, ქართული ანბანის მეშვეობით ქრისტიანობის გავრცელება ჩრდილოეთ კავკასიაში (ლათინური – კათოლიკურ სამყაროში, არაბული – ისლამში),

ბერძნულ-კაფალიკურ სამყაროში წმინდა წერილი ვრცელდებოდა ბერძნული დამწერლობისა და ენის მეშვეობით, ხოლო რომაულ-კათოლიკურში – ლათინური დამწერლობითა და ენით. ყოველი სამწერლო სისტემა, როგორც განსაზღვრული იდეოლოგიური სპეციფიკის მატარებელი ფენომენი სარგებლობდა შესაბამისი ეკლესიის მფარველობითა და დაცვით. დროთა განმავლობაში კათოლიკური ეკლესია (ვატიკანი) იღებს ინიციატივას თავის თავზე, გამოყოფს განსაკუთრებული სტატუსის მქონე წმინდა ენებს (ებრაული, ბერძნული, ლათინური) და, ფაქტობრივად, ევროპაში ყველა ცოცხალ ენას უპირისპირდება. შესაბამისად, ამ ენებს ნათლავს როგორც ვულგარულ ანუ პლექსის ენებს.

ისლამში წმინდა ენად გამოცხადებული იყო მხოლოდ არაბული ენა. ამ თვალსაზრისით სამი წმინდა ენის პლურალინგვისტური კონცეფცია, თითქოს უფრო დემოკრატიულია, მაგრამ, ფაქტობრივ, ის ლათინური მონოლინგვიზმის აღიარებას ნიშნავდა, ვინაიდან იმ დროისათვის არც ძველი ბერძნული და არც ძველი ებრაული აღარ გამოიყენებოდა. ლათინური მონოლინგვიზმის გამარჯვების დასტურია ევროპული ენების გრაფიკული სისტემები, რომლებსთვისაც ამოსავალი სწორედ ლათინური ანბანია.

ზუსტად ასევე არაბული გრაფიკით ვრცელდებოდა ისლამი და არაბული გრაფიკის მოდიფიკაციით შეიქმნა სხვადასხვა სახის სამწერლო სისტემები სპარსეთის, შუა აზიის, კავკასიელი (ე. წ. აჯამური) და სხვა ხალხებისათვისაც.

ტრილინგვიზმის თეორიასთან ქართული ანბანის ირიბი კავშირის შესახებ მეტად საინტერესო მოსაზრება გამოთქმულია სპეციალურ ლიტერატურაში. ივარაუდება, რომ ქართული ანბანის შექმნა ტრილინგვიზმის თეორიის დაძლევის თავისებური მცდელობაა. სამწუხაროდ, ეს თვალსაზრისი აგებულია საწინააღმდეგო დათარიღებაზე, ვინაიდან ჯერ შეიქმნა ქართული ანბანი (პირველი წერილობითი ძეგლი თარიღდება ჩვ. წ. V ს.), ხოლო შემდგომ ისიდორე სევილიელმა (ჩვ. წ. VI ს.) ტრილინგვიზმის თეორია ჩამოაყალიბა. უნდა ვაღიაროთ, რომ ავტორის ეს კონცეფცია აბსოლუტურად გამართლებულია სლავური ანბანის მიმართ, რომელიც შემდგომ შეიქმნა.

რუსულ ანბანთან მიმართებაში გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ მისი შექმნა განპირობებული იყო ბერძნების სურვილით, ქრისტიანული მორალი, მცნებები და იდეოლოგია გაეგრძელებინათ სლავებში, მოექციათ მართლმადიდებლობაზე და ამით გაეფართოებინათ საქრისტიანო.

ჩრდილოეთ კავკასიაში ქართული ანბანის გავრცელებასაც იგივე მოტივაცია ჰქონდა. ქართული ანბანისა და ქრისტიანული იდეოლოგიის გავრცელების დასტურად გამოგვაღება არნოდდ ჩიქობავას მიერ 1940 წ. გაშიფრული ქართულ-ხუნძური ბილინგვა, რომელიც ამოტივფრულია ქვის ჯვარზე. საინტერესოა, რომ აქ გამოყენებულია ქართული ანბანის ორი სახეობა: ქართული ტექსტი ასომთავრულით იყო დაწერილი, ხოლო ხუნძური – ნუსხა-ხუცურით. სხვა ანალოგიური წარწერების აღმოჩენის შემდეგ დადესტნელმა მეცნიერებმა (ბ. ათაევი, რ. შიხსაიდოვი, მ. ხალილოვი) დაასკვნეს, რომ ქართული ენისა და ქართული დაწერლობის გამოყენება ხუნძებით დასახლებულ რაიონებში შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ ქართული ენისა და ანბანის ფართო გავრცელების შემთხვევაში.

ამასვე ადასტურებს ქართლის ცხოვრება, რომელშიც იმდროინდელი ენობრივი სიტუაციის თაობაზე ასეთი ცნობაა: თავდაპირველად ქისტები, ღლიდები და ძურძუკები მეტყველებდნენ ქართულად და ქრისტიანები იყვნენ და ინარჩუნებდნენ ქართულს თემურ-ღენგის შემოსევამდე, ხოლო უკანასკნელმა რისხვითა თუ პირფერობით მოაქცია ისინი ისლამზე, მოღლები არაბებიდან შეურჩია და დაავალა, ლეკი ბავშვებისათვის წერა არაბულად ესწავლებინათ. ამიერიდან აუკრძალა ქართულად კითხვა და წერა.

შესაბამისად, არაბულად წერდა ყველა ხალხი, რომელმაც მუსლიმანობა მიიღო. არაბები, სპარსელები, თურქები, თათრები, უზბეკები, აზერბაიჯანელები, თურქმანები და მრავალი სხვა. არაბულად წერდნენ ასევე კავკასიელი ხალხები: დადესტნელები, აფხაზები და ადიგელები, ჩეჩნები და ინგუშები, გამუსლიმანებული ქართველები. მუსლიმანობა ისევე, როგორც ქრისტიანობა, განსაკუთრებული მსოფლმხედველობაა, ცხოვრების წესი და საზოგადოების განვითარების სპეციფიკა. სხვათა

შორის, რელიგიურმა ფაქტორმა მეტად საინტერესო ლინგვისტური თვალსაზრისით ეტაპობრივი მოვლენის განვითარება განაპირობა კავკასიაში: იგულისხმება რელიგიური ფაქტორით განპირობებული ბილინგვიზმის სხვადასხვა ფორმის ჩამოყალიბება: პირობითად რომ ვთქვათ, ჯერ – ქართულ-კავკასიური, შემდგომ არაბულ-კავკასიური და ბოლოს – რუსულ-კავკასიური.

ანბანი საწყის ეტაპზე ძირითადად ემსახურება განსაზღვრული იდეოლოგიის გაერცვლებას, ხოლო შემდგომ, საზოგადოების განვითარებასთან ერთად, შეიძლება შეიძინოს უფრო განყენებული მნიშვნელობა.

ამ შემთხვევაში ნაკლები ყურადღება ექცევა მის იდეოლოგიურ საფუძვლებს და ორიენტაცია კონკრეტულ ანბანზე ჩვეულებრივ უკავშირდება შესაბამისი სამყაროს კულტურულ, ეკონომიკურ და სოციალურ ცენზს. შემთხვევითი არ არის, რომ სწორედ ლათინურმა ანბანმა იკისრა ინტერკონფესიური ანბანის ფუნქცია, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ის გასცდა კათოლიკური სამყაროს ფარგლებს და შეაღწია ახალ სივრცეში. დაირღვა გრაფიკისა და სარწმუნოების ისტორიული შესაბამისობის პრინციპი.

დიდი თურქი რეფორმატორი ათათურქი (თურქების მამა), სახელმწიფოებრივ რეფორმებს იწყებს სამწერლო სისტემის მოდერნიზაციით. როდესაც ათათურქი შეუდგა სახელმწიფო აღმშენებლობის პროცესს, თურქეთი ერთ-ერთი ჩამორჩენილი ქვეყანა იყო. ქვეყნის კრიზისიდან გამოყვანა დიდმა სახელმწიფო მოღვაწემ 1928 წ. სამწერლო სისტემის რეფორმით დაიწყო. ამ ღონისძიებამ არაბული დამწერლობის გამოყენების სფერო შეზღუდა, რაც, ბუნებრივია, არ ნიშნავდა ისლამზე უარს. და მაინც, იმ პერიოდში წმინდა არაბული დამწერლობის ნაწილობრივი შეზღუდვაც ფაქტობრივ განდგომასა და მთელი ისლამური სამყაროს ამხედრებას ნიშნავდა.

ენობრივ მშენებლობას თურქეთში ახორციელებდა საგანგებოდ შექმნილი “თურქეთის ლინგვისტური საზოგადოება”, რომლის ძირითადი ფუნქცია სწორედ ახალი ანბანისა და შესაბამისი კულტურული და სოციალური ღირებულებების პროპაგანდა-დანერგვა იყო. ლათინური ანბანის შემოღება ევროპასთან მიახლოების პირველი და გაბედული ნაბიჯი გახლდათ.

დღეს თურქეთი ისლამური სახელმწიფოა, რომელშიც, კიდევ ერთხელ აღენიშნავთ, დამწერლობის რეფორმამ და შესაბამისმა ღონისძიებებმა ქვეყნის ცხოვრებაში ბევრი სიახლე შეიტანა. არასამთავრობო სექტორი, საზოგადოებრივი ინსტიტუტები, შედარებით ლიბერალური ეკონომიკა და ცხოვრების წესი მეტადაა მიახლოებული ევროპულს, მაგრამ სახელმწიფოს ნება მაინც ყველაფერში დომინანტია.

ამჟამად თურქული ანბანის ხშირი გამოყენება (ანუ თურქული წარწერების, ბანერების და სხვა სარეკლამო საშუალებების) თურქეთის

ფარგლებს გარეთ ამ ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური აქტივობის შედეგია.

ბოლო თეზისი რუსული ანბანის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური გავრეცელების საკითხი და რუსული ანბანის სეპარაციული ფუნქციაა.

საბჭოთა კავშირში ეს მეტად არაპოპულარული თემატიკა იყო, ვინაიდან ამ სახელმწიფო გაერთიანებაში ძირითადი აქცენტი კეთდებოდა რუსეთის კულტურტრევერულ როლზე საბჭოთა ხალხების ცხოვრებაში და ყველაფერი ამას ემსახურებოდა. იქმნებოდა ცრუ სიმბოლოები და ყალბი ტერმინოლოგია. ენობრივ სფეროში ერთ-ერთი ასეთი უშინაარსო ტერმინია «младописьменные языки». ტერმინი, რომელიც თავისი არსით ახალ სამწერლო სისტემებს გულისხმობს, მაგრამ სინამდვილეში ეს ტერმინი აბსურდულია, ვინაიდან უგულებელყოფს ისტორიას: ე.წ. “ახალი დამწერლობის”, ვთქვათ, კავკასიური ენები, სინამდვილეში ისტორიულად რუსულ გრაფიკაზე უფრო ძველ სამწერლო სისტემებს (ქართულს, არაბულს) იყენებდნენ. ასეთი სიყალბე ახასიათებდა იდეოლოგიური სფეროს თითქმის ყველა მეცნიერებას, მაგალითად, ისტორიაში იდეოლოგიური მარკირება ჩანს თუნდაც წიგნების სათაურებში, მაგალითად: История СССР (с древнейших времен до конца восемнадцатого века) (1); История СССР (с древнейших времен до 1861года) (2) ...ცნობილია, რომ საბჭოთა კავშირი, როგორც სახელმწიფო, ჩამოყალიბდა მეოცე საუკუნის პირველ მეოთხედში და უძველეს ხანასთან ამ სახელმწიფო გაერთიანებას არანაირი კავშირი არ ჰქონდა.

მეტროპოლია (ცარისტული, საბჭოური) კარგად აცნობიერებს ანბანის მათრეინტირებელ ძალას როგორც ჯერ სეპარაციის, ხოლო შემდგომ ამ ამა თუ იმ ეთნოსის ასიმილაციის ნაღდ საშუალებას.

სამწერლო სისტემების პირველი რეფორმა კავკასიაში უკავშირდება რუსეთ-კავკასიის ომს, მეორე – რევოლუციას. ოღონდაც უნდა აღინიშნოს, რომ მეცხრამეტე საუკუნეში რუსული ანბანის საფუძველზე დამუშავებული სხვადასხვა მოდიფიკაცია გაცილებით უფრო რაციონალური და, იმავედროულად, ლინგვისტური თვალსაზრისით უკეთესად გააზრებული იყო. ძველი ანბანი შედგენილია კომპლექტური პირის მიერ, რომელიც ითვალისწინებს სხვადასხვა სლავეური თუ რომანული ენის ანბანის დიაკრიტიკული ნიშნების სისტემას, მაგალითად, პოლონური (დამატებითი ნიშანი ასოს შუაში) და ჩეხური (ნიშანი - ასოს თავზე), რუმინული (ნიშანი ასოს ქვეშ). ძველი ანბანი, უდავოდ, უფრო კომპაქტურია. შევადაროთ ორი სხვადასხვა პერიოდის რუსული ანბანი. 1902 წ. თბილისში გამოცემული ოთხთავის რუსულ-უდიური პარალელური ტექსტი (ორივე შემთხვევაში გრაფიკა რუსულია) და 1978 წ. ბაქოში გამოცემული რუსულ-უდიურ-აზერბაიჯანული ლექსიკონი (სამივე ენისათვის) ასევე გამოყენებულია რუსული გრაფიკა). ოთხთავის ტექსტის რუსული ასოები აშკარად განსხვავდება იმ რუსული ასოებისაგან, რომელიც გამოიყენებოდა შემდგომ პერიოდში. ოთხთავში, მაგალითად, წ, ჭ მკვეთრების

აღსანიშნად გამოიყენება (შესაბამისად, რუსული И, У აფრიკატების თავზე მძიმე), მაგრამ, როდესაც იგივე დიაკრიტიკული ნიშანი შებრუნებულია და მისი, ასე ვთქვათ მუცელი, მოქცეულია მარცხენა მხარეს, ის ფშვინვიერს აღნიშნავს (მაგალითად, რუსული И, Т, К თავზე); ჰორიზონტალურად განლაგებული მძიმე ინტენსივობის ნიშანია (ჟ, შ, ჩ, შემთხვევაში), ლარინგალური ჰ-ს აღსანიშნად გამოყენებულია შესაბამისი ლათინური ასო. უკანაენისმიერი ღ სპირანტის გადმოსაცემად გვაქვს რუსული Г, რომელსაც ვერტიკალური ხაზის შუაში დართული აქვს მძიმე (ოღონდაც უფრო რელიეფური კონფიგურაციისა). ამ ანბანში მძიმეს, როგორც თანხმოვანთა სპეციფიკის აღმნიშვნელ დიაკრიტიკულ ნიშანს, დიდი დატვირთვა აქვს.

საბჭოური პერიოდის ანბანები შეადგინეს მეტად მარტივი ხერხით, ანუ სპეციფიკურ კავკასიურ ბგერებს გამოხატავენ გრაფემების კომბინაციით, ან სხვა საგანგებოდ შემუშავებული ნიშნების (მაგალითად, ვერტიკალური ერთი ან ორი ხაზი ასოს შემდგომ) დამატებით რაც ერთიორად ზრდის ნიშანთა რაოდენობას. მაგალითად, იგივე უკანაენისმიერი მჟღერი სპირანტი ღ-ს გადმოსაცემად უკანაენისმიერ მჟღერ ხშულს რ-ს უმატებენ ე. წ. სიმაგრის ნიშანს -ხ, ხოლო ლარინგალური ჰ-ს გამოსახატავად რ-ს უმატებენ სილბოს ნიშანს -ხ. ეს ცალკეული შემთხვევა არ არის. ასეთი ვითარება განაპირობებს ბევრ უხერხულ მომენტს და მათ შორის ანბანთრიგის დარღვევას. რადგან რუსული გრაფიკით გადმოცემული Гხ (ღ) იწყება რ-თი, ის მოთავსებულია ანბანის თავში, თუმცა უკანაენისმიერი მჟღერი სპირანტი ღ ტრადიციულად უნდა იყოს ანბანის ბოლოს. შესაბამისად, გუკასიანის ლექსიკონში Гх (ღ) აღმოჩნდა რ(გ) -ს წინ. მაგრამ იმავე რ-სა და სილბოს ნიშნის (ხ) შერწყმით გამოხატული ლარინგალური Гх (ჰ) რატომღაც მოთავსებულია ანბანის ბოლოს. ჯ აფრიკატის გადმოსაცემად ძველად გამოიყენებოდა გადაბრუნებული რუსული И, რომელსაც ჰორიზონტალური ხაზის შუაში გარე მხრიდან დაუმატეს პატარა სამკუთხედი. ხოლო გუკასიანის ლექსიკონში ამ აფრიკატს გამოხატავენ ორი გრაფემა: И და Ж. რა თქმა უნდა, დარღვეულია ანბანთრიგის თანმიმდევრობა, ერთიორად გაზრდილია გრაფემების რიცხვი და, გარდა ამისა, ხ და ხ, რომლებიც რუსულში მხოლოდ თანხმოვანთა სპეციფიკას აღნიშნავენ, აქ გამოიყენება ხმოვნების ფარინგალიზაციისა და უმლაუტიზაციის აღსანიშნადაც.

უდავოა, რომ რეკოლუციამდელი რუსული გრაფიკის საფუძველზე დამუშავებული ანბანები სჯობს საბჭოური პერიოდის ანალოგებს, მაგრამ უკეთესი სულაც არ ნიშნავს შესაბამისს ან სრულყოფილს.

ფონეტიკის სფეროში სისტემობრივი დისპროპორცია რუსულსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის განპირობებულია განსხვავებული გენეტიკით. ქართულ (და კავკასიურ) კონსონანტიზმში ჩვენ გვაქვს სამეულები... (მჟღერი, ფშვინვიერი, მკვეთრი), რუსულში გვაქვს მხოლოდ

წყვილეულები მუდერი ყრუ, ე. ი. ყველა შესაბამის შემთხვევაში რუსულში გვაკლია სულ ცოტა ერთი ასო-ბგერა.

ქართული ანბანი აგებულია ფონოგრაფიულ პრინციპზე, ის ზუსტად ასახავს ქართული ენის ბგერით სისტემას, ქართული წერითი მეტყველება არ განსხვავდება ზეპირი მეტყველებისაგან, ანუ პრაქტიკულად ეს არის ქართული მეტყველების ტრანსკრიფცია. ქართული ანბანის ამ დიდ ღირსებას აღიარებენ რუსი ენათმეცნიერებიც და მათ შორის პირველია პ. უსლარი. მისი დახასიათება, ფაქტობრივ, ქართული ენისა და ანბანის აპოლოგიაა. ევროპული და რუსული ანბანების კრიტიკული განხილვის შემდეგ ის ახასიათებს ქართულს: “ეს არის ერთ-ერთი ყველაზე სრულყოფილი არსებულ ანბანებს შორის. ყოველი ბგერა გამოიხატება საგანგებო ნიშნით და ყოველი ნიშანი ყველა შემთხვევაში გამოიხატავს ერთსა და იმავე ბგერას. ყველა ევროპულ ენაში არის ლოდი დაბრკოლებისა ეს ორთოგრაფიაა; ქართულში, ანბანის სრულყოფილების გამო, ეს სირთულე თითქმის არ არსებობს” (3, 48).

მართალია, პ. უსლარი აღიარებს ქართული ანბანის დიდ უპირატესობას, ქართული ანბანის ლინგვისტურ მიზანშეწონილობას როგორც სხვა კავკასიური ანბანებისათვის საფუძველს, მაგრამ ქართული ანბანის გავრცელების შესაძლო პოლიტიკური სახიფათო შედეგები კავკასიაში (3, 49) უსლარისთვის მიუღებელია და ამიტომ ქართული ანბანის ნაცვლად იყენებს რუსულს. უსლარს არ სურდა, რომ ქართული ანბანი კავკასიელი ხალხების ინტეგრაციის საფუძველი ყოფილიყო. ამ კონტექსტში გასაგებია, რას ითვალისწინებდა ანბანის შექმნა სვანებისათვის, მეგრელებისათვის (ორივე ევრდნობოდა რუსულ გრაფიკას) და შემდგომ – ხევსურებისათვის (4, 389) ასევე რუსული გრაფიკის საფუძველზე ანბანი შეუქმნეს შუა აზიის თურქულენოვან ხალხებს, უნგრულ-ფინური, მონღოლური წარმოშობის ეთნოსებს და სხვა.

ყველა ანბანს გააჩნია (სხვადასხვა მოცულობის) ინტეგრაციული ფუნქცია, რასაც ადასტურებს ენების (6500 ენა), ანბანებისა (დაახლოებით 300) და მათთვის ამოსავალი გრაფიკული სისტემების (14) რიცხობრივი შეფარდება.

ექსტრალინგვისტური მომენტების გამო სამწერლო სისტემას ხშირად იყენებენ ასევე როგორც სეპარაციის საშუალებას. მაგალითად, რუსულ დამწერლობას, რომელიც აერთიანებდა (ინტეგრაციული ფუნქცია) საბჭოთა კავშირის ჰეტეროგენულ მოსახლეობას (კავკასიური, სლავური, თურქული, უნგრულ-ფინური...), იმავდროულად ეკისრებოდა ხალხების დაყოფის სეპარაციული ფუნქციაც. ამ შემთხვევაში რუსული ანბანის სხვადასხვა მოდიფიკაციას იყენებდნენ როგორც შედარებით დიდი ხალხების (მაგალითად, აზერბაიჯანელები, მოლდაველები, ტაჯიკები) ძირითადი ეთნიკური ერთეულებისაგან (იგულისხმება შესაბამისად თურქები, რუმინელები, სპარსელები) მოსაწყვეტად. ასევე რუსულ ანბანს იყენებდნენ რაოდენობით მცირე ხალხების სეპარაცია-ასიმილაციისათვის. კერ-

ძოდ, ერთსა და იმავე ხალხს ანაწევრებდნენ განსხვავებული სამწერლო სისტემების შექმნით, მაგალითად, აფხაზებსა და აბაზებს, ჩეჩნებსა და ინგუშებს, ქვემო ადიღელებს (ადიღეური) და ზემო ადიღელებს (ყაბარდოული), კომი-ზირიანული და კომი-პერმიაკული, მორდოეული-ერზია და მორდოეული-მოკშა, ბარის მარიული და მთის მარიული და სხვა...

ლინგვისტური საკითხების პოლიტიკურ ჭრილში განხილვამ და გადაწყვეტამ, მცდარმა ეთნოენობრივმა პოლიტიკამ ჯერ დაასუსტა, ხოლო შემდგომ ხელი შეუწყო საბჭოთა კავშირის რღვევა-დანაწევრებას.

პოსტსაბჭოურ სივრცეში შექმნილი ახალი სახელმწიფოებისათვის მეტად მნიშვნელოვანია ყოფილი გამოცდილების გაზიარება (როგორც კონსტრუქციული, ისე ნეგატიური) და ისეთი ენობრივი პოლიტიკის გატარება, რომელშიც განსაკუთრებული ადგილი და ყურადღება დაეთმობა სახელმწიფო ქართულ ენას, როგორც სრულიად საქართველოს მაინტეგრირებელ ძალას. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით საქართველოში ქართული ენა ვერ ფარავს ქვეყნის სრულ ტერიტორიას, იგულისხმება ის რეგიონები, სადაც გავრცელებულია რუსულ-სომხური, რუსულ-აზერბაიჯანული, რუსულ-აფხაზური, რუსულ-ოსური და ამ სახის ბილინგვიზმის სხვა ფორმები, აქ ქართული ენა და ანბანი ვერ ასრულებენ თავის კონსტიტუციურად მინიჭებულ ფუნქციას. ეს არ ნიშნავს, რომ ჩვენ ვზღუდავთ უმცირესობების ენებს, ჩვენი საზრუნავია მხოლოდ ბილინგვიზმის ფორმის შეცვლა. საქართველოს ტერიტორიაზე უნდა გავრცელდეს ქართულ-სომხური, ქართულ-აზერბაიჯანული, ქართულ-აფხაზური, ქართულ-ოსური და ამ სახის ბილინგვიზმის სხვა ფორმები, ანუ ყოფილი მეტროპოლიის ენა უნდა შეცვალოს ქართულმა ენამ, რაც თავისთავად ქართული ანბანის ფუნქციონალური დატვირთვის ზრდას შეუწყობს ხელს.

ლიტერატურა

История... 1983 – История СССР (с древнейших времен до конца XVIII). Москва, 1983.

История... 1983 – История СССР (с древнейших времен до 1861 года). Москва, 1983.

Услар 1887 – Услар П. К., О составлении азбук кавказских народов. 1887.

Беликов ... 2007 – Беликов В. И., Крысин Л. П., Социоллингвистика. 2007.

Т. Сихарулидзе (Карс)
Л. Авидзба (Тбилиси)

Алфавит и сепарация

Любая система письменности обладает собственно лингвистическим и экстралингвистическим значением. Под лингвистическим мы понимаем максимальное соответствие букв и звуков, а под экстралингвистическим понимаем распространение какого-либо вида письменности без учета собственно лингвистических моментов.

Экстралингвистический принцип обычно ставит целью решение трех задач: религиозной (идеологической) – посредством конкретной письменности распространение какой-либо конкретной конфессии, например, распространение на Северном Кавказе христианства при помощи грузинского алфавита (в католическом мире такую роль выполнял латинский, в исламе – арабский).

В греко-католическом мире религиозная литература распространялась на греческом языке и при помощи греческого алфавита, а в римско-католическом мире - посредством латинского языка и соответствующей графики. Каждый вид письменности как носитель определенной идеологии пользовался покровительством и защитой соответствующей церкви. Со временем Ватикан берет инициативу на себя и выделяет три святых языка (еврейский, греческий и латинский), фактически противопоставляя латинский всем живым языкам Европы, которые отныне называются вульгарными или языками плебса.

В исламе статусом святого языка обладал только арабский язык и письменность. В этом контексте плюралингвистическая концепция трех святых языков выглядит более демократичной, однако все дело в том, что это фактически была концепция латинского монолингвизма, поскольку ни древнегреческий, ни древнееврейский в то время уже не использовались. Свидетельством победы латинского монолингвизма являются алфавиты почти всех европейских языков, графика которых восходит к латинице.

Точно также арабской графикой распространяется ислам, и модификацией арабского алфавита создаются различные алфавиты для народов Ирана, Средней Азии, Северного Кавказа и т.д.

Интересная точка зрения о косвенной связи грузинского алфавита с теорией трилингвизма высказывается в специальной литературе. Создание грузинского алфавита трактуется как своеобразная попытка преодоления концепции трилингвизма. К сожалению, это воззрение опирается на антидатовку, поскольку сперва был создан грузинский алфавит (первый

письменный памятник датируется пятым веком), а уж затем, в шестом веке, Исидор Севильский создает теорию трехязычия. Однако следует признать, что эта теория абсолютно применима по отношению к славянскому алфавиту, который был создан гораздо позднее. В связи со славянским алфавитом следует отметить, что его создание увязывается с желанием греков распространить христианскую мораль, заповеди и идеологию среди славян, обратить их в православие и таким образом расширить границы христианства.

Такую же мотивацию имело и распространение грузинского алфавита на Северном Кавказе. В качестве подтверждения здесь приведем билингву, которую в 1940 году расшифровал видный кавказовед А.С.Чикобава. Параллельный грузинско-аварский текст вырезан на каменном кресте двумя грузинскими алфавитами: грузинский текст написан алфавитом асомтаврули, а аварский – алфавитом нусха-хуцури.

После обнаружения других аналогичных находок дагестанские исследователи Б. Атаев, Р. Шихсаидов и М. Халилов сделали вывод о том, что грузинский язык и алфавит обширно использовались в районах проживания аварцев.

Это положение подтверждается также и в "Летописи Картли", в которой содержится информация о том, что изначально... кистины, глигвы и дзурдзуки говорили по-грузински и были христианами и сохраняли язык грузинский до нашествия Тимурленга, последний же угрозами или угрозами обратил их в ислам, назначил им муллу из арабов и наказал детей обучать только по-арабски. И с этих пор запретил им читать и писать по-грузински...

Следовательно на арабском языке писали все, кто принял мусульманство: арабы, персы, турки, узбеки, азербайджанцы, туркмены и многие другие, а также кавказские народы: дагестанцы, абхазы, адыгейцы, чеченцы и ингуши, омусульманенные грузины.

Мусульманство, равно как и христианство, - это особое мировоззрение, образ жизни и специфика общественного развития. Кстати, религиозный фактор обусловил развитие на Кавказе весьма интересного явления, имеются в виду различные виды билингвизма: сперва, условно говоря, грузинско-«кавказского», затем грузинско-«арабского» и в конце русско-«кавказского».

На начальном этапе алфавит в основном обслуживает какую-то одну идеологическую сферу, впоследствии, с развитием общества, он приобретает более отвлеченное значение.

В этом случае меньше внимания обращается на его идеологические основы, и ориентация на конкретный алфавит обуславливается культурным, экономическим и социальным цензом соответствующего мира. Не случайно, что именно латинский взял на себя функцию интерконфессионального алфавита, таким образом латинский алфавит вышел за пределы католичества и оказался в новом пространстве. В результате нарушился принцип исторического соответствия графики и веры.

Великий турецкий реформатор Ата-Тюрк (отец турок) государственные реформы начинает с модернизации письменности. Когда он приступил к

процессу возрождения родины, его страна числилась среди наиболее отстающих. Вывод страны из кризиса этот крупный государственный деятель начинает с письменной реформы. Это мероприятие означало сокращение сферы применения арабского алфавита, что, естественно, не означало отказа от мусульманства. Тем не менее в тот период даже частичное ущемление прав святого арабского письма и языка, фактически воспринималось как отрешение от веры и могло вызвать возмущение всего мусульманского мира.

Языковым строительством в Турции занималось специально созданное для этого «Турецкое лингвистическое общество», основные функции которого состояли в распространении и внедрении нового алфавита и соответствующих культурных и социальных ценностей. Введение латинского алфавита следует считать первым и основательным шагом в деле сближения Турции с Европой.

Сегодня Турция - исламское государство, в котором весьма развит неправительственный сектор, общественные институты, сравнительно либеральная экономика и образ жизни во многом приближены к европейским стандартам, однако следует отметить, что воля государства во всем превалирует.

Последний тезис касается административно-политического распространения и сепарационной функции русского алфавита.

В Советском Союзе эта тематика рассматривалась только в плане культуртрейгерской роли России в жизни народов страны. В связи с этим создавались ложные символы и терминология. В качестве примера приведем бессодержательный термин «младописьменные языки». По сути дела он должен был обозначать языки, для которых создали письменность в советское время, а на деле оказывалось, что т.н. младописьменные языки ранее пользовались более древними алфавитами (грузинский, арабский), нежели славянская азбука. В принципе такая фальсификация характеризовала многие сферы идеологического направления, в том числе и историю. Идеологическая маркированность явно выявляется в названиях учебников по истории того времени, например, История СССР (с древнейших времен до конца восемнадцатого века) (История...); История СССР (с древнейших времен до конца 1861 года) (История...)... Известно, что Советский Союз как государство возникает лишь в первой четверти двадцатого столетия и с древнейшим периодом ничего общего иметь не может.

В метрополии (царской, советской) превосходно осознавали суть алфавита как ориентирующей, а затем ассимилирующей силы народов.

Первая реформа письменностей на Кавказе увязывается с русско-кавказской войной, вторая – с революцией. Из двух систем письменности на основе кириллицы, которую внедряли на Кавказе, дореволюционная была составлена профессионально, она учитывает опыт создания письменностей как для славянских народов (например, польский наличие дополнительных знаков в середине букв, чешский – над буквами), так и для романских народов (наличие дополнительных знаков под буквами в румынском). Дореволюционный алфавит гораздо компактнее. Сравним два текста: один издан в 1902 году – это параллельный текст русско-удинского Евангелия, а второй издан в 1978 году – это русско-удинско-азербайджанский словарь. В обоих случаях используется только

русская графика. В Евангелии для обозначения абруптивных согласных *w*, *W* над русскими буквами *ц* и *ч* вертикально ставится запятая выпуклой частью в правую сторону, когда же выпуклая часть запятой обращена влево (над русскими *п*, *т*, *к*), то обозначаются соответствующие придыхательные звуки. Горизонтально расположенная запятая, например, над *ж*, *ш*, *ч* служит для обозначения интенсивности. Для обозначения заднеязычного спиранта *R* к русскому *г* в середине вертикальной части также прибавляется запятая. В этом алфавите запятая как диакритический знак обладает значительной нагрузкой.

Алфавит советского периода отличается своей громоздкостью, поскольку ориентирован на комбинации графем. Например, для обозначения того же заднеязычного спиранта *R* к заднеязычному звонкому смычному *Г* прибавляется *Ъ*, а для получения ларингального *h*- к тому же *Г* прибавляется мягкий знак. Такое положение обуславливает несуразницу и в другом плане, в частности, нарушение ранжировки принятого расположения согласных в алфавите. Поскольку в словаре Гукасяна буква, передающая *R*, начинается с звонкого согласного *Г*, постольку она оказалась в начальной части алфавита, хотя традиционно должна быть в конце. С другой стороны, ларингальный *h*, полученный при помощи комбинации того же *Г*, но с мягким знаком, оказался в конце алфавита. Для обозначения аффрикаты *дж* до революции использовалась перевернутая русская буква *П* с небольшим треугольничком по внешней горизонтальной части, а в словаре Гукасяна используется две графемы *Д* и *Ж*. Исходя из сказанного, следует заключить, что, помимо нарушения традиционного расположения букв в алфавите, вдвое выросло количество графем и вместе с тем, буквы твердый и мягкий знак, которые в русском алфавите используются только для согласных, здесь применяются для обозначения специфичных фарингализованных и умляутизированных гласных.

Таким образом, преимущество дореволюционного алфавита по сравнению с советским аналогом несомненно, однако это вовсе не значит полного соответствия или совершенства.

Диспропорция в сфере фонетики между иберийско-кавказскими языками, с одной стороны, и русским – с другой стороны, обусловлена их гетерогенностью. Это системные различия. Как известно в грузинском консонантизме имеется система троичных согласных (звонкий, придыхательный, абруптивный), в русском двоичная система (звонкий-глухой), т. е. во всех случаях минимум недостает одного звука и буквы.

Грузинский алфавит опирается на фонографический принцип, он точно отражает звуковую систему грузинского языка; грузинская письменная речь практически не отличается от грузинской устной речи, т.е. это фактически транскрипция грузинской речи. Эту особенность грузинского языка отмечали и русские ученые, в том числе и П.К.Услар. Практически его характеристика – это апология грузинского языка и письменности. После критического разбора европейских алфавитов и в том числе русского, он пишет: «Если смотреть на грузинский в отношении к самому грузинскому языку, то нельзя не сознаться, что он удовлетворяет всем условиям: едва ли это не есть совершеннейший из

всех существующих алфавитов. Каждый звук выражается особым знаком, и каждый знак постоянно выражает один и тот же звук. Во всех европейских языках есть камень преткновения – это орфография; для грузин, благодаря совершенству их алфавита, этой трудности почти не существует...» (Услар: 48).

Правда, П.К.Услар признает достоинства грузинского алфавита и считает лингвистически целесообразным его применение в качестве основы для алфавитов горских иберийско-кавказских языков, однако распространение грузинского алфавита на Кавказе и возможные негативные политические последствия его расширенной функциональности, для него неприемлемы (Услар: 49). Услар отвергал грузинский алфавит как возможную интеграционную основу кавказских народов. В этом контексте, конечно, понятны попытки создания письменности для сванов, мегрелов и даже хевсуров (Беликов...: 389). Как известно, на основе русской графики создавались различные модификации для народов Средней Азии, угро-финских, тюркских, монгольских ... народов.

Каждый алфавит в той или иной степени обладает интеграционной функцией, что элементарно устанавливается простым сопоставлением количества существующих языков (6500), алфавитов (приблизительно 300) и количеством исходных (14) видов письменности.

По причинам экстралингвистического характера письменную систему часто используют как средство сепарации. Русская письменность, которая объединяла гетерогенное население (кавказские, славянские, тюркские, угро-финские...) народов Советского Союза (интеграционная функция), в то же время использовалась для их же сепарации. В этом случае различные модификации русского алфавита применялись как для расчленения сравнительно больших (например, азербайджанцы, молдаване, таджики) народов и их отрыва от основной части близкородственного народа (соответственно турки, румыны, персы), так и для сепарации малых в количественном плане народов. Например, для одного и того же народа создавались различные виды письменности: для абхазов и близкородственных абазин, для чеченцев и близкородственных ингушей, для адыгейского и кабардинского, для коми-зырянского и коми-пермяцкого, для мордовского эрзя и мордовского мокша, для марийского лугового и марийского горского...

Как известно, среди причин, обусловивших ослабление, а в конце концов и распад Советского Союза, немаловажную роль сыграли ошибки, допущенные в области национально-языковых отношений и языковой политики. Поэтому для новых независимых государств, образовавшихся на вышеозначенной территории, крайне важным является учет опыта прошлого, позволяющий избежать таких просчетов в данной области, которые способны вызвать дестабилизацию обстановки в стране, а при неблагоприятных условиях поставить ее перед угрозой дезинтеграции. К сожалению, грузинский государственный язык не покрывает всей территории страны, имеются в виду регионы, где распространены русско-армянский, русско-азербайджанский, русско-абхазский, русско-осетинский и другие виды нежелательного билингвизма. Речь здесь не об ущемлении прав национальных меньшинств и их языков, речь о замещении языка бывшей

метрополии грузинским государственным языком и о новых формах билингвизма: грузинско-армянском, грузинско-азербайджанском, грузинско-абхазском, грузинско-осетинском и т.д. Все это будет способствовать повышению функциональной значимости грузинского алфавита в целом.

Литература

История... 1983 – История СССР (с древнейших времен до конца XVIII). Москва, 1983.

История... 1983 – История СССР (с древнейших времен до 1861 года). Москва, 1983.

Услар 1887 – Услар П. К., О составлении азбук кавказских народов. 1887.

Беликов ... 2007 – Беликов В. И., Крысин Л. П., Социоллингвистика. 2007.

T. Sikharulidze (Qars)

L. Avidzba (Tbilisi)

Alphabet and Separation

Summary

The article discusses the reform activities of the metropoly (Tsarist and Soviet) in terms of changing, relatively speaking, of all kinds of national writing systems into Russian. Initially, the essence of the event was focused not on linguistic but on political expediency (necessity for orientation with the help of the Russian alphabet of heterogeneous population of the country with an objective of its further assimilation).

ე. ქავთარაძე (თბილისი)

მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობიდან

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცულ ფრანგი ორიენტალისტის მარი ბროსეს არქივში გამოვლინდა საინტერესო ეპისტოლარული მასალა, რომელიც ნათლად წარმოგვიდგენს ქართველოლოგიური კვლევის სათავეებს. ესაა მარი ბროსეს წერილები ქართველ ისტორიკოსთა და ფილოლოგთა პირველი თაობის წარმომადგენლებთან.

მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობა იმ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც ევროპულ ორიენტალისტიკაში ის-ის იყო მკვიდრდებოდა აზრი ამ კვლევის აუცილებლობის შესახებ. თავდაპირველად იგი ჩინურ ენასა და სიტყვიერებას სწავლობდა. ქართული სიტყვიერების ინტერესი მას გაუღვიძა სენ-მარტენმა, რომელმაც ევროპულ სივრცეში პირველად დაუდო საფუძველი ქართული ენის შესწავლის საქმეს. მარი ბროსემ ჯერ პარიზში დაცული ქართული ხელნაწერები შეისწავლა. იქ დაწყებული მოღვაწეობა მან პეტერბურგის უნივერსიტეტსა და მეცნიერებათა აკადემიაში გააგრძელა. მარი ბროსე სიცოცხლის ბოლომდე ინტენსიურად იკვლევდა საქართველოს ისტორიის საკითხებს. საწყის ეტაპზე იგი ზრუნავდა ქართული ისტორიული სიძველეების გამოვლენასა და შესწავლაზე.

ევროპული ორიენტალისტიკა თავდაპირველად სკეპტიკურად უყურებდა ქართველოლოგიის იმ საერთაშორისო მნიშვნელობას, რაც მოგვიანებით ნათელი გახდა. ამის ანარეკლია მარი ბროსეს სიტყვები: „ევროპელთაგან არავინ დასჯერდა ქართველი მემკვიდრეების თქმულთა, ვიდრემდის დამტკიცებათა მოგროვებითა არ წარმოვაჩინე დაჯერების ღირსება მათი და ჩემი დამტკიცება აქა-იქა ძიებაში შემოვკრიბე, საყდრებისა და ციხეებისა და სხვადასხვა შენებაების კედლებზე, ღრამატებში, სხვადასხვა ნივთების ზედწერილებში“ (1). ამ სიტყვებს იგი დიმიტრი მელვინეთუხუცესს სწერს.

სიძველეების, ისტორიოგრაფიის მთავარი წყაროს, გამოვლენის მიზნით, მარი ბროსე დაუახლოვდა რუსეთში მოღვაწე ქართველ მეცნიერებს და, ბოლოს, საქართველოში მოღვაწე ისტორიკოსებსაც. თავადაც ორჯერ იმოგზაურა საქართველოში სიძველეთა ადგილზე მოსახილველად და გამოსავლენად. ქართველ სწავლულთა დახმარებით შეგროვებული ქართული წყაროების შესახებ ცნობებს მარი ბროსე თარგმნიდა და აქვეყნებდა. მან პეტერბურგში სამ ტომად გამოსცა სხვადასხვა ხასიათის ქართულ სიძველეთა დიდძალი მასალა.

მარი ბროსეს ქართულ ენაზე დაწერილი წერილების ადრესატები არიან თეიმურაზ ბატონიშვილი, დიმიტრი ბაქრაძე, რაფიელ ერისთავი, პლატონ იოსელიანი და დიმიტრი მეღვინეთუხუცესი.

გასაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მარი ბროსეს მეცნიერული თანამშრომლობა ქართველ მწერალსა და ისტორიკოსთან დიმიტრი მეღვინეთუხუცესთან. ამ თანამშრომლობის მაღალი სამეცნიერო დანიშნულება ნათლად იკვეთება ახლად გამოვლენილი მდიდარი ეპისტოლარული მემკვიდრეობიდან. ერთ-ერთ წერილში იგი დიმიტრის სწერს: „დღედადლე გამოვა დიდი წვინი, რომელშიც ახალი და უცხო ამბები საქართველოსა იპოება ბევრი. მიხარიათ დიდად იმისთვის, რომ კაცნი უმეცარნი აკიცხებენ, აგინებენ ქართულ სიტყვიერებას, არაფერი კარგი ქართულ ქვეყანაში არ იპოებაო. ნახვენ ისინი თავის დროსა“ (2). თავისი მოღვაწეობით ეს „დრო“ ერთ-ერთმა პირველმა მარი ბროსემ მოხაზა.

მარი ბროსე ქვეყნის ისტორიის მთავარ საფუძველად წერილობით წყაროებს და მატერიალური კულტურის ძეგლებს მიიჩნევს. იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს სიგელ-გუჯრებსა და ეკლესიამონასტრების წარწერებს. ამიტომ სთხოვს ქართველ სწავლულებს, შეაგროვონ ეს მასალა და მიაწოდონ ცნობები მის შესახებ. დიმიტრი ბაქრაძისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში ვკითხულობთ: „კარგათა გესმის ესე, რომ უსაფუძვლოთ არ აშენდება სახლი. საფუძველნი ისტორიისა არიან: ა) დაწერილი ამბავები, თუ მეფეთა და დიდებულთა კაცთა, თუ საეკლესიონი; ბ) გარეგანი ცხოვრებაები, რომელთა ძლით გამოჩნდება სისწორე-სიცრუე შინაგანთა მეისტორიეთა; გ) გუჯრები, სიგელები, სხვადასხვა სახელმწიფო და სახალხო წერილები ძველისა დროისა; დ) ფული და ზედწარწერაები და სხვა.“

რაც შემქმლო მე მარტო კაცსა, მოვაგროვე სახელმწიფო და მარტივ-კაცების დოკუმენტები, მაგრამ დარწმუნებული ვარ და ჭეშმარიტებით ვადიარებ, რომ რაც მიქმნია, იმისი ათასჯერ მეტი დარჩა საქნელად შემდეგთა ჩემთა საქართველოს მოყვარეთა მიერ. ახლა პირველი წყარო ქართულის ისტორიისა უნდა იყვნენ გუჯრები და ზედწარწერაები. თქვენ, ბატონო, საქართველოში ცხოვრებთ, ენა კარგად იცით, ქართველთ თანამემამულე ბძანდებით, გესმით საქმე უფრო, ვიდრეა ჩემთვის. უთუოთ ყველანი თავადები, აზნაურები დიდის კმაყოფილებით გიჩვენებენ ძველს გუჯრებსა. ამის გარდა აქა-იქა მიმოსვლით მგზავრ შეგიძლიანთ მოაგროოთ ზედწარწერები საყდარ და მონასტერთა და სხვადასხვა შენებათა. მოგესხენება, რა უქნია ნაცნობს და მეგობარს დიმიტრის. რა კარგი და უცხო ამბები შეიტყო ადგილებში, სად არავის არ ეგონა შესაძლებელი. უთუოთ წაიკითხეთ ჩვენს ბიულეტენებში პოლკოვნიკის ბართლომეოსის მიერ მოგროვილი წარწერები სამასამდინ და ჩემს რაპორტებში ათას ხუთასამდის. პირველი ნანდვილი წყარო და საფუძველი ისტორიისა.

გმადლობ, ბატონო, ამისთვის, რომ საქართველო გიყვარსთ. ისტორიის და სიტყვიერების მეძიებელი ბპანდებით. თუ რასმეში შემიძლია თანაშრომა, ყოველთვის მზათ ვარ“ (3).

ასევე აღფრთოვანებულია ის დიმიტრი მეღვინეთუხუცესის მოღვაწეობით, რომელთანაც მას თითქმის ოცდაათწლიანი მეცნიერული თანამშრომლობა აკავშირებდა: „მადლობა ღმერთსა, დაიწყო ქართველმა კაცმა სიყვარულისაგან მამულისა და მეცნიერების გულისათვის თვითონ თვალებით გაშინჯვა ძველთა მოსახსენებელთა საქართველოსათა! გაგიმარჯვოს! მიამა დიდად, რომ საციციანოსი და გორის მაზრის დასავლეთისა ის ნაწილი გივლია, რომელი მე არ მინახავს. უთუოდ ბევრი გიშოვნია იქა ღირსი ხსოვნისა ზედწერილები საყდრებისა და მონასტერთა. ნუ დაიგვიანებით, აკადემიასთან პირდაპირ გაგზავნეთ“⁴. იმავე წერილში მარი ბროსე დიმიტრი მეღვინეთუხუცესს აცნობებს: „დამრჩა საწერი ორი თვის და ნახევრისა მოგზაურობა ოდიშს, აფხაზეთს, სუანეთს და იმერეთში, რომლისათვის დიდი ნივთიერება მაქვს. გუჯრების ამბავი დავწერე და დავაბეჭდვინე მოკლედ. ახლა გრძლად უნდა დავწერო. გთხოვთ, ერისთვის შვილებსა თუ აქვთ ძველი, ძალიან ძველი გუჯრები, თუგინდ მეფე აღექსანდრეს დროისა, თუ ცოტა წინა-უკანა, გადაწერეთ, თუ გადააწერინეთ მათის ნებართვითა. უთუოთ ვისმე ხელში დარჩა ამისთანა ძველი ამბავები და უიმისოთ არ შეუძლიანთ კაცსა ზედმიწევნით გაიგოს და განმარტოს უწინდელი დროების ისტორია“ (4).

მარი ბროსე არა მარტო სთხოვს მათ ამ მასალის შეგროვებას, არამედ წერილების დიდ ნაწილში ექსპედიციის მარშრუტსა და სამუშაო გრაფიკაზეც ესაუბრება და ატყობინებს შენიშვნებს მიღებული მასალის შესახებ. მარი ბროსე ურჩევს მათ მუდმივ კავშირს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიასთან, რომლის შემწეობითაც ჰპირდება ექსპედიციების დაფინანსებას.

ახალგამოვლენილი, საკმაოდ სოლიდური ეპისტოლარული მასალა დატვირთულია ფასეული მეცნიერული ინფორმაციებით და ასახავს იმ გზას, რომელიც ქართველოლოგიამ გაიარა თავისი არსებობის საწყის ეტაპზე. ამდენად იგი მეტად ფასეულია.

ლიტერატურა

1. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, მარი ბროსეს არქივი, №16.
2. იქვე, №9.
3. იქვე, №21.
4. იქვე, №9.

Э. Кавтарадзе (Тбилиси)

Из картвелологической деятельности Мари Броссе

В архиве французского ориенталиста Мари Броссе, который хранится в фондах Национального центра рукописей Грузии, обнаружен весьма интересный эпистолярный материал, четко определяющий истоки картвелологических исследований. Данный материал состоит из писем Мари Броссе к представителям первого поколения грузинских историков и филологов.

Картвелологическая деятельность Мари Броссе совпала с периодом, когда в европейской ориенталистике только утверждалось мнение о необходимости подобных исследований.

Вначале Мари Броссе занялся изучением китайского языка и словесности. Интерес к грузинской словесности внушил ему Сэн-Мартэн, который первым из европейцев заложил основу изучению грузинского языка. Изучение картвелологии Мари Броссе начал с исследования рукописей, хранившихся в Париже. Впоследствии эту деятельность он продолжил в Петербургском университете и в Академии наук. Мари Броссе до конца жизни интенсивно изучал вопросы истории Грузии. На начальном этапе он занялся обнаружением и изучением грузинских исторических памятников.

Первоначально европейская ориенталистика скептически отнеслась к международному значению картвелологии, но впоследствии мнение радикально изменилось. Доказательством этого являются слова Мари Броссе: «Европейцы с недоверием смотрели на высказывания грузинских историков до тех пор, пока на основании собранных мною материалов, найденных в надписях церквей и монастырей, на стенах замков, строений, разных вещей и в грамотах я не доказал их достоверность».

С целью выявления главного источника исторических памятников – историографии, Мари Броссе сблизился с грузинскими учеными, работавшими в России, а далее, с учеными, проживающими в Грузии. Сам он дважды путешествовал по Грузии с этой целью. Мари Броссе переводил и издавал сведения о грузинских исторических памятниках, собранных с помощью грузинских ученых.

Адресатами писем, написанных Мари Броссе на грузинском языке являются: з царевич Теймураз, Дмитрий Бакрадзе, Рафаэл Эристави, Платон Иоселиани и Дмитрий Мегвинетухуцеси.

Особое внимание заслуживает научное сотрудничество Мари Броссе с грузинским писателем и историком – Дмитрием Мегвинетухуцеси. О важном научном значении этого сотрудничества наглядно свидетельствует выявленное богатое эпистолярное наследие. В одном из писем он пишет Дмитрию: «На днях выйдет объемная книга с новыми сведениями о Грузии. Рад, что неграмотные люди, которые ругают грузинскую словесность и говорят, что в Грузии нет ничего хорошего, убедятся в противном, увидят они в свое время!». И это «время» Мари Броссе очертил своей деятельностью.

Главной основой истории страны Мари Броссе считает письменные источники и памятники материальной культуры. Он особое внимание уделяет грамотам и церковно-монастырским надписям. Поэтому просит он грузинских ученых собрать эти материалы и послать ему сведения о них. В одном из писем Дмитрию Бакрадзе читаем: «Тебе ясно, что нельзя построить дом без фундамента. А фундаментом истории являются: а) исторические рассказы, написанные царями, вельможами и церковными деятелями; б) мирские жизнеописания, с помощью которых выяснится правдивость и лживость историков; в) грамоты, государственные и частные письма древних времен; г) денежные знаки и надписи и т.д.

Я сделал то, что мог один человек - собрал государственные и частные документы, но убежден и признаю, что после меня еще много останется сделать. В настоящее время первыми источниками истории Грузии должны быть грамоты и надписи. Вы, господа, живете в Грузии, хорошо владеете грузинским языком, являетесь земляками грузин, лучше понимаете дело, чем я. Каждый князь и дворянин с радостью покажут Вам старые грамоты. Кроме этого, Вы можете во время путешествий собрать настенные надписи церквей, монастырей и разных строений. Вам известно что сделал наш знакомый и друг Дмитрий, какие интересные материалы нашел он в местах, где никто не ожидал этого. Вы, наверное, ознакомились в наших бюллетенях с надписями, найденными нами с настоящими первоисточниками и основой истории.

Благодарен Вам за то, что Вы любите Грузию и являетесь искателем её истории и словесности».

Он восхищен также деятельностью Дмитрия Мегвинетухуцеси, с которым его связывает тридцатилетнее научное сотрудничество: «Слава Богу,

что Вы сами – грузины заинтересовались из любви к Родине и научному делу изучением древностей Грузии. Здравствуйте! Было очень приятно узнать, что вы объездили ту часть Сацциано и Горийского уезда, которую я не посещал. Вероятно, Вы там нашли церковно-монастырские надписи, достойные внимания. Не теряйте время, посылайте их прямо в Академию».

В том же письме Мари Броссе сообщает Дмитрию Мегвинетухуцеси: «Мне осталось написать о путешествии по Одиши, Абхазии, Сванети и Имерети, о которых имею богатый материал. О грамотах я написал вкратце. Собираюсь написать подробно. Если у Эриставишвили найдутся древние, очень древние грамоты, даже времен царя Александра, или же чуть ранние или поздние, прошу Вас, перепишите, или дайте переписать кому-нибудь с их согласия. Вероятно, у кого-нибудь остались такие старые материалы, без которых невозможно изучить и прокомментировать историю древних времен».

Мари Броссе не только просит собрать этот материал, в большинстве писем он обсуждает маршрут экспедиций и график работ, знакомит с заметками о найденном материале. Мари Броссе советует иметь постоянную связь с Академией наук России, с помощью которой обещает финансирование экспедиций.

Выявленный довольно солидный эпистолярный материал обладает ценной научной информацией и отражает путь, который прошла картвелология на начальном этапе своего существования. Таким образом, этот материал представляет значительную ценность.

E. Kavtaradze (Tbilisi)

From Mari Brosse's Kartvelological Activity

Summary

A noteworthy epistolary material was revealed in the archive (The National Center of Manuscripts) of Mari Brosse, which will clarify the origins of Kartvelian studies.

Addressees of Mari Brosse are representatives of the first generation of Georgian historians and philologists.

Newly revealed epistolary material reflects the path which was made by Kartvelology. Consequently its study is very valuable.

მ. ქურდიანი (თბილისი)

**იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის პრობლემა
(საკითხის მდგომარეობა და პერსპექტივები)**

1. ჩემი დღევანდელი მოხსენების სათაური სიტყვასიტყვით იმეორებს აკადემიკოს არნოლდ ჩიქობავას მოხსენების სახელწოდებას, რომელიც მან წაიკითხა მაჰჩყალაში 1965 წლის 14 ივნისს ჩრდილო კავკასიის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის პლენარულ სხდომაზე. მაგრამ თანხედრობა დიდი მასწავლებლისა და ჩემს მოხსენებებს შორის მხოლოდ სათაურით ამოიწურება. ამ სათაურში გაცხადებული თემატიკითვე ამოიწურება მათი შეხების წერტილებიც და, რაც მთავარია, აკადემიკოს ჩიქობავასა და ჩემი მოხსენებები ასახავენ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ორ თვისობრივად განსხვავებულ ეტაპს, გნებავთ – სხვადასხვა ეპოქას: პირველი მოხსენება ასახავდა ეტაპს, როდესაც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობა, მათი კუთვნილება ერთი და იმავე ენობრივი ოჯახისადმი იყო ჯერ კიდევ **საგანი რწმენის**; მეორე მოხსენება კი, რომელიც ახლანაა გამოტანილი თქვენს სამსჯავროზე, ასახავს ეტაპს, როდესაც იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობა არის უკვე **საგანი ცოდნის**.

2. მეცნიერების კომპეტენტურობის დონეს მისი მეთოდის იმანენტურობა და სიმკაცრე განსაზღვრავს. რასმუს ქრისტიან რასკის (1787-1832) მიერ აღმოჩენილმა ისტორიულ-შედარებითმა მეთოდმა (1814 წ., გამოქვეყნდა 1818 წ.) მოძღვრება ენის შესახებ მეცნიერებად აქცია; ისეთივე ზუსტ მეცნიერებად, როგორც საბუნებისმეტყველო დისციპლინებია, ვთქვათ, ფიზიკა ან ქიმია.

ენათა ნათესაობის ერთადერთი უეჭველი კრიტერიუმია მათ შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების არსებობა. ბგერათშესატყვისობა კი დგინდება ენათა ძირითადი ლექსიკური ფონდის (და გრამატიკული ინვენტარის – ასეთის პოვნის შემთხვევაში) ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევის გზით.

შენიშვნა: 2008 წლის 14 ოქტომბერს მაჰჩყალაში (რესპუბლიკა დაღესტანი, რუსეთის ფედერაცია) გამართული საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის “კავკასიური ენები: გენეტიური, ტიპოლოგიური და არეალური კავშირები” პლენარულ სხდომაზე წასაკითხი მოხსენების ტექსტი. მოკლე ვერსია იხ.: **Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы)**. Кавказские языки: генетические типологические и ареальные связи. Материалы международной научной конференции, 14-16 октября. Махачкала, 2008. <http://www.iyaldnc.ru>

ყველაზე მნიშვნელოვანი ისტორიულ-შედარებით მეთოდში მისი კვლევის შედეგების ვერიფიცირებადობა ანუ შემოწმებადობა – სწორედ ეს განსაზღვრავს მისი სანდოობის ხარისხს.

ვერიფიკაციას სამი საფეხური აქვს: ა) ვერიფიკაცია მასალით; ბ) ვერიფიკაცია სისტემის მოთხოვნებითა და გ) ვერიფიკაცია ტიპოლოგიით. მხოლოდ ამ სამივე საფეხურის ვერიფიკაციის გატარების შემდეგ შეგიძლია დანამდვილებით იცოდე, რამდენად სანდოა ჩატარებული შედარება თუ არქექტივის რეკონსტრუქცია. დღეს შეიძლება ითქვას, რომ იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობა წარმოადგენს ცოდნის საგანს, რადგან ის ექვემდებარება ვერიფიცირებას ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მთელი სიმკაცრით.

3. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დამტკიცების ისედაც მცირერიცხოვანი მცდელობების მიმართ დასავლელი კომპარატივისტების სკეფსისი, თუ სულაც ნიჰილიზმი გამოწვეული იყო იმ ფაქტით, რომ მათი ნათესაობის შესახებ მსჯელობას ამ ჰიპოთეზის მომხრეთა მხრიდან, როგორც წესი, ჰქონდა ან აპრიორული ხასიათი, ან მათი ნათესაობის დამტკიცებას ცდილობდნენ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გვერდის ავლით, ან ამ მეთოდის არაკორექტული თუ არაადეკვატური გამოყენებით.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შემქმნელებად, ჩვეულებრივ, სამ ენათმეცნიერს ასახელებენ. ესენი არიან: დანიელი რასმუს ქრისტიან რასკი (1787-1832), გერმანელები: ფრანც ბოპი (1791-1867) და იაკობ გრიმი (1785-1863). ამ სამეულიდან ერთი, კერძოდ, ფრანც ბოპი, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შექმნაში „უბრალოა“, მას არც ერთი ფონეტიკური შესატყვისობა არ დაუდგენია ინდო-ევროპულ ენათა შორის და მისი მოხვედრა მეთოდის შემქმნელთა სიაში გაუგებრობას უნდა მიეწეროს. ჩვენდა სამწუხაროდ, სწორედ მისმა მაგალითმა და ავტორიტეტმა სერიოზული ზიანი მიაყენა იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების განვითარებას, დააბრკოლა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით ამ ენების კვლევის საქმე, გადატანულ იქნა რა მთელი ყურადღება შედარებითი ფონეტიკიდან შედარებით გრამატიკაზე (მორფოლოგიურ ინვენტარზე): *“განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სიტყვის ფორმის შედარებას, როგორც სესხებებზე ყველაზე ნაკლებად დაქვემდებარებულის და მაქსიმალურად მყარის: შედარებით გრამატიკას ენიჭება გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენათა ნათესაობის შესახებ საკითხის გადაწყვეტისათვის. ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობა, მაგალითად, იქნა დამტკიცებული ფრ. ბოპის ზმნური ფორმების შედარების საშუალებით (ნაშრომში “ძვ. ინდურის უღვლილების სისტემა ბერძნულთან, ლათინურთან, სპარს. და გერმან... შედარებით”, 1816 წ.)”* (ჩიქობავა 1965, 3).

შესაბამისად: *“...საკითხი ჩრდილოკავკასიური ენების ქართველურებთან ნათესაობის შესახებ იღებს პრინციპში დადებით გადაწყვეტას მორფოლოგიურ ელემენტთა ჩვენების საფუძველზე, ე. ი. შედარებითი გრამატიკის საშუალებებით”* (ჩიქობავა 1967, 7).

და ეს მაშინ, როდესაც ენათა ნათესაობის დამტკიცებისათვის მორფოლოგიის მონაცემებს არანაირი მტკიცებულებითი ძალა არ გააჩნია. ისინი მეთოდის თვალსაზრისით არარელევანტურია, ჭარბია და ერთადერთი და გადამწყვეტი კრიტერიუმი შესადარებელ ენებს შორის კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა სისტემის დადგენაა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მკაცრი გამოყენებით (ცხადია, ამას არც არნოლდ ჩიქობავა უარყოფდა, მაგრამ მეორე რიგის ამოცანად სახავდა).

ფრანც ბოპის არარსებული დამსახურების გაფეტიშებამ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შექმნასა და ინდო-ევროპული ენების ნათესაობის დადგენასა თუ ცხადყოფაში და ბოპის მაგალითის გამოცხადებამ ყველაზე საიმედო და პერსპექტიულ გზად იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-გენეზისური ურთიერთობის კვლევისას ლინგვისტთა თბილისური სკოლისა და მისი მიმდევრებისათვის დროის არც თუ მცირე მონაკვეთში გარკვეული საენათმეცნიერო დოქტრინის ხასიათი მიიღო.

4. უკვე საყოველთაოდ აღიარებული ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი მხოლოდ იბერიულ-კავკასიური ენების კავკასიელ და, უპირველეს ყოვლისა, ქართველ მკვლევართა შორის იწვევდა გამუდმებულ მსჯელობას: იბერიულ-კავკასიურ ენათა „სპეციფიკურობის“, მათი შეუდარებლად მდიდარი კონსონანტიზმის გამო ბგერათშესატყვისობათა დადგენის „უფრო რთული ხასიათის“ და, აქედან გამომდინარე, თვით კომპარატივისტული „მეთოდის დაზუსტების აუცილებლობის“ შესახებ (ხოლო ამ „სირთულეთა“ და „სპეციფიკურობათა“ საიდუმლოებად, ჩვეულებრივ, ისეთი მაგალითები მოიხმობოდა ხოლმე, რომლებიც მეთოდის კორექტული გამოყენებით სრულიად დამაკმაყოფილებლად იხსნებოდნენ ან ფონეტიკური პროცესებით – კომბინატორულით, პოზიციურით, სუპერაციულით... ან ფუძე-ენის სხვადასხვა ფონემის რეფლექსად ცნობით, ან ნასესხობით და სხვ.).

ჯერ კიდევ 1924 წელს ოსლოში წაკითხული ლექციების ციკლში ა. მეიე წუხდა საქმის ამგვარი მდგომარეობის გამო: „...მეთოდები, წარმატებით გამოყენებული ინდო-ევროპული ენების კვლევისას, ყველგან ერთნაირად როდია გამოსადეგი. საჭიროა დაფიქრება კვლევის მეთოდოლოგიაზე, შემოწმება ჩვენი მეთოდების სისწორისა და ცდა **მკაფიობისა და სიზუსტის მოთხოვნათა დაქვეითების გარეშე** (ხაზგასმა ჩემია – მ.ქ.) მათი გავრცელებისა ახალ ფართო არეებზე. მეთოდიკის გადასინჯვა (იგულისხმება – გამკაცრების მიმართულებით, მ.ქ.) მით უმეტეს აუცილებელია, რომ ბოლო დროს ბევრმა ენათმეცნიერმა წამოაყენა ცუდად დასაბუთებული პიპოთეზები. ახალი ეტიმოლოგია ძალიან ბევრია, მაგრამ მათი უმრავლესობა იმ რიგისაა, რომ მათში შეუძლებელია აღმოაჩინო რაიმე, მტკიცებულების საწყისიც კი“ (მეიე 1954, 9).

ეს მოკრძალებული ეჭვები, რომელიც ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის უნივერსალურობის მიმართ გამოთქვა ანტუან მეიემ ოსლოში, იმ დროისთვისვე უკვე საბოლოოდ გაქარწყლებული გახლდათ იმ თვალსაჩინო მიღწევებით, რომელიც მის გამოყენებას მოჰყვა სხვადასხვა სისტემის ენების მიმართ:

“XX საუკუნის პირველი მეოთხედი აღინიშნა ორი უთვალსაზი-
ნოესი მიღწევით შედარებითი ენათმეცნიერების სფეროში: თითქმის
ერთდროულად ლ. ბლუმფილდმა და ნ. ტრუბეცკოიმ მოახდინეს დემონ-
სტრირება შედარებითი მეთოდის სრული გამოყენებადობისა ლიტერატუ-
რული ტრადიციის არმქონე ენებისადმი. პირველმა ეს მოახდინა ცენ-
ტრალურაღვლენიური ენების მიმართ, მეორემ კი – ჩრდილოკავკასიური
ენების მიმართ. ორივე შემთხვევაში მიღწეულ იქნა ბრწყინვალე შედეგ-
ები” (გიგინეიშვილი 1977, 13).

საკუთრივ იბერიულ-კავკასიურ ენებთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ
ისინი ისტორიულ-შედარებით მეთოდთან მიმართებაში არაფრით
განსხვავდებიან ენათა სხვა ოჯახებისაგან და ნ. ტრუბეცკოს უმთავრესი
დამსახურება კომპარატივისტული მეთოდისა და კავკასიოლოგიის წინაშე
სწორედ ამისი ცხადყოფაა. რაც შეეხება მის ჭეშმარიტ როლს ჩრდილო-
კავკასიურ ენათა ნათესაობის დადგენაში, ამის შესახებ ქვემოთ იქნება
ნათქვამი.

5. რა ეტაპები უძღოდა წინ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის სა-
ბოლო დამტკიცებას:

5.1. აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური (resp. ჩრდილოკავ-
კასიური) ენების ნათესაობის დადგენას ჩვეულებრივ ნ. ტრუბეცკოს სა-
ხელს უკავშირებენ და, კერძოდ, მის შემდეგ შრომას: "Les consonnes latéra-
les des langues Caucasiques-Septentrionales" ("Bulletin de la Société de Linguistique".
t. 23. № 27. Paris, 1922, 184-204).

თავისი მნიშვნელობით ეს ნაშრომი აღემატება ნ. ტრუბეცკოს
ყველა სხვა კავკასიოლოგიურ ნარკვევს, რადგან მასში (ნაწილი IV) პირ-
ველად არის დადგენილი კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშე-
სატყვისობანი ნახურ-დაღესტნურ და აფხაზურ-ადიღურ (ტრუბეცკოსეუ-
ლი ტერმინოლოგიით: ჩეჩენო-ლეზგიურ და აბაზო-კერკეტულ) ენებს შო-
რის ლატერალთა რიგში.

მაგრამ მან ვერ შეძლო ჩრდილოკავკასიურ ენათა შორის ბგე-
რათშესატყვისობათა პარადიგმების აგება და, შესაბამისად, მათი ნათე-
საობის საბოლოო დამტკიცება. რაც კარგად ჩანს ჩრდილოკავკასიურ ენა-
თა შედარებითი შესწავლის სფეროში ნ. ტრუბეცკოს ერთ-ერთი ყველა-
ზე გახმაურებული ნაშრომის "Nordkaukasische Wortgleichungen" ("Wiener Ze-
itschrift für die Kunde des Morgenlandes". Bd. XXXVII, Heft 2, Wien, 1930, 76-92) გ.
დეეტერსისეულ შეფასებაში:

„ნ. ტრუბეცკოიმ დაადგინა 100-ზე მეტი ფარდობა აღმოსავლურ- და და-
სავლურ-კავკასიურს შორის, რომელიც მოიცავს აგრეთვე რიცხვით სახე-
ლებს, პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელებს, მაგრამ ბგერათშესატყვი-
სობა უმეტეს შემთხვევაში ცხადი არ არის“ (დეეტერსი 1963, 41).

5.2.1. ნ. ტრუბეცკოიმ 1924 წელს გამოთქვა მოსაზრება, რომ:
ჩრდილოკავკასიურ ენათა ნათესაობა სამხრეთკავკასიურ (ქართველურ)
ენებთან „არ არის არც ცხადი, არც მეცნიერულად დამტკიცებული“
(ტრუბეცკოი 1924, 327). მაგრამ 1953 წლის 13 ივნისს საქართველოს მეც-
ნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის IV (X) სამეცნიერო

სესიაზე პროფ. ტოგო გუდავამ წაიკითხა მოხსენება: ტ ლატერალის გენეზისისთვის ხუნძურ-დილოურ ენებში“. მომდევნო წელს ეს მოხსენება „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ VI ტომში გამოქვეყნდა სტატიის სახით, სათაურით: „ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ტ ლატერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მათი ფონეტიკური შესატყვისის შესახებ“ (გვ. 55-65, რუსული რეზიუმე გვ. 61-65). კვლევამ ტ. გუდავა მიიყვანა დასკვნამდე, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენათა ტ ლატერალის კანონზომიერი შესატყვისი „უნდა იყოს ქართული ყ(ვ)“ (გუდავა, 1954, 57). თავისი მნიშვნელობით ეს ნაშრომი ისტორიულია, რადგან მასში პირველად არის დადგენილი კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობა ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის დაღესტნური ჯგუფის ენებსა და ქართველურ ენებს შორის.

5.2.2. აკადემიკოს ქეთევან ლომთათიძის (1909-2007) მიერ ჯერ კიდევ 1955 წელს დადგენილ იქნა **აფხაზურ-ქართველური ბგერათშესატყვისობები დენტალურ სშუღთა რიგში**: ქართ. თ, ზან. თ, სვან. შდ : აფხ.-ადიდ. ს||ს (შ, შ) ანუ ბგერათშესატყვისობები ქართველურ და აფხაზურ-ადიდური ენების ჯგუფის აფხაზურ (აფხაზურ-აბაზურ) ენათა ქვეჯგუფს შორის (ლომთათიძე, 1955, 79); 1995 წელს ქ. ლომთათიძემ ამ შესატყვისობათა საილუსტრაციოდ დამატებით მაგალითები დაიმოწმა; 1977 წელს ქ. ლომთათიძემ დაადგინა ქართველურსა და აფხაზურს შორის კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა კიდევ ერთი რიგი – ქართვ. წ : აფხ. შ, რომელიც მოგვიანებით არაერთი მაგალითით შეავსო (ლომთათიძე 1977, 81-85; ლომთათიძე 1995, 261-266).

ამ ისტორიული მნიშვნელობის ნაშრომებში პირველად არის დადგენილი კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობა აფხაზურ-ადიდური ენების ჯგუფის აფხაზურ (აფხაზურ-აბაზურ) ენათა ქვეჯგუფსა და ქართველურ ენებს შორის.

5.2.3. სამოცდაათიანი წლების დასაწყისში გერმანელმა ჰაინც ფენრიხმა სცადა დაედგინა კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობები დაღესტნურ ენათა ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ქვეჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ ენებსა და ქართველურ ენებს შორის: “Sprachliche Veränderungen und ihr Erkennen” (Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich - Schiller - Universität Jena. Gesellschafts – und sprach-wissenschaftliche Reihe. Heft 5/6. Jena, 1972, 669-673); “Konsonantenentsprechungen zwischen Kartvelsprachen und awaro-andischen Sprachen” (Bedi Kartlisa, Revue de Karthvelologie. vol. XXXI, Paris, 1973, 246-259). კომპარატივისტიკის პოზიციიდან პროფ. ჰ. ფენრიხის ამ ნაშრომებში წარმოდგენილი შეპირისპირებებიდან მნიშვნელობა, თანაც პრინციპული, ფაქტობრივად, აქვს მხოლოდ ქართვ. *თხ : ხუნძ.-ანდ. ტ-ს.

5.3.1. იბერიულ-კავკასიური კომპარატივისტიკისთვის არანაკლები მნიშვნელობა, ვიდრე ნ. ტრუბეცკოის მიერ დადგენილ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობებს ნახურ-დაღესტნურ და აფხაზურ-ადიდურ ენებს შორის ლატერალთა რიგში, ჰქონდა იმ ფაქტს, რომ ფრანგმა ბასკოლოგმა და კავკასიოლოგმა პროფ. რენე ლაფონმა 1948

წელს დაადგინა, რომ ქართველურ ენათა ინფრაგლოტალურ აფრიკატებს (მჟღერებსა და ყრუებს) ბასკურში შეესატყვისება ყრუ სისინა აფრიკატები (და მათგან ნაწარმოები სპირანტები), ხოლო ქართველურ ენათა სუპრაგლოტალურ აფრიკატებს – ყრუ ნახევრადშიშინა აფრიკატები (და მათგან ნაწარმოები სპირანტები).

აი, ფაქტობრივად, სრული ჩამონათვალი იმ ფასეული და ანგარიშგასაწვევი მონაპოვრისა იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-შედარებით ფონეტიკაში, რაც თბილისის ლინგვისტური სკოლის კომპარატივისტ-კავკასიოლოგთა ახალ თაობას ერგო მემკვიდრეობად.

1. ეს მემკვიდრეობა არ იყო არც უდავო და არც უპრობლემო: ბგერათშესატყვისობები უმრავლეს შემთხვევაში დადგენილი იყო ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის პოზიციიდან არაკორექტულად, მეთოდის მკაცრი მოთხოვნების დაუცველად. ჯერ ერთი – ერთმანეთთან შედარებული აღმოჩნდა მხოლოდ უშუალოდ სინქრონიაში თანაარსებულ ენათა (ქართული, ხუნძური, აფხაზურ-ადიღური, ზანური, სვანური) მონაცემები, თითოეული ენობრივი ჯგუფის (ქართველურის, აფხაზურ-ადიღურის, დაღესტნურის) ფუძე-ენობრივი მდგომარეობის (არქეტიპების) წინასწარი რეკონსტრუქციის გარეშე ან ამ რეკონსტრუქციათა გაუთვალისწინებლად; მეორე – შედარებისათვის აღებული იყო მხოლოდ ძირები, ისიც – ცალთანხმონიანი ძირები და თანაც ისეთ სიტყვებში, რომელთა სემანტიკა (ძირისა და გრამატიკული ინვენტარის გამიჯვნა) არც ცხადი იყო, არც უდავო და, ზოგჯერ, არც შესაძლებელი; მესამე – მიკვლეული ბგერათშესატყვისობები მათი არასისტემური ხასიათის გამო აღიქმებოდნენ იზოლირებულ, არაკანონზომიერ, არარეგულარულ მოვლენებად. ყოველივე ზემოთქმულს მინიმუმამდე დაჰყავდა მათი მნიშვნელობა და ფასეულობა თუ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დადგენის საქმეში არა, მის აღიარებაში მაინც.

7. არსებული სიტუაციიდან გამომდინარე, ახალი თაობის უპირველეს ამოცანად გამოიკვეთა, ერთი მხრივ, თბილისის ლინგვისტური სკოლისათვის კვლევის ტრადიციული პრიორიტეტების კორექტირება – იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი მორფოლოგიიდან შედარებითი ფონეტიკისკენ, მეორე მხრივ, კომპარატივისტული მეთოდის ტრადიციული, მე ვიტყვოდი – კანონიკური, თეორიული ბაზის უნივერსალიზაცია, სრულყოფა, კვლევის შედეგების ვერიფიცირებადობის ხარისხის ამაღლება მეთოდის სიმკაცრის შესაბამისად და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, დაცვა ლინგვისტიკის ისტორიაში გარკვეული პერიოდულობით განმეორებადი და იმჟამად პარალელურად მიმდინარე, შედარებათა თუ რეკონსტრუქციათა პროცედურის სიცხადისა და სიმკაცრის შესუსტების ხარჯზე ენათმეცნიერების ამ უზუსტესი მეთოდის სრული პროფანაციის მორიგი პროცესისაგან, რომელიც ამ მიზნით მაშინ სწორედ ჩრდილოკავკასიურ ენათა გენეტიური კავშირებით ოპერირებდა.

8. უკანასკნელ წლებში იბერიულ-კავკასიურ ენათა ემპირიული კვლევების პროცესში და მათ საფუძველზე იქნა დადგენილი არაერთი

ფონეტიკური კანონი თუ წესი და ახსნილი გარკვეული ფონეტიკური მოვლენები (ვ. შენგელია, მ. ქურდიანი), დაზუსტდა ბგერათშესატყვისობების ფორმულები ენობრივ ჯგუფთა შიგნით (ვ. შენგელია, ნარდოტელი), შემუშავებულ იქნა რამდენიმე ორიგინალური ზოგადლინგვისტური თეორია და მიდგომა, რამაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა წმინდა კომპარატივისტული პრობლემების გადაწყვეტაში:

8.1. ბგერათშესატყვისობათა დადგენისას სიტყვა-ფორმათა ურთიერთშედარების კორექტულობის დასაცავად და მათი უდავო და ცალსახა სეგმენტაციის მიზნით ენობრივი ნიშნის მორფმატული თეორიის (მ. ქურდიანი) და ალტერნაციის ფუძეთქმნადობის თეორიის (ა. არაბული) შუქზე გადასინჯულ და გაანალიზებულ იქნა დადესტნურ, აფხაზურ-ადიღურ, ბასკურ-ქართველურ ენათა ძირების სტრუქტურა და ფუძეთქმნადობის მოდელები (ძირეულ და აფიქსალურ მორფმათა კანონიკური კომბინაციები). საკუთრივ ალტერნაციის თეორია შემოწმებულ იქნა მთის იბერიულ-კავკასიური ენების მასალაზე, რამაც ცხადყო ძირ-ფუძეთქმნადობის ამ უძველესი მოდელის სრული ფუნქციონალური და, რაც მთავარია, მასალობრივი იდენტურობა სამხრეთ და ჩრდილო-კავკასიურ ენებში (ა. არაბული, მ. ქურდიანი).

8.2. დადგინდა და აიხსნა **სინქრონიულ ბგერათშესატყვისობათა დიაქრონიაში ასახვის (რესპ. პოფნიერების) ჰოლოგრამული პრინციპი**: თუ ენები მონათესავენი არიან, ანუ ერთ ენობრივ ოჯახს ეკუთვნიან, ისინი, ყველა შემთხვევაში, უნდა ავლენდნენ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობებს როგორც სინქრონიულ, ასევე დიაქრონიულ ჭრილში, დამოუკიდებლად იმისა, ერთ კონკრეტულ ენას ვადარებთ მისივე ქვეჯგუფის, ჯგუფის, ოჯახის ცოცხალ ან ისტორიულად დადასტურებულ მეორე ენას, თუ რომელიმე შუალედური ფუძე-ენის ან სულაც საერთო ფუძე-ენის რეკონსტრუირებულ არქეტიპებს და ამ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობებს ისინი უნდა ავლენდნენ არა იზოლირებულად, რომელიმე ცალკეულ ფონემასთან, ან თუნდაც ფონემათა რომელიმე ცალკე აღებულ ლოკალურ რიგთან, არამედ სისტემურად, სხვადასხვა ლოკალურ რიგებთან (მ. ქურდიანი).

8.3. კვლევა წარმოებდა პარალელურად განსხვავებული მიდგომებით – ერთი მხრივ, მოხდა ბგერათშესატყვისობათა რანჟირება მათი მტკიცებულებითი ძალის მიხედვით: მიუხედავად იმისა, რომ ე. წ. იდენტური შესატყვისობები ისეთივე რეგულარული და კანონზომიერი ხასიათისანი არიან, როგორც ე. წ. გადიფერენცირებულნი, მათი მტკიცებულებითი ძალა განსხვავებულია, ამიტომ ენათა ნათესაობის მტკიცებისას ორიენტაცია სწორედ ამ უკანასკნელებზე (და მათ კომბინაციებზე „იდენტურ“ ბგერათშესატყვისობებთან) იქნა აღებული (მ. ქურდიანი), მეორე მხრივ, უკვე ერთი ენობრივი ოჯახის წევრებად ცნობილ ენათა ფონემატური სისტემების ჯგუფთაშორისი შედარებისას ორიენტაცია აღებულ იქნა როგორც “არაიდენტურ”, ასევე “იდენტურ” ბგერათშესატყვისობათა სრულ პარადიგმებზე (მ. ჩუხუა) და სხვ.

9. როგორ სიმბოლურადაც არ უნდა ჟღერდეს, მაინც სრული შემთხვევითობაა, რომ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების განვითარების ახალი ეტაპის დასაწყისი დროში მოჰყვა იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ჭეშმარიტი შემოქმედისა და ჩვენი დიდი მასწავლებლის აკად. არნოლდ ჩიქობავას გარდაცვალებას.

1986 წლის 20 მარტს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენციაზე ამ სტრიქონების ავტორმა წაიკითხა მოხსენება „ქართველურ-დაღესტნური ბგერათშესატყვისობისათვის“, რომელმაც ცხადყო, რომ ტ. გუდავას მიერ გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობა იყო არა იზოლირებული ხასიათისა, არამედ წარმოადგენდა სისტემის ნაწილს. ეს იყო პირველი მისი ნაშრომების ციკლიდან ნახურ-დაღესტნურ და ქართველურ ჯგუფებს შორის პოენიერი ბგერათშესატყვისობების შესახებ. 1991 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XLIX სამეცნიერო სესიაზე მანვე წაიკითხა მოხსენება ქართველურ და ნახურ ენათა კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების შესახებ აფრიკატთა რიგში და პირველად იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ისტორიაში გამოავლინა ამ შესატყვისობათა პარადიგმატული ხასიათი. 1991 წლიდან ნახურ-დაღესტნურ და ქართველურ ჯგუფებს შორის ბგერათშესატყვისობათა გამოვლენაზე ინტენსიურად და წარმატებით დაიწყო მუშაობა მერაბ ჩუხუამ.

1995 წელს იბერიულ-კავკასიურ კომპარატივისტიკას დაუბრუნდა აკად. ქეთევან ლომთათიძე და მის მიერ ქართველურ და აფხაზურ-ადიღურ ჯგუფებს შორის ჯერ კიდევ 1955 წელს გამოვლენილ ბგერათშესატყვისობათა ფორმულები ახალი უეჭველი მაგალითებით შეავსო.

1998 წელს ვარშავის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ლინგვისტთა თბილისური სკოლის წარმომადგენელმა იან ბრაუნმა ქართველურ-ბასკური ენების ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევის ნახევარსაუკუნოვან შედეგებს თავი მოუყარა მულტილინგვურ მონოგრაფიაში: EUS-CARO-CAUCASICA, Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque, Warszawa : "DIALOG". ამ წიგნამდე ბასკური სისტემურად თუ უსისტემოდ დარდებოდა ზოგადად და ცალ-ცალკე ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენას. იან ბრაუნის უდავო დამსახურებათა რიცხვს განეკუთვნება ბასკური ენის ადგილის ცალსახა განსაზღვრა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ბასკურ-ქართველურ ჯგუფში.

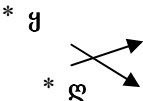
1998 წელი საერთოდაც უნდა იქნეს მიჩნეული უმნიშვნელოვანეს ნიშანსვეტად იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ისტორიის თვალსაზრისით: მოხდა იბერიულ-კავკასიურ ენათა სამივე (აფხაზურ-ადიღურ, ბასკურ-ქართველურ და ნახურ-დაღესტნურ) ჯგუფს შორის გამოვლენილ არაიდენტურ ბგერათშესატყვისობათა სისტემატიზაცია და მათი ვერიფიცირებადი პარადიგმების აგება, ანუ დამტკიცდა ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიურ ენათა კუთვნილება ერთი ენობრივი ოჯახისადმი. El Imposible vencido!

10. პრინციპული, მე ვიტყვოდი, დირექტიული მნიშვნელობისაა შემდგომი კვლევებისათვის ის ფაქტი, რომ კომპარატივისტული მეთოდის მკაცრი დაცვით გაანალიზებული მასალა მხარს არ უჭერს იბერიულ-კავკასიური ენების ტრადიციულ დაყოფას ლინგვისტური ნიშნით სამხრეთკავკასიურ (ქართველურ) და ჩრდილოკავკასიურ (აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ-დაღესტნურ) ენებად. გეოგრაფიულად ჩრდილო-კავკასიური ენების ორი ჯგუფი არ ავლენს ერთმანეთთან მეტ ლინგვისტურ სიახლოვეს, ვიდრე თითოეული მათგანი სამხრეთ-კავკასიურ ჯგუფთან. შესაბამისად, საერთო-იბერიულ-კავკასიური ენის ქრონოლოგიურ დონეზე რაიმე ენობრივი რეალიის დაშვებისა და სემანტიკური რეკონსტრუქციისათვის საკმარისია მისი პოზიციურება კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობის სახით სამი ენობრივი ქვეჯგუფიდან ნებისმიერ ორში. არქეტიპის (პრაფორმის) რეკონსტრუქციისთვის, ცხადია, სამივე ჯგუფის ჩვენებაა გადამწყვეტი.

11. ქვემოთ მე წარმოვადგენ არაიდენტურ ბგერათშესატყვისობათა იმ უმთავრეს პარადიგმებს, რომლებზე დაყრდნობითაც უკვე 1998 წელს გახდა შესაძლებელი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დასაბუთება:

11.1. ქართველურ : დაღესტნური ბგერათშესატყვისობები

11.1.1. ლატერალთა რიგი:

ს/დაღ . *ტ : ს/ქართვ.

*ტ : *თხ

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას ნახური ენებისა და ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.1.2. სიბილანტურ აფრიკატთა რიგში :

საერთო-ქართველური	:	საერთო-დაღესტნური
*ძ *ძI	:	*ც
*ც *ცI	:	*ც
*წ *წI	:	*ხ

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას ნახური, აფხაზურ-ადიღური ენებისა და ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.1.3. დენტალურ ხშულთა რიგში :

საერთო-ქართველური : საერთო-დაღესტნური

*თ $\begin{cases} *ს_1თ \\ *ს_2თ \end{cases} : *წ$

11.2. ქართველურ : აფხაზურ-ადიღური ბგერათშესატყვისობები

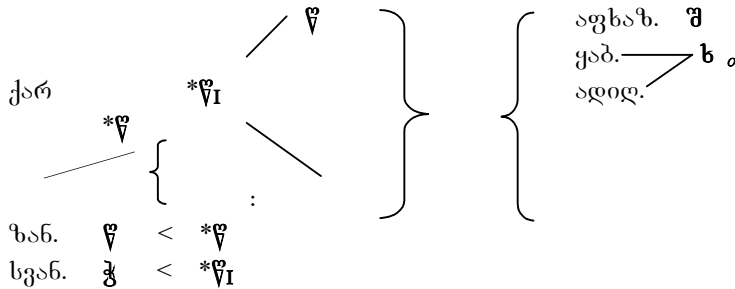
11.2.1. ლატერალთა რიგში :

საერთო-ქართველური	:	აფხაზური
*ყ	:	ღ°
ქართ. ყვ	:	ადიღ. ღ°
ზან. ვ / ყვ	:	აფხაზ. ჳ
სვან. ყვ	:	აბაზ. ჳ°

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას დადესტნური ენების მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.2.2. სიბილანტურ აფრიკატთა რიგში :

ქართველური აფხაზურ-ადიღური

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.2.3. დენტალურ ხშულთა რიგში :

საერთო-ქართველური :	აფხაზური
*თ $\begin{cases} *ს_1თ \\ *ს_2თ \end{cases} *თ \begin{cases} *ს_1თ \\ *ს_2თ \end{cases} :$	ს ს ₀

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.3. ქართველურ : ნახური ბგერათშესატყვისობები

11.3.1. ლატერალთა რიგში :

საერთო-ქართველური :	საერთო-ნახური
*ყ	*ლ
*ღ	*ფ *ჳ

შესატყვისობათა ამ რიგის (შდრ. ჩუხუა 2008, 202-204 და ჩუხუა 2008, 215-217) უეჭველობას დადესტნური ენებისა და ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.3.2. სიბილანტურ აფრიკატთა რიგში :

საერთო-ქართველური :			საერთო-ნახური	
*ძ	*ძ _I	:	*ძ	*ჯ (>ჟ)
*ც	*ც _I	:	*ც	*ჩ (>შ)
*წ	*წ _I	:	*წ	*ჭ

შესატყვისობათა ამ რიგის (ქურდიანი 1991, 34, იხ. აგრეთვე ჩუხუა 2008, 150-157) უეჭველობას დადესტნური ენებისა და ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.3. დენტალურ ხშულთა რიგში :

საერთო-ქართველური :			საერთო-ნახური	
*სთ				
*თ		:	*თ	/*თ
*სთ				

შესატყვისობათა ამ რიგის უეჭველობას დადესტნური ენებისა და ბასკური ენის მასალით ვერიფიკაციაც უჭერს მხარს.

11.4. ქართველურ : ბასკური ბგერათშესატყვისობები

საერთო ქართველური	:	ბასკური
*ძ *ძ _I	:	ც / ს
*ც *ც _I	:	ც / ს
*წ *წ _I	:	ჩ / შ
*ს *ს _I	:	ს
*თ *სთ _{II}	:	ს შ
*წ *წ _I	:	ჩ / შ
*ც	:	ჰ
*ყ	:	ლ
*ღ	:	ჰ / გ
*რძ / *ძ		
*რძ _I / *ძ _I	:	რღ / დ
*რჟ / *ჟ		და სხვა.

11.5. იბერიულ-კავკასიური კომპარატივისტიკის თანამედროვე დონის განმსაზღვრელი თეორიული პოსტულატები, კვლევის მიღწევები და მონაპოვრები თუ პრობლემები, ისევე როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ჯგუფებს შორის დადგენილ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა ფორმულების საილუსტრაციო მასალა შექმნისდაგვარად სრული სახით არის წარმოდგენილი ორ კაპიტალურ მონოგრაფიაში: აკად. მ. ე. ქურდიანის “იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები” (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2007, 1040 გვ.) და პროფ. მ. ჩუხუას “იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა” (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008: 763 გვ.; სადაც იბერიულ-იჩქერიული = ქართველურ-ნახურს).

12. ახლა რაც შეეხება პერსპექტივებს:

კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა გამოვლენა წარმოადგენს კომპარატივისტიკის ერთ-ერთი უმთავრესი (თუმცა არა – ერთადერთი) ამოცანის გადაწყვეტას – ენათა ნათესაობის დადგენას. კომპარატივისტიკის შემდგომ, ასევე უმნიშვნელოვანეს, ამოცანებს წარმოადგენენ: ა) ენათა ნათესაობის ხარისხის განსაზღვრა ანუ ენობრივი ოჯახის ფუძე-ენის დიფერენციაციის დრო-სივრცული მოდელის წარმოდგენა რეკონსტრუირებადი შუალედური ფუძე-ენებიდან ისტორიულად დადასტურებულ ენებამდე; ბ) რეკონსტრუქცია და სინქრონიული აღწერა მოცემული ენობრივი ოჯახის ფუძე-ენისა მისი მონათესავე ენებად დიფერენციაციის უშუალოდ წინმსწრებ მომენტში; გ) ენობრივი ოჯახის ფუძე-ენის არსებობის აბსოლუტური ქრონოლოგიის დადგენა; დ) ენობრივი ოჯახის შედარებითი ფონეტიკებისა და გრამატიკების შექმნა და შედარებითი თუ ეტიმოლოგიური ლექსიკონების შედგენა; ე) ფუძე-ენაზე მეტყველი ეთნოსის წინარე-სამშობლოს ლოკალიზაცია და ვ) პროტო-კულტურის რეკონსტრუქცია.

ბოლო ორი ამოცანა განსაკუთრებით აქტუალურია კავკასიელ ხალხთა პრეისტორიისა თუ არაფიქსირებული ისტორიის რეალიების დადგენის თვალსაზრისით: „ენა ერთადერთი ისტორიაა, რომლის გაყალბებაც შეუძლებელია“ (აგუსტ შლაიხერი); რა თქმა უნდა, ყველაფერი ის (მატერიალური, სოციალური თუ კულტურული), რაც იყო, ვერ აღდგება, თუ ის სიტყვად არ შემორჩენილა, როგორც მინიმუმ, ორ ენობრივ ჯგუფში მაინც, მაგრამ ის, რაც მონათესავე ენათა შედარების გზით აღდგება, ნამდვილად იყო ფუძე-ენაზე მეტყველი ეთნოსის ყოფა-ცხოვრებაში. უმწერლობო თუ ახალმწერლობიანი ენებისთვის, იბერიულ-კავკასიურ ენათა უმრავლესობა კი სწორედ ასეთია, ეს საკუთარი ისტორიისა და პრეისტორიის შესახებ უტყუარი ცოდნის მოპოვების ერთადერთი მეცნიერული გზაა. ეს გზა ჩვენი საერთო წინაპრების შესაცნობად ჩვენ, კავკასიელმა ლინგვისტებმა, ერთად უნდა გაეიაროთ.

ლიტერატურა

ბრაუნი 1998 – J. Braun, Euscaro-Caucasica. Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque. Warszawa, "Dialog".

გიგინეიშვილი 1977 – Б. К. Гигинеишвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси.

გულაგა 1954 – ტ. გულაგა, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ტოლტერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მისი ფონეტიკური შესატყვისის შესახებ. იკვ. VI. თბილისი.

დეეტერსი 1963 – G. Deeters, Die Kaukasischen Sprachen. Leiden-Köln,

ლაფონი 1948 – R. Lafon, Correspondances basque-caucasiqes. II. Siffilantes et chuintanetes en basque et dans les langues caucasiqes (EUSKO-JAKINTZA II: 362-367).

ლომთათიძე 1955 – К. В. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания (ж. Вопросы языкознания, № 4, 73-82).

ლომთათიძე 1977 – ქ. ლომთათიძე, ქართულ-ავსტრალიური ბგერათფარდობიდან: ქართ. წ ~ ავსტ. შ. იკეწ. IV. 81-88. თბილისი.

ლომთათიძე 1995 – ქ. ლომთათიძე, კვლავ ქართ. წ ~ ავსტ. შ ბგერათფარდობისათვის. იკეწ, XX–XXI, 261-266. თბილისი.

მეიე 1954 – А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании (Перевод с французского). Москва.

ტრუბეცკოი 1922 – N. Troubetzkoy, Les consonnes latérales des langues Caucasiqes-Septentrionales ("Bulletin de la Société de Linguistique". t. 23. № 27. Paris : 184-204).

ტრუბეცკოი 1924 – N. Troubetzkoy, Les langues caucasiqes septentrionales. In: "Les langues du monde". Ed. par A. Meillet et M. Cohen. Paris: "Champion", p. 327-342.

ტრუბეცკოი 1926 – N. Trubetzkoy, Studien auf dem Gebiete der verglichenen Lautlehre der Nordkaukasiqen Sprachen. I ("Caucasica", fasc. 3. Leipzig : 7-36).

ფენრიხი 1973 – H. Fähnrich, Konsonantenentsprechungen zwischen Kartvelsprachen und awaro-andischen Sprachen (Bedi Kartlisa, Revue de Karthvelologie. vol. XXXI, Paris : 246-259).

ქურდიანი 1986 – მ. ქურდიანი, ქართველურ-დაღესტნური ბგერათშესატყვისობებისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ასალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია. 1986 წლის 19-21 მარტი. თეზისები. თბილისი.

ქურდიანი 1991 – მ. ქურდიანი, ქართველურ და ნახურ ენათა ბგერათშესატყვისობების საკითხისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XLIX სამეცნიერო სესია. 1991 წლის 17-19 დეკემბერი. თეზისები. თბილისი.

ქურდიანი 1998 – М.Е. Курдиани, Историко-сравнительный метод в языкознании и проблема родства картвельских и дагестанских языков. Десятый международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов. 15-19 июня 1998 года. Посвящается 100-летию со дня рождения академика А. С. Чикобава. Тезисы докладов. Махачкала.

ქურდიანი 1998^ა – მ. ქურდიანი, საერთო-ნახურ-დაღესტნური *ა ფონემის შესატყვისობანი საერთო-ქართველურში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 57-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. 1998 წლის 23-25 დეკემბერი. თბილისი.

ქურდიანი 1998^ბ – მ. ქურდიანი, ლატერალების არქაულობის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა

ზა. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების V სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. 1998 წლის 21-22 იანვარი. თბილისი.

ქურდიანი 2007 – მ. ქურდიანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები. თბილისი.

ჩიქობავა 1965 – А. С. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы). Тезисы докладов научной сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков Северного Кавказа (14-17 июня 1965). Махачкала.

ჩიქობავა 1969 – А. С. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков (Материалы первой сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков). Махачкала.

ჩიქობავა 1979 – ა. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი.

ჩუხუა 2001 – მ. ჩუხუა, ნახურ-ქართველური ბგერათშესატყვისობები (კონსონანტიზმი). ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მე-60 სამეცნიერო სესიის მასალები. თბილისი.

ჩუხუა 2005 – მ. ჩუხუა, იბერიულ-იჩქერიული შედარებითი ფონეტიკა: ვოკალური სისტემა. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. XVI. თბილისი.

ჩუხუა 2008 – მ. ჩუხუა, იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა. I. თბილისი.

М. Курдиани (Тбилиси)

**Проблема родства иберийско-кавказских языков
(состояние вопроса и перспективы)**

1. Заглавие моего сегодняшнего доклада слово в слово повторяет название доклада

академика Арн. Чикобава, который он прочитал 14 июня 1965 года в Махачкале на пленарном заседании научной сессии, посвященной сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков Северного Кавказа.

Однако совпадение названия моего доклада и доклада великого учителя только этим и исчерпывается. Тематикой, выраженной в заглавии, ограничиваются точки их соприкосновения. И что самое главное - доклад акад. Арн. Чикобава и мой отражают два существенно различных этапа иберийско-кавказского языкознания, если хотите - две различные эпохи: первый доклад отражал этап, когда родство иберийско-кавказских языков, их принадлежность к одной языковой семье являлся тогда еще **предметом "веры"**; второй же доклад, выносимый ныне на обсуждение, отражает этап, когда родство иберийско-кавказских языков является уже **предметом знания**.

2. Уровень компетентности какого-либо учения определяется имманентностью его метода и строгостью. Сравнительно-исторический метод (1814 г., был опубликован в 1818 г.), обнаруженный Расмусом Кристианом Раском (1787-1832), превратил учение о языке в науку; такую же точную, каковыми являются естественные дисциплины, например, физика или химия.

Единственным, бесспорным критерием родства языков является наличие между ними закономерных и регулярных звукосоответствий. А звукосоответствия в свою очередь устанавливаются путем исследования основного лексического фонда (и грамматического инвентаря - в случае наличия такового) языков сравнительно-историческим методом.

Наиболее значительным в сравнительно-историческом методе является верификация результатов исследования т.е. проверка - этим определяется степень его надежности.

Примечание: Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы), Кавказские языки: генетические, типологические и ареальные связи. Материалы международной научной конференции, Махачкала: 14-16 октября. Махачкала, 2008, 22

Верификация состоит из трех ступеней: а) верификация материалом; б) верификация требованиями системы и в) типологическая верификация.

Только после проведения этих трех ступеней верификации можно утверждать, насколько надежен проведенный сравнительный анализ или реконструкция архетипа. На сегодняшний день можно сказать, что родство иберийско-кавказских языков составляет предмет знаний, т.к. подчиняется верификации со всей строгостью сравнительно-исторического метода.

3. Скепсис или вовсе нигилизм западных компаративистов по отношению к и без того малочисленным попыткам доказательства родства иберийско-кавказских языков, был вызван тем фактом, что суждения о родстве этих языков носили, как правило, или априорный характер или же при доказательстве родства приверженцы этой гипотезы обходили стороной сравнительно-исторический метод, или же некорректно и неадекватно использовали данный метод.

Создателями сравнительно-исторического метода обычно считают трех лингвистов: датчанина Расмуса Кристиана Раска (1787-1832) и немцев - Франца Боппа (1791-1867) и Якова Гримма (1785-1863). Из этих трех лингвистов, один, в частности Франц Бопп, «неповинен» в создании сравнительно-исторического метода, им не было установлено ни одного фонетического соответствия между индоевропейскими языками, и включение его в список создателей метода следует считать недоразумением. К нашему великому сожалению именно его пример и авторитет причинили серьезный ущерб развитию иберийско-кавказского языкознания, затормозили исследование этих языков сравнительно-историческим методом, т.к. все внимание было перенесено со сравнительной фонетики на сравнительную грамматику (морфологический инвентарь):

«Особое значение придается сравнению словоформы, как наименее зависимой от заимствований и максимально устойчивой: **сравнительной грамматике отводится первостепенное значение при решении вопроса родства языков.** Например, родство индоевропейских языков было доказано путем сравнения **глагольных форм** Франца Боппа (в работе «Система спряжения древнеиндийского в сравнении с греческим, латинским, персидским и немецким», 1816 г.) (Чикобава 1965, 3).

Соответственно: «...вопрос родства **северокавказских языков** с картвельскими в принципе **положительно решается на основе показаний морфологических элементов**, т.е. средствами сравнительной грамматики» (Чикобава 1965, 7).

И это было написано тогда, когда морфологические данные не имели никакой доказательной силы при установлении родства языков. Они с методологической точки зрения нерелевантны, избыточны, и единственным и решающим критерием при сравнении языков является установление системы закономерных и регулярных звукосоответствий со строгим использованием сравнительно-исторического метода (естественно, этого не отрицал и Арнольд Чикобава, но считал задачей второго плана).

Фетишизм несуществующих заслуг Франца Боппа в создании сравнительно-исторического метода и установление и признание родства индоевропейских языков, а также объявление примера Ф. Боппа наиболее надежным и перспективным путем при исследовании историко-генезисных взаимоотношений

иберийско-кавказских языков приняло характер определенной общелингвистической доктрины для Тбилисской лингвистической школы и ее последователей в течение значительного периода.

4. Признанный всеми сравнительно-исторический метод был предметом постоянных споров только в кругу кавказских ученых-кавказоведов и, в первую очередь, грузинских: о «более сложном характере» установления звукосоответствий из-за «специфичности» иберийско-кавказских языков, их несравненно богатой системы консонантизма и исходя из этого о необходимости уточнения самого метода компаративистики (а для иллюстрации этих «сложностей» и «специфичности» обычно приводились такие примеры, которые вполне удовлетворительно объяснялись корректным использованием метода или фонетическими процессами - комбинаторными, позиционными, супперацией... или признанием рефлексами различных фонем языка-основы, или заимствованием и др.).

Еще в 1924 году в Осло А. Мейе в цикле прочитанных лекций сожалел о таком положении дел:

«... Методы, успешно применявшиеся при исследовании индоевропейских языков, не всюду одинаково пригодны. Приходится задуматься над методикой исследования, проверить правильность наших методов и попытаться, **не снижая требований четкости и точности** (выделено мною - М.К.), распространить их на новые обширные области. Пересмотреть методику (имеется в виду проявление большей строгости - М.К.) тем более необходимо, что в последнее время многие языковеды выдвинули плохо обоснованные гипотезы. Новых этимологий очень много, но большинство их такого рода, что в них невозможно усмотреть даже начала какого-нибудь доказательства» (Мейе 1954, 9).

Однако эти скромные подозрения, высказанные А. Мейе в Осло относительно универсальности сравнительно-исторического метода, к тому времени уже окончательно были развеяны выдающимися достижениями, последовавшими за его применением по отношению языков с различными системами:

«Первая четверть XX века ознаменовалась двумя выдающимися достижениями в области сравнительного языкознания: почти одновременно Л. Блумфилд и Н. Трубецкой продемонстрировали полную применимость сравнительного метода к языкам, не имеющим литературной традиции. Первый проделал это по отношению к центральноалконкинским языкам, второй же – по отношению к языкам северокавказским. В обоих случаях были достигнуты блестящие результаты» (Гигинейшвили 1977, 13).

Относительно собственно иберийско-кавказских языков следует сказать, что они ничем не отличаются от языков других семей по отношению сравнительно-исторического метода, и главнейшая заслуга Н. Трубецкого перед методом компаративистики и кавказоведением именно в признании этого. Что же касается его истинной роли в установлении родства северокавказских языков, об этом будет сказано ниже.

5. Какие этапы предшествовали окончательному доказательству родства иберийско-кавказских языков:

5.1. Установление родства абхазско-адыгских и нахско-дагестанских (resp. северокавказских) языков обычно связывают с именем Н. Трубецкого и, в

частности, с его работой: "Les consonnes laterales des langues Caucasiques-Septentrionales" ("Bulletin de la Societe de Linguistique". Т. 23. № 27, Paris, 1922, 184-204).

Эта работа по своему значению превосходит все другие очерки Н. Трубецкого по кавказоведению, т.к. в этой работе (часть IV) впервые установлены закономерные и регулярные звукосоответствия в ряду латералов между нахско-дагестанскими и абхазско-адыгскими (по терминологии Н. Трубецкого: чечено-лезгинскими и абазго-керкетскими) языками.

Однако Н. Трубецкой не смог составить парадигмы звукосоответствий между северокавказскими языками и, соответственно, окончательно доказать их родство. Об этом наглядно свидетельствует оценка Г. Деетерса самой известной работы Н. Трубецкого "Nordkaukasische Wortgleichungen" ("Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlands". Bd.XXXVII, Heft 2, Wien, 1930, 76-92) в сфере сравнительного изучения северокавказских языков:

" Н. Трубецкой установил более 100 соответствий между восточными и западными языками Кавказа, которые также содержат имена числительные, личные и указательные местоимения. Однако в большинстве случаев звукосоответствия неочевидны" (Деетерс 1963, 41).

5.2.1. В 1924 году Н. Трубецкой высказал предположение о том, что родство северокавказских языков с южнокавказскими (картвельскими) языками "неочевидны и научно не доказаны" (Трубецкой 1924, 327). Но 13 июня 1953 года на IV (X) научной сессии Института языкознания АН Грузии профессор Т. Гудава зачитал доклад "К вопросу генезиса латерала t^{h} в аварско-дидойских языках". В следующем году этот доклад был опубликован в VI томе "Иберийско-кавказского языкознания" (в виде статьи) под названием: "К вопросу генезиса латерала t^{h} в аварско-андийско-дидойских языках и их фонетическим соответствиям в картвельских языках" (стр. 55-65, резюме на русском языке стр. 61-65). Исследование привело Т. Гудава к заключению, что закономерным соответствием латерала t^{h} аварско-андийских языков и в грузинском "должен быть q(v) " (Гудава 1954, 57). Эта работа по своему значению носит исторический характер, т.к. впервые устанавливаются закономерные и регулярные звукосоответствия между дагестанскими языками нахско-дагестанской группы и картвельскими языками.

5.2.2. Академик К. Ломтатидзе (1909-2007) еще в 1955 году установила **абхазско-картвельские звукосоответствия в ряду дентальных смычных:** груз. t , занск. t , сванск. šd : абх.-адыгск. $\text{s}^{\text{h}}/\text{s}$ (š , š^{h}), т.е. звукосоответствия между абхазской (абхазско-абазинской) подгруппой абхазско-адыгской группы языков и картвельскими (Ломтатидзе 1955, 79). Впоследствии К. Ломтатидзе привела дополнительные примеры для иллюстрации этих соответствий; в 1977 году К. Ломтатидзе установила еще один ряд закономерных и регулярных соответствий между картвельскими и абхазскими языками - картв. *ç : абх. š^{h} . Этот ряд позднее был заполнен множеством примеров (Ломтатидзе 1977, 81-85; Ломтатидзе 1995, 261-266).

В этих работах, имеющих историческое значение, впервые установлены закономерные и регулярные звукосоответствия между абхазской (абхазско-

абазинской) подгруппой абхазско-адыгской группы языков и картвельскими языками.

5.2.3. В начале 70-ых годов немецкий ученый Х. Фенрих попытался установить закономерные и регулярные звукосоответствия между аварско-андийскими языками аварско-андийско-дидойской подгруппы дагестанских языков и картвельскими языками: “Sprachliche Veranderungen und ihr Erkennen” (Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich – Schiller – Universitat Jena. Gesellschafts – und sprach-wissenschaftliche Reihe. Heft 5/6. Jena, 1972, 669-673); “Konsonantenentsprechungen zwischen Kartvelsprachen und awaro-andischen Sprachen” (Bedi Kartlisa, Revue de Karthvelologie. vol. XXXI, Paris, 1973, 246-259). Из противопоставлений, представленных в этих работах проф. Х. Фенриха, с позиций компаративистики принципиальное значение имеет только картв.*tx : авар.-анд. tʃ.

5.3.1. Не менее важное значение для иберийско-кавказской компаративистики, чем установленные Н. Трубецким закономерные и регулярные звукосоответствия в ряду латералов между нахско-дагестанскими и абхазско-адыгскими языками, имел тот факт, что французский басколог и кавказовед Р. Лафон установил в 1948 году соответствия между инфраглоттальными аффрикатами (звонкими и глухими) картвельских языков и глухими свистящими аффрикатами (и производными от них спирантами) в баскском, и супраглоттальными аффрикатами картвельских языков и глухими полушипящими аффрикатами (и производными от них спирантами).

Вот фактически полный перечень тех ценных и учитываемых достижений в сравнительно-исторической фонетике иберийско-кавказских языков, которые достались в наследство новому поколению компаративистов-кавказоведов Тбилисской лингвистической школы.

6. Это наследие не было бесспорным и беспроблемным: большинство звукосоответствий было установлено с позиций сравнительно-исторического метода некорректно, без соблюдения строгих требований метода. Во-первых, сравнивались только данные сосуществующих непосредственно в синхронии языков (грузинского, аварского, абхазско-адыгских, занского, сванского), без предварительной реконструкции состояния языка-основы (архетипа) каждой языковой группы (картвельской, абхазско-адыгской, дагестанской) или же без учета этой реконструкции; во-вторых - для сравнения брали только корневые основы и те с одним согласным и в таких словах, сегментация которых (размежевание корня и грамматического инвентаря) не было ясным, бесспорным, а иногда и невозможным; третьих - обнаруженные звукосоответствия воспринимались как изолированные, незакономерные, нерегулярные явления вследствие их несистемного характера. Все вышесказанное сводит к минимуму их значение и ценность, если не в вопросе установления родства иберийско-кавказских языков, хотя бы в его признании.

7. Исходя из сложившейся ситуации первейшей задачей нового поколения определилась, с одной стороны, корректировка традиционных приоритетов исследований для Тбилисской лингвистической школы - от сравнительной морфологии иберийско-кавказских языков к сравнительной фонетике, с другой

стороны, универсализация традиционной, я бы сказал, канонической теоретической базы метода компаративистики, усовершенствование, повышение степени верификации результатов исследования в соответствии со строгостью метода и что не менее важно, защита этого точнейшего метода от периодически повторяющегося в истории лингвистики и параллельно протекающего очередного процесса полной профанации за счет ослабления ясности и строгости процедур сравнений и реконструкций, который в то время именно с этой целью оперировал генетическими связями северокавказских языков.

8. В последнее время в процессе эмпирических исследований иберийско-кавказских языков и на их основании было установлено множество фонетических законов и правил, а также были объяснены определенные фонетические явления (В. Шенгелиа, М. Курдиани), были уточнены формулы звукосоответствий внутри языковых групп (В. Шенгелиа, Н. Ардотели), разработано несколько оригинальных общелингвистических теорий и подходов, что сыграло значительную роль в решении вопроса собственно компаративистики:

8.1. При установлении звукосоответствий с целью защиты корректности сопоставляемых словоформ и их бесспорной и однозначной сегментации, в свете морфематической теории (М. Курдиани) и теории альтернации основосложения (А. Арабули) были пересмотрены и проанализированы структура корня и модели основосложения в дагестанских, абхазско-адыгских, баскско-картвельских языках (закономерные комбинации корневых и аффиксальных морфем). Собственно теория альтернации была проверена на материале горских иберийско-кавказских языков. Было наглядно подтверждена полная функциональная идентичность и, что самое главное, идентичность материала древнейшей модели корне- и основообразования в южнокавказских и северокавказских языках (А. Арабули, М. Курдиани).

8.2. Был установлен и объяснен **голограммный принцип отражения (resp. обнаружения) в диахронии звукосоответствий синхронного уровня**: если языки родственные, т.е. принадлежат одной языковой семье, они в любом случае должны иметь закономерные и регулярные звукосоответствия как в синхронном, так и в диахронном срезе, независимо от того, сравниваем ли мы один конкретный язык с другим живым или исторически засвидетельствованным языком его же подгруппы, семьи или с реконструированными архетипами какого-либо промежуточного языка-основы или общего языка-основы, и эти закономерные и регулярные звукосоответствия должны обнаруживаться не изолированно по отношению к какой-либо отдельной фонеме или какому-либо отдельно взятому локальному ряду фонем, а системно по отношению к различным локальным рядам (М. Курдиани).

8.3. Исследование проводилось параллельно различными подходами – с одной стороны, было произведено ранжирование звукосоответствий в зависимости от их доказательной силы: несмотря на то, что т.н. идентичные соответствия имеют такой же регулярный и закономерный характер, что и т.н. ставшие дифференцированными, их доказательная сила различна, поэтому при доказательстве родства языков ориентация была взята на эти последние (и на их комбинации с «идентичными» звукосоответствиями) (М. Курдиани), с другой стороны, при сравнении фонематической системы между группами уже

признанных языков как членов одной семьи, ориентация была взята на полные парадигмы как «неидентичных», так и «идентичных» звукосоответствий (М. Чухуа) и др.

9. Как бы символически не звучало, все-таки чистой случайностью можно считать то, что начало нового этапа развития иберийско-кавказского языкознания совпало по времени со смертью истинного создателя иберийско-кавказского языкознания и нашего великого учителя академика Арнольда Степановича Чикобава.

20 марта 1986 года на научной конференции аспирантов и молодых ученых, проводимой в Институте языкознания АН Грузии, автором этих строк был представлен доклад на тему «К вопросу о картвельско-дагестанских звукосоответствиях», где было наглядно показано, что выявленные Т. Гудава звукосоответствия носили не изолированный характер, а представляли часть системы. Это была первая наша статья из цикла работ по обнаружению звукосоответствий между нахско-дагестанской и картвельской языковыми группами. В 1991 году на XLIX сессии, проводимой в Институте языкознания им. Арн. Чикобава АН Грузии, он же зачитал доклад о закономерных и регулярных звукосоответствиях в ряду аффрикат картвельских и нахских языков и впервые в истории иберийско-кавказского языкознания выявил парадигматический характер этих звукосоответствий.

Начиная с 1991 года над выявлением звукосоответствий между группами нахско-дагестанских и картвельских языков интенсивно и успешно начал работать Мераб Чухуа.

В 1995 году в иберийско-кавказскую компаративистику вернулась академик Кетеван Ломтатидзе и формулы звукосоответствий между группами картвельских и абхазско-адыгских языков, выявленные ею еще в 1955 году, были дополнены новыми неоспоримыми примерами.

В 1998 году профессор Варшавского университета, представитель Тбилисской лингвистической школы Ян Браун, применяя сравнительно-исторический метод исследования баскско-картвельских языков, обобщил итоговую полувековую работу в мультилингвальной монографии “EUSCARO-CAUCASICA, Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque, Warszawa : “DIALOG”, 1998 : 149. До выхода в свет этой монографии баскский язык системно или несистемно сравнивался с каждым из иберийско-кавказских языков в общем или в отдельности. Бесспорной заслугой Яна Брауна можно считать однозначное определение места баскского языка в баскско-картвельской группе иберийско-кавказской семьи языков.

1998 год следует считать важнейшей вехой с точки зрения истории иберийско-кавказского языкознания: была произведена систематизация неидентичных звукосоответствий между выявленными всеми тремя группами иберийско-кавказских языков (абхазско-адыгской, баскско-картвельской и нахско-дагестанской) и составление их верифицированных парадигм, т.е. была доказана принадлежность северокавказских и южнокавказских языков к одной языковой семье. *El imposible vencido!*

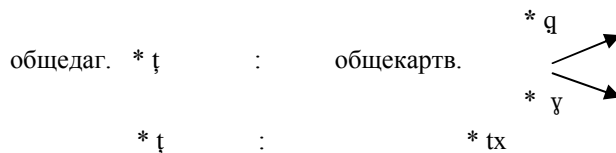
10. Принципиальным, я бы сказал, имеющим директивное значение для дальнейших исследований является тот факт, что материал, проанализированный

со строгим соблюдением метода компаративистики, не подтверждает традиционного деления по лингвистическому признаку иберийско-кавказских языков на южнокавказские (картвельские) и северокавказские (абхазско-адыгские и нахско-дагестанские). Две группы северокавказских языков географически не проявляют между собой большей лингвистической близости, чем каждая из них в отдельности с южнокавказской группой. Соответственно, для допущения какой-либо языковой реалии на хронологическом уровне общеиберийско-кавказского языка и семантической реконструкции достаточно ее обнаружение путем установления закономерных и регулярных звукосоответствий хотя бы в двух языковых подгруппах из трех. Для реконструкции архетипа (праформы) решающим являются показания всех трех групп.

11. Ниже мною будут представлены те главнейшие парадигмы неидентичных звукосоответствий, опираясь на которые, уже в 1998 году стало возможно обоснование родства иберийско-кавказских языков:

11.1. Картвельско : дагестанские звукосоответствия

11.1.1. В ряду латералов:

Неоспоримость звукосоответствий этого ряда подтверждается также и верификацией материала нахских языков и баскского.

11.1.2. В ряду сибилантных аффрикат:

общекартв.	:	общедг.
* ʒ ʒ´	:	* ʃ
* ʂ ʂ´	:	* ʃ
* ʧ ʧ´	:	* s

Неоспоримость звукосоответствий этого ряда подтверждается также и верификацией материала абхазско-адыгских языков и баскского.

11.1.3. В ряду дентальных смычных:

общекартв.	* ʃ	:	* ʃ
	}		
	*st		
	}		
	*st		

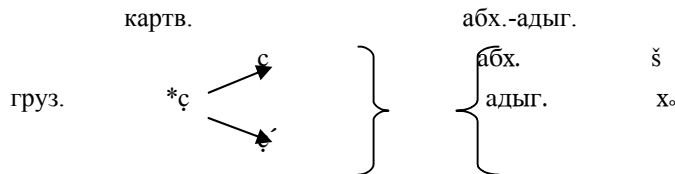
11.2. Картвельско : абхазско-адыгские звукосоответствия

11.2.1. В ряду латералов:

общекарт.	:	абх.
$*q$		γ°
груз.	qv	: адыг. γ°
зан.	v/qv	: абхаз. \hat{A}
сван.	qv	: абаз. \hat{A}°

Неоспоримость звукосоответствий этого ряда подтверждается также и верификацией материала дагестанских языков.

11.2.2. В ряду сибиллянтных аффрикат:

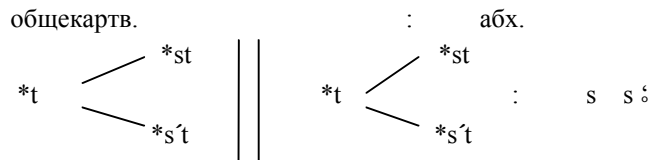

занск. $\check{c} < * \check{c}$

сванск. $\check{c} < * \check{c}'$

Неоспоримость звукосоответствий этого ряда подтверждается также и верификацией материала баскского языка.

11.2.3. В ряду денальных смычных:

Неоспоримость звукосоответствий этого ряда подтверждается также и верификацией материала баскского языка.

11.3. Картвельско : нахские звукосоответствия

11.3.1. В ряду латералов:

общекартв.	:	общенах.
$*q$		$*l$

*rʒ/ *ʒ'

*rʒ/ *ʒ

:

rd / d

*rž/ *ž

и др.

11.5. Теоретические постулаты, определяющие современный уровень иберийско-кавказской компаративистики, достижения исследований, завоевания и проблемы, также как и иллюстративный материал формул закономерных и регулярных звукосоответствий между группами языков иберийско-кавказской семьи по возможности полностью представлены в двух капитальных монографиях академика М. Курдиани «**Основы иберийско-кавказского языкознания**» (Тбилиси 2007, 1040 ст.) и профессора М. Чухуа «Сравнительная грамматика иберийско-ичкерийских языков» (Тбилиси 2008, 763 ст., где иберийско-ичкерийские = картвельско-нахские).

12. Теперь относительно перспектив.

Выявление закономерных и регулярных звукосоответствий представляет решение одной из важнейших задач компаративистики (но не единственной) - установления родства языков. Следующими, также не менее важными, задачами компаративистики являются: а) определение степени родства языков, т.е. представление пространственно-временной модели дифференциации языка-основы той или иной языковой семьи от реконструируемых промежуточных языков-основ до исторически засвидетельствованных языков; б) реконструкция и синхронное описание языка-основы данной языковой семьи в момент, непосредственно предшествующий, его дифференциации на родственные языки; в) установление абсолютной хронологии существования языка-основы той или иной языковой семьи; г) создание сравнительных фонетик и грамматик той или иной языковой семьи и составление сравнительных и этимологических словарей); д) локализация прародины этноса, говорящего на языке-основе; е) реконструкция протокультуры.

Последние две задачи наиболее актуальны с точки зрения установления преистории и нефиксированных реалий истории кавказских народов: «Язык - это единственная история, которую невозможно фальсифицировать» (Август Шлейхер). Само собой разумеется, нельзя восстановить всего, что было (материального, социального и культурного), если это прошлое не сохранилось в слове как минимум в двух языковых группах, однако то, что восстанавливается путем сравнения родственных языков, с достоверностью существовало в быту этноса, говорящего на языке-основе. Для бесписьменных и младописьменных языков, а большинство иберийско-кавказских языков именно таковыми и являются, это единственный научный путь приобретения достоверных знаний относительно собственной истории и преистории.

Этот путь, путь познания наших общих предков, мы, кавказские лингвисты, должны пройти вместе.

Литература

Браун 1998 – J. Braun, Euscaro-Caucasica. Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque. Warszawa.

Гигинейшвили 1977 – Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси.

Гудава 1954 – Т. Гудава, К вопросу о генезисе латерального звука ɬ аварско-андийско-дидойской группы и его фонетическом соответствии в картвельских языках (Иберийско-кавказское языкознание. VI. Тбилиси) (на груз. яз).

Деетерс 1963 – G. Deeters, Die Kaukasischen Sprachen, Leiden-Köln.

Курдиани 1986 – М. Курдиани, К вопросу картвельско-дагестанских звукосоответствий. Академия наук Грузии. Институт языкознания. Научная конференция аспирантов и молодых ученых. 21 марта 1986г. План работы и тезисы докладов. Тбилиси (на груз. яз.).

Курдиани 1991 – М. Курдиани, К вопросу звукосоответствий в картвельских и нахских языков. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. XLIX научная сессия, посвященная 90-летию со дня рождения академика В.Топуриа. 17-19 декабря 1991г. План работы и тезисы докладов.

Тбилиси (на груз. яз.).

Курдиани 1998 – М. Курдиани, Сравнительно-исторический метод в языкознании и проблема родства картвельских и дагестанских языков. Дагестанский научный центр Российской Академии Наук; Институт языка, литературы и искусства им. Гамзата Цадасы. Девятый международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов, посвященный 100-летию со дня рождения академика Арн. Чикобава. 15-19 июня 1998г. Тезисы докладов. Махачкала.

Курдиани 1998а – М. Курдиани, Звукосоответствия общенахско-дагестанской фонемы *а в общекартвельском. Академия наук Грузии. Институт языкознания им. Арн. Чикобава. Материалы 57-ой научной сессии. 23-25 декабря 1998г. Тбилиси (на груз. яз).

Курдиани 1998б – М. Курдиани, Проблема архаичности латералов в иберийско-кавказских языках и баскско-кавказская гипотеза. Материалы V научной конференции общества Б. Джорбенадзе. 21-22 января 1998г. Тбилиси (на груз. яз.).

Курдиани 2007 – М. Курдиани, Основы иберийско-кавказского языкознания. Тбилиси (на груз. яз.).

Лафон 1948 – R. Lafon, Correspondances basque-caucasiques, II. Siffilantes et Chuintanetes en basque et dans les langues caucasiques (EUSKO-JAKINTZA II).

Ломтатидзе 1955 – К. В. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания (ж. Вопросы языкознания, № 4).

Ломтатидзе 1977 – К. В. Ломтатидзе, Из грузинско-абхазских звукосоответствий: груз. *ç* ~ абх. *š* (Ежегодник ИКЯ, IV). Тбилиси (на груз. яз.).

Ломтатидзе 1995 – К. В. Ломтатидзе, Вновь к вопросу о груз. *ç* ~ абх. *š* звукосоответствии (Ежегодник ИКЯ, XX-XXI). Тбилиси (на груз. яз.).

Мейе 1954 – А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании (перевод с французского). Москва, 1954.

Трубецкой 1922 – N. Troubetzkoy, Les consonnes laterals les langues Caucasiques-Septentrionales (“Bulletin de la Societe de Linguistique”. T. 23, № 27, Paris).

Трубецкой 1924 – N. Troubetzkoy, Les langues caucasiques septentrionales. In:

“Les Langues du monde”. Ed. par A.Meilet et M. Cohen. Paris: “Champion”.

Трубецкой 1926 – N. Troubetzkoy, Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nordkaukasischen Sprachen. I (“Caucasica”, fasc.3. Leipzig).

Фенрих 1973 – N. Fahnrich, Konsonantenentsprechungen zwischen Kartvelsprachen und awarog-andischen Sprachen (Bedi Kartlisa, Revue de Karthvelologie. Vol. XXXI, Paris).

Чикобава 1965 – А. С. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков (Состояние вопроса и перспективы). Тезисы докладов на научной сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков Северного Кавказа. 14-17 июня 1965г. Махачкала.

Чикобава 1969 – А. С.Чикобава, Проблемы родства иберийско-кавказских языков. Материалы Первой сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков. Махачкала.

Чикобава 1979 – А.С.Чикобава, Введение в иберийско-кавказское языкознание. Тбилиси (на груз. яз.).

Чухуа 2001 – М. Чухуа, Нахско-кارتвельские звукосоответствия (консонантизм). Материалы 60-ой научной сессии Института языкознания им. Арн. Чикобава. Тбилиси (на груз. яз.).

Чухуа 2005 – М. Чухуа, Иберийско-ичкерийская сравнительная фонетика: система вокализма. Тбилиси (на груз. яз.).

Чухуа 2008 – М. Чухуа, Сравнительная грамматика иберийско-ичкерийских языков. I. Тбилиси (на груз. яз.).

M. Kurdiani (Tbilisi)

Problem of Kinship of the Iberian-Caucasian Languages (situation and perspectives of the issue)

Summary

One trustworthy criteria of languages' kinship is the existence of natural, regular sound-correspondences among them, that is revealed by a historical-comparative method of basic lexical fund (and grammatical tools if it exists) of the languages under research.

In a historical-comparative method verifying, testing of research results that define degree of its trustworthiness is important.

Verification has three stages: a) material verification, b) system verification and c) typological verification.

The article represents the critic of the western comparativistics' attitude and method in confirming the kinship of the Iberian-Caucasian languages. Historical-comparative method among the researchers of the Iberian-Caucasian languages especially among the Georgian researches was an object of discussion on specificities of these languages, rich consonants and more complicated sound-correspondences. Owing to this such examples were brought which were considered to be satisfied using the method correctly or phonetic processes – comparative, positive, superlative or acknowledging a parent-language as a reflex of different phonemes, or borrowings and others.

The article discusses the passed stages till final confirming of kinship of the Iberian-Caucasian languages.

The article shows the correction of traditional researching priorities of Georgian linguistic school – from comparative morphology of the Iberian-Caucasian languages till phonetics, universalization, perfecting of traditional, canonical, theoretical basis of comparative method, rising the degree of verification of research results relevantly with the strictness of method and defending profanation of a method from the following process. This process is operated just by genetic kinship of the North-Caucasian languages.

The article discusses many phonetic laws and rules established in the empiric researching process of the Iberian-Caucasian languages. The article explains certain phonetic phenomena, defines formulae of sound-correspondences within the language groups, a root structure of the Iberian-Caucasian languages and stem-forming models, full functional and material identity of these models in the South and North Caucasian languages, polegramic principles of reflecting the synchronic sound-correspondences in diachrony.

The article represents a main paradigm of non-identical sound-correspondences on the basis of what it was possible to argue the kinship of the Iberian-Caucasian languages.

At the end the article defines the next research tasks of comparativistics, reconstruction and synchronic description of a parent-language till differentiation, establishing an absolute chronology of a parent-language's existence, compiling of comparative phonetics and grammars of a language family, compiling of comparative and etymological dictionaries, localization of pre-mother-country of the ethnos speaking a parent-language and reconstruction of proto-culture.

These tasks are especially actual from the standpoint of establishing pre-history realities of the Caucasian peoples.

С. Х. Шихалиева (Махачкала)

**Лексический потенциал табасаранского языка
в христианском дискурсе**

В течение долгого времени исследования, связанные с сюжетами библейских книг, были редким явлением в отечественной науке. В последние десятилетия изучение христианства стало одной из самых популярных тем антропологических дисциплин. Изучение явлений христианского дискурса, будучи сдерживаемыми препятствиями внутренней (личной) и внешней цензуры, не рассматривались в отечественной науке как дореволюционного, так и советского периода. Большой исследовательский интерес к проблемам христианско-нравственной ориентации вызван опасениями за состояние духовности в современном обществе. Обращение к аксиологии христианства в языке не теряет своей значимости, оно позволяет определить причины и закономерности ментальных потерь, произошедших в нашем обществе, определить, за счет каких составляющих они произошли. Подход, предусматривающий изучение фактов языка в сравнении с конфессиональными и культурными кодами, является междисциплинарным, поскольку в основе связи языка и религии лежит не архаическое сознание, а повышенное внимание к слову. Такой подход активно применяется в языкознании и одновременно является теоретической базой антропологических дисциплин: семиотики, фольклора, этнографии, культурологии. Перспективной и нуждающейся в научной разработке остается проблема исследования северокавказского региона в контексте христианств посредством показаний языка. В этой связи представляется своевременным появление переводов Библии на языки народов Дагестана. Эти переводы одновременно служат диалогом культур и цивилизаций, несут свой вклад в дело взаимопонимания, знакомят этносы Дагестана с сокровищницей мировой цивилизации. Такие переводы свидетельствуют о зрелости языка, содействуют его развитию и сохранению, поднимают его престиж среди языков мира. Переводные тексты Библии на табасаранский язык представляют собой интересный источник материала в том отношении, что религиозный дискурс используется как выразительное средство и способ придания произведению национального колорита, а лексика Библии обогащает национальный язык.

Благодаря переводным текстам Библии в табасаранском языке появились интересные, богатые историческими сюжетами и христианской мифологией жанры, такие как библейские рассказы, духовные стихи. Каждую из лексических единиц, независимо от структуры (слово, фразеологизм), мы определяем как номинацию и рассматриваем в качестве составляющей общего потенциала табасаранской лексики. Описание явлений, характерных для всех культур, особой проблемы не представляет. В переводном тексте табасаранского языка широко используются бытующие в дагестанских языках арабизмы, передающие нередко сходные или идентичные для мусульманства и христианства понятия: *malaik* «ангел», *iblis* «дьявол», *vaiza* «проповедь», *duya* «молитва», *iman* «вера» и др. Некоторые библейские личные имена уже нашли свою традицию написания в табасаранском языке: *Isa*, *Musa*, *Ysyf*, *Lut*, *Mukail*, *Ismail* и др. Их произношение и написание обусловлено фонетическими особенностями и орфоэпическими нормами табасаранского языка. Весьма целесообразным оказалось сохранение последовательности в соблюдении сложившейся табасаранской традиции написания библейских личных имен, звукосоответствия которых характерны для табасаранцев. В написании и произношении личных имен должно быть отражено созвучие с соответствующими именами в базовом языке Библии. В целом это оправдано в отношении лексики, сохраняющей первичное значение, но проникшей в табасаранский язык с фонетической или морфологической адаптацией. Языковая трансформация типа: *Irusalim*, *Girod*, *Zilotar*, *Mana*, *Mesig u dr.* воспринимается в фокусе христианского прочтения как фонетические казусы. Народные этимологии, фонетические огласовки, новаторства в области словопроизводства чаще всего представлены в тексте как речевые изменения. Изменение христианских заимствований выступает как словообразовательное средство трансформации библеизмов. Между тем, христианская лексика в табасаранском языке не ограничивается только библейской, а расширяется за счет трансляции бытовой и нейтральной лексики табасаранского языка на религиозные и культовые области. Этнолингвистическую информацию религиозного характера в табасаранском языке отражают производные от библеизмов и христианских имен названия географических объектов: *Sodov*, *Kafernaum*, *Erusalim*, *Iordan*, *Vavilon*, *Gomora* и др. Зона топонимии выступает как этнолингвистическая информация, которую следует считать одним из наиболее ярких и этноспецифических характеристик духовной культуры народа.

Однако при номинации явлений, специфичных для табасаранской культуры, могут возникнуть трудности в силу отсутствия узувального соответствия для инокультурных реалий. Наиболее очевидно это проявляется при использовании заимствований. Как правило, такой выбор - факт отсутствия необходимых ресурсов для выражения нужного смысла. Заимствования всегда нарушают естественность языка. Как бы то ни было для некоторых категорий терминов заимствование – оптимальный путь перевода. В первую очередь, это

касается лексики, отражающей специфичность библейского культурно-исторического контекста и не имеющий исконных соответствий в табасаранском языке. Такие термины как *farisei, caddukei, levit, pasha* нельзя назвать ни ясными, ни естественными для читателя. Существенную функциональную нагрузку несут заимствования-церковнославянизмы (из древнегреческого «драхма»; из латинского «канон»; из древнееврейского «синедрион», «синагога») и слова с фонетическими и грамматическими элементами церковнославянского языка «благочестие», «дщерь», «око», «ланиты». Слова из христианской лексики *праведность - duḡriḡal, искупление - qadaub, благодать - uḡval, покаяние - šʷamalxʷal, крещение - štuap ar, uval* восходят к неисчерпаемому источнику Священного писания и обладают особой богословской значимостью, нераскрытой для некоторых народов Дагестана. В таких случаях используют лексическую единицу, получившую распространение в языке и ставшую частью словарного состава языка. В этом случае легко решается проблема выбора способа номинации с помощью лексической единицы, входящей в базовый словарь языка, т.е. здесь идет речь о языковой номинации. Но в случае, когда для специфического культурного явления не имеется лексической единицы в узуальном употреблении, автор создает окказиональное соответствие, т.е. здесь речь идет о речевой номинации. При сопоставлении культур выявляются сходные черты и элементы несовпадающие. Такие понятия как *невеста для Христа* и *слово Бога, жить в Боге, благо от Бога*, обогащая язык, создают особые семантические трудности в их усвоении. Подобного рода выражения всегда стоят особняком и выделяются в сознании читателя. Непонимание метафор - явление весьма распространенное. При переосмыслении их первичных «нехристианских» смыслов образуется лексикологическая лакуна в отношении адаптированной лексики табасаранского языка. Этимология и судьба слов не являются для нас объектом специального изучения. И мы отдаем себе отчет в том, что за христианским значением слова «крест» стоит христианское понятие о распятии, тогда как в табасаранском языке слово имеет иную коннотацию «орнамент в виде крестов на коврах». Исследуя лексику табасаранского языка в христианском дискурсе не только как лингвистический, но и культурный феномен, мы отдаем себе отчет в том, что данный языковой пласт выступает как часть этнических и культурных традиций, не утративших своей актуальности, сохранивших словарные приобретения и влившиеся в словарь культурно-значимой лексики табасаранского языка. Насколько основательно выделение позиций табасаранской лексики, восходящей к христианству? Не будет ли излишним поднимать вопрос о правомерности статуса лексики табасаранского под влиянием христианского дискурса? Существует ли в «живом» табасаранском языке особый терминологический пласт для отражения религиозной картины мира и если да, то в каких формах? Общий ответ на эти вопросы может быть только положительным. Действительно, языковое воплощение христианства не может

пройти мимо табасаранского языка. Табасаранский язык аккумулирует семантический фундамент разных форм христианства и является транслятором религиозного и социального опыта, культурных норм и традиций. Проблема определения состава христианской лексики и ее презентации в интерактивных семантических полях табасаранского языка на уровне идеограмм содержит ментально-продуктивные элементы религиозности. В табасаранском языке создается «матрица» религиозной семиотики, ярусы которой прогнозируются и заполняются новыми знаками. Системная организация табасаранского языкового материала позволяет получить представление о предпочтениях в номинировании объектов окружающего мира, выборе реалий, связанных с понятиями христианства.

Проникновение в язык «обычных» слов как части христианской лексики ставит ряд дополнительных лексикологических проблем, заставляющих учитывать многообразие тематических и стилистических разновидностей табасаранской лексики в целом. Одновременно с обогащением языка происходит и его развитие. Подбирая лексику для перевода библейской терминологии, мы вспоминаем слова и расширяем их семантику, переосмысливаем многие табасаранские термины.

Кроме того, через перевод Нового Завета в табасаранский язык вошло много слов иностранного происхождения, главным образом, связанных с совершением христианских обрядов: *служба* - gulug, *алтарь* – kurgan arɣusc, *ладан* – isi ni' k'aii aɣɣ'. Для передачи библейских текстов в переводах используется как фольклорный табасаранский язык, так и письменный язык со сложными предложениями. При этом используются имеющиеся модели, создаются новые. Появляются различные сложные обороты, чего не было в языке фольклора. Разумеется, переводная литература все же не идеальна в языковом отношении. В ней немало недостатков, грамматического, орфографического, и стилистического характера. Тем не менее, особо следует подчеркнуть, что язык перевода близок к народному. Переводная религиозная литература, будучи практически единственной, оказывает, таким образом, серьезное влияние на создание прочного фундамента для развития табасаранского языка. Пополнение лексики происходит двумя путями:

1. посредством восстановления слов, некогда перешедших в разряд архаизмов - *крест*- has, *христианин* - hasperes, *Господь*- Aga , *венок* - taz, *жемчуг*- gavagir, *парус* - ilkan, *завет* – iix'rar;

2. путем создания новых слов на базе собственных словообразовательных возможностей: *Благая весть* – Yzyvlan xabar, *Бог-отец* – Adac-akax, *Бог-сын* - Bai- akax, *отец Божий*- Ag'a Allah', *Дух Божий* – Allah'din ruh', *свидетельствовать* – saidval arub, *царствовать* – racahluval arub, *освящать* – girami arub, *служить* – gulugnax xub, *искушение* – ahtarmisvali aub, *воскрешение* – civi xub, *последователь Иисуса* – Isain terefkrar, *учение* – aguvalar, *Дух истины* -

Наквалин rug, *алтарь* – kurban arpuḡ, *ладан* – isib ni' kai sim, *храм* – alahdin hal, *искушение* – ahtarmicvali aub.

При переводе Нового Завета табасаранский язык совершенствуется, преобразуясь в письменную речь, создаются новые слова и выражения. Формируются лексические и грамматические возможности для передачи мысли на более высоком уровне. В какой-то мере это способствует стиранию диалектных границ табасаранского языка.

karkat(диал.) – *sufra*(лит.) - скатерть

Diahnik(диал.) – *sinik*(лит.) – в тени

Kahni xub (диал.) – *sakli xub*(лит.) - сомневаться

Несмотря на то, что грамматический строй табасаранского языка является наименее проницаемым и поддающимся иноязычному воздействию, все же он способен испытывать трансформацию, обусловленную переводом Нового Завета. Надо полагать, что лексические заимствования весьма многочисленны, а грамматические – не носят систематического характера. Если посмотреть на этот материал не с точки зрения нормирования и кодификации, а как на отражение живого процесса развития языка, можно сделать некоторые выводы, в частности, о тенденциях в развитии дагестанской грамматической системы. Под влиянием переводных аналогий происходит трансформация ряда грамматических конструкций, изменяются значения некоторых граммем в табасаранском языке. Всякое общение между людьми, независимо от способа коммуникации, основывается на определенной системе знаков или символов. Используются различные способы передачи инокультурных реалий в зависимости от описываемой ситуации. В таких случаях важно передать или образ, или тему, или точку подобия. В Евангелии от Марка (8:15) Иисус предупреждает: «Берегись закваски фарисейской», на табасаранском передается тема «Ligai ha, fariciirin va Hirroddin dunihan ixtiat iihai». Далее в 17 стихе: «*Иисус, уразуме, говорит*», в табасаранском точка подобия «*Durari fitkan ulhuras aguadi, Isaii кyрy*». В Евангелии от Иоанна (2:19-21): «Иисус сказал им в ответ: разрушьте храм сей, и я в три дня его воздвигну». Перевод таких выражений раскрывает или символ, или образ. «*My Alagdin karagry hal uzy dabgai, ga usy dumy sybud iihan ait divyrsa*». Здесь в тексте храм – это образ, тело Христа.

Одна и та грамматическая структура может быть связана с несколькими различными смыслами. Грамматическая конструкция текста Нового Завета в табасаранском варианте может иметь несколько различных значений. Евангелие от Матфея (9:36): «Видя толпы народа, Он (1)сжалился над ними, чтобы они были (2)изнурены и (3)рассеяны, как овцы не имеющие пастыря» «*...Isaiz dyrar (1)iazug syly, gas garis marcihan ktru marcarsi, (3)juldugny, (2)kumekcuzdi aii.*».

Деяния (12:23)6 «Но вдруг Ангел Господень поразил его за то, что он не воздал славы Богу» «*Ga Hiroddi my gafar laig vyidarsi Kabul apuru, amma Alagdin ad gapundap*» передается тема.

В табасаранском языке форма глагола будущего времени в текстах Нового Завета используется для передачи прошедшего или настоящего действия. Чаще в том случае, когда о событии из прошлого говорится так, будто оно происходит в настоящий момент. Это делается для того, чтобы предать повествованию живость и динамичность. Если же говорится о настоящем, может использоваться форма будущего времени, которая придает рассказу тон уверенности в неизбежности события.

При переводе на табасаранский язык текстов Нового Завета глагол настоящего времени в некоторых случаях используется для передачи будущего времени. Последовательность событий в библейских текстах и порядок соответствующих им языковых единиц совпадают при переводе на табасаранский язык. Однако порядок предложений в тексте оригинала (Синодальный перевод) не всегда соответствует последовательности описываемых событий при переводе на табасаранский язык. В данном случае необходимо сохранить хронологическую последовательность событий, которая приемлема для табасаранского языка. Евангелие от Марка (6:17): «Ибо сей Ирод, (1)**послав**, (2) **взял** Иоанна и (3)**заклучил** его в темницу за Иродиану, жену Филиппа, брата своего, потому что он (4)женился на ней» (Синодальный перевод). «*Hiroddi cav (1) byiryh tuvnu, (2) Ayhya didisnu, can xe Filipdin xpir Irodiadain kyllan, dustagdi itru. (1) Xasin Hiroddi Irodiada cas sivdi ditnii*». (Ужвлан хабар 2004). Многие неясности при переводе приобретают особое значение, если в повествование вводится событие, произошедшее ранее и событие, которое произойдет позже. Поэтому в таких случаях нужно обращать особое внимание на правильное использование грамматических конструкций табасаранского языка, выражающих соотношение по времени разных событий.

Развитие грамматического пласта, связанное с переводом Нового Завета, наблюдается в расширенном употреблении причастных и деепричастных оборотов. В Евангелии от Луки (10:34) повествуется о том, что самарянин « *И, (1)подойдя, (2)перевязал ему раны, (3)возливая масло и вино*» (Синодальный перевод). Сохранение такого порядка слов в табасаранском языке означало бы, что самарянин вначале тщательно забинтовал раны, а затем лил масло и вино на бинты. Для того чтобы избежать искажений, необходимо изменить последовательность событий с использованием причастных и деепричастных конструкций. Евангелие от Луки (10:34): «*Xasin bagahna (1)dufnu, (3)cimna caixir ulubsuri, dugan ziinar (2)ilitnu*» (Ужувлан Хабар).

Многолетняя практика показывает, что библейский перевод может стать очень действенным способом защиты исчезающих языков. Если перевод Библии окажется единственным письменным источником, он воспринимается не только как религиозный текст, но и как нормативная модель, источник пополнения и обогащения лексики.

С большой долей уверенности мы можем говорить о том, что в результате появления первых переводов Библии на национальные языки Дагестана, стала формироваться языковая норма, появляются новые слова и словосочетания, вводятся новые понятия и образы, расширяется и обогащается языковая картина мира носителей данной культуры. Перевод Библии обогащает родной литературный язык, создает терминологию, что важно для функционирования родного языка. Перевод библейских текстов на бесписьменные языки ведет к созданию алфавитов на основе научного описания фонологии бесписьменного языка, способствует разработке и унификации орфографии и пунктуации родных языков, развивается лексико-фразеологическая система, выявляются лексические богатства языка, словообразовательные возможности, происходит активизация деривационных средств и некоторых грамматических форм, обогащение и становление лексико-семантической структуры языка. Для библейских переводов на дагестанские языки характерна одна общая особенность: это минимальное использование русизмов. Перевод Библии актуален и для решения задачи сохранения и развития языков, имеющих письменную традицию, так как за последние десятилетия литературная норма многих из них подверглась изменениям.

Благодаря таким переводам расширяется сфера функционирования литературного языка Дагестана, так как он находит применение для передачи новых жанров литературы. Переводы священных книг на дагестанские языки дают богатый материал и для лингвистических, сравнительно-сопоставительных исследований и для переводоведения.

Литература

Алексеев 1996 – Алексеев М. Е., Перевод Библии и новые письменные языки Дагестана. Материалы конференции «Лингвистические, историко-культурные и богословские аспекты». Москва.

Барнуэлл... 1990 – К. Барнуэлл, П. Дэнси, Т. Поп, Ключевые понятия Библии. С.-Петербург.

Барнуэлл 1990 – К. Барнуэлл, Введение в принципы перевода. С.-Петербург.

Березович 1995 – Березович Е. Л., Топонимическое пространство как текст // Ежегодник Научно-исследовательского института русской культуры, 1994. Екатеринбург.

Бернштам 1983 – Бернштам Т. А., Русская народная культура XIX - нач. XX в. Этногр. Очерки. Л.

Бикман... 1994 – Д. Бикман, Д. Келлоу, Принципы перевода и семантического анализа Библии. С.-Петербург.

Евангелие от Марка 1997 (на табасаранском языке). Москва.

Евангелие от Луки 1994 (на табасаранском языке). Москва.

Загиров 1987 – Загиров В. М., Историческая лексикология языков лезгинской группы. Махачкала.

Келлоу 1997 – К. Келлоу, Анализ дискурса и перевод Библии. С.-Петербург.

Красных 2002 – Красных В. В., Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Москва.

Мечковская 2000 – Мечковская Н. Б., Социальная лингвистика. Москва.

Перевод Библии 1996 – Лингвистические, историко-культурные и богословские аспекты. Материалы конференции. Москва 28-29 ноября 1996.

Перевод Библии 2003 – Литература народов России, стран СНГ и Балтии. Материалы конференции. Москва, 2-3 декабря 2003.

Ужувлан хабар 2004 – Четвероевангелие и Деяние апостолов. Москва.

Ций йикъра 2010 – Новый Завет на табасаранском языке. Москва.

S. Shikhalieva (Mahachkala)

Lexical Potential of the Tabassaran Language in the Christian Discourse

In the course of long time the researches concerning the biblical texts were rare in the Russian science. Christian studies have become one of the popular subjects in the recent decades. The studies of the Christian discourse phenomena, being restricted by the inner (personal) and external censoring, were carried out in the Russian studies neither in pre-revolutionary times nor in the Soviet period. The burning researching interest in the Christian moral orientation problems was aroused by the fears for the spirituality level in the modern society. Turning to the Christian axiology in the language is still important, it allows to determine the causes and regularities of mental losses, which had occurred in our society and to determine their components. The approach implying research of the language factors in comparison with confession and cultural codes is interdisciplinary, as the relation base of the religion and the language is composed by the increased attention to the word not to the archaic conscience. Such an approach is actively applied in linguistics and simultaneously is a theoretical base of anthropological subjects: semiotics, folklore, culture studies. The problem of studying the North-Caucasian region in the context of Christianity through the language indexes remains perspective and requires researches. In this connection the Bible translations into the Daghestan languages are seen well-timed as they serve as a both cultures and civilizations dialogue. The biblical texts translations will contribute into mutual understanding, will introduce the Daghestan ethnos to the treasures of the world civilization. Such translation witnesses for the language maturity, adds to its development and saving, raises its prestige among the world languages. The translations of the biblical texts in the Tabassaran language represent an interesting material, as the religious discourse is used as expressive means and a way to give a national colouring, and the Bible vocabulary performs as enrichment of a national language. Due to the translations of the biblical texts many interesting historical plots and genres of biblical mythology such as biblical stories and spiritual verses, appeared in the Tabassaran language. Each of the lexical units, independent of its structure (word or phrasal unit) we determine as a nomination and analyze it as a component of the general potential of the Tabassaran language. The description of the phenomena, characteristic for all cultures, presents no problem. In translation texts of the Tabassaran language Arabic words existing in the

Daghestan languages are widely used, they often transfer similar or identical for Christianity and Islam notions: *malaik* «angel», *iblis* «devil», *vaiza* «summon», *duya* «prayer», *iman* «belief» and etc. A number of anthroponyms is given in Arabic variant: *Ibragim*, *Musa*, *Garun*, *Gabraail* and etc. Some biblical personal names have already found their tradition of being put down: *Isa*, *Musa*, *Ysyf*, *Lut*, *Mukail*, *Ismail* and others. Their pronunciation and spelling is determined by the phonetic peculiarities and orthoepic norms of the Tabassaran language. Keeping to the composed Tabassaran tradition of writing biblical names, sound-correspondence of which is typical to the Tabassarians have proved to be rather reasonable. In writing and pronunciation of personal names a consonance with the names in the base language of the Bible must be reflected. In the whole it is justified for the vocabulary, which preserves its original meaning, but penetrated into the Tabassaran language with phonetic and morphological adaptation. The language transformation like: *Irusalim*, *Girod*, *Zilotar*, *Mana*, *Mesig u others* is conceived in the Christian reading focus as phonetic casus. Folk etymology, phonetic vocalizations, innovations in the sphere of word-formation are often represented as speech changes. Changes of Christian borrowings perform as a word-formation method of biblical words transformation. Meanwhile, the Christian vocabulary in the Tabassaran language is not limited by the word group, which is of the biblical origin, but is widening due to the translation of the matter-of-fact and neutral vocabulary. Ethnolinguistic information of the religious character in the Tabassaran language reflects derivatives from biblical words and Christian toponyms: *Sodov*, *Kafernaum*, *Erusalim*, *Jordan*, *Vavilon*, *Gomora* and many others. The toponyms sphere performs as ethnolinguistic information which is to be considered as one of the brightest and most ethnospecific characteristics of the spiritual people's culture.

However, nominating phenomena, specific for the Tabassaran culture, one may face difficulties caused by the lack of usual correlation for alien culture realities. It is better seen when using borrowings. As a rule, such a choice proves the lack of necessary resources for expressing the meaning required. Borrowings always break the naturalness of the language. Anyway, for certain categories of terms borrowings are an optimal way of translation. Firstly, it concerns the vocabulary, which reflects specific for biblical cultural and historical context and having no authentic correlations in the Tabassaran language. Such terms as *farisei*, *caddukei*, *levit*, *pasha* can't be called either clear or natural for the reader. A considerable functional lexical connotation fell upon borrowings - Old Church Slavonic words (from Old Greek "drachm", from Latin "canon", from Old Jewish "synedrion", "synagogue") and the words with phonetic or grammar elements of Old Church Slavonic language «blagochestie», «dsher'», «oko», «lanity». Christian vocabulary words righteousness - *duyrival*, *atonement- kadaub*, *God's grace* - *užval*, *repention* - *š°umalx'uval*, *baptism* - *štuan ap,uval* arise to the rich source of the Holy Books and possess a special theological meaning, not revealed for some Daghestan peoples. In such cases one should better use a lexical unit spread in the

language and established as a part of the language. In this case it easily solves the problem of nomination choice by a lexical unit as a part of the base language vocabulary, i.e. a linguistic nomination is meant. But in the case when for a specific cultural phenomenon there is no a lexical unit in usual usage the author creates an occasional correlation, i.e. creates a speech nomination. When comparing cultures similar features are revealed as well as incomparable elements. Such notions as a bride for Christ, God's word, live in God, God's grace enrich the language and arise special semantic difficulties in their adoption. Expressions of this kind are always detached in the reader's consciousness. Not understanding metaphors is a spread phenomenon. An image group of nominations of elevated style is composed by phrasal units such as "Kain's seal", "Egyptian darkness", "not of this world", "the promised land" and others. When rethinking of their original "non-Christian" meanings a lexicological lacuna occurs in the adopted vocabulary of the Tabassaran language. Etiology and the words future are an object of special concern for us. We reckon that the Christian meaning of the word "rood" or "cross" implies a Christian notion of Crucifixion, while in the Tabassaran language it has a different connotations and implies a rug ornament in the shape of a cross. Analyzing the vocabulary of the Tabassaran language in the Christian discourse as both a linguistic and cultural phenomenon, we reckon that this linguistic layer performs as a part of ethnic and cultural traditions, which preserve their importance and lexical achievements, flowing into the culturally significant vocabulary of the Tabassaran language. How proper is the underlying Tabassaran vocabulary positions concerning the Christianity? Won't it be meaningless to raise a problem of Tabassaran vocabulary stock validity under a Christian discourse influence? Does a special term layer exist in the Tabassaran language, reflecting a religious world image? If yes, in what forms? The general answer to these questions can be only positive. Indeed, a language embodiment of Christianity can not pass by the Tabassaran language. The latter accumulates a semantic foundation of different Christianity forms and is a translator of religious and social experience, cultural norms and traditions. The problem of Christian vocabulary definition and its presentation in interactive semantic fields of the Tabassaran language on the ideograms level contains religious mental productive elements. The Tabassaran language creates a "matrix" of religious semiotics, which layers are prognosed and filled in new signs. The system organization of the Tabassaran language material allows to get an idea of preferences in objects nominating, choice of realities, relating to the Christianity notions. Comprising the usual words as a part of Christian vocabulary raises a number of extra lexicological problems, making us to take into account a variety of theme and style diversities of the Tabassaran vocabulary in general. At the same time the language returning prompts its development. Choosing vocabulary for biblical terms translation we remember words, widen their semantics, rethink many Tabassaran terms.

In the NT translations the lexical fund of the Tabassaran language is being formed. New lexical formations are created: *Holy Spirit* – Girami Pyg, *God's Spirit* – Alagdin Pyg, *dedicate* – girami apyb, *serve* – gylygnax xyb, *temptation* – axtarmisbali ayb, *Resurrection* – cibi xyb, *Jesus' follower* – Isain terefkrar, *doctrine* – aguvalar, *Truth Spirit* – Gakvalin rug and others.

Besides, through the translation of the NT many a word of foreign origin flowed into the Tabassaran language, related mostly to the Christian rituals observance: *sermon* – gulug, *altar* – kyrban aprysc, *frankincense* – isi ni' k'aai ayg'. For biblical texts transmitting the translators use the folk Tabassaran language and a written one with complex sentences, use present models and make new ones. There appear new complex constructions not existent before in the folk language. Of course, the translated literature is not ideal in the language aspect. It has many a disadvantage of grammar, orthoepic and stylistic character. And yet, one should underline that the translation language is close to the folk one. The translation religious literature, being practically an only one, seriously influence the creation of the solid foundation of the Tabassaran language. The vocabulary enrichment goes in two ways:

1. by reconstruction of words, once become archaic: *cross* – xas, *a Christian* – xasperes, *Lord* – Aga, *taz* – wreath, *gavagir* – pearls, *ilkan* – sail, *testament* – iix'rar

2. by creating new words in the base of proper word-formation facilities: *Gospel* – Yzyvlan xabar, *God the Father* – Adac-akax, *God the Son* – Bai- akax, *God head* – Ag'a Allah', *God's Spirit* – Allah'din ruh', *witness* – saidval apub, *reign* – pacahlual apub, *canonize* – girami apub, *serve* – gulugnak xub, *temptation* – ahtarmisvali aub, *ressurrection* – civi xub, *Jesus' follower* – Isain terefkrar, *doctrine* – aguvalar, *The Truth Spirit* – Hakvalin rug, *altar* – kurban apruf, *frankincense* – isib ni' kai sim, temple – alahdin hal.

In translating the New Testament the Tabassaran language is worked out, perfected, transforming to the written speech, new words and expressions are created. Lexical and grammar facilities, producing a higher level thoughts are formed. To a certain extent it erases dialect borders.

karkat(dial) – *sufra*(writ.) - tablecloth

Diahnik(dial) – *sinik*(writ) – in the shadow

Kahni xyb (dial) – *sakli xyb*(writ.) - doubt

In spite of the fact that the Tabassaran language is the least penetrable and subjected to foreign influence, it is still able to go through transformations, determined by the NT translation. One should believe, that lexical borrowings are rather numerous, but grammar ones do occur, but not systematically and fully. If one looks at this material not from the point of normalizing or codification but as at reflection of the language development vivid process, one may come to some conclusions of tendencies in Dagestan grammar system development. In the Tabassaran language under the influence of translation analogies a number of grammar construction transformations occur, some

grammemas meanings change. In GMk 8:15 Jesus warns «Beregis zacvasci fariceiskoi» in the Tabassaran language «Ligai ha, fariciirin va Hirroddin dunihaan ixtiat iihai» the theme is given. Further in verse 17 «*Isus, yrazymev, govorit*» in the Tabassaran language the point of analogy is «*Durari fitkan ulhuras aguadi, Isaii kyry*». In GJn 2:19-21: "Jesus answered them, "Destroy this temple, and in three days I will raise it up." The translation of these expressions reveal either a symbol or image.

«*My Alagdin karagry hal yzy dabgai, ga ysy dumy sybud iihan ait divyrsa*». Here in the text *temple* is an image of the Christ's body.

The same grammar structure can be related to several different meanings. The text grammar construction of the NT in the Tabassaran variant can have several different meanings. GMt 9:36 When he saw the crowds, he (1) had compassion for them, because they were (2) harassed and (3) helpless, *like sheep without a shepherd*". «*...Isaiz dyrar (1)iazug syly, gas garis marcihan ktru marcarsi, (3)uldugny, (2)kumekcuzdi aii.*»

Acts 12:23 "And immediately the angel of the Lord smote him, because he gave not God the glory: and he was eaten of worms, and gave up the ghost. "

«*Ga Hiroddi my gafar laig vyidarsi Kabul apuru, amma Alagdin ad gapundap* » the theme is translated.

In the Tabassaran language a future form of the verb in the NT texts is used to express a past or present action. Mostly in the cases when a past event is spoken as it is present. It is done to give the narration vividness and dynamics. If a present action is meant a future form can be used to give the narration a tone of assurance of the event inevitability.

When translating the NT texts into the Tabassaran language in some cases a present form of the verb is used to express a future action. The consequence of events in the biblical texts and the correspondent linguistic means order coincide in the Tabassaran translations. However, the sentences order in the original texts (synodical) not always coincide with the Tabassaran translations. In this case it is necessary to preserve the chronological consequence of the events, which is acceptable for the Tabassaran language. GMk 6:17 "For Herod (1) had sent and (2) seized John, and (3) bound him in prison for the sake of Hero'di-as, his brother Philip's wife; because he (4) had married her"(synodical).

«*Hiroddi cav (1) byiryh tuvnu, (2)Ayhya didisnu, can xe Filipdin xpir Irodiadaaiin kyllan, dustagdi itru. (1)Xacin Hiroddi Irodiada cas sivdi ditnii*». (УЖВЛАН хабап,2004).

Many unclear places in translation texts acquire a special meaning, if in the narration an event is introduced, which had happened before and the event that will happen later. That's why in these cases one should pay a special attention to the correct usage of the Tabassaran grammar constructions, expressing relativity in different events tense. The development of the grammar layer, related to the NT translation is observed in the

widened usage of participial constructions. GLk 10:34: tells that a Samaritan “and (1) went to him and (2) bound up his wounds, (3) pouring on oil and wine” (synodical translation).

Keeping to this word order in the Tabassaran language would mean that a Samaritan first bound up his wounds and then poured an oil and wine on the bounds. To avoid this, one should change the chronology of the events using participial constructions: «Xasin *bagahna* (1)*dufnu*, (3)*cimna caixir ulubsuri*, *dugan ziinar* (2)*ilitnu*» (Uzhuvlan Habar). --The long-term experience proves that biblical translations can be a very effective protection of the disappearing languages. If the Bible translation happens to be the only written source, it is conceived not only as a religious text but as a normative model, a source of vocabulary enrichment.

We are almost sure that the first Bible translations into the Daghestan languages resulted in the language norm formation, new words and words-combinations appearance, introduction of new notions and images, enrichment of the linguistic world picture of the languages speakers. The Bible translations enriches Daghestan written languages, forms terminology, which is important for the national language functioning. The biblical texts translations into non-literal languages leads to an alphabet creation on the base of scientific description of non-literal language phonology, aids to work out and unify orthography and punctuation of national languages, develops vocabulary and phraseology system, activates derivative means and some grammar forms, enriches and establishes lexical and semantic structure of the language. One general peculiarity is typical to the biblical texts translations into the Daghestan languages: that is a minimal usage of russisms(Russian borrowings). The Bible translation is important for preserving and developing languages, which have a written tradition too, as during the recent decades the literary norm of many of them has become obscure.

Due to such translations the sphere of functioning of Daghestan literal languages widens, as they find an appliance of new literary genres transmitting. The holy books translations into the Daghestan languages give a rich material for linguistic, comparative researches and for translation studies.

Literature

Alekseev M. E., *Perevod Biblii i novye pis'mennye yazyki Dagestana. Materialy konferencii «Lingvisticheskie, istoriko-kul'turnye i bogoslovskie aspekty»*. Moskva, 1996.

K. Barnuell, P. Densi, T. Pop, *Klyuchevye ponyatiya Biblii*. S.-Peterburg, 1990.

K. Barnuell, *Vvedenie v principy perevoda*. S.-Peterburg, 1990.

E. L. Berezovich, Toponimicheskoe prostranstvo kak tekst // Ezhegodnik Nauchno-issledovatel'skogo instituta russkoi kul'tury, 1994. Ekaterinburg, 1995.

T. A. Bernshtam, Russkaya narodnaya kul'tura XIX - nach. XX v.: Etnogr. ocherki L., 1983.

D. Bikman, D. Kellou, Principy perevoda i semanticheskogo analiza Biblii. S.-Peterburg, 1994

Evangelie ot Marka (na tabasaranskom yazyke). Moskva, 1997

Evangelie ot Luki (na tabasaranskom yazyke). Moskva, 1994

Zagirov V. M., Istoricheskaya leksikologiya yazykov lezginskoj grupy. Ma-hachkala, 1987

K. Kellou, Analiz diskursa i perevod Biblii. S.-Peterburg, 1997

V. V. Krasnyh, Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya. Moskva, 2002.

N. B. Mechkovskaya, Social'naya lingvistika. M., 2000.

Perevod Biblii: lingvisticheskie, istoriko-kul'turnye i bogoslovskie aspekty. Materialy konferencii. Moskva 28-29 noyabrya 1996

Perevod Biblii v literaturah narodov Rossii, stran SNG i Baltii. Materialy konferencii. Moskva 2-3 dekabrya 2003

Uzhuvlan habar: Chetveroevangelie i Deyanie apostolov. Moskva, 2004.

C1ii iik'rar. Novyi Zavet na tabasaranskom yazyke. Moskva, 2010.

ს. შიხალიევა (მაჰაჩყალა)

თაბასარანული ენის ლექსიკური პოტენციალი
ქრისტიანულ დისკურსში

რეზიუმე

დაღესტნის ხალხთა ენებზე ბიბლიის თარგმანების გამოცემა კულტურათა და ცივილიზაციათა დიალოგს ემსახურება. ბიბლიის წიგნთა თარგმნას დაღესტნურ ენებზე წველილი შეაქვს ხალხთა შორის ურთიერთგაგების საქმეში და დაღესტნის ეთნოსებს აცნობს მსოფლიო ცივილიზაციის საგანძურს. სტატიაში გაანალიზებულია თაბასარანული ენის შესაძლებლობები ქრისტიანული დისკურსის გავლენით.

ნ. ციხიშვილი (თბილისი)

II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი საშუალებების ქართულში

II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი ის მწკრივებია, რომლებიც ძველი ქართულიდან ახალ სალიტერატურო ენას აღარ შემორჩა. II სერიის ეს ორი უძველესი საუღლებელი ერთეული თანამედროვე ქართულში მხოლოდ ზოგიერთ დიალექტში დასტურდება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში „ხოლმეობითის“ გვერდით სხვა ტერმინებიც გვხვდება. ესენია: „ჰაბიტუალისი“, „პერმანსივი“ და „ნამყო მრავალგზითი“.

უღლების სისტემაში II ხოლმეობითის შეტანა და მრავალგზისობის გახაზვა პ. კვიციანიძის გრამატიკიდან მომდინარეობს. პ. კვიციანიძემ ყურადღება მიაქცია ამ ფორმას და მის საწარმოებელ ნიშნად (მრავალგზისობის მაჩვენებლად) -ი მიიჩნია (აბესაძე 1960, 80-81). პ. კვიციანიძეს მრავალგზისობა ზმნის ერთ-ერთ „სახედ“, ასპექტის ერთ-ერთ სახეობად მიიჩნია და მას „მრავალ-გზობითის“ სახელით აღნიშნავს. სახელმძღვანელოში „ქართული სწორმეტყველება“ ავტორი „მრავალგზობითი სახის“ განმარტების შემდეგ, -ი ნიშნის გარდა, პირის ნიშნებზეც საუბრობს და საილუსტრაციოდ „ვეფხისტყაოსნიდან“ მოიხმობს მაგალითებს (კვიციანიძე 1888, 124).

ზოგადად, „ხოლმეობითი იმ დროინდელი წარმონაქმნია, როდესაც ზმნის უღლება დროთა მიხედვით ცვლას არ გულისხმობდა, უღვლილება ასპექტების ანუ პროცესის სახეობათა აღნიშვნაში მდგომარეობდა“ (ჩიქობავა 1948, 77). „ზმნის უღვლილების დასაწყის ეტაპებზე გარდამავალი ზმნის ორი ასპექტი გაირჩეოდა (განგრძობითი და ერთბაში) და ორი ნაკვთი გვექონდა: ხოლმეობითი და ნამყო ძირითადი. ხოლმეობითი ასრულებდა იმ როლს, რაც შემდეგში აწმყოს დაეკისრა“ (ჩიქობავა 1948, 80). კერძოდ, „ხოლმეობითის დანიშნულება იყო, გადმოეცა არა ის, თუ როდის ხდება მოქმედება, არამედ ეხვენებინა, როგორ მიმდინარეობს პროცესი; ხოლმეობითი მიუთითებდა მოქმედების პროცესის განგრძობითს (დიურატიულ) ხასიათზე. ამ მხრივ იგი უპირისპირდებოდა ნამყო ძირითადს, როგორც წერტილებრივი (მომენტობრივი) ასპექტის გამომხატველს“ (ჩიქობავა 1948, 126). „ნამყო მრავალგზობითი, კაცმა რომ თქვას, განსაზღვრული დრო არ არის: იგი გამოჰხატავს ხოლმე მოქმედებას არა რომელსამე დროში განსაზღვრულს (ნამყოსა, აწმყოსა თუ მყობადში), არამედ ისეთს,

რომელიც ყოველთვის ჩვეულებრივია და მარად დამახასიათებელია მოქმედი პირისათვის. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მრავალგზითი ნამყოს ფორმები ქართული ზმნის უძველესი ფორმაციის დროისა უნდა იყოს“ (შანიძე 1920, 6).

II ხოლმეობითსა და წყვეტილს საზიარო მარტივი ფუძე აქვთ. აღნიშნული მწკრივის -ი ნიშანი მორფოლოგიური ელემენტია. ამიტომაც მას შესწევს ძალა, შეკუმშოს ფუძე. „ფუძე, რომელიც საერთოდ იკუმშება, არ შეიძლება II ხოლმეობითში უკუმშველი დარჩეს“ (იმნაიშვილი... 1996, 183).

მესამე სუბიექტური პირის ნიშნთაგან II ხოლმეობითი იყენებს მხოლოდობითში -ს და მრავლობითში -ან ბოლოსართებს:

მოვ-კლ-ი	მოვ-კლ-ი-თ	აღვა-შენ-ი	აღვა-შენ-ი-თ
მოჰ-კლ-ი	მოჰ-კლ-ი-თ	აღა-შენ-ი	აღა-შენ-ი-თ
მო-კლ-ი-ს	მო-კლ-ი-ან	აღა-შენ-ი-ს	აღა-შენ-ი-ან
დავა-ბ-ი	დავა-ბ-ი-თ	შევა-მკ-ი	შევა-მკ-ი-თ
დაა-ბ-ი	დაა-ბ-ი-თ	შეა-მკ-ი	შეა-მკ-ი-თ
დაა-ბ-ი-ს	დაა-ბ-ი-ან	შეა-მკ-ი-ს	შეა-მკ-ი-ან

როგორც საენათმეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ, II ხოლმეობითში სუბიექტური პირის ნიშნად მრ. რიცხვში -ედ სუფიქსიც გვხვდება (აბულაძე 1954, 133-139; კიკნაძე 1961, 252; სარჯველაძე 1973, 144-145).

არნ. ჩიქობავას აზრით, დროის კატეგორიის ჩამოყალიბება და ხოლმეობითის პოზიციების დასუსტება თანადროული პროცესები უნდა ყოფილიყო (ჩიქობავა 1948, 126). თუმცა პოზიციების დასუსტება II ხოლმეობითის მოშლას არ გულისხმობს. ეს ხანგრძლივი პროცესი იყო. ზ. სარჯველაძემ ძველი ქართულის სამწერლობო ძეგლთა ენაში მოიპოვა მაგალითები, როცა წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმებია ურთიერთშეცვლადი. პირველად ასეთი შემთხვევა „სინურ მრავალთავში“ შეინიშნა. ამგვარი ფაქტების არსებობა მკვლევარს ავარაუდებინებს, რომ „ენაში II ხოლმეობითის მოშლა დაიწყო. საფიქრებელია, ეს მწკრივი ზოგ დიალექტში ამ დროისათვის უკვე მოშლილია. საინტერესოა, რომ ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითების უმრავლესობა ისეთ ძეგლებში არის დადასტურებული, რომლებიც სამხრეთ საქართველოს სამწერლობო კერებიდან მომდინარეობენ. საფიქრებელია, რომ სამხრეთ ქართულ დიალექტურ არეალში, რომელსაც ემყარებოდა VIII-XI საუკუნეთა ქართული სამწერლობო ენა, II ხოლმეობითი მოიშალა“ (სარჯველაძე 1984, 451).

ი. ქავთარაძე კი ფიქრობს, რომ ქართულ სალიტერატურო ენას II ხოლმეობითი XVIII საუკუნის გასულამდის შემორჩა, მაგრამ არ შეიძლება ითქვას, რომ სალიტერატურო ენის ტექსტები სრულად ასახავს XIII-XVIII საუკუნეების ყველა კუთხის ქართული მეტყველების სურათს: „საფიქრებელია, დასავლურ კილოთა უმეტესობამ და აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოთა ერთმა ჯგუფმა (ზემოქართლური, მესხურ-ჯავა-

ხური) ამგვარი წარმოება ადრევე დაკარგა, მაგრამ ლიტერატურული ტრადიციების ძალით იგი კვლავ ცოცხლობდა... თვით სალიტერატურო ენაში და გარკვეულ დიალექტებშიც უკვე მეჩვიდმეტე საუკუნიდან საბოლოოდ იჩენს თავს ანალოგიურ ფორმათა მნიშვნელობის დაკარგვა-დავიწყება, რისთვისაც დამატებითი საკომპენსაციო საშუალება – „ხოლმე“ ნაწილაკი ხდება აუცილებელი“ (ქავთარაძე 1961, 10).

II ხოლმეობითი, როგორც დამოუკიდებელი მწკრივი, ახალ ქართულში აღარ შემორჩა. ის მხოლოდ მთის კიდეებში, ინგილოურსა და ქიზიყურშია შემონახული. მრავალგზისობის შინაარსის გადმოსაცემად თანამედროვე სალიტერატურო ენა ძველი, ორგანული წარმოების ფორმების ნაცვლად სხვადასხვა საშუალებას მიმართავს. ზოგჯერ თუ ანალიზურ „ხოლმე“ ნაწილაკიან ფორმებს იყენებს, ზოგჯერ სხვა მწკრივებს ჩაანაცვლებს. თ. ზურაბიშვილმა შეისწავლა ასეთი ფაქტები და დაადგინა, რომ ხოლმეობითობის შინაარსის გადმოსაცემად ენა იყენებს ხშირად I ხოლმეობითს, ზოგჯერ – ნამყო უწყვეტელს, ხშირად – მყოფადს, იშვიათად – აწმყოს, ზოგჯერ – ნამყო ძირითადს, I თურმეობითს და II თურმეობითს. ამ უკანასკნელთ (I თურმეობითსა და II თურმეობითს) ხშირად ახლავთ განმეორების გამომხატველი ზმნიზედებიც და მათთან ერთად მრავალგზისობის შინაარსის მატარებელია „ხოლმე“ ნაწილაკდართული ნებისმიერი მწკრივის ზმნისწინიანი თუ უზმნისწინო ფორმა (ზურაბიშვილი 1965).

საშუალო ქართულის ჩვენ ხელთ არსებული სამწერლობო ძეგლებიდან ამოკრებილი მასალის მიმოხილვამ დაგვარწმუნა, რომ აღნიშნულ ძეგლთა ენაში II ხოლმეობითი ჯერ კიდევ ცოცხალია. ხსენებული მწკრივის ფორმათა რეგულარული დამოწმება ცხადყოფს, რომ ამ პერიოდის სალიტერატურო ენაში II ხოლმეობითი ჯერ ისევ ინარჩუნებს პოზიციას. მრავალგზისობის შინაარსის გადმოსაცემად ხოლმეობითის სხვა მწკრივებთან ერთად საშუალო ქართულში II ხოლმეობითი აქტიურად გამოიყენება. მისი სისტემური ფიქსაცია ხერხდება არა მხოლოდ ადრინდელი პერიოდის ტექსტებში, არამედ გვიანდელ ძეგლებშიც. ისეთ ნაწარმოებში, როგორც იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“, II ხოლმეობითი, ჩვეულებრივ, დამოუკიდებელი საუღლებელი ერთეულია, ე. ი. XIX საუკუნის 20-იანი წლებისათვის ამ მწკრივს ჯერ კიდევ არ დაუთმია სარბიელი. იგი თითქმის თანაბარი სიხშირით გვხვდება ურთიერთისაგან ქრონოლოგიურად თუ უანრობრივად განსხვავებულ ძეგლებში:

ნახის, ცეცხლი გაუახლდის, წყლული გახდის უფრო წყლულად (ვეფხ., 41, 3);

ისმენდიან, **გაჰკვირდიან, რა ატირდის ატირდიან** (ვეფხ., 956, 3);

მოვდიოდით და, თუ სადა მკვცი **გარდაუგუკიდის, განაღამცა რომე მოგკლით** (ამ., 215, 3);

გარდაჯდიან, თაყუანი-სციან და შეასხიან ქება ამირან დარეჯანის-ძესა (ამ., 309, 1);

- რა სული ჩემი **გეცის**, მკუდარი **გასცოცხლდი** (ვის., 206, 24);
 დილასა რა **გაიღუიძიან**, სუმითა, სიხარულითა და სიმღერითა **და-სხდიან** (ვის., 150, 21);
 და უკეთუ ენების რამე ბასილის, მომთხოველისა მახლობელთა მი-მართ მისთა, გინა სხუათა მიერ არა მომცემელთა, მეყსეულად შერისხ-ვით **ამხილის** და იძულებით წინაშე მისსა **მოაწიან** (აბუს. ტბ., 61, 90);
წავიდი, ორტადთაგან ლაპრი და თეთრი **ავიდი** (ისტ. საბ., 146, 33);
 რომელმან **დაიპყრის** კაცი ველსა გარე და მოკლის იგი (სამ. ძეგლ., I, 119);
 და უკეთუ ვინ დაფარვით **იმოქმედის** და შემდგომად სცნობდიან, კა-ნონსა მისცემდიან და დაუტყვევბდიან (სამ. ძეგლ., II, 152);
 მან დიდებულნი **აწვივნის**, **შეიყარნიან** სრულობით (თ. I, გვ. 38. 102, 2);
 რა ბებერმა **ნახის**, რომ გოშიას ცრემლი **მოსწყდის**, უფრო ცხარ-ცხარი პური **გამოუცხვის** და **აჭამის** (თ. II, 174, 23);
 კვლავ იქით ლეკთა **ჩაუხდი**, **დამართნი** ცისა გრეხანი (ბეს., გვ. 26. 12, 1);
 ვინც რომ **ითხოვის** ქვა და ტალახი,
 მას **მიართვიან** ხე და ბალახი (დავითიანი, გვ. 260. 575, 2);
 ესრეთ მტერნი იყვნენ, ერთად ვერ **მოთავსდიან**, არცარა ერთად **სვიან** და **ჭამიან** (საბა, ს.ს., გვ. 24);
 დაბლა ხომალდის ფსკერში ჩემს პაქსიმადზე **ვიჯდი** და **ვიწვი** (სა-ბა, მოგზ., 243);
 და არცა ქრისტიანენი **შეუშინდიან** სატანჯველთა და **შეიბრალნიან** ჳორცნი თუხნი, არამედ ერთითა გონებითა **წარდგიან** (საბა, სწავლ., 175 540);
 დილას **შეესხდით**, **ვინადირით**, შუადღისას **შემოვიქცით**,
 აწ ბურთობას ხელი **მივჰყვით**, მუნ საძილოდ არ გავიქცით (არჩ., II, 293, 1-2);
 და კვალად პირველიდგანვე **იწვიან**, ათხუთმეტად **აღასრულიან** (ბა-ტონიშ., I, 196);
 შენ ხარ რომელმან **ადადგინი** ქვეყნისაგან გლახაკი და სკორეთაგან **აღამაღლი** დავრდომილი (ქ. ცხ., I, 153, 21; 154, 1);
 და ოდესმე დურძუკთა და დიდოთა **მოირთნიან** და **გამოიყვანიან** ხა-ზარნი, მაშინ **ეწყვს** და ვეროდეს სძლეს ხაზართა და ყოვლადვე მირიან **სძლის** (ქ. ცხ., I, 66, 11-13);
 ვითარ ჩნვლნიცა ძუძუთგან დედისათა **აღიტაცნიან** და წინაშე დე-დისა ქვახედა **დაანარცხიან**, და რომელსამე თუალნი **წარსცვდიან** და რომელსამე ტუნი **დაეთხიის** (ქ. ცხ., II, 175, 15-16).
 ი. ქავთარაძემ შენიშნა, რომ თანამედროვე სალიტერატურო ქარ-თულში „ხოლმე“ ნაწილაკი ძალიან იშვითად იხმარება II სერიის მწკრი-ვებთან (ქავთარაძე 1961, 17). კიდევ უფრო იშვიათია „ხოლმე“ ნაწილაკი

საშუალო ქართულის ჩვენ მიერ მიმოხილულ ძეგლებში II ხოლმეობითის ფორმებთან. ასეთი ანალიზური წარმოება მხოლოდ სულხან-საბას „სიბრძნე სიცრუეში“ დავადასტურეთ. საინტერესოა, რომ ხოლმეობითის ამგვარი წარმოება (II ხოლმ. + ხოლმე) მხოლოდ პირველ სუბიექტურ პირთან შეგვხვდა. ჩვენს კონკრეტულ შემთხვევაში მოუბარი საკუთარ თავთან დაკავშირებულ ამბავს ჰყვება:

რომელიც უარს იტყოდა, ძალით მოვაპარსვინით ხოლმე თავი (საბა, ს.ს., გვ. 84);

ქვეშ ვარცლი შევუდგით ხოლმე, ვცემდით და ვეცხლი, ოქრო გამოგვიყარის (საბა, ს.ს., გვ. 98).

ის ფაქტი, რომ „ხოლმე“ ნაწილაკდართული II ხოლმეობითის ფორმები ძნელი მოსაძებნია სულხან-საბა ორბელიანის იგავ-არაკთა კრებულში, მეტყველებს იმაზე, რომ თავად II ხოლმეობითი ამ დროისათვის საკმაოდ ძლიერია. „სიბრძნე სიცრუისა“ ხომ ახალი ქართულითაა დაწერილი.

შერეულ კავშირებითს უღლების სისტემაში მოგვიანებით მიუჩინეს ადგილი. ამ თავისებური წარმოების მწკრივის ფორმები ადრევე იქცევიდა მეცნიერთა ყურადღებას. არნ. ჩიქობავა მათ „არქაულ ნამყო უსრულს“, „ნამყო უსრულის ხოლმეობითს“, „წაქეხებით ბრძანებითს“ უწოდებდა და დამოუკიდებელ მწკრივად არ თვლიდა. „ხოლმეობითისაგან ნაწარმოებ ნამყო უსრულს ჩვენ ვუწოდებთ არქაულ ნამყო უსრულს“ (ჩიქობავა 1948: 52, 62). კ. კეკელიძემ ტექსტისათვის „ცხოვრება საბა პალესტინელისა“ წამძღვარებულ გამოკვლევაში „ეზიარნოლიან“, „ყოლიან“, „განათილიან“ ზმნებს „არაჩვეულებრივი, თითქოს დიალექტური ფორმები“ უწოდა (კეკელიძე 1946, 136).

ამ ფორმათა შესახებ 1945 წელს ა. შანიძე ამბობდა: „ეს გახლავთ პარალელური ფორმა II კავშირებითისა, რომელსაც -ოდ ფორმანტის ჩართვის გამო, ასპექტი უცვლელი სრულის ნაცვლად უსრული მიუღია, ოღონდ სინტაქსური კონსტრუქცია შეუნარჩუნებია. ასეთი ფორმა უთუოდ მეორეული წარმოშობისაა“ (შანიძე 1945, 843).

1948 წელს ამგვარ ფორმებს ა. შანიძემ შერეული კავშირებითი უწოდა და მწკრივთა სისტემაში წარმოადგინა. მკვლევარი მსჯელობდა: „1. რომელსაჲმე განსაკუთრებულ ფორმას შეიძლება დამოუკიდებელი ადგილი ეჭიროს გრამატიკულ სისტემაში იმდენად, რამდენადაც მას განსაკუთრებული ფუნქციაც გააჩნია. ეს საერთო დებულება ძალაშია იმ ზმნურ ფორმათათვისაც, რომელთაც მწკრივები ჰქვია.“

2. ქართული ენის IX-X საუკუნეთა ძეგლებში გვხვდება ფორმები, რომლებიც ვერ თავსდება ვერც ერთის აქამომდე ცნობილი მწკრივის ფარგლებში. წარმოების თვალსაზრისით ისინი II სერიას ეკუთვნიან – მათ ფუძეს ეყრდნობიან, მაგრამ ზედ ურთავენ -ოდ სავრცობს, რომელიც I სერიიდან არის აღებული. ამის გამო ისინი ორგვარ ბუნებას იჩენენ: სინტაქსური თავისებურებანი II სერიის მწკრივებისა აქვთ (გარდამავალი

ზმნები ქვემდებარეს მოთხრობითში შეიწყობენ, პირდ. დამატებას კი – სახელობითში), ხოლო ერთი მორფოლოგიური კატეგორიის მიხედვით ისინი I სერიის მწკრივთა რიგებში დგანან: ასპექტი უსრული აქვთ. დრო მათ მომავალი აქვთ, კილო – თხრობითი ან კავშირებითი, ზოგჯერ ბრძანებითიც. ამგვარად, ფუნქციით ისინი ეტოლებიან მწკრივს, რომელიც I კავშირებითის (ან I მყოფადის) სახელით არის ცნობილი. მაგალითი: „საყურძენი იგი მისცეს სხუათა მოქმედთა, რომელთა მი ს ც ო დ ი ა ნ მას ნაყოფი უამთა მათთა“ (მათ. 21, 41 C).

3. აღნიშნული ორ-ბუნებოვანი მწკრივი უთუოდ მეორეული წარმოშობისაა. ამაზე მიუთითებს ობიექტური **-ნ-** ინფიქსის ჩასმა ზმნის ფუძესა და **-ოდ** სავრცობს შორის: შეწიროდის (მან იგი), მაგრამ: შეწირნოდის (მან იგინი).

4. უღლების პარადიგმებში ამ ახალ მწკრივს ადგილი შეიძლება მიეჩინოს ან I სერიაში, ან II სერიაში, მაგრამ სჯობს II-ში. სახელად შეიძლება ეწოდოს „შერეული კავშირებითი“ (შანიძე 1948: 18).

შერეული კავშირებითის ფორმები თ. ცქიტიშვილმა დაძებნა ებეკიელის წიგნის ოშკურ და იერუსალიმურ ვერსიებში (ცქიტიშვილი 1976, 284). სხენებული ფორმები დაადასტურა კ. დანელიამ იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიების კვლევისას (დანელია 1965: 19). შერეული კავშირებითისა და შერეული ხოლმეობითის ფორმები მოიძია ზ. სარჯველაძემაც (სარჯველაძე 1984, 456).

ლ. კიკნაძე უწყვეტლის ხოლმეობითზე მსჯელობისას შერეულ კავშირებითზე ამბობდა: „ეს ახალი ტიპის კავშირებითი ყოველთვის განსხვავებულია როგორც I, ისე II კავშირებითისაგან... II ხოლმეობითის ფუძისაგან ნაწარმოები კავშირებითის II სერიის მწკრივებთან სიახლოვეს სხვა რამის მიხედვითაც ჩანს: მოქმ. გვარის ზმნაში გამოხატულია პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობა (აღასრულ-**ნ-**ოდინ...), პრეფიქსიან ვნებითში არის მოქმედებითის ფორმიდან გადმოყოლილი **-ნ-** (ეზიარ-**ნ-**ოდინ...), ფუძედრეკად ზმნაში **-ე-**ს მაგივრად **ი** ხმოვანია (განათიოდინ...)“ (კიკნაძე 1961, 248).

მოგვიანებით მკვლევარმა შერეული კავშირებითის მანამდე ცნობილ ფორმებს კიდევ ექვსი ახალი ფორმა შემატა. ფორმით შერეული კავშირებითის ანალოგიურ და ფუნქციით (რომელსაც მათ კონტექსტი ანიჭებს) განსხვავებულ ფორმებს ლ. კიკნაძემ შერეული ხოლმეობითი დაარქვა და მწკრივთა სისტემაში დამოუკიდებელ საუღლებელ ერთეულად წარმოადგინა: „შერეული კავშირებითის (ისევე, როგორც **-ოდ-**იანი ზმნების I კავშირებითის) მწკრივის ნიშანია **-ი** სუფიქსი, რომელიც შერეული ხოლმეობითის, II ხოლმეობითის და III ხოლმეობითის) მწკრივის მაწარმოებელიც არის. ამიტომ არის, რომ შერეული კავშირებითისა და შერეული ხოლმეობითის ფორმები (ისევე, როგორც **-ოდ-**იანი ზმნების I კავშირებითისა და უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმები) გარეგნულად ერთნაირია“ (კიკნაძე 1967, 190).

ვ. იმნაიშვილმა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულ XI საუკუნის ქართულ ხელნაწერში შერეული კავშირებითის თოთხმეტი მაგალითი იპოვა, კონტექსტის მიხედვით ყველა მათგანი მომავალი დროის გამომხატველი კავშირებითის ფორმა აღმოჩნდა. „ჭ ა მ ო დ ი ა ნ ფორმა შეიძლება შერეული კავშირებითიც იყოს და შერეული ხოლმეობითიც. თუ სახელდობრ რომელი მწკრივია კონკრეტულ შემთხვევაში, ამას გვაგებინებს კონტექსტი: თუ წარსული დრო ან მრავალჯერ გამეორებული მოქმედება ივარაუდება, მწკრივი ხოლმეობითისაა, თუკი მომავალი დრო იგულისხმება – კავშირებითისა“ (იმნაიშვილი 1977, 18).

შერეული კავშირებითის უღლების პარადიგმა ასე გამოიყურება:

ვაკურთხოდ-ი	ვაკურთხოდ-ი-თ
აკურთხოდ-ი	აკურთხოდ-ი-თ
აკურთხოდ-ი-ს	აკურთხოდ-ი-ან

როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, საშუალო ქართულის ჩვენ მიერ მიმოხილული ძეგლებიდან ჯერ კიდევ ძველსავე ქართულში იშვიათობად ქცეული მწკრივის ეს ფორმები მხოლოდ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეგვხვდა. ორიოდე ფორმის დადასტურება მოვახერხეთ. ორივე მათგანი ლეონტი მროველის თხზულებებში აღმოჩნდა:

ხოლო თუთ მეფენი ქართლისანი მცხეთით **გაემართოდან** სომხითს გზასა აბოცისსა, და მარადის ესრეთ ჰკრფებოდეს ქართველნი (ქ. ცხ., I, 48, 8).

მრავალნი უკუე უღმრთონი ჭირსა შთაცუვიან, და რაჟამს **ხადოდან** წმიდასა ჯუარსა, მუნქუესვე განერიან ჭირისაგან და მოვიდოდან შემთხვევად პატიოსნისა ჯუარისა, და მსწრაფლ ნათელ-იდიან და ადიდებდინ პატიოსანსა ჯუარსა (ქ. ცხ., I, 124, 9).

აღსანიშნავია, რომ ჩვენ მიერ დამოწმებული გარდაუვალი ზმნის ეს ორივე ფორმა 1633-1646 წლების მარიამისეულ ნუსხაშია შემორჩენილი. აქვე დავძენთ, რომ ორსავე შემთხვევაში კონტექსტი ხოლმეობითობის შინაარსის შემცველია და, შესაბამისად, მოძიებულ ფორმებს შეიძლება შერეული ხოლმეობითი ვუწოდოთ.

დავასკვნით, უღლების სისტემის ეს ორი ერთეული იყო ძველ ქართულში, აღარ გვაქვს თანამედროვე სალიტერატურო ენაში. ამათგან II ხოლმეობითი სისტემებრ არის წარმოდგენილი საკვლევი ენობრივი პერიოდის ყველა ძეგლში. იმავეს ვერ გავიმეორებთ შერეულ კავშირებითზე. ეს უკანასკნელი ენობრივ რარიტეტად ქცეულა არა მხოლოდ საშუალო ქართულის სამწერლობო ძეგლებში, იგი იშვიათობას წარმოადგენს უკვე ძველ ქართულშიც. კონტექსტის შესაბამისად მან შეიძლება ხოლმეობითის შინაარსიც გადმოსცეს.

ლიტერატურა

აბესაძე 1960 – აბესაძე ნ., გრამატიკის საკითხები XIX საუკუნის ქართულ პერიოდულ გამოცემებში. თბილისი, 1960.

აბულაძე 1954 – აბულაძე ი., ქართული ზმნის იშვიათი ფორმები VIII-IX სს-ის ძეგლების მიხედვით. თსუ შრომები. ტ. 53. თბილისი, 1954.

დანელია 1965 – Дanelия К. Д., Древнегрузинские версии Пророчества Иеремии и их язык. АКД. Тбилиси, 1965.

ზურაბიშვილი 1965 – ზურაბიშვილი თ., მრავალგზისობის საკითხი თანამედროვე ქართულში. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XL, 2. თბილისი, 1965.

იმნაიშვილი 1977 – იმნაიშვილი ი., კვლავ შერეული კავშირებითი შესახებ ძველ ქართულში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 187. თბილისი, 1977.

იმნაიშვილი...1996 – იმნაიშვილი ი., იმნაიშვილი ვ., ზმნა ძველ ქართულში. I. მაინის ფრანკფურტი, 1996.

კეკელიძე 1946 – კეკელიძე კ., ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები. კიმენი. ნაწ. I, II. თბილისი, 1946.

კვიციანი 1888 – კვიციანი პ., ქართული სწორმეტყველება. საშინ-ჯი სახელმძღვანელო. პირველი წიგნი. თბილისი, 1888.

კიკნაძე 1961 – კიკნაძე ლ., უწყვეტლის ხოლმეობითი მწკრივი ძველ ქართულში. თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები. ტ. 7. თბილისი, 1961.

კიკნაძე 1967 – კიკნაძე ლ., შერეული ხოლმეობითი მწკრივი ძველ ქართულში. კრ. “ორიონი”. თბილისი, 1967.

სარჯველაძე 1973 – სარჯველაძე ზ., დ/ედ და ნ ნიშნებიანი მესამე სუბიექტური პირის იშვიათი ფორმები ძველ ქართულში. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. 2. თბილისი, 1973.

სარჯველაძე 1984 – სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი. თბილისი, 1984.

ქავთარაძე 1961 – ქავთარაძე ი., ხოლმეობითი კატეგორიის ისტორიიდან ქართულში. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. II. თბილისი, 1961.

შანიძე 1920 – შანიძე ა., სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში. ტფილისი, 1920.

შანიძე 1945 – შანიძე ა., მწკრივთა მოძღვრებისათვის, I. სამი მწკრივის წარმოების თავისებურებანი ძველ ქართულში. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. VI, 10. თბილისი, 1945.

შანიძე 1948 – შანიძე ა., მწკრივთა მოძღვრებისათვის. V. სხვა უცნობი მწკრივი ქართულში. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია (1948 წ. 31 მაისი – 5 ივნისი). მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1948.

ჩიქობავა 1948 – ჩიქობავა არნ., ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში. I. ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით. თბილისი, 1948.

ცქიტიშვილი 1976 – ცქიტიშვილი თ., ეზეკიელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თ. ცქიტიშვილმა. თბილისი, 1976.

დამოწმებული წყაროები

შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი. თბილისი, 1966.

ვისრამიანი. თბილისი, 1962.

მოსე ხონელი, ამირანდარეჯანიანი. თბილისი, 1967.

აბუსერიძე ტბელი, ბოლოკუბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატრიანე. 1233 წ. ტექსტი. თბილისი, 1941.

ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბილისი, 1955.

ქართლის ცხოვრება. ტ. II. თბილისი, 1959.

ქართული სამართლის ძეგლები. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტ. I. თბილისი, 1963.

ქართული სამართლის ძეგლები. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტ. II. თბილისი, 1965.

ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. ტ. I. თბილისი, 1984.

თეიმურაზ I, თხზულებათა სრული კრებული. თბილისი, 1934.

თეიმურაზ II, თხზულებათა სრული კრებული. თბილისი, 1932.

არჩილი, თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად. ტ. II. თბილისი, 1937.

სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი. ტ. I. სიბრძნე სიცრუისა, მოგზაურობა ევროპაში. თბილისი, 1959.

სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი. ტ. III. სწავლანი. თბილისი, 1963.

ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული. თბილისი, 1932.

დავით გურამიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული. თბილისი, 1955.

იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა. ტ. I. თბილისი, 1936.

Н. Цихишвили (Тбилиси)

Формы II многократного и смешанного сослагательного в среднегрузинском

II многократный и смешанный сослагательный представляют те ряды, которые засвидетельствованы в древнегрузинском языке, но отсутствуют в современном грузинском литературном языке. Эти две древнейшие спрягаемые единицы II серии имеются лишь в некоторых диалектах современного грузинского языка.

В научной литературе наряду с термином «многократный» встречаются и другие: «хабитуалис», «пермансив», «прошедшее многократное».

Внесение II сослагательного в систему спряжения и выделение многократности идет из грамматики П. Квицаридзе. П. Квицаридзе обратил внимание на эту форму и в качестве их показателя (показателя многократности) выделил -i (Абесадзе 1960, 80-81). П. Квицаридзе считает многократность одним из признаков глагола, одной из разновидностей аспекта, и называет ее «многократностью». В учебнике «Грузинская орфоэпия» автор вслед за разъяснением «многократности» говорит не только о показателе -i, но также и личных показателях, приводя в качестве иллюстраций примеры из «Витязя в тигровой шкуре» (Квицаридзе 1888, 124).

В общем «многократность является образованием того периода, когда спряжение глагола не менялось по временам, спряжение являлось обозначением аспектов, т.е. разновидностей процесса» (Чикобава 1948, 77). «На начальном этапе спряжения различались два аспекта переходного глагола (длительный и однократный) и имелись два ряда скрив: многократный и прошедшее основное. Многократный ряд выполнял ту роль, которая впоследствии была возложена на формы настоящего времени» (Чикобава 1948, 80). В частности, «назначением форм многократного было показать не то, когда происходит действие, а продолжительность процесса; ряд многократных глаголов указывал на продолжительный (дюративный) характер процесса действия. С этой точки зрения он противостоял прошедшему основному как выразитель моментального аспекта» (Чикобава 1948, 126). «По правде говоря, прошедшее многократное не является определенным временем: оно выражает обычно действие не определенное в каком-либо отрезке времени (прошедшего, настоящего или будущего), а такое, которое всегда обычно и всегда характерно для действующего лица. Поэтому, следует предположить, что формы прошедшего многократного

должны характеризовать древнейшую формацию грузинского глагола» (Шанидзе 1920, 6).

Формы II многократного и совершенного имеют общую простую основу. Показатель *-i* является морфологическим элементом указанного ряда. Поэтому он обладает способностью к стяжению основы. «Основа, которая вообще подвергается стяжению, не может остаться нестяженной в формах II многократного» (Имнайшвили 1996, 183).

Из показателей III лица субъекта во II многократном используются в единственном числе окончания *-s*, а во множественном *-an*. Напр. Напр., примеры в инфинитиве:

убить		наполнить	
mov-ḳl-i	mov-ḳl-i-t	aḡva-ṣen-i	aḡva-ṣen-i-t
moh-ḳl-l	moh-ḳl-i-t	aḡa-ṣen-i	aḡa-ṣen-i-t
mo-ḳl-i-s	mo-ḳl-i-an	aḡa-ṣen-i-an	aḡa-ṣen-i-an
украсить		привязать	
dava-b-i	dava-b-i-t	ṣeva-mḳ-l	ṣeva-mḳ-i-t
daa-b-i	daa-b-i-t	ṣea-mḳ-l	ṣea-mḳ-i-t
daa-b-i-s	daa-b-i-an	ṣea-mḳ-i-s	ṣea-mḳ-i-an

Как указывается в лингвистической литературе в формах множественного числа скривы II многократного в качестве личного показателя субъекта встречается также суффикс *-ed* (Абуладзе 1954, 133-139; Кикнадзе 1961, 252; Сарджвеладзе 1973, 144-145).

По мнению Арн. Чикобава, формирование категории времени и ослабление позиции многократности должны были быть одновременными процессами (Чикобава 1948, 126). При этом ослабление позиции не означало исчезновения II многократного. Это был длительный процесс. В памятниках древнегрузинской литературы З. Сарджвеладзе обнаружил примеры взаимозамещения форм совершенного и II многократного. Впервые такой случай был отмечен в «Синайском многоглаве». Наличие подобных фактов позволило исследователю предположить, что «в языке начался процесс исчезновения II многократного. Очевидно, что данный ряд в ряде диалектов к этому времени уже не существовал. Интересно отметить, что большинство приведённых нами примеров засвидетельствованы в памятниках, восходящих к очагам письменности Южной Грузии. Следует предположить, что в диалектном ареале Южной Грузии, на который опирался язык грузинской письменности VIII-XI вв., скрива II многократного исчезла» (Сарджвеладзе 1984, 451).

А И. Кавтарадзе предполагает, что скрива II многократного сохранилась в грузинском литературном языке до конца XVIII в. Однако нельзя

утверждать, что тексты литературного языка в полной мере отражают картину грузинской речи всех уголков XIII-XVIII вв.: «Следует предположить, что большинство западных диалектов и ряд равнинных диалектов Восточной Грузии (земокартлийский, месхско-джавахский) на раннем этапе утратили такой способ образования, но в силу литературной традиции он продолжал существовать... Даже в литературном языке и в определенных диалектах уже с XVII в. окончательно проявляется утрата значений аналогичных форм. Становится необходимым дополнительное средство компенсации – частица «*xolme*» со значением обычно, иногда» (Кавтарадзе 1961, 10).

Как уже отмечалось, скрива II многократного как независимая не сохранилась в новогрузинском. Она наличествует только в горских диалектах, ингилойском и кизикском. Для передачи содержания многократности в современном грузинском литературном языке взамен старых форм органического происхождения используются другие средства. Иногда используются уже анализированные формы с частицей «*xolme*», а иногда их замещают другие скривы. Т. Зурабишвили изучила подобные факты и установила, что для передачи содержания многократности язык часто использует формы I многократного, иногда – прошедшего несовершенного, часто – будущего, редко – настоящего, иногда – прошедшего основного, I заглазного, II заглазного. Рядом с формами этих последних скрив (I заглазная, II заглазная) часто встречаются наречия со значением повторности, и наряду с ними содержание многократности передаётся глагольной формой с частицей «*xolme*» как с превербом, так и без преверба (Зурабишвили 1965).

Анализ материала, почерпнутого из имеющихся у нас памятников среднегрузинской литературы, убедил нас в наличии форм II многократного в языке указанных памятников. Регулярные ссылки на формы указанных скрив наглядно показывают, что скрива II многократного ещё сохраняет позиции в литературном языке того периода. Для передачи содержания многократности скрива II многократного активно используется наряду с другими скривами многократного в среднегрузинском языке. Ее системная фиксация возможна не только в текстах раннего периода, но и в более поздних памятниках. В «Калмасоба» Иоанна Багратиони формы II многократного являются обычно независимыми спрягаемыми единицами, т.е. к 20-ым годам XIX в. эта скрива все еще не утратила своих позиций. Она почти с одинаковой частотностью встречается в памятниках, различающихся как хронологически, так и в жанровом отношении.

naxis, *sesxi gauaxldis*, *çqluli gaxdis* upro *çqlulad* (verx.,41,3). досл. Когда **видел** (ее), вновь **воспламенял** к ней огнем, еще более **обострялись** его раны ("Витязь в тигровой шкуре").

ismendian, *gahkvirdian*, га *ařirdis*, *ařirdian* (verx.,956,3). досл. И **внимали**, и **дивились** на его сердечный нрав ("Витязь ...").

movdiodit da, tu sada mqeci **gardaguekidis**, ganaγamca gome **movkilit** (am.,215,3). досл. По дороге **встретив** зверя, то не **убивали** его ("Амирандареджаниани").

gardaxdian, taquan-scian da **šeasxian** keba amiran darežaniszesā (am.,309,1) досл. **Спешившись** с коней, **поклонялись** и **восхваляли** Амирана, сына Дареджан ("Ам" ...).

ga sulī čmī **gecis**, mқudari **gascocxldi** (vis.,206,24). досл. **Почувствовал** мой запах, ты **оживал** ("Висрамиани").

dilasa ga **gaiuižian**, sumita, sixarulita da simγcrita **dasxdian** (vis.,150,21). досл. **Просыпаясь** по утрам, **садились** они (за стол) для радости и пения ("Вис ...").

da uқetu enebis rajme basilis, momtxovelisa maxlobelta mimart mista, gina sxuata miar ara momcemelta, meqseulad šerisxviṭ **amxilis** da izulebit činaše missa **moačiiān** (abus.ṭb.,61,90). досл. Если чего желал Василий, то сразу же **изобличал** их, и они **вынуждены** были **прийти** к нему (Тбел Абусеридзе).

çavidi, orṭaytagan lahri da tetri **aviyi** (išt.sab.,146,33). досл. **Направлялся** я из Ортага, **брал** лари и тетри (Исторические документы).

romelman **daipgris** қaci velsa gare da **mohқlis** igi (sam.zegl.,I,119). досл. Если кто **ловил** в поле людей и **убивал** их ... (Памятники грузинского права).

da uқetu vin daparvit **imokmedis da** šcmdgomad scnobdian, қanonsa mis-cemdian da dautevcbdian (sam.zegl.,II,152). досл. Если кто тайно **совершал** какие-либо деяния и потом об этом узнавали, его судили (Памятники ...).

man didebulni **açvivnis**, **šeiqarnian** srulobit (t.I, 38. 102,2). досл. Он **приглашал** вельмож, и все **собирались** на этот зов (Теймураз I).

ga beberma **naxis**, gom gošias cremli **moscқdis**, upro da upro sxaγ-sxaγi puri **gamoucхvis** da **açamis** (t.II, 174,23). досл. Когда старуха **видела**, как у собаки **текли** слезы, она **пекла** еще более горький хлеб и **кормила** собаку (Теймураз II).

қylav ikit lekta **çauxdi**, **damartni** cisa grexani (bes.,26. 12,1). досл.

vinc gom **itxovis** kva da ṭalaxi, досл. Ты **нападал** на дагестанцев, **нанося** им вред (Бесики).

mas **miartvian** xe da balaxi (davitiani, 260. 575.2). досл. Кто **просил** камня и грязи, ему **подавали** дерево и траву (Давид Гурамишвили).

esret mṭerni iqvnen, ertad ver **motavsdian**, arcara ertad **svian** da **çamian** (saba, s.s., 24). досл. Они были такими врагами, что не **уживались** друг с другом, не **ели** и не **пили** вместе ("Мудрость вымысла").

dabla xomaldis psqerši čems paksimadze **viždi** da **vičvi** (saba, mogz., 243).
досл. На дне судна **сидел** я и **спал** на своем паксимаде ("Путешествие в Европу").

da arca křiřianeni **řeuřindian** řařanřvelta da **řeibralnian** qorcni tyisni, aramed ertita gonebita **čardgian** (saba, řavli., 175,540). досл. Христиане не **страшились** страданий и не **жалели** себя и, одержимые одной мыслью, **представляли** ... ("Учение).

dilas řevsxdit, **vinadirit**, řuadyısas **řemovikcit**,

ař burtobas xeli **mivqvıt**, mun řařilolod ar **gavikcit** (arč., II, 239,1-2). досл. По утрам **садились** на лошадей, **охотились**, в полдень **возвращались**, потом **начинали играть** в мяч и не **бежали** сразу же **спать** (Арчил).

da řvalad řirvelidganve **ičqian**, atxutmečad **ařasrulian** (bařoniř., I, 196).
досл. И опять **начинали** сначала, **доходили** до пятнадцати ("Калмасоба").

řen řar romelman **ařadgini** kveqnisagan glaxaři da řqoretagan **ařamayli** davrdomili (k.řx., I, 153,21; 154,1). досл. Ты, который **поднимал** с земли нищего и из нечистот **возвышал** юродивого (Картлис цховреба).

da odesme durřuřta da didota **moirtnian** da **gamoıqvanian** řazarni, mařin **eçqys** da verodes řzles řazarta da qovladve mirian **řzlis** (k.řx., I, 66, 11-13). досл. И когда дзурдзуки и дидойцы **набирали** и **выводили** хазар, тогда ... всегда победу **одерживал** Мириан (Картлис ...).

vitarca čeylnica řuzutgan dedisata **ařiřacnian** da řinaře dedisa kvazeda **daanarçxian**, da romelsame tualni **čarscyvdian** da romelsame řyni **daetxiis** (k.řx., II, 175, 15-16). досл. И когда младенцев **отрывали** от материнской груди и **бросали** на камни, у некоторых из них **выпадал** глаз, у некоторых мозги **размазывались** по камням (Картлис ...).

И. Кавтарадзе отмечал, что в современном грузинском литературном языке частица «xolme» со значением обычно, иногда редко используется в рядах глаголов II серии (Кавтарадзе 1961, 17). Еще более редко частица «xolme» встречается в формах глаголов II серии в проанализированных нами памятниках среднегрузинского языка. Такой способ образования засвидетельствован нами только в «Мудрости вымысла» С.-С. Орбелиани. Интересно отметить, что такое образование многократного (II многократное + «xolme») мы встретили только в субъектных формах I-го лица. В конкретном случае рассказчик повествует историю, касающуюся его самого.

romelic uars iřqoda, řalit **movaparsvinit** xolme tavi (saba, s.s., 84). досл. А тех, кто отказывался, **обычно стригли** наголо (Мудрость ...).

kveř varcli **řevudgit xolme**, vcemdit da vevřli, okro **gamogviqaris** (saba, s.s.,98). досл. **Обычно подставляли** корыто и били, и он **выбрасывал** нам золото и серебро (Мудрость ...).

Тот факт, что формы II многократного с частицей «*oIme*» трудно обнаружить в сборнике притч С.-С.Орбелиани, говорит о том, что II многократный ряд достаточно развит к тому времени. «Мудрость вымысла» написана на новогрузинском языке.

В системе спряжения смешанное сослагательное наклонение позднее заняло свое место. Формы этого своеобразного ряда давно привлекали внимание учёных. Арн. Чикобава называл их формами «архаичного прошедшего несовершенного», «прошедшего несовершенного многократного», «повелительно-побудительными» и не считал независимым рядом. «Формы прошедшего несовершенного, образованные от многократных глаголов мы называем «архаичным прошедшим несовершенным» (Чикобава 1948, 52, 62). К. Кекелидзе в исследовании, прилагаемом к тексту «Житие Саввы Палестинского», нижеперечисленные глаголы назвал «особыми, как бы диалектными формами» (Кекелидзе 1946, 136).

А. Шанидзе относительно этих форм говорил следующее: «Это формы параллельные II сослагательному, которые вследствие присоединения форманта – *od* меняют совершенный аспект на несовершенный, сохраняя при этом синтаксическую конструкцию. Эти формы, безусловно, вторичного происхождения» (Шанидзе 1945, 843).

В 1948 г. А. Шанидзе подобные формы назвал смешанным сослагательным рядом и представил в системе рядов. По мнению исследователя: 1. Какая-либо особая форма может занимать в грамматической системе своё независимое место, поскольку она имеет особую функцию. Это общее положение относится и к глагольным формам, которые называются рядами.

2. В памятниках грузинской письменности IX-X вв. встречаются формы, невмещающиеся в рамки известных до сих пор рядов. С точки зрения образования они относятся ко II серии – опираются на их основу, но присоединяют аффикс –*od*, заимствованный из I серии. Вследствие этого они проявляют двоякую природу: имеют синтаксические особенности рядов II серии (при переходных глаголах подлежащее стоит в повествовательном падеже, а прямое дополнение – в именительном), а в зависимости от морфологической категории они занимают скривы I серии: имеют несовершенный вид, будущее время, изъявительное или сослагательное наклонение, иногда и повелительное. Таким образом, эти глаголы по функции совпадают с рядом, известным под названием I сослагательное (или I будущее). Пример: „, saqurzeni igi miscos sxuata mokmedta, romelta **miscodian** mas naqopi žamta matta (mat. 21, 41c). досл. Тот виноградник дали другим работникам, которые **давали** плоды своим братьям (От Матфея).

3. Отмеченная скрива, имеющая двоякую природу, несомненно вторичного происхождения. На это указывает вставка инфикса –*n*, показателя объекта, между основой глагола и аффиксом –*od*: **šeciroidis** (man igi), **šecimodis** (man igini). досл. **Жертвовал обычно** (он его), **жертвовал обычно** (он их)

4. В парадигмах спряжения этот новый ряд может занимать место или в I-ой или во II-ой серии, но лучше во II-ой. Его можно назвать «смешанным сослагательным» (Шанидзе 1948, 18).

Формы смешанного сослагательного Т.Цкитишвили обнаружила в Ошкской и Иерусалимской версиях книги пророка Иезекииля (Цкитишвили 1976, 284). Указанные формы подтвердил К. Данелия при исследовании древнегрузинских версий пророчества пророка Иереми (Данелия 1965, 19). Формы смешанного сослагательного и смешанного многократного были засвидетельствованы и З. Сарджвеладзе (Сарджвеладзе 1984, 456).

Рассуждая относительно форм несовершенного многократного, Л. Кикнадзе говорит о формах смешанного сослагательного следующее: « Этот новый тип сослагательного всегда отличается как от I-го, так и II-го сослагательного... Близость форм, образованных от основы II многократного, с формами сослагательного наклонения II серии проявляется также в следующем: в форме глагола действительного залога содержится значение множественности прямого объекта (*ayasrul-n-odian...*) досл. **Совершенствовались обычно** (их), в форме страдательного залога с префиксом имеется аффикс -n-, перешедший из формы действительного залога (*cziar-n-odian...*) досл. **Причащались обычно**. В глаголах с аблаутной основой вместо -e встречаем гласный -i (*ganatiodian...*) досл. **Бодрствовались обычно** всю ночь” (Кикнадзе 1961, 248).

Позднее исследователь к известным уже формам смешанного сослагательного добавил еще 6 новых форм. Формы, аналогичные по форме со смешанным сослагательным, но различающиеся от него по функциям (исходя из контекста) Л.Кикнадзе назвал смешанными многократными и в системе рядов спряжения представил их в качестве независимой спрягаемой единицы: «Показателем смешанного сослагательного ряда (как и для глаголов I сослагательного с суффиксом -od) является суффикс -i, который является также показателем смешанного многократного, II многократного и III многократного. Поэтому формы смешанного сослагательного и смешанного многократного (также как и формы I сослагательного с аффиксом -od и формы несовершенного многократного) внешне одинаковые» (Кикнадзе 1967, 190).

В.Имнаишвили обнаружил в памятниках грузинской письменности XI в., хранящихся в Британском музее, 14 примеров форм смешанного сослагательного. В соответствии с контекстом все они оказались сослагательными формами будущего времени. «Форма *čamodian* досл. **обычно кушали**, может быть и смешанной сослагательной, и смешанной многократной. Контекст помогает определить, какой ряд имеется в виду в каждом конкретном случае: если подразумевается прошедшее время или многократное действие, ряд многократный, а если имеется в виду будущее время, тогда – сослагательный ряд» (Имнаишвили 1977, 18).

Парадигма спряжения смешанного многократного выглядит так:

Освящали обычно

vaḳurtxod-i	vaḳurtxod-i-t
aḳurtxod-i	aḳurtxod-i-t
aḳurtxod-i-s	aḳurtxod-i-an

Как уже отмечалось выше, из проанализированных нами письменных памятников среднегрузинского языка формы этого ряда, считающиеся редкостью уже в древнегрузинском, были обнаружены нами только в «Картлис цховреба». Нам удалось зафиксировать всего две формы. Обе эти формы встретились в сочинениях Леонти Мровели.

xolo tyt mepeni kartlisani mcxetit **gaemartodian** somxits gzasa abocissa, damaradis esret hḳrpebodes kartvelni (к.сх., I, 48,8). Досл. Цари Картли **направлялись** в Сомхтит по дороге Абоци и всегда так собирались грузины (Картлис ...).

mravalni uḳue uymrtoni čirsa štačyviaḳ, da ražams **xadodian** čmidasa žuarsa, munkuesve gancierian čirisagan da movidodian šemtxuevad paḳiosnisa žuarisa, da mscrapl natel-iḳian da adidebdian paḳiosansa žuarsa (к.сх., I, 124,9). Досл. Когда многие безбожники попадали в беду и когда **призывали** в помощь Святой Крест, тогда же освобождались от бедствия и припадали к Кресту, крестились и восхваляли Крест (Картлис ...).

Следует отметить, что обе эти формы непереходного глагола засвидетельствованы нами в т.н. «Списке царицы Мариам» 1633-1646 гг. Здесь же оговоримся, что в обоих случаях контекст имеет содержание многократности, и обнаруженные формы соответственно можно назвать смешанным многократным.

Заключаем, обе эти единицы системы спряжения наличествовали в древнегрузинском, не имеются в современном грузинском литературном языке. Из них формы II сослагательного систематически представлены во всех памятниках исследуемого языкового периода. Чего нельзя сказать относительно смешанного сослагательного. Этот последний ряд является языковым раритетом не только в письменных памятниках среднегрузинского языка, но и представляет редкость уже в древнегрузинском языке. Исходя из контекста эти формы могут передавать содержание и сослагательного ряда.

Литература

Абесадзе 1960 – Абесадзе Н., Вопросы грамматики в грузинских периодических изданиях XIX века. Тбилиси (на груз. яз.).

Абуладзе 1954 – Абуладзе И., Редкие глагольные формы по письменным памятникам грузинского языка VIII-IX вв. Труды ТГУ. Тбилиси (на груз. яз.).

Данелия 1965 – Данелия К. Д., Древнегрузинские версии Пророчества Иеремии и их язык. АҚД. Тбилиси.

Зурабишвили 1965 – Зурабишвили Т., К вопросу о многократности в современном грузинском языке. Вестник АН Грузии. Тбилиси (на груз. яз.).

Имнайшвили 1977 – Имнайшвили И., Еще раз к вопросу о сослагательном наклонении в древнегрузинском языке. Труды ТГУ. Тбилиси (на груз. яз.).

Имнайшвили 1996 – Имнайшвили И., Имнайшвили В., Глагол древнегрузинского языка. Франкфурт-на-Майне (на груз. яз.).

Кекелидзе 1946 – Кекелидзе К., Грузинские агиографические памятники. Тбилиси.

Квицаридзе 1888 – Квицаридзе П., Грузинская орфоэпия. Тбилиси (на груз. яз.).

Кикнадзе 1961 – Кикнадзе Л., Ряд непрерывных многократных глаголов в древнегрузинском языке. Труды кафедры древнегрузинского языка ТГУ. Тбилиси (на груз. яз.).

Кикнадзе 1967 – Кикнадзе Л., Ряд смешанного сослагательного в древнегрузинском языке. Тбилиси (на груз. яз.).

Сарджвеладзе 1973 – Сарджвеладзе З., Редкие формы с показателями третьего лица субъекта *d/ed* и *n* в древнегрузинском языке. Вестник АН Грузии. Тбилиси (на груз. яз.).

Сарджвеладзе 1984 – Сарджвеладзе З., Введение в историю грузинского литературного языка. Тбилиси (на груз. яз.).

Кавтарадзе 1961 – Кавтарадзе И., Из истории категории многократности в грузинском языке. Сб. Вопросы структуры картвельских языков. Тбилиси (на груз. яз.).

Шанидзе 1920 – Шанидзе А., Префикс субъекта второго лица и префикс объекта третьего лица в грузинских глаголах. Тбилиси (на груз. яз.).

Шанидзе 1945: Шанидзе А., К учению о скривах. I. Особенности образования трех скривов в древнегрузинском языке. Вестник АН Грузии. Тбилиси (на груз. яз.).

Шанидзе 1948 – Шанидзе А., К учению о скривах, V. Еще одна неизвестная скрива в грузинском языке. Научная сессия ТГУ. Тбилиси (на груз. яз.).

Чикобава 1948 – Чикобава Арн., Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках. I. Исторические взаимоотношения номинативной и эргативной конструкций по данным древнегрузинского литературного языка. Тбилиси (на груз. яз.).

Цкитишвили 1976 – Цкитишвили Т., Древние грузинские версии книги Иезекииля. Тбилиси (на груз. яз.).

Использованные письменные памятники

- Шота Руставели**, Витязь в тигровой шкуре. Тбилиси, 1966.
Висрамиани. Тбилиси, 1962.
Мосе Хонели, Амирандареджаниани. Тбилиси, 1967.
Картлис цховреба. Тбилиси, 1955.
Картлис цховреба. Тбилиси, 1959.
Памятники грузинского права. Сборник законов царя Вахтанга VI.
Памятники грузинского права. Памятники светского законодательства (X-XIX вв.). Тбилиси, 1965.
Корпус грузинских исторических документов. Грузинские исторические документы. Тбилиси.
Теймураз I. Полный сборник сочинений. Тбилиси, 1934.
Арчил, Полный сборник сочинений в 2-х томах. Тбилиси, 1937.
Сулхан-Саба Орбелиани, Сочинения. I. Мудрость вымысла, Путешествие в Европу. Тбилиси, 1959.
Сулхан-Саба Орбелиани, Сочинения. III. Учения. Тбилиси, 1963.
Бесики, Полный сборник сочинений. Тбилиси, 1932.
Давид Гурамишвили, Полный сборник сочинений. Тбилиси, 1955.
Иоанн Багратиони, Калмасоба. I. Тбилиси, 1936.

N. Tsikhishvili (Tbilisi)

II Permansive and Mixed Conjunctive in Middle Georgian

Summary

II permansive and mixed conjunctive are those screeves, which are not preserved from old Georgian in new literary language. These two ancient conjugate units of II series are attested only in some dialects of modern Georgian .

Reviewing the language material of middle Georgian collected by me, showed that systematic fixing of II permansive occurs not only in the texts of early period, but in the text of late period. It occurs with equal frequency in the texts of different period or genre.

As for a mixed conjunctive, these screeve forms, which were still rare in old Georgian, occur only in the old works of "Life of Georgia". These are Leonti Mroveli's "Life of Georgian Kings" and "Christianization of Kartli by Nino" (by the same author). The forms obtained by me are of permansive context and I call them mixed permansive.

А. И. Халидов (Грозный)

**О недооценке роли словопроизводства в чеченском и других
кавказских языках**

В кавказском языкознании, особенно в чеченском, стало обычным положение, что аффиксация получила здесь слабое развитие, и словарный состав пополняется словосложением. Особенно в этом убеждены чеченские языковеды. Один из них, четыре десятка лет назад написавший монографию по чеченскому словообразованию, заявлял, например, что наше предложение написать раздел морфемки чеченского языка не может быть принято просто потому, что этого раздела в чеченском языкознании нет и не может быть. Конечно, странная позиция: морфемы, сколько бы их не было, есть, а раздела, изучающего эти морфемы, нет? Не было же его потому, что не придавали значения роли аффиксов в словообразовании (то, что аффиксы выполняют и словоизменительную роль, – уже другой вопрос) и по этой причине не пытались его создать. Только Г. А. Климов считал, что, наоборот, словосложение в чеченском языке и других языках этой группы представлено не так активно, как, например, в абхазско-адыгских языках, не утверждая при этом преобладания аффиксации или иного способа над словосложением: «Словосложение играет в именном и особенно в глагольном словообразовании весьма скромную роль, что резко противопоставляет эти языки абхазско-адыгским» (Климов 1986, 104-106). Вероятно, Г.А. Климов придерживался распространенного мнения, что и в нахских, и в других иберийско-кавказских языках (младописьменных и новописьменных особенно, а также в бесписьменных) основным источником пополнения словарного состава являются заимствования (преимущественно из русского, а также из азербайджанского – лезгинскими языками или из грузинского – бацбийским или цова-гушинским). Это уже другая крайность, но, как и первая, тоже связанная с недооценкой не только аффиксации, но и вообще словопроизводства в развитии словарного фонда языка. Для оппонирования и первой, и второй точек зрения есть вполне серьезные основания.

Исследование в рамках выполнения работы над первым томом «Грамматики чеченского языка», в котором основное место занимает словообразование, дает достаточно материала, чтобы считать: словопроизводство в чеченском языке представляет собой сложную систему, и эта система включает в себя много способов и средств образования слов, в том числе много аффиксальных способов и самих аффиксов, которые не выделялись до сих пор,

или, если выделялись, квалифицировались не как словообразующие, а как словоизменяющие (или формообразующие).

Например, словообразование с помощью суффиксов оказалось недооцененным из-за того, что в чеченском языкознании нет четкого разграничения словоизменения и словообразования, и в результате этого многие суффиксы считаются словоизменяющими, хотя они на самом деле выполняют словообразовательную роль. Вряд ли кто-нибудь из исследователей может быть уверенным и в том, что выявлены все словообразовательные средства (в частности, аффиксы), определены все словообразовательные модели и типы, характерные для языка. В этом смысле можно рассматривать, например, образование каузативных глаголов и потенциалиса, место которых в словообразовании или в словоизменении не определено до сих пор. Это проблема не только чеченского языка и не только нахских языков: приблизительно такова, судя по всему, картина и в кавказском языкознании в целом. Оценка уровня исследования по словообразованию в дагестанских языках, сделанная М. Д. Хангереевым («Исследование проблемы словообразования находится на стадии становления. Достаточно сказать, что ни по одному из дагестанских языков словообразование ни глагольное, ни именное, а тем более в целом, еще не стало предметом специального монографического исследования»)(Хангереев 2004, 7), говорит о том, что предлагаемая нами к обсуждению проблема актуальна даже для дагестанского языкознания.

Тщательное исследование аффиксального словообразования позволило автору выделить много новых словообразовательных моделей и типов образования имен существительных, прилагательных, слов других частей речи. Среди них много продуктивных моделей и типов. Рассмотреть все модели и типы образования всех частей речи в этой статье, конечно, невозможно, но для обоснования этого утверждения сошлемся на один яркий пример.

Так, имена существительные с архетипным словообразовательным значением лица, образуемые суффиксом **-хиḡ**, формируют в чеченском 12 словообразовательных типов, тогда как в учебно-описательных грамматиках и у исследователей их число не превышает 5. Это:

1. Наименования лиц по профессии, роду занятий, образуемые от основ имен существительных, в том числе имен существительных со значением опредмеченного действия (имен действия – масдаров и др.): *hēr* «мельница» – *hārxiḡ* «мельник», *kūjgalla* «руководство» – *kūjgalxiḡ* «руководитель», *mangal* «коса» – *mangalxiḡ* «косарь», *dov* «ссора» – *dovxiḡ* «противник в ссоре», *h̄iexar* «обучение» – *h̄iexarxiḡ* «учитель», *diēšar* «учеба» – *diēšarxiḡ* «учащийся», *guočdar* «перевод» – *guočdarxiḡ* «переводчик», *h̄un* «лес» – *h̄unxiḡ* «лесник», *tallam* «анализ; исследование» – *tallamxiḡ* «исследователь», *xa* «охрана» – *xēxiḡ*

«охранник, сторож», *juoxka* «продать, продавать» – *juoxkarxiō* «продавец», *'ilma* «наука» – *'ilmanxiō* «ученый» (ср. также *'ilma* «наука» – *'ilmanča* «ученый»). Тип продуктивный, образование суффиксальных существительных по этому типу – процесс развивающийся).

2. Наименования лиц по выполняемому ими действию, испытываемому состоянию или временному состоянию, статусу, не являющихся постоянным занятием, профессией, специальностью, образуемых от основ существительных-масдаров: *'iēcar* «покупка» – *'iēcarxiō* «покупатель», *dijcar* «рассказ; рассказывание» – *dijcarxiō* «рассказчик; повествователь», *vāxar* «жизнь (процесс)» – *vāxarxiō* «житель». Наиболее продуктивный тип из всех суффиксальных образований с архетипным значением лица. Продуктивность этого типа основана, прежде всего, на возможности образования соответствующих существительных от большинства масдаров прибавлением суффикса, где последний создает новое слово со словообразовательным значением «лицо, осуществляющее действие, обозначенное в производящей основе»: *lācar* «ловить» – *lācarxiō* «ловящий, отлавливающий», *diēxar* «просьба (действие)» – *diēxarxiō* «проситель», *quollar* «творчество, творение» – *quollarxiō* «творец», *diēttar* «ударяние» – *diēttarxiō* «ударяющий», *duoxkar* «продажа (действие)» – *duoxkarxiō* «продающий, продавец», *lovzar* «игра, игранье» – *lovzarxiō* «играющий» и др. К этому типу можно отнести и включенное А.Г. Мациевым в свой словарь существительное *qiarxiō* «воспитанник, воспитанница», которое, однако, практически не употребляется носителями языка видимо, по той причине, что по своей структуре и по аналогии с другими словами такого же состава оно должно было означать не «воспитанник», а «воспитывающийся» (*qiar* – «расти; воспитываться»).

3. Наименования лиц по признаку социального и материального положения, образуемые от основ имен существительных: *ħal* «богатство» – *ħalxiō*// *ħōlaxiō* «богач», *čir* «(кровная) месть» – *čirxiō* «мститель». Тип непродуктивный.

4. Наименования лиц по признаку социального и материального положения, образуемые от основ имен прилагательных: *qiēn* «бедный» – *qiēxiō* «бедняк». Тип непродуктивный.

5. Наименования лиц по признаку родственных и иных отношений с другими людьми, образуемые от основ имен существительных. Используемая при этом основа является формой родительного падежа существительных с неназализованной финалью: *dā* «отец» – *dēxiō* «родственник, родственница по линии отца», *nāna* «мать» – *nēnaxiō* «родственник, родственница по линии матери», *tajra* «тейп» – *tajranxiō* «представитель того же тейпа». В этот словообразовательный тип входят и суффиксальные образования *stunc(a)xiō*,

marz(a)xiḡ, образованные на базе сложных имен существительных: *stunḡa* «дом жены», т.е. все люди, имеющие отношение к семье жены, *marḡa* «дом мужа», т.е. все люди, имеющие отношение к семье мужа. Вторая основа этих практически неупотребительных сейчас имен существительных претерпела определенные фонетические изменения. Этот словообразовательный тип также непродуктивен.

6. Наименование лица по признаку возрастных характеристик или возрастных отношений между людьми, образуемое от основы имени прилагательного. Этот словообразовательный тип представлен единственным словом: *nijsa* «правильный; равный» – *nijсархио* «ровесник». Тип непродуктивный.

7. Наименование лица по признаку возрастной характеристики, образованное от основы причастия с отрицательным значением. Здесь также можно назвать всего одно слово, но по своему значению и по частеречной принадлежности оно не может быть включено ни в один из выделенных типов. Это *qiazxiḡ* «подросток, несовершеннолетний» (← причастия *qiaza* «не выросший, не доросший», противопоставляемого причастию *qi'na* «выросший» ← *qia* «расти, вырасти»), почему-то не зафиксировано в словаре А.Г. Мациева, хотя оно употребляется в чеченском языке достаточно широко, при этом фактически неупотребляемое *qiarxiḡ* «воспитанник, воспитанница», образованное от масдара, в словаре присутствует (Мациев 1961, 241).

8. Наименования лиц по признаку личных качеств, психического и физического состояния, образуемые от основ имен существительных: *pitana* «провокация, интрига» – *pitанхиḡ* «провокатор, интриган», *zulam* «вред, зло» – *zulamxiḡ* «вредитель, злодей, преступник», *in* «болезнь, обычно о заразной болезни» – *inахиḡ* «больной», *dār* «рана, ранение», устар., замененное в современном чеченском существительным *ḡov* – *dārхиḡ* «раненый». Тип непродуктивный. Часть подобных существительных имеет параллели среди существительных, образуемых суффиксом **-ḡa**: *pitанхиḡ* – *pitанḡa*, *zulamxiḡ* – *zulamḡa*.

9. Наименования лиц по признаку личных качеств и физического состояния, образуемые от основ качественных имен прилагательных: *turpal(a)* «геройский» – *turpalхиḡ* «герой», *ḡigara* «активный» – *ḡigarхиḡ* «активист», *zā'ap(a)* «увечный, искалеченный» – *zā'архиḡ* «инвалид, калека», *jāmart* «изменнический, предательский, коварный» – *jāmartхиḡ* «изменник, предатель». В чеченском языке есть и существительное *turpal*, и прилагательное *turpala* (почему-то не зафиксированное в словаре А.Г. Мациева), поэтому однозначно определить, какая из этих основ использована в качестве производящей, трудно. Мотивирующими могут быть они обе (двойственная словообразовательная мотивация), хотя существительное *turpal* имеет значение

«богатырь», поэтому предпочтительным может быть выбор прилагательного *turpala* в качестве и мотивирующей, и производящей основы. Тип непродуктивный.

10. Наименования лиц по признаку места жительства и происхождения, образуемые от имен существительных – топонимов: *suölziē//suölza – suölžaxiō* «житель с. Старая Сунжа, называемого чеченцами *suölziē*; человек родом из этого села»; *šēla – šēlaxiō* «житель ранее села, ныне города Шали; человек родом из этого села, города»; *giermačig(a) – giermačigxiō* «житель с. Герменчук, называемого чеченцами *giermačiga*; человек родом из этого села»; *γizlara – γizlarxiō* «житель г. Кизляр; человек родом из Кизляра», *jevropa – jevropaxiō* «европеец; житель Европы»; *kavkaz – kawkazxiō* «кавказец, житель Кавказа». Сюда же примыкают и существительные типа *jūrtaxiō* «селянин; односельчанин», *taxkaxiō* «житель страны; земляк», образуемые от существительных со значением наименования типа местности, населенного пункта, в которых часто указанное словообразовательное значение осложнено оттенком «землячества» [«из того же села (края, региона и т. д.) из которого кто-то еще»], а также *γālaxiō* «горожанин», *ḡiōtarxiō* «хуторянин». При образовании подобных существительных от топонимов-локативов, полученных соединением с исходной основой – существительным послелогов с локативным значением, используется суффикс **-xiō**, в остальных случаях, как будет показано ниже, – **-iō**. В том случае, если производящая основа содержит в себе старый локатив на **-ха**, вероятно, происходит то, что принято называть наложением морфов, или интерференцией, или словообразовательной гаплогогией, в этом случае трудно считать определенно, какой морф каким «поглощен»: *č̄nxa – č̄inxiō*, *č̄armaxa – č̄armaxiō*, *ḡajbaxa – ḡajbaxiō*, *sandaxa – sandaxiō* «сандахоевец, представитель тейпа *сандахой*». Такие образования можно характеризовать или как образованные суффиксом **-xiō**, на который наложен предыдущий суффикс **-ха**, или как образованные суффиксом **-iō**, т.е. без гаплогогии. Предпочтительнее считать, что здесь второй вариант, с учетом того, что существительные со значением лица, характеризуемого по этнической тейповой принадлежности или месту происхождения, в чеченском языке образуются главным образом посредством суффикса **-xiō** (см. соответствующий словообразовательный тип). Производящими основами во всех случаях являются имена существительные, в том числе и производные топонимы-локативы. Сюда входят и наименования лиц по названию города проживания (происхождения), образуемые от многих названий городов мира: *rīgaxiō* «рижанин», *vēnaxiō* «житель Вены или уроженец Вены», *tōkioxīō* «житель Токио или уроженец Токио», *amsterdamxiō*

«амстердамец», *berlinxiō* «берлинец», *buxarestxiō* «житель Бухареста или уроженец Бухареста». Тип продуктивный.

В чеченском языке (и в целом в нахских языках) для образования имен существительных данного и следующих двух типов используется, как видно из приводимого материала, ограниченное число аффиксов. В основном существительные рассматриваемого типа образуются, например, суффиксом **-хиō**. В этом отношении чеченский язык существенно отличается от ряда дагестанских языков, где морфемно-словообразовательный инвентарь этого типа шире. Так, в лакском языке «морфологически оформленные» этнонимы (есть и «неоформленные» с нулевым аффиксом типа *лак* «лакцы», *оьрус* «русские», *аьраб* «арабы») образуются разными аффиксами: **-л** (*кура-л* «кюринцы», *дарга-л* «даргинцы»), **-и** (*буци-хъ-и* «ботлихцы», *гьуму-ч-и* «кумухцы»), **-ми** (*аьнди-ми* «андийцы», *гьуни-ми* «гунибцы»). Кроме того, «в лакском некоторые этнонимы в ед.ч. имеют суффикс **-чу** (*курал-и-чу* «кюринец, лезгин») и теряют его во мн.ч. – *кура-л* «кюринцы» (Абдуллаев 1972, 152-153). Из анализа лакских этнонимов, представленного И. Х. Абдуллаевым, видно, что здесь налицо своего рода «обратное» словоизменение: этноним образуется как словоформа множественного числа, а уже от нее образуется форма единственного; при этом в отдельных случаях при образовании словоформы единственного числа «теряется» второй аффикс этнонима. В чеченском и других нахских языках такое невозможно: образуется этноним как словоформа единственного числа с соответствующими аффиксами, а уже от нее образуются формы множественного числа прибавлением соответствующего аффикса.

11. Наименования лиц по этнической принадлежности (к тейпу, какой-либо иной этнической группе): *ħiška* – *ħiškaxiō* «хишкоевец, представитель тейпа хишкой», *mazara* – *mazarxiō* «мазархоевец, представитель тейпа *мазархой*», *piēša* – *piēšxiō* «пешхоевец, представитель тейпа *пеихой*», *buni* – *bunxiō* «бунхоевец, представитель тейпа *бунхой*», *basiē* – *basxiō* «басхоевец», *'ēlistanži* – *'ēlistanžaxiō* «элистанжинец, представитель тейпа *элистанжи*». В большинстве случаев в качестве производящих основ используются топонимы, образованные суффиксом **-ха**, вследствие чего имеем суффиксальные образования этнонимов данного типа с наложением морфов (словообразовательной гаплогией) – поглощением одного морфа (в нашем случае предшествующего) другим вследствие полного или частичного совпадения их звучания: *naš-xa* + *-xiō* – *našxiō* «нашхоевец, представитель тейпа *нашхой*», *č̣n-xa* + *xiō* – *č̣nxiō* «чинхоевец, представитель тейпа *чинхой*», *č̣āramxa* + *xiō* – *č̣āramxiō* «чарамхоевец, представитель тейпа *чарамхой*». Тип непродуктивен: ввиду ограниченности названий тейпов и нереальности дальнейшего тейпового разделения чеченского общества, расширение соответствующих этнонимов вряд

ли возможно, а все возможные суффиксальные образования этого типа уже созданы. При обозначении лица по национальной принадлежности, а не по стране проживания в этот тип входят и некоторые слова из следующего, 11-го, словообразовательного типа: *portugālixuō* «португалец», *kēnixuō* «кениец» и др. Однако таких образований немного, так как в основном этнонимы в значении национальности образуются иными способами. Нельзя не согласиться с К.З. Чокаевым в том, что этот тип непродуктивен в чеченском языке, но, видимо, неоправданно ограничение им примеров этого типа двумя малоизвестными словами (*ʒ'aj* «Авария»– *ʒ'ajxuō* «аварец»); чеченцы называют аварцев чаще *sūjli*, имея в виду и аварцев, и дагестанцев в целом; *ʒərgim* «селение в Ингушетии» – *ʒərgimxuō* «таргимец») (Чокаев 1970, 25-39), создающее впечатление, что других этнонимов с таким суффиксом нет.

Фактически существительные рассматриваемого словообразовательного типа (названия тейпов) неоднородны в том плане, что структура чеченского общества на самом деле была и остается более сложной, чем простое деление на тейпы. Исследовавший внутриэтническую структуру чеченского общества М.А. Мамакаев в этой связи отмечал, что «поскольку каждая семья, входившая в состав тайпа, могла дать начало новому тайпу, в процессе сегментации семей, возникла сложная структура с множеством различных радиусов, но с единым центром» (Мамакаев 1973, 23). Несмотря на то, это процесс длился многие столетия, на сегодняшний день не всегда сами чеченцы могут точно определиться, где границы между собственно тейпом и другими внутриэтническими группами – ответвлениями от тейпов *niēqij*, *gār* и союзом тейпов *tuqum* (см. *Натаев и др.*). В нашем случае это не особенно важно, поскольку в словообразовательном отношении между этими родственными группами существенных различий нет; различия появляются при разделении этих групп на кровнородственные – *duōōzal* «семья», скажем, образуется уже с помощью суффикса *-γār*: *aħmādyār*, *satuyār*, *deniyār* и др.

12. Наименования лиц по названию страны, региона проживания, гражданству: *portugālixuō* «португалец», *amērikaxuō* «американец», *indonēzixuō* «индонезиец», *germānxuō* «германец», *avstrālixuō* «австралиец», *gondurasxuō* «гондурасец», *kēnixuō* «кениец», *γōbanxuō* «кубанец» от *γōba/γuba* «Кубань» и т.п. Часть подобных существительных, производящая основа которых совпадает с этническим названием, входит в 10-ый словообразовательный тип (см. выше).

В своей последней монографии, посвященной проблемам морфемики и словообразования чеченского языка, мы привели весь материал, который дает достаточное основание считать, что аффиксация в чеченском языке играет более

существенную роль, чем мы считали до сих пор, и что мнение о бедности чеченского языка словообразовательными аффиксами является беспочвенным.

Исследователи чеченского языка и составители грамматик этого языка не учли, видимо, и того факта, что образование слов происходит не только как аффиксальное словопроизводство и словосложение. В некоторых языках в этом процессе могут принимать участие такие средства и способы, которые, например, не используются или используются редко в других языках. В этом смысле обращают на себя внимание: образование слов (особенно наречий) способом фонетической редупликации, образование многократных глаголов с помощью перегласовок гласных в корне (отдельный вопрос – принадлежность их к многократному «виду»). Если бы исследователи уделяли внимание фонетическим способам образования слов, они убедились бы, что возможности фонетики в этом плане неограниченны. А комбинации фонетических способов и аффиксации делают словопроизводство в чеченском языке ведущим в сравнении со словосложением.

Давая оценку роли аффиксации в пополнении словарного состава чеченского языка, следует учитывать тот факт, что некоторые средства и способы образования слов в чеченском языке используются активнее и включают большее количество слов, чем во многих других языках. Так, например, «масдар» (deverbative; *nomina actionis*) в чеченском языке образуется с помощью только одного суффикса, но от всех глаголов без исключения. А в других языках (например, в английском, немецком, русском и др.) имена действия образуются с помощью разных средств, в том числе большого количества суффиксов, и не от всех глаголов.

Только морфологическая предвзятость не позволяет вайнахским языковедам считать так называемые «самостоятельные» прилагательные, причастия, числительные и местоимения типа чеч. *ḳajniḡ* «белый», *vōyurg* «идуший», *šolyaniḡ* «второй», *sajniḡ* «мой» именами существительными и соответственно выделять разновидность суффиксального образования существительных с аффиксами **-niḡ-** (в чеч.яз.), **-riḡ-/-rg-** (в чеч. яз.), **-r-** (в инг. яз.): ср. чеч. *vie'narg* «пришедший», инг. *viēnāvar*, причем этот **-r-** заменяет в ингушском языке и чеч. **-niḡ-** (ср. чеч. *jōcaniḡ* «короткий» и инг. *loacaer*); в бацбийском языке – **-riḳ-**, если мужчина (*vuyuriḳ* «крикун») или **-riḳi-**, если женщина (*vuyuriki* «крикунья»). В пользу отнесения подобных слов к существительным говорит их неупотребление или редкое употребление в обычных для производящих основ функциях и вместе с тем приобретение ими морфологических и синтаксических признаков имен существительных. Отнесение подобных имен существительных к субстантивному словообразованию может быть предметом научного спора (они относятся отдельными авторами к

морфолого-синтаксическому способу субстантивации), но вряд ли обоснованно их исключение из сферы имени существительного.

Недооценки роли словопроизводства (и особенно аффиксального) в чеченском языке (надо думать, и в других кавказских языках) могло бы не быть, если бы сами соответствующие словообразовательные системы были изучены основательно. Случилось то, что обычно бывает в таких случаях: выявили только немногие из многих фактов, обнаружили не все способы и средства образования слов, не классифицировали их как следует, не описали фундаментально, а уже сделали выводы. Надеемся, что изданная нами в этом году монография (Халидов 2010), в которой на 750 страницах изложены результаты исследования словообразовательной системы чеченского языка, убедит коллег в правильности отстаиваемого в этой небольшой статье вывода.

Литература

Абдуллаев 1972 – Абдуллаев И., Опыт анализа лакской этнонимии. Сборник статей по вопросам дагестанского и вейнахского языкознания. Махачкала.

Климов 1986 – Климов А. К., Введение в кавказское языкознание. Москва.

Мамакаев 1973 – Мамакаев М. А., Чеченский тайп (род) В период его разложения. Грозный.

Мацнев 1961 – Мацнев М. А., Чеченско-русский словарь. Москва.

См. об этом: – Натаев С. А., К вопросу о структуре чеченского тайпа. сб. Чеченцы в сообществе народов России. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 420-летию установления добрососедских отношений между народами России и Чечни. т. II. Назрань, 2008; Хасиев С. А., О социальном содержании института «тайп» чеченцев (XIX – начало XX вв.). сб. Вопросы политического и экономического развития Чечено-Ингушетии (XVII - нач. XX вв.). Грозный, 1986.

Халидов 2010 – Чеченский язык. Морфемика. Словообразование. Грозный.

Хангереев 2004 – Хангереев М. Д., Словообразование в аварском языке. Махачкала.

Чокаев 1970 – Чокаев К. З., Морфология чеченского языка. Словообразование частей речи. II. Грозный.

A. Khalidov (Grozny)

On Underestimation Dug Compounding in Chechen and Other Caucasian Languages

Summary

In the Caucasian linguistics, in Chechen particularly, there is a supposition that affixation has got here weak development and vocabulary composition is renewed by compounding. Only G.A. Klimov considers that, on the contrary, compounding in Chechen language and other languages of this group is presented not so actively, as, for instance, in Abkhazian and adagio languages, herewith not confirming the prevalence of affixation or other way.

The research within the framework of performing the work on the first volume "Grammar's of the Chechen language", in which the word-building occupies the main place, gives us base to consider that compounding in the Chechen language is a complex system and this system includes a lot of ways and means of the word-forming, including affixal ways, which did not stand out before.

For instance, word-building by means of suffix turned out to be undervalued because there is no clear delimitation of inflexion and compounding in the Chechen linguistics and as a result this many suffixes are considered to be inflectional though they indeed execute the word-building role. In this sense it is possible to consider, for instance, the formation of causative verbs and potentials. The careful research of the affixal word-building has allowed the author to select many new word-building models and types of the forming nouns, adjectives, words of other parts of speech. Among them there are many productive models and types. This is a sufficient base to consider that affixation in the Chechen language plays more essential role, than we considered before, and that the opinion about poverty of the Chechen language word-building affixes is groundless.

The Researchers of the Chechen language and compilers of the Grammar's of this language have not taken into account, the fact that word-forming occurs not only as affixal word-production and compounding. Word-forming (especially adverbs) by the Way of phonetic reduplication, the formation of frequentative verbs by means of vowel mutations in the root (another point is their belonging to frequentative aspect) attract our attention. If researchers paid attention to phonetic way of the word-forming, they acknowledged that possibilities of the phonetic's in this plan are unlimited. But the combination of phonetic ways and affixation makes word-building in the Chechen language guiding in comparison with compounding.

Considering the role of affixation in renewing the vocabulary composition of the Chechen language, it is important take into account the fact that some means and ways of word-forming in the Chechen language are used broader and include the greater

amount of the words, than in many other languages. So, for instance, "masdar" (deverbative; nomina actionis) in the Chechen language is formed by means of only one suffix and from all verbs without exception. And in other languages (for instance, in English, German, Russian and others) the names of the action are formed with the help of different means and not from all verbs.

Only morphological prejudice does not allow the vainach linguists to consider the so called "independent" adjective, participles, numerals and pronouns of the type chech. *ḡajniḡ* "white", *vōyurg* "going", *ḡolyaniḡ* "second", *ḡajniḡ* "my" nouns and accordingly point out the variety of a noun suffixal formation with the affixes *-niḡ-* (in Chechen language), *-riḡ-//rg-* (in Chechen language), *-r-* (in the Ingush language): comp. chech. *vi'e'narg* "received", ing. *vienavar* moreover this *-r-* changes in Ingush language and chech. *-niḡ-* (sr. chech. *jōcaniḡ* "short" and ing. *loacaer*); in bats (Tsova-tushian) language – *-riḡ-* if man (*vuyuriḡ* "loudmouth") or *-riḡi-*, *es-* woman (*vuyuriḡi* "loudmouth"). In favour of referring the similar words to nouns tells their absence of the use (or rare use in usual for producing stems functions and together with that the acquisition of morphological and syntax features of the nouns. Referring the similar nouns to substantive word-building may be a subject of scientific dispute (they are the separate authors, for instance, to morphological-syntax way of substantivization), but hardly their exception from the sphere of the noun is valid.

The Underestimation of the role compounding in the Chechen language (it is necessary to think, and in other Caucasian languages) could be avoided if word-building systems were studied thoroughly. It happened as usual: they have revealed only a few from many facts, have found not all ways and means of the word-forming, have not classified, and have not described them thoroughly fundamental, but have already done conclusions.

ა. ხალიდოვი (გროზნო)

სიტყვაწარმოების როლის შეუფასებლობისათვის ჩეჩნურსა და სხვა კავკასიურ ენებში

რეზიუმე

არსებობს მოსაზრება, რომ ჩეჩნურში (და სხვა კავკასიურ ენებში) აფიქსური სიტყვაწარმოება მწირია, ენის ლექსიკური ფონდის შევსება კი ხდება კომპოზიციით.

“ჩეჩნური ენის გრამატიკის” პირველი ტომის დამუშავების შედეგად, რომელიც სიტყვაწარმოებას ეძღვნება, გაირკვა, რომ სიტყვაწარმოება ჩეჩნურში წარმოადგენს რთულ სისტემას. ამ სისტემაში სუფიქსურ

სიტყვაწარმოებას ძირითადი ადგილი უკავია. მდიდარი ფაქტობრივი მასალის ანალიზის საფუძველზე გამოვლინდა ბევრი ახალი აფიქსი, გარდა ამისა, შეიცვალა უკვე გამოვლენილ აფიქსთა მორფოლოგიური კვალიფიკაციაც. ასე, მაგალითად, ბევრი სუფიქსი დღემდე ითვლებოდა არა სიტყვაწარმოების, არამედ ფორმაწარმოების, სიტყვათცვლილების საშუალებად.

მიუხედავად ამისა, ჩეჩნურში ამ კუთხით მუშაობა დამთავრებულად ვერ ჩაითვლება. სიტყვაწარმოების ყველა მოდელი და ტიპი, რომელიც დამახასიათებელია ჩეჩნური ენისათვის, გამოვლენილი არ არის. ნათქვამი განსაკუთრებით ზმნურ სიტყვაწარმოებას ეხება.

საილუსტრაციოდ ნაშრომში განხილულია -ხჷრ სუფიქსით ნაწარმოებ სიტყვათა თორმეტი ტიპი, ეს მაშინ, როცა სპეციალურ ლიტერატურაში აღნუსხულია აღნიშნული სუფიქსით სიტყვაწარმოების მხოლოდ ხუთი ტიპი.

რ. ჯანაშია (თბილისი)

**რენე ლაფონი კავკასიური ენების
ლატერალური თანხმოვნების შესახებ**

ცნობილი ენათმეცნიერი, ბასკოლოგი, ქართველოლოგი, ლიტერატურათმცოდნე, ბორდოს უნივერსიტეტის პროფესორი, პარიზის ლიტერატურისა და ხელნაწერთა აკადემიის წევრი, ბევრი უნივერსიტეტის, მათ შორის ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, საპატიო დოქტორი რენე ლაფონი (1899-1974) დაინტერესებული იყო კავკასიოლოგიით, კავკასიური ენებით. ენათმეცნიერებაში ამ მიმართულებით მან დიდი კვალი დატოვა.

რენე ლაფონმა ბევრი ნაშრომი მიუძღვნა კავკასიური ენების ლატერალურ თანხმოვნებს. მისი ნაშრომები იბეჭდებოდა „პარიზის ლინგვისტური საზოგადოების ბიულეტენში“ (BSL 1959 – LIV 1960 – LV, 1961 – LVI; 1962– LVII), კ. და ნ. სალიების დაარსებულ, პარიზში გამომავალ ჟურნალში „ბედი ქართლისა“ (BK 1963 – XV-XVI; 1964 – XVII-XVIII; 1967 – XXIII-XXIV...)... ამავე დროს რ. ლაფონი, სხვა დიდ მეცნიერებთან ერთად, იყო ამ ჟურნალის სამეცნიერო საბჭოს წევრი.

ჩვენ განვიხილავთ 1963 წ. დაბეჭდილ ნაშრომს „კავკასიურ ენათა ლატერალურ თანხმოვნებთან დაკავშირებული საკითხები“ (Les problèmes concernant les consonnes latérales dans les langues caucasique, 1963, 19-20).

რ. ლაფონის სტატია იწყება ნ. ტრუბეტკოის გამონათქვამის ციტირებით (Troubetskoy 1922, 184-204). ჩრდილო-კავკასიური ენების ფონეტიკის ყველაზე ორიგინალურ მახასიათებელს წარმოადგენს სპირანტი და აფრიკატი ლატერალები. ლაფონის აზრით, ტრუბეტკოის გამოკვლევა ფუნდამენტურია, მაგრამ საჭიროებს ზოგიერთი კორექტივის შეტანას. ამ ფონემების შესწავლა და მათთან შესატყვისობათა დადგენა ძალიან მნიშვნელოვანია, ასევე გასათვალისწინებელია საბჭოთა მეცნიერთა ნაშრომები. ჩემი სტატია – ამბობს ავტორი – თანამედროვე ცოდნის შემაჯამებელი გადმოცემაა, რაც კვლევის გაგრძელებას გულისხმობს.

ავტორი თავიდან აღწერს ლატერალთა ბგერით მხარეს. მას ყრუ ლატერალი სპირანტი აგონებს გერმანული ყრუ ch-სა (ich, ach) და ყრუ l-ს კომბინაციას, სონორი ლატერალი სპირანტი კი – ch-ს შესატყვისი სონორი სპირანტისა და სონორი l-ს კომბინაციას. რაც შეეხება ლატერალ

აფრიკატებს (ფშვინვიერსა და გლოტალიზებულს), ესენი ყრუ ბგერებია, რომლებიც შეიცავენ ოკლუზიურ ელემენტს, დენტალურს ან უფრო ხშირად დორსალურს, ფშვინვიერს ან გლოტალიზებულს.

ლაფონი განიხილავს იმ ჩრდილო-კავკასიურ ენებს, რომლებსაც გააჩნიათ ლატერალები, ზოგიერთი ჩრდ.-კავკასიური ენისა და ქართველური ენების საპირისპიროდ. განხილულია სამივე ჩრდილო-კავკასიური ჯგუფი: ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიური ენებიდან ლატერალები აქვს უბიხურსა და ჩერქეზულ ენებს, ჩრდილო-ცენტრალური ენებიდან მხოლოდ – ბაცბურს, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლური ენებიდან ხუნძურ-ანდიურ-ცეზურსა და არჩიბულს.

ავტორი ჩერქეზულ ენებში გამოყოფს 3 ლატერალს:

1. ყრუ სპირანტი ლატერალი L

2. გლოტალიზებული სპირანტი ლატერალი L', რომელიც ფაკულტატიურად შეიძლება ჩანაცვლებულ იქნეს გლოტალიზებული ლ' აფრიკატით, რაც უნდა მიუთითებდეს ან დიალექტურ ან ინდივიდუალურ ვარიანტებზე. 3. სონორი l, ოდნავ სპირანტიზებული და ყაბარდოულში მაინც პალატალიზებული. მას ავტორი აღნიშნავს როგორც ll-ს.

ჩერქეზული ერთადერთი კავკასიური ენაა, რომელსაც აქვს სონორი სპირანტი ლატერალი და ასევე ერთადერთია, რომელსაც არა აქვს ჩვეულებრივი, არასპირანტი l. ავტორის აზრით, ჩერქეზულში ლატერალების შემცველი სიტყვები ენის უძველეს ფონდშია. ლატერალებიდან ყველაზე ხშირად გვხვდება ყრუ სპირანტები, ნაკლებად – სონორი სპირანტები და ძალზე იშვიათად – გლოტალიზებულები. ავტორს მოჰყავს L, L' / ლ' და ll-ს შემცველი მაგალითები:

Ly „სისხლი“, Ly „კაცი“, lly „სხეული“

pLe „ნახე“ p'Le „ოთხჯერ“, bllე „შვიდჯერ“, „გველი“.

უბიხურს აქვს 2 ლატერალი: L ყრუ სპირანტი და L' / ლ' გლოტალიზებული სპირანტი. ეს ბგერები უმეტესად ჩერქეზულთან საერთო სიტყვებში გვხვდება. ჩერქეზულისაგან განსხვავებით უბიხურს აქვს ჩვეულებრივი l, ოდნავ პალატალიზებული. ავტორი აღნიშნავს ჟ. დიუმეზილის (Dumézil, 1932, 70) ბოლოდროინდელ მოსაზრებას, რომ უბიხური l არ არის n და m სონანტების რიგისა და რომ l ბევრად უფრო ხშირად გვხვდება, ვიდრე ლატერალები. ამრიგად, ჩერქეზულში 3 ლატერალია, უბიხურში – 2; აფხაზურს არ გააჩნია ლატერალები, აქვს მხოლოდ ჩვეულებრივი l. ჩერქეზული L და L' / ლ'-ს შესატყვისი აფხაზურში ყრუ შიშინა ჯ ბგერაა, ხოლო ჩერქეზულ ll-სა და უბიხურ l-სი კი – სონორი შიშინა ჯ, ჯ-ც და ჯ-ც ზოგიერთ დიალექტში პალატალიზებულია. აფხაზურს არა აქვს გლოტალიზებული სპირანტები. ავტორის შენიშვნებით, საინტე-

რესო, რომ აფხაზური პასუხობს არაგლოტალიზებულობით როგორც გლოტალიზებულ, ისე არაგლოტალიზებულ ლატერალებს ჩერქეზული და უბიხური ენებისა. გასარკვევიაო, შენიშნავს ავტორი, ჰქონდა თუ არა უბიხურს II სპირანტი, ჩერქეზულს კი – ჩვეულებრივი I. გადასამოწმებელია კ. ბოუდასა და ჟ. დიუმეზილის მონაცემები (K. Bouda 1960, 200).

რ. ლაფონს შენიშნული აქვს, რომ ჩერქეზულის მორფოლოგიურ ელემენტებში r შეესატყვისება აფხაზურისა და უბიხურის ჩვეულებრივ l-ს, რომ ჩერქეზულში r ანლაუტში არ გვხვდება. მესაროშის მიერ მოტანილი (Mészáros 1934, 38) ამგვარი ერთადერთი უბიხური მაგალითი, ლაფონის აზრით, საეჭვოა. ნაშრომში მოცემულია სია იმ ბგერათშესატყვისობებისა, რომლებიც დასაზუსტებელია:

უბიხური	აფხაზური	ჩერქეზული
l	ž	ll
γ'	ž	ll
l	?	th
l	l	r

ნახური ენებიდან მხოლოდ ბაცბურს აქვს ყრუ სპირანტი ლატერალი L ჩვეულებრივ l-სთან ერთად. L არ დასტურდება ანლაუტში, აქ მას ცვლის ჩვეულებრივი l. ინლაუტისა და აუსლაუტის ბაცბურ L-ს ჩენჩურსა და ინგუშურში შეეფარდება ჩვეულებრივი l. ა. სომერფელტის (Sommerfelt 1947, 145) მონაცემებით ბაცბურის rL კოპლექსს ჩენჩურ-ინგუშურში შეესატყვისება r ან ნაკლებად ყრუ rh.

დაღესტნური ენებიდან ლატერალები დამახასიათებელია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური (ცეზური) ენებისა და არჩიზულისთვის.

ხუნძური ენისთვის დამახასიათებელია 4 ლატერალი:

1. L მარტივი ყრუ სპირანტი
2. LL – გემინირებული ყრუ სპირანტი
3. ll – გემინირებული ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი
4. l'ლ' – გემინირებული ყრუ გლოტალიზებული აფრიკატი

ხუნძურში ასევე არის ჩვეულებრივი l. ხუნძურის ერთ-ერთ დიალექტსა და, აგრეთვე, ახეახურში ლ. ჟირკოვმა (Жирков 1949, 109-126) და ზ. მაჰომედბეკოვამ (Магомедбекова 1955, 289-309) ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად აღმოაჩინეს V მარტივი გლოტალიზებული აფრიკატი l', რომელსაც სამწერლო ხუნძურში შეესატყვისება დენტალური გლოტალიზებული ხშული l'. ხუნძურისა და მის დიალექტებზე მსჯელობისას ავტორი

ეყრდნობა არნ. ჩიქობავას, ილ. ცერცვაძეს (ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, §46), ტ. გუდავას (გუდავა, 1954, 55-61), ზ. მაჰომედბოკოვას, ლ. ჟირკოვის, ვგვ. ბოკარევის (Бокарев 1958: 3-11) ნაშრომებს. V ლატერალი კარატულშიც და ანდიურის სხვა დიალექტებშიც არისო, – ამბობს ავტორი; ახვახურში, გარდა V ლატერალისა, VI-ც არის: მარტივი ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი λ, რომელსაც ტ. გუდავა უძებნის შესატყვისებს ხუნძურსა და ანდიურ ენებში: L, რასაც რეგულარული ხასიათი აქვს, λλ, რაც აუხსნელიაო და, როგორც ჩანს, უფრო ახალი მოვლენა უნდა იყოსო.

დიდოური ანუ ცეზური ენების განხილვისას რ. ლაფონი ეყრდნობა ე. ბოკარევის ნაშრომს (1959). ამ ენებში 3 ლატერალია ჩვეულებრივ I-სთან ერთად:

- L – ყრუ სპირანტი
- λ – ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი
- λ' – ყრუ გლოტალიზებული აფრიკატი

ამ ლატერალებიდან არც ერთი არ არის გემინირებული. არტიკულაცია სიძლიერის მიხედვით არ არის დაპირისპირებული. L ლატერალს ხუნძურში შეესატყვისება L, LL და λλ; λ ლატერალს – ხუნძურში λ'λ', λ' ლატერალს ხუნძურ სალიტერატურო ენაში – t', ხუნძურის დიალექტსა და ახვახურში – λ'.

არჩიბული. რ. ლაფონი მიუთითებს პ. უსლარისა და ად. დირის დაშვებულ უზუსტობებზე (Дурр 1908), რამაც ნ. ტრუბეცკოი შეცდომაში შეიყვანაო. ავტორის აზრით, სწორი დასკვნების გაკეთება მხოლოდ მოლაპარაკე პირებზე დაკვირვებით შეიძლება, რაც განახორციელა ოტ. კახაძემ (კახაძე 1958, 339-344). ოტ. კახაძის გამოკვლევიდან ჩანს, რომ ად. დირს ვერ განუსხვავებია სუსტი და მაგარი სპირანტები და არეული ჰქონია სპირანტებისა და არაგლოტალიზებული აფრიკატების აღნიშვნები. ად. დირი ზოგ რამეში ემყარებოდა პ. უსლარს.

არჩიბულის მასალას რ. ლაფონი წარმოგვიდგენს ოტ. კახაძეზე დაყრდნობით. ოტ. კახაძის მიხედვით, არჩიბულში 4 ლატერალია: 2 სპირანტი (სუსტი და მაგარი) და 2 აფრიკატი (ფშვინვიერი და გლოტალიზებული). ხუნძურისაგან განსხვავებით ეს აფრიკატები უკანა რიგის დორსალური ბგერებია, ხუნძურში კი – წინა რიგის დორსალური. როგორც ჩანს, არჩიბულში ლატერალი აფრიკატები მაგარია, რაკი ოტ. კახაძე იყენებს იმავე აღნიშვნებს, რაც ხუნძურისთვისაა ხმარებული. გარდა ამისა, ის მათ განიხილავს როგორც სპირანტებისა და გემინირებული დორსალური ხმულებისგან მომდინარეს. გლოტალიზებული ლატერალი აფრიკატი მჟღერდება მჟღერი ბგერის წინ. მაგ., ոილ'λ' „სახლი“ + სუფიქსი dur გამოითქმის როგორც noghldur an nogdur. მაგრამ ეს ფონემა არ არის, არ-

ჩიბულს არა აქვს სონორი სპირანტი ლატერალი. ლაფონი არ ეთანხმება ტრუბეცკოის იმაში, რომ არის სონორი მ სპირანტი.

რ. ლაფონი განიხილავს არჩიბული ლატერალების შესატყვისებს ხუნძურ ენაში. ხუნძურის გლოტალიზებულ აფრიკატს არჩიბულში შეესატყვისება ხან გლოტალიზებული აფრიკატი („სხეული“), ხანაც – არაგლოტალიზებული („შიდი, რვა, მიცემა“). რ. ლაფონს შეაქვს შესწორებები ტრუბეცკოის მიერ დაშვებულ შესატყვისობებში და გეთავაზობს თავის მოსაზრებებს.

ტრუბეცკოი: ხუნძ. ḷ'ḷ': არჩ. ḷ'ḷ', ხან მჟღერი სპირანტი

ლაფონი: ხუნძ., ანდ., ახვ., არჩ. ḷ'ḷ': ცეზ. ḷ: ლაკ. k' („ხორცი, ძვალი, უნაგირი, ყინული“).

ხუნძ., ანდ., ḷ'ḷ'არჩ. ḷḷ (და არა ḷ'ḷ', რაც შეცდომააო), ცეზ. ḷ, ლაკ. l („შიდი, მიცემა“).

ამას ავტორი უმატებს: ხუნძ. t', ანდ. l, ახვ. ḷ', ცეზ. ḷ', არჩ. და ლაკ. k' („თავთავი, წერილი“).

რენე ლაფონს შეაქვს შესწორებები ნ. ტრუბეცკოისთან არეულ ორი სიტყვის „სახურავი“ და „ხიდი“-ს შესატყვისობებში. ამ სიტყვებს შეეძლოთ ერთმანეთზე გავლენის მოხდენა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ეს სიტყვები არ არის განსხვავებული. ცეზურ ენებში ისინი განსხვავებულ ლატერალებს შეიცავენ. ჰინუხურში „სახურავი“ არის ḷ'u, „ხიდი“ კი – lɛmo (ბოკარევის მიხედვით). სიტყვა „სახურავ“-თან დაკავშირებულია ლატერალი ḷ', „ხიდი“ კი ძირითადად არის t'ero, ასევე გვხვდება t'yre და lɛmo. ერთი მხრივ, გვაქვს ახვახ. ḷ'ame, კარატ. ḷ'ama, ანდ. lom (დიალ. ḷ'om), დიდ. ḷ'ი, ჰუნზიბ. ḷ'iq და ḷ'ame, ლაკ. ḷ'amu (*k'amu) „სახურავი“ (ბოკარევი) და, მეორე მხრივ, ხუნძ. ḷ'ḷ'a, ჰინუხ. lɛmo, ლაკ. lamu „ხიდი“.

რენე ლაფონს მოჰყავს ტრუბეცკოის მიერ დადგენილი შესატყვისობები ჩრდ.-დასავლური და ჩრდ.-აღმოსავლური ენების ლატერალებს შორის:

ბაგვალ. riḷ'ḷ', ანდ. და ახვ. riḷ'ḷ'i, დიდ. reḷ, არჩ. aḷ'ḷ', ლაკ. dik', უდ. eq': ჩერქ. lly, აფხ. žy „სხეული, ხორცი“. ამას ლაფონი უმატებს ქ. დიუმეხილის მასალას: ბაცბ. ditx და უბიხ. ḷ'ä.

შემდეგი მაგალითებია: არჩ. muḷ'ḷ'aḷ'ḷ', ლაკ. mik', რუთულ. და წახურ. myk: (დასავლ.) ჩერქ. mylly, ყაბარდ. myll „ყინული“. უბიხურსა და აფხაზურში არ არის შესატყვისობები.

ხუნძ. anḷ'ḷ', ანდ. hol'ḷ'u, დიდლურ. ჯგუფი oḷa, aḷna, არჩ. villa, ლაკ. arul, ბაცბ. vorL, ჩერქეზ. bily, უბიხ. bly, აფხ. bž „შიდი“.

ნ. ტრუბეცკოიმ დააკავშირა აგრეთვე „კურდღლის“ სახელი აფხ. ža, უბიხ. la „ყურებგრძელი“, ანდიურში ḷ'ḷ'ank'ala, ახვ. ḷ'ḷ'aka. ჩერქეზულში

ამ შინაარსით სხვა ლექსიკური ერთეული გამოიყენება. აქ ისეთივე შესატყვისობაა, – დასძენს ლაფონი, როგორც სიტყვებში „ხორცი, სხეული“. ავტორის აზრით, გასაკეთებელი ჯერ კიდევ ბევრია, მაგ.: ასახსნელია უბიხურის არასპირანტი დორსალური L-ს დუალური არსებობა. ე. დიუმეზილი აკავშირებს აფხ. ža-ს უბიხურ la-სთან „მოტყუება“.

რ. ლაფონს დასაშვებად მიიჩნია ყაბარდ. bllle-ს „წინა ხელი“ დაკავშირება დადესტნურ მასალასთან: ერთი მხრივ, ხუნდ. rat'a „ცხოველის წინა თათი“ და, მეორე მხრივ, ანდ., ჭამ. rela, jela, დიდ. rel'a, ხვარშ. lex'a, ახვას. კარატ. და ანდიურის დიალ. rel'a-სთან „ხელი, მტევანი“.

რ. ლაფონი ასკვნის, რომ რაკი ჩერქეზულსა და უბიხურში ნაკლებად გვხვდება L ლატერალი, ამიტომ დადესტნურ ენებში მისი შესატყვისი უნდა იყოს k' ან q'. ასახსნელია ჩერქ-უბიხ. L-ს შესატყვისობა აფხ. ž-სთან.

კ. ბოუდას დაკავშირებას ჩერქ. L-სი ჩრდ.-ცენტრ. და ჩრდ.-აღმ. ენების L-სთან, რ. ლაფონი, თავის მხრივ, ამატებს ჩერქ. Leđi „ნახვა“ : თაბას. liyus „შეხედვა“.

ავტორის აზრით, არასწორი ფორმები ან უნდა აიხსნას, ან უნდა შეიკვეცოს. ხუნდ.-ანდ. l'k'-ს, დიდ. l-სა და ლაკ. k'-ს არჩიბულში შეესატყვისება l'k'. ამავე დროს, ხუნდ. mal'k'-ს, ანდ. mol'k'-ს, ლაკ. mak'-ს „ძილი, სიზმარი“ : არჩ. namk'. ავტორი სვამს კითხვას, არჩიბულში ეს სიტყვა ნასესხები ხომ არ არის?

სირთულეებია დაკავშირებული „ღორის, ტახის“ აღმნიშვნელ ლექსემებთან: არჩ. boł'k', ლაკ. burk', უდ. Bñq', ცეზური ენები beło, bołi – ეს რეგულარული შესატყვისებია, მაგრამ ხუნძურსა და ბევრ ანდიურ ენაშია boLon, ბაგვალ. bolhon, ხვარშიულშიც იგივეა, რაც ნასესხები უნდა იყოს ბაგვალურიდან. ამდენად, ხუნძურ L-ს რეგულარულად არ შეესატყვისება არჩ. l'k' და ლაკური k'.

ავტორისთვის ბუნებრივად ისმის საკითხი შესატყვისობებისა ქართულ ენებსა და ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ლატერალებს შორის. შეიძლება დადგინდეს ამის ზოგიერთი მაგალითი: ხუნდ. LL და ქართ. x, ხუნდ. kl და ქართულ-სვანური kv, gv (R. Lapon, BSL. XXIX, 1929....). ასევე ხუნდ. l'k', არჩ. l'k', ლაკ. k'-ს შესატყვისება ქართ. q'; ხუნდ. l'k'in „ზამთარი“, ცეზ. lini, line, elnu, ლაკ. k'i (გენეტ. k'in-il) „ზამთარი“ – ქართ. q'in, მეგრ. 'in „გაყინვა“, ქართ. q'ineli „ყინვა“. ეს მასალა ავტორს ამოკრეფილი აქვს არნ. ჩიქობავას ლექსიკონისა და ბოკარევის ნაშრომებიდან. მისი აზრით, ეს შესატყვისობა გასაოცარია.

რენე ლაფონი ასევე იმოწმებს ქეთევან ლომთათიძის სტატიას (Ломташидзе, 1955, 73-82), რომელშიც მოყვანილია შესატყვისობები ყოველგვარი ახსნის გარეშე, მაგრამ დასამახსოვრებელია სამი მაგალითი:

1. ხუნდ. *oɫʰ* „სიყვარული“ – ქართ. *qʰvar* (შესატყვისებით მეგრულსა და ლაზურში). ორივე ენაში ზმნას ერთნაირი აგებულება აქვს: ვისაც უყვარს, ის მიცემით ბრუნვაშია, ვინც უყვართ – სახელობით ბრუნვაში. -*ar-* ისეთი მავრცობია, როგორც დადესტნურ ენებში -*an-*, -*un*.

2. ხუნდ. *raɫʰa* „ძვალი“, ლაზ. *qʰv-il-i*, *ʰil-i* „ძვალი“, ქართ. *qʰv-l-iv-i* „მხრის ძვალი“ (ჩიქობავას ანალიზით).

3. ანდ. *saɫʰ* „თქმა“, ცეზ. *ela* (ბოკარევი) : ქართ. *tʰqʰv-* „თქმა“. *tʰ* უნდა იყოს პირდაპირი დამატების აღმნიშვნელი არქაული კლას-ნიშანი (**d*→*tʰ* გლოტალიზებული თანხმოვნის წინ).

ჯერ კიდევ გასარკვევიაო, ქართველურ ენებში რა შეესატყვისება ხუნდ. *ɫʰ*-ს, ცეზურ *l-*-ს, არჩიბ. *ll-*სა და ლაკ. *l-*-ს. ამ სფეროში ჯერ კიდევ ბევრია გასარკვევი. ავტორი გულისხმობს თითოეულ ჯგუფს, მათ შორის ჩრდ.-დასავლურს ქართველურ ჯგუფთან მიმართებაში. ამჟამინდელი შედეგები გამამხნეველებია. უკვე შეიძლება იმის თქმა, რომ ლატერალები და მათი შესატყვისები გამოდგება სერიოზულ ფონეტიკურ არგუმენტად ქართველური და ჩრდილო-კავკასიური ენების ნათესაობის სასარგებლოდ. ასეთია რენე ლაფონის საყურადღებო დასკვნა. ამ ნაშრომით რენე ლაფონი პასუხს სცემს როგორც ზოგად, ისე კერძო პრობლემებს, დაკავშირებულს ლატერალურ თანხმოვნებთან. სხვა ნაშრომში (Lafon, 1964, 7-17) აჯამებს თავის შეხედულებებს ლატერალური თანხმოვნების შესახებ: ქართველურ ენებში არც არის და არც ყოფილა ლატერალური თანხმოვნები, ამ ენათა კონსონანტური სისტემა მარტივია. რაც შეეხება ჩრდილო-კავკასიურ ენებს, ავტორის აზრით, ჩრდილო-დასავლურ და ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ ენებში ლატერალები ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ჩამოყალიბდნენ. კავკასიური ენებისთვის დამახასიათებელი იყო სონორი და ყრუ სუპრაგლოტალური აფრიკატები, ასევე იყო ფონოლოგიური ოპოზიცია წინა და უკანა რიგის დორსალურ სპირანტებში (მაგრებსა და სუსტებს შორის).

ლიტერატურა

- ბოკარევი 1959** – E. A. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка. ВЯ, VII, №4. М. 1958.
- ბოკარევი 1958** – E. A. Бокарев, Цезские (дидойские) языки Дагестана. М. 1959.
- ბოუდა 1960** – Ch. Bouda, Etymologies oubykhs, JA, CCXLVIII, fasc. 2. Paris, 1960.
- გუდავა 1954** – ტ. გუდავა, ტ^ა ლატერალის გენეზისისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში და მის ფონეტიკურ შესატყვისზე ქართველურ ენებში. იკე, VI. თბ., 1954.
- დირი 1908** – А. Дирр, Арчинский язык. СМОМПК, вып. 39. Тифл., 1908.
- დიუმეზილი, 1932** – G. Dumézil, Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest. Paris, 1932.
- დიუმეზილი, 1959** – G. Dumézil, Etudes Oubykhs. Paris, 1959.
- კახაძე 1958** – ოტ. კახაძე, ლატერალური თანხმოვნები არჩიულში. იკე, IX-X. თბ., 1958.
- ლაფონი 1963** – R. Lafon, Les problèmes concernant les consonnes latérales dans les langues caucasiennes, BK XV-XVI. Paris, 1963.
- ლაფონი 1964** – R. Lafon, Compléments à un article sur les consonnes latérales dans les langues caucasiennes, BK XVII-XVIII. Paris, 1964.
- ლომთათიძე 1955** – К. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания. ВЯ, №4. М. 1955.
- მაჰომედბეკოვა 1955** – З. Магомедбекова, Вопросы фонетики ахвахского языка. ИКЯ, VI. Тб., 1955.
- მესაროში 1934** – J. Meszaros, Die Päkhy-Sprache. Chicago, 1934.
- ჟირკოვი 1949** – Л. И. Жирков, Ахвахские сказки. ЯСКД, II. М.-Л. 1949.
- სომერფელტი 1947** – A. Sommerfelt, Etudes comparatives sur le caucasique du Nord-Est. Bind XIV. Oslo, 1947.
- ტრუბეტკოი 1922** – N. Troubetskoy, Les consonnes latérales des langues caucasiennes septentrionales, BSL, XXIII, fasc. 3 (70). Paris, 1922.
- ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962** – არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა. თბ., 1962.

Р. Джанашиа (Тбилиси)

**Рене Лафон о латеральных
согласных кавказских языков**

Рене Лафон – известный языковед, басколог, литературовед, профессор университета г. Бордо, член Парижской Академии литературы и рукописей, почетный член многих, в том числе и Тбилисского государственного университета им. Ив. Джавахишвили, интересовался кавказскими языками. В этой сфере его научный вклад неоценим.

Р. Лафон много работ посвятил латеральным согласным кавказских языков. Эти работы печатались в "Бюллетене Парижского лингвистического общества" (BSL 1959 – LIV 1960 –უუ LV, 1961 – LVI; 1962 – LVII), в парижском журнале "Беди Картлиса", основанном Н. и К. Салиа (BK 1963 – XV-XVI: 1964 – XVII-XVIII: 1967 – XXIII-XXIV...).. Р. Лафон вместе с другими учеными мирового значения был членом Ученого совета этого журнала.

В данной статье мы рассмотрим работу Р. Лафона "Вопросы, связанные с латеральными согласными кавказских языков" (*Les problèmes concernant les consonnes latérales dans les langues caucasiques* 1963, 19-22).

Статья Р. Лафона начинается цитированием Н. Трубецкого (Troubetskoy 1922, 184-204) о том, что самой оригинальной характеристикой фонетики северокавказских языков является наличие в них латеральных спирантов и аффрикат. По мнению Лафона, исследование Н. Трубецкого фундаментального характера, но оно все-таки требует некоторых корректив. Изучение этих фонем и их соответствий очень важно, но требуют учета работ советских ученых. По заявлению автора, его работа подытоживает существующие данные, к тому же, естественно, требует продолжения.

Р. Лафон описывает звуковой состав латеральных. Глухой латеральный спирант ему напоминает комбинацию глухого немецкого спиранта *ch* (*ich*, *ach*) с глухим *l*, а сонорный латеральный спирант – сонорного спиранта ряда *ch* с сонорным *l*. Что касается аффрикат (придыхательных и глоттализированных),

содержащих окклюзивный элемент (дентальный или чаще дорсальный) – это глухие звуки.

Р. Лафон рассматривает те северокавказские языки, в арсенале которых имеются латеральные согласные в противовес некоторым северокавказским и картвельским языкам. Рассмотрены все три группы северокавказских языков. Из северо-западной группы латералы имеются в черкесских и убыхском языках, из центральнокавказской – только в бацбийском языке, а из северо-восточной группы – в аваро-андийско-цезских и арчинском языках.

В черкесских языках автором выделены 3 латеральные фонемы:

1. L глухой латеральный спирант

2. L̥, глоттализированный латеральный спирант, который факультативно заменяется глоттализованной аффрикатой λ', что должно быть вызвано диалектными или индивидуальными вариантами – L̥ / λ'

3. ll сонорный латерал, чуть-чуть спирантизированный, а в кабардинском – палатализированный.

Черкесский – это единственный кавказский язык, в котором присутствует сонорный латеральный спирант и в котором отсутствует обычный неспирантный звук l. По мнению автора, в черкесских языках латералы встречаются в словах древнего языкового фонда. Чаще всего встречаются глухие спиранты, реже – сонорные спиранты и очень редко – глоттализированные.

Автором приводятся следующие примеры с латералами:

Lu "кровь", Ly "мужчина", Lu "тело"

pLe "посмотри!" p'Le "четыре раза" bllē "семь раз".

В убыхском 2 латерала: L глухой спирант и L̥ / λ' глоттализированный спирант. Эти звуки обычно встречаются в словах, общих с черкесскими языками. В отличие от черкесского, в убыхском есть обычный сонант l, чуть палатализированный. Как отмечает автор, по последним исследованиям Ж. Дюмезиль (Dumézil 1932, 70) считает, что убыхское l не стоит в том ряду сонантов, что n и m. В убыхском l встречается гораздо чаще, чем латералы. И так, в черкесском 3 латеральных согласных, в убыхском – 2. В абхазском нет латералов, есть обычный сонант l. Черкесскому L̥ и L̥ / λ' в абхазском соответствует глухой шипящий š, а черкесскому ll и убыхскому l – свистящий сонорный ž. Оба этих звука š и ž, в некоторых диалектах палатализированы. В абхазском нет глоттализированных спирантов. Р. Лафон замечает интересный факт: в абхазском неглоттализированные фонемы соответствуют черкесским и убыхским как глоттализированным, так и неглоттализированным латералам. Надо выяснить – по мнению автора – имел ли убыхский спирант ll, а черкесский – обычный l.

Перероверки требуют данные К. Боды (K. Bouda 1960, 200) и Ж. Дюезиля – заключает автор.

Р. Лафоном подмечено, что черкесскому морфологическому элементу *г* в абхазском и убыхском соответствует обычный *l*, что в черкесском *г* не встречается в анлауте, и подобный пример Ю. Месароша (Mészáros 1934, 38) в отношении убыхского – вызывает сомнение. В работе приводится список звуковых соответствий, требующих уточнения:

убыхский	абхазский	черкесский
l	ž	ll
γ'	ž	ll
l	?	th
l	l	г

Из чеченских языков только в бацбийском имеется один латерал, глухой спирант *L*, имеется и обычный сонант *l*. *L* не встречается в анлауте, его заменяет *l*. Бацбийскому *L* в инлауте и ауслауте в чеченском и ингушском языках соответствует *l*. По данным Sommerfelt (Sommerfelt 1947, 145) бацбийскому комплексу *gL* в чечено-ингушском соответствует обычно *г*, и реже *gh*.

Из дагестанских языков латералы встречаются в аваро-андийско-цезских языках и в арчинском.

В аварском языке 4 латерала:

1. *L* простой глухой спирант
2. *LL* – геминированный глухой спирант
3. *λλ* – геминированная глухая придыхательная аффриката
4. *λ'λ'* – геминированная глухая глоттализованная аффриката

В аварском наряду с латералами имеется и обычный сонант *l*. В одном из аварских диалектов, в ахвахском, Л. Жирков и З. Магомедбекова (Жирков 1949, 109...; Магомедбекова 1955, 289) независимо друг от друга обнаружили пятую простую глоттализованную аффрикату *λ'*, которой в письменном аварском соответствует дентальный глоттализированный смычный *t'*. При обсуждении данных аварского языка и его диалектов Р. Лафон опирается на работы Арн. Чикобава, И. Церцвадзе (Чикобава, Церцвадзе 1962, §46), Т. Гудава (Гудава 1954, 55-61), З. Магомедбековой, Л. Жиркова, Е.Бокарева (Бокарев 1958, 3-11)... Пятый латерал имеется в каратинском и других андийских диалектах – говорит автор. В ахвахском кроме пятого латерала, имеется и шестая простая, глухая, придыхательная аффриката *λ*, соответствием которой, согласно Т. Гудава, в аварском и андийском является *L*. Это соответствие регулярного характера, в

отличие от соответствия $\lambda\lambda$, которое еще не объяснено и, как видно, оно более нового образования.

Рассматривая дидойские, т. е. цезские языки, Р. Лафон опирается на работу Е. Бокарева (1959). В этих языках только три латеральные фонемы наряду с обычным l .

L – глухой спирант

λ – глухая придыхательная аффриката

λ' – глухая глоттализованная аффриката

Из этих латералов ни один не является геминированным, нет в их артикуляции такого противопоставления. Дидойскому L в аварском соответствует L , LL и $\lambda\lambda$, латералу λ в аварском противопоставляется $\lambda' \lambda'$, а латералу λ' – в аварском письменном языке – t' , в аварском диалекте и ахвахском – λ' .

Арчинский язык. Р. Лафон указывает на неточности, допущенные П. Усларом и А. Дирром (Дирр 1908), что ввело Н. Трубецкого в заблуждение. По мнению Р. Лафона правильные выводы достижимы лишь при непосредственном наблюдении над говорящими информаторами, что и было осуществлено О. Кахадзе. Из работы О. Кахадзе (Кахадзе 1958, 339-344) явно чувствуется, что А. Дирр не различал простых и геминированных спирантов и перепутал знаки, обозначающие спиранты и неглоттализованные аффрикаты. Кое в чем А. Дирр опирался на П. Услара.

Р. Лафон, ссылаясь на исследование О. Кахадзе, в арчинском выделяет 4 латерала: 2 спиранта (слабый и сильный) и 2 аффрикаты (придыхательная и глоттализованная). В отличие от аварских аффрикат, дорсальных переднего ряда, арчинские аффрикаты тоже дорсальные, только заднего ряда. Как видно, по мнению Лафона, арчинские латеральные аффрикаты геминированные, т. к. О. Кахадзе для их обозначения употребляет те же знаки, что и для аварских латералов, и рассматривает их как производные от спирантов и дорсальных геминированных окклюзивов. Глоттализованная латеральная аффриката озвончается перед звонким звуком, например: $pol'\lambda'$ "дом" + суффикс dur произносится как $noghldur$ или $nogdur$, но это не фонема, поскольку в арчинском языке нет сонорного латерального спиранта. Лафон не согласен с Трубецким в том, что в арчинском есть такая фонема. Далее автор касается соответствий арчинских латералов с аварскими. Аварской глоттализованной аффрикате в арчинском соответствует то глоттализованная аффриката (в слове "мясо, тело"), то – неглоттализованная (в словах "семь", "восемь", "дать"). Р. Лафон вносит коррективы в соответствия, предложенные Н. Трубецким; Трубецкой аварскому $\lambda'\lambda'$ находит соответствие в арчинском $\lambda'\lambda'$, а также звонкий латеральный спирант. По мнению Р. Лафона:

авар., анд., ахв., арч. $\lambda'\lambda'$, цез. λ , лак. k' ("мясо", "кость", "седло", "лед").

авар., анд., $\lambda'\lambda'$, арч. $\lambda\lambda$ (а не $\lambda'\lambda'$, что по мнению Лафона ошибочно), цез. λ , лак. l ("семь", "дать"). К этому добавляется:

авар. t' , анд. l , ахв. λ' , цез. λ' , арч. и лак. k' ("колос", "тонкий").

Р. Лафон различает слова "крыша" и "мост", в свое время перепутанные Н. Трубецким. Эти слова, по мнению Лафона, могли влиять друг на друга, но в цезских языках они представлены разными латералами. В гинухском "крыша" $\lambda'u$, а "мост" λem (Бокарев). С "крышей" связан латерал λ' , а "мост" может быть как t' его и t' уге и даже λem . Опираясь на материал Бокарева, автор приводит следующие примеры:

ахв. $\lambda'ame$, карат. $\lambda'ama$, анд. lom (диал. $\lambda'om$), дид. $\lambda'o$, гунзиб. $\lambda'oq$ и $\lambda'ame$, лак. $\check{\lambda}'amu$ ($\leftarrow *k'amu$) "крыша", с другой стороны, авар. $\lambda'\lambda'a$, гинух. λem , лак. $lamu$ "мост".

С дагестанского ареала Р. Лафон переходит к общим северокавказским соответствиям, предложенным Н. Трубецким:

багв. $g\lambda'\lambda'$, анд. и ахв. $g\lambda\lambda'i$, дид. $g\lambda$, арч. $al'\lambda'$, лак. dik' , удин. eq' : черк. λ , абх. λ "тело, мясо". Р. Лафон со своей стороны добавляет материал Ж. Дюмезиля: бацб. dix и убых. $\gamma'a$. В абхазском и убыхском нет соответствий дагестанским данным: арч. $mul'\lambda'al'\lambda'$, лак. mik' , рут. и цах. myk , запад.-черк. $myll$, кабар. $myll$ ("лед"), но в следующем примере представлены абх.-уб. соответствия авар. $an'\lambda'$, анд. $hol'\lambda'u$, дид. группа ola , $alna$, арч. $vil\lambda$, лак. $agul$, бацб. $vorL$: черк. bly , уб. bly , абх. $b\check{\lambda}$ "семь".

Н. Трубецкой в свое время увязал название "зайца" : абх. λ , убых. la с андийским $\lambda'\lambda'ank'ala$. Магомедбековой представлено ахвах. $\lambda'\lambda'ak'a$ "с длинными ушами". В черкесском в этом значении употребляется другое слово. Р. Лафон заключает, что в вышеназванных соответствиях аналогичное соотношение, что и в словах "мясо, тело". Автор говорит, что еще многое требует объяснения; напр., дуальность неспирантного дорсального l в убыхском языке. Ж. Дюмезилем увязаны абх. λ и убых. la со значением "обманывать".

Р. Лафон считает возможным увязать кабард. ble "передняя рука" с дагестанскими данными : с одной стороны, авар. $gat'a$ "передняя лапа животного" и с другой стороны, анд., чамал. $gela$, $jela$, дид. $gel'a$, хвар. $le\lambda'a$, ахв., карат. и анд. диал. $gel'a$ "рука, кисть". Лафон предполагает, поскольку в черкесском и убыхском языках редки слова с латеральным L' , то в дагестанских языках его соответствием должны быть k' или q' . Остается невыясненным соответствие черк.-убых. L и абхаз. $\check{\lambda}$.

В свое время К. Боуда увязал черк. L с сев.-центр. и сев.-восточным I. Лафон со своей стороны добавляет черк. Leḡo "видеть" и табасар. liḡ-us "смотреть".

Неправильные формы надо или объяснить или же сократить. Авар.-анд. λ'λ', дид. λ и лак. k' в арчинском соответствует λ'λ'. В то же самое время авар. maλ'λ'o, анд. moλ'λ'o, лак. maκ' "сон, сновидение" в арчинском соответствует paκk'. Может быть в арчинском это слово заимствованное? – спрашивает Р. Лафон.

Трудности связаны со словами "свинья, кабан": арч. boλ'λ', лак. burk', удин. bōq', цезские языки belo, bolī. В этих примерах регулярные соответствия, но в аварском и во многих андийских языках имеем boLon, багв. bolhon. В хваршинском как видно заимствовано из багвалинского. Следовательно, аварскому L регулярно не соответствует в арчинском λ'λ', а в лакском – k'.

Естественно, перед автором встает вопрос о соответствиях между картвельскими языками и латеральными согласными северокавказских языков. Выявляются некоторые соответствия: авар. LL и груз. x; авар. λλ груз. и сван. kv, gv (R. L., BSL, XXIX), авар. λ'λ', арч. λ'λ', лак. k' и груз. q'. Примеры: аварск. λ'λ'in "зима", цезские языки: līni, līne, eλnc, лак. k'(родит. k'in-il) и груз. q'in, мегр. 'in "мерзнуть", груз. q'inelī "лед". Это последнее соответствие для автора поразительное. Этот материал автором собран из работ Арн. Чикобава и Е. Бокарева.

Р. Лафон упоминает также статью К. Ломтатидзе (Ломтатидзе 1955), где рассматриваются соответствия, из которых три примера значительны:

1. авар. ol'λ' "любить" – груз. q'vaḡ (с соответствиями в мегрельском и лазском). Интересно, что в обоих языках строение глаголов идентично: тот, кто любит – в дательном падеже, а тот, кого любят – в именительном падеже. Грузинский элемент -aḡ должен быть аналогичным дагестанскому элементу -ap-, -up.

2. авар. gaλ'λ'a "кость", лаз. q'v-il-i, 'il-i "кость", груз. q'v-l-iv-i "плечевая кость" (анализ Чикобава).

3. анд. ul'λ' "говорить", цезск. eλa (Бокарев) и груз. t'q'v- "говорить", в котором t' должен быть архаичным классным показателем прямого объекта (*d→t' перед глоттализированным согласным).

До сих пор остается невыясненным, что соответствует в картвельских языках аварскому λ'λ', цезскому λ, лакскому l, арчинскому λλ. В области латеральных согласных еще много невыясненного. Автор имеет ввиду каждую группу северо-кавказских языков, в том числе соотношение северо-западной группы языков с картвельскими. Уже можно говорить о том, что латералы и их

соответствия могут быть серьезным аргументом родства в области фонетики между северокавказскими и картвельскими языками. Своей работой Р. Лафон рассматривает как частные, так и общие проблемы, связанные с латеральными согласными.

В другой работе (Lafon 1964, 7-17) Р. Лафон подытоживает свои исследования относительно латеральных согласных: в картвельских языках нет и не было латеральных согласных. Консонантная система этих языков простая. Что касается северокавказских языков, то в северо-западной и в северо-восточной группах кавказских языков латералы сформировались самостоятельно. Для кавказских языков характерными были сонорные и глухие супраглоттальные латералы, фонологическая оппозиция между передними и задними дорсальными спирантами, как сильными, так и слабыми.

Литература

Бокарев 1958 – Е. А. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка. ВЯ, VII, №4. Москва 1958.

Бокарев 1959 – Е. А. Бокарев, Цезские (дидойские) языки Дагестана. Москва, 1959

Буда 1960 – Ch. Bouda, Etymologies oubykhs, JA, CCXLVIII, fasc. 2. Paris, 1960.

Гудава 1954 – Т. Гудава, К вопросу о генезисе латерального $t^{3/4}$ звука авар.-анд.-дидойской группы и его фонетического соответствия в картвельских языках (на груз. яз.). ИКЯ VI. Тбилиси, 1954 (Тезисы на рус. яз.).

Дирр 1908 – Е. А. Дирр, Арчинский язык, СМОМПК, вып. 39. Тифлис, 1908.

Дюмезиль 1932 – G. Dumézil, Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest. Paris, 1932.

Дюмезиль 1959 – G. Dumézil, Etudes Oubykhs. Paris, 1959.

Жирков 1949 – Л. И. Жирков, Ахвахские сказки. ЯСКД, II. М.-Л. 1949.

Кахадзе 1958 – От. Кахадзе, Латеральные согласные в арчинском. ИКЯ, IX-X. Тбилиси, 1958 (на груз.яз.).

Лафон 1963 – R. Lafon, Les problèmes concernant les consonnes latérales dans les langues caucasiennes, BK XV-XVI. Paris, 1963.

Лафон 1964 – R. Lafon, Compléments à un article sur les consonnes latérales dans les langues caucasiennes, BK XVII-XVIII. Paris, 1964.

Ломтатидзе 1955 – К. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания. ВЯ, № 4. Москва, 1955.

Магомедбекова 1955 – З. Магомедбекова, Вопросы фонетики ахвахского языка. ИКЯ, VI. Тбилиси, 1955.

Месарош 1934 – J. Meszaros, Die Päkhy-Sprache. Chicago, 1934.

Соммерфельт 1947 – A. Sommerfelt, Etudes comparatives sur le caucasique du Nord-Est, Bind XIV. Oslo, 1947.

Трубецкой 1922 – N. Troubetskoï, Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales, BSL, XXIII, fasc. 3 (70). Paris, 1922.

Чикобава, Церцвадзе 1962 – Арн. Чикобава, И. Церцвадзе, Аварский язык. Тбилиси, 1962 (на груз. яз.),

R. Janashia (Tbilisi)

Rene Lafon and Caucasian Laterals

Summary

Rene Lafon was an outstanding scholar. Professor of Rordo University, member of many Universities, also of Tbilisi State University, had a great interest in Caucasian languages beside the Basque.

This article is dedicated to his research of caucasian laterals. R. Lafon makes important conclusion: Kartvelian languages never had the laterals. The North-West and the North-East languages created laterals independently from each other.

ც. ბარამიძე (თბილისი)

მიხეილ ქურდიანი, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების
საფუძვლები“, თბილისი, 2007

რეცენზია

თანამედროვე ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების თვალსაჩინო წარმომადგენლის პროფესორ მიხეილ ქურდიანის ფუნდამენტური და კაპიტალური მონოგრაფია **იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები** უმნიშვნელოვანესი მოვლენაა არა მხოლოდ ქართული, არამედ მსოფლიო საენათმეცნიერო საზოგადოებისათვის. ნაშრომი კომპარატივისტული მეთოდების კორექტული და ადეკვატური გამოყენებით ადგენს ქართველური და მთის კავკასიური ენების ნათესაობას.

ამა თუ იმ ენობრივ ჯგუფთა თუ ცალკეულ ენათა ოჯახად მიჩნევის საფუძველი მათ შორის კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა დადგენაა და ეს მონოგრაფიაც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის სწორედ ასეთი საფუძვლის წარმოჩენას ისახავს მიზნად.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ფუძემდებელს, არნ. ჩიქობავას, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის პრინციპულ მიმდევარს, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის იდეის პერსპექტიულობა ეჭვქვეშ არასოდეს დაუყენებია. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის“ დასკვნით დებულებებში იგი წერდა: „იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთიანობა მეცნიერულად ხელშესახებია ამ ენათა ოთხივე ჯგუფის საფუძველზე“ (გვ. 303-304).

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერული თეორიის მიმდევარი მკვლევრები ნათლად ხედავდნენ ქართული კავკასიოლოგიური სკოლის ფუძემდებლის მიერ მათ წინაშე დაყენებულ პრინციპულ მოთხოვნას და ახლო მომავლისათვის ამ უმნიშვნელოვანესი ამოცანის გადაწყვეტა შეუძლებლადაც კი მიაჩნდათ. მკაცრი და თანმიმდევრული ე. ი. მკვიდრი შედეგების მომტანი მეთოდით ლექსიკის შედარება და კანონზომიერ ფარდობათა დადგენა უპირველესი საკითხი იყო. არნ. ჩიქობავა აღნიშნავდა: ჯერჯერობით ასეთი ფარდობა არაა დადგენილი არა თუ ქართველურსა და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის, არამედ თვით ამ უკანასკნელთა შორისაც. შესატყვისობის დადგენა ჭირს ერთი და იმავე ჯგუფის ენებშიც. მიზეზი მარტივია: შესადარებელ სიტყვებს იღებენ იმ სახით, რაც მათ დღეს აქვთ. „ისტორიული გაერთმნიშვნელებების“ გა-

რეშე . . . ცხადია, ასეთი შედარება, როგორც წესი, ჯერ ცალკეული ჯგუფის შიგნით უნდა წარმოებდეს, შემდეგ კი ჯგუფებს შორის” (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი - გვ. 225-226).

პროფესორმა მიხეილ ქურდიანმა ზოგადი, ქართველური და კავკასიური ენების გამოცდილმა მკვლევარმა, ჩიქობავასეული მემკვიდრეობის მეცნიერული საფუძვლიანობის დასაბუთება დაისახა მიზნად. ენათმეცნიერებაში მეთოდური საფუძვლიანობა შესაბამისი კვლევის აუცილებელ პირობად მიიხნევა, სხვა შემთხვევაში ცდომილება ნათელი ხდება.

მიხეილ ქურდიანის „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლებს” წინ ერთვის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის ა. არაბულის წერილი **შემაჯამებელი ნაშრომი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის თეორიაში** (გვ. 19-72). ნაშრომი ასეთი სტრუქტურისაა: ტრანსკრიფცია (გვ. 73-82), იბერიულ-კავკასიური ენები და დიალექტები (გვ. 83-90), წინასიტყვაობა (გვ. 91-112), შესავალი ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების საკვანძო საკითხები და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება (გვ. 113-220;) აქ განხილულია სინქრონიულ ბგერათშესატყვისობათა დიაქრონიაში ასახვის ჰოლოგრამული პრინციპი; ბგერათშესატყვისობანი და ენობრივ ერთეულთა კლასიფიკაციის პრობლემა, ასევე მათი კვალიფიკაციის პრობლემა; ბგერათშესატყვისობათა რანჟირება მათი მტკიცებულებითი ძალის მიხედვით; ბგერათშესატყვისობათა სინქრონიული სისტემების იმპერატიული მნიშვნელობა დიაქრონიული რეკონსტრუქციებისას; ბგერათშესატყვისობები, როგორც დიაქრონიული რეკონსტრუქციების ერთადერთი შესაძლო საფუძველი; ინდუქციური და დედუქციური მიდგომების რანჟირება კომპარატივისტიკაში მათი მტკიცებულებითი ძალის მიხედვით; დივერგენციისა და კონვერგენციის პროცესების არათანაბარი მნიშვნელობა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის თვალსაზრისით; ბგერათშესატყვისობათა თვისობრივი გამიჯვნისათვის პოზიციური და კომბინატორული ფონეტიკური პროცესებისა და ინდივიდის მეტყველების თავისებურებათაგან. მონოგრაფიის შესავლის საკითხთა ნუსხა ცხადყოფს მკვლევრის ზოგადთეორიული ხასიათის დებულებათა სისწორე-ვარგისიანობის შემოწმების სიზუსტეს იბერიულ-კავკასიურ ენათა კვლევისათვის.

სარეცენზიო წიგნში ყოველი დებულება თუ განზოგადება-დასკვნები დამყარებულია იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონკრეტულ მასალაზე. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი” სახელმძღვანელოცაა მაგისტრანტებისათვის და ამიტომ ავტორი სათანადო მასალას გადმოსცემს აუდიტორიის მომზადებისა თუ ცოდნის კვალად. ივარაუდება, რომ სტუდენტმა უკვე მოისმინა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის ისტორია” და „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი”, რომლის ლოგიკურ გაგრძელებასაც ეს ნაშრომი წარმოად-

გენს. ივარაუდება, რომ სტუდენტები იცნობენ სათანადო ცნებებს, მათ მოსმენილი აქვთ ქართველურ ენათა და მთის კავკასიურ ენათა მეცნიერული კურსები.

მონოგრაფიაში დასმული საკითხების გასაგებად და უბრალოდ გადმოცემა არ ნიშნავს სათანადო მასალისა და მასთან დაკავშირებული პრობლემების სიმარტივეს:

ამ თვალსაზრისით აღვნიშნავთ ზოგიერთ საკითხს. პირველ თავში (გვ. 231-378) ენობრივი ნიშნის მორფემატული თეორია და ფუძემდებლობის მოდელები იბერიულ-კავკასიურ ენებში ავტორი განიხილავს ენობრივი ნიშნის სემიოტიკური იერარქიის კორექციის საკითხს, ძირეულ და აფიქსალურ მორფემათა სტრუქტურებსა და კანონიკურ კომბინაციებს იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ფუძემდებლობის მოდელებს ბასკურში, რაც ძალზე მნიშვნელოვანია, განხილულია ფუძემდებლობის მოდელების მნიშვნელობა შედარებითი მეთოდის პოზიციიდან.

მეორე თავში იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება განხილულია ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შუქზე. აქ მეცნიერული არგუმენტებით დასაბუთებულია ქართველური და დაღესტნური ენების ნათესაობის საკითხი, დადგენილია ბგერათშესატყვისობები ლატერალთა რიგში, სიბილანტთა რიგში, დენტალურ ხშულთა რიგში; ასევე დასაბუთებულია აფსახურ-ქართველური ბგერათშესატყვისობები დენტალურ ხშულ სიბილანტთა და ლატერალთა რიგებში.

მესამე თავი (გვ. 379-439) წარმოგვიდგენს ბასკურ-კავკასიურ ჰიპოთეზას ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შუქზე. კერძოდ, ქართული და ბასკური ენების ნათესაობის საკითხს, განსაზღვრავს ბასკური ენის ადგილს იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის; საერთო-ბასკურ-ქართველური ენის კონსონანტურ სისტემას, ამ სისტემის ტრანსფორმაციას ბასკურში, ასევე საერთო-ქართველურში.

მეოთხე თავში (გვ. 501-550) იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობის დასაბუთებათა დამატებითი ვერიფიკაციაა მოცემული, კერძოდ, დაღესტნურ-ქართველური და ბასკურ-ქართველური ბგერათშესატყვისობების ურთიერთვერიფიკაცია ლატერალთა და სიბილანტურ აფრიკატთა რიგში; მოცემულია ბგერათშესატყვისობათა ვერიფიკაცია იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის სამივე ჯგუფის მასალაზე ლატერალთა რიგში, განხილულია იბერიულ-კავკასიურ ბგერათშესატყვისობათა ვერიფიკაცია ძირეულ და აფიქსალურ მორფემათა კომბინაციაში შემავალ ელემენტთა რაოდენობის მიხედვით.

მეხუთე თავში (გვ. 551-624) ავტორი ადგენს ლექსიკურ სესხებათა მიმართულებას ფუძე-ენათა ქრონოლოგიურ დონეზე. მეექვსე თავი (გვ. 11-698) იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებით (სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ) ლექსიკონებს განიხილავს. ნაშრომს ერთვის ძირითადი დასკვნები

(გვ. 699-728), ბოლოსიტყვა (გვ. 729-742) და დანართი – იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი შესწავლის ისტორია თავის უმთავრეს მომენტში (გვ.743-828); აქვეა ბიბლიოგრაფია (გვ. 829-912) და საძიებლები: 1. საერთო იბერიულ-კავკასიური სემანტიკების, 2. არქეტიპთა და სიტყვა-ფორმათა, 3. პირთა (გვ. 913-999)

ჩვენს წინაშეა იბერიულ-კავკასიური ენების შედარებითი შესწავლის ისტორიის საეტაპო მონაპოვარი. დადგენილია ამ ენობრივი ოჯახის თითოეულ ჯგუფში შემავალ ენებს შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობანი, ფუძე-ენის ფონოლოგიური სისტემის, მორფოლოგიური ინვენტარისა და სიტყვა-ფორმათა არქეტიპების ვერიფიცირებადი რეკონსტრუქციები და სარწმუნო ეტიმოლოგიები. თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, საქმე გვაქვს 21-ე საუკუნის კავკასიოლოგიურ მეცნიერულ პარადიგმასთან, ეპოქალურ ნაშრომთან. მას შემდგომში უნდა დაეფუძნოს რაოდენობრივად ახალი ეტაპი – ახალი მასალისა და ახალი შეპირისპირებების გამოვლენა. შესატყვისობათა დადგენილი სისტემის რეინტერპრეტაციის პრობლემები და სხვ. მთავარი კი ის არის, რომ დღეს უკვე იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება რწმენის კი არა, ცოდნის საგანია.

არნ. ჩიქობავამ თავის მოსწავლეებს გაცხოველებული მუშაობა დაუსახა მიზნად კომპარატივისტიკის მხრივ. დღეს ქართული კავკასიოლოგიური სკოლა ახალ სიტყვას ამბობს მსოფლიო საენათმეცნიერო საზოგადოების წინაშე.

არნ. ჩიქობავა კავკასიოლოგთა რეგიონალური სესიის დღეებში «Дагестанская правда»-ს ფურცლებზე წერდა: „ახლა შორს არ არის ის დღე, როცა ასეთი დღეები დაგვირგვინდება ისტორიკოსების, არქეოლოგების, ეთნოგრაფებისა და ენათმეცნიერ-კავკასიოლოგების კონგრესით.

ჭეშმარიტად იწინასწარმეტყველა დიდმა მეცნიერმა, ისევე, როგორც იწინასწარმეტყველა თავის მოწაფეთაგან „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის“ ბუნებრივი და ლოგიკური გაგრძელება – „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლით“ ამოყვანილი კედლების „სახურავი და დაგვირგვინება“ მისი გამოსვლის 30 წლის შემდეგ.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

**Михэил Курდიани, «Основы иберийско-кавказского
языкознания», Тбилиси, 2007**

Рецензия

Выход в свет фундаментальной монографии выдающегося представителя современного общего и иберийско-кавказского языкознания, профессора Михэила Курдиани – важнейшее событие не только для грузинского, но и для мирового языковедческого общества. В работе корректно и адекватно использованы методы компаративистики для установления родства картвельских и горских кавказских языков.

Основанием для отнесения к той или иной языковой группе или отдельной языковой семье, наряду с другими, является установление закономерных и регулярных звукосоответствий. Рецензируемая монография ставит целью выявление именно таких соответствий для иберийско-кавказской языковой семьи.

Основатель иберийско-кавказского языкознания, принципиальный последователь сравнительно-исторического метода Арн. Чикобава никогда не ставил под сомнение перспективы идеи родства иберийско-кавказских языков. В заключительных положениях «Введения в иберийско-кавказское языкознание» он писал: «Единство иберийско-кавказских языков необходимо рассматривать с научной точки зрения на основании всех четырех групп этих языков» (стр. 303-304).

Исследователи, сторонники теории родства иберийско-кавказских языков, четко представляли себе принципиальные требования, поставленные перед ними основоположником грузинской кавказоведческой школы и считали вполне возможным решить эту важнейшую задачу в ближайшем будущем. Первостепенным вопросом было сравнение лексики этих языков строгим и последовательным методом, т.е. методом, приносящим неоспоримые результаты. Арн. Чикобава отмечал: пока что такое отношение не установлено не только между картвельскими и горскими иберийско-кавказскими языками, но и даже между этими последними. Установление звукосоответствий затруднительно даже между языками одной и той же группы. Причина проста: сравниваемые слова берут в том виде, в каком они функционируют сегодня, без «исторического приведения к общему знаменателю» ... Естественно, такое сравнение, как правило, должно вначале происходить внутри отдельной группы, а уж потом между группами» («Введение в иберийско-кавказское языкознание», стр. 225-226).

Профессор Михэил Курдиани, опытный исследователь картвельских и иберийско-кавказских языков, поставил перед собой цель обосновать научную значимость наследия Арн.Чикобава. Методологическая основа языкознания считается необходимым условием любого исследования, в противном случае погрешность становится очевидной.

Книга Михэила Курдиани «Основы иберийско-кавказского языкознания» начинается со статьи члена-корреспондента Национальной Академии наук А. Арабули «Подытоживающий труд по теории родства иберийско-кавказских языков» (стр. 19-72). Сама работа имеет следующую структуру: транскрипция (стр. 73-82), иберийско-кавказские языки и диалекты (стр. 83-90), предисловие (стр. 93-112), основные вводные вопросы сравнительно-исторического языкознания и иберийско-кавказского языкознания (стр. 113-220). Здесь рассмотрен голограммный принцип отражения синхронных звукосоответствий в диахронии; звукосоответствия и проблема классификации языковых единиц, а также проблема их квалификации; ранжирование звукосоответствий согласно их доказательной силе; императивное значение синхронных систем звукосоответствий при диахронических реконструкциях; звукосоответствия, как единственно возможное основание диахронных реконструкций; ранжирование индукционных и дедукционных подходов в компаративистике согласно их доказательной силе; неоднозначность процессов дивергенции и конвергенции с точки зрения сравнительно-исторического метода; особенности позиционных и комбинаторных фонетических процессов и речи индивидов для качественного размежевания звукосоответствий. Перечень вопросов в вводной части монографии наглядно демонстрирует точность проверки правильности-пригодности исследовательских положений общетеоретического характера для исследования иберийско-кавказских языков.

В представленной для рецензии книге каждое положение или обобщение-выводы основаны на конкретном материале иберийско-кавказских языков. Книга М. Курдиани «Основы иберийско-кавказского языкознания» является также и учебным пособием для магистрантов, поэтому автор излагает соответствующий материал, исходя из уровня подготовки аудитории. Предполагается, что студент уже прослушал курсы «Истории изучения иберийско-кавказского языкознания» и «Введение в иберийско-кавказское языкознание», логическим продолжением которых и является эта работа. Предполагается также, что студенты знакомы с соответствующими понятиями, ими прослушены научные курсы картвельских языков и горских кавказских языков.

Несложное изложение, поставленных в книге вопросов, вовсе не означает простоты соответствующего материала и проблем.

С этой точки зрения необходимо отметить некоторые вопросы.

В первой главе (стр. 231-378) «Морфематическая теория языкового признака и модели корнеобразования в иберийско-кавказских языках» автор

рассматривает вопросы коррекции семиотической иерархии языкового признака, структуру и канонические комбинации корневых и аффиксальных морфем в иберийско-кавказских языках, модели корнеобразования в баскском языке, что является весьма важным. Анализируется значение моделей корнеобразования с точки зрения сравнительного метода.

Во второй главе иберийско-кавказское языкознание рассмотрено в свете сравнительно-исторического метода. Здесь путем научного аргументирования обоснован вопрос родства картвельских и дагестанских языков, установлены звукосоответствия в ряду латералов, сибилантов, денальных смычных; также обоснованы абхазско-картвельские звукосоответствия в рядах денальных смычных сибилантов и латералов.

В третьей главе (стр. 379-439) представлена баскско-кавказская гипотеза в свете сравнительно-исторического метода. В частности, вопрос родства грузинского и баскского языков, определено место баскского языка среди иберийско-кавказских языков; консонантная система общего баскско-картвельского языка, трансформация этой системы в баскскую, а также в общекартвельскую.

В четвертой главе (стр. 501-550) дана дополнительная верификация обоснования родства иберийско-кавказских языков, в частности, взаимоверификация дагестанско-картвельских и баскско-картвельских звукосоответствий в ряду латералов и сибилантных аффрикат; дана верификация звукосоответствий в ряду латералов на материале всех трех групп семьи иберийско-кавказских языков, рассмотрена верификация иберийско-кавказских звукосоответствий в комбинации коренных и аффиксальных морфем согласно количеству входящих элементов.

В пятой главе (стр. 551-624) автор определяет направление лексических заимствований на хронологическом уровне языков-основ.

Шестая глава (стр. 625-698) рассматривает сравнительные (семантический и этимологический) словари иберийско-кавказских языков.

К работе прилагаются основные выводы (стр. 699-728), заключение (стр. 729-742) и приложение – история сравнительного изучения иберийско-кавказских языков в ее фундаментальных положениях (743-828); тут же приведена библиография (стр. 829-910) и поисковики: 1. для общих иберийско-кавказских семантем (914-917); 2. для архетипов и словоформ (919-997), и 3. именной указатель (стр. 999-1021).

Перед нами лежит этапное достижение истории сравнительного изучения иберийско-кавказских языков. Установлены закономерные и регулярные звукосоответствия между языками, входящими в каждую группу этой языковой семьи, верифицируемые реконструкции и достоверные этимологии фонологической системы, морфологического инвентаря и архетипов словоформ основного языка. Мы можем смело утверждать, что имеем дело с кавказоведческой научной парадигмой 21-го века, с эпохальным трудом. Он должен стать основой качественно

нового этапа – обнаружения нового материала и новых сопоставлений, проблемы реинтерпретации установленной системы соответствий и т.д. Главное же то, что сегодня иберийско-кавказское языкознание является уже не предметом веры, а предметом знания.

Арн. Чикобава поставил перед своими учениками цель – неустанно работать в сфере компаративистики. И сегодня грузинская кавказоведческая школа говорит свое новое слово мировому языковедческому обществу.

Арн. Чикобава в дни очередной региональной сессии кавказоведов писал на страницах «Дагестанской правды»: «Уже не за горами тот день, когда подобные дни увенчаются конгрессом историков, археологов, этнографов и языковедов-кавказоведов».

Великий ученый действительно предсказал это, так же как и предсказал естественное и логическое продолжение «Введения в иберийско-кавказское языкознание» от своих учеников – «крышу и венец» стен, возведенных «Введением в иберийско-кавказское языкознание», через 30 лет после его выхода.

Ts. Baramidze (Tbilisi)

Mikheil Kurdiani, “Foundations of the Iberian-Caucasian Linguistics”, Tbilisi, 2007

Summary

Mikheil Kurdiani’s “Foundations of the Iberian-Caucasian Linguistics” is a significant phenomena for linguistic society. In the work the author establishes the kinship of the Kartvelian and mountainian Caucasian languages using the comparative methods correctly and adequately. The work discusses natural and regular sound-correspondences of the Iberian-Caucasian languages.

Structure and the importance of the work for linguistics are represented in the present review.

А. И. Халидов (Грозный)

Об установлении родства иберийско-кавказских языков
(в поддержку концепции М.Е. Курдиани)

До недавнего времени абсолютное большинство лингвистов, работающих в области иберийско-кавказского языкознания, не сомневалось, что нас объединяют и историческое родство, и типологическая близость языков. Но в последнее время это подвергается не только сомнению, но и критике, причем часто в отношении языков, входящих в одну группу. Говорю не только о фактическом разделении нахско-дагестанской группы на две (нахскую и дагестанскую), для чего, возможно, есть некоторые основания. Дело в попытках разделить уже и эти группы: скажем, усомниться в родстве бацбийского (цова-тушинского) языка чеченскому и ингушскому, или в родстве ингушского и чеченского языков. Причем каждый из иберийско-кавказских языков (или, реже, их группа) возводится к какому-то древнему языку в отрыве от других или вообще возводится в ранг праязыка для всего человечества или его значительной части. Полагаю, что основная причина в том, что мы значительно отстаем в сравнительно-историческом изучении кавказских языков. В дагестанском и адыгском языкознании определенные результаты в этом направлении получены, но вряд ли можно считать, что они настолько существенны и убедительны, чтобы быть фактической базой для выводов о безусловном родстве или неродстве всех языков народов Кавказа и тем более – о родстве и древних связях их с другими языками. Можно сколько угодно рассуждать о хуррито-урартско-нахских (соответственно хуррито-урартско-адыгских и т.п.) языковых связях, или связях тех или иных кавказских языков с какими-то другими, но лингвисты могут судить об этом не намного убедительнее, чем параученые, поскольку серьезно, основательно в сравнительно-историческом плане наши языки не изучены и сопоставить с теми же хуррито-урартскими корнями и формами нам практически нечего: необходимые для этого «праформы», которые хронологически могли бы быть соотнесены с хуррито-урартскими, методом внутренней реконструкции по многим языкам народов Кавказа нами не получены. Не говоря о малоизученности самого хуррито-урартского языка и фактическом отсутствии у нас специалистов, хорошо владеющих этим материалом. Что касается родства между собой самих кавказских языков, то оно также может быть установлено только в результате фундаментальных сравнительно-исторических разысканий, начало которым было положено в том числе известной «Сравнительно-исторической грамматикой...» Ю.Д. Дешериева, но это лишь незначительная часть того, что должно быть

сделано. Впечатляющая не только своим объемом (1039 страниц) книга покойного М.Е. Курдиани [Курдиани 2007] не только вернула нас к актуальнейшей проблеме: в ней на основе скрупулезного сравнительно-исторического исследования фонетических систем множества языков народов Кавказа (установления звуковых соответствий методом внутренней реконструкции в каждом из языков и сравнения результатов) вполне убедительно обосновано их родство. По отзыву Ц. Барамидзе, «приоритеты исследования ученого Михаила Курдиани в Грузии и, вообще, в языкознании были связаны с решением таких кардинальных и нерешенных в свое время вопросов, каким является доказательство родственности картвельских и горных кавказских языков, с использованием строгих и верифицированных методов» [Барамидзе 2010, 349]. О том, что для профессора М.Е. Курдиани доказательство родства языков народов Кавказа было делом жизни, свидетельствует и то, что об этом сказал видный дагестанский языковед И.Х. Абдуллаев, читавший, насколько мне известно, в «Основах иберийско-кавказского языкознания» тексты и на грузинском языке: Именно в этой связи в одном из своих интервью, опубликованном в Интернет (к сожалению, газета в момент написания этого доклада оказалась недоступна), проф. И.Х. Абдуллаев заявил: «Я считаю, что отдаленное родство между картвельскими и северокавказскими языками существует. Родство северокавказских языков с южнокавказскими, картвельскими языками, по мнению некоторых, еще не доказано. Представители разных школ сомневаются в этом вопросе, они подчеркивали, что можно говорить о родстве, если есть звукосоответствие. Эта теория требует доработки. Этим вопросом занимался известный грузинский ученый Михаил Курдиани, который скорострительно скончался в прошлом году. Он основательно взялся за изучение этой темы. По утверждению Курдиани, строгое звукосоответствие выявляется. Другой ученый, Мераб Чухуа, тоже настаивает на родстве иберийско-кавказских языков, потому что столько сходства не может быть случайным».

В решении этого главного для него вопроса М.Е. Курдиани в названной книге продвинулся серьезно. Помню, после ее выхода, когда я получил книгу через нашего общего знакомого, ездившего в Тбилиси, мы созвонились. Я поздравил с таким впечатляющим успехом, но напомнил ему, что, к сожалению, читать на грузинском не могу, и сразу успокоил, что прочесть ту часть книги, которая написана на немецком, сумею. Проговорили долго. Михаил строил планы на будущее, говорил, что наша с ним задача – поставить точку в этом вопросе, а для этого нужно вдвоем написать новую книгу с привлечением еще более объемного материала. К сожалению, не успели мы поработать вдвоем... А без него смогу ли? Не уверен, что смогу сделать даже десятую часть того, что мог этот выдающийся ученый, блеснувший не только среди грузинских лингвистов...

Для того чтобы с уверенностью утверждать или отрицать родство языков народов Кавказа, нужно быть настолько подготовленным компаративистом, которым был Михаил Курдиани. Только в этом случае языковед-кавказовед

сможет сделать то, о чем писал Б.А. Серебрянников: «Перед кавказоведами стоит дилемма: или, пользуясь нормальным сравнительно-историческим методом, установить генетическое родство иберийско-кавказских языков в целом, или прийти к выводу, что три группы кавказских языков – картвельская, абхазско-адыгская и нахско-дагестанская – не являются между собой родственными и образуют только языковой союз» [Серебрянников 1982, 28]. А поскольку в отношении кавказских языков это не сделано, считал Г.А. Климов, «попытки их непосредственного сближения без предварительных сравнительно-исторических реконструкций внутри отдельных групп дают крайне ограниченный эффект», и основанием для такого вывода являются «очень значительные расхождения, выявившиеся между абхазско-адыгскими, картвельскими и нахско-дагестанскими языками» [Климов 1967, 332]. Я уже высказывал свою точку зрения на подобную постановку вопроса ранее [Халидов 2008₁, 21-26; Халидов 2008₂, 42-56], здесь постараюсь изложить ее еще раз очень коротко.

Если предъявлять к сравнительно-историческому изучению кавказских языков те же требования, которые лежат в основе сравнительно-исторического изучения индоевропейских, семитских, тюркских, скажем, языков, то придется признать, что во многих вопросах дальше историко-генетических *предположений* в обозримом будущем мы не сможем продвинуться: фактическое отсутствие памятников письменности или их ничтожное количество у некоторых народов, «сравнительная «молодость» немногих имеющихся источников не позволят подвергнуть формы и лексемы тех или иных языков внутренней реконструкции в полном соответствии в лежащим в основе компаративистики методом. Но почему индоевропейцы, от которых, как правило, исходят такие оценки состояния сравнительно-исторического изучения кавказских языков и которые предъявляют к нему такие высокие требования, не берут в учет то, что степень гипотетичности индоевропейского языкового родства тоже остается еще достаточно высокой: известно, например, что языковое родство индоевропейцев возводится к первобытнообщинному строю, а конкретных исторических данных, относящихся к этому периоду, не имеется – их «не сохранилось ни в письменной, ни в фольклорной традиции народов, говорящих на индоевропейских языках» [Десницкая 1955, 298]. Что касается «значительных расхождений, выявившихся между абхазско-адыгскими, картвельскими и нахско-дагестанскими языками», то, как бы их не объяснял Г.А. Климов, выявлены они не сравнительно-историческим методом, а методом синхронного сопоставления, а синхронное сопоставление тех же индоевропейских языков между собой дает еще большие расхождения (сравните русский и осетинский, немецкий и персидский, датский и чешский, болгарский и русский и т.п.); тем не менее, индоевропейцы не считают это основанием для скептицизма в отношении индоевропейского языкового родства. Что касается высоких требований, которые Б.А. Серебрянников и другие индоевропейцы предъявляют к сравнительно-историческому исследованию иберийско-кавказских языков (пожалуй, более жестких даже, чем к

индоевропейские), то я абсолютно уверен в том, что последняя и самая значительная книга Михэила Курдиани как раз соответствует этим требованиям, не в меньшей степени, чем любая значительная работа, посвященная установлению звукосоответствий и через них – генетического родства индоевропейских языков.

К сожалению, книга М.Е. Курдиани, основная часть которой написана на грузинском языке, издана к тому же небольшим тиражом и поэтому малодоступна широкому кругу лингвистов-кавказоведов – и по тиражу, и по языку опубликования. Институт кавказоведения ТГУ и Институт языкознания АН Грузии, правда, планируют перевести ее на русский язык, но сейчас трудно сказать, когда это случится. Не только думаю так – уверен, что перевод на русский язык и издание этой книги достаточным тиражом с последующим распространением по всем вузам и научным учреждениям, крупным библиотекам всего Кавказа и России помогло бы многим нашим коллегам убедиться в обоснованности иберийско-кавказского языкового родства, а также освободиться от сомнений в явном, неоспоримом их типологическом сходстве.

Литература

Барамидзе 2010 – Цира Барамидзе, Памяти ученого. Воспоминание. Блеснувший среди грузинских лингвистов. // Проблемы общего и дагестанского языкознания. Вып. 6, Махачкала.

Десницкая 1955 – А. В. Десницкая, Вопросы изучения родства индоевропейских языков. М.-Л.

Климов 1957 – Г. А. Климов, Кавказские языки. // Советское языкознание за 50 лет. М.

Курдиани 2007 – Михэил Курдиани, Основы иберийско-кавказского языкознания. Под ред. и с предисловием А. И. Арабули. Тбилиси, Тбилисский ГУ.

Серебренников 1982 – Б. А. Серебренников, Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков. // Теоретические основы классификации языков мира: проблемы родства. М.

Халидов 2008₁ – А. И. Халидов, Очерки истории и типологии нахских языков. Грозный, 2008.

Халидов 2008₂ – Введение в изучение кавказских языков. Грозный.

A.I. Khalidov (Grozny)

On Ascertainment of Ibero-Caucasian Languages' Affinity

(in support of M.E. Kurdiani's conception)

Until recent times the absolute majority of Ibero-Caucasian linguists had no doubt about uniting us historic affinity and typological propinquity of our languages. But recently this is not only discredited but is subjected to criticism and towards the languages, forming one group at that. I mean not only the actual division of Nakh-Dagestanian group into two (Nakh and Dagestanian) for what, may be, there are some grounds. The question is in attempts to divide even these groups: let's say to put to doubt the kinship of Batz (Tzova-Tushin) to Chechen and Ingush or the kinship of Chechen and Ingush. And each of Ibero-Caucasian languages (or less often their group) relating to some ancient language in isolation from the others or to the rank of parent languages of all the mankind or its considerable part at that. I believe that the basic cause is in the fact we fall behind in study of Caucasian languages. In Dagestan and Adyghe linguistics certain results have been received in this field, it is doubtful whether we can consider, that they are so essential and convincing to be an actual database for conclusions about absolute affinity of all Caucasian nations' languages or absence of it and moreover – about their kinship and ancient links with other languages.

We can discuss as much as we want Hurrit-Urartu-Nakh (or Hurrit-Urartu-Adyghe respectively and so on) language bonds or bonds of any Caucasian languages with some others, but linguists can't judge them more convincingly than para-scientists, since seriously, thoroughly on comparative historical level our languages haven't been studied and we have nothing to compare with the same Hurrit-Urartu roots and forms: the necessary for it "proforms" of most Caucasian languages, which could be chronologically correlated with Hurrit-Urartu by internal reconstruction method are not obtained yet. Put aside little-studied Hurrit-Urartu languages and an actual absence of specialists, well-qualified in this material. As to the kinship among Caucasian languages, it also can be ascertained after fundamental comparative historical studies, that were initiated among others by famous "Comparative historical grammar..." by U.D. Desheriyev, but it's only a negligible part of what is to be done. Impressing not only by its volume (1039 pages) the book of the deceased M.E. Kurdiani [Kurdiani 2007] have done more than to bring us back to the most pressing problem: on the basis of scrupulous comparative historical study of great number of Caucasian nations languages' phonetic systems he fully scientifically proved their kinship in it. In the opinion of Tz. Baramidze, "scientist Michael Kurdiani's research priorities in Georgia, and generally in

linguistics were connected with the resolution of cardinal and unsolved in its due time problem – the proof of kinship of Kartvelian and Caucasian mountaineers' languages applying strict and verified methods" [Baramidze 2010, 349]. The fact that proof of kinship of Caucasian nations' languages was the matter of his life testifies the statement of outstanding Dagestan scientist I.Kh. Abdullayev, who has read, as far as I know, in "Fundamentals of Ibero-Caucasian linguistics" the texts in Georgian. Exactly in this connection in one of his interviews, published in Internet (unfortunately, the newspaper wasn't available at the report writing moment), prof. I.Kh. Abdullayev said: "I consider there is distant kinship among Kartvelian and Northcaucasian languages. Kinship of

Northcaucasian languages with Southcaucasian, Kartvelian, in the judgement of some scientists, hasn't been proved yet. Representatives of different schools doubt this point, underlining one can speak about kinship if there are sound correlations. This theory requires improvement. Famous Georgian linguist Michael Kurdiani, who suddenly died last year, studied this problem. He undertook this problem study thoroughly. According to Kurdiani's assertion, sound correlations reveal themselves. The other linguist Merab Chukhua also insists on Ibero-Caucasian languages' kinship, because so much similarity can't be occasional".

In solution of the most important for him problem M.E. Kurdiani advanced seriously in the mentioned book. I remember, after appearance of the book, when I received it from our mutual acquaintance, who had gone to Tbilisi, we called. I congratulated him with such an impressive success, and reminded him that unfortunately I couldn't read it in Georgian, and set him at ease at once, saying I'd be able to read that part of the book written in German. We talked for a long time then. Michael was making plans, saying that our mutual task is to finish the solution of the problem by writing together a new book involving more voluminous material. Unfortunately, there have been no time for us to work together... I'm not sure whether I'll manage to do even the tenth part of what could do this outstanding scientist who shone out not only among Georgian linguists...

To prove or negate Caucasian nations languages' kinship one must be as well prepared comparative linguist as Michael Kurdiani was. Only in this case caucasian linguist will be able to do the work, about what B.A. Serebrennikov wrote: "Caucasian linguists are faced with the dilemma: the first way is to prove genetic Ibero-Caucasian languages' kinship using normal comparative historical method or to come to conclusion that three groups of Caucasian languages – Kartvelian, Abkhaz-Adyghe and Nakh-Dagestanian – are not kindred languages and only make language union". [Serebrennikov 1982, 28]. So long as it hasn't been done for Caucasian languages, considered G.A. Klimov, "attempts for their convergence without preliminary comparative historical reconstructions within separate groups give limited effect", and the basis for the conclusion are "very considerable discrepancies, having been revealed among Abkhaz-Adyghe, Kartvelian and Nakh-Dagestanian languages" [Klimov 1967, 332]. I have already expressed my viewpoint on such a statement of the question earlier [Khalidov 2008₁, 21-26; Khalidov 2008₂, 42-56], I'll try to give an account of it briefly once more.

If we are going to make the same demands to comparative historical study of Caucasian languages underlying comparative historical study, let's say, of Indo-European, Semit, Turkic languages, we'll have to admit in many issues that in the foreseeable future we won't be able to advance further than historical genetic suggestions: actual absence of written records or their tiny number of certain nations, "comparative youth" of few available sources doesn't let put forms and lexemes of mentioned languages to internal reconstruction in full compliance of methods underlying comparative study. But why Indo-European linguists, from whom, as a rule, come such assessments of Caucasian languages' comparative historical study state and make the most high demands to it never take into consideration that hypothetical character degree of Indo-European language kinship is also still high, it's known, for example, Indo-European nations' language kinship is traced to primitive communal system, but there are no concrete historical data related to this period – "they remained neither in written record nor in folk traditions of nations, speaking Indo-European languages [Desnitzkaya 1955, 298]. As to "considerable discrepancies, having been revealed among Abkhaz-Adyghe, Kartvelian and Nakh-Dagestanian languages", no matter how G.A. Klimov explained it, they haven't been revealed by comparative historical method but by synchronic com

parison method when synchronic comparison of the same Indo-European languages reveals more discrepancies (compare Russian and Ossetic, German and Persian, Danish and Czech, Bulgarian and Russian et cet.) nevertheless Indo-European linguists don't account it as the basis for skepticism to Indo-European languages kinship.

Unfortunately, the book by M.E. Kurdiani, wrote substantially in Georgian, with a small number of printed copies therefore is unavailable to broad reading public of Caucasian linguists for its circulation and edition language. Caucasian Linguistics Institute of Tbilisi State University and Linguistics Institute of Georgian Academy of Science, though, are planning to translate it into Russian, but it's difficult to say when it will happen. I believe, more than that – I am sure, translation into Russian and publication of the book in sufficient copies with further its distribution to educational and scientific institutions, main libraries of all the Caucasus and Russia would help our colleagues to be convinced of validity of Ibero-Caucasian Linguistic affinity and free themselves from doubt in evident, indisputable similarity.

Literature

Baramidze 2010 – Tzira Baramidze, To scientist's memory. Reminiscence. Shone out among Georgian linguists.// Problems of general and Dagestanian linguistics. Issue 6, Makhachkala.

Desnitzkaya 1955 – A. V. Desnitzkaya, The issue of Indo-European languages' affinity study. M.-L.

Klimov 1967 – G. A. Klimov, Caucasian languages. // Soviet linguistics for 50 years. M.

Kurdiani 2007 – Michael Kurdiani, Fundamentals of Ibero-Caucasian linguistics.ed. and with A.I. Arabuli's preface. Tbilisi, Tbilisi SU.

Serebrennikov 1982 – Serebrennikov B. A, The problem of foundation sufficiency in hypotheses, concerning genetic linguistic affinity.//Theoretical foundations of world language classifications: affinity problems. M.

Khalidov 2008₁ – A. I. Khalidov, Essays of history and typology of Nakh languages. Grozny.

Khalidov 2008₂ – A. I. Khalidov, Introduction to Caucasian languages study. Grozny.

რ. ფარეულიძე (თბილისი)

მ. ჩუხუა, „იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, თბილისი, 2008

რეცენზია

ნაშრომი შედგება შესავლისა და სამი ნაწილისაგან, ერთვის დასკვნითი დებულებები და გამოყენებული ლიტერატურის სია, შეიცავს 762 გვერდს. მონოგრაფიაში ასევე შევიდა ქართველურ-ნახური ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, რომელიც, თავის მხრივ, პირველი ცდაა ამგვარი ლექსიკონის შექმნისა.

ნაშრომის მიზანია, როგორც ავტორი წინასიტყვაობაში წერს, „იბერიულ-კავკასიურ ენათა ორი ოჯახის – ქართველურისა და ნახურის – ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევა ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით“. ამ მიზნის მისაღწევად ნაშრომის ავტორს აუცილებლად მიაჩნია „დასახელებულ ენათა ჯგუფებს შორის რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობების დადგენა“. მაშასადამე, თუ ენები მონათესავეა, მათ შორის ბგერათშესატყვისობა უნდა არსებობდეს, თავის მხრივ, ბგერათშესატყვისობა ურყევი საბუთია ენათა ნათესაობისა.

ცალკეული ჯგუფის ენათა შორის გენეტიკური ურთიერთმიმართებისადმი მიძღვნილი არაერთი ნაშრომი არსებობს კავკასიოლოგიაში. ამ მხრივ საკმაო სიღრმითაა დამუშავებული იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის თითქმის ოთხივე ჯგუფი, მაგრამ დღემდე ამ ჯგუფებს შორის ურთიერთდამოკიდებულებას, კერძოდ, ბგერათშესატყვისობებს, არავენ შეხებია. ბგერათშესატყვისობათა დადგენა, თუნდაც ორი ჯგუფის ენათა მასალაზე, უეჭველს ხდის ამ ენათა ნათესაობას. ორი ჯგუფის ამოსავალი ვითარების დადგენა, რა თქმა უნდა, გაადვილებს ბგერათშესატყვისობების დადგენას დანარჩენ ჯგუფებთან მიმართებითაც.

მ. ჩუხუა ნახურ და ქართველურ ენათა ცნობილი მკვლევარია. მისმა ნაშრომმა ინგუშური ენის კონსონანტიზმის შესახებ (საკ. დისერტაციის ავტორეფერატი რუსულ ენაზე) დიდი ინტერესი გამოიწვია ნახურ ენათა სპეციალისტებს შორის (დაიბეჭდა მოგვიანებით: მ. ჩუხუა, ინგუშური ენა. I. ფონეტიკა-ფონოლოგია. თბილისი, 2009). ამ ნაშრომში იგი ასკვნის, რომ ნახურ ენათა კონსონანტიზმი მარტივია, ამ მხრივ იგი ძალიან ახლოს დგას ქართულთან, ზოგადად ქართველურთან. თუ რა მდგომარეობა გვაქვს ქართველურში, ნათლად ჩანს მისსავე მონოგრაფიაში „ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი“ (თბილისი, 2003). ამავე ავტორის სხვა ნაშრომებში, რომლებიც ეძღვნება ნახურ და ქართველურ

ენათა ფონეტიკას, მორფოლოგიას, ლექსიკას... ახალი დებულებების დასასაბუთებლად არგუმენტები მოხმობილია დაღესტნურ, აფხაზურ-ადიღურ ენათა არეალებიდანაც.

მოკლედ, იმ დიდი მიზნის განსახორციელებლად, რომელსაც ქართველურ და ნახურ ენებში ბგერათშესატყვისობათა სისტემა ჰქვია, საფუძველი ჩაყრილი იყო – შესრულდა ის სამუშაო ცალკე ქართველურ, ცალკე ნახურ ენებში, რომელიც კვლევის შემდგომი საფეხურის დასაძლევად აუცილებელი იყო; მაშასადამე, სარეცენზიო ნაშრომი წარმოადგენს ხანგრძლივი ფიქრისა და დაუღალავი გარჯის ნაყოფს, მის ავტორს გაწეული აქვს, შეიძლება ითქვას, ტიტანური შრომა.

საკითხის შესწავლის მოკლე ისტორია წარმოდგენილია ცალკე პარაგრაფად. ნათქვამია, რომ ა. მეიე სკეპტიკურად უყურებდა კავკასიურ ენებს შორის რეგულარულ-კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობათა გამოვლენის შესაძლებლობას. კავკასიურ ენათა შესწავლის იმდროინდელი მდგომარეობა, შეიძლება ითქვას, იძლეოდა ერთგვარი სკეპტიციზმის საფუძველს, მაგრამ მას შემდეგ ბევრი რამ გაკეთდა, ამ ენათა შესწავლის დღევანდელი დონე სწორედაც რომ საპირისპირო მოსახრების გამოთქმის საშუალებას იძლევა. ნ. ტრუბეცკოი მხოლოდ მაშინ მიიჩნევდა ენათა ნათესაობას დამტკიცებულად, როცა დამუშავებული იქნებოდა შედარებითი გრამატიკა და შედარებითი ლექსიკონი. იგი არ უარყოფდა ჩრდილოკავკასიურ ენათა ნათესაობას, თუმცა არ გვქონდა ამ ენათა არც შედარებითი გრამატიკა და არც შედარებითი ლექსიკონი.

ავტორის აზრით, სამართლიანი იყო ის მოთხოვნა, რომელსაც ნ. ტრუბეცკოი უყენებდა კავკასიურ ენათმეცნიერებას – უნდა დამუშავდეს შედარებითი ფონეტიკა და შედარებითი ლექსიკონი.

მომდევნო პარაგრაფში მოცემულია მსჯელობა პრობლემის არსსა და მეთოდოლოგიაზე, ნაშრ4ომის მიზანზე, რომელიც ქართველური და ნახური ენების გენეზისური მიმართების დადგენაში მდგომარეობს. ამ მიზნის მისაღწევად შესრულდა წინასწარი სამუშაო – მხედველობაში გვაქვს “ქართველურ და ნახურ ენათა შედარებითი ლექსიკონი”, რომელიც ნაშრომს აქვს დართული. ლექსიკონი მოიცავს ათას ერთეულზე მეტ საერთო წარმომავლობის ფუძეს ამ ენებში. ეს არის, შეიძლება ითქვას, ამ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, სადაც რეკონსტრუქციის საფუძველზე აღდგენილია საერთო-ქართველური და საერთო-ნახური არქეტიპები.

შედარება რომ სწორად წარიმართოს, ავტორის განცხადებით, აუცილებელია ახლებური მიდგომის შემოტანა, რაც უკავშირდება ე. წ. მებრუნებული წყობის ძირ-ფუძეთა არსებობას შასადარებელ ენებში. მხედველობაშია იმ რიგის ფუძეები, როგორცაა: ს.-ქართველური ***წეედ-** “წვეთი, ცვარი” და ს. ნახური ***დარწ-** “წვიმა”... რა მიმართებაა ამ ფუძეებს შორის? აქ გვაქვს თანხოვანთა მებრუნებული წყობა, საურთიერთო მეტათეზისი, რომლის ნიმუშები ქართულშიც ვლინდება: შდრ.: **ჟინი – ნიჟი** (თუშ.), **სილა – ლისა** (რაჭ.)...

ნაშრომის ავტორს მიაჩნია, რომ ქართულში გამოვლენილი საურთიერთო მეტათეზისის რეალურობა ახალ პერსპექტივებს სახავეს ეტიმოლოგიური კვლევის საქმეში, რომ არა საირთიერთო მეტათეზისის აღნიშნული ტიპის არსებობა, გაუგებარი დარჩებოდა, თუ რატომ გვაქვს ქართული **გრძილ**- “ღრძილი” ფუძის შესატყვისად **ზანურში ჯიღილ** - ი (<*გირჯილ-ი)...

მომდევნო პარაგრაფში, ზემოთ მოცემული მსჯელობის შემდეგ, ნაშრომის ავტორი იძლევა საერთო-ქართველურ და საერთო-ნახურ ფუძეებს, რომლებიც სწორედ საურთიერთო მეტათეზისით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ასე, მაგალითად, ს.-ქართველური სონანტი **ჟ** ანლაუტში და იგივე სონანტი ს.-ნახურში აუსლაუტში. შდრ.: რეკონსტრუირებული

ს.-ქართვ. ფუძე ***ჟესკ**- “მნათობი, ცეცხლი” (ქართ. ვასკულ-ავი და ა. შ.) და ასეთივე ს.-ნახური ფუძე ***სკიჟ** “ნაპერწკალი”.

პირიქით, ს.-ქართველური აუსლაუტისეული ფონემა ს.-ნახურში ანლაუტშია, მაგ., იგივე სონანტი ს.-ქართველური ***ჟიჟ** “ბორკილი” და ს.-ნახური ***ჟირს** “სადავე”... ანალოგიური წყობა – ბგერათშენაცვლება ჩვეულებრივია ბაგისმიერებშიც, ს.-ქართველური ანლაუტის ბგერა ს.-ნახურში აუსლაუტშია საძიებელი და, პირიქით. საილუსტრაციოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ. შდრ.: ს.-ქართვ. ***ქჟაბ**- “ქვაბი” და ს.-ნახური ***ბუქ** “თიხის პატარა ქოთან”...

ანალოგიურად არის განხილული დენტალთა, უკანაენისმიერთა, ფარინგალური **ჟ**-ს საურთიერთო მეტათეზისი აღნიშნული ჯგუფების შემცველ ფუძეებში. მოხმობილია სათანადო საილუსტრაციო მაგალითები.

ნაშრომის I ნაწილში მოცემულია ვოკალური სისტემის ანალიზი. განხილულია შემდეგი საკითხები:

1. ქართველური და ნახური ენების ხმოვანთა სისტემის ამოსავალი ტიპებისათვის;
2. ამოსავალი **ა** ხმოვნის შესატყვისობანი;
3. ამოსავალი **ე** ხმოვნის შესატყვისობანი;
4. ამოსავალი **ი** ხმოვნის შესატყვისობანი;
5. ამოსავალი **ო** ხმოვნის შესატყვისობანი;
6. ამოსავალი **უ** ხმოვნის შესატყვისობანი;
7. ხმოვანთა ამოსავალი სისტემის ცვალებებისათვის;
8. ზმნური აბლაუტის ერთგვაროვანი ტიპისათვის საერთო-ქართველურსა და საერთო-ნახურში.

აღნიშნულია, რომ საერთო-ქართველურ ფუძე-ენაში მხოლოდ ის ხუთი მარტივი ხმოვანი იყო, რაც თანამედროვე ქართულშია, ხმოვანთა სისტემა შემდგომში გართულდა სვანურში, **ღ** ხმოვაოვანი განდა მეგრულში. აუხსნელი ხმოვანთკომპლექსები ვლინდება ორ შემთხვევაში (***ხიარ**- “მხიარული”, ***ზიარ**- “ზიარება”); მოცემულია სქემა, რა ხმოვნები

იყო ს.-ქართველურში და რა გვაქვს ცალ-ცალკე ქართულში, მეგრულში, სვანურში.

ს.-ნახური ფუძე ენის ვოკალიზში უკეთ არის შემონახული წოვა-თუშურში, სადც იგივე ხუთი მარტივი ხმოვანია, ისტორიულ-შედარებითი ანალიზით, შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენებით დგინდება. ამ სისტემის ოდნავ გართულებული ვარიანტია ინგუშურში; ჩენური ხმოვანთა მრავალრიცხოვნობით გამოირჩევა, გამოიყოფა დიფთონგებიც, და მაიც, ჩენურშიც იგივე ხუთი მარტივი ხმოვანია სავარაუდებელი (შდრ., დ. იმნაიშვილი საერთო ნახურისათვის გამოყოფდა ა, ა, ი, უ ხმოვნებს). ნახურშიც გამორიცხული იყო ხმოვანთკომპლექსები მორფემის ფარგლებში, ორივე ფუძე-ენაში ამ ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალი იყო. აქვე მოცემულია სათანადო სქემა ამოსავალი ვითარების ჩვენება.

ორივე ფუძე-ენის ხმოვანთა სისტემის განხილვას, ბუნებრივია, მოსდევს მსჯელობა ხმოვანთა შესატყვისობების შესახებ ქართველურსა და ნახურ ენებში. მაგალითად, ამოსავალი *ა:

ს.-ქართველური	ს.-ნახური
	ა (შდრ.: *ბაწ- “ბაწარი – *ჭაბ- “თოკი”...)
	ო (შდრ.: *ტაღ- “კაუი” – *ტოღ- “ქვა”...)
ა	ე (შდრ.: *კანბ- “მატყელი” – *კეჯ- “ერთგვარი მატყელი”...)
“თირკმელი”...)	ი (შდრ.: *ძაღ- “ნაწლაგი” – *ჯინ-

ამოსავალ *ე ხმოვანს ს.-ქართველურში შეესატყვისება ე, ხოლო ს.-ნახურში – ე, ა (ო), ი;

ამოსავალ *ი ხმოვანს – ს.-ქართველურში – *ი, ს.-ნახურში – ი (უ), ე ა;

ამოსავალ ო ხმოვანს – ს.-ქართველურში – ო, ს.-ნახურში – ო (ა), უ;

ამოსავალ უ ხმოვანს – ს.-ქართველურში – უ, ს.-ნახურში – უ, ო (ა).

თითოეულ ამ დებულებას ერთვის მრავალრიცხოვანი საილუსტრაციო მასალა.

ბოლოს მოცემულია დასკვნები. საყურადღებოა, რომ ზმნათა ნაწილში ფუძისეული ხმოვნის ცვლით (აბლაუტით) ნახურში იწარმოება ასპექტის კატეგორია. აქედან გამომდინარე, ქართულში ე. წ. ფუძედრეკადი ზმნური ფორმებიც სწორედ ასპექტურად უნდა ყოფილიყო დაპირისპირებული, ნათესაობა ამ ენებში ასპექტური აბლაუტის მიხედვითაც ვლინდება, ასკვნის ავტორი. მართლაც, საინტერესო პარალელია. მოხმობილია ამ რიგის ზმნური ფუძეები.

ნათელია, რომ ვოკალური სისტემის (და ძირითადად კონსონანტური სისტემისაც, იხ. ქვემოთ) ამოსავალი ვითარება, ნაშრომის მიხედვით, საფუძვლით ემთხვევა ს.-ქართველურს, ხოლო რეფლექსები, თანაც საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, ამ სისტემამ მოგვცა საერთო-ნახურ ფუძე-ენაში. ისმის კითხვა: რამ განაპირობა ამოსავალი ვითარების უცვლელობა ს.-

ქართველურში? არის თუ არა იდენტური ბგერათშესატყვისობა შესატყვისობა ჩვეულებრივი, ტრადიციული გაგებით?

ნაშრომის II თავი ეძღვნება კონსონანტურ სისტემას ს.-ქართველურსა და ს.-ნახურში. აღდგენილ კონსონანტურ სისტემაში გამოყოფილია თანხმოვანთა ოთხი ჯგუფი: ხშულები, ნაპრალღვნები (ფრიკატივები), სონორები, სონანტები. ცალკეა მოცემული ს.-ქართველური ენობრივი ერთობის ხანის კონსონანტური სისტემა და ცალკე – ს.-ნახურისა.

ქართველურში თანამედროვე ქართულისაგან განსხვავებული ფონემებია **ღ** (ვ-ს მჟღერი ვარიანტი, ფარინგალური სპირანტები **ჭ** და **ჭ** (და, რა თქმა უნდა, **ღ** და **ჭ**). საერთო-ნახურში ამ ფონემებს ემატება **ღა**, **თა**, **ტა** და ლატერალი **ღ** (მეორეული).

კონსონანტურ სისტემაში, პირველ რიგში, განხილულია სონორი ბგერები. ს.-ქართველური და ს.-ნახური ენობრივი ერთობის დონეზე, ავტორის აზრით, არ დასტურდება **რ**, **ლ**, **მ**, **ნ** სონორთა მარცვლოვანი ვარიანტები. ცნობილია, რომ ასეთი ბგერების არსებობა ფუძე-ენაში დასაშვებად მიაჩნდათ (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). სონორთაგან ამოსავალი **ლ** ს.-ქართველურში თითქმის არ შეცვლილა, ს.-ნახურში კი რეფლექსები მოუცია **ღ**-ს, **რ**-ს, **ჭ**-ს, **მ**-ს, **ღ**-ს, **ნ**-ს, **ჭ**-ს სახით. მოხმობილია სათანადო მაგალითები.

მსჯელობა არის **რ** ვიბრანტზე. ორივე ჯგუფის ენებში იგი ანლაუტში არ ჩანს. დადგენილია **ლ**-ს რეფლექსები ს.-ნახურში, შესატყვისობები ს.-ქართველურში. ასევე ცალ-ცალკეა განხილული **მ**, **ნ** ფონემები თავიანთი ფონეტიკური ვარიანტები, არის მსჯელობა იმ ფონეტიკურ პროცესებზე, რომელთა გავლენით არის შეცვლილი სონორები საერთო-ნახურში.

ღ, **ჭ** ბგერები სონორებისაგან გამოყოფილია, ესენი, როგორც ნაშრომის ავტორი წერს, სონანტებია. სონორებთან შედარებით ამათ განსხვავებული ბუნება აქვთ (შდრ.: **ღ** ზანურში თანხმოვნის მომდევნოდ არ დასტურდება, იმავე პოზიციაში ჩვეულებრივია **ჭ**).

ნაშრომში დაწვრილებით არის განხილული **ღ**-ს ისტორია, ნათქვამია, რომ იგი საკვლევ ენებში იმთავითვე არსებობდა, ს.-ნახურში არ შეცვლილა, ხოლო ს.-ქართველურში, ზოგ შემთხვევაში, გადაბგერებულია **ს**-დ. შესატყვისობა **ს** : **ღ** (ს ს.-ქართველურში და **ღ** ს.-ნახურში) კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ეს ფონემა თანხმოვანია.

საანალიზო მასალის საფუძველზე დადგენილია ამოსავალი **ჭ** ფონემის რეფლექსები ფუძე-ენისათვის.

კომპლექსი **ჩ**, ნაშრომის ავტორისათვის, არის ორი დამოუკიდებელი ბგერის არითმეტიკული ჯამი, მაშასადამე, იგი არ არის ლაბიალიზებული თანხმოვანი, უარყოფილია ამოსავალ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა არსებობა თვით აფხაზურშიც. მიჩნეულია, რომ ასეთი თანხმოვნე-

ბი წარმოქმნილია ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ხარჯზე. ნახურში ასეთი კომპლექსების დელაბიალიზაცია მოხდა, მოცემულია ამ პროცესის ახსნის ცდა.

შემდეგი მსჯელობის საგანს ხშულები წარმოადგენენ. ორივე ჯგუფის ენებისათვის დამახასიათებელი იყო ხშულთა და აფრიკატთა სამეულბერივი სისტემის ექვსი რიგი (მე-ნ რიგშია **ფ, ზ, ყ**), სპირანტების მე-4 წყვილია **ჭ, ჭ**.

ანალიზის საგანი ჯერ წყვილბავისმიერი ბგერებია, შემდეგ: კბილისმიერები (რომელტაც ემატებათ შესაბამისი მაგარი ვარიანტები) და ა. შ. ცნობილია, რომ მაგარი თანხმოვნები ნახურში პოზიციურია, ანლაუტში არ დასტურდება. ნაშრომში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დღევანდელი ვითარება მეორეულია, ასეთი თანხმოვნები ფუძე-ენაში ანლაუტშიც უნდა ყოფილიყო და ა. შ.

აღნიშვნას იმსახურებს სამეულბერივი სისტემის ბოლო (მე-ნ) რიგის ფონემათა შესატყვისობები, სადაც საერთო-ქართველურ კმმმმ-ს საერთო-ნახურში შესატყვისება **ლ**, მომდინარე ***ღ**-საგან (მუდერი ფარინგალური ვარიანტი, **ვ**-ს მუდერი ვარიანტი). ასეთი ფონემა (და, მით უმეტეს, მისი რეფლექსი და საერთო-ქართველურთან შესატყვისობა) სპეციალურ ლიტერატურაში პირველად გახდა მსჯელობის საგანი.

ნაშრომის ბოლო თავში განხილულია თანხომანთა კომპლექსების შესატყვისობანი საერთო-ქართველურსა და საერთო-ნახურში. გამოვლენილია თანხმოვანთა კომპლექსების ყველა შესაძლო ვარიანტი თავიანთი რეფლექსებით, დამაჯერებლად ახსნილია ბგერათშესატყვისობანი და რეკონსტრუირებულია ამოსავალი ფორმები. ნიმუშად ერთ მაგალითს მოვიყვანო:

ს.-ქ. ***რწ**- “რწევა”, “ტრიალი” (ქართული: **რწ**-ებ-ა || **რწ**-ევ-ა., ზან. ო-**ნწ**-ე || ო-**ნწ**-ელ-ი “აკვანი, სარწევი”...) : ს.-ნ. ***ერწ** (ჩეჩნური დ-**ერზ**-უო, ინგ. დ-**ერძ**-არ, ბაცბ. დ-**ერწ**-არ || ჰე-**რწ**-არ “ტრიალი, ბრუნვა”)...

და კიდევ:

ს.-ქ. ***წყ**- “დაწყება” : ს.-ნ. **წყ**-ე || **წყ**-ა “ერთხელ” და ა. შ.

მ. ჩუხუას ნაშრომში, როგორც უკვე ითქვა, მოცემულია უნიკალური მასალა, რომელიც, ჩვენი აზრით, სავსებით დამაჯერებელს ხდის წარმოდგენილ ბგერათშესატყვისობებს საერთო-ქართველურსა და საერთო-ნახურში. ბგერათშესატყვისობების დადგენა ამ ორი ჯგუფის ენათა ფუძე-ენების დონეზე ნიშნავს საკვლევი ენების უდავო ნათესაობას, რომელიც, ჩვენი აზრით, უკვე მეცნიერულად არის დასაბუთებული.

რა თქმა უნდა, ნაშრომის ზოგი დეტალი მომავალში გადაისინჯება, ზოგ რამეს თვით ავტორიც შეცვლის, ახალიც ბევრი დაემატება. თუმცა ამთავითვე შეიძლება ითქვას, რომ მ. ჩუხუას სარეცენზიო ნაშრომი წარმოადგენს სერიოზულ გამოკვლევას, რაც ახალ ეტაპს ქმნის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის საქმეში.

Р. Парелидзе (Тбилиси)

М. Чухуа, Сравнительная грамматика картвельских и нахских языков. Тбилиси, 2008

Рецензия

Работа состоит из введения и трех частей, к которым прилагаются выводы и список использованной литературы. В книге 762 страницы. В монографию также входит картвельско-нахский этимологический словарь. Это первая попытка создания словаря такого рода.

Как отмечает автор во введении, "цель работы - определение взаимоотношений двух групп иберийско-кавказской семьи языков - картвельской и нахской - с историческо-генетической точки зрения". Для достижения этой цели автор монографии считает необходимым "установление регулярных и закономерных звукосоответствий между группами указанных языков". Таким образом, если языки родственные, между ними должны существовать звукосоответствия. С другой стороны, звукосоответствия являются бесспорным доказательством родства языков.

В кавказоведении существует ряд исследований, посвященных генетическому взаимоотношению языков отдельных групп. С этой точки зрения достаточно глубоко изучены почти все четыре группы иберийско-кавказских языков. Однако до сегодняшнего дня почти никто не касался вопроса взаимоотношений между этими группами, в частности, звукосоответствий. Установление звукосоответствий хотя бы на материале языков двух групп делает неоспоримым родство этих языков; реконструкция исходного положения двух групп естественно облегчает определение звукосоответствий в отношении остальных групп.

М. Чухуа является известным специалистом по нахским и картвельским языкам. Его монография относительно системы сонсонантизма ингушского языка («Ингушский язык». Фонетика – фонология. Тбилиси, 2009) вызвала большой интерес среди специалистов нахских языков. В этой работе на основании исследований автор делает вывод о простом характере системы консонантизма нахских языков. С этой точки зрения она сближается с грузинским и, вообще, с картвельскими. О положении в картвельских языках можно судить по его же монографии «Сравнительный словарь картвельских языков и диалектов» (Тбилиси, 2003), а также по другим работам этого же автора, посвященным фонетике, морфологии, лексике ... нахских и картвельских языков. Для доказательства новых положений М. Чухуа находит аргументы и в ареале дагестанских и абхазско-адыгских языков.

Для осуществления этой большой задачи, называемой системой звукосоответствий в картвельских и нахских языках, уже был заложен фундамент - была выполнена работа отдельно по картвельским, отдельно по нахским языкам, необходимая для преодоления следующей ступени исследования. Работа представляет итог длительных размышлений и неустанного труда. Автор, можно сказать, провел титаническую работу.

Краткая история изучения вопроса представлена отдельным параграфом. Говорится о том, что А. Мейе скептически относился к возможности выявления регулярных закономерных звукосоответствий между кавказскими языками. Состояние изучения кавказских языков в то время давало повод для скептицизма, но с тех пор было многое сделано, и сегодняшний уровень изучения этих языков дает возможность высказать противоположное мнение. Н. Трубецкой только в том случае считал доказанным родство языков, если были разработаны сравнительная грамматика и сравнительный словарь этих языков. Он не отрицал родства северокавказских языков, хотя в то время не имелось ни сравнительной грамматики, ни сравнительного словаря.

По мнению автора, справедливым было требование, предъявляемое Н. Трубецким кавказскому языкознанию - разработка сравнительной фонетики и сравнительного словаря.

В следующем параграфе ведется рассуждение относительно сути и методологии проблемы, о цели работы, заключающейся в установлении генетических отношений между картвельскими и нахскими языками. Для достижения этой цели была выполнена предварительная работа, имеется в виду «Картвельско-нахский сравнительный словарь», который в виде приложения добавлен к работе. Словарь содержит более 1000 единиц - корней общего происхождения. Это, можно сказать, этимологический словарь данных языков, в котором на основе реконструкции восстанавливаются общекартвельские и общенахские архетипы.

Для того, чтобы провести правильное сравнение, необходимо, по мнению автора, введение нового подхода, связанного с существованием в сравниваемых языках корневых основ т.н. обратного строя. Имеются в виду основы следующих рядов: общекартв. **çwed-* «капля» и общенах. **daɾç-* «дождь» ... Каково отношение между этими основами? Здесь налицо обратный строй согласных, обоюдная метатеза, образцы которой наблюдаются и в грузинском, ср.: *žini - niži* (туш.), *sila - lisa* (рач.) ... Автор монографии считает, что реальность выявленной в грузинском обоюдной метатезы намечает новые перспективы в деле этимологического исследования. Если бы не существовало указанного типа обоюдной метатезы, непонятно было бы соответствие груз. основе *grzil-* «десна» в занском *žirgil-I* (**giržil-i*)...

В следующем параграфе вслед за вышеприведенным рассуждением автор работы приводит общекартвельские и общенахские основы, отличающиеся друг от друга обоюдной метатезой. Так, например, общекартв. сонант *w* в анлауте и тот же сонант общенах. в ауслауте, ср.: реконст. общекартв. основа **wesq-*

«светило, огонь» (груз. *vasḵ-ul-av-i* и т.д.) и аналогичная общенах. основа *s-ḵ-i-w- «искра» ...

Наоборот, общекартв. ауслатная фонема в общенах. стоит в анлауте, например, тот же сонант общекартв. *qiw- «оковы» и общенах. *wiḡx- «поводья» ... Аналогичный строй - перестановка звуков - обычное явление в губных согласных. Общекартвельский звук в анлауте в общенахском следует искать в ауслате, и наоборот. Для иллюстрации приведем пример, ср.: общекартв. *kwab- «кастрюля» и общенах. *buk- «маленький глиняный горшок» ... Аналогичным образом рассматривается обоюдная метатеза дентальных, заднеязычных согласных и фарингального q в основах указанных групп. Приводится соответствующий иллюстративный материал.

В первой части работы дается анализ системы вокализма. Рассмотрены следующие вопросы:

1. К вопросу об исходных типах системы гласных в картвельских и нахских языках.
 2. Соответствия исходного гласного а.
 3. Соответствия исходного гласного е.
 4. Соответствия исходного гласного і.
 5. Соответствия исходного гласного о.
 6. Соответствия исходного гласного и.
 7. К вопросу изменения исходной системы гласных.
 8. К вопросу об особом типе глагольного аблаута в общекартвельском и общенахском.

Отмечается, что в общекартвельском языке-основе наличествовали только те пять простых гласных, которые имеются в современном грузинском языке. Впоследствии система гласных осложнилась в сванском, гласный ɣ появился в мегрельском. Непонятные звуковые комплексы выявляются в двух случаях (*xiaḡ- «веселый», *ziaḡ- «причастие»). Приводится схема гласных в общекартвельском, в современном грузинском, мегрельском, сванском.

Вокализм общенахского языка-основы лучше всего сохранился в цова-тушинском, где встречаем те же пять простых гласных, что подтверждается сравнительно-историческим анализом, с использованием метода внутренней реконструкции. Немного усложненный вариант этой системы находим в ингушском; чеченский характеризуется многочисленностью гласных, здесь выделяются дифтонги и все же в чеченском также следует предполагать те же пять простых гласных (ср., Д. Имнаишвили в общенахском выделял гласные а, ā, і, и). В нахском также исключались звуковык комплексы в пределах морфемы, в обоих языках-основах дистрибуция этих гласных была свободная. Здесь же приводится соответствующая схема для демонстрирования исходного положения.

Вслед за анализом системы гласных обоих языков-основ, естественно, следует рассуждение о звукосоответствиях гласных картвельских и нахских языков. Например, исходный гласный *а:

	общекартв.	общенах.
		а (ср. *baç- «бечева» - *čab- «веревка» ...)
а		о (ср. *ʔal- «кремень» - *ʔol «камень» ...)
		е (ср. *qanʒ- «шерсть» - *qež- «своеобразная шерсть» ...)
		і (ср. *zal- «кишка» - *žil- «почка» ...)

Исходному гласному *е в общекартвельском соответствует е, а в общенахском – е, а (о), і; исходному гласному *і - в общегрузинском *і, в общенахском: і (у), е, а; исходному гласному *о - в общекартв. *о, в общенах.: о (а), и; исходному гласному *и - в общекартв. и, в общенах.: и, о (а).

Каждое их этих положений сопровождается многочисленным иллюстративным материалом.

В конце приводятся выводы. Следует принять во внимание то, что заменой корневого глагольного гласного (аблаута) в нахском образуется категория аспекта. Исходя из этого и в грузинском т.н. глагольные аблаутные основы должны были противопоставляться по аспекту. Родство между этими языками, как заключает автор, проявляется и на основе аспектного аблаута. Действительно, интересная параллель. Приводятся глагольные основы этого ряда.

Очевидно, что исходное положение системы вокализма (и в основном консонантизма, см. ниже), учитывая данные, приведенные в работе, полностью совпадают с общекартвельским, а рефлексy, довольно многообразные, исходя из этой системы, получены в общенахском языке-основе. Возникает вопрос: **чем обусловлена неизменность исходного состояния в общекартвельском? Идентичны ли звукосоответствия в традиционном понимании соответствий?**

Вторая часть монографии посвящена системе консонантизма в общекартвельском и общенахском языках. В восстановленной системе консонантов выделяются четыре группы: смычные, щелевые (фрикативные), сонорные, сонанты. Отдельно приводится консонантная система периода общекартвельской языковой общности и отдельно - общенахской.

В общекартвельском в отличие от современного грузинского имеются фонемы ɣ (звонкий вариант q), фарингальный спирант ʕ и h₃ (и конечно же j и w). В общенахском к этим фонемам добавляются твердый d^h, t^h, ʈ^h и латерал l̥ (вторичного образования).

В системе консонантов в первую очередь рассматриваются сонорные звуки на уровне общекартвельского и общенахского языкового единства. По мнению автора не засвидетельствованы слоговые варианты сонорных r, l, m, n. Известно, что наличие таких звуков в языке-основе считалось допустимым (Гамкрелидзе, Мачавариани). Исходный l из ряда сонорных в общекартвельском

почти не изменился, а в общенахском дал рефлексy j, r, w, m, d, n, h. Приводится соответствующий материал.

Высказывается точка зрения относительно вибрантаg. В языках обеих групп он не встречается в анлауте. Установлены рефлексy исходного l в общенахском, соответствия в общегрузинском. Также по отдельности анализируются фонемы m, n и их фонетические варианты. Приводится точка зрения относительно тех фонетических процессов, под влиянием которых произошло изменение сонорных в общенахском.

Звуки j, w выделены из ряда сонорных. Они, как считает автор монографии, являются сонантами. По сравнению с сонорными они имеют различную природу (ср.: j в занском после согласного не засвидетельствован, а в той же позиции обычно встречается w || v).

В работе подробно анализируется история фонемы j. Говорится, что она в исследуемых языках существовала исконно, в общенахском не изменилась, а в общекартвельском в некоторых случаях переозвучена в s. Соответствие s : j (s в общекартвельском и j в общенахском) еще раз подтверждает, что эта фонема является согласной.

На основе проанализированного материала установлены рефлексy исходной фонемы w в обоих языках-основах.

Комплекс Sw для автора монографии является арифметической суммой двух независимых звуков. Следовательно он не является лабиализованным согласным, исключается существование исходных лабиализованных согласных и в абхазском. Считается, что такие согласные образованы за счет лабиализованных комплексов. В нахском произошла делабиализация таких комплексов. Делается попытка объяснения этого процесса.

Объектом дальнейшего исследования являются смычные. Для языков обеих групп были характерны шесть рядов троичной системы смычных и аффрикат (в шестом ряду: q, q, q), четвертая пара спирантов ʃ, h_ə).

Объектом анализа сначала являются губно-губные звуки, а затем – зубные (к которым добавляются соответствующие твердые варианты) и т.д. Известно, что твердые согласные в нахском позиционно обусловлены, не встречаются в анлауте. В работе высказывается точка зрения относительно вторичного характера современного состояния. Такие согласные должны были присутствовать и в анлауте языка-основы и т.д.

Следует отметить фонематические соответствия последнего (шестого) ряда троичной системы, где общекартв. kw || qw в общенах. соответствует l , образованная из *q (звонкая фарингальная аффриката, звонкий вариант q). Такая фонема (и тем более ее рефлекс и соответствие с общекартв.) впервые стала объектом научного исследования.

В заключительной главе анализируются соответствия комплексов согласных в общекартвельском и общенахском. Выявлены все возможные варианты звукокомплексов со своими рефлексами, убедительно разъясняются звукосоответствия и реконструированы исходные формы. Приведем один пример:

общекартв. *гҕ- «качание, кружение» (груз. гҕ-eb-a || гҕ-ev-a..., зан. о-нҕ-е || о-нҕ-el-i «колыбель, качалка»...) : общенах. *егҕ (чеч. d-jerz-wo, инг. d-jerz-ar, бацб. d-егҕ-ar || h₃-егҕ-ar «кружение, вращение») ...

И еще:

общекартв. *сҕ- «начало» : общенах. сҕ-е || сҕ-а «однажды» и т.д.

В конце подводятся итоги результатов исследования.

В монографии М.Чухуа, как уже отмечалось выше, приводится уникальный материал, который, по нашему мнению, делает вполне убедительным установление представленных звукосоответствий в общекартвельском и общенахском. Установление звукосоответствий на уровне языков-основ этих двух языковых групп означает бесспорное родство этих языков, которое, по нашему мнению, уже научно документировано.

Само собой разумеется, что некоторые детали монографии в будущем будут пересмотрены, кое-что автор сам изменит, много нового будет добавлено, однако уже сейчас можно сказать, что рецензируемая монография М.Чухуа является серьезным исследованием и возводит изучение иберийско-кавказских языков на новый этап.

R. Pareulidze (Tbilisi)

M. Chukhua’s “Comparative Grammar of the Iberian-Ichkerian Languages”, Tbilisi, 2008

Review (Summary)

The work consists of an introduction and three parts. Conclusive arguments and literature are added.

An introduction represents the history of studying the issue. It is mentioned that A. Meillet sceptically considered the manifesting possibilities of regular-natural sound-correspondences among the Caucasian languages. The present situation of studying the Iberian-Caucasian languages gives possibility to arise opposite viewpoint. N. Trubetskoj considered the kinship of languages to be confirmed then when a comparative grammar and comparative vocabulary would be carried out. He did not deny the kinship of the North-Caucasian languages, though there was not either comparative grammar or comparative vocabulary of these languages.

An introduction discusses the essence and methodology of the problem, the goal of the work that implies establishing of genesis, relation of the Kartvelian and Nakh languages. To achieve this goal first of all the Kartvelian-Nakh comparative was carried out. The dictionary discusses more than 1000 stems of common origin. Actually, it is an etymological dictionary of these languages where Common-Kartvelian and Common-Nakh archetypes are reconstructed.

In order to carry out the research correctly it is essential to bring a new approaching that is connected with so called the existence of roots and stems of converse structure in the languages under compare (cf.: Common Kartvelian **c-vwt* – ‘a drop, ‘dew’) and Common Nakh **dahc* – ‘rain’...). Revealing the models of converse structure (of communicative metathesis) in Georgian has outlined new perspectives in researching the Iberian-Caucasian languages. According to the author’s view just communicative metathesis differs Common-Kartvelian and Common-Nakh stems from each other. Illustrative materials on this viewpoint are lots in the work.

I part of the work gives an analysis of vocal system of the languages under compare. It is mentioned that in Common-Kartvelian parent-language only those five simple vowels occurred which are in modern Georgian. A vowel system was then complicated in Svan, in Megrelian **2** vowel appeared. A scheme is given that shows those vowels existed in Common-Kartvelian and the ones which exist separately in each language.

Vocalism of Common-Nakh parent-language is better preserved in Tsova-Tushian where there are the same five simple vowels like in Georgian. This fact is supported by historical-comparative analysis using the method of inner reconstruction.

Discussion on vowels’ correspondences in Kartvelian and Nakh is followed after discussing a vowel system of both parent-languages.

An initial situation of a vocal system completely coincides with of Common-Kartvelian and this system gave reflexes in Common-Nakh language. A question arises: What conditioned unchanging of an initial situation in Common-Kartvelian? Is an identical sound-correspondence under the traditional understanding or not?

II part of the work discusses a consonant system in Common-Kartvelian and in Common-Nakh. Four groups of consonants are distinguished in reconstructed consonant system: plosives, fricatives, resonant, sonants. A consonant system of the period of Common-Kartvelian language unity and in Common-Nakh is given separately. Similarity and difference in a parent language of the group under compare is given as well.

The last chapter of the work discusses the correspondences of consonants’ complexes in Common-Kartvelian and Common-Nakh. Initial forms are reconstructed.

M. Chukhua’s work gives an unique material that I believe makes the represented sound-correspondences in Common-Kartvelian and in Common-Nakh trustworthy by what the **kinship of the mentioned languages is scientifically confirmed.**

Of course some details of the work will be discussed in future, some will be changed by the author, much new will be added. Although M. Chukhua’s work is a serious research that is a new stage in studying the Iberian-Caucasian languages.

ისტორია

History

История

ე. ავალიანი (თბილისი)

**„კავკასიური ძიებანი“: ბრიტანელი მეცნიერის მიერ
კავკასიური სასაზღვრო მიწის ისტორიული მიმოხილვა ***

კავკასიური ძველი ცივილიზაციის საწყისებით ბევრი უცხოელი, ევროპელი მეცნიერი მოხიბლულა, მაგრამ საბჭოთა სისტემისა და მმართველობის პირობებში შეუძლებელი ხდებოდა ფართო საზოგადოებისათვის ამ ცივილიზაციის უკეთ გაცნობა. იმ ხანის მეცნიერული წრეებისათვის ეს მიწები სამყაროს შეუსწავლელ სივრცეებად აღიქმებოდნენ. ეს რეგიონები, რომლებიც ძველი ცივილიზაციების გზასაყარზე მდებარეობდნენ, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდნენ მე-19 საუკუნიდან და ადმინისტრაციულად იმართებოდნენ შორეული რუსეთის პოლიტიკური ცენტრიდან. კავკასიის რეგიონები, როგორც კოლონიური მიწები, ისე შედიოდნენ რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში; მოგვიანებით ამ ნომინალური სახელმწიფო ერთეულების პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრება რუსეთის მიერ იყო წარმართული და რუსეთის პოლიტიკაზე იყო ორიენტირებული. ამ ჩაკეტილი პოლიტიკური რეჟიმის პირობებში ბრიტანელი მეცნიერები დაჟინებით ცდილობდნენ, რომ შეესწავლათ კავკასიური ცივილიზაცია ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს, და ეს ინტერესი არ განელეებულა მოგვიანებით XX საუკუნის პირველ ნახევარში.

კავკასიური ცივილიზაციის მეცნიერულ შესწავლაში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის უილიამ ედვარდ დევიდ ალენს (იგი დაიბადა 1901 წლის 6 იანვარს და გარდაიცვალა 1973 წელს). ალენი ირლანდიაში დაბადებული ინგლისელი იყო და იმ მეცნიერთა ნაწილს განეკუთვნებოდა, რომლებიც დაინტერესებული იყვნენ კავკასიური და მახლობელი აღმოსავლური კულტურების კვლევებით.

ალენის მშობლები იყვნენ უილიამ, დევიდ ალენი და სარა კოლეტ პინი. მან განათლება მიიღო იტონის კოლეჯში, ბერკშირში (ინგლისი). იგი იყო პარლამენტის წევრი დასავლეთ ბელფასტიდან 1929-1931 წლებში. ალენი სამჯერ იყო დაქორწინებული და მისი ბოლო ქორწი-

* იბეჭდება უცვლელად

ნება შედგა ნატალია მაქსიმეს ასულ კოსოვსკაიასთან, რომელიც რუსი წარმომავლობის მაღალი წრის ქალი იყო.

ალენს საინტერესო და ამავე დროს თავგადასავლებით აღსავსე ბიოგრაფია ჰქონდა: ის იყო საგარეო საქმეთა ოფიცერი, პოლიტიკოსი და მსხვილი ბიზნესის მფლობელი, თუმცა, ამავე დროს, მან სახელი გაითქვა როგორც სამხრეთ კავკასიის მკვლევარმა-ისტორიკოსმა. ალენს ახლო მეგობრობა აკავშირებდა სერ ოსვალდ მოსელეისთან, ამ უკანასკნელმა კი, 1937 წელს დააარსა ახალი პარტია-ბრიტანელი ნაციონალისტებისა. იმხანად ალენი მოხიბლული იყო ფაშისტური იდეებით. ალენი თავისი ქმედებებით ერთგვარ ეჭვებს აღუძრავდა საზოგადოებას, კერძოდ, თვლიდნენ, რომ იგი ფარულად ეხმარებოდა მეგობარს ფაშისტურ საქმიანობაში. ალენი იყო ავტორი სკანდალური სტატიისა სახელწოდებით- “ლუციფერის წერილები”, სადაც ის საჯაროდ გამოხატავდა საკუთარ კეთილგანწყობას ფაშისტური იდეოლოგიისადმი. მას საიდუმლო აგენტადაც მიიჩნევდნენ, თუმცა მოგვიანებით აღმოჩნდა, რომ ეს ვარაუდი სინამდვილეს არ შეესაბამებოდა. მეორე მსოფლიო ომის დაწყების წინ ალენი ბევრს მოგზაურობდა, შეისწავლიდა კავკასიისა და ანატოლიის ხალხების ისტორიასა და კულტურას. 1935-1937 წლებში ალენი იყო ქართული ისტორიული საზოგადოების დაარსების ერთ-ერთი აქტიური ორგანიზატორი. 1937 წელს ოლივერ უორდროპთან ერთად მან საფუძველი ჩაუყარა ქართულ ისტორიულ საზოგადოებას და დაიწყო გამოცემა ამავე საზოგადოების ჟურნალისა სახელწოდებით “გეორგია”, რომელიც ქართველოლოგიურ კვლევებზე იყო ორიენტირებული. პაულ მურატოვთან თანაავტორობით ალენმა გამოსცა წიგნი “კავკასიის ბრძოლის ველი”, რომელიც გამოქვეყნდა 1953 წელს. ბრიტანულმა სამეცნიერო წრეებმა მაღალი შეფასება მისცეს ალენის კვლევით საქმიანობას და იგი აირჩიეს ბრიტანული ანტიკვარული საზოგადოების საპატიო წევრად. ალენის მეგობარი და თანამოაზრე ოლივერ უორდროპი ბრიტანელი მეცნიერი იყო, ქართველოლოგი. მან, როგორც ბრიტანელმა დიპლომატმა, საქართველოში გაატარა რამდენიმე წელიწადი და იმ პერიოდიდან მოყოლებული, იკვლევდა ქართულ მდიდარ კულტურულ მემკვიდრეობას. ეს მეცნიერები სამართლიანად არიან მიჩნეულნი ქართველოლოგიური კვლევების პიონერებად.

ჩვენ მიზნად დავისახეთ, გავგეგოთ ბინა ერთგვარი შეფასება/ანალიზი ალენის სამეცნიერო მოხსენებისათვის, რომლითაც იგი 1942 წელს წარდგა ბრიტანული ანტიკვარული საზოგადოების ერთ-ერთ სხდომაზე. ეს მოხსენება, ამასთანავე, იწვევს დიდ ინტერესს თანამედროვე საზოგადოებაში, რამდენადაც მისი ავტორი ბრიტანელი

თვითმხილველია 50-იანი წლების კავკასიისა. ალენის მოხსენების სათაური იყო “კავკასიური სასაზღვრო მიწა”. იმ დროისათვის ეს იყო ძალიან შთამბეჭდავი მოხსენება კავკასიურ სამყაროზე, ცივილიზაციაზე, როგორც ეს თავად ალენმა აღნიშნა თავის წინათქმაში, რომლის კვლევისა და უკავშირდება ცნობილი ბრიტანელი მეცნიერების სახელები; ეს მეცნიერები არიან: დუგლას ფრეშფილდი, თავისი კლასიკური თხზულებით “კავკასიური კვლევები”, ლორდი ბრაისი და პ. ლინჩი, რომლებიც იკვლევდნენ არარატის ზეგანსა და არმენიის მაღალმთიანეთს. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ჯონ ბადელეის კავკასიური პრობლემატიკის კვლევები, იმდროისათვის მას უკვე დასრულებული ჰქონდა ორტომეული დადგენილება და ცენტრალურ კავკასიაზე.

უილიამ ალენმა თავის მოხსენებაში ყურადღება გაამახვილა შემდეგ პრობლემებზე:

1) გეოგრაფიულ-ტერიტორიული განფენილობა და სატრანზიტო კომუნიკაციები ცენტრალურ აზიასთან და სხვა რეგიონებთან;

2) კავკასიის მიმოხილვითი ისტორია, უძველესი პერიოდიდან თანამედროვე ხანამდე;

3) ეთნიკური იდენტობის საკითხები: აქვე ეხებოდა კავკასიური რასის პრობლემებს მახლობელ აღმოსავლეთში;

4) კავკასიური საკომუნიკაციო საშუალებების მნიშვნელობის საკითხი თანამედროვე საზოგადოებისთვის;

ალენის აზრით, კავკასია იყო სასაზღვრო მიწა მახლობელ აღმოსავლეთთან კავშირში: ეს იყო ფართო რეგიონი, სადაც აზიური კულტურები ხვდებოდნენ კავკასიურ კულტურებსა და ურთიერთკვეთდნენ. ალენი აღწერს კავკასიის გეოგრაფიულ ზონებს და დასძენს, რომ: “წარსულში მახლობელი აღმოსავლეთიდან ირანული და ისლამური კულტურები ზეგავლენას ახდენდნენ ადგილობრივ კულტურაზე, ჯარებით იყო ავსებული ცენტრალური აზია”; მეორეს მხრივ კი, ჩრდილოეთ აზიური ელემენტები, თურქული, მონგოლური და რუსული შემოიჭრნენ რეგიონში, გადალახეს რა კავკასიის მთების ბუნებრივი დაბრკოლება და კოპეტ-დადი დასავლეთში, და აგრეთვე, კასპიის ზღვა, აღმოსავლეთში. ალენის მიერ კავკასიური სამყაროს საფუძვლიანი შესწავლა დიდ გაკვირვებას იწვევს. ის შესანიშნავად იცნობს კავკასიის გეოგრაფიას, კლიმატური ზონების მიხედვით აჯგუფებს რეგიონებს და ცალ-ცალკე განიხილავს ამ ზონებს. მისი კვლევის ერთი ნაწილი უკავშირდება ტრანსკავკასიის სატრანზიტო კომუნიკაციების შესწავლის თემას. ის გამოყოფს სამ მთავარ მაგისტრალს, რომლებიც ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ გადიოდნენ. ალენი აღწერს მათ, ესენია: პირველი, შავი ზღვის

სანაპირო ზოლზე გამავალი გზა, რომელიც იმდროისათვის უკვე აღარ გამოიყენებოდა, რადგანაც ტრასა და რკინიგზა, რომლებიც რუსებმა გაიყვანეს, აკავშირებდა ნოვოროსისის ქუთაისთან. მეორე და მთავარი არტერიული გზა იყო “საქართველოს სამხედრო გზა”, რომელიც ვლადიკავკაზის რეგიონს (ჩრდილოეთი კავკასია) აკავშირებდა თბილისთან. მესამე მაგისტრალი კასპიიდან მიუყვებოდა ქვიშიან სანაპირო ზოლს, უკავშირებდა რა ზღვას მაღალმთიან დაღესტანს. შენიშვნების ნაწილში აღენი იყენებს და აზუსტებს გარკვეულ გეოგრაფიულ ტერმინებს, ეყრდნობა რა ჯონ ბადელეის ცნობილ ნაშრომს “კავკასიის მყარი ფლამანები.”

აღენის მოხსენების ისტორიული ნაწილი იწყება ძველი ისტორიის პერიოდების განხილვით; ის ერთგვარ ვარაუდს გამოთქვამს იმ შესაძლო კულტურული კავშირების შესახებ, რომლებიც უნდა ჰქონოდა ძველ კავკასიას, ანუ ტრანსკასპიურ რეგიონს, შუმერულ და ინდურ ცივილიზაციებს. ეს ვარაუდი ერთგვარ ყურადღებას იმსახურებს და გათვალისწინებული უნდა იყოს განსაკუთრებით ტრანსკასპიურ რეგიონთან მიმართებაში. აღენი ეხება მინოსური თალასოკრატიის საკითხს შავი ზღვის კონტექსტში და ვარაუდობს, რომ განვითარებული ბრინჯაოს კულტურა აღმოცენდა ყობანის ხეობაში და ზოგადად ტრანსკავკასიის ხეობებში. ის ზედაპირულად ეხება ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემას შავი ზღვის სანაპიროებზე, თუმცა იყენებს თავის დროისათვის მიღებულ, ტიპურ ტერმინოლოგიას, ბერძნების ექსპანსიასთან მიმართებაში – “ბერძნული კოლონიური იმპერია”.

კვლევის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობა რუსეთის ინტერესებს კავკასიაში, ეს უკანასკნელი პრეტენზიას აცხადებდა ამ რეგიონზე. რუსეთის სახელმწიფომ განახორციელა წარმატებული კონტროლი რეგიონზე და “რუსული წარმატებული პოლიტიკის მთავარ იარაღად, რომელიც განხორციელდა საზღვრებში ზემო დონიდან დაწყებული შუა ვოლგამდე და კასპიის ზღვიდან კავკასიამდე მოიაზრებიან კაზაკები”- ასე ასაბუთებს აღენი თავის მოსაზრებას.

კვლევის მომდევნო ნაწილში, ეთნოგრაფიულ მიმოხილვაში, აღენი საუბრობს კავკასიის მოსახლეობაზე და თავის თხრობას იწყებს ჩერქეზებით. ის ჩერქეზებს ამ რეგიონის ერთ-ერთ უძველეს მოსახლეობად მიიჩნევს და თვლის, რომ მათ ერთგვარი ზეგავლენა მოახდინეს უკრაინის გარკვეულ ნაწილებზე, რადგანაც ჩერქეზული ტოპონიმები იქ ხშირად გვხვდება. ჩერქეზები ყირიმის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენდნენ XVIII საუკუნემდე. ისინი სახლობდნენ ჩრდილოდასავლეთ კავკასიაში და ყობანში მანამ, სანამ რუსებმა არ დაიპყრეს

ისინი მეცხრამეტე საუკუნის შუა პერიოდში. ჩერქეზები, როგორც მონები და მეგრძოლები, ჩნდებიან ბიზანტიურ და მუსულმანურ სამყაროში. ისინი მსახურობდნენ მამლუქთა კორპუსში, რომელიც უცხოელებისაგან დაკომპლექტებული ლეგიონი იყო ნაპოლეონის ხანამდე. ალენი საუბრობს ოსებზე; ეტიმოლოგიურად ეს ტერმინი მომდინარეობს ოსების საკუთარი სახელიდან *ოს, ეს*, რაც ნიშნავს “რკინას”. ისინი განსახლებულნი იყვნენ ცენტრალურ კავკასიაში, წყალგამყოფის ორივე მხარეს. ალენი საგულისხმო შენიშვნას აკეთებს მათი წარმომავლობის შესახებ: “ანთროპოლოგიურად ძალიან შერეული ხალხია, მაგრამ საუბრობენ ენაზე, რომელიც ნამდვილად ინდოევროპულია”.

ალენის აზრით, ქართველები რეგიონში ყველაზე მრავალრიცხოვანი და ამავე დროს, ცივილიზებული ხალხია. ის ქართველებს ორ ჯგუფად ჰყოფს: დასავლელი ქართველები საუბრობენ ქართულის დამახასიათებელ მეგრულ დიალექტზე, და იგი ამ ჯგუფს უწოდებს კოლხურ-სვანურ ჯგუფს. აღმოსავლელი ქართველები და მესხები მტკვრის სანაპიროებზე უძველეს პერიოდში მცირე აზიიდან შემოსული ხალხიაო. ალენი ამ “შემოჭრას” ათარიღებს ძვ.წ. VII-V საუკუნეებით. უდარებს რა ქართულ ეთნონიმებს პონტურსა და კაპადოკიურს, ალენი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ქართულ-მესხურ მოსახლეობას ოდესღაც ეკავა ფართო ტერიტორიები მცირე აზიაში. ალენი თავისი პერიოდის თანამედროვე ქართველ მეცნიერთა შრომებს კარგად იცნობს, განსაკუთრებით ა. გუგუშვილისა და ა. ჯავახიშვილის შრომებს ეყრდნობა. ალენი იზიარებს და ავითარებს მოსაზრებას, იმის თაობაზე, რომ ბიბლიური *თუბალი* და *მეშეხი* და კლასიკური ხანის *მესხი* და *ტიბერენი*, შესაძლებელია დავეუკავშიროთ შუა საუკუნეების ქართველ მესხებსა და იბერებს.

სომხების, კავკასიის უძველესი ინდოევროპული მოსახლეობის, გამოჩენა უკავშირდება ამ ხალხის მცირე აზიიდან შედარებით მოგვიანო ხანის შემოდინებას; ალენი თვლის, რომ მათი ამგვარი განსახლება რეგიონში ერთგვარად შეიძლება შევედაროთ მესხებისა და იბერების შემოდინებას მტკვრის ხეობაში.

ალენის წარმოდგენით, ქურთებს შეიძლება გარკვეული კავშირები ჰქონდეთ ქართველებთან; მისთვის სავარაუდო იდენტობის დადგენისათვის, ის იშველიებს კლასიკური ხანის ავტორს ქსენოფონტეს, რომელიც მოიხსენიებს *კარდუხოს* ტომს. ალენი ქურთებსა და კარდუხებს ერთი და იმავე ხალხად მიიჩნევს და მარტივად, კრიტიკული ანალიზის გარეშე, ადგენს კავშირს ქურთების სახელსა და ქართველების ნომინალურ ფუძეს *ქართ-* შორის; თუმცა აქედან გამომდინარე, ის ასკვნის „რომ ქურთები ძალიან შერეული ხალხია“.

შემდეგ ჯგუფში ალენი აზერბაიჯანელ თურქებს მოიხსენიებს; აზერბაიჯანული თურქული ჯაგატაის თურქულის მსგავსია, რომელიც გვხვდება ცენტრალურ აზიაში. მასში ბევრი სპარსული სიტყვა და იდიომი არის შესული. იგი აქვე განმარტავს, რომ აღმოსავლეთ ტრანსკავკასიის ადგილობრივი მოსახლეობა იყო ალბანური და ვარაუდობს, რომ ისინი ენათესავებოდნენ აღმოსავლეთის ქართველებს (იბერებს).

ალენი თავის მიმოხილვაში ეხება ანთროპოლოგიურ პრობლემას და დასძენს: „ფიზიკურ ტიპში არ შეინიშნება დიდი განსხვავება იმ ხალხებს შორის, ვინც სახლობს მცირე აზიასა და კავკასიაში.“ ამ შემთხვევაში იგი ეყრდნობა ა. ჯაგახიშვილის შრომას „კავკასიური რასა“ (ეს ნაშრომი დაიბეჭდა „გეორგიკის“ პირველ ნომერში). ანთროპოლოგიური ტიპი, რომელიც ამ ვრცელ ტერიტორიაზე მოსახლეობდა, იწოდებოდა არმენოიდად, ან ალპურ ტიპად, თუმცა თანამედროვე მეცნიერებაში დამკვიდრდა და უპირატესობა მიენიჭა ახალ ტერმინს-“კავკასიურს.”

ძალიან საინტერესო და ორიგინალურია ალენის მოსაზრება რასობრივ და ლინგვისტურ თეორიაზე: ის მიიჩნევს, რომ ენა არ შეიძლება რასის მთავარი განმსაზღვრელი კრიტერიუმი იყოს. არ დაიძებნება კავშირი ხალხის ეთნიკურ წარმომავლობასა და იმ ენებს შორის, რომლებზეც ისინი მეტყველებენ. ანატოლიელი გლეხები ისევე როგორც მათი მეზობლები, რომლებიც საზღვარს იქით ცხოვრობდნენ, უძველესი პერიოდის მყოფლები, მრავალ ენაზე საუბრობდნენ – ბერძნულზე, სომხურსა და სხვადასხვა აზიურ ენებზე, მაგრამ ისინი იყვნენ თვითმხილველნი იმისა, თუ როგორ იცვლებოდა სხვადასხვა ჯარი, იმპერია და სისტემა ამ რეგიონში. დასკვნის სახით ალენი დასძენს, რომ ამას და უსარგებლოა პოლიტიკა, რომელიც ეფუძნება ლინგვისტურ და სომატურ განსხვავებას.

ალენის მოხსენების დანარჩენი ნაწილი დესკრიფციულია; იგი აღწერს რეგიონის ისტორიას: ორი ათასი წლის განმავლობაში კავკასია რჩებოდა ბრძოლების ეპიცენტრად. ძველი, შუა საუკუნეებისა და თანამედროვე ხანის ჯარები აოხრებდნენ ამ მთებს, იბრძოდნენ იმისათვის, რათა თავიანთი გავლენები დაემკვიდრებინათ ამ ნაყოფიერ ტრანსკავკასიურ მიწაზე. ამ შემოსევების შედეგები აისახა კულტურულ გავლენებზე; აღმოსავლეთ ტრანსკავკასიაში არაბული ენა შემორჩა როგორც კლასიკური ენა. დაღესტნის მთიან აულებში ბევრი არაბულის მცოდნეა და არაბული, თურქულთან შედარებით, უფრო მიღებულია აღმოსავლეთ კავკასიაში ორთოდოქსული ისლამისათვის, თუმცა „ამავე დროს, სპარსულმა ლიტერატურულმა ტრადიციამ დიდი გავლენა მოახდინა ქართულ ლიტერატურაზე. ქართველი პოეტები, შოთა რუსთ-

ველი და სარგის თმოგველი სპარსული პოეზიის გაელენებს განიცდიდნენ.

მოხსენების ბოლოში ალენი მისი თანამედროვე ხანის კავკასიას ეხება, კერძოდ კი, ის წამოჭრის ნავთობის საკითხს, რომელიც საინტერესო ხდება ბრიტანელებისათვის. ალენი საკუთარი ინიციატივით ბევრს მოგზაურობდა. იგი იმყოფებოდა ბაქოში და მოიხსენიებს ბაქოს, თავისი ჭრელი მოსახლეობით საბჭოთა კავშირის რიგით მესამე ინდუსტრიულ ცენტრად.

უილიამ ედვარდ დევიდ ალენი თავისი დროის კავკასიის საკითხებში კარგად გაცნობიერებული ინგლისელი იყო. მისი ცოდნა მომდინარეობდა საკუთარი გამოცდილებიდან და, შესაბამისად, იგი კარგად ერკვეოდა თანამედროვე კავკასიის პრობლემებში. მისი მოხსენება „კავკასიური სასაზღვრო მიწა“ ბრიტანული საზოგადოებისათვის ძალზე საინტერესო ცნობების მომცველი იყო, ეხებოდა რა შორეულ კავკასიურ ცივილიზაციას, თუმცა ისტორიული ხასიათის ჩანართები, ავტორისაგან მეტ სიფრთხილესა და გადამოწმებას მოითხოვდა. ალენი ძველი ისტორიის წყაროების შესწავლისას უშვებს უზუსტობებს და საკუთარ, თავისუფალ ინტერპრეტაციებს აკეთებს.

თავის სამეცნიერო კვლევებში ალენი დიდ ერუდიციას ამჟღავნებს და მისი შრომები დასაფასებელია, როგორც წყარო, თანამედროვე კავკასიოლოგიის ისტორიოგრაფიული კვლევების პროცესში.

E. Avaliani (Tbilisi)

**“The Caucasian Exploration”: British Scholar’s
Historical Review on the Caucasian Borderland**

The stocks of Caucasian Ancient Civilization have attracted scholarly interest of many European researchers, but during the Soviet regime these lands remained an unobserved and unexplored space of the universe, as a kind of the “Terra incognita” to many contemporary scholarly societies. These regions, old crossroads of civilization, were locked into the Russian Empire during the 19th century and were autocratically administered from a distant political heart of Russia. Caucasian districts were treated as colonial lands incorporated inside the Russian Empire: political affairs, trade and cultural life of these nominal states were reoriented towards Russia, though as long as the *Tsars* ruled they still retained many of their old links to the outer world. However, owing to British scholar’s particular endeavour much attention was paid to the studies of the stocks of the Caucasian Civilization at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries.

A scholarly contribution was given to the studies of Caucasian Civilization by William, Edward, David Allen (he was born on January 6, 1901, and died on September 18, 1973).¹ He was an Ireland-born English man, and was among those scholars, who dedicated themselves to the research of the Caucasian Civilization as well as to the Ancient Middle Eastern Cultural Models.

Allen was a son of William Edward Allen and Sarah Collet Phin². He was educated at Eton College, Eton, and Berkshire, England. He held the office of a Member of Parliament (M.P.) for West Belfast between 1929 and 1931.³ Allen was married three times and his last spouse was a Russian noble woman, Nathalie Maximovna_Kossovskya.⁴

Allen had an impressive, and meantime, an adventurous biography: as a Foreign Service officer, later as a politician and businessman, he was also known as a

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/William_Edward_David_Allen

² Br. Burke, Sir. (Ed.), *Burke's genealogical and heraldic history of the landed gentry of Ireland, 4th ed.*, London, U.K.: Burkes Peerage Ltd, 1958. 14.

³ Ibid.

⁴ thePeerage.com, A genealogical survey of the peerage of Britain as well as the royal families of Europe. Person Page : 8402 . <http://thepeerage.com/p8402.htm#i84018>. William Edward David Allen M, #84018.

historian of South Caucasus. Allen had close friendship with Sir Oswald Moseley, who founded New Party- British Union of Fascists in 1937. By that time Allen was allured by ideas of fascists, since he was under suspicion in supporting of his friend to pursue his Fascist ambitions from behind the scenes.¹ Allen was the author of the article “The Letters of Lucifer”, where he vividly demonstrated his political visions and sympathy to Nazi ideology. He was under suspicion and it had frequently been reported that Allen was an MI5 informant but this now appears to be false². In the pre-World War II years, he travelled and conducted extensive research on the history of peoples of the Caucasus and Anatolia. From 1935 to 1937, Allen was the main organizer of the Georgian Historical Society. In 1937 along with Sir Oliver Wardrop, he founded the *Georgian Historic Society*, which published its own journal –*Georgica*, dedicated to the Kartvelian studies. Allan was a co-author of the publication with Paul Muratoff as well, they wrote a book *Caucasian Battlefields*, published in 1953. His intellectual contributions were highly appraised by British Academics and he was invested as a Fellow of Society of Antiquaries (F.S.A.).

Allen’s follower and friend, Sir Oliver Wardrop, was also a British scholar and an expert in Kartvelian studies; as a British diplomat he spent couple of years as British Commissioner for Georgia. From that time until many years after, he was being involved in scholarly research of Georgian cultural heritage. These two scholars were British pioneer figures in Caucasian Historical Studies, and it would be interesting from the modern historical perspective to evaluate their perception regarding the problems of Caucasiology.

In our paper we intent to evaluate William Edward David Allen’s scholarly essay as a historiography resource for studying of the Caucasus in mid of 1950’s. The essay is a valuable source, as it was written by a British eyewitness.

On the 4th of May, 1942, during the meeting of Society of Antiquaries (F.S.A.) William Edward Allen made his presentation on the theme: *The Caucasian Borderland*. By that time it was an impressive observation of the Caucasian Civilization from the view point of an English scholar; the lecture on an area which had been associated with the names of the most distinguished Fellows of the Society, as he mentioned in his preface. The most prominent expert of the field, Douglas Freshfield was known by his “Exploration of the Caucasus“, which remained classics for the Central Range³. Lord Bryce and the later H. F. B. Lynch had remained standard authorities for the geography of Ararat and Armenian highland zone. Also, remarkable was John Baddeley’s scholarly contribution to the problems of Caucasiology, by that time he had already

¹ State Secrets: The Kent-Wolkoff Affair- Who’s who, in <http://www.statesecrets.co.uk/who/index-a.html>

² State Secrets: The Kent-Wolkoff Affair- Who’s who, in <http://www.statesecrets.co.uk/who/index-a.html>

³ Douglas William Freshfield (1845-1934) was a British Lawyer and an active member of the Royal Geographical Society. He had published the book “The exploration of the Caucasus” in 1896.

finished his two volumes on Dagestan and the central Caucasus, which appeared under the title of “The Rugged Flanks of Caucasus”.

William Edward David Allen gave an absorbing and fascinated speech on one of the most interesting portions of the globe- Caucasian Civilization.

William Edward David Allen was focused on several issues during his presentation:

- 1) Geographical- territorial location and transit roots to Central Asia and other regions;
- 2) Brief history of Caucasus from Ancient to the contemporary times;
- 3) The issues of ethnical identities: including the problem of Caucasian racial elements in Middle East;
- 4) Importance of the Caucasian communication systems in his contemporary times;

According to Allen’s accounts Caucasus stayed the borderland in the Middle East: it was the large area where Asian cultures had crossed with Caucasian ones. Allen had illustrated Caucasian geographic zones from the North to the South ranges and noted that: “in the past, from the Middle Eastern World Iranian and Islamic cultures influences and armies have overflowed into Central Asia” and “Conversely, Northern Asiatic elements: Turkish, Mongol and, finally, Russian, have filtered over the mountains barriers of the Caucasus and Kopet Dagh to the west and east of the Caspian Sea”.¹ His ability and extent of knowledge in Caucasian geography remains amazing; simultaneously, he had consistently arranged the region into the climatic zones and described the climate of each zones separately. The Portion of his investigation related to the issues of communication systems of Transcaucasia. He recapitulated three main roads of access over the main chain from the north to the south, and consistently described them: first is the Black Sea coast road, which was less explored by that time, because a motor-road and a railway were built by the Russians along the line of the Black Sea coast from Novorossiysk to Kutaisi in Georgia. The second main arterial road was the Georgian Military Highway from Ordjonikidze in the Northern Caucasus, to Tbilisi (Tiflis). The third route followed the sandy foreshore of the Caspian between the foothills of the Dagestan Mountains and sea.² In the section of the footnotes Allen submitted some geographical terms, alluding on Baddeley’s work “The Rugged Flanks of Caucasus”.³

The historical chapter of his presentation starts from the observation of Ancient periods; His presumption regarding the conjectural cultural relations between Early

¹ William E. Allen, *The Caucasian Borderland*. On-line version
http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf. 2p.

² Op. cit 3.

³J. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*?. Vol.1. Oxford University Press: London, 1941. 12p.

Caucasian Culture, Anau –Transcaspia, Sumerian and Indus civilizations,¹ considerably must be taken in an account, especially, in case of cultural influence towards to Transcaspiian Region. Allen stressed an issue of Minoan Thalassocracy in the Black Sea basin and presumed that an advanced Bronze Age Culture flourished in the valley of the Kuban, as well as, in the Transcaucasia valleys.²He briefly mentioned on Greek colonial expansion round the shores of the Black Sea and for that case, had applied on a typical terminology for his period, towards to Greek expansion- “the Colonial Empire”. The significant part of the historical essay focused on the issues of Russian political interests in Caucasus, who had submitted the claims on this region; The Russian State established its control over the region and the “chief instrument in this Russian advance from the region of the Upper Don and Middle Volga to the Caspian Sea and the Caucasus, and in the west down the Dnepr to the Black Sea, were the Cossacks”- Allen considers in his statement.³

In the next portion of ethnological exploration Allen had described population of Caucasus and started his listing with the Cherkess, or Circassians. Allen supposed that this people was one of the ancient inhabitants of the region, who had influenced some parts of the Ukraine, as Cherkess place-names are found there; also, they remained as an significant element in the population of the Crimea until the 18th century. They occupied most of the north-western Caucasus and the basin of the Kuban until the Russian conquest in the middle of the nineteenth century. As slaves and soldiers the Cherkess were celebrated in the Byzantine and Islamic worlds, they presented in Mamluk Corps, foreign legion which dominated Egypt until the time of Napoleon. Allen subsequently speaks about the Ossets; the etiology of this term derives from the Ossetian self -name *Os, As or Iron*.⁴ They occupied the Central Caucasus on the both sides of the watershed. Allen had made an attentive remark regarding their origin: “anthropologically very mixed but speaking a language which is definitely Indo- European.”

Georgians seemed to Allen to be a most numerous and at the same time most civilized group in Transcaucasia. He divided Georgians in two groups of people; The Western Georgians speaking a distinctive Megrelian dialect of Georgian and generally, described as a Svano-Colchian group.⁵Eastern Georgians-Kartlians and Meskhians represent an early movement into the Kura valley from the Asia Minor. He dates this intru-

¹ W. E. D. Allen, *History of Georgian People, with an introduction by Sir Denison Ross*. London: Kegan Paul, 1932.

² On-line version http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf. 2. http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf,3.

³ Op .cit 4.

⁴ On-line version http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf, 2p. in http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf. 5. fn. 2.

⁵ William E. Allen, *The Caucasian Borderland*. On-line version http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf. 6p.

sion by VII-V cc. BC. While compartmentalizes Georgian ethnonyms with place-names in Pontus and Cappadocia, Allen supposed that the Kartlo-Meskhian group once had occupied much wider area and was spread in the Asia Minor regions. Allen seems to be well acquainted with researches of his contemporary Georgian scholars, A. Gugushvili and A. Javakhishvili and referred to those authors in his research. Allen evolved and agreed with the theoretical speculation that, which the biblical Tubal and Meshech, and Classical *Meskhoi* and *Tiberenoi*, could be identified with the Meskhians and Iberians of Mediaeval Georgia.

Armenians, the oldest Indo-European population of the Caucasian region, represented later intrusions into the Asia Minor-according to Allen, which can be correlated and compartmentalized with the movement of the Meskhians and Iberians into Kura valley.¹

The Kurds, according to Allen's perception, could have some ties with Georgians; for drawing analogies between the names of these two peoples, he had confirmed an author from Classical Period, and was referring to Xenophon's quotation, who mentions the tribe *Karduikoi* in Caucasian area. Allen considered that these two people had the same origins and freely made connection between the name Kurds and Georgian nominal root *Kart*; but consequently, he assumed that "the Kurds are of course a very mixed people."²

The next classified group by Allen is Turks of Azerbaijan. The Turkish of Azerbaijan is similar to the harder Jagatai Turkish of Central Asia and contains many Persian words and idioms. He clarified that the original population of Eastern Transcaucasia were called Albanians and he supposed that they were akin to East Georgians (Iberians). In his observation Allen stresses an anthropological problem as well: "physically there are no very marked differences between the various peoples of the Asia Minor and the Caucasus". On this quotation Allen relied on A. Javakhishvili's work "The Caucasian Race" (this article was published in the first volume of the journal *Georgica*). The Anthropological type, who inhabited in that wide area, was called Armenoid, or Alpine, but in modern scientific literature we gave preference to the widely established term, that is "Caucasian."

Allen's contemplation regarding the issue of racial and linguistic theory appears to be original and outstanding in terms of its unusual scholarly approach: he assumes that languages can't be the main criterion of the race. There are no connections between the ethnicity of people and the languages they have used to speak. The Anatolian peasants like their neighbours across the Caucasian border, spoke various languages from the ancient times till now, Greek, Armenian or some Asiatic languages, but they had watched armies and empires and systems come and go.³ He concludes that no racial

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Op. cit 7.

differences exist and how inane and vain are political policies based on linguistic or somatic differentiations¹.

The remaining parts of the presentation are descriptive; Allen focused on the history of the region: for more than two thousand years the Caucasus had been a focal point of world straggle. Ancient, mediaeval, and modern armies have swept around these mountains, fighting for control of the lowlands to the North, the fertile Transcaucasian valleys to the South, and the strategic routs across the mountains and along their flanks. The feedbacks of these invasions are evident in terms of cultural influences; Arabic has remained the classical language of Eastern Transcaucasia, in the mountain auls of Dagestan there are to be found many learned Arabists, and Arabic rather than Turkish remains the basis of orthodox Islam in the Eastern Caucasus. At the same time as the Persian literary tradition had deep influences on Georgian literature; Georgian poets, Shota Rustaveli and Sargis Tmogveli, both had been under the influence of Persian poetry.² At the end of his At the presentation Allen had briefly stressed an important problem for his contemporary times that, which was a British oil interest in Caucasus. Allen travelled widely on his own initiative and visited Baku. He had mentioned that Baku, with its mixed population of all the nationalities of the Soviet Union, is the third industrial centre of Russia. William Edward Allen was one of the best informed Englishmen about conditions in the Caucasus at his time. His knowledge was extracted from his own experience and his conduct revealed good knowledge of the Caucasian problems at that time. His presentation *The Caucasian Borderland* entertained for the British public was an interesting observation of the distant lands of Caucasus, meanwhile, the insertions with historical portions required to be more crosschecked, because Allen makes inaccuracies while dealing with ancient historical sources and wilfully interprets them. To summarize, Allen’s scholarly studies reveal great intelligence and his works remain considerable foreign sources for studying historiography of the modern Caucasiology.

¹ Ibid.

² William E. Allen, *The Caucasian Borderland*. On-line version
http://www.circassianworld.com/pdf/The_Caucasian_Borderland.pdf. 8p. fn. 1.

Э. Авалиани (Тбилиси)

"Кавказские разыскания": Историческое обозрение британского ученого по вопросу кавказских пограничных земель

Резюме

Цивилизация Древнего Кавказа привлекала научный интерес многих европейских исследователей, но в советские времена эти земли оставались неизведанным пространством Вселенной. Эти регионы, старые очаги цивилизаций, входили в состав Русской империи и политически управлялись с сердца России. Кавказские регионы рассматривались как колониальные земли включенные в состав русской империи. Однако британские ученые большое внимание уделяли изучению истоков Кавказской цивилизации с конца XIX и первой половины XX веков.

Свой научный вклад в изучении кавказских цивилизаций внес английский историк Уильям (Эдвард, Дэвид) Аллен (он родился 6 января 1901 года, и умер 18 сентября 1973). Он был среди тех ученых, которые посвятили себя исследованию кавказской цивилизации, а также древних ближневосточных культурных моделей. В нашей работе мы намерены провести некую оценку (анализ) исследованию Уильяма Аллена. Его эссе является ценным источником для изучения Кавказа в середине 1950-х годов, так как он была написан британским очевидцем. В ходе заседания Общества Британских Антикваров (в 4 мая 1942 года), Уильям Эдвард Аллен сделал презентацию на тему: Кавказские пограничные земли. К тому времени это было впечатляющим наблюдением с точки зрения английского очевидца.

В своем выступлении Уильям Аллен был сосредоточен на ряде вопросов:

- 1) Географическое - территориальное расположение и транзитные дороги в Центральную Азию и в других регионах;
- 2) Краткая история Кавказа с древнейших времен до современности;
- 3) вопросы этнического тождества: в том числе проблемы кавказских расовых элементов на Ближнем Востоке;
- 4) Значение кавказских коммуникационных систем в наше время; В заключение: Его презентация была интересным для британской публики. Научные познания Уильямом Алленом были извлечены из его собственного опыта. В результате он показал хорошее знание кавказской проблематики. Таким образом, научные исследования Аллена показывают то, что его работы остаются значительным иностранным источником для изучения историографии современного кавказоведения.

ნ. ახვლედიანი (ბათუმი)

**კერძო კოლექციაში დაცული რამდენიმე ოსმალური
დოკუმენტური წყარო**

საქართველოში გვარსახელი დიდი სოციალური ერთეულის, რამდენიმე ათეული და ხშირად ასეული ოჯახის სახელწოდებაა. ოჯახებისა და გვარების წარმოშობის კვლევა სრულიადაც არ გულისხმობს ვიწრო, შეზღუდულ კლასობრივ (წოდებრივ) მიდგომას, მხოლოდ პრივილეგირებულია, არისტოკრატთა გვარჩამომავლობის კვლევას. ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში გენეალოგიური კვლევა შესაძლოა უადრესად საყურადღებო შედეგების მომტანი იყოს ნებისმიერი წარმოშობისა და წოდებრივი კუთვნილების ისტორიული პირის ან პირთა ჯგუფის დასახასიათებლად, მათი საქმიანობის, ქცევის, შემოქმედების გასააზრებლად, ცალკეული ფაქტებისა და მოვლენების გასაგებად.

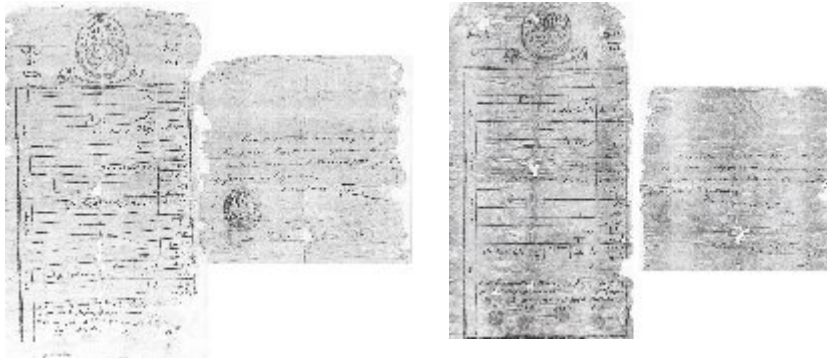
ამ ბოლო დროს ჩვენი საკვლევი თემაა ერთი გვარის ისტორია, რომელიც არაერთ სამეცნიერო კონფერენციაზე გახდა მსჯელობის საგანი. განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწვია მახინჯაურში მცხოვრები ახვლედიანების ისტორიამ. მოვიძიეთ სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურა, მივიღეთ გვარის უხუცესი წარმომადგენლებისგან (აზიზ ახვლედიანი, ნიაზ ახვლედიანი) კონსულტაციები, ამასთანავე ხელთ გვაქვს კერძო კოლექციაში დაცული ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, რომელიც ინახებოდა ბათუმის უნივერსიტეტის სლავისტიკის დეპარტამენტის ასოცირებული პროფესორის, ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის, მახინჯაურის მკვიდრის, მერაბ ახვლედიანის საოჯახო არქივში და რომლებსაც უკვე 100 წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს.

თურქების ბატონობის დროს აჭარაში თითქმის ყველა მცხოვრები დებულობდა თურქული “ოღლი” – “შეილით” გაფორმებულ გვარს. ძირძველ ქართულ გვარებს თურქები მათთვის გასაგებ ენაზე თარგმნიდნენ ისევე, როგორც ქართულ ტოპონიმებს: ასე, მაგალითად, ქართული ტოპონიმი “წყაენარი კონცხი” თურქებმა თარგმნეს როგორც “კარაიემიშ ბურუნი” (კარაიემიშ – წყავი, ბურუნი – კონცხი), ხოლო რუსების შემოსვლის შემდეგ იგივე ტოპონიმი ითარგმნა უკვე რუსულ ენაზე: “зеленый мыс” (მწვანე კონცხი). იშვიათი არ ყოფილა ქართული გვარების თურ-

ქულად თარგმნაც, ასე, მაგალითად: დოხჩიროდლი – ჯაფარიძე, ჩელე-ბოდლი – ჩიჯავაძე, სამბაშოდლი – ლორთქიფანიძე, ყადიოდლი–ბოლქვაძე, კირისილოდლი – ახვლედიანი ...

1850 წლის გურიის თავად-აზნაურთა სია სრული არაა, სრულად არ წარმოადგენს ყოფილი გურიის სამთავროს პრივილეგირებული წოდებების შემადგენლობას, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ წოდებებში დამტკიცება გრძელდებოდა 1850 წლის შემდეგაც, თვით 1917 წლის თებერვლის რევილირაციამდე; მეორეც, მასში არ შესულა 1878 წლამდე თურქეთის საზღვრებში მყოფი ქვემო გურიის თავადაზნაურობა. თურქეთში ე. წ. “თანხი-მათის” რეფორმის პერიოდში (1839 წ., მე-19 ს-ის 40-70-იანი წლები) თურქეთის მთავრობამ დააყრობილ ქართულ მხარეებში გააუქმა ძველი ქართული მიწის მფლობელობა, სტამბულში გაითხოვა ქართველ თავადაზნაურთა საგვარეულო დოკუმენტები და უკან აღარ დაუბრუნებია. მიუხედავად ამისა, ძირითადად დ. ბაქრაძის ძიების შედეგად (ამას ემატება რამდენიმე სხვა საარქივო მასალა), შესაძლებელია დადგინდეს ქვემო გურიის თავადაზნაურთა ნაწილის გვარები. ჩაქვის თემში, მაგალითად, დასახელებულია: ბეჟანიშვილი (პირმსახურიძე), კირისილოდლი (ახვლედიანი), ჩიჯავაძე (ჩელებაღისშვილი)... აქ ჩვენ წარმოვადგენთ კირისილოდლის (ახვლედიანების) მიწის მფლობელობის საბუთებს, რომელზეც არაერთხელ იყო საუბარი და რომელიც თითქოს დაკარგულად ითვლებოდა. აგრეთვე ხელთ გვაქვს 1849 წელს გაცემული ვერცხლის მედალი, რომელიც ამ გვარის წარმომადგენლებს ეკუთვნოდა. კონსტანტინოპოლში 1849 წელს გაცემული ვერცხლის მედალი (მამაცობისთვის)

მახინჯაურელ ახვლედიანთა (კირისილოდლი) მიწის მფლობელობის საგვარეულო საბუთები, რომლებიც თარიღდება მე-19 საუკუნის შუა ხანებით და დადასტურებულია რუსეთის იმპერატორის მიერ 1879 წლით. ტექსტის ერთი გვერდი შედგენილია ძვ. ოსმალურ ენაზე, მეორე – რუსულ ენაზე და დამოწმებულია რუსეთის იმპერატორის ორთავიანი არწივის გერბით.

Н. Ахвледиани (Батуми)

**Несколько османских документальных источников, хранящихся
в частной коллекции**

В Грузии фамилии являются названиями больших социальных единиц, нескольких десятков, а часто и сотен семей. Изучение происхождения семей и фамилий вовсе не предполагает узкий, ограниченно- классовый (сословный) подход, исследование происхождения только привилегированных, аристократических фамилий. В каждом конкретном случае генеалогическое исследование может привести нас к очень интересным выводам при характеристике исторической личности или группы людей любого происхождения и звания, при определении их занятости, творческой деятельности, поведения, при установлении отдельных фактов и явлений их жизни.

В докладе проанализирована русско-турецкая война 1877-1878 гг. и ее итоги для Грузии, в частности захватническая политика Турции и России в Аджарии. Колониальную политику здесь, подобно Турции, проводила и Россия. Она стремилась вытеснить местное население с прибрежной полосы Аджарии и заселить эти места жителями российских губерний (Ахвледиани, Кириллоглы Х. 1944, 221-223). Во время господства Турции в Аджарии часто грузинские фамилии переводились на турецкий язык. Так, например, Ахвледиани именовались Кирил-оглы, Бежанидзе – Бежиоглы, Лорткипанидзе – Самбашоглы, Чиджавадзе – Челебоглы, Джапаридзе – Дохчироглы и т. д.

Список гурийского дворянства 1850 года является неполным. В период турецкой так называемой «тандзиматской» реформы (30-70 гг. XIX века) турецкое правительство на захваченных грузинских территориях отменило старое грузинское землевладение.

Оно потребовало выслать в Стамбул фамильные документы грузинского дворянства, но назад не вернуло. Несмотря на это, в основном благодаря исследованиям Д. Бакрадзе (к ним добавляется ещё несколько архивных материалов), стало возможным определение дворянского происхождения некоторых фамилий Нижней Гурии. Таковыми являются: В Чаквской общине – Бежанишвили (Пирмсахуридзе), Кирил-оглы (Ахвледиани), Чиджавадзе (Челебагишвили).

Предлагаем несколько земельных документов османского периода, принадлежащих махинджаурским Ахвледиани (Кирил-оглы) и хранящихся в их частной коллекции. Турецкие документы датированы серединой XIX века и заверены в 1879 году императорской печатью Российской Империи.

N. Akhvlediani (Batumi)

Some Ottoman Documental Sources Preserved in Private Collection

Summary

In Georgia names and surnames are the titles of large social units, several tens or even hundreds of families who relate their origin to one person, possess common self-consciousness on relations and belong to one name. The paper analyses the political history of 1877-1878 Russian-Turkish war and its impact on Georgia, namely oppressive policy of Turkey and Russia in Ajara. I also provide the hitherto unknown documents of one name living in this region. During the so called Tanzimat reform in Turkey (1840-70s) the Turkish government abolished the Georgian land ownership on Georgian territories, sent the family documentations of the nobility to Istanbul and never brought them back.

Russia also carried out the similar policy. It was trying to withdraw the local population from the coastline and settle the population from Russian gubernias there.

As regard the Ottoman documental source at hand that has already been kept at the private collection for a century to a certain extend corresponds to the documents preserved at the central State Archive of Georgia.

М. И. Баразбиев (Нальчик)

**Добрососедские взаимоотношения
карачаево-балкарских и грузинских аристократов**

Взаимоотношения народов Грузии, Карачая и Балкарии насчитывают многовековую историю. Первый балкарский историк М.К. Абаев в начале XX столетия писал, что балкарцы издавна имели сношения с народами Грузии, получая оттуда материи, железо, соль, фрукты и т.п., а сами взамен этого отправляли туда разный скот, овечью шерсть, шерстяные изделия – черкески, бурки, войлоки и т.п. (Абаев 2007, 147). Активным контактам карачаево-балкарцев и грузин способствовали известные с древнейших времен горные дороги, тропы и перевалы. Из Карачая и Балкарии можно было попасть в такие районы Грузии, как Горная Рача и Сванетия (Вольная, Княжеская и Дадановская) (Волкова 1989, 175-176).

До вхождения народов Грузии, Карачая и Балкарии в состав Российской империи и вплоть до октябрьской революции 1917 г. большое значение в контактах этих народов друг с другом имели взаимоотношения их феодальной знати. Целью нашего исследования в связи с этим и является изучение мирных, добрососедских контактов представителей карачаево-балкарской и грузинской аристократии друг с другом.

Следует отметить, что уже среди первых русскоязычных документальных известий о карачаевцах и балкарцах, датируемых XVII столетием, присутствуют данные об их налаженных взаимоотношениях с представителями грузинской аристократии. В этот период Балкария и Карачай стали занимать довольно важное место во взаимоотношениях Русского государства с различными грузинскими царствами.

Русские послы, направленные в Имеретию 1650-1652 гг., для переговоров с царем Александром, стольник Н. М. Толочанов и дьяк А.И. Иевлев, среди балкарских феодалов из Черекского ущелья, оказавших содействие в русско-грузинских переговорах, называют Абдауллу (Айдабола), Алибека, Хабима (Хабижа - М. Б.), Чеполова (Чепелеу - М. Б.) (Посольство стольника ... 1926: 33, 36). Послы отмечали также, что имеретинский царь Александр поддерживал особые отношения с балкарским князем Алибеком, в распоряжение которого предоставил в верховьях Риони крепость (каменный «городок») (Батчаев 2006, 141). Добрососедские отношения с князем Алибеком поддерживал и царь Кахетии Теймураз, писавший Н.М. Толочанову и А.И. Иевлеву: «А и он Теймураз

царь посланников у Алибека встретит и примет и проводит до себя чесно» (Посольство стольника ... 1926, 33).

Осенью 1657 г. царь Теймураз, находившийся в то время в Имеретии, собрался выехать в Москву с намерением просить у русского царя военной помощи в борьбе против Ирана. Путь царя Теймураза проходил через Черекское ущелье, в доброжелательном отношении жителей которого к нему он был уверен, что и подтвердилось гостеприимным приемом, оказанным ему и его свите балкарцами. Однако дальнейший путь вызывал у Теймураза серьезное опасение, и в письме к царю Алексею Михайловичу он просил прислать в Балкарию русское войско, чтобы проводить его в Терскую крепость.

Во время пребывания кахетинского царя в Балкарии к его кортежу, состоявшему из большой свиты и горцев, – представителей Чечни, Тушетии, Хевсуретии, Пшаветии, – присоединился князь Артут Айдаболов вместе со своим подвластным человеком. В марте 1658г. посольство царя Теймураза выехало из Астрахани и 20 июня того же года прибыло в Москву (Муратова 2007, 139).

Так, благодаря участию в посольстве царя Теймураза, Артут Айдаболов стал первым представителем карачаево-балкарского народа, посетившим Москву. В материалах, описывающих это событие, отмечается, что при отъезде из Москвы он, наряду с другими участниками посольства, был богато одарен царем Алексеем Михайловичем подарком в 40 соболей (Муратова 2007, 139).

Документальные материалы свидетельствуют, что у Артута были братья Жамбулат и Тази, оказавшие в 1655г. помощь русским послам в Имеретии В. Жидовинову и Ф. Порошину. Послы отмечают, что Жамбулат, сопровождавший их непосредственно до самой Имеретии, был в торжественной обстановке крещен в г. Кутаиси имеретинским царем Александром (Муратова 2007, 138). Данный факт демонстрирует, что грузинские цари в этот период придавали исключительно важное внимание добрососедским взаимоотношениям с представителями балкарской аристократии, через владения которой осуществлялись их контакты с русским государством и на помощь которых они могли надеяться в трудную минуту.

Довольно показательными в этом отношении являются события, происшедшие с имеретинским царем Арчилом. В 1693 г. Арчил, потерявший престол и теснимый превосходящими силами турок и персов, попытался перебраться на Северный Кавказ, а оттуда в Россию.

На Северном Кавказе ситуация также не благоприятствовала Арчилу. Здесь за ним охотились отряды шамхала Тарковского Будая, антирусски настроенных феодалов Кабарды и крымского хана. В ноябре 1693 г. царь и его свита подверглись нападению со стороны находившегося в сговоре с шамхалом Тарковским владельца Малой Кабарды Кильчуки Келеметова. В завязавшейся битве часть людей царя Арчила была убита, а он сам получил ранение и, с

оставшимися в живых приближенными, попал в плен. Князь Келеметов переправил пленника в Балкарию с тем, чтобы при первой же возможности забрать его оттуда и доставить в Иран (Батчаев 2006, 142).

Сам Арчил об этих событиях писал: «...держав у себя дни с три отдал в горы для береженья тех гор владетелю Килчигу (Кучуку - М. Б.) Абаеву». В Балкарии Арчил и его люди провели шесть месяцев, т. е. период, необходимый для открытия перевальной путей, после чего князь Абаев отпустил их на свободу с почетом. Более того, для охраны царя Арчила князь Абаев выделил отряд в тысячу человек, который благополучно отстоял Арчила от нападения полуторатысячного отряда князя Кильчуки Келеметова и проводил царя до владений его брата Георгия (Барзбиев 2008, 93).

Таким образом, благодаря поддержке Кучука Абаева, царь Арчил избежал плена и в 1700 г. сумел со своей семьей прибыть в Москву.

Естественно, что взаимоотношения карачаево-балкарских и грузинских аристократов не исчерпывались только лишь аспектами русско-грузинских политических отношений. При этом наиболее тесные контакты представители карачаево-балкарской аристократии поддерживали с княжескими родами соседней Сванетии. Так, согласно народным преданиям, легендарный предводитель карачаевцев Карча, во время их пребывания в Баксанском ущелье Балкарии, с помощью сванов успешно противостоял кабардинскому князю Кази (Алейников 1983, 104). В фольклоре отмечается, что в благодарность за оказанную сванами помощь Карча даже усыновил их правителя князя Отара (Лайпанов 1957, 12). В этой связи определенного интереса заслуживает тот факт, что в рукописной родословной правителей Сванетии князей Дадешкелиани один из родоначальников этой фамилии носит имя «Карги-Отар» (Дворянские роды ... 1998, 87). Мы предполагаем, что в первой части его имени могла быть неправильно записана одна буква и, возможно, что на самом деле его звали Карчи-Отар или Карча-Отар. Подобное имя князя Дадешкелиани может быть объяснено близкими отношениями, связывавшими карачаево-балкарскую и сванскую аристократию.

Известно, что князя Дадешкелиани и в дальнейшем оказывали вооруженную помощь карачаево-балкарским феодалам. В середине XVIII столетия балкарский князь Чепелеу Урусбиевич Урусбиев, выделившийся из рода безенгиевцев Суюнчевых, перебрался со своими подвластными на новое местожительство в Баксанское ущелье, оставленное к тому времени карачаевцами. Это вызвало недовольство со стороны балкарских феодалов из Чегемского ущелья и кабардинских князей Атажукиных, претендовавших на право владения этим ущельем. Чтобы противостоять напору чегемцев и Атажукиных, Урусбиевы породнились с князьями Дадешкелиани (Абаев 2007, 146).

В Государственном архиве Краснодарского края находится на хранении документ, в котором затрагиваются родственные взаимоотношения представителей рода Дадешкелиани с Урусбиевыми, и позволяющий выяснить, с каким конкретно представителем рода Дадешкелиани породнился в тот период Чепелеу Урусбиев. Там в качестве первого примера подобных связей отмечается следующее: «Сванетский князь Отар Дадашкелиани женат был на Урусбиевой из дома Чопело...» (Барзбиев 2000, 44).

Таким образом, в результате борьбы за Баксанское ущелье образовалось два противоборствующих политических союза: во-первых, это Урусбиевы и их родственники Дадешкелиани и, во-вторых, чегемские князья и их союзники Атажукины. Подобное противостояние не могло продолжаться бесконечно и, как отмечал М. К. Абаев, вскоре между этими союзами произошло сражение, в котором Урусбиевы при активной поддержке со стороны Дадешкелиани одержали победу (Абаев 2007, 146).

Воспоминания об этих событиях имеются в народных песнях сванов, в которых упоминается о столкновении князя Баба-Циоха Дадешкелиани с черкеским (кабардинским - М. Б.) царем (князем - М. Б.) Хададжугвой (Атажукиным - М. Б.). Как свидетельствует сванская песня, сложенная в честь Баба-Циоха, сражение происходило в местности Терскол и князь Атажукин получил в нем ранение (Барзбиев 2000, 44).

Следует отметить, что родственные взаимоотношения князей Дадешкелиани с балкаро-карачаевскими аристократами приносили пользу не только последним, но являлись взаимовыгодными. Так, в XVIII столетии в борьбе с одним из сильнейших и знатнейших родов Сванетии – Ричгвиани, Дадешкелиани были поддержаны не только правителями Мегрелии и Абхазии, но и своими родственниками с Северного Кавказа, в результате чего род Ричгвиани был полностью уничтожен (Барзбиев 2007, 130-131).

Аналогично, в конце XVIII-начале XIX вв., во время кровопролитной внутривластной борьбы Дадешкелиани с наиболее влиятельным родом Верхней Сванетии (Балсземо) того времени – Чарквиани, на помощь Дадешкелиани пришли их давние союзники из Мегрелии, Абхазии и родственники с Северного Кавказа. Благодаря активной поддержке союзников, Дадешкелиани смогли подчинить своей власти Балсземо (Барзбиев 2007, 131).

Среди фактов установления родственных взаимоотношений Дадешкелиани с караево-балкарцами в XIX столетии можно привести примеры их брачных контактов с князьями Барзбиевыми, Дудовыми и Крым-Шамхаловыми (Барзбиев 2000, 46).

Продолжались и становились еще более крепкими родственные связи Дадешкелиани с фамилией князей Урусбиевых. По-прежнему одной из главных причин установления подобных взаимоотношений являлось стремление

установления политического союза. Причем, иногда для достижения этой цели стороны прибегали к обручению младенцев, с условием их обязательной женитьбы по достижении брачного возраста. К примеру, в 1834 году княгиня Дигохан Дадешкелиани, находившаяся во враждебных отношениях со всеми соседними со Сванетией народами, желая приобрести сильного защитника в лице главы рода Урусбиевых – Мырзакула, договорилась с ним об обручении своей внучки и его трехлетнего сына Исмаила (Барзбиев 2000, 46).

Впрочем, следует отметить, что в некоторых случаях брак мог быть заключен не только лишь по инициативе родителей или родственников молодых аристократов, но и по их собственному желанию. Одна из подобных романтических историй была опубликована А. Долгушиным. В ней говорилось о том, что во время царствования императора Николая I, молодого князя Отара Дадешкелиани вызвали в Санкт-Петербург по каким-то надобностям. Князь Отар в скором времени собрался в путь и, перевалив через Главный Кавказский хребет, остановился в одном из балкарских селений Баксанского ущелья. В этом селении он повстречался с дочерью таубия Муссы (Мырзакула - М. Б.) Урусбиева - Мират (Аминат - М. Б.), которая настолько пленила его своей красотой, что он отложил свою поездку в Санкт-Петербург и задержался в Баксанском ущелье, чтобы жениться на ней (Долгушин 1900, 162).

Для женитьбы на красавице Аминат Урусбиевой Отару Дадешкелиани пришлось принять ислам. Император Николай I, узнав о таком проступке князя Дадешкелиани, очень рассердился и лишил его княжеского титула, запретил ему жить в Сванетии и приказал впредь его и его потомков именовать Отаровыми. Но гордый князь Отар не подчинился требованию покинуть свои родные места и поселился в труднодоступном селении Мазер, откуда, несмотря на многочисленные попытки, его изгнать так и не смогли.

Помимо родственных взаимоотношений с князьями Дадешкелиани, карачаево-балкарские аристократы поддерживали их и с двумя другими княжескими родами Сванетии – Геловани и Гардапхадзе. Так, с князьями Геловани роднились балкарские князья Абаевы, а с князьями Гардапхадзе - те же Абаевы и князья Мисаковы (Барзбиев 2000: 45, 49).

Родственные контакты балкаро-карачаевских аристократов с феодалами Сванетии приводили к тому, что примеру своих владельцев следовали и представители других сословий, что в свою очередь создавало благоприятные возможности для развития родственных отношений не только в среде высших сословий этих народов, но среди всех социальных слоев Сванетии, Балкарии и Карачая. К примеру, Н. Г. Волкова упоминает о том, что прадеда дворянина Сафарали Чарквиани из общества Мазери князь Отар Дадешкелиани женил на балкарке. Дети от этого брака получили мусульманские имена (второе имя было

христианским или традиционным). Традиция давать мусульманские имена сохранялись в этой семье и в начале XX в. (Волкова 1989, 205).

Родственные взаимоотношения поддерживали и крестьянские массы балкаро-карачаевцев и сванов. Так, Г. Радде отмечал, что со свитой жены Отара Дадешкелиани в Сванетию прибыло несколько мусульман, которые впоследствии обзавелись там семьями, благодаря чему в обществе Бечо к шестидесятым годам XIX в. проживало около двенадцати мусульман. Радде, описывая это общество, даже называет его «полу-татарским» (полубалкарским - М. Б.) (Радде 1866, 148).

Можно предположить, что проникновение в сванский язык таких тюркских социальных терминов, как «азат» (кар.-балк. «азат» - свободный крестьянин, вольноотпущенник), «джалчи» - (кар.-балк. «джалчы» - наемный работник, батрак) и «хаса» (кар.-балк. «къзакъ» - домашний раб, военнопленный), обозначавших в Сванетии различные категории крестьянства, было связано с прибывающей в Сванетию прислугой балкаро-карачаевских аристократов.

В девяностых годах XIX столетия В. Тепцов обратил внимание на факты выхода сванских женщин замуж за балкарцев и карачаевцев. Следствием подобных браков была ассимиляция сванов, принимавших ислам, говоривших на балкаро-карачаевском языке и следовавших местным традициям. «У христиан-сванетов, - писал В. Тепцов, - оказываются родственники мусульмане. Тетка по матери Хамурзы вышла замуж за татарина (балкарца) Урусбиевского общества и сама отатарилась. Как потом оказалось, это не был единственный случай: татары частенько воруют жен и девиц (конечно не без согласия последних) у сванов и женятся на них, если они принимают магометанство... За одного из князей Урусбиевых выдана была княжна из рода сванетских князей Дадешкелиани. Крепостные княгини умерли все мусульманами (они перешли за ней в Баксан). Один жив, он забыл сванскую речь и считает себя мусульманином» (Тепцов 1892, 128).

Помимо крепостных крестьян, вместе с девушками из аристократических родов проникали и различные предметы быта, традиционной культуры их родного этноса. Это, в свою очередь, также способствовало взаимообогащению культур соседних этносов.

Завершая данное исследование, можно прийти к выводу, что карачаево-балкарские и грузинские аристократы на протяжении столетий поддерживали мирные, добрососедские взаимоотношения, имеющие положительное значение не только для них, но и для представителей других сословий этих народов.

Литература

- Абаев 2007** – Абаев М. К., Балкария. Нальчик, 2007.
- Алейников 1983** – Алейников М., Карачаевские сказания // Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Нальчик, 1983.
- Баразбиев 2000** – Баразбиев М. И., Этнокультурные связи балкарцев и карачаевцев с народами Кавказа в XVIII – начале XX вв. Нальчик, 2000.
- Баразбиев 2007** – Баразбиев М. И., Этнокультурные связи балкарцев и карачаевцев со сванами в XVIII-XX веках // Исторический вестник Института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. Вып. V. Нальчик, 2007.
- Баразбиев 2008** – Баразбиев М. И., Из истории балкаро-русских отношений XVII – начала XX века // Горские общества Кавказа: проблемы социокультурного, политического, исторического развития. Ч. I. / Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 180-летию присоединения Карачая к России, в 2-х частях. Карачаевск, 2008.
- Батчаев 2006** – Батчаев В. М., Балкария в XV-начале XIX вв. Москва, 2006.
- Волкова 1989** – Волкова Н. Г., Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX - начало XX вв.) // Кавказский этнографический сборник, вып. 9. Москва, 1989.
- Дворянские роды ...** – Дворянские роды Российской империи. Москва, 1998.
- Долгушин 1900** – Долгушин А. Л., Через Сванетию к Эльбрусу // СМОМПК. Тифлис, 1900.
- Лайпанов 1957** – Лайпанов Х. О., К истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1957.
- Муратова 2007** – Муратова Е. Г., Социально-политическая история Балкарии XVII-начала XX в. Нальчик, 2007.
- Посольство стольника ... 1926** – Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию в 1650-1652гг. Тифлис, 1926.
- Радде 1866** – Радде Г., Путешествие в Мингрельских Альпах и в трех их верхних продольных долинах (Рион, Цхенис-Цхали и Ингур) // ЗКОИРГО. Тифлис, 1866.
- Тепцов 1892** – Тепцов В. Я., По истокам Кубани и Терека // СМОМПК. Тифлис, 1892.

მ. ბარაზბიევი (ნალჩიკი)

**ყარაჩაელი, ბალყარელი და ქართველი
არისტოკრატების კეთილმეზობლური ურთიერთობები**

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია ყარაჩაელი, ბალყარელი და ქართული არისტოკრატიული წრის წარმომადგენელთა კეთილმეზობლური ურთიერთობები. დიდი ყურადღება ეთმობა ყარაჩაელ და ბალყარელი არისტოკრატების როლს სხვადასხვა ქართული სამეფოს რუსულ სახელმწიფოსთან პოლიტიკური კონტაქტების საკითხში. კვლევის ძირითად ასპექტს წარმოადგენს ყარაჩაელი და ბალყარელი არისტოკრატების სვანეთის თავადური გვარების წარმომადგენლებთან ურთიერთობის შესწავლა.

კვლევის შედეგად ავტორი ასკენის, რომ ყარაჩაელი, ბალყარელი და ქართველი არისტოკრატების კეთილმეზობლურმა ურთიერთობებმა დადებითი როლი შეასრულეს არა მხოლოდ საკუთრივ მათთვის, არამედ ამ ხალხთა სხვა ფენების წარმომადგენლებისათვისაც.

M. Barazbiev (Nalchik)

Good-Neighboring Interrelations of the Qarachay-Balqarian and Georgian Aristocracy

Summary

The paper discusses a good-neighboring interrelation of the members of Karachay-Balkarian and Georgian aristocracy. Great attention is focused on the role of Karachay-Balkarian aristocracy in political contacts of different Georgian kingdoms with Russian state. The basis aspects of research are to study the interrelation of Karachay-Balkarian aristocrats with the members of princely generation of neighbor Svaneti. As a result of studying I came to the conclusion that good-neighboring interrelations of Karachay-Balkarian and Georgian aristocrats have positive importance not only for them but for the members of other estates of these peoples.

Л. Х. Гукетлова (Нальчик)

**Проблема гендерного равноправия в годы советской модернизации
(На материалах Кабардино-Балкарии)**

Поставленная в нашей работе проблема отражает политику большевиков по достижению экономической свободы женщин-горянок на Кавказе, процесс их «раскрепощения» от якобы «вековой отсталости», принудительного исполнения ими роли «рожающей машины». В любом современном обществе создание условий для самореализации женщин конечно же благо, однако как показывает практика большевиков в годы советской модернизации их больше всего волновал вопрос высвобождения дополнительной рабочей силы, без которой в обозначенные ими сроки невозможно было построить «фундамент социализма». К сожалению, большевики мало учитывая особенности местной традиционной культуры, не всегда последовательно, часто насильственными методами приобщали женщин к новым возможностям и, в частности, к профессиональной деятельности.

Вместе с тем, справедливости ради должны отметить, что широкий доступ к образованию и профессиональной деятельности является важнейшим завоеванием «советского феминизма». В этом смысле опыт бывшего Советского Союза, по крайней мере, европейской его части, представляет определенный интерес.

Альянс феминизма с марксизмом, оказавшийся одной из наиболее заметных и устойчивых тенденций общественного развития, в двадцатом веке способствовал быстрой эмансипации российских женщин. Советские женщины (в 1917 году) получили избирательные права. Одновременно было введено всеобщее начальное образование (до революции абсолютное большинство неграмотных составляли женщины) и устранены все формальные ограничения для женщин в профессиональном образовании и профессиональной деятельности. Индустриализация и милитаризация советского общества, с какой бы позиции мы их не оценивали, объективно нуждались в женском производительном труде и способствовали тем самым эмансипации женщин. Первые советские правительства целенаправленно проводили политику эмансипации женщин, разрушения традиционной семьи и архаических стереотипов. Следует сказать, что

это дало ожидаемые результаты, и активное участие женщин в значительной мере обеспечило успех экономической и социальной политики, в частности, позволило советской власти за короткий срок ликвидировать массовую безграмотность и осуществить широкомасштабную индустриализацию.

С первых лет становления советской власти, руководствуясь ленинским положением вовлечения женщины в общий с мужчиной производительный труд (Ленин: 201), государство ориентировало все общественно-политические организации на вовлечение женщин в хозяйственно-экономическую жизнь общества.

Экономическое раскрепощение женщин-горянок проходило в особых условиях. Особенности заключались в следующем:

1. Российская женщина была вовлечена в производство уже давно, т.к. в России было развито производство, и участие женщин в экономической жизни было нормой. Кавказ, в частности Кабарда и Балкария, к началу XX столетия являлись аграрными регионами.

2. В Кабарде и Балкарии не существовало понятие женского наемного оплачиваемого труда.

3. Традиционное устройство кавказской семьи предполагало четкое разграничение гендерных ролей: муж – кормилец, жена – домохозяйка, в случае, если жена оставалась вдовой в селениях существовала традиция помощи вдовам и сиротам, незамужние девушки всегда находились под опекой отца или брата.

Кавказская деревня была далека от традиций женского движения. Вовлечение крестьянок в хозяйственное строительство проходило с определенными трудностями.

Советская власть считала, что экономическое бесправие женщины-горянки является одной из основных причин ее порабощения, замедления ее культурного и экономического уровня, не давая ей возможности широко использовать предоставляемые ей советской властью политические права. Краевая комиссия УТБ (улучшения труда и быта) горянок в первую очередь занималась вопросами их экономического раскрепощения.

Для активизации работы среди женщин Востока, к которым относили и женщин Северного Кавказа, в ЦК РКП(б) принимались директивные документы, на низовые организации возлагалась ответственность за их реализацию, выделялись материальные средства под многочисленные проекты, разработанные специально для женщин.

Основными экономическими мероприятиями раскрепощающими горянок являлись:

- а) поднятие сельского хозяйства;
- б) строительство очагов промышленности;

в) организация женщин в самостоятельные производственные объединения, кустарные и производственные артели разного типа (ковровые мастерские, ткацкие, выделка кож, шкур, выработка бурок, башлыков, плетение корзин, вязальное дело, школы кройки и шитья, разведение шелководства, люфы и т. д.).

Основными задачами перед местными органами по экономическому раскрепощению горянок ставились:

1. чесального дела в горских обществах.

2. Стремиться к вовлечению горянок в производство.

3. Способствовать поднятию квалификации труда горянок через профтехническое образование (школы кройки и шитья, ремесленные курсы, сельскохозяйственные школы, профшколы, фабзавучи и т. п.) (ЦДНИРО).

В Кабардино-Балкарии до советизации большая часть местных промыслов была связана с обработкой продукции сельского хозяйства и обслуживания потребностей жителей своего селения. Промыслы можно было разделить на две группы: 1. женские домашние промыслы; 2. кустарное и ремесленное производство, обслуживаемое мужским трудом.

Основное сырье для женских домашних промыслов давало скотоводство, причем первое место занимала шерсть, из которой делались бурки, шляпы, войлоки, сукна, веревки и т.п. В домашнем хозяйстве женщины занимались также обработкой овчин и кож, из которых изготовлялись одежда и обувь. Женщины также занимались плетением циновок из камыша (Народы Кавказа 1960: 155).

Кооперирование труда женщин, являющееся обычаем, сложившимся на Кавказе веками, сыграло значительную роль в освобождении их от экономической зависимости от мужчин. С учетом местных условий организовывались женские кустарно-промысловые артели по изготовлению изделий народных промыслов, сельхозартели. В ряде городов возникали женские кооперативные лавки, продавцами в которых были только женщины. Организованные мастерские и артели среди горянок поддерживались кредитами, снабжались сырьем, оказывалась помощь в организации сбыта продукции их труда, производственные мастерские снабжались машинами, станками для избавления горянок от непроизводительного ручного труда.

Мероприятия по экономическому раскрепощению женщин имели исключительно классовый характер. В большей степени власть не заботилась об экономической независимости женщин вообще, а только о представительницах беднейших слоев. Хотя представительницы так называемого «враждебного класса» также оставались вдовами и испытывали моральные и материальные трудности. «Наличие большого количества вдов красных партизан, батрачек и беднячек, желающих организовать в сельскохозяйственные коллективы и артели, требует особого внимания на обеспечение прав горянок при проведении землеустройства и усиление работы ККОВов (Комитет Крестьянской

общественной взаимопомощи) и кооперации по вовлечению их в ряды и в состав руководящих органов этих организаций, обеспечивать отчисление с прибылей кооперации в фонд кооперирования беднячек и усиления производительной помощи со стороны ККОВов маломощным хозяйствам вдов» (Известия ... : 15).

В письме представительство КБАО при ВЦИКе давался отчет о применении женского труда, отмечалось, что в хозяйстве Кабардино-Балкарской автономной области женский труд применяется главным образом в сельском хозяйстве – птицеводстве, шелководстве, огородничестве и при обработке шерсти, что имеет большую роль в товарности хозяйства.

Почти все виды хозяйства, в которых были заняты горянки, отличались примитивностью техники, вследствие чего этот труд был очень тяжелым, непроизводительным, и вырабатываемая продукция имела очень низкое качество.

В архивных документах отмечалось, что до 1928 года в вопросе вовлечения женщин в хозяйство и оказания им экономической помощи сделано было очень мало из-за неимения необходимых для этого средств (ЦГА КБР).

Основной проблемой вовлечения женщин в промышленность являлось отсутствие профессионального образования. Постановление Бюро Крайкома ВКП(б) от 1927 года указывало, что ввиду слабой технической грамотности националов, необходимо организовать подготовительные курсы и отделения при медицинских техникумах, педагогических техникумах, сельскохозяйственных техникумах, рабфаках и совпартшколах для горянок с целью использования мест в этих школах близким к партии слоям горянок, батрачек и беднячек (Известия СК Крайкомов ... , 14).

Определенную роль в активизации женщин играли так называемые сельсекции, которых по области к 1928 г. насчитывалось 22. Работа лучших секций выражалась в том, что составлялись списки женщин-беднячек, возглавлявших хозяйства. Во время сельхозкомпаний, им выдавался посевной материал, вспахивался надел земли на основе договора с колхозом, ККОВом. (ЦГА КБР). Подобные акции должны были способствовать большему привлечению женщин, а также повышению авторитета новой власти.

В октябре 1928 года был созван Краевой съезд горянок на 100 делегатов. Вопрос экономического и бытового раскрепощения горянок на съезде был объявлен приоритетным (Бурина).

Наиболее действенной организацией женщин были артели и мастерские. К 1930 г. действовало пятнадцать школ кройки и шитья, объединивших 162 чел., одна бурочно-валяльная артель – 15 чел. в с. Псыгансу, одна бурочно-валяльная мастерская в Гунделене и шерстно-чесальная мастерская в г. Нальчике, десять трикотажных школ-мастерских имеющих машин от 1 до 4. Все школы кройки и шитья возникали по инициативе местных сельских организаций.

Все бурочно-чесальные артели и трикотажные мастерские курировались кулспромсоюзом, который поставлял сырье.

Новым направлением в хозяйстве было огородничество, к которому, в первую очередь, привлекались женщины. Было организовано 100 коллективных огородов и ленинских полосок общей площадью до 85 га. Например, в Баксанском районе под огород заняли 7 га, где работало 133 женщины. Продукты с огородов шли на детские площадки, а где их не было, для создания фонда для организации детских яслей и детских площадок. Еще одним направлением были «коллективы по шелководству» (ЦГА КБР).

К 1929г. началась компания по коллективизации сельского хозяйства. По архивным данным в колхозы было вовлечено на этот период 2283 женщины, 44 самостоятельных женских хозяйств вошло в колхозы.

Работа женщины в колхозах была сезонной, она больше занималась приусадебным участком и домашним скотом. Традиционно этот труд считался женским, особенно до проведения коллективизации сельского хозяйства. И приусадебный участок, и домашний скот находились около дома, поэтому эта работа легко сочеталась с домашними хлопотами и уходом за детьми. В колхозе же женщину могли направить на работу далеко от дома, возникала необходимость в организации яслей и детских садов.

Если в первые годы советской власти вовлечение женщин в социалистическое производство носило добровольный характер, что не принесло массовости из-за ряда объективных и субъективных факторов, то задачи индустриализации заставили перейти к жестким тоталитарным мерам. Началась практика квотирования рабочих мест для женщин.

Задачи индустриализации требовали расширения сфер занятости женщин. На заседании Президиума Облисполкома Советов КБАО 8-го созыва 25 апреля 1931г. было принято решение «О внедрении женского труда на производство в государственном и хозяйственном аппарате».

В документе, адресованном всем окрисполкомам, отмечалось:

«Для удовлетворения потребностей быстро развивающейся промышленности и других отраслей народного хозяйства в рабочей силе, а также для более широкого привлечения женщин к активному социалистическому строительству, необходимо расширить применение женского труда во всех отраслях народного хозяйства.

Имеющийся уже опыт применения женского труда в производственной жизни доказывает полную возможность и целесообразность широкого вовлечения женщин и в такие отрасли народного хозяйства, где женский труд до настоящего времени не применялся совсем или применялся в незначительных размерах. Руководители государственных и кооперативных учреждений и организаций не

проявляют необходимой инициативы и настойчивости в деле применения женского труда» (ЦГА).

Северокавказский райисполком совместно с Нацсоветом краевого исполкома на 1931 г. разработал и спустил на места план размещения рабочей силы из националов (1000 чел.) в промышленности краевого, союзного и республиканского значения. В этой тысяче 30% набора отводилось горянкам. Горянками предполагалось заполнить недостаток рабочих кадров на таких производствах как текстильное, химическое, консервное, швейное и полиграфическое.

Кабардино-Балкарский облисполком в 1931 г. предлагал всем хозяйственным организациям, совместно с профсоюзными органами и отделами труда, приступить к замещению на установленных Народным Комиссариатом Труда РСФСР отраслях мужской рабочей силы женщинами.

Спектр профессий, предоставленных женщинам советской властью, был значительно шире дореволюционного. Индустриализация принесла механизацию сельского хозяйства, и привлечение женщин к освоению новой сельскохозяйственной техники стало новым направлением эмансипационной политики государства. Появились первые трактористки из кабардинок и балкарок. В общественном сознании трактор ассоциировался с «железным конем». Конь – это необходимый атрибут мужского образа. Поэтому как езда женщины верхом на коне осуждалась, так и профессия трактористки никак не сочеталась с образом женщины-горянки. Однако новая власть диктовала свои условия эмансипации, связанные не столько с желанием женщин, сколько с нуждами государства в кадрах механизаторов.

К 1936 году в КБАО существовали целые тракторные бригады, которые направлялись на всесоюзные соревнования. Наиболее известной была бригада Жигуновой Фаризат Мало-Кабардинской МТС Терского района. Бригадир была награждена орденом «Знак Почета» (Страницы истории ... 1980, 185).

Достижения женщин в этих профессиях, и вообще в производственной деятельности, широко пропагандировались и должны были стать мотивационным примером для других. Популяризацией производственной активности женщин, как правило занимались комсомольские организации по поручению партийных органов, так как новые профессии в основном осваивали молодые девушки.

Цифры, представленные в отчетах, свидетельствуют, что не так активно, как хотелось бы советской власти, шли эмансипационные процессы в Кабардино-Балкарии. Девушки не особенно стремились сесть за руль трактора или комбайна. Как всегда проблему пытались решить авторитарными методами, обязав партийных руководителей на местах форсировать проблему подготовки женщин-механизаторов (ЦДНИ КБР).

Политика советского государства в женском вопросе, направленная на вовлечение женщин в общественное производство, способствовала быстрому развитию эмансипации со всеми последствиями. В результате участие женщин в наиболее тяжелом физическом труде, приобщение к традиционно "мужским" профессиям, к занятиям военно-прикладными видами спорта преподносилось общественному мнению как величайшее достижение социализма, проявление подлинного "равенства полов" и освобождение женщины от "домашнего рабства". В реальной жизни подлинного равенства не получилось. Повысилась загруженность женщин. Ответственность за дом и всеобщая трудовая повинность привели к двойной занятости женщин, был введен в обиход гендерный контракт «работающей матери».

Непоследовательная политика большевиков в решении женского вопроса породила массу социальных проблем, которые были связаны с подрывом устоев семьи, морально-нравственных ценностей, изменением социальных стереотипов. Конечно же, эти негативные тенденции проявлялись постепенно, но их основы были заложены в первые десятилетия советской власти. Однако, опыту большевиков нельзя придавать лишь негативную окраску. Политика советского государства в отношении женщин способствовала массовой эмансипации сознания не только женщин, но и всего общества в целом.

Литература

Бурина 1929 – Бурина А., На путях к бытовому и экономическому раскрепощению горянок // ж. Революция и горец. №6. Ростов-на-Дону.

Известия ... 1927 – Известия СК крайкома ВКП (б). 1927 г., № 2. Ростов-на-Дону.

Ленин – Ленин В. И., О задачах женского рабочего движения в Советской республике. ПСС., т. 39.

Народы Кавказа 1960 – Народы Кавказа. Этнографические очерки. Москва.

Страницы истории ... 1980 – Страницы истории комсомола Кабардино-Балкарии. Документы и материалы (1918-1978). Нальчик.

ЦГА – ЦГА, ф. Р-2, оп.1, д.738.

ЦГА КБР – ЦГА КБР, ф. Р-8, оп 1, д. 199.

ЦДНИ – ЦДНИ КБР, ф. 19, оп.1, д.21.

ЦДНИРО – ЦДНИРО, Ф. 7, оп. 1, д. 385.

ლ. გუკეტლოვა (ნალჩიკი)

გენდერული თანასწორობის პრობლემა საბჭოთა
მოდერნიზაციის წლებში (ყაბარდო-ბალყარეთის მაგალითზე)

რეზიუმე

სტატიაში გადმოცემულია ბოლშევიკების როლი ქალთა ეკონომიკურ განთავისუფლებაში, როგორც საბჭოთა ხელისუფლების ემანსიპაციური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი მიმართულება. ჯერ კიდევ პირველი ფემინისტები ქალთა სტატუსის ამაღლებას საზოგადოებაში მჭიდროდ უკავშირებდნენ პროფესიონალურ სფეროში მათი უნარების რეალიზაციას. საბჭოთა საზოგადოების ინდუსტრიალიზაცია და მილიტარიზაცია, რა პოზიციიდანაც არ უნდა შევაფასოთ, ობიექტურად მოითხოვდა ქალის ჩართულობას საწარმოო საქმიანობაში და ამით ხელს უწყობდა ქალთა ემანსიპაციას.

ავტორის მოსაზრებით, ამან მოიტანა მოსალოდნელი შედეგები და ქალთა აქტიურმა მონაწილეობამ მნიშვნელოვნად უზრუნველყო ეკონომიკური და სოციალური პოლიტიკის წარმატებები, კერძოდ, საბჭოთა ხელისუფლებამ მოკლე დროში უზრუნველყო მასობრივი უწიგნურობის დაძლევა და განახორციელა ფართო მასშტაბიანი ინდუსტრიალიზაცია. ნაშრომში ხაზგასმულია, რომ ამის შედეგად ქალმა მიიღო ეკონომიკური დამოუკიდებლობა მამაკაცისაგან, რაც არის ქალთა ემანსიპაციის უმთავრესი პირობა.

L. Guketlova (Nalchik)

Problem of Gender Equality in the Years of Soviet Modernization (on the Qabardo-Balqarian material)

Summary

The paper deals with the analysis of activities of Bolsheviks in economic emancipating of women – as a basic direction of emancipating policy of soviet power. Even the first feminists connected with the problem of arising a woman's status in a society with the possible realization of her ability in professional sphere . Industrialization and military of the society from what standpoint I can evaluate them objectively it needed ine woman an efficient labor and promoted the same emancipation of a woman. It should be said that this resulted expected outcomes and active participating of a woman in success of economic and social policy.

ს. ზედელაშვილი (თბილისი)

**ადათობრივი სამართალი კავკასიელ მთიელ ხალხთა
კონსოლიდაციაში (XIX ს.)**

კავკასია უძველესი დროიდან დასახლებული იყო სხვადასხვა ეროვნების ხალხით. ქართულ სახელმწიფოს ოდიოგანვე ჰქონდა კეთილმეზობლური ურთიერთობა კავკასიის მთის ხალხებთან, საქართველოში მცხოვრებ სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებს კი ერთიანი სახელმწიფოებრივი შეგნება გააჩნდათ.

XI საუკუნის მემატანე ლეონტი მროველი თავის თხზულებაში „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ აღნიშნავდა, რომ I საუკუნის 70-იან წლებში სხვადასხვა ჩრდილოკავკასიურმა ეთნოსებმა და ჯიქებმა ქართველთა ხელმძღვანელობით მიიღეს მონაწილეობა ბრძოლებში. როგორც ხედავთ, უძველეს პერიოდში იკვეთებოდა ტენდენცია ქართველთა და მთიელ ხალხთა კონსოლიდაციისა. უფრო გამოკვეთილი იყო ეს ურთიერთობები მოსახლურ ხალხებთან.

კავკასიელთა ერთიანობაზე საუბრობდნენ არა მარტო ლეონტი მროველი, არამედ XX საუკუნის უდიდესი მეცნიერები. ისტორიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა კაპიტალურ მონოგრაფიაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (ჯავახიშვილი 1937) და ენათმეცნიერმა ა. ჩიქობავამ მონოგრაფიაში – „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია“ (ჩიქობავა 2008) დაასაბუთეს ქართველური და კავკასიური ენების ნათესაობა. ნათესაობა კი საფუძველია, მოტივაციაა ამ ხალხებში კონსოლიდაციის განწყობის სტიმულისთვის.

კავკასიელთა კონსოლიდაციაში დიდ როლს თამაშობდა საზოგადოებრივ-ადათობრივი ინსტიტუტები, რომლებიც მოქმედებდნენ საქართველოს მთასა და ჩრდილო კავკასიის ეთნოსებში, აგრეთვე ქრისტიანული რელიგია, რომელმაც საქართველოდან გაგრცელება ჰპოვა ჩრდილო კავკასიაში. ჯერ კიდევ მე-7 საუკუნეში მან შეასრულა ამ ეთნოსების გამაერთიანებელი ფაქტორის როლი. სწორედ იმ დროს კონსტანტინოპოლში გამართული მსოფლიო საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებით ჯიქეთის ეპარქია მცხეთის საკათილოკოსოს დაქვემდებარებაში მოექცა (ჯავახიშვილი 2005, 12).

საქართველო, როგორც კავკასიის კულტურული ცენტრი, ასრულებდა გამაერთიანებელ ფუნქციას. XII-XIII საუკუნეებში ყუბანიდან

მოყოლებული დადესტნის ჩათვლით ვრცელდებოდა ქართული დამწერლობა, ენა, კულტურა და მართლმადიდებლური ქრისტიანობა. (Анчабадзе 2002, 43) კავკასიონზე არსებული გადასასვლელებით: დარიალის ხეობით, დვალეთის გზებით, ქლუხორის, მამისონის, მარუხის და სხვა უღელტეხილებით საქართველოს მოსახლეობა უკავშირდებოდა ჩრდილო კავკასიაში ჯიქებს, ალანებს, დურძუკებს და დადესტნელებს (ჯავახიშვილი 2005, 19)

კავკასიაში იმპერიათა დამპყრობლურმა პოლიტიკამ, განსაკუთრებით ოსმალეთისა და შემდგომ რუსეთის იმპერიის მარწმუნებმა უმძიმესი პოლიტიკური რყევები მოუტანა კავკასიას. ისინი „წარმატებით“ ახერხებდნენ კავკასიელთა ინტეგრაციის განეიტრალებას, თუმცა საზოგადოებრივ-ადათობრივი მართვის ინსტიტუტები ამაში ხელს უშლიდნენ დამპყრობლებს.

ადათობრივ-სამართლებრივი ინსტიტუტები კავკასიის მთის საზოგადოების ყველა ფენისათვის განსაზღვრავდა უფლებამოვალეობებს, მოქმედებისა და არსებობის წესებს. ქონების დაცვის ინსტიტუტი, ადმინისტრაციულ-სამართლებრივი და სისხლის ადების ინსტიტუტები, პიროვნების დაცვისა და საზოგადოების ზნეობრივი ინსტიტუტები საზოგადოებისათვის იყო განკუთვნილი და მათ დემოკრატიულობის ნიშნები გააჩნდათ; უპირატესობას ანიჭებდა ადამიანს და ადათობრივ-სამართლებრივი ნორმებით იცავდა მას. ადათების დემოკრატიულობა მდგომარეობდა იმაში, რომ იგი ყველა ფენის ინტერესებს ემსახურებოდა.

კავკასიის მთის საზოგადოებებმა დემოკრატიულობას, პიროვნების დაცვის სახით, გაცილებით ადრე მიაღწიეს, ვიდრე თანამედროვე დემოკრატიულმა საზოგადოებებმა.

კავკასიის მთიანეთმა XVIII-XIX საუკუნეებში განიცადა ღრმა კრიზისი (კვიციანი 2007, 15), რამაც გამოიწვია ამ რეგიონში რუსეთის დამკვიდრება, თუმცა რუსულმა კოლონიურმა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა ვერ მოსპო ჩრდილო კავკასიელთა დემოკრატიული ადათობრივი ინსტიტუტები. ადათობრივი სამართალი ასევე დიდ როლს თამაშობდა კავკასიელთა ურთიერთნდობისა და მშვიდობიანობის დამკვიდრებაში. ადათობრივმა სამართალმა შექმნა ისეთი სისტემა, რომელმაც შესაძლებელი გახადა მოეგვარებინა მთიელთა შორის არსებული სადავო საკითხები. ადათებმა შექმნეს ერთიანი სულიერი, კულტურულ-ფსიქოლოგიური სივრცე (Бегулов 2009).

კავკასიელთა კონსოლიდაციის მთავარ ფასეულობებს ადათობრივი სამართალი წარმოადგენდა ორი ძირითადი კომპონენტი: ინდივიდუალიზმი (ადამიანი, როგორც უზენაესი ფასეულობა); უნივერსალიზმი (ადამიანის უფლებები) (კვიციანი 2007, 15). აღნიშნული კომპონენტები მიუთითებდა მთის კავკასიელებში აგრარული

ცივილიზაციისა და პიროვნების დაცვის დემოკრატიული ინსტიტუტების არსებობას, რაც თვითმყოფადი კავკასიური ცივილიზაციის ქვაკუთხედს ქმნიდა.

პიროვნების დაცვის ინსტიტუტი მთიელ ხალხებში ადათებით დადგენილ კანონებსა და ნორმებს ემყარებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ადათების საზოგადოებრივი მართვის ინსტიტუტები არ ათანაბრებდნენ ადამიანებს, ცნობდნენ უმცროს-უფროსობას და პატრონაჟს, მაინც ნებისმიერი კატეგორიის წარმომადგენელი სამართლებრივად დაცული იყო.

როგორ შეიძლება პიროვნების დაცვა, როდესაც მთის საზოგადოებაში არსებობდა სოციალური არაერთგვაროვნება? პატრონი ხომ თავისი საკუთრების – მასზე უფრო დაბალი კატეგორიების – უპირობო მფლობელი იყო და ექსპლუატაციის ფართო სპექტრს წარმოადგენდა? მაგრამ ექსპლუატაცია გარკვეულ ადათობრივ სამართლებრივ ფარგლებში იმართებოდა და საზოგადოების ფენათა ურთიერთობანი ცივილიზებულ, დემოკრატიულ ჩარჩოებში ჯდებოდა. საზოგადოებების ფენათა ურთიერთობებში პიროვნების დაცვის ინსტიტუტი აწესებდა ყველა ფენაში საზოგადოებრივი ურთიერთობის ნორმას და იცავდა მას ყოველგვარი ხელყოფისაგან ეს თითქმის ყველა მთიელ ხალხში ვრცელდებოდა და მათი კონსოლიდაციის ერთ-ერთ მთავარ ქვაკუთხედს წარმოადგენდა.

ჩრდილო-კავკასიურ საზოგადოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაბალ, მწარმოებელ ფენას ეკავა, რომლებზედაც დაფუძნებული იყო ჩრდილო-კავკასიური საზოგადოების არსებობა. მაგალითისათვის, ადიღეურ და ყაბარდოულ საზოგადოებაში დაბალთა სამი კატეგორია გამოიყოფოდა: თავისუფალ აზატთა, დამოუკიდებელ გლეხთა და მონათა ფენა (ხედელაშვილი 2005, 36). მიუხედავად იმისა, რომ საზოგადოებრივი მართვის ინსტიტუტები აღიარებდნენ პატრონთა უზენაესობას, დაცვის ინსტიტუტის მექანიზმი იცავდა დაბალი ფენის პიროვნებათა არსებობისა და მოღვაწეობის უფლებას. ადათებით ისინიც საზოგადოების ისეთივე სრულფასოვან წევრებად იყვნენ მიჩნეული, როგორც ზედა ფენათა სხვა კატეგორიები. სწორედ ამაში ჩანს ამ ინსტიტუტის დემოკრატიულობა. იგი აღიარებს წოდებრივ და ქონებრივ პრინციპებს და მქონელებთა უპირატესობას; ამავე დროს, იცავს უქონელთა ინტერესებსაც.

მძიმე იყო ყველაზე დაბალთა, უქონლოთა მდგომარეობა. ადათები რთავდნენ მფლობელს ნებას, მოქცეოდნენ მათ თავისი შეხედულებისამებრ. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ფენა ექსპლუატაციას განიცდიდა, დაცვის ადათობრივი ინსტიტუტები იცავდა მათ პიროვნული განადგურებისაგან და აიძულებდა მფლობელს, მოქცეოდა არა როგორც პირუტყვს, არამედ როგორც ადამიანს. ყაბარდოში ფშიტლები, ლოგანაპუტები, ოგები და უნაუტები მებატონეზე იყვნენ

დამოკიდებულნი, თუმცა მათ გააჩნდათ თავიანთი მცირე მეურნეობაც, რომელიც ადათებით იყო დაცული (ზედელაშვილი 2005, 37)

პიროვნების დაცვის ინსტიტუტი ადათობრივი საზოგადოებრივი მართვის ინსტიტუტების დემოკრატიულ კატეგორიას მიეკუთვნებოდა.

კავკასიელ მთიელთა კონსოლიდაციაში დიდი როლი ითამაშეს ზნეობის ადათობრივმა ინსტიტუტებმა, რომლის ერთ-ერთ მიმართულებას სტუმარ-მასპინძლობა წარმოადგენდა. ერთი საზოგადოებისა და ეთნოსის სტუმარი მისაღები იყო მეორე საზოგადოებისა და ეთნოსისათვის, რაც კავკასიელ მთიელთა კონსოლიდაციის საუკეთესო გამოვლინებას წარმოადგენდა და ქმნიდა კავკასიურ მენტალობას.

ადათობრივი ნორმებიდან სტუმართმოყვარეობა ზნეობრივი ურთიერთობების მწვერვალი იყო. მტერიც კი, თუ ის ზღუბლს გადმოაბიჯებდა, ოჯახის საპატიო წევრად მიიჩნეოდა. კავკასიის მთიელებმა შექმნეს სტუმართმოყვარეობის ადათობრივ-სამართლებრივი მუხლები და დადეს სახელმძღვანელოდ, რასაც დაეფუძნა მათი ქმედება და დამოკიდებულება მათთან მოსული უცხო ადამიანებისადმი. პატივისცემა უცხო სტუმრისადმი კავკასიელებს გენებში ჰქონდათ გამჯდარი. მაგალითად, მასპინძელს პატივით უნდა მიეღო სტუმარი, თან შეეძლო დაესაჩუქრებინა ცხენით, ძროხით და სხვადასხვა ნივთებით (ზედელაშვილი 2005, 40).

კავკასიის მთიელთა კონსოლიდაცია განპირობებული იყო იმით, რომ ისინი ერთი საერთო მთის კანონებით – ადათობრივი სამართლით მოქმედებდნენ.

XIX საუკუნეში, განსაკუთრებით კავკასიური ომის შემდეგ რუსეთმა მთელი კავკასია ერთ პოლიტიკურ სივრცეში მოაქცია, რითაც, თავის მხრივ, უფრო უნდა განმტკიცებულიყო სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების კონსოლიდაცია; თუმცა მოხდა პირიქით ხელისუფალთა აზრით, მთიელთა საარსებო საზღვრები დროს აღარ შეესატყვისებოდა და უნდა გადაესინჯა მიწათსარგებლობის ფონდი, მოეხდინა მიწების თავისი ინტერესისამებრ გადანაწილება. მთიელთა ტერიტორიული საზღვრები ჯერ კიდევ 1830-50-იან წლებში შეცვალეს (Калмыков 1995, 11)

60-იანი წლების აგრარული და საბატონო რეფორმები მთიელთა გამოთავისუფლებული მიწებით ხელისუფლებამ უმეტესწილად დააჯილდოვა კაზაკთა ჯარების ოფიცრები და გენერლები. მაგალითად, ოფიცრებს ერგოთ ნადელები 200-დან 400 დესეტინამდე, გენერლებს კი – 1500 დესეტინა მემკვიდრეობით (Васильев 1986, 176)

რაც შეეხება ადმინისტრაციულ რეფორმებს, რუსეთმა დაასრულა ჩრდილო კავკასიის ადმინისტრაციული მოწყობის რეფორმა, აირია არა მარტო საზღვრები და ჩრდილო კავკასიელთა ტერიტორიული კუთვნილება, არამედ რეგიონის ეთნიკური შემადგენლობაც, რითაც ადგილობრივთა სოციალური ყოფა-ცხოვრება რუსეთის იმპერიის მიერ დამყარებული “წესრიგის” მიხედვით შეიცვალა.

ზემოთ ჩამოთვლილი ღონისძიებებით რუსეთმა შეარყია კავკასიის მთიელ ხალხთა კონსოლიდაცია, თუმცა ადათობრივი სამართლის და ტრადიციული ინსტიტუტების შემორჩენამ მთლიანად ვერ მოსპო იგი.

ლიტერატურა

- ზედელაშვილი 2005** – ს. ზედელაშვილი, საზოგადოებრივი მართვის ინსტიტუტები, რუსეთის მიერ ტერიტორიული-ადმინისტრაციული მმართველობის დამყარება ჩრდილო კავკასიაში XIX საუკუნის 60-70 იან წლებში. თბილისი.
- კვიციანი 2007** – ჯ. კვიციანი, კავკასიის ცივილიზაცია პოსტსაბჭოურ ისტორიოგრაფიაში. თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1937** – ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. თბილისი
- ჯავახიშვილი 2005** – ნ. ჯავახიშვილი, ნარკვევები ქართველი და ადიღე ლი ხალხების ურთიერთობის ისტორიიდან. თბილისი.
- ჩიქობავა 2008** – ა. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია. თბილისი.
- Анчабадзе 2002** - Г. Анчабадзе, Вайнахи (чеченцы и ингуши). Тбилиси.
- Бегулов 2009** - Р. Бегулов, Центральный Кавказ в XVII- первой четверти XIX вв. Очерки этнополитической истории. Карачаевск.
- Васильев 1986** - Д. Васильев, Очерки истории Терека. Досоветский период. Махачкала.
- Калмыков 1995** - И. Ж. Калмыков, Установление русской администрации в Кабарде и Балкарий. Нальчик.

С. Зеделашвили (Тбилиси)

**Адатное право и проблема
консолидации горских кавказских народов**

Кавказ издавна был заселен народами различных национальностей. Грузинское государство с незапамятных времен поддерживало добрососедские отношения с горскими кавказскими народами, а представители различных национальностей имели в Грузии единое государственное сознание.

Летописец XI века Леонтий Мровели в своем сочинении «Житие грузинских царей» отмечал, что в 70-х годах I века под предводительством грузин принимали участие в сражениях различные северокавказские этносы и джики. Как видим, уже в древнейший период наметилась тенденция к консолидации грузин и горских кавказских народов, однако более тесные взаимоотношения были установлены с пограничными этносами.

О единстве кавказцев говорил не только Леонтий Мровели. Видные ученые XX века Ив. Джавахишвили (см. «Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков», 1937) А. С. Чикобава (см. «История изучения картвельских и кавказских языков», 2008) в своих работах обосновали родство картвельских и кавказских языков. Родство языков, несомненно, является мотивацией для стимулирования консолидации народов-носителей этих языков.

В консолидации кавказцев большую роль сыграли общественно-адатные институты горских этносов Грузии и Северного Кавказа и христианская религия, распространившаяся из Грузии на Северный Кавказ. Еще в VII веке она играла связующую роль между этими этносами. Именно в это время по решению Вселенского Церковного Собора в Константинополе Джикская епархия оказалась в подчинении Мцхетского католикосата Грузинской Православной Церкви (Джавахишвили 2005, 12).

Будучи культурным центром Кавказа, Грузия выполняла объединяющую функцию. В XII-XIII вв., начиная с территории Кубани, распространялись грузинская письменность, язык (включая все диалекты), культура и православное христианство. Дарьяльское ущелье, дороги Двалети, Клухорский, Мамисонский, Марухский и другие перевалы помогали населению Грузии поддерживать разносторонние связи с представителями Северного Кавказа, в частности с джиками, аланами, дурдзуками и дагестанцами.

Захватническая имперская политика на Кавказе, в особенности Османской империи и впоследствии России, политически оказалась чрезвычайно тяжелой

для Кавказа. Империи весьма успешно препятствовали интеграции кавказцев, но общественно-адатные институты управления мешали им в этом.

Адатно-правовые институты определяли права и обязанности, правила деятельности всех слоев горцев Кавказа. Административно-правовые институты и институты кровной мести, защиты личности были демократичными и играли важную роль в жизни общества, предписывая ему адатно-правовые нормы. Демократичность адатов состояла в том, что они служили интересам всех слоев населения.

Горские кавказские народы были гораздо демократичнее, чем современные демократические общества.

В XVIII-XIX вв. горная часть Кавказа испытывала глубокий кризис (Квициани 2007, 15), что способствовало укреплению России в этом регионе, впрочем колониальные территориально-административные реформы России не смогли уничтожить демократических адатных институтов северокавказцев. Адатное право также играло большую роль в укреплении взаимного доверия и мира среди кавказцев. Адатное право способствовало созданию системы, способной урегулировать спорные вопросы, существующие между горцами. Адаты создали единое духовное, культурно-психологическое пространство (Бегулов 2009).

Согласно адатному праву, главную ценность консолидации кавказцев составляли два основных компонента: индивидуализм (человек как высшая ценность) и универсализм (Квициани 2007, 15). Упомянутые компоненты свидетельствуют о существовании у горских кавказцев демократических институтов защиты аграрной цивилизации и личности, представляющих собой краеугольный камень кавказской цивилизации.

Институт защиты личности основывался у всех народов на законах и нормах, установленных адатами. Несмотря на то, что институты общественного управления не уравнивали адатами людей в правах, признавали старшинство и патронаж, тем не менее представитель любой категории был защищен в правовом отношении.

Каким образом можно было защитить личность, когда в обществе горцев существовала социальная неоднородность? Ведь хозяин был беспрекословным владельцем своей собственности – категории, стоявшей ниже него и предоставлявшей ему широкий спектр эксплуатации. Однако эксплуатация осуществлялась в определенных адатно-правовых рамках и взаимоотношения слоев общества укладывались в цивилизованные, демократичные рамки. Институтом защиты личности устанавливались нормы общественных взаимоотношений, и этот принцип распространялся практически на все горские народы и являлся основой их консолидации.

В северокавказском обществе важное место занимал низший слой производителей, на который опиралось население Северного Кавказа. Например, в адыгейском и кабардинском обществе существовало три категории низших

слоев: свободных азатов (землевладельцев), независимых крестьян и рабов (Зеделашвили 2005, 36). Несмотря на то, что институты общественного управления признавали верховенство хозяев, механизм института защиты охранял права представителей низших слоев на существование и деятельность. Согласно адатам, они считались такими же полноценными членами общества, как и другие категории высших слоев. Именно в этом проявлялась демократичность этих институтов. Они признавали сословные и имущественные принципы и преимущества имущих, в то же время защищая и интересы неимущих.

Тяжелым было положение самого низкого слоя неимущих. Адаты предусматривали право владельца распоряжаться неимущими по собственному усмотрению. Несмотря на то, что низший слой подвергался эксплуатации, адатные институты защиты охраняли их от истребления и заставляли владельцев поступать с ними не как со скотом, а как с людьми. Пшитли, логанпуты, оги и унауты зависели в Кабарде от хозяина, хотя у них было и свое собственное небольшое хозяйство, охраняемое адатами (Зеделашвили 2005, 37).

Институт защиты личности принадлежал к демократической категории институтов адатного общественного управления.

Нравственные адатные институты сыграли большую роль в консолидации горцев Кавказа. В этом отношении особо следует выделить *гостеприимство*. Гость одного общества или этноса был желанным и для другого общества или этноса, что было ярким проявлением консолидации кавказских горцев и формировало менталитет кавказцев.

Из адатных норм гостеприимство являлось вершиной нравственных взаимоотношений. Даже враг, если он переступал порог дома, считался почетным гостем семьи. Кавказские горцы создали адатно-правовые статьи гостеприимства и руководствовались ими, на чем и основывались их действия и отношение к пришедшим к ним чужим людям. Уважение к незнакомому гостю было генетически заложено у кавказцев. Например, хозяин был обязан с почетом принять гостя, к тому же мог одарить его конем, коровой и различными предметами (Зеделашвили 2005, 40).

Консолидация горцев Кавказа была обусловлена общностью горских законов – адатным правом.

В XIX веке, в особенности после Кавказской войны, России удалось объединить весь Кавказ в едином политическом пространстве, что способствовало, с ее точки зрения, укреплению консолидации различных этнических групп. Однако случилось обратное. В частности, по мнению властей, границы существования горцев не соответствовали времени, и возникла необходимость в пересмотре фонда землепользования, чтобы перераспределить земли согласно своим интересам. Территориальные границы горцев были изменены еще в 1830-1850 гг. (Калмыков 1995, 11).

После аграрной реформы и реформы крепостного права 60-х годов освобожденные земли горцев преимущественно были переданы офицерам и

генералам казачьих войск. Так, например, офицеры получили наделы размером от 200 до 400 десятин, а генералы – 1500 десятин в наследство (Васильев 1986, 176).

Что же касается административных реформ, то Россия завершила реформу административного устройства Северного Кавказа, тем самым смешав не только границы и территориальную принадлежность северокавказцев, но и этнический состав региона, вследствие чего общественный быт горцев начал заменяться новыми порядками, установленными Российской империей.

Вышеуказанными мерами Россия пошатнула консолидацию горских народов Кавказа, однако адатное право и традиционные институты все же воспрепятствовали полному ее уничтожению.

Литература

Анчабадзе 2002 – Г. Анчабадзе, Вайнахи (чеченцы и ингуши). Тбилиси.

Бегулов 2009 – Р. Бегулов, Центральный Кавказ в XVII- первой четверти XIX века. Очерки этнополитической истории. Карачаевск.

Васильев 1986 – Д. Васильев, Очерки истории Терека, досоветский период. Махачкала.

Джавахишвили 1937 – Ив. Джавахишвили, Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков. Тбилиси (на груз. яз.).

Джавахишвили 2005 – Н. Джавахишвили, Очерки из истории взаимоотношений грузинского и адыгейского народов. Тбилиси (на груз. яз.).

Зеделашвили 2005 – С. Зеделашвили, Институты общественного управления и укрепление Россией территориально-административного управления в 60-70 гг. XIX века. Тбилиси (на груз. яз.).

Калмыков 1995 – Ж. Калмыков, Установление русской администрации в Кабарде и Балкарии. Нальчик.

Квициани 2007 – Дж. Квициани, Цивилизация Кавказа в постсоветской историографии. Тбилиси (на груз. яз.).

Чикобава 2008 – А. С. Чикобава, История изучения картвельских и кавказских языков. Тбилиси (на груз. яз.).

S. Zedelashvili (Tbilisi)

Adat Law in the Consolidation of Caucasus Mountain Peoples

Summary

Historical and up-to-date aspects of state of language in the North Caucasus are considered in this report. Problems of Caucasus language diversity, and necessity of its protection are revealed. An attempt is given to determine vital capacity and threats' level for these languages according to the actual state of language. Main stroke of state of language in the North Caucasus are revealed as the part of common language politics of Russian Federation. According to this politics, beginning with 80s of the 20th century education at native language has been stopped in the region. By means of new language politics the rights of Russian language as of state (national) language has been strengthened in the Russian Federation. Unilateral bilingualism has been established. The destiny of national languages should be shaped by Republics themselves. That's why we suppose that estimation component should play decisive role in the adjustment of state of language.

According to new statistical data used in the report, the significance of estimation components in the issue of minority languages' vital capacity is analyzed. Mismatch between juridical and actual areas of national languages functioning is revealed.

An attempt of determination of level of current threats faced national languages' vital capacity is given in the report. The issue of continuity of language delivery from one generation to another is considered on the basis of statistical data. Languages facing visible threat are revealed.

Vital capacity and threats for North Caucasus languages are determined by criteria, determination of which according to statistical data is not sufficient for estimation of languages' state. Only by coordination of all criteria will be possible to determine vital capacity of these languages and areas of language's functioning.

Measures to be carried out for preservation of these languages' vital capacity are shown in the report and decisive role of estimation moment is revealed, as well.

ჯ. კვიციანი (თბილისი)

მემკვიდრეობითობის პრობლემა კავკასიურ ცივილიზაციაში

ცივილიზაციური პარადიგმა, რომელიც ბოლო წლებში პოპულარული გახდა, გვეხმარება ახლებურად მიუდგეთ არამხოლოდ ჩვენი რეგიონის, არამედ ზოგადად მსოფლიოს ისტორიული პროცესების ანალიზსაც. ისტორიის მარქსისტული ფორმაციული ხედვისაგან განსხვავებით, სადაც მატერიალური წარმოების პროცესია მთავარი და რომელიც საზოგადოების სოციალურ და სულიერ ცხოვრებას განსაზღვრავს, მ. ვებერის მიხედვით, პირიქით, ეკონომიკური ცხოვრების წესი ყალიბდება და მყარდება კულტურის საბაზისო ფასეულობებზე დამოკიდებულებით.

ამგვარი იდეების შემუშავებამ გვაჩვენა, რომ ფორმაციული თეორია, რომლის საფუძველს საზოგადოების განვითარების პროგრესის იდეა წარმოადგენს, ამ პროგრესს ხედავს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის კანონზომიერ ცვლაში (პირველყოფილი თემური, მონათმფლობელური, ფეოდალური, ბურჟუაზიული, კომუნისტური). ეს თეორია შეესაბამებოდა დასავლეთ ევროპის „ტექნოგენური საზოგადოების“ განვითარების ისტორიასა და ტენდენციას.

ცივილიზაციურ თეორიას კი ახასიათებს „საზოგადოების მთლიანი სისტემური ხედვა მისი კულტურის განსაკუთრებულობით, მისი საბაზისო ფასეულობებით, სოციალური ურთიერთობებითა და ინსტიტუტებით, ბუნებასთან დამოკიდებულების წესით, პიროვნებათა ტიპებითა და მათი ცხოვრებით, რომლებიც იქმნება ცივილიზაციის არსებობის პროცესში“ (სტეპინი 2006, 17).

ამრიგად, ის საშუალებას გვაძლევს უარი ვთქვათ მსოფლიოს ერთზომიერ ფორმაციულ სურათზე და გავითვალისწინოთ ქვეყნებისა და რეგიონების, მათ შორის კავკასიის ხალხების განვითარების გზის განუმეორებლობა.

კულტურათა დიალოგს საერთო-საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთიანი სისტემაში, სადაც ლოკალური (რეგიონული), მათ შორის კავკასიური ცივილიზაცია ამგვარი ფასეულობების სტრუქტურულ ერთეულად ითვლება, ინტენსიური ხასიათი აქვს. კავკასია ისწრაფვის, აქტიურად მიიღოს მონაწილეობა ევრაზიულ საინტეგრაციო პროცესებში, მაგრამ, სამწუხაროდ აშკარაა, რომ ამგვარი ძალისხმევა ნაკლებეფექტურია. შემთხვევითი არაა, რომ ახლახანს, გაეროს გენერალური ასამბლეის 65-ე სესიაზე, საქართველოს პრეზიდენტმა მ. სააკაშვილმა კავკასიის ხალხებს რეგიონის ერთიანი კულტურული და ეკონომიკური სივრცის შექმნისაკენ

მოუწოდა. იქვე იყო აღნიშნული, რომ ხალხთა გაუცხოება და კონფლიქტები ეწინააღმდეგება კავკასიის განვითარების ტრადიციულ, ბუნებრივ გზას. მართლაცდა, აგრარული ცივილიზაციის ისტორიის რეტროსპექტული ხედვა გვიჩვენებს, რომ მე-11, მე-12 საუკუნეების დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროინდელი ქართულ-კავკასიური კავშირი კავკასიის დამოუკიდებელი ხალხების პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ სოლიდარულ ერთობას ქმნიდა. აშკარაა, რომ ქართულ-კავკასიური რენესანსის იდეოლოგიურ ბაზად კავკასიური აგრარული ცივილიზაცია გამოდიოდა, რომელიც სისტემურ, თვითწარმოებულ ხასიათს ატარებდა. ის ეფუძნებოდა კავკასიელი ხალხების მსგავს ტრადიციულ კულტურას, რომელიც ერთმანეთთან თანაცხოვრების ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესში წარმოიქმნა. კავკასიის ხალხების ეტიკეტს, კომუნიკაციურ კულტურას და ეთნოლინგვისტურ ნათესაობას, რომელიც ტრადიციული კულტურის საბაზო ფასეულობებად ითვლება, დღესაც შეუძლიათ გააგრძელონ მემკვიდრეობა და უზრუნველყონ ამ ხალხების ისტორიული მეხსიერება ტრანსფორმაციის გზაზე ტრადიციულიდან (აგრარულიდან) თანამედროვე (ინდუსტრიული, პოსტინდუსტრიული) ცივილიზაციისაკენ.

ამასთან, მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ შუა საუკუნეებში (XI-XII სს) კავკასიურმა ცივილიზაციამ, მიაღწია რა თავის აყვავებას, მე-13 საუკუნის დასაწყისში კრიზისი განიცადა. ის მოთხოვნები, რომლებიც ვეზირმა ყუთლუ-არსლანმა თამარს წაუყენა (მეფის აბსოლუტური ხელისუფლების შეზღუდვა და ხალხის წარმომადგენლობითი ორგანოს კარავის ანუ დღევანდელი გაგებით, პარლამენტის შექმნა), აგრეთვე ქვეყანაში არსებული სხვა წანამძღვრები (კულტურის სფეროში), ფაქტიურად ნიშნავდა, რომ ქვეყანაში იქმნებოდა კონსტიტუციური მონარქია და ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ურთიერთობების ფორმების ჩანასახი.

სამწუხაროდ, იმ დროს საქართველოში ვერ მოხერხდა ისეთი ახალი სოციოკულტურული სისტემის ჩამოყალიბება, რომელიც ხალხებს შორის ურთიერთობაში დაეფუძნებოდა არა ვერტიკალურ (ფეოდალურ), არამედ ჰორიზონტალურ (დემოკრატიულ) ორგანიზაციას.

მეფის რუსეთის მიერ განხორციელებული კავკასიის მოდერნიზაცია არ შეიძლებოდა წარმატებული ყოფილიყო არა მხოლოდ იმის გამო, რომ ამ პროცესში ცარიზმი ადგილობრივ სპეციფიკას არ ითვალისწინებდა, არამედ იმიტომაც, რომ ცარიზმი თავისი არასრული ზომებით, როცა ადგილობრივი საზოგადოების ფეოდალურ საფუძველს არ ეხებოდა, ვერ განახორციელებდა ეფექტურ ტექნიკურ-ტექნოლოგიურ ევოლუციას.

ამასთან ცნობილია, რომ თაობათა მემკვიდრეობის პროცესი არასოდეს არ წყდება. მკვლევარი ი. ვ. სუხანოვი ხაზს უსვამს, რომ „ადამიანის წარმოებული თვისებათა დიფერენციაციის პროცესისაგან განსხვავებით, იდეოლოგიური თვისებების სფეროში (ე. ი. როგორც მო-

ქალაქის ფილოსოფიური შეხედულებები, ზნეობრივი თვალსაზრისი, ჩვეულებები) მთელი ისტორიის მანძილზე ინტეგრაციის პროცესები მიმდინარეობდა” (სუხანოვი 1976, 41). ამდენად ლაპარაკია არა ტრადიციების მიყოლაზე, არამედ იმ სუბსტანციური თვისების განვითარებაზე, რომელიც ერთდროულად უზრუნველყოფდა მემკვიდრეობისა და ცვლილებების ლეგიტიმაციას. ამიტომ დღეს ძალზე მნიშვნელოვანია კონკრეტული ხალხის სულიერი კულტურის ისტორიული როლი, მისი ტრადიციები და ადათები, როგორც სოციალური მექანიზმები, თაობათა სულიერ მემკვიდრეობაში, მათი მოქმედების სფერო საზოგადოებაში.

პოსტსაბჭოთა პერიოდის კავკასიაში, ცივილიზაციის მემკვიდრეობითობის პრობლემის შესწავლასთან დაკავშირებით, დიდ შესაძლებლობას გვაძლევს სისტემათა თვითორგანიზაციის თეორია, რომელსაც „სინერგეტიკასაც” უწოდებენ ხოლმე და რომელიც წარმატებით შეიძლება მიუყენო ბუნებასა და სოციალურ ცხოვრებას.

თვითორგანიზების არსი ქაოსიდან (ანარქიიდან) წესრიგის წარმოშობაა. წესრიგი ყალიბდება სოციალური ორგანიზმების შიგნით თითქოსდა დამოუკიდებლად, ამ სისტემაში ტრანსფერულად. პოლიტოლოგი კ. ს. გაჯიევი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „თვითორგანიზაციის ფენომენის სწორი გაგებისათვის მთავარი მნიშვნელობა აქვს სტაბილურობას, წონასწორობასა და მდგრადობასთან ერთად აღიარო არასტაბილურობა, როგორც ადამიანთა საზოგადოების სხვადასხვა ფორმების არსებობის ფუნდამენტური მახასიათებელი. (გაჯიევი 2010, 6).

აქედან გამომდინარე, ჩვენ გვესმის, რომ არახაზური ცვლილებები, საზოგადოების თვითორგანიზაციის პროცესები ტრანსფორმაციის პირობებში ანალიზებენ სოციალურ რეალობას და მისი განვითარების მომავალს.

ჩვენ ვეთანხმებით უ. ი. მალინეცკის, რომელიც, იმოწმებს რა ჯ. ფორესტერს, რ. მედოუზს, ნ. მოსიეევს, რომის კლუბის მოხსენებებს, აღნიშნავს, რომ „არ შეიძლება დაგვემო განვითარება წინამორბედი ტრაექტორიის ექსტრაპოლირებისას, რადგან წონასწორობა უკვე შეუქცევადად დარღვეული. ახლა მთავარია არა კურსის კორექტირება, არამედ იმპერატიული აზროვნების პრინციპული ცვლილება” (მალინეცკი 1997, 107).

სამწუხაროდ, კავკასიაში (განსაკუთრებით ჩრდილოკავკასიურ რესპუბლიკებში) სიტუაცია საზოგადოების მართვის სფეროში ტრანსფორმაციის ორივე ეტაპზე მუდამდებდა ტრადიციული და ტოტალიტარული იდეოლოგიის შეჯვარებაში, რომელიც თავის გამოვლენას ეთნიკური ეტატიზმის იდეოლოგიაში პოულობს. ეს უკანასკნელი, ხ. გ. თხაგაპსოევის აზრით, პოლიტიკურ პრაქტიკად ყალიბდება და წარმოგვიდგება როგორც დახურული ეთნოოლიგარქული სისტემა, რომლის წიაღში იბადება სოციალური ყოფისაგან ადამიანის გაუცხოების დახვეწილი ფორმები. მისივე სიტყვების თანახმად, ამ შემთხვევაში უკვე ეთნოეტატიზმი გამოდის, უწინარეს ყოვლისა,

რესპუბლიკებში დომინირებული ეთნოკლანების პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების ლობირების იდეოლოგიად, თანაც ეს იდეოლოგია გასაღებულია, როგორც სპეციფიკურად ეროვნული (თხაგაფსოვეი 2006, 163).

ისევე როგორც ჩრდილოეთ კავკასიაში, სამხრეთშიც, განსაკუთრებით ტრანსფორმაციის პირველ ეტაპზე, სახელწიფოებრივ ჩამოყალიბებაში უარყოფითი როლი შეასრულეს არაფორმალურმა, „პატრიმონიალურმა“ სტრუქტურებმა. ეს უკანასკნელი, ფაქტობრივად ფორმალურს შერწყმული, ხელს უწყობს მართვის ტრადიციული მეთოდების რეალიზებას.

ამასთან დაკავშირებით, ვფიქრობთ, რომ საჭიროა დავეთანხმოთ გ. ნოდის, რომელიც ეხება ედუარდ შევარდნაძის მიერ შექმნილ ჰიბრიდულ პოლიტიკურ სისტემას და აღნიშნავს, რომ, მართალია, მასში რჩებოდა სამოქალაქო და პოლიტიკური თავისუფლებების გარკვეული სივრცე, მაგრამ, ამასთან ერთად, ის თითქმის არ ქმნიდა პირობებს ნამდვილი პოლიტიკური მონაწილეობისა და კონკურენციისათვის (ნოდია, სკოლბახი 2006, 17).

ამასთან დაკავშირებით, ტრანსფორმაციის პირველი ეტაპის ბოლოს საზოგადოებაში დისბალანსი იქმნება. თუ ასეთი მდგომარეობა არ იცვლება და საზოგადოებაში წონასწორობა არ აღდგება, მას კატასტროფა ემუქრება. სწორედ ასეთი სიტუაციის შედეგია ის, რომ 2003 წლის ნოემბრის ბოლოს საქართველოში „გარდების რევოლუცია“ მოხდა.

როგორც საქართველოში, ისევე რუსეთის სამხრეთში (ეროვნულ რესპუბლიკებში), აზერბაიჯანსა და სომხეთში ტრანსფორმაციის პირველი ეტაპის შედეგთა გამოცდილებამ აჩვენა, რომ მართვის ძველი მეთოდებით სისტემური ტრანსფორმაციის ახალი ამოცანების გადაწყვეტა შეუძლებელია. მათი გადაწყვეტისა და რიგი პროცესების მართვისათვის უნდა გვახსოვდეს, რომ არახაზობრივ გარემოში არსებობს თანაბარვარიანტიანი სტრუქტურები, რომელიც საშუალებას გვაძლევს განვითარების ოპტიმალური გზა ავირჩიოთ. ეს, თავის მხრივ, ითხოვს, რომ სწორად განვსაზღვროთ ყოველი გარემოსათვის (სისტემისათვის) დამახასიათებელი ბუნებრივი სტრუქტურების შერჩევა, აგრეთვე მივყვეთ მათი ევოლუციის ბუნებრივ ტენდენციებს. სამართლიანად აღნიშნავს ე. ნ. კნიაზევა, რომ „რთულ არახაზობრივ სისტემას შეუძლია თავისი სტრუქტურირება თვითონვე მოახდინოს იმის მსგავსად, როგორც ადამიანი ახდენს თავისივე ორგანიზებას, ანუ როგორც ეს ხდება ჩვენს მიერ დაკვირვებად, თვითორგანიზებულ სამყაროში მთლიანად“ (კნიაზევა 1991, 25).

სამწუხაროა, რომ კავკასიაში ტრანსფორმაციის პირველი ეტაპის დასასრულსა და მეორეს დაწყების მიჯნაზე მმართველი ელიტის ძირითად „საზრუნავად“ ითვლებოდა არა ძველი სისტემის შემდგომი ტრანსფორმირება, არამედ იმ „ინსტიტუციონალური ხაფანგიდან“ გამოსვლა, რომელიც ტრანსფორმაციის პირველ ეტაპზე მომხდარი

სოციალური თვითორგანიზების შედეგად ჩამოყალიბდა. ბუნებრივია, არახაზობრივ სისტემაში შექმნილი არამდგრადი მდგომარეობიდან გამოსასვლელად საჭირო გახდა რადიკალური ცვლილებები საქართველოს ხელისუფლების სისტემაში, ნაწილობრივ კი რუსეთის ფედერალურ სუბიექტებშიც (ჩენჩეთი, ყაბარდო-ბალყარეთი, დაღესტანი და ა. შ.).

თუმცადა საქართველოში ჯერ კიდევ პრობლემატურია სასამართლო სისტემის დამოუკიდებლობა, ადგილობრივი ხელისუფლების ორგანოთა სიცოცხლისუნარიანობა, წონასწორობა სახელმწიფო ხელისუფლების სხვადასხვა განშტოებებსა და საზოგადოებრივ ინსტიტუტებს შორის და სხვა.

აზერბაიჯანში მომხდარი მსგავსი ცვლილებების შედეგად, მართალია, გატარდა ზოგიერთი დემოკრატიული რეფორმა, მაგრამ ეს იყო ფასადობრივი – საბოლოო ჯამში პრეზიდენტ ჰეიდარ ალიევის მიერ შექმნილი სისტემა სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა. ქვეყნის მომდევნო ლიდერმა ილჰამ ალიევმა მოხერხებულად ისარგებლა რესპუბლიკის ენერგეტიკული რესურსებითა და ამ რესურსებით მსოფლიოს განვითარებული ქვეყნების დაინტერესებით, შეძლო საზოგადოების მეტნაკლებად მდგრად მდგომარეობაში მოყვანა.

ამასთან, უნდა შევნიშნოთ, რომ აზერბაიჯანში ჯერ კიდევ ბევრი პრობლემაა გადასაჭრელი ტრანსფორმაციის კონტექსტში.

იმავედროულად, უნდა გვახსოვდეს, რომ ზემოთ აღნიშნული ამოცანების გადაჭრაში წამყვანი როლი მიეკუთვნება არა იმდენად ხელისუფლებას, არამედ საზოგადოებას, ყოველ კონკრეტულ ადამიანს. გავიხსენოთ, რომ ადამიანი თვითონ ითვლება დისიპათიურ სისტემად და გარემოსთან მუდმივი გაცვლის რეჟიმში ცხოვრობს. ამიტომ მისი როლი თავისი საზოგადოების სოციალურ თვითორგანიზებაში ძალიან დიდია. ინდივიდს, გლობალიზაციის მსოფლიო დინამიკაში, არახაზობრივ სისტემებში მუდმივად უწევს არჩევანის გაკეთება და შემთხვევითი არაა, რომ მის არჩევანზე, მისი განათლების დონეზეა დამოკიდებული ფუნქციონირებადი სისტემების მიმართულება და „ქცევა“.

მართალია გ. ა. პოლოსიანი, როცა აღნიშნავს, რომ დემოკრატიის არსის გაგების მიმართ დასავლურ და პოსტსაბჭოურ საზოგადოებაში სერიოზული განსხვავება არსებობს. დასავლელი ადმიანისთვის, ამბობს პოლოსიანი, დემოკრატია, უპირველეს ყოვლისა, ნიშნავს მოქალაქეთა მონაწილეობას გადაწყვეტილების მიღებაში სახელმწიფოს მართვის სხვადასხვა დონეზე. ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკების მოქალაქეებისათვის კი (მათ შორის სომხეთისაც), როგორც სოციოლოგიური გამოკვლევები გვიჩვენებს, დემოკრატია უწინარესად სხვადასხვა თავისუფლებების უზრუნველყოფაა – სიტყვის, სინდისის, გადაადგილების და ასე შემდეგ (პოლოსიანი, 2005).

პრობლემად რჩება დამოკიდებულება ეთნიკურობასთანაც: ამ შემთხვევაში საზოგადოება, ეთნოსების შესახებ პრიმორდიალისტურ და კონსტრუქტივისტულ კამათში ჩაბმის გარეშე, მსოფლიოს სინერგეტიკული სურათის გათვალისწინებით, უნდა გამოვიდეს სოციალური ცხოვრების არსებული რეალობიდან და მისი კავშირიდან მომავალთან და წინსვლასთან. შემთხვევითი არაა, რომ მსოფლიო მოვლენების ერთ-ერთი წამყვანი ინტერპრეტატორი, ამერიკელი თომას ფრიდმანი გლობალიზაციასა და კულტურულ იდენტურობას შორის არსებულ დაძაბულობას ახალი ერის განმსაზღვრელ კონფლიქტად მიიჩნევს. თუმცა, ამასთან ერთად, როგორც ფრიდმანი თვლის, მათ შორის წინააღმდეგობა გლობალიზაციის პროცესში ნიველირებული იქნება და ადამიანის შეგნებაში შეიქმნება გლობალური და კულტურული იდენტურობის არსებობის პირობები.

დაგუბრუნდეთ ჩრდილოეთ კავკასიას. აქ არსებული პრობლემა ადამიანის შეგნებაში არსებული ეთნოსისადმი კუთვნილებაში კი არაა, არამედ ეტატიზმის ზემოთ აღნიშნული იდეოლოგიის გადაღახვაში – იმ იდეოლოგიისა, რომელიც დემოკრატიასთან შეუთავსებელია.

ბოლო წლებში, აღნიშნავს ხ. გ. თხაგაპსოვეი, ამგვარი „სიმბოლური კაპიტალისაგან” ინტელიგენციის დისტანცირების შემდეგ, ეტატიზმის მარგინალიზაცია შეინიშნება (ვაჰაბიტური ჯამაათები და მისთანანი, რომლებმაც რეგიონის სხვადასხვა რესპუბლიკებში სახელმწიფო გადატრიალების მოხდენა სცადეს), მეცნიერი ყურადღებას აქცევს ამ რესპუბლიკებში „სოციალურ-ეკონომიკური ჩამორჩენის ზრდას” როგორც მეზობელი სტავროპოლ-კრასნოდარის მხარეებთან და დონის როსტოვის ოლქთან, ასევე რუსეთის ცენტრალურ რეგიონებთან შედარებით (თხაგაპსოვეი 2007, 37).

ამასთან ერთად, დისიპატიური სტრუქტურების იერარქიზაციის სინერგეტიკული პრინციპებიდან გამომდინარე, 1991 წლის ბიფურკაციის შემდეგ დაწყებული, ჩრდილოკავკასიური რესპუბლიკების საზოგადოება ჯერ კიდევ არ მისულა თავის მდგრად მდგომარეობამდე (ატრაქტორამდე), იგი აგრძელებს არამდგრად მდგომარეობაში ყოფნას, სადაც ჯერ კიდევ მიმდინარეობს ტრანსფორმაციის პირველი, გარდამავალი პერიოდი. „კლანებისაგან”, “ტეიპებისაგან” და „თავისიან-შინაურებისაგან” შემდგარი ხელისუფლება, კორუფციული არსების მეშვეობით, მოსახლეობის ძარცვას აგრძელებს და, შესაბამისად, ასეთ პირობებში ხალხის “დრეიფი ისლამური ცივილიზაციისაკენ” (გ. ვ. ჩერნოუსი). ჩვენი წარმოდგენით, საზოგადოების პროტესტის ერთ-ერთი ფორმაა ამ რესპუბლიკებში არსებული წესრიგის მიმართ.

შემთხვევითი არაა, რომ უკანასკნელი ორი-სამი წლის მანძილზე რეგიონის თითქმის ყველა რესპუბლიკაში ხელისუფლება შეიცვალა, რეორგანიზებულ იქნა განათლების სისტემა, თანდათანობით რეგიონი იწყებს ინტეგრირებას რუსეთის სამხრეთ ფედერალური ოკრუგის

(ოლქის) ფორმირებად სოციუმში. ამიტომ მეცნიერებმა უკვე მიაქციეს ყურადღება „ეთნიკური პლასტიკურობის შემცირებას“ ჩრდილოკავკასიის რესპუბლიკებში.

გავიხსენოთ, რასაც სინერგეტიკა გვასწავლის: არახაზობრივი სისტემების განვითარების პროცესებზე მართვადი ზემოქმედება შეიძლება ეფექტური იყოს მხოლოდ მაშინ, როცა ის შეთანხმებულია ამ სისტემის შინაგან თვისებასთან ანუ როცა ის რეზონანსულია.

როგორც უკვე ვიცით, სოციალური თვითორგანიზების დინამიკაზე მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს გარემო – მხედველობაში გვაქვს არა მხოლოდ გეოგრაფიული, არამედ სოციალური სივრცეც. თანამედროვე ჩრდილოეთ კავკასიაში მიმდინარე სოციალურ ეთნიკური პროცესებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ მონოგრაფიაში მ. დ. როზინი და ს. ი. სუში სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ რეგიონში ჩამოყალიბდა ადამიანის სპეციფიკური სამხრეთრუსული ტიპი, რომელიც ღიაა კულტურათაშორისი დიალოგისათვის, რომელმაც შეიწოვა კავკასიური მენტალობისა და კულტურის თავისებურებები. ამიტომ, მათი აზრით, ეროვნული რესპუბლიკებისათვის ზემოაღნიშნული გამოცდილება ყველაზე ოპტიმალურად ითვლება აქ მცხოვრები ხალხების სოციოკულტურული ინტეგრაციის პროცესის გასაგრძელებლად (როზინი, სუში 2003, 118).

ერთიანი კავკასიის მდგრადი ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისათვის, ჩვენი შეხედულებით, მართლზომიერი იქნებოდა გვესაუბრა რეგიონის ხალხების ინტეგრაციასა და აქტიურ ურთიერთქმედებაზე. სხვათა შორის, ბოლო წლებში რუსეთის, საქართველოს და რიგი ქვეყნების მეცნიერები სულ უფრო მეტად დაპარაკობენ კავკასიური ცივილიზაციის არსებობაზე, რომელსაც შეუძლია რეგიონული ინტეგრაციის იდეოლოგიური ბაზა გახდეს.

კავკასიის რეგიონის დაბრუნებას განვითარების ბუნებრივ, ტრადიციულ გზაზე „ბუნება-საზოგადოება-ადამიანი“ განაპირობებს თვითორგანიზების შინაგანი, სისტემურ-სინერგეტიკული ლოგიკა სოციალურ და ბუნებრივ გარემოში. ამიტომ, უკვე ტრანსფორმაციის მეორე ეტაპის გამოცდილება, კერძოდ, საქართველოში მომხდარი „ვარდების რევოლუცია“, გვაჩვენებს, რომ საზოგადოება, ადის რა თვითორგანიზების სოციალური სტრუქტურირების უფრო მაღალ საფეხურზე (ვიდრე ეს იყო ტრანსფორმაციის პირველი ეტაპის დასაწყისში) და ახდენს ახალი ინსტიტუციონალური მაკროსტრუქტურის გენერირებას, უზრუნველყოფს საკუთარი განვითარების უფრო მაღალ დონეს. საკითხი ეხება სახელმწიფო აპარატის გამჭვირვალებისა და ეფექტურობის ამაღლებას, ბაზრების მონოპოლიზების აღმოფხვრას და სხვა.

ამრიგად, კავკასიური ცივილიზაციის მემკვიდრეობითობის პრობლემათა ანალიზი სისტემურ-სინერგეტიკული მეთოდოლოგიის

მიხედვით, გვინუნებს, რომ დღეს საზოგადოების თვითორგანიზაცია მოითხოვს პრინციპულად ახალ მიდგომებს სოციუმის მართვასთან მიმართებით, ანუ აქცენტი წარსულზე კი არ უნდა გაკეთდეს, არამედ დღევანდელობის კავშირზე მომავალთან.

ლიტერატურა

გაჯიევი 2010 – Гаджиев К. С., Мировой экономический кризис: политико-культурное измерение. «Вопросы философии», №6. Москва.

თხაგაძისევი 2006 – Тхагапсоев Х. Г., Этнорегион как пространство бытия российских идеологий в трансформационных процессах России: общенациональные и региональные аспекты. Материалы международной научной конференции 20-21 апреля 2006 г. Ростов-на-Дону.

თხაგაძისევი 2007 – Тхагапсоев Х. Г., Кавказская идентичность в процессах современной российской трансформации. «Научная мысль Кавказа», №1. Ростов-на-Дону.

კნიაზევა 1991 – Князева Е. Н., Случайность, которая творит мир. Москва.

მალინეცკი 1997 – Малинецкий Г. Г., Нелинейная динамика и «историческая механика»// «Общественные науки и современность», №2. Москва.

ნოდია, სკოლბახი 2006 გ. ნოდია, ა. სკოლბახი, საქართველოს პოლიტიკური ღანდშაფტი. თბილისი.

პოდოსიანი 2005 – Погосян Г. А., Социальные трансформации Армении // «Социс», №8. Москва.

როზინი, სუში 2003 – Розин М. Д., Суший С. Я., Социально-этнические процессы в городской среде Северного Кавказа: история, современность, перспективы. Ростов-на-Дону.

სტიოპინი 2006 – Степин В. С., Философия и эпоха цивилизационных перемен. «Вопросы философии», №2.

სუხანოვი 1976 – Суханов И. В., Обычай, традиции и преемственность поколений. Москва.

Дж. Квициани (Тбилиси)

Проблема преемственности в кавказской цивилизации

Цивилизационная парадигма, которая стала популярной за последние годы, помогает по-новому подойти к анализу исторического процесса применительно как к нашему региону, так и всему миру в целом. В отличие от марксистского формационного видения истории, где способ материального производства – главное и, определяет также социальную и духовную жизнь общества, по М. Веберу же, наоборот, способ экономической жизни воспроизводится и укореняется в зависимости от базисных ценностей культуры.

Разработка этих идей показала, что формационная теория, основой которой является идея прогресса общества, видит этот прогресс в закономерной смене общественно-экономических формаций (первобытнообщинный, рабовладельческий, феодальный, буржуазный, коммунистический). Эта теория соответствовала истории и тенденции развития «техногенного общества» стран Западной Европы.

Цивилизационную же теорию характеризует «целостное системное видение общества с особенностями его культуры, его базисных ценностей, социальных отношений и институтов, способа взаимодействия с природой, типов личностей и образа жизни, которые воспроизводятся в процессе существования цивилизации» (Степин 2006, 17).

Таким образом, она позволяет нам уйти от одномерной формационной картины мира, учесть неповторимость путей развития целых регионов, стран, в т. ч. народов Кавказа.

Диалог культур в системе единой общечеловеческой цивилизации, где локальные (региональные), в т. ч. кавказская цивилизация, являются структурными единицами такой целостности, носит интенсивный характер. Кавказ проявляет стремление активно участвовать в развивающихся евразийских интеграционных процессах. Однако, к сожалению, очевиден факт малоэффективности таких усилий. Не случайно, недавно на 65-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН Президент Грузии М. Саакашвили призвал народы Кавказа к созданию единого культурного и экономического пространства региона. Здесь же было отмечено, что отчужденность народов Кавказа и конфликты противоречат естественному, традиционному пути развития Кавказа. Ведь действительно, ретроспективный взгляд на историю в аграрной

цивилизации показывает, что грузино-кавказский союз в XI-XII вв. со времен царя Давида IV Строителя и до царицы Тамар, создавал культурное, экономическое и политическое солидарное единство независимых кавказских народов. Очевидно, что идеологической базой грузино-кавказского ренессанса выступала кавказская аграрная цивилизация, которая носила системный, самовоспроизводящий характер. Она основывалась на схожей традиционной культуре кавказских народов, возникшей в процессе исторически длительного пути совместного проживания. Этикет, коммуникационная культура и этнолингвистическое родство народов Кавказа, являющиеся базовыми ценностями традиционной культуры, и сегодня могут поддерживать преемственность и обеспечивать историческую память этих народов на пути трансформации от традиционной (аграрной) к современной (индустриальной, постиндустриальной) цивилизации.

Вместе с тем, следует иметь в виду, что в средневековье (XI-XII вв.), кавказская цивилизация, достигнув своего расцвета, вскоре, к началу XIII в., переживает кризис. Требование, предъявленное к царице Тамар ее визирем Кутлу Арсланом об ограничении ее абсолютной власти и учреждении представительного органа народа – Карави (парламента по современным меркам) и имеющиеся в стране другие (культурные) предпосылки, фактически означали создание в стране конституционной монархии и становление зачаточных форм буржуазно-демократических отношений в обществе.

К сожалению, в Грузии тогда не смогла сформироваться новая социокультурная система, которая основывалась бы не на вертикальной (феодальной), а горизонтальной (демократической) организации в отношениях между людьми.

Осуществляемая царской Россией модернизация Кавказа не могла быть успешной не только из-за того, что в этом процессе царизмом редко учитывалась местная специфика, но и потому, что царизм сам полумерами, не затрагивая основ феодальных отношений своего общества, не мог сам прийти к эффективной технико-технологической эволюции.

Вместе с тем известно, что процесс преемственности поколений не прерывается никогда. И. В. Суханов подчеркивает, что в «отличие от процесса дифференциации производственных качеств (человека), в сфере идеологических качеств (т. е. качеств как гражданина (философские взгляды, нравственные воззрения, привычки) в течение всей истории шел процесс интеграции» (Суханов 1976, 41). Речь идет не столько о следовании традициям, сколько о развитии некоторого субстанционального качества, которое обеспечивало бы одновременно преемственность и легитимацию изменений. Поэтому сегодня очень важно учесть историческую роль духовной культуры конкретного народа, его обычаев и традиций как социальных механизмов в духовной преемственности поколений, сферу их действия в обществе.

В связи с изучением проблемы преемственности цивилизаций на Кавказе в постсоветский период большую возможность дает применение теории самоорганизации систем, которую называют еще и «синергетикой». Она успешно применима к природе и социальной жизни.

Суть самоорганизации представляет возникновение порядка из хаоса (анархии). Порядок формируется изнутри социальных организмов как бы самостоятельно в силу встроенных в саму систему механизмов в результате взаимодействия и взаимной конкуренции. Политолог К. С. Гаджиев справедливо отмечает, что «для правильного понимания самого феномена самоорганизации ключевое значение имеет признание наряду со стабильностью, устойчивостью и равновесием неустойчивости и нестабильности в качестве фундаментальных характеристик различных форм существования и функционирования человеческих сообществ» (Гаджиев 2010, 6).

Исходя из этого, мы понимаем, что нелинейные изменения, процессы самоорганизации общества в условиях трансформации (которую на Кавказе условно можно разделить на два этапа: первый – 90-е годы, второй - начало 2000 г. и до наших дней) актуализируют социальную реальность и будущность его развития. Мы согласны с Г. Г. Малинецким, который, ссылаясь на прогнозы Дж. Форрестера, Р. Медоуза, Н. Моиссеева, доклады Римского клуба, отмечает, что «нельзя планировать развитие, экстраполируя предшествующую траекторию, ибо равновесие нарушено необратимо. Речь должна идти не о корректировке курса, а о принципиальном изменении императивов развития» (Малинецкий 1997: 107).

К сожалению, на Кавказе (особенно в северокавказских республиках) ситуация управления обществом на обоих этапах трансформации проявляется в скрещивании традиционных и тоталитарных идеологий, которое находит свое проявление в идеологии этнического этатизма. Последний, по словам Х.Г.Тхагапсоева, становится политической практикой и выступает как закрытая этно-олигархическая система, порождая множество изоциренных форм отчуждения человека от социального бытия. По его же мнению, теперь этноэтатизм выступает, прежде всего, как идеология лоббирования политических и экономических интересов, доминирующих в республиках этнокланов, выдавая их за специфически национальные (Тхагапсоев 2006, 163).

Как и на Северном Кавказе, на Южном, особенно на первом этапе трансформации, отрицательную роль в государственном становлении, его трансформации играли неформальные, «патримониальные» структуры. Последние, фактически слившиеся с формальными, способствуют реализации традиционных методов управления.

В связи с этим, думаем, следует согласиться с Г. Нодия, который отмечает, что в созданной Э. Шеварднадзе гибридной политической системе оставалось определенное пространство для гражданских и политических свобод, однако она почти не создавала условий для настоящей политической конкуренции и участия (Нодия ... 2006, 17).

Таким образом, в конце первого этапа трансформации наступает дисбаланс в обществе.

Если же это положение не меняется, общество не приводится в равновесие, то ему угрожает катастрофа. Следствием такого положения в Грузии явилась «революция роз» в ноябре 2003 г.

Как в Грузии, так и на юге России (в национальных республиках), Азербайджане, Армении опыт итогов первого этапа трансформации показал, что старыми методами управления невозможно решать новые задачи системной трансформации. Для их решения, управления этими процессами следует помнить, что в нелинейных средах содержатся разновариантные структуры, позволяющие выбрать оптимальный путь развития. Это, со своей стороны, требует правильно определить набор естественных структур, характерных для каждой среды (системы), а также следовать естественным тенденциям эволюции к ним. Справедливо отмечает Е. Н. Князева, что «сложная нелинейная система способна сама себя строить, структурировать, подобно тому как строит, организует себя человек или наблюдаемая Вселенная в целом» (Князева 1991, 25).

Вызывает сожаление, что на рубеже первого и второго этапов трансформации на Кавказе для управляющей элиты основной «заботой» являлась не дальнейшая трансформация старой системы, а выход из «институциональных ловушек», уже сложившихся в результате социальной самоорганизации на первом этапе трансформации. Естественно, для преодоления неустойчивого состояния в нелинейной системе потребовались радикальные перемены в системе власти в Грузии, России (Чечня, Кабардино-Балкария, Дагестан и т. д.).

Однако в Грузии пока все еще проблематичными остаются независимость судебной системы, жизнеспособность системы самоуправления на местах, равновесие между различными ветвями власти и общественными институтами и т. п.

Вместе с тем, следует помнить, что в решении вышеотмеченных задач ведущая роль принадлежит не столько власти, сколько обществу, конкретно каждому человеку. Напомним, что человек сам является диссипативной системой и живет, постоянно обмениваясь со средой. Поэтому его роль в социальной самоорганизации своего общества чрезвычайно велика. Индивиду, в системе мировой динамики глобализации, в нелинейных системах постоянно приходится делать выбор. Не случайно, что от его выбора, его образовательного уровня зависят «поведение», направление функционирующих систем.

Прав Г. А. Погосян, отмечая, что существуют серьезные отличия в понимании демократии в постсоветских обществах и на Западе. Для западного человека, говорит он, демократия прежде всего означает участие граждан в принятии решений на различных уровнях управления государством. Для граждан же бывших советских республик, в т. ч. Армении, как показывают социологические исследования, демократия – это прежде всего обеспечение

различных свобод: свободы слова, совести, передвижений и т.д. (Погосян 2005, 46).

Проблемой остается отношение к этничности. Обществу здесь, не вдаваясь в примордиалистские и конструктивистские споры об этносах, с учетом синергетической картины мира, следует исходить из существующих реалий социальной жизни и ее связи с будущим и идти вперед. Не случайно, что один из ведущих в Америке интерпретаторов событий в мире Томас Фридмен напряженность между глобализацией и культурной идентичностью, называет определяющим конфликтом новой эры. Но вместе с тем, считает он, с дальнейшей глобализацией противоречия между ними будут нивелироваться и создаваться условия для существования в сознании человека глобальной и культурной идентичности.

Вернемся к Северному Кавказу. Проблема здесь не в наличии сознания принадлежности к этносу, а в преодолении вышеотмеченной идеологии этатизма среди северокавказских народов, идеологии, несовместимой с демократизацией.

В последние годы, отмечает Х. Г. Тхагапсоев, после дистанцирования интеллигенции от этого «символического капитала», наблюдается маргинализация этатизма (появление ваххабистских джамаатов и т. д., которые предприняли попытку государственного переворота в разных республиках региона). Ученый обращает внимание на «нарастающее социально-экономическое отставание» этих республик как от соседних с ними Ставропольского, Краснодарского краев и Ростовской области, так и центральных регионов России (Тхагапсоев 2007, 37).

Вместе с тем, исходя из синергетических принципов иерархизации диссипативных структур, начавшейся после бифуркации 1991г., в северокавказских республиках общество пока не пришло к своему устойчивому состоянию (аттрактору). Оно продолжает пребывать в неустойчивом состоянии, где все еще длится первый, переходный этап трансформации. Власть, состоящая из «кланов», «тейпов» и «своих» людей, продолжает через коррупционные каналы грабить народ. В этих условиях их «дрейф в сторону исламской цивилизации» (В. В. Черноус), как нам представляется, скорее всего одна из форм протеста общества против существующего в этих республиках порядка.

Не случайно, что в последние два-три года почти во всех республиках региона произошла смена власти, реорганизуется образовательная система, постепенно регион начинает интегрироваться в формируемый здесь южнофедеральный социум России. Поэтому ученые уже обратили внимание на «снижение этнической пластичности» в северокавказских республиках.

Напомним, синергетика учит, что управляющее воздействие на процессы развития нелинейной системы может быть эффективным только тогда, когда оно согласовано с внутренними свойствами этой системы, т.е. когда оно является резонансным.

Как мы уже знаем, на динамику социальной самоорганизации значительное влияние оказывает внешняя среда - имеется в виду не только географическое, но и социальное пространство. Философы М. Д. Розин и С. Я. Суций в специальной монографии, посвященной социально-этническим процессам современного Северного Кавказа, справедливо отмечают, что в регионе сформировался специфический южнороссийский тип человека, открытого для межкультурного диалога, впитавшего элементы особенностей кавказской ментальности и культуры. Поэтому, считают ученые, для национальных республик вышеотмеченный опыт является наиболее оптимальным для продолжения процесса социокультурной интеграции проживающих здесь народов (Розин... 2003, 118).

Вместе с тем, для устойчивого экономического и культурного развития единого Кавказа, на наш взгляд, правомерно говорить об активном взаимодействии, интеграции всех народов региона. Кстати, в последние годы ученые России, Грузии и ряда других стран все больше говорят о существовании кавказской цивилизации, которая может стать идеологической базой региональной интеграции.

Возвращение региона на естественный путь развития «природа-общество-человек» исходит из внутренней, системно-синергетической логики самоорганизации в природной и социальной средах. Поэтому, уже опыт второго этапа трансформации, в частности, в Грузии, после «революции роз» показывает, что общество, восходя на более высокую ступень социального структурирования самоорганизации (чем это мы имели в начале первого этапа трансформации) и генерируя новую институциональную макроструктуру, обеспечивает себе более высокий уровень развития. Речь идет о повышении эффективности и прозрачности государственного аппарата, устранении монополизации рынков и т. д.

Таким образом, анализ проблемы преемственности кавказской цивилизации через призму системно-синергетической методологии показывает, что ныне самоорганизация общества требует принципиально нового подхода к управлению социумом, делая акцент не на прошлом, а на связи настоящего с будущим.

Литература

Гаджиев 2010 – Гаджиев К. С., Мировой экономический кризис: политико-культурное измерение. «Вопросы философии», № 6. Москва.

Князева 1991 – Князева Е. Н., Случайность, которая творит мир. Москва.

Малинецкий 1997 – Малинецкий Г. Г., Нелинейная динамика и “историческая механика”. «Общественные науки и современность», 2. Москва.

Нодиа, Скольбах 2006 – ნოდია, სკოლბახი 2006 გ. ნოდია, ა. სკოლბახი, საქართველოს პოლიტიკური ლანდშაფტი. თბილისი.

Погосян 2005 – Погосян Г.А., Социальные трансформации Армении. «Социс», № 8. Москва.

Розин... 2003 – Розин М. Д., Суций С. Я., Социально-этнические процессы в городской среде Северного Кавказа: история, современность, перспективы. Ростов-на-Дону.

Степин 2006 – Степин В. С., Философия и эпоха цивилизационных перемен. «Вопросы философии», 2. Москва.

Суханов 1976 – Суханов И. В., Обычай, традиции и преемственность поколений. Москва.

Тхагапсоев 2006 – Тхагапсоев Х. Г., Этнорегион как пространство бытия российских идеологий в трансформационных процессах России: общенациональные и региональные аспекты. Материалы международной научной конференции 20-21 апреля 2006. Ростов-на-Дону.

Тхагапсоев 2007 – Тхагапсоев Х. Г., Кавказская идентичность в процессах современной российской трансформации. «Научная мысль Кавказа». I. Ростов-на-Дону.

J. Kvitsiani (Tbilisi)

Problem of Heritage in Caucasian Civilization

Summary

In the paper on the basis of the theory of systems' self-organization that is called 'synergetics' as well is shown Caucasian agrarian civilization formed in the Caucasus that had a systemic, self-organized character. It was based on the etiquette similar for the Caucasian peoples, communication culture, ethno-linguistic kinship and to my opinion it was a valuable basis for traditional culture.

I believe that even today the Caucasians can continue this heritage and provide historical memory of these peoples on the way of transformation from traditional (agrarian) towards the modern (industrial, post-industrial) civilization. For this today a society's self-organization demands principal new approaching to governing of a society or an accent should not be given not to the past but to present contact with future.

მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)

**მეფე გიორგი II-ის (1072-1089) კარის (ყარსისა)
და ვეჟინის ციხეთათვის ბრძოლის ისტორიიდან**

კარის (ყარსისა) და ვეჟინის ციხეთათვის ბრძოლის შესახებ ცნობები დაცულია ორ ქართულ საისტორიო თხზულებაში: „ქართლის ცხოვრება“ კრებულში შესულ XI ს-ის ანონიმი ავტორის უსათაურო, პირობითად, „მატიანე ქართლისა“-დ წოდებულ თხზულებაში, რომელიც მოიცავს პერიოდს VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან XI ს-ის 70-იან წლებამდე და იმავე „ქართლის ცხოვრება“-ში არსებულ თხზულებაში „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“, რომლის ავტორი ასევე ანონიმურია¹

ეს ორივე საისტორიო თხზულება საკმაოდ საფუძვლიანადაა შესწავლილი წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით და გამოთქმულია დასაბუთებული მოსაზრებები, რომ მათი ცნობები ძირითადად იმსახურებენ ნდობას და მათთვის ანგარიშის გაწევა სასურველია.

კარისათვის ბრძოლაზე და მის შედეგებზე მოგვითხრობს ორივე დასახელებული ისტორიკოსი, ხოლო ვეჟინის ბრძოლაზე და მის შედეგებზე – დავით IV-ის მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი თხზულება.

XI ს-ის 60-იანი წლებიდან საქართველოში დიდი ხნით მიძიმე ვითარება შეიქმნა. 1064 წელს საქართველოს თურქ-სელჩუკთა სულთანი ალფარსლანი (1063-1072) მოადგა. ეს იყო მათი პირველი ლაშქრობა საქართველოში. ამ დროისათვის სელჩუკების დიდი იმპერია უკვე შექმნილი იყო. სამხრეთ კავკასიაში მათი შემოსევები XI ს-ის 30-იან წლებში დაიწყო. 1038-1063 წლებში სულთან თორღულ ბეგის დროს მათ დაიპყრეს ირანი, ერაყი, ქურთისტანი და შემოიჭრნენ სამხრეთ კავკასიაში.

1055 წ. თორღულ ბეგმა დაიპყრო არაბთა სახალიფოს დედაქალაქი ბაღდადი და ხალიფამ ის სულთანად დალოცა.

1048 წელს სელჩუკები სომხეთში შეიჭრნენ. სომხეთის სახელმწიფო ამ დროს არ არსებობდა, თითქმის მთელი სომხეთი ბიზანტიის იმპერიას ეპყრა. ბიზანტიის იმპერია შეძლებისდაგვარად იგერიებდა თურქ-სელჩუკებს სამხრეთ კავკასიის მისადგომებზე, რამდენიმე წარმატებასაც მიაღწია მათთან ბრძოლაში, მაგრამ 1071 წელს მანაზკერტთან ბრძოლაში

¹ მართალია, დავით IV (1089-1125) აღმაშენებლად წოდებულის მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი თხზულების შესაძლებელი ავტორის შესახებ არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება, მაგრამ, პირდაპირი ცნობის არარსებობის ვითარებაში, ყველა ისინი მოსაზრებათა სფეროში რჩება.

სელჩუკებმა სასტიკად დაამარცხეს ბიზანტია, ტყვედ ჩაიგდეს იმპერატორი რომან დიოგენი. 1074 წლის ზავით ბიზანტიამ თავისი აღმოსავლეთი პროვინციები სელჩუკებს დაუთმო.

საქართველო მარტო აღმოჩნდა თურქ-სელჩუკთა პირისპირ. 1064 წელს, როდესაც სელჩუკები საქართველოს სამხრეთიდან მოადგნენ, მათ დიდი წინააღმდეგობა დახვდათ ჯავახეთის ახალქალაქისათვის ბროლაში. მართალია, საბოლოოდ მათ აიღეს ახალქალაქი, მაგრამ სულთანმა არ განაგრძო ბრძოლა საქართველოს დასაპყრობად. შეიძლება, იგი დააფიქრა გაწეულმა დიდმა წინააღმდეგობამ.

აღფ-არსლანი აგრძელებდა ბრძოლას სამხრეთ კავკასიის დასამორჩილებლად. სულთნის დავალებით ანისის განმგებელი აბულ-ასვარი დაშქრობდა ანისის გარშემო და მის მახლობელ ქვეყნებში და საქართველოსაც შემოესია. 1067/68 წლებში საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-მ (1027-1072) ბარდავს ილაშქრა და დაარბია, რის საპასუხოდ 1068 წელს აღფ-არსლანი მეორედ შემოესია საქართველოს. ამჯერად ის დასავლეთ საქართველოშიც გადავიდა, მოაოხრა ქვეყანა, აურაცხელი ხალხი დაიღუპა ბრძოლებში, დიდი დავლა, ტყვეები იგდო ხელთ. მეფე ბაგრატმა მას ზავი შესთავაზა, რის საფასურად სულთანმა ხარკი ითხოვა, რაც მეფე ბაგრატმა არ იკისრა. ზამთრის სიცივის გამო სელჩუკებმა დატოვეს საქართველო, მეფე ბაგრატმა დაიწყო ბრძოლა სულთნის მიერ დაპყრობილ ქვეყანაში დანიშნული მმართველების წინააღმდეგ. ბრძოლა ცვალებადი შედეგებით მიმდინარეობდა. სულთანი ხარკს მოითხოვდა, მეფე ბაგრატი დიპლომატიურად მოქმედებდა, ძღვენს და მოციქულებს უგზავნიდა სულთანს, მაგრამ ხარკს არ კისრულობდა. ასე გაგრძელდა 1072 წლამდე, როდესაც გარდაიცვალა მეფე ბაგრატ IV, იმავე წელს მოკლეს აღფ-არსლანი. ქართველი მემკვიდრე წერს: „ვერღარა ცნეს ბაგრატ და სულთანმან ერთმან ერთისა სიკუდილი“^{2.1}

საქართველოს სამეფოს ტახტი ბაგრატ მეფის ძემ გიორგი II-მ (1072-1089) დაიკავა.

სელჩუკთა რაზმები გამუდმებით არბევდნენ საქართველოს. მეფე გიორგი შეძლებისდაგვარად წინააღმდეგობას უწევდა მათ. 70-იან წლებში გიორგი მეფემ ფარცხისთან დიდი გამარჯვება მოიპოვა სელჩუკებთან ბრძოლაში, ასევე „აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა და სიმაგრენი ვანადისა და კარნიფორისანი, და იოტნა თურქნი მის ქუეყანისანი“ (მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. I. თბ., 1955, 317). „მატიანე ქართლისა“-ს ავტორი ამით ამთავრებს თხრობას კარისა და მისი მიმდგომი ქვეყნის შემდგომ ბედზე.

¹ ეს საკითხები ფართოდაა განხილული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არსებულ წყაროებზე და საკითხის შესახებ არსებულ ლიტერატურაზე იხ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (რვატომეული). ტ. III. თბილისი, 1979. გვ. 196.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ამ თხზულებას უშუალოდ ავრძელებს „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ (მეფე დავით IV – 1029-1125 წწ., აღმაშენებლად წოდებული), რომლის ავტორი აღნიშნავს მეფე გიორგის ფარცხის გამარჯვების შესახებ, ხოლო კართან დაკავშირებით წერს: „მოვიდა წინაშე მათსა (გიორგი მეფისა – მ. ლ.) ზორავარი აღმოსავლეთისა გრიგოლ ბაკურიანის ძე, რომელსა ჰქონდეს ოლთისნი და კარნუ ქალაქნი და კარი, და დიდად განიხარეს და განისუენეს და მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქვეყანა, და განიყარნეს“, „ქართლის ცხოვრება“ („ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, მით. გამ., გვ. 318). ამგვარად, დავითის ისტორიკოსი იმეორებს მის წინამორბედ ისტორიკოსთან არსებულ ცნობას მეფე გიორგის მიერ ფარცხისთან მოპოვებული ბრძოლის შესახებ, შემდეგ არაფერს ამბობს მეფე გიორგის მიერ კარის, ვანანდისა და მისი მიმდგომი ქვეყნის „აღების“ შესახებ და მოგვითხრობს გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ ამ მიწების გიორგი მეფისათვის გადაცემაზე („მოსცა“). გრიგოლ ბაკურიანის ძე არის ბიზანტიის საიმპერატორო კარის მაღალი მოხელე, წარმოშობით ქართველი, აღმოსავლეთის დიდი დომესტიკოსი, რომლის საგამგეო იყო კარი და მიმდგომი ქვეყანა.

საკითხი ისმის ასე: საქართველოს მეფემ განდევნა სელჩუკები ამ მიწებიდან და იმპერიის ხელისუფლებაა, რომელიც ადრე მისი გავლენის სფეროში (ან მის მფლობელობაში) მყოფ აღმოსავლეთის ქრისტიან ქვეყნებს თავის სამფლობელოებად თვლიდა, ამ უფლებას უმტკიცებდა, თუ არსებული ვითარებიდან გამომდინარე, მან ეს ქვეყნები „ჩუქა“ საქართველოს მეფეს.

აღნიშნულ საკითხზე, ქართველ ისტორიკოსთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა (ივ. ჯავახიშვილი, ვ. კოპალიანი, მ. ლორთქიფანიძე, ნ. შენგელია, ზ. პაპასქირი, რ. მეტრეველი, ი. ანთელავა, ჯ. სამუშია). ზემოთქმულიდან რომელი აზრი გავიზიაროთ? არ ვაპირებთ დისკუსიას და სხვადასხვა ავტორთა მოსაზრებების განხილვას. ვეცდებით წარმოვადგინოთ წყაროებში არსებული რეალური ვითარება.

ვითარების გარკვევისთვის მნიშვნელობა აქვს დავითის ისტორიკოსის ცნობას ვეჟინის ციხისათვის ბრძოლის შესახებ, რომელზედაც ცნობა მხოლოდ მის თხზულებაშია, მანამდე კი აუცილებელია აღვნიშნოთ, რომ ბიზანტიის იმპერიამ მანაზკერტს დამარცხების შემდეგ 1074 წლის ზავით დათმო თავისი აღმოსავლეთის პროვინციები, რომელნიც სელჩუკთა მფლობელობაში გადავიდა და რისი „ჩუქება“ არ შეეძლო მას.

რაც შეეხება ვეჟინის ციხისათვის ბრძოლის საკითხს: საქართველოში უადრესად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა. საქართველოს სელჩუკამდე არაერთი მტერი უნახავს, მაგრამ სელჩუკებთან დაკავშირებით სულ სხვა ვითარება იყო. თურქი სელჩუკები მოდიოდნენ და სხდებოდნენ დაპყრობილ მიწებზე. ადგილობრივი მოსახლეობა იბრძოდა, წყდებოდა

ბრძოლაში, ნაწილი გარბოდა, ვინც რჩებოდა, მათი ასიმილირება ხდებოდა.

სელჩუკები, რომელთა მთავარი სიმდიდრე ცხენი იყო, იღებდნენ მოსავალს განურჩევლად დროისა, ჩეხდნენ ვენახებს, ბაღებს, მთელ სამიწათმოქმედოდ ვარგის მიწა-წყალს აქცევდნენ საძოვრებად თავიანთი ცხენებისათვის. საქართველოში მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის შეცვლის, ინტენსიური მეურნეობის მომთაბარულით შეცვლის საშიშროება შეიქმნა.

ქვეყანაში მათი სულ ახალ-ახალი ურდოები შემოდიოდა. დავითის ისტორიკოსი საშინელ სურათს ხატავს: „პსისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი სამოქალაქო და ჭყონდიდი აღივსო თურქთა. მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვიდრი ყოველი. და მასვე ერთსა დღესა დაწუეს ქუთათისი, და არტანუჯი, და უდაბნონი კლარჯეთისანი. და დაყვეს ამათ ქუეყანათა შინა თურქთა ვიდრე მოსვლამდე თოვლისა. მოჭამეს ქუეყანა და მოსწყვიდეს, თუ სადღა ვინ დარჩომილ იყო ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ჳურელთა ქუეყანისათა. და ესე იყო პირველი და დიდი თურქობა; რამეთუ ქორონიკონი იყო სამასი¹. ხოლო თუ ვინმე მთიულეთს ან სიმაგრეთა სადამე ვინ დაშთა კაცი, ზამთრისა სიფიცხითა, უსახლობითა და შიმშილითა ეგრეცა მოისრა“ (ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი, მით. გამ. გვ. 319-320).

და შემდეგ მოთხრობილია შემზარავი კონკრეტული ფაქტები და დასკვნა: „მოიწუა შენებული ყოველი, მდინარენი სისხლთან, ნაცვლად წყლისა ნაკადულთა მრწყველნი ქუეყანისანი (იქვე, გვ. 320) შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ დავითის ისტორიკოსი ამუქებს ფერებს, აჭარბებს, მაგრამ უარეს სურათს ხატავენ ამდროინდელი სომეხი ისტორიკოსები, მაგ. არისტაკეს ლასტივერტი.

დავითის ისტორიკოსმა შესანიშნავად იცის, რომ ყველაფერი ეს ხდება სულთან მალიქ შაჰის დროს, თვითონვე იძლევა თარიღს და გვაუწყებს: „ამათ რა საქმეთა ესრეთ ხედვიდა მეფე გიორგი და რამეთუ არასადათ იყო ღონე ხსნისა და შეწევისა . . . მაშინ ჰყო განზრახვა დიდებულთა თვისთა თანა, და დაამტკიცეს წარსვლა მადალსა სულტანსა მალიქ შაჰის წინაშე. და ესრეთ დადგა სული თვისი და სისხლნი ქრისტეანეთა კსნისათვის. და მინდობითა ღმრთისათა და წარძღუანებითა ძელისა ცხოვრებისათა“ ეახლა სულთანს და ისტორიკოსის მოულოდნელი განცხადება: „შეწყნარებულ იქმნა მისგან ვითარცა შვილი საყუარელი“ (იქვე 321) და ამას მოყვება მალიქ შაჰის ქება-დიდება და, რაც მთავარია, ქრისტიანთა მოყვარული, რომელმაც აუსრულა საქართველოს მეფეს „ყოველი სათხოველი“ . . . სამეფო მისი განათავისუფლა ზედამარბეველთაგან და მოსცა კახეთი და ჰერეთი, გარნა ხარაჯა ითხოვა სამეფოსა მისისა, რომელთა აიღებდეს ჟამთა მრავალთა. და ესრე განდიდებითა და მრავლითა დიდებითა გამოგზავნა თვისად სამეფოდ და წარმოაყოლნა

სპანი დიდნი, რათა წარვლონ გზა მშვიდობისა და რათა აართვან კახეთი”. ხარაჯა, რასაკვირველია, დიდი და მძიმე იყო, მაგრამ თუ შემოსახლებული თურქები გავიდოდნენ, აღარ შემოვიდოდნენ ახალი ურდოები, ქვეყანაში მშვიდობა დამყარდებოდა და მდგომარეობა ნელ-ნელა გამოსწორდებოდა. ხარაჯა სასურველი იყო სულთნისთვისაც. სამხედრო დავლა და ალაფი ძირითადად მოლაშქრეებზე ნაწილდებოდა და მუსლიმური სამართლის თანახმად სახელმწიფო ხაზინაში სამხედრო ნადავლის მხოლოდ მეხუთედი შედიოდა, ხარაჯა კი მთლიანად სახელმწიფოს შემოსავალი იყო.

დავითის ისტორიკოსი შორსმჭვრეტელი მოაზროვნეა, ის ძალიან ფრთხილია, მას არ სურს, მომდევნო თაობებმა მეფე გიორგი II-სადმი ტენდენციურობა დასწამონ. ის წერს გიორგი მეფის რიგ წარმატებებზე, მაგრამ კარისა და მისი მიმდგომი ქვეყნის საქართველოს მეფის მიერ სელჩუკთაგან ბრძოლით მოპოვების შესახებ არას ამბობს და საქმეს ისე წარმოაჩენს, თითქოს საიმპერატორო კარმა გიორგი მეფეს „აჩუქა” ის მიწა-წყალი, რაც მას არ ეკუთვნოდა. ამასთანავე, აღწერს რა ქვეყანაში შექმნილ რთულ ვითარებას, აღნიშნავს, რომ გიორგი მეფემ გაწირა თავი. ამას მოსდევს მაღიქ შაჰის ქება-დიდება, მეფე გიორგის ყველა სათხოველის შესრულება და ცნობა კახეთ-ჰერეთის „ჩუქების” შესახებ და ასე გამოსიტუმრა, მაგრამ რადგან კახეთ-ჰერეთი მას არ ეკუთვნოდა, გიორგი მეფეს თან დიდი სპა გამოატანა, რათა მშვიდობით იარონ და აღსართანს „აართვან კახეთი”.

რა ვითარებაა: მეფე გიორგი, რომლის მიზანი საქართველოდან სელჩუკების ურდოების გაყვანა იყო, სამშობლოში მათი ახალი ურდოებით ბრუნდება.

მეფე გიორგის, ალბათ, კარგად ესმოდა, რას ნიშნავდა შექმნილი ვითარება, მაგრამ მას არ შეეძლო, უარი ეთქვა, მას და მის მხლებლებს იქვე გაუსწორდებოდნენ.

მეფე ბრუნდება სამშობლოში სელჩუკთა ახალი სამხედრო ძალით და მათთან ერთად დგება ვეჟინის ციხის ალყად, სადაც გამაგრებული მეფე ახსართანი დანებებას არ აპირებს. და ამ დროს, „ვიდრე ბრძოდესა, მოვიდა თოვლი” და დავითის ისტორიკოსი წერს: „მეფეს გიორგის მოეხსენა ნადირობა აჯამეთისა, არღარას ზრუნვიდეს სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეჟინისასა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქთასა, რომელ ჰყვა მისცა ნიჭად სუჯეთი დაბყოველი ქუეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოოკრდა მუნ დღეინდელად დღემდე, ხოლო თვით გარდავლო მთა ლიხთა და შთავიდა აფხაზეთად” (ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი, მით. გამოც., გვ. 322).

მეფის საქციელის უფრო მკაცრად განსჯა, ალბათ, ძნელია და აქედან მოყოლებული, ვიდრე დღევანდელ დღემდე, ქართველი ისტორიკოსები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, კიცხავენ მეფე გიორგის. მაგრამ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არის ამ მოვლენის სხვაგვარი

ახსნის ცდაც (ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში. თბ., 1968, 316-317). გასათვალისწინებელია ის, რომ სულთანთან მისულ მეფე გიორგის არავითარი საშუალება არ ჰქონდა, უარი ეთქვა მის წყალობაზე, მაგრამ მან კარგად იცოდა, რა მოჰყვებოდა სელჩუკთა მიერ კახეთ-ჰერეთის აღებას და ერთადერთი, რისი გაკეთებაც მას შეეძლო, არ მიეღო ამ საქმეში მონაწილეობა, თვითონ არ შეეწყო ხელი სელჩუკებისათვის (ნ. შენგელია, იქვე)

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული იმის შესახებ, თუ რატომ აქებს დავითის ისტორიკოსი მალიქ შაჰს, ან რატომ გამოუტანა მან ასეთი სასტიკი განაჩენი მეფე გიორგი II-ს¹. მან ხომ კარგად იცოდა, ვინ იყო მალიქ შაჰი, რა წვლილი მიუძღოდა მას საქართველოს აოხრებაში.

დავითის ისტორიკოსი თავის თხზულებას დავით აღმაშენებლის გარდაცვალების შემდეგ წერს, მან კარგად იცის და მოგვითხრობს იმ დამსახურების შესახებ, რაც დავითს ერისა და ქვეყნის წინაშე მიუძღვის და უნდა შეამზადოს მკითხველი იმ ფრაზისათვის, რომ დავითი „მას უამსა იყო ჰასაკითა თექსუმეტისა წლისა, ხოლო ქორონიკონი იყო სამსადა ცხრა“², ამას მარტოდ შობილსა გიორგისგან თვით მამამან დაადგა გვირგვინი” და იქვე აღნიშნავს, რომ “თვით მამამან ზეცცათამან პოვა დავით, მონა თვისი და საცხებელი მისი წმინდა სცხო მას, რამეთუ ხელი მისი შეეწოდა მას” მთელი მეფობის მანძილზე (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, მით გამოც., გვ. 324).

ნიშანდობლივია, რომ დავითის ისტორიკოსი „მეფეთ მეფესა და კესაროსს“ გიორგის, რომელიც 1089 წლის აქტის შემდეგ, მეტი თუ არა ოცი წელი მაინც, ცოცხალია, საერთოდ არ ახსენებს. გიორგი ფაქტიურად, აღარ არსებობს, მისი მოხსენიება რუის-ურბნისის „ძეგლისწერა“-ში ან რომელიმე ხელნაწერის მინაწერში არაფერს ამბობს მისი იურიდიული მდგომარეობის შესახებ. მეფე, რომელმაც თავი დასდო სამშობლოსათვის, რომელმაც ვერ დააფასა ის დიდი „წყალობა“, რაც მის მიმართ მალიქ შაჰმა გამოიჩინა, რომელმაც თავისი სრულიად გაუმართლებელი საქციელის შედეგად მისცა თურქებს „ნიჭად სუჯეთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოღკრდა მუნ დღეინდელად დღედმდე“, ხსენების ღირსი აღარ არის და 1089 წლის აქტი სრულიად გამართლებულია.

ფაქტობრივად არ ვიცით, როდის გარდაიცვალა გიორგი ან სადაა ის დაკრძალული.

¹ საკითხის განხილვა, ყველა მოსაზრების ანალიზი, წყაროებსა და ლიტერატურაზე მითითებით იხ. როინ მეტრეველი, ჯაბა სამუშია, მეფეთ-მეფე გიორგი II. თბ. 2003

² 1089 წ.

М. Лордкипанидзе (Тбилиси)

Из истории борьбы царя Георгия II (1072–1089) за Карскую и Вежинскую крепости

Эти события освещены в двух исторических сочинениях анонимного автора, вошедших в «Картлис Цховреба», т.н. «Матиане Картлиса» и в «Жизни царя Давида» (см. «Картлис Цховреба» - История Грузии, I, 2008).

В историческом сочинении, посвященном деятельности царя Давида IV (1089-1125), проявляется тенденциозное отношение к оценке деятельности отца Давида IV царя Георгия II (1072-1089). Хорошо осведомленный в политической ситуации в Передней Азии и собственно Грузии, историк царя Давида не отмечает факта освобождения Георгием II (засвидетельствован в «Матиане Картлиса») Карской и Ванандской крепостей и их окрестностей от завоевателей турок-сельджуков, и переход этих земель в пределы Грузии приписывает дипломатическому акту Византии, которая в это время не имела прав на эту территорию, т.к. после поражения в борьбе с сельджуками, по мирному договору 1074 года, все свои бывшие восточные владения уступила сельджукам. Такой акт имел место, т.к. византийская власть сохраняла за собой моральное право над восточными христианами православного толка.

Эта тенденция проявляется и в оценке автором поступка царя Георгия II при осаде Вежинской крепости, фактически борьбы за царство Кахети совместно с сельджуками.

Сообщая о тяжелой ситуации, существующей в Грузии вследствие фактического заселения Грузии сельджуками, о постоянных разрушительных нашествиях их орд, которые опустошали грузинские земли, уничтожали всех «если кто оставался где-либо в лесах, скалах, пещерах и подземных убежищах», царь Георгий, посоветовавшись со своими советниками, решил «предстать перед великим султаном Малик-шахом. И так положил он свою душу и свою кровь». Затем следует хвала Малик-шаху, вплоть до того, что он «любил христиан» и как он «исполнил все, о чем просил Георгий», даже превысил его чаяния. Он освободил его царство от налетчиков и грабителей и отдал ему Кахети и Эрети, но потребовал харадж от его царства... Возвеличенного подобным образом отправил он Георгия в свое царство, дав ему с собой большое войско, чтобы пройти путь свой с миром и для того, чтобы отвоевать Кахети. Царь Георгий, который жертвовал собой для вывода сельджукских орд из Грузии, возвращается с новым вражеским войском. Отказ от этого «подарка» будучи в стане султана, привел бы к трагическому концу. Совместное грузино-сельджукское войско осадило

крепость Вежини, где был укреплен царь Кахети Ахсартан. Осада затянулась, царь Георгий оставил сельджуков и со своим войском перешел в Западную Грузию. По оценке историка царя Давида выпал снег, царь Георгий вспомнил об охоте в Западной Грузии, «дал для разорения войску турок» землю Кахети. Это клеймо лежит на биографии царя Георгия II. В последнее время в грузинской историографии имеются попытки объяснить поступок царя. Вряд ли царь, который жертвовал собой, мог совершить такой легкомысленный поступок. Он прекрасно сознавал последствия сложившейся ситуации и решил не принимать в них участия.

Историк царя Давида IV свое сочинение пишет после кончины царя. Он отмечает большие заслуги царя Давида перед отечеством и народом, но ему необходимо оправдать акт 1089 года, когда «сам отец возложил царскую корону» на своего шестнадцатилетнего сына. Почему, что произошло, ни слова. И с этого дня Георгий, имевший высшие титулы (грузинский - «царь царей» и византийский - «кесарь») и проживший после этого около двадцати лет, вообще, не принимает никакого участия в государственной жизни, не упоминается в истории.

Акт оправдан: ничего не сказано в «Истории» Давида об освобождении Карса и Вананда, специально указано на позорное поведение царя при осаде Вежини.

Неизвестно, когда он скончался и где погребен.

M. Lordkipanidze (Tbilisi)

From the History of Struggle of Giorgi II (1072-1089) for Kari (Qarsi) and Vezhini Fortress

Summary

The paper analysis the information of David Agmashenebeli's (David the Builder) anonymous author on activity of the King Giorgi II (1072-1089). David's historian shows tendentious attitude towards the estimating the activity of the King Giorgi II. The historian does not mention the fact of liberating the Qarsi and Vanandi fortress and their environs from Turkish and Seljukian conquerors by Giorgi II and transiting these lands within the bordering of Georgia and ascribes this act to Byzantium.

This tendency is also shown in estimating the act of the King Giorgi II in sieging the Vezhini fortress.

Дж. Месхидзе (Санкт-Петербург)

**Кавказское направление внешней политики Италии:
эвентуальность и реальность**

Легендарный поход аргонавтов в Колхиду (вторая половина II тыс. до н.э.) и расселение греческих колонистов на Кавказском побережье Черного моря ассоциируются, как заметил Георгий Казбек, с «первым периодом значения Кавказа для Европы». Позже это направление внешней деятельности эллинистического мира нашло продолжение в многообразии римско-кавказских взаимосвязей – политических, торгово-экономических, культурных. Их характер определялся не только стремлением Рима после победы над Карфагеном к расширению своего влияния и власти во всем Средиземноморье и к дальнейшей экспансии на Восток, к владычеству над всем *orbis terrarum*, но и устремлениями и задачами внешней политики кавказских государств, в частности Армении, Кавказской Албании, Иберийского и Колхидского царств. Известно, что римляне не только восстановили бывшие греческие центры, и в частности Диоскурию (близ современного Сухуми) и Гюенос / Гиен (современный Очамчире), Танаис, Гераклею, преобразили древнюю Фазиану (близ современного Поти) в одно из основных средоточий торговых коммуникаций, но и содержали на восточном берегу Черного моря постоянную флотилию. После заключения мира с Парфией римский император Нерон (54–68) намеревался укрепить власть на Кавказском побережье Черного моря. В 64 году он начал готовиться к Кавказскому походу, которому не суждено было состояться, поскольку в 68 году его власть была низложена, он вынужден был бежать из Рима и, согласно общепринятой версии, покончил жизнь самоубийством. Вопросы о целях и направлении военной экспедиции неоднократно поднимались в исторической литературе, обсуждались и становились предметом научных дискуссий. По мнению Н. Ломоури, который проанализировал широкий спектр имеющихся данных, в условиях ослабления позиций Рима на Востоке – после потери Армении – особое значение приобретало установление контроля над Иберией и обеспечение безопасности восточных областей от нашествий северокавказских народов, а для этого – привлечение их на сторону империи. Именно в этом состояла цель планировавшейся военной экспедиции. Римско-грузинские контакты приняли систематический характер во время правления Антонина Пия (138–161). Сложившиеся связи стали постепенно ослабевать в период упадка Римской империи, предрешив, тем не менее, последующие – уже через Византию – отношения западного мира с Кавказом.

Третий этап европейского «знакомства» с регионом (если следовать градации Георгия Казбека) проходил также под «итальянским знаком» – в особенности благодаря Венецианской и Генуэзской морским республикам, которые, выделившись в конце XI века, стали контролировать сначала средиземноморскую, а затем черноморскую торговлю. Обогащению и усилению

итальянских республик, осуществлению свободного товарообмена итальянцев с Персией, согласно Джузеппе Канале, во многом способствовал путь, пролежавший из Грузии в Персию и сохранивший свое определяющее значение вплоть до открытия мыса Доброй Надежды и Америки. При этом купцы не довольствовались исключительно береговой торговлей: итальянцев можно было встретить и в Кутаиси; кроме того, есть факты позволяющие утверждать, что генуэзцы занимались и разработкой горных рудников – они поднимались по реке Кубань и основали колонию, которая имела своего консула.

В период Дидгорской битвы с турками-сельджуками (1121) в состав грузинского войска Давида IV Строителя входил, по сведениям летописцев, небольшой отряд крестоносцев. И если для крестоносцев Грузия XI–XII веков представляла собой форпост христианства в Передней Азии и на Ближнем Востоке, то существование государственных образований крестоносцев в тех регионах могло обеспечить защищенность грузинских рубежей. Что касается восстановления политических и дипломатических отношений Грузии с Европой после падения Рима, то одним из первых фактов стало письмо папы Гонория III к царю Георгию IV Лаша (1213–1222) с призывом помочь крестоносцам. Царь Георгий уже готовился выступить в поход, но течение событий изменило вторжение монголов. После смерти Георгия IV взошедшая на трон царица Русудан не отказалась от обязательств своего брата и обещала поддержать инициированный Фридрихом II Гогенштауфеном шестой крестовый поход (1228–1229) в Сирию. Со своей стороны Русудан также обращалась к папе Гонорию III, а позже Григорию IX, за поддержкой Грузии в войне с монголами. Однако непрерывный с начала 20-х годов XIII века обмен посланиями с взаимными просьбами и уверениями так и не вышел из сферы эпистолярной в сферу действую, хотя и открыл путь католическому прозелитизму.

Вслед за взятием турками Константинополя 29 мая 1453 года неоднократно предпринимались попытки договориться о совместном выступлении Грузии и европейских стран против Османской Турции. Так, в 1460–1461 гг. по инициативе картлийского царя Георгия VIII (1447–1476) и при посредничестве францисканца Людовико да Болонья в Европу было направлено объединенное грузино-персидско-трапезундское посольство, позже – делегация во главе с монахом ордена св. Василия Нило от картлийского царя Константина I (1478–1505), а в 1588 году в Рим прибыло посольство царя Симона I (1556–1611); однако все усилия создать коалицию остались тщетными. Вторжения шаха Аббаса I (1587–1629) вынудили кахетинского царя Теймураза I (1601–1648), главу объединенного Картли-Кахетинского царства (1625–1632), вновь искать военно-политической помощи. В качестве своего посланника для установления контактов с Ватиканом и европейскими правителями он избрал Николоза Чолокашвили-Ирубакидзе (1585–1658), который после возвращения из Италии – где учился в греческой школе, а затем принял постриг и взял монашеское имя Никифор – был духовным наставником царя. В конце первой трети XVII века – в связи с учреждением в 1622 году в Риме Конгрегации пропаганды веры (*Sacra Congregazione di Propaganda Fide*) – к миссионерско-просветительской деятельности сначала в Восточной, а затем и в Западной Грузии приступила миссия ордена театинцев. В значительной степени на ее формирование воздействовал Пьетро делла Валле (1586–1652) – доверенный сановник папы

Урбана VIII, один из самых осведомленных лиц в политических делах Персии и Грузии, ставший, по утверждению Д. Ватейшвили, «основоположником и предтечей европейского научного грузиноведения». Примечательно, что он был знаком с Томмазо Кампанеллой, который в течение нескольких лет заточения в замке Святого Эльма (1604–1608) постоянно возвращался в своих мыслях к герою-провидцу Прометею, сравнивая себя с ним и называя глубокое подземелье «своим Кавказом».

Очередной всплеск интереса к региону принес век Просвещения. Путешественники, побывав там, непременно издавали свои заметки, желая познакомить соотечественников с горной страной, овеянной легендами, с ее природными сокровищами, самобытностью нравов и обычаев местных жителей; некоторые из публикаций носили характер «живописных путешествий». В большей же степени внимание к Кавказскому перешейку объяснялось перипетиями международной политики. Известно, что во второй половине XVIII века появилось несколько проектов переустройства Европы. Руководивший русской внешней политикой знаменитый дипломат и один из образованнейших людей того времени Никита Иванович Панин, стремясь противодействовать враждебной политике Франции, сформулировал идею «Северного аккорда» – союза России, Дании, Польши, Пруссии и Швеции при участии Англии. Однако она не была реализована: иностранную коллегия возглавил Александр Андреевич Безбородко, а «Северному аккорду» был противопоставлен иной геополитический проект – «Греческий» – план продвижения России на юг, захват Константинополя и черноморских проливов, изгнание турок из Европы и восстановление «древней монархии Греческой» (греческий престол предназначался внуку Екатерины II Константину Павловичу). Был ли «Греческий проект» реальной внешнеполитической программой или лишь плодом теоретического конструирования остается неизвестным. Впрочем, как и его авторство. Преимущественно оно приписывается князю Григорию Александровичу Потемкину, фавориту Екатерины II, но называются и другие персоны, в частности – доминиканский монах Джованни Баттиста Бозтти (1743–1798?). Известно, что среди его многочисленных и загадочных поездок фигурировал и Петербург, где он задержался на четыре месяца, но после неудавшейся попытки быть принятым на службу к князю Потемкину, возобновил свои странствия. В 80-е годы XIX века широкий резонанс и в Европе, и в России получила версия о том, будто под именем Шейха Мансура (1760?–1794) – знаменитого религиозного проповедника и руководителя народно-освободительного движения на Северном Кавказе 1785–1791 гг. – скрывался ни кто иной, как Джованни Баттиста Бозтти. К слову сказать, мысль о нечеченском происхождении Шейха Мансура впервые была высказана еще в 1785–1786 гг. в депешах прусского посланника в Константинополе Дица, который получил некоторые сведения от шведского посланника в Константинополе, а тот – от голландского консула в Смирне. Своеобразную точку в этом вопросе поставил Франко Вентури, констатируя, что «чеченский мятежник» Ушурма и доминиканец отец Бозтти, будучи в жизни совершенно разными по происхождению, религии, языку и идеям, в памяти потомков переплелись в единую легенду.

После завоевания кавказских земель и включения их в политико-административную структуру Российской империи Европа воспринимала Кавказ

как ее неотъемлемую часть. Ситуация изменилась в период Первой мировой войны, прихода к власти большевиков и послевоенного урегулирования международной жизни – тогда борьба за Кавказ различных политических сил вновь обострилась. В июне 1919 года Великобритания постановила эвакуировать свои вооруженные силы, дислоцированные на Кавказе, и на обсуждение Верховного Совета Антанты был поставлен вопрос о замене их итальянскими частями. Правительство Орландо – Соннино дало согласие направить войска в Грузию, но в это время произошла смена кабинета министров Италии, который возглавил Франческо Саверио Нитти. Для бывшего министра финансов была характерна логика экономической целесообразности: он сразу же объявил недействительной политику интервенции в Грузию, но старался оказывать содействие чисто коммерческой инициативе (Нитти и позже не сомневался в правильности своего отказа, о чем недвусмысленно писал в книге «Европа без мира»). Пришедший к власти несколько позже Бенито Муссолини намеревался открыть для Италии «древние пути римского завоевания на Восток», и страницы «Кавказского направления» его военной политики до сих пор недостаточно освещены.

В послевоенный период определились стратегические цели итальянской внешней политики, ключевая задача которой была сформулирована как «защита внутренней национальной структуры от внутренней угрозы» – коммунистической опасности. Формула «дать почувствовать присутствие Италии на международной арене» была тесно связана с устремленностью к восстановлению международного престижа страны, а акцент на развитие «восточной политики» обуславливался не в последнюю очередь узостью внутреннего рынка и заинтересованностью в его расширении. Во второй половине 80-х годов XX века итальянская внешнеполитическая деятельность была сосредоточена на переменах в отношениях Запад – Восток, вызванных приходом к власти Михаила Горбачева, а несколько позже Италия стала защищать с большей последовательностью свои интересы в Европе и Средиземноморье. В мае 2000 года Италия возглавила Совет Европы, и уже в июне на заседании политической комиссии ПАСЕ министр иностранных дел Ламберто Дини определил официальную оценку действий России в Чечне. Среди важнейших задач своего председательства Италия считала: расширение Совета Европы на Кавказский регион, отдавая предпочтение Грузии, которая была «призвана играть ключевую роль для стабильности и безопасности» Кавказа.

В области внешней политики Италии противостоят две тенденции – следование атлантизму и европеизму и поиск самостоятельной позиции при подходе к международным проблемам. И если история действительно занимает значительное место в общественной жизни государства, как признают сами итальянцы, то «самостоятельная позиция» Италии могла бы быть эффективно реализована на «Кавказском направлении», поскольку для этого имеются такие важные составляющие, как многовековые итальянско-кавказские исторические связи и общность основ культур.

ჯ. მესხიძე (სანქტ-პეტერბურგი)

**იტალიის საგარეო პოლიტიკის კავკასიური მიმართულება:
ევენტუალობა და რეალობა**

რეზიუმე

ელნიური სამყაროს მემკვიდრე რომის სახელმწიფოს აღმოსავლურ პოლიტიკაში კავკასიის მიმართულებას მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა. ჩამოყალიბებულმა პოლიტიკურმა, ეკონომიკურმა და კულტურულმა კავშირებმა ამჯერად უკვე ბიზანტიის მონაწილეობით დიდწილად განსაზღვრეს დასავლური სამყაროსა და კავკასიას შორის შემდგომი ურთიერთობები. რომის პაპ ჰონორიუს II-ის შეთავაზება საქართველოს მეფე ლაშა გიორგისადმი, მიეღო მონაწილეობა ჯვაროსნულ ლაშქრობაში იყო საქართველოსა და ევროპის ურთიერთობის პირველი ფაქტი რომის იმპერიის დაცემის შემდგომ. ამას მოყოლებული, გზა გაეხსნა როგორც კათოლიკურ პროზელიტობას, ისე იტალიასთან ვაჭრობასაც.

მომდევნო ხანაში ინფორმაცია კავკასიის შესახებ აღწევდა დასავლეთ სამყაროს გარკვეულწილად სწორედ იტალიელი მოგზაურებისა და ვაჭრების მეშვეობით. როდესაც XVIII საუკუნის 80-90-იან წლებში მიმდინარე საერთაშორისო მოვლენების ფონზე მოხდა ორი ლეგენდარული ფიგურის ჩეჩენ რელიგიურ და პოლიტიკური მოღვაწის შეის მანსურისა და იტალიელ დომინიკანელი ბერის ჯოვანი ბატისტა ბოეტის ცხოვრებისეული ბედების “გადახლართვა”, ალბათ ძნელია ეს გაუგებრობას მიეწეროს. პირველი მსოფლიო ომის დასრულებისა და ომისშემდგომი სამყაროს მოწყობის პერიოდში კავკასიური მოვლენების განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა იტალიის პრემიერ-მინისტრის ფრანჩესკო სავერიო ნიტის გადაწყვეტილებამ 1919 წელს უარი ეთქვა საქართველოში სამხედრო ინტერვენციაზე.

XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან მთელი კავკასიის რეგიონი აღმოჩნდა დასავლეთის ქვეყნების ყურადღების ფოკუსში; იტალიამ, რომელიც 2000 წლის მაისში ევროპის საბჭოს თავმჯდომარეობა ითავა, განსაზღვრა თავისი პოზიცია ჩეჩნეთის ომის პრობლემის მიმართ, ასევე სამხრეთ კავკასიის კონფლიქტების მიმართ და ევროპასა და სამხრეთ

კავკასიის რესპუბლიკებს შორის ურთიერთობების განვითარების პერსპექტივების მიმართაც. იტალიის კულტურულ-ისტორიული და იდეოლოგიური პოტენციალი აძლევს მას საშუალებას სულ უფრო აქტიური როლი ითამაშოს ევროკავშირსა და კავკასიას შორის ურთიერთსასარგებლო კავშირებისა და თანამშრომლობის განვითარების საქმეში.

J. Meskhidze (St.-Petersbourg)

The Caucasian Line of the Italian Foreign Policy: Eventuality and Reality

Summary

In east policy of Roman Empire the Caucasian direction was of great importance. On the one hand character of the Roman–Caucasian political, economic and cultural mutual ties was continuation of traditional communications of the Caucasian states with the Ellyn world, and with another – has appreciably predetermined the further attitudes between Caucasus and the Western world through Byzantium. In the subsequent centuries the information on the Caucasus spread in the West to a certain extent owing to the Italian travelers and missionaries, whose written materials have not lost the importance till now. Emerged against a background of the international events 80-90s of XVIII century an “interlacing” of two legendary persons’ fates – Chechen religious-politician Shaykh Mansur and Italian monk Dominican Giovanni Battista Boetti – scarcely can be defined as misunderstanding. In XX century after the end of the First World War and post-war construction of the world a known role in the Caucasian events has played the refusal of military intervention in the Georgia in 1919 of the prime minister of Italy Francesco S. Nitti. From the beginning of 90th years of XX century the Caucasian region became in the center of political, economic and ideological diplomacy of the Western states. In May, 2000 Italy became chairman of the Council of Europe and has precisely designated its position on a problem of war in the Chechen Republic and also on problems of settlement of conflicts on Southern Caucasus and prospects of mutual relations between the Europe and Republics of Southern Caucasus. The cultural-historical and ideological potential of Italy allows playing more active role in the further development of mutually advantageous communications and cooperation between the European Union and Caucasus.

ლ. მირიანაშვილი (თბილისი)

**ქართულ-სომხური კონფესიური შემწყნარებლობა
შუა საუკუნეებში**

გარეჯის მრავალმთის მართლმადიდებლური უდაბნოების სხვადასხვა დანიშნულების ქვაბთა შექმნილობამ მომლოცველთა უამრავი ნაკაწრი წარწერა შემოგვინახა, მათ შორის ოციოდე სომხურ ენაზეც. ლეონ მელიქსეთ-ბეგს, საქართველოში მოღვაწე მეცნიერს, რომელიც პირველი იყო, ვინც გარეჯის სომხური ნაკაწრი წარწერები გამოაქვეყნა, მიაჩნდა, რომ ისინი იმ სომეხ მოქალაქეთა მიერ იყო შესრულებული, რომლებიც ბაგრატუნიანთა სომხეთის სამეფოს დაცემისა და, კერძოდ, 1319 წლის დამანგრეველი მიწისძვრის შემდეგ სომხეთიდან საქართველოში გადმოსახლდნენ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 163). გარეჯში გვხვდება შემდგომი პერიოდის წარწერებიც. მათ შორისაა ორსტრიქონიანი სომხური წარწერა, რომელიც უდაბნოს მონასტრის მთავარ ეკლესიაში იყო ამოკაწრული (ამჟამად ეს წარწერა აღარ არსებობს): „მე, ჰოვანეს ტფილელმა დავწერე ეს, წელსა 916 (=1467)“ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 168; ჯოჯუა 2001, 149). იმავე ეკლესიაში, ოღონდ სხვა კედლებზე, ჰოვანესს კიდევ სამი წარწერა ამოუკაწრავს, ამჯერად ქართულ ენაზე, და რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ერთი წარწერა მხედრულითაა შესრულებული, ორი კი – ასომთავრულით. წარწერები გამართული ხელითაა ამოკაწრული. ანუ კონკრეტულად ეს სომეხი ეროვნების მომლოცველი, სომხურთან ერთად ქართულ ენასა და ორი სახის ქართულ ანბანს სრულყოფილად ფლობდა. მოგვეყვას მხედრული წარწერის ტექსტი, რომელიც დანარჩენ ორ წარწერაზე უფრო ვრცელია და მეტ ინფორმაციას შეიცავს: „ქ. მე, ცოდვილი იოვანე ხუცესი, მოქალაქე სომეხთა, ვედირსე წმიდა დავითისა საფლავს. ვინცა ერთი პირი შენდობა ბრძანოთ, მისითა მადლითა ცხონდებით. დაიწერა ქრონიკონს **რნმ** (=1467)“ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 168; ჯოჯუა 2001, 148). თ. ჯოჯუამ სპეციალურად შეისწავლა იოვანე ხუცესის ვინაობა და კონფესიური კუთვნილება. აღმოჩნდა, რომ იოვანე განსწავლული მწიგნობარი და კალიგრაფი იყო. იგი თბილისის ერთ-ერთ სომხურ ეკლესიაში მოღვაწეობდა. ამ ფაქტისა და იოვანეს მიერ გადაწერილი ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერების შინაარსის გათვალისწინებით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი მონოფიზიტი ხუცესი იყო (ჯოჯუა 2001, 155). ამგვარად, თ. ჯოჯუამ ფაქტებით შეამაგრა მანამდე პ. მურადიანის მიერ არგუმენტების მოყვანის გარეშე გამოთქმული მოსაზრება იოანეს მონოფიზიტობის შესახებ. მონოფიზიტი ხუცესის მიერ ქართული სიწმინდის მოლოცვის ფაქტიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ XV საუკუნისათვის

(და გაცილებით ადრეც) დაეიწყებულ იყო ის აკრძალვა, რომელიც 608/609 წელს სომეხთა კათალიკოსმა აბრაამმა თანამორწმუნე სომეხებს დაუდგინა: მონოფიზიტ სომეხებს ეკრძალებოდათ ქართველებთან ერთად ერთობლივი ღოცვის აღვლენა, მათ შორის, მცხეთის ჯვრის ტაძრის მოლოცვა, ქართველი მართლმადიდებლების სომხურ ტაძრებში შეშვება, მათთან ქორწინება, მეგობრობა, დედამამუქობა და ერთად პურის ჭამა. აკრძალვებში მცხეთის ჯვრის ცალკე მოხსენიება სომეხთა მხრიდან მისდამი განსაკუთრებული მოწიწებით იყო განპირობებული. ამასთან დაკავშირებით გაეხსენებთ ისტორიულ ცნობას, რომლის თანახმად სმბატ ბაგრატიონი, ვრკანის მარზპანი, მრავალწლიანი უშიგლობით დაღონებულ მშობლებს მხოლოდ მას შემდეგ შესძენიათ, როცა მცხეთის ჯვარს შევედრებიან და მისთვის შესაწირავი უბოძებიათ.

მონოფიზიტი სომეხების სურვილი, მოელოცათ მართლმადიდებლური სიწმინდეები, ვერ განხორციელდებოდა, რომ არ ეარსება კეთილ ნებას ქართველ მართლმადიდებელთა მხრიდანაც. თუმცა, გარკვეული შეზღუდვები მაინც არსებობდა. ამაზე მიუთითებს 1831 წელს საქართველო-იმერეთის სასინდო კანტორის მიერ უდაბნოს არქიმანდრიტ ანტონისადმი გამოცემული განკარგულება, რომელიც მას ავალებდა დავითგარეჯის ძმობის გაფრთხილებასა და ხელწერილის ჩამორთმევას იმის თაობაზე, რომ არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდნენ მართლმადიდებლურ ეკლესიებში სომეხი ხუცესების მიერ პარაკლისის გადახდას (Мурадян 1985, 192). იმაზე, რომ გარეჯის უდაბნოების მოსალოცად მხოლოდ ერთეული სომეხი მოქალაქეები არ ირჯებოდნენ, მეტყველებს უდაბნოს მონასტრის მთავარ ეკლესიაში 1682 წელს შესრულებული სომხური წარწერა, რომელიც ვინმე ბარსელს ამოუკაწრავს: „მე ცოდვილი (და) უღირსი უფალი ბარსელი მოვედი (ამ) წმიდა ადგილს ასეული კრებულითა სალოცავად. ვინც წაიკითხოთ, ერთი პირი შენდობა სთქვით. წელსა 1131 (=1682)“ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 169). იგივე ბარსელი ბერთუბნის მონასტრის მთავარი ეკლესიის კედელზე სომხურადვე წერს: „მე, უფალი ბარსელი, მოვედი აქ მრავალი მლოცველებითურთ, წელსა 1131 (=1682)“ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 172). ასე სომეხი მომლოცველის გარეჯში ერთად სტუმრობა რიგითი მოვლენა არ უნდა იყოს. ამ ბოლო შემთხვევაში სომეხ მომლოცველთა კონფესიური კუთვნილება სპეციალურად არავის შეუსწავლია. ისინი, შესაძლოა, დიოფიზიტებიც ყოფილიყვნენ. დანამდვილებით მონოფიზიტის მიერაა შესრულებული წარწერა უდაბნოს მონასტრის მთავარ ეკლესიასა და სატრაპეზოს შორის მდებარე სამეურნეო ქვაბის კედელზე: „არასრული სარწმუნოებით და კეთილი სახელით ღვთივცხებულნი წმიდანი მღვდელნი გარეჯისანი წელსა 723 (= 1274), მონა ... დმანელმა მივადწიეთ სახლსა ამას“ (მელიქსეთ-ბეგი 1940, 170). ანუ, ვინმე დმანელი სომეხი სასულიერო პირი ქებით მოიხსენიებს გარეჯელ ბერებს, მაგრამ იქვე უწუ-

ნებს მართლმადიდებლობის სამსახურში ყოფნას, რაც, მისი აზრით, „არასრული სარწმუნოებით“ მოღვაწეობის ტოლფასია.

სომეხ გრიგორიანელთა განსაკუთრებული მომლოცველობითი ინტერესი დავით-გარეჯის სავანისადმი, სხვასთან ერთად, რასაკვირველია, იმითაც იყო განპირობებული, რომ სომეხებს წმ. დავითი, ქართველთა დარად, თავიანთ მფარველადაც მიაჩნდათ (Мурадян 1985, 198), მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეს არ ყოფილა გადამწყვეტი მიზეზი. საქმე ისაა, რომ გარეჯის უდაბნოების სომხური წარწერებიდან არც ერთ მათგანში წმ. დავითი არ იხსენიება¹. არადა, ქრისტიანული პილიგრიმობის ტრადიციიდან გამომდინარე, მომლოცველი მოსალაოც ძეგლზე ტოვებდა იმ წმინდანისადმი მიმართულ სავედრებელ წარწერას, რომელი წმინდანის სახელსაც ეს ძეგლი უკავშირდებოდა. სწორედ ამიტომ ვფიქრობთ, რომ სომეხი, ისე როგორც ბევრი სხვა ეროვნების მომლოცველისათვის, გარეჯის უდაბნო, პირველ რიგში, იერუსალიმის მადლის მატარებელი წმინდა ადგილი იყო. როგორც ცნობილია, წმ. დავითის მიერ იერუსალიმიდან მადლის ქვის ჩამოტანის შემდეგ ამ მხარემ იერუსალიმის მადლის მესამედი შეიძინა (ქართლის ცხოვრება 1955, 210). შუა საუკუნეებში ყველას არ ჰქონდა იმის ფიზიკური და მატერიალური შესაძლებლობა, რომ მაცხოვრის საფლავის მოსალაოცად იერუსალიმში გამგზავრებულიყო, ამიტომ კავკასიის რეგიონში მცხოვრები სხვადასხვა ეროვნების ქრისტიანები იერუსალიმის მოულოცველობით გამოწვეულ უკმარისობის გრძნობას გარეჯის სამჯერადი მოლოცვით აწონასწორებდნენ.

საინტერესო ცნობები შემოგვინახა XVII საუკუნის საქართველოში არსებული საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ვითარების შესახებ მეფე თეიმურაზ I-ის მიწვევით 1638 წელს კახეთში მყოფი რუსეთის ელჩობის ანგარიშმა, რომელიც, სხვასთან ერთად, შეიცავს ცნობებს იმდროინდელი სასულიერო ცხოვრების შესახებაც. ელჩები ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ქართულ მართლმადიდებლურ ტაძრებში სიამოვნებით დადიან სომეხი მლოცველებიც, უმეტესად იმ წმინდანის ხსენების დღესა და იმ დღესასწაულზე, რომლის სახელზეც ტაძარია ნაკურთხი, აგრეთვე იმ დღეებში, როცა მართლმადიდებლური და სომხური საეკლესიო დღესასწაულები ერთმანეთს ემთხვევა (Белокуров 1892, 18). ჩვენთვის ცნობილია იმის მაგალითიც, როცა ქართველი მართლმადიდებლები განსაკუთრებულ შემთხვევაში სომხურ ტაძრებს მოილოცავდნენ. ეს ცნობა ნიკო ნიკოლაძის მოგონებებშია დაცული. როგორც ავტორი წერს, პაპის ლოგინად ჩავარდნის შემდეგ, რჩევის საკითხავად მოწვეულ „საპატიო ხუცესსა“ და მკითხავს ოჯახის წევრებისთვის ურჩევიათ, ავადმყოფთან ერთად ჩხარის, სკანდეს, ცხინვალისა და გორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიები მოელოცათ. გორიჯვრის ეკლესიაში ასვლამდე, ოჯახის წევრებს გორის ყველა ქართული და სომხური ეკლესია მოულოცავთ და იქ დაბრძანე-

ბული წმ. გიორგის ხატებისთვის ძღვენიც მიურთმევიათ (ნიკოლაძე 1984, 17).

სრულიად გამორჩეულ მოვლენად მიგვაჩნია 1820 წელს სომხურ ლოცვათა კრებულის დასტამბვა, რომელშიც სომხური ტექსტი ქართული ტრანსკრიფციითაა მოცემული (მწყემსი 1886, 5)². 1845 წელს თბილისში სომხური ლოცვების ქართული თარგმანიც გამოუციათ. წინასტიკეობაში სომეხი ეპისკოპოსი შემდეგს აღნიშნავს: „რადგან საქართველოში მცხოვრებ სომეხების უმეტესმა ნაწილმა თავის სამშობლო ენა არ იცის და ამიტომ ეკლესიაში ღვთის მსახურების, რომელიც სრულდება სომხურ ენაზე, არაფერი გაეგება, ამიტომ მე სომხურის ენიდამ ეს ვრცელი ლოცვანი ქართულად გადმოვთარგმნე და დავბეჭდე. ჩემის აზრით, ამ სახით ის სომეხები, რომელთაც თავისი დედა-ენა არ იციან და მუდამ ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, უფრო შეიგნებენ ღვთის მსახურების მნიშვნელობას და ძალას“ (მწყემსი 1886, 5). ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ სომეხ მოქალაქეებს სომხურად წერა არა სცოდნოდათ, მაგრამ ნაკლებად სავარაუდოა, რომ მათ XIX საუკუნის პირველი ნახევრისთვის მშობლიური ენა დაეწიებოდათ. სწორედ ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ სომხურ „ლოცვათა“ ორივე გამოცემა ძირითადად გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე მოქცეული ქართველებისთვის იყო განკუთვნილი. ამ მოსაზრებას განამტკიცებს ის ფაქტიც, რომ გრიგორიანულ მღვდელთა პროზელიტური საქმიანობა საქართველოში, განსაკუთრებით, XIX საუკუნის 20-იანი წლებიდან გააქტიურდა.

კონფესიური შემწვანებლობის გამორჩეული მაგალითია განვითარებულ შუასაუკუნეებში სომეხ მონოფიზიტ მოხელეთა საქართველოს სახელისუფლო სამსახურში ჩაყენების ფაქტებიც. კარგადაა ცნობილი, რომ კონფესიურმა განსხვავებამ ხელი არ შეუშალა მეფე თამარს ამირსპასალარობა ზაქარია მხარგრძელისთვის, ხოლო ათაბაგობა – ივანე მხარგრძელისთვის ებოძებინა ისევე, როგორც სომეხთა მონოფიზიტობა არ გამხდარა ბარიერი დავით აღმაშენებლისა და ერეკლე II-თვის, რათა „მწვალებლები“ ხელოსნობისა და ვაჭრობის გასაცხოველებლად საქართველოში დაესახლებინათ. სომეხებსა და ქართველებს შორის არსებული კონფესიური შემწვანებლობა ხშირად პოლიტიკური საჭიროებით იყო განპირობებული. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა თხზულებაში „ცხოვრება ქართველ მეფეთა“ გამჟღავნებული არმენოფილური ტენდენციის თაობაზე ისტორიკოს ალ. აბღაღადის მიერ გამოთქმული მოსაზრება. მკვლევარს მიაჩნია, რომ ამგვარი ტენდენციის ერთ-ერთი მიზეზი ის უნდა ყოფილიყო, რომ თხზულების შექმნის დროისათვის, ანუ XI საუკუნეში, როდესაც დღის წესრიგში მთელი სერიოზულობით დადგა საქართველოსათვის სომხეთის შემოერთების ამოცანა, წარმოიშვა სომხეთსა და საქართველოში მცხოვრები სომეხი ეროვნების მოსახლეობის მხარდაჭერის მოპოვების აუცილებლობა, რაც საქართველოს გაგლენიან საეკლუ-

სიო და საერო წრეებში არსებული ანტიმონოფიზიკური განწყობილების შერბილების შემთხვევაში უფრო ადვილი მოსაპოვებელი იქნებოდა (აბდალაძე 1987, 189). თუმცა, ზემოთ მოყვანილი მაგალითები საშუალებას იძლევა დაგასკვნათ, რომ კონფესიური შემწყნარებლობის ერთადერთი განმსაზღვრელი პირობა მხოლოდ პოლიტიკური საჭიროება არ ყოფილა. არსებობდა გაცილებით უფრო მარტივი ცხოვრებისეული მიზეზები, კერძოდ, სომხებისა და ქართველების მრავალსაუკუნოვანი თანაცხოვრება, ისტორიული მახსოვრობა და საერთო მტრის წინააღმდეგ გაერთიანების გამოცდილება.

ლიტერატურა

აბდალაძე 1987 – ა. აბდალაძე, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთას“ არმენოფილური ტრადიციის მიზეზებისთვის. მაცნე, № 4. თბილისი.

მწეემსი 1886 – „მწეემსი“, № 33. 1886.

მელიქსეთ-ბეგი 1940 – ლ. მელიქსეთ-ბეგი, გარეჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა – “ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული”. აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. V-VI. თბილისი.

ნიკოლაძე 1984 – ნ. ნიკოლაძე, მოგონებები. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება 1955 – ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.

ჯოჯუა 2001 – თ. ჯოჯუა, გარეჯის უდაბნოს მონასტრის 1467 წლის ქართული და სომხური წარწერების ავტორის იდენტიფიკაციისათვის. *Analecta Iberica*. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ ევროპის კლდის ძეგლები. თბილისი.

Белокуров 1892 – Извлечение из диссертации С. Белокурова, Прибавления к Духовному Вестнику Грузинского Экзархата, № 11. 1892.

Мурадян 1985 – П. Мурадян, Эпиграфика Грузии: Картли и Кахети. Ереван, 1985.

Л. Мирианашвили (Тбилиси)

**Грузино-армянский конфессиональный
либерализм в средние века**

Штукатурка пещер разного назначения православных монастырей Гареджийского Многогорья сохранила большое количество пилигримных надписей, в том числе около двадцати на армянском языке. Живший и работавший в Грузии ученый Леон Меликсет-Бек, который первым опубликовал армянские граффити из Гареджи, считал, что эти надписи были оставлены лицами армянского происхождения, которые после падения Армянского царства Багратунов и, конкретно, после разрушительного землетрясения 1319 года, переселились из Армении в Грузию (Меликсет-Бек 1940, 163). В Гареджи можно встретить надписи и последующего периода. Среди них выделяется двухстрочная армянская надпись, которая была выцарапана в главной церкви монастыря Удабно (эта надпись не сохранилась): “Я, Ованес Тпилели написал сие. 916 год (= 1467 г.)” (Меликсет-Бек 1940, 168; Джоджуа 2001, 149). В этой же церкви, но на других стенах, сохранились еще три надписи Ованеса, но уже на грузинском языке и что особенно примечательно, одна из этих надписей исполнена гражданским письмом *мхедрули*, а две остальных – алфавитом *асомтаврული*; т.е. конкретно этот армянский пилигрим помимо армянского алфавита владел еще и двумя видами грузинского письма. Приведем текст надписи, исполненной гражданским письмом *мхедрули*, которая длиннее остальных двух надписей и, следовательно, намного более информативна: “Мне, грешному священнику Иованну, из Армян, посчастливилось увидеть гроб святого Давида. Кто помянет меня раз, да будет даровано ему спасение Его благодатью. Было написано в хороникон РНЕ (= 1467)” (Меликсет-Бек 1940, 168; Джоджуа 2001, 148). Т. Джоджуа специально изучил личность и конфессиональную принадлежность священника Ованеса / Иованна. Оказалось, что Иованн был просвященным книжником и каллиграфом. Он был служителем в одной из армянских церквей г. Тбилиси. Принимая во внимание этот факт, а также содержание колофона на странице одной из переписанных им книг, можно убедительно сказать, что Иоанн был священником-монофизитом (Джоджуа 2001, 155). Таким образом, Т. Джоджуа конкретными фактами подтвердил сделанное до него П. Мурадяном ничем не аргументированное допущение, что Иоанн был священником-монофизитом. Из факта пилигримства священника-монофизита с целью посещения грузинской святыни можно сделать заключение, что в XV веке (и гораздо раньше) был позабыт запрет католикоса армян Авраама, изданный им в 608/609 гг., согласно которому армянам-монофизитам воспрещалось моление

совместно с грузинами, в том числе посещение храма Святого Креста во Мцхета; запрет налагался на посещение грузинами армянских церквей, на смешанные браки, товарищеские отношения, кормление грудью младенцев, совместные застолья. Отдельное упоминание храма Святого Креста во Мцхета было вызвано особым почитанием этого храма армянами. В связи с этим можно вспомнить историю, связанную с именем Смбата Багратуни, марзпана Вркана, который появился на свет только после того, как его бездетные родители сделали приношение Святому Кресту и попросили дать им ребенка.

Желанию армян-монофизитов помолиться святыням ортодоксальной церкви не суждено было сбиться, если бы не добрая воля со стороны грузин-ортодоксов. Хотя, определенные ограничения все же существовали. Примером этого служит распоряжение 1831 года Грузино-Имеретинской Синодальной конторы, которое обязывало архимандрита Антония, настоятеля Давид-Гареджийской пустыни, объявить братии вверенной ему пустыни с подписками, “дабы они ни в коем случае армянских священников не допускали в православные храмы для отправления молебствия” (Мурадян 1985, 192). Армянское граффито 1682 года на стене главного пещерного храма монастыря Удабно свидетельствует о том, что Гареджи посещался не только единичными армянами. Надпись сделана неким Барсегом: “Я, грешный и недостойный Барсег пришел в это святое место вместе со ста молящимися. Кто прочтет, да помянет меня раз. 1131 год (= 1682)” (Меликсет-Бек 1940, 169). Этот же Барсег оставил армянскую надпись в главном пещерном храме монастыря Бертубани: “Я, грешный Барсег пришел сюда вместе со многими молящимися. 1131 год (= 1682)” (Меликсет-Бек 1940, 172). Посещение Гареджи одновременно ста армянскими пилигримами не является рядовым событием. Вопрос конфессиональной принадлежности этих армянских пилигримов никем специально не был изучен. Они вполне могли быть диофизитами. А вот граффито на стене подсобной пещеры между главным храмом и трапезной монастыря Удабно было, наверняка, сделано монофизитом: “Благословенные святыне гареджийские священники, несовершенно вероисповедания, 723 год (= 1274). . . . Дманели достиг дом сей” (Меликсет-Бек 1940, 170); т. е. некое духовное лицо из Дманиси восхваляет гареджийских монахов, хотя ему не нравится, что они служат, по его словам, “несовершенному вероисповеданию” – православию.

Одной из причин интереса армян-монофизитов к монастырям Давид-Гареджи было то, что они считали Св. Давида и своим покровителем (Мурадян 1985, 198). Однако, по нашему мнению, это не было решающим фактором. Дело в том, что ни в одном из армянских граффити на стенах гареджийских монастырей, Св. Давид не упоминается¹; это при том, что, согласно традиции пилигримства, пилигримы в своих граффити, оставленных на стенах святых мест, обращались с прошением к святому, с именем которого были они связаны. По этой причине я думаю, что для многих пилигримов армянского и других национальностей, Гареджи был больше, чем место подвижничества Св. Давида. Для них это было

святое место, которое обладало третьей частью благодати Иерусалима. Как известно, после того как Св. Давид привез из Иерусалима камень благодати, Гареджи обрел треть благодати Иерусалима (Картлис Цховреба 1955, 210). В средние века не все имели физическую и материальную возможность посетить Гроб Господен в Иерусалиме. Для обретения Иерусалимской благодати жители разных регионов Кавказа хотя бы трижды посещали Гареджийские монастыри. Трижды потому, что получив треть благодати при одном посещении, после третьего посещения обретали полную благодать Иерусалима.

Интересные сведения об общественной, политической и духовной жизни в Грузии XVII века можно найти в отчетах русского посольства, которое в 1638 году, по приглашению царя Теимураз I, посетило Кахети. Послы докладывают, что “армяне охотно посещают православные церкви, большей частью в дни храмовых праздников и тогда, когда их праздники совпадают с нашими праздниками” (Белокуров 1892, 18). Нам известны случаи, когда грузины-ортодоксы при особых обстоятельствах молились в армянских церквях. Известие об этом можно найти в воспоминаниях грузинского публициста и просветителя Нико Николадзе. Автор вспоминает, что по случаю серьезной болезни деда, к больному привели знахарку и “почетного старца”, которые посоветовали семье обойти вместе с больным все церкви на имя Св. Георгия в селах Чхари, Сканде, Цхинвали и Гори. Перед посещением церкви Гориджвари семья обошла все грузинские и армянские церкви в Гори, помолилась в них и сделала приношения иконам Св. Георгия (Николадзе 1984, 17).

Специального внимания заслуживает печатание в 1820 году книги армянских молитв, в которой текст на армянском языке набран грузинскими буквами (Мцкемси 1886, 5)¹. В 1845 году в Тбилиси был издан сборник армянских молитв в грузинском переводе. В предисловии к книге армянский епископ пишет: “Из-за того, что большая часть армян, живущих в Грузии, не знает своего родного языка и не может вникнуть в богослужение церкви, которое ведется на армянском языке, я решил перевести этот большой Молебен с армянского на грузинский язык. По-моему, это поможет армянам, не знающим родного языка и постоянно беседующим на грузинском языке, понять значение и силу богослужения” (Мцкемси 1886, 5). Я считаю возможным допустить незнание армянской письменности гражданами армянской национальности, но маловероятно, чтобы к первой половине XIX века они позабыли бы родной язык. Поэтому думаю, что обе книги были рассчитаны на грузин, принявших григорианскую веру. В поддержку этого мнения свидетельствует тот факт, что с 20-х годов XIX века в Грузии особенно активизировалась прозелитская деятельность григорианского духовенства.

Ярким примером конфессионального либерализма в средние века являются случаи участия армянских монофизитов в органах государственного правления Грузинского царства. Хорошо известно, что при царствовании Тамары конфессиональное различие не помешало Закарию Мхаргдзели стать амир-

спасаларом, а Ивану Мхаргрдзели – стать атабаком. При царях Давиде Агмашенебели и Ираклии II монофизитство армян не стало барьером для поселения их в Грузии с целью развития в стране ремесленничества и торговли. Временами конфессиональный либерализм был обусловлен политической необходимостью. В этом отношении интересным кажется объяснение Ал. Абдаладзе арменофильной тенденции в “Житии грузинских царей”. Одну из причин он видит в том, что в XI веке на повестку дня со всей остротой встал вопрос присоединения Армении к Грузии. Для достижения этого надо было заручиться поддержкой армянского населения как в Армении, так и в Грузии. Это было достижимо лишь в случае ослабления антимонофизитского настроения в стране (Абдаладзе 1987, 189). Вместе с этим, вышеприведенные примеры дают основание заключить, что политическая надобность не была единственной причиной для либерализма. Существовали более земные, житейские причины, а конкретно, многовековой опыт сожительства армян и грузин в одном регионе, историческая память и инстинкт объединения против общего врага.

Литература

Абдаладзе 1987 – Абдаладзе Ал., Причина арменофильной тенденции в “Житии грузинских царей”. Мацне, № 4. Тбилиси.

Белокуров 1892 – Извлечение из диссертации С. Белокурова, Прибавления к Духовному Вестнику Грузинского Экзархата, № 11.

Джоджуа 2001 – Джоджуа Т., К идентификации автора грузинских и армянских надписей 1467 года в монастыре Удабно, Гареджи. *Analecta Iberica*. I. Скальные памятники восточной и южной Европы. Тбилиси.

Картлис Цховреба 1955 – Картлис Цховреба. т. I. Текст установлен С. Каухчишвили с помощью всех основных рукописей. Тбилиси.

Меликсет-Бег 1940 – Меликсет-Бег Л., Армянская эпиграфика Гареджийского Многогорья и полиглотская надпись на грузинском, армянском, персидском и уйгурском языках. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. Н. Марра. V-VI. Тбилиси.

Мурадян 1985 – Мурадян П., Эпиграфика Грузии: Картли и Кахети. Ереван.

Мцкемси 1886 – Журнал “Мцкемси”, № 33. Тбилиси.

Николадзе 1984 – Николадзе Н., Воспоминания. Тбилиси.

L. Mirianashvili (Tbilisi)

The Georgian-Armenian Confessional Liberalism in the Middle Ages

Summary

Numerous Medieval graffiti scratched by pilgrims, some twenty of them written in Armenian, are found on the plastered walls of different caves in the monasteries of Gareji wilderness. Leon Meliqset-Beg, Armenian scholar who was a citizen of Georgia, was the first to publish Armenian graffiti of Gareji. He considered that the graffiti were scratched by those Armenians, who moved to Georgia and settled there after the fall of the Armenian kingdom, and after the disastrous earthquake of 1319. Graffiti of the later period are also found in Gareji. One of them is a graffito, which was earlier found in the main church of Udabno Monastery (The inscription did not survive): “I, Hovanes of Tbilisi, wrote this in the year of 916 (=1467)”. Three more graffiti scratched by the same Hovanes, though in Georgian language, are found on other walls of the church. It is of special note that one of the three Georgian inscriptions is written in *mkedruli* script, and the remaining two in *asomtavruli* script. The graffiti are scratched with skilled hand. One can conclude that Hovanes, apart from the Armenian spoke Georgian as well, and he could write by use of two different Georgian scripts. Here follows the graffito in *mkhedruli* script, which is more informative than the two others: “I, the sinner priest Iovane, Armenian citizen, had a grace to visit the grave of St. David. Those who pardon me, may find salvation thanks to his grace. Written in *qronikoni* ԹՅԾ (=1467)”. Temo Jojua has identified Hovanes / Iovane and established his confessional belonging. As it turned out, Hovanes was a bookman and calligrapher, priest of an Armenian church in Tbilisi. Taking into consideration his occupation, as well as the content of colophons on margins of the manuscripts copied by Hovanes, we can say for sure that he was the Monophysite priest. Temo Jojua’s research resulted in arguments, which corroborate opinion on Monophysite belonging of Hovanes under consideration, earlier expressed by Paruir Muradyan. The fact of pilgrimage of a Monophysite priest to the Orthodox Holy place is an evidence for abolishment of the restriction issued in 608/609 by Catholicos of Armenia Abraham. According to the restriction, Armenian Monophysites were forbidden: to say a prayer jointly with the Georgian Diophysites, to pray in the Holy Cross Church in Mtskheta, to admit the Georgians to Armenian churches, to merry them, to make friends with them, to feed children of each other, and to participate in joint feasts. Special emphasis on the Holy Cross Church in Mtskheta was made because the church was especially popular among the Armenians. It is worth to mention an account, according to which Smbat Bagratuni was born only after his

childless parents supplicated to the Holy Cross Church in Mtskheta and made it a donation.

The Monophysite Armenians could not have fulfilled their goals of pilgrimage to the Orthodox Holy places if not the will on the part of the Orthodox Georgians. Such willingness undoubtedly existed. Though, one should recollect a special enactment issued by the Synodal Office, forbidding the Georgian monks to open doors of their churches to the Armenian pilgrims, and demanding from them to be cautious of services delivered by Armenian priests. Armenian graffiti scratched on the wall of one of the caves in Gareji wilderness shows that not only the single Armenian pilgrims visited the site: "I, the sinner and worthless Barseg, visited this Holy place together with 100 pilgrims in 1131 (=1682)". This is indeed an impressive number. Confessional belonging of the above pilgrims has not been studied yet. They might have been Diophysite Armenians as well.

The Russian ambassadors visiting Kingdom of Kakheti in 1638 noted in their accounts that the Armenians readily visited Georgian Orthodox Churches, especially during Church Festivals, and during the feasts when they coincided with the Armenian ones. We are also aware of the fact that in extraordinary circumstances the Orthodox Georgians went to pray to the Armenian church. The account is found in memoirs of the prominent public figure Niko Nikoladze. According to the account, when the grandfather of Niko fell seriously ill, his family was suggested to go on pilgrimage to the Orthodox churches consecrated in the name of St. George in Ckhara, Scande, Tskhinvali and Gori. While in Gori, prior to ascending the mountain where the Gorijsvari church stood, the family said prayer in several churches, including the Armenian ones.

From the examples given above we can draw the conclusion that cohabitation of the Georgian and Armenian people and their joint expectation for invasions of the enemies have promoted confessional liberalism in them. This becomes apparent not only in admission of Armenian pilgrims to Orthodox churches and monasteries, but in engagement of the Monophysite Armenians in state affairs. As it is well known, Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis, despite their confessional belonging, held high posts at the court of Queen Tamar. The same attitude towards Monophysite Armenians was observed during the reign of king David the Builder and king Erekle II, who settled Armenians in Georgia to promote craftsmanship and trade. I consider that the confessional liberalism among Armenians and Georgians was conditioned by the worldly necessities.

Дж.Я. Рахаев (Нальчик)

Османские источники XVI-XIX вв. об адыгах

Одним из приоритетных направлений исторического адыговедения на современном этапе является включение восточных, в первую очередь – османско-крымских источников для адекватного отображения политической истории Кабарды и Северо-Западной Черкесии в период позднего средневековья. Работа в этом направлении по существу только начинается¹. В данной работе нами предпринята попытка дать краткий обзор доступных нам источников по данной проблеме.

С первых дней создания Османского государства вокруг османских султанов вместе со служителями религии и культуры собирались и летописцы-историки. Еще ко времени Орхана (1326–1360) относится деятельность Ашик-паши (1372–1333) и его внука Ашик паши-заде (1400–?)¹.

Одним из первых представителей османской историографии XIV в. считается Тадж ед-Дин Ахмед Ибрагим ибн Хизир (1329–1413), сочинение которого «Искандер-наме» относится к начальному периоду османской исторической литературы. Две рукописи «Искандер-наме» хранятся в мусульманском фонде Института рукописей им. К. Келидзе Республики Грузия.

Среди историографов XV в. надо отметить Ибн-Араб-Шаха (1389–1450), оставившего целый ряд научных трудов по разным отраслям знания. Для нас представляют интерес описанные им на арабском языке сведения о нашествии Тамерлана на Кавказ. История Тамерлана Ибн-Араб-Шаха была переведена на османский язык Муртаза Назми-Заде и издана в Стамбуле в 30-х гг. XVIII в.¹

Среди османских историков одним из первых летописцев являлся Идрис Битлиси, перс по происхождению, деятельность которого относится к периоду правления султана Баязида II (1481–1512).

Современником Идриса Битлиси и первым турком летописцем был Мюддерис Мевляна Мехмед Нешри. Его сочинение считается лучшим источником для истории Османской империи XIV–XVI вв.¹

Среди османских историков XVI в. следует выделить Шемс ед-Дина Ахмеда бен Сулеймана (1468–1534), известного под именем Кемаль паши-заде или Ибн-Кемаль. Рукопись VII реестра сочинения Ибн-Кемаля и ее латинизированную транскрипцию издал Шереф ед-Дин Туран. Автор подробно освещает завоевательные войны Османского государства на Кавказе и указывает, что захватив в Грузии целый ряд крепостей, османы перешли к черкесам:

«По приказу государя-завоевателя мира... люди победоносного войска прошли горы... во множестве пересекли Черное море и достигли страны черкесов. В той стране каждый день гордые храбрецы своими острыми мечами

снимали головы мятежникам, тщетно боровшимся против газиев; изрубив на куски тех нечестивцев, бросали их на съедение воронам, опустошив находящиеся на побережье области, хлынули в тот край подобно океанской волне. В каждом селении страны черкесов пленили по 50–100... красавиц, обратили в рабство множество пленников... Пришедшие в ту страну храбрецы, неожиданно нанесли удар, устроили охоту, собрав взятых в плен красавиц. Захватив Кубу, которая является одной из знаменитейших крепостей, со всеми окружающими землями... разгромили владения черкесов, очистили саблей ту страну, копьями подведя черту под жизнью бунтовщиков и тамошних мятежников. Присоединив к Кубе также и Анабу, уничтожили злосчастных врагов денно и ношно испытывавших ненависть к находившимся в тех краях сыновьям ислама и татарам. С покорением указанных краев вырвав у мира неверных много областей, возвысили в тех краях знамя истинной веры Мухаммеда... Для поднимающегося на газават та земля стала передним краем... Каждому человеку, ищущему дело... открылась возможность заняться в том краю газаватом и приобрести множество драгоценностей и трофеев»¹.

В 1961 г. в Стамбуле турецким ученым Атсизом был опубликован османский текст одного исторического сочинения арабским и латинским шрифтом, автором которого считается Осман. В изданном им источнике есть интересные сведения о народах Северного Кавказа.

Среди историков XVI в. следует упомянуть известного Шейх уль-ислама и историка Мехмеда Саад-ед-Дина Ходжа Эфенди (1536–1599). В сочинениях последнего¹ нет сведений о Северном Кавказе, однако его труды оказали заметное влияние на развитие османской историографии.

В «Истории хана Сахиб-Гирея» Бадр ад-дин Мухаммеда б. Мухаммед Кайсуни-заде Нидаи-эфенди, более известного под именем Реммал-ходжа¹, подробно сообщается о походах крымских войск на Черкесию и Кабарду.

Интересные события по истории взаимоотношений Османского государства и народов Северного Кавказа содержатся в труде в сочинениях Мустафы Селяники¹. Селяники с редкой точностью описывает основные этапы кавказской политики османов, в связи с чем его сведения часто повторяются последующими историками.

Обильные сведения по истории Северного Кавказа, о действиях османских войск и их взаимоотношениях с местными правителями содержатся в 2-х томном труде «Тарихи Джебери Челеби». Важные сведения о Кавказе XVI–XVII вв. сохранены у османского историка Мехмеда бен Мехмеда († 1640)¹, причем особенно подробно описаны события ирано-османских войн.

Значительной фигурой в османской историографии является Коджа Хюсейн, сочинение которого «Удивительные события» имеет важное значение для истории Османского государства и смежных с ним стран¹. Коджа Хюсейн дает фрагментарные сведения об адыгах XVI в.

Ярким представителем османской историографии является Ибрагим Печеви (1574–1650). «История»¹ Ибрагима Печеви описывает события 1520–1540 гг. и является наилучшим источником для истории Османского государства и сопредельных с ним стран. Ценность данного сочинения особенно возрастает в связи с тем, что автор опирался на документальные турецкие и венгерские источники. Кроме того, Печеви является очевидцем и участником описываемых им событий. Автор дает немало сведений об адыгах.

Интересные фрагментарные данные о народах Кавказа в целом и об адыгах в частности содержатся у Мехмеда Хемдеми Соллак-заде († 1650). Мехмед Соллак-заде является автором фундаментального труда по истории Османского государства, охватывающего период с основания османского государства до восшествия на престол султана Ибрагима I (1640–1648).

Одним из лучших представителей османской историографии XVII в. является Абдул Азиз Кара Челеби-заде (1592–1658). В его сочинениях содержатся короткие, но весьма содержательные сведения о северокавказских народах.

Как в османской историографии, так и во всем мусульманском мире особое место занимает видный географ и историк Кятиб Челеби (1609–1657) известен также под вторым прозвищем Хаджи Халифа, настоящее имя Мустафа ибн Абдуллах. По мнению Ф. Бабингера он был «величайшим полигистром османов, знания которого распространялись на все мыслимые области»¹. В историко-географическом сочинении «Джихан-нума»¹ Кятиб Челеби проявляет большую эрудицию. В его географическом сочинении дана характеристика всех стран с учетом политических обстоятельств, приложены карты отдельных государств. Довольно подробно рассматривает автор кавказские страны, причем приложена карта Кавказа. На карте даны территории Черкесии, Абхазии, Дагестан, Ширвана, вся Грузия, Гянджа, Ереван, Карс, Чилдыр, Трапезунд, Азрум и другие края, показана вершина Эльбруса.

Не менее важные сочинения оставил Кятиб Челеби по истории¹. Из них особенно интересны: «Таквим ут-теварих» («Историко-хронологические таблицы») и «Фезлеке»¹, написанные на арабском языке, а затем им же самим переведенные на османский язык. Последний состоит из двух частей – всемирно-историческое обозрение и подробная история Османского государства. Для нас большой интерес представляет вторая часть, где подробно изложена история Османской империи в 1592–1654 гг., в частности кавказская политика Порты.

Среди османских историков и путешественников XVII в. особое место занимает Эвлия Челеби (1611–1679), десятитомная «Книга путешествия»¹ которого является интересным источником для изучения вопросов истории, географии, экономики и лингвистики многих стран. В середине XVII в. Элия Челеби совершил путешествие по Северному Кавказу, побывал в Кабарде и Черкесии и сообщил сведения, значение которых для изучения политической истории адыгов позднего средневековья весьма велико¹.

Весьма ценные сведения о крымско-кабардинских отношениях середины XVII вв. содержит «История хана Ислам-Гирея III», автором которой был Хаджи Мехмеда, известный под поэтическим псевдонимом Сенаи и носивший нисбу Кырымлы¹.

Ко второй половине XVII в. относится деятельность видного османского историка Ахмед ибн Лютфуллаха (1631–1702), более известного под именем Мюнеджим-баши, что означает главный астроном.

Мюнеджиму-баши принадлежит составленное на арабском языке сочинение «Джами-ад Дувел» («Сборник династий»), представляющее собой компилятивный сборник сведений предшественников. Несмотря на это, сочинение имеет важное значение, поскольку автор при составлении своего труда пользовался более 70 первоисточниками, из которых большая часть считаются утерянными. Трехтомный труд Мюнеджим-баши является сочинением типа всемирной истории. В нем автор излагает историю многих династий, политических образований и отдельных эмиратов, сообщая много интересных сведений о истории и географии кавказских народов. Вот как, например, он описывает политическую географию степного Предкавказья:

«Цари Дешти. Да будет ведомо, что граница области так называемой Дешт с южной стороны есть Астраханское море и Черное море, так что если бы не было черкесских гор, то эти два моря лились бы воедино. С восточной стороны граница ее Анзар, Хорезм, Саганак и некоторые другие области, так что она простирается от Туркестана и Хатая до пределов Чина. Это суть владения Могольские и Хатайские. На северной стороне большие степи и песчаные пустыни, да высокие горы; а что за ними, неизвестно. На западе границы ее составляют владения русские и болгарские. Татарские области, состоящие под властью высокой Османской Державы, пограничны с этой стороною. Этот вилайет издавна был полон селений и жителей и благоустроен был; но потом, вследствие смут Уруса и Тохтамыша, да завоеваний Тимура, пришел в разорение и опустошение. Местности этой Дешти со стороны Хатайской называются Калмыцкой степью – Монголистаном, а по направлению к русской стороне именуется Берке, прямо же по направлению по северу зовутся Дешти-Кыпчак¹. Когда кого-нибудь называют падишахом Дештским, то хотят этим обозначить правящего всеми кочующими в степях племенами».

Младшим современником и первым официальным летописцем был Мустафа Найма (1655–1716). Он оставил историю Османского государства, охватывающую период с 1591 по 1660 г.¹ Мустафа Найма был первым официальным летописцем – придворным историком («Вака- и Нувиси») Османской империи. Находясь на этой должности (с 1591 г.) он имел возможность ознакомиться с сочинениями своих предшественников и заимствовать у них отдельные сведения. Так, например, касаясь Черкесии, он приводит данные из сочинений Кятиба-Челеби. Найме, как официальному историку, были доступны турецкие документальные материалы, фирманы,

хранящиеся в османских государственных учреждениях. Найма с большей объективностью и полнотой отображает политические процессы, чем его предшественники.

Важные сведения об адыгах содержатся у османского дидактика Хюсейна Хезарфена († 1691). В своем сочинении «Изъяснительный доклад об уставах династии Османской»¹ так описывал крымско-адыгские отношения в XVI–XVII вв.:

«Крайний предел черкесов, обитающих в Таманском округе, куда назначаются от Высокой Державы судьи, составляют черкесы Жанэ: у них еще действуют вообще постановления шариата. Брать из них невольников не позволительно. А от Жанэ вплоть до черкесов Кабарды – это места войны; брать у них полоняников позволительно. В таком-то своем состоянии они из страха покоряются ханам, так что, говоря: «Пусть только он не воюет против нас», ежегодно его величеству хану, калге и нур-эд-дину-султану преподносят черкесских невольников под именем подарка, потому что райя, обитающие в тех деревнях, составляет собственность их беков. Когда его величество хан потребует от их беков войска, то они присылают его достаточное количество».

Большой интерес представляют данные об институте аталыческих связей крымских ханов и адыгской знати, оставленные нам Хезарфеной:

«Когда у ханов рождаются дети, то они берут их к себе на воспитание и, чтобы этим выказать свою покорность, воспитывают их до зрелого возраста, так что некоторые ханычи живут там до тех пор, пока у них начнет расти борода. На прокормление их назначаются деревни. Теперь в самом Крыму это существует по сие время. Если у его величества хана, или у калги, или у нур-эд-дина родится сын, то с великим обязательством его воспитывают. Воспитателя его называют аталык. По достижении зрелости этот ханыч почитает своего аталыка как отца родного. Если воспитанный таким образом ханыч достигнет чрез Высокую Державу властительства, то он употребляет все старания к тому, чтобы своего аталыка и эмельдеша (молочного брата), в признательность, обогатить перед всеми прочими».

Типичным представителем османской историографии второй половины XVII – начала XVIII вв. является Силяхдар Фундуклылы Мехмед Ага (1658–1724). По поручению султана Мехмед Ага написал подробную историю Османского государства начиная с 1654 г. и до смерти Ахмеда II – 1695 г. назвав ее «Хейли Фезлеке» («Zeyl-i Fezleke»)¹. Фактически это сочинение являлось хронологическим продолжением «Фезлеке» Кятиба Челеби. Хронологическим продолжением этого его сочинения был другой его труд «Нусрет-наме» («Книга завоевания»)¹, в котором подробно изложены события с 1695 по 1721 г. Данный труд является оригинальным сочинением и весьма ценным источником, как для истории Османской империи, так и для истории России и Кавказа. Для нас особый интерес представляю приводимый Мехмед Агой данные о политике османов в отношении адыгов, динамике крымско-адыгских отношений данного периода.

Важное сведение дает Фындыклылы о походе Каплан-Гирея I на Кабарду в 1708 г. и причинах его поражения. Любопытно описание переговоров верховного князя Кабарды Кургоки Атажукина и Каплан-Гирея I предвзявших знаменитое Канжальское сражение:

«Когда крымские ханы назначались, то у черкесских беков было принято набирать 300 человек ясыря и отдавать новому хану под именем подарка. Крымский же хан Каплан-Герай не удовольствовался этим количеством ясыря, настаивая на своем слове: «Меньше трех тысяч я не беру». Тогда черкесские эмиры посоветовались и говорят: «Хотя и такое количество ясыря отдавать водилось у нас в обычае; но только ведь до сих пор в 15–20 лет один хан был сменяем; теперь же каждый год новый хан – чьих же детей мы будем отдавать? Особливо теперь: большинство народа черкесского освящена благодатью ислама; в каждой деревне, в каждом селе строятся соборные и приходские мечети и школы; исправно совершается пятикратная молитва и идет обучение юношества; дозволено ли в священном законе полонить целое полчище народа мухаммеданского, подобно воюющим гяурам, и отсылать к вашему присутствию? Есть ли соизволение Божие на такое притеснение? Пожалуйста, уж извините; а иначе никак не возможно».

О событиях последней трети XVII – первой трети XVIII вв. повествует «История» Мехмеда Рашида¹. Он хронологически продолжает «Историю» Наймы, являясь его приемником на должности официального летописца. В «Истории» Рашиди события изложены в хронологическом порядке. Он широко использовал сведения, содержащиеся в исторических сочинениях своих предшественников. У него был также доступ к официальным документам султанского двора. В «Истории» Рашиди имеются важные сведения об адыгах и соседних с ним народах Северного Кавказа.

«Историю» Рашиди в хронологической последовательности продолжает Челеби-Заде Исмаил Асим Эфенди, сменивший его на должности официального летописца в 1722–1729 гг. Челеби-Заде описывает историю Османского государства и сопредельных с ним стран. Он ведет регистрацию всех значительных фактов, имевших место в тот период. Вместе с тем, для него, как официального лица, были доступны государственные документы, материалы дипломатической переписки. Его сочинение является интересным источником для изучения истории взаимоотношений Османской империи с Россией и Ираном, народами Северного Кавказа.

Изложение «Истории» Челеби-Заде хронологически продолжает Субхи, Сами и Шакир, сочинение которых известно под названием «Тарихи Субхи», в котором описываются события 1730–1743 гг. В этом сочинении подробно описан ход осmano-иранских войн. Сведения о народах Северного Кавказа скудны и в основном даются в контексте осmano-русских и крымско-русских отношений.

Хронологическим продолжателем этого коллективного труда является Сулейман Изи Эфенди († 1755), двухтомная история которого описывает события 1730–1750 гг. В ней, в частности, описывается русско-турецкая война 1735–1739 гг., ирано-османские войны 1744–1750 гг. В его сочинении есть сведения и о северокавказских народах.

Значительным представителем османской историографии середины XVIII в. является Чешми-Заде Мустафа Решиди († 1770)¹. Будучи официальным историком, он собрал материалы и описал историю Кавказа, Кипра, Египта и особенно Османского государства в 1766–1768 гг. Данные Чешми-Заде были широко использованы следующим официальным историографом – Васифом (1738–1806). Будучи придворным историком Васиф имел доступ ко всякого рода документам и нарративным источникам. Кроме того, он был очевидцем и непосредственным участником многих из тех важных исторических событий, о которых он подробно повествует в своем сочинении. Интересные для нас факты Васиф в основном излагает во втором томе, где подробно описаны русско-турецкие войны и место в них народов Северного Кавказа, в частности адыгов. Васиф почти нигде не указывает дату описываемых им событий, но сопоставляя его сочинение с российскими и северокавказскими источниками можно утверждать, что материалы касающиеся адыгов относятся к концу 60-х начале 70-х гг. XVIII в.

Ценным источником рубежа XVIII–XIX вв. является «История» официального османского историографа Сейд Ахмед Асим Эфенди, известного также как Мютерджим Асим (1755–1808). В своем двухтомном сочинении он описывает историю Османского государства с 1791 по 1808 гг. Имея свободный доступ к официальным документам, он обильно использовал их при написании своего труда. Помимо этого, им излагаются события свидетелем которых он был непосредственно. Асим, говоря об Османском государстве, описывает Чалдырский эйалет, Дагестан, Черкесию и, в общем, весь Северный Кавказ, рассказывает о России того периода. Подробно останавливается на османско-русском мирном договоре 1791 г.

В своем сочинении Асим Эфенди довел сведения до 1808 г. В течение последующих 12 лет, хотя он и оставался официальным летописцем, однако о событиях этого периода он в своей истории не говорит, хотя и оставил кое какие рукописные записи. Они были включены его приемником, официальным историографом, Атаул Мехмедом Шани-Заде Эфенди в «Историю» Османского государства 1808–1821 гг. В нем описаны современные автору события, очевидцем и участником которых он являлся. Сочинение состоит из четырех томов. Сведения о Черкесии разбросаны и преимущественно даны в контексте османско-русских отношений.

Видным представителем османской историографии XVIII–XIX вв. является Фараизи-Заде Мехмед Сайд Эфенди. В его двухтомном сочинении переданы события с древнейших времен до конца XVIII в. Данное сочинение писалось

автором в течение 19 лет и было завершено в 1834 г. Автор широко использовал произведения предшествующих историков. В первом томе излагается общая история мира, во втором история Османского государства с основания до восшествия на престол султана Абдул Хамида I (1774–1789). В обоих томах содержится довольно много сведений о народах Северного Кавказа и в частности об адыгах. Использование источника затруднено тем, что события излагаются один за другим начиная с древнейших времен и по конец XVIII в. без выделения глав.

Известным османским историком и государственным деятелем XIX в. является Хайруллах Эфенди († 1866). Его 16 томная «История Османского государства» является в основном компилятивным произведением, сведения о кавказских народах заимствованы у предшествующих историков, тем не менее, автор довольно подробно повествует о взаимоотношениях империи с владельцами Дагестана и Черкесии.

Блестящим представителем османской историографии XIX в. был прославленный государственный деятель и историк Ахмед Джевдет паша, хронологически продолживший «Историю» Васифа. Его 12 томная «История»¹ охватывает период с 1775 вплоть до 1825 г. Джевдет паша справедливо считается широко образованным для своего времени историком. Ему были доступны как документы, хранящиеся в госархивах, так и сочинения предыдущих историков. Им подробно описаны русско-турецкие войны этого периода, участие в них народов Кавказа, кабардинский вопрос и др. Сообщаются интересные этнографические материалы о кавказских народах. Для нас особый интерес представляет третий том сочинения, где автор дает подробные сведения о жизни народов Кавказа – грузин, дагестанцев, черкесов, предлагает краткий обзор их истории, подробно излагает географию и этнографию Черкесии и др. Джевдету паше принадлежит также весьма интересная статья «Краткая история о Крыме и Кавказе».

После Джевдата паши должность официального летописца занимал Ахмед Лютфи Эфенди (1816–1907), описавший историю Османского государства 1825–1876 гг. Восьмитомная «История» Лютфи содержит разрозненные сведения о народах Кавказа. Автор специально описывает русско-турецкую войну 1828–1829 гг. и связанный с ним черкесский вопрос.

Хронологическим продолжателем «Истории» Лютфи и последним официальным летописцем был Абдурахман Шереф бей (1853–1925). С упразднением султаната была ликвидирована и должность официального придворного историка, что совпало с его смертью.

Кроме официальных придворных историков, в Османской империи была целая плеяда историков, оставивших весьма ценные труды по истории османского и государства и сопредельных с ним стран. Многие труды османских историков для нас пока не известны. Между тем, в них не может не быть сведений о Северном Кавказе и в частности об адыгах.

ჯ. რახაევი (ნალჩიკი)

**XVI–XIX საუკუნეების ოსმალური წყაროები
ადიღეელთა (ჩერქეზთა) შესახებ**

რეზიუმე

ისტორიული ადიღემცოდნეობის ერთ-ერთ პრიორიტეტულ მიმართულებას დღეს წარმოადგენს აღმოსავლური, უპირველეს ყოვლისა, ოსმალურ-ყირიმული წყაროების გამოყენება. ყაბარდოსა და ჩრდილოდასავლეთ ჩერქეზეთის გვიანდელი შუა საუკუნეების პოლიტიკური ისტორიის ადეკვატური ასახვისათვის ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ გადმოგვეცა აღნიშნული პრობლემის შესახებ ხელმისაწვდომ წყაროთა მოკლე ანალიზი. სტატიაში წარმოდგენილია მნიშვნელოვანი ოსმალური ნარატიული წყაროები ჩრდილო კავკასიის ხალხთა, კერძოდ, ადიღეელთა შესახებ.

J. Rakhaev (Nalchik)

Ottoman Sources of the 16-19th cc. on Adygens (Circassians)

Summary

One of the priorities of the historical adygology at the present stage is to include the eastern, primarily Ottoman-Crimean source sfor adequate display of the political history of Kabarda and North-Western Circassia in the late medieval period. In this paper I attempt to give a brief overview of sources available to me on this issue. The article presents information about the principal Ottoman sources of the 16-19th cc. about the peoples of the North Caucasus in particular about Adygens in particular.

ი. ტატიშვილი (თბილისი)

ერთი ხეთური ფორმულის წარმოშობისთვის

ბოლაჯიოს არქივში აღმოჩენილ ხეთურ ლურსმულ ძეგლთა მნიშვნელოვან ნაწილს რელიგიური შინაარსის ტექსტები შეადგენს. მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს სხვადასხვა რიტუალის მრავალრიცხოვან აღწერილობებს, რაც ადასტურებს რიტუალების დიდ როლს ხეთური საზოგადოების ცხოვრებაში. ხეთურ აღწერილობებში დამოწმებული სამეფო სადღესასწაულო რიტუალების ერთ-ერთ ძირითად მოქმედებას და სტრუქტურულ ელემენტს წარმოადგენდა “ღვთაების დაღევა”. ამ მოქმედებას უმრავლეს შემთხვევაში წინ უძღოდა მეფისა და დედოფლის სარიტუალო ტახტზე დასმა სხვადასხვა სარიტუალო მოქმედების თანხლებით. “ღვთაების დაღევა” ახლდა მსხვერპლის შეწირვა, მსხვერპლშესხურება, სიმღერა და სხვადასხვა მუსიკალურ ინსტრუმენტზე დაკვრა.

“ღვთაების დაღევა” აღინიშნება ფორმულით, რომელშიც ზმნა “დაღევა” (ხეთ. *eku-*) შეითანხმებს ღვთაების სახელს სხვადასხვა ბრუნვაში. ეს საკულტო-სარიტუალო ფორმულა დიდი ხანია ხეთოლოგთა დისკუსიის საგანს წარმოადგენს. ახრთა სხვადასხვაობას იწვევს ამ შეთანხმებათა ინტერპრეტაცია.

ჩვენთვის საინტერესო ფორმულაში ღვთაების სახელი უმრავლეს შემთხვევაში დგას აკუზატივში, რაც გამოიხატება ან ბრუნვის დაბოლოებით (-n), ან სინტაქსური კონსტრუქციით: ზოგჯერ სახელს ნულოვანი მაჩვენებელი აქვს, მაგრამ ბრუნვა აკუზატივად უნდა მივიჩნიოთ მაგალითად, ^dZuliyān akuanzi – “(ისინი) სვამენ ღვთაება ცულიას” (KBo 20.5 obv. 9’); ^dKarmahilin akuanzi – “(ისინი) სვამენ ღვთაება ქარმახილის (KUB 11.34 V 51’-52’). ღვთაებათა სახელები ამ შემთხვევებში ფონეტიკურად არის გადმოცემული და აკუზატივის დაბოლოება აქვს (-n). ღვთაების სახელი შეიძლება ლოგოგრაფიულადაც იყოს გადმოცემული. ასეთ შემთხვევაში აკუზატივის დაბოლოება (-n) აისახება ფონეტიკურ კომპლემენტში: მაგალითად, ^dUTU-un ekuzi “(ის) სვამს მზის ღვთაებას” (KUB 33.79 IV⁷ 12’); ^dDAG-in ... NAG-anzi/aku(w)anzi “ (ისინი) სვამენ ღვთაებრივ ტახტს” (KUB 55.60 IV⁷ 7’- 8’ // KUB 58.31 rev. 20’-21’).

ფორმულის აკუზატიური კონსტრუქცია შეიძლება სხვა გზითაც გადმოცეს: მაგალითად, **apūn** DINGIR-LUM ... ekuzi “(ისინი) სვამენ ამ ღვთაებას” (KUB 10.72 V 18-19) (აკუზატიურ კონსტრუქციაზე მიუთითებს ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბრუნვა); **n-uš** DINGIR^{MES}... akkuškizzi “მათ – ღვთაებებს ... (ის) სვამს ხოლმე” (KUB 27.16 IV 26-27) (აკუზატიურ კონსტრუქციაზე მიუთითებს მესამე პირის პირის ენკლიტიკური ნაცვალსახელის ბრუნვა); ^dUD-AM akuanzi “(ისინი) სვამენ ღვთაებრივ დღეს” (KUB 39.64 6’) (შუმეროგრაფიის აქადური შესატყვისი *UMUM* “დღე”, ფონეტიკური კომპლემენტის მიხედვით, დგას აკუზატივში – *UMAM*); ^dUTU

^dLAMMA taknaš ^dUTU-un **kuinna** arhayan ... ekuzi “(ის) სვამს მზის ღვთაებას, მფარველ ღვთაებას, მიწის მზის ღვთაებას – თითოეულს ცალ-ცალკე” (KUB 30.24 II 19-20, KUB 39.33 III 7-9) (აკუზატიურ კონსტრუქციაზე მიუთითებს ერთ-ერთი ღვთაების სახელის (^dUTU-un) და ნაცვალსახელის **kuinna** ბრუნვის დაბოლოება. დანარჩენი ღვთაებების სახელები გადმოცემულია იდუგოვრებით ფონეტიკური კომპლემენტების გარეშე, მაგრამ ეჭვს არ იწვევს ის, რომ ამ ჩამონათვალში ეს სახელებიც აკუზატივში უნდა იდგეს).

გვაქვს ამ საკულტო-სარიტუალო აქტთან დაკავშირებით ღვთაებათა უფრო გრძელი სიებიც: მაგალითად, [... eku]zi ^dUTU ^dMe[zzu]lla [^dTel]ipinūn ^dGAL.ZU [^dTa]hpi[ll]a[nū] [^dGUN]NI-an ^dŠušmahin “... (ის) სვამს: მზის ღვთაებას, მეცულას, თელიფინუს, გალზუს, თახფილანუს, ღვთაებრივ კერას, სუსუმახის” (KUB 2.6 I 2-5). მოცემულ სიაში თავმოყრილია აკუზატიური კონსტრუქციის გადმოცემის სხვადასხვანაირი შემთხვევა – ზმნა “დაღვეის” ობიექტი/ღვთაების სახელი გადმოცემულია: ლოგოგრამულად, ბრუნვის დაბოლოების მქონე ფონეტიკური კომპლემენტით ([^dGUN]NI-an) და მის გარეშეც (^dUTU, ^dGAL.ZU); ფონეტიკურად, აკუზატივის ნიშნით (^dŠušmahin); ნულოვანი დაბოლოებით (^dMe[zzu]lla); ბოლო ხმოვნის დაგრძელებით ([^dTa]hpi[ll]a[nū]) ან აკუზატივის მარკერით და იმადროულად ბოლო ხმოვნის დაგრძელებითაც ([^dTel]ipinūn).

ზოგიერთ შემთხვევაში კი ღვთაების სახელი დგას დატივში (მაგალითად, ANA ^dU ekuzzi “(ის) სვამს ამინდის ღვთაებისთვის /მის სადიდებლად” (KBo 21.36 მარჯვენა სვეტი 7), სადაც ღვთაების სახელი ლოგოგრამულად არის მოცემული, ხოლო დატიურ კონსტრუქციას გადმოსცემს აქადური წინდებული ANA) ან ნომინატივში, როგორც ეს შემდეგ ფრაზებშია: ^dKatahzipuriš ... ekuzi “(ის) სვამს ქალღმერთ ქათახციფურის” (Bo 4846:10’); ... ^dGulšeš ^dKuduiliš ^dKudušahiliš [^dDārawaš ^dAnzil]iš ^dZukkiš GUNNI ^dZilipūriš [^dEN.ZU MUL(-) ... GE₆-a]nza ^dHašammeliš É.ŠÀ MUNUS.LUGAL-aš ^dHarištašši[š ^dHilaššiš] ... annarin tarpin ... ekuzi. ღვთაებათა ამ გრძელ ჩამონათვალში ნომინატივის ბრუნვაში გვხვდებიან: ბედისწერის ქალღმერთები/^dGulšeš, ქუდუილი, ქუდუსახილი, ანცილი, ცუქი, ცილიფური, ღვთაების ეპითეტი “შავი”/ GE₆-a]nza, ხასამილი, ხარისთასი, [ხილასი] (KUB 32.87 rev. 21’-25’ + KBo 23.72 rev. 31’-33’).

სადაგოა როგორც ამ ფორმულათა ურთიერთმიმართება, ასევე მათი შინაარსი. ვინც ამ ფორმულებს ერთმანეთისაგან ფუნქციურად განასხვავებს, ცხადია, მათ განსხვავებულადაც თარგმნის. ფორმულა, რომელშიც eku- გვხვდება ირიბ ობიექტთან – ღვთაების სახელთან დატივში, ჩვეულებრივ, ითარგმნება როგორც “დაღვევა ღვთაებისთვის, ღვთაების სადიდებლად”. ფორმულა ნომინატიური კონსტრუქციით შეცდომად არის მიჩნეული. მაგრამ როგორ უნდა გავიგოთ ეს ფორმულა იმ შემთხვევაში, როდესაც ღვთაების სახელი პირდაპირ დამატებად გვევლინება? აქ ვხვდებით თარგმანისა და ინტერპრეტაციის სხვადასხვა ვერსიას: “ღვთაების დაღვევა” = დაღვევინება, დასაღვევად მიცემა;¹ მსხვერპლშესხურება, რომელიც ძირითადად მეფე-დედოფლის მიერ სრულდებოდა ხათური წარმოშობის სადღესასწაულო რიტუალების დროს; მისტიკური მოქმედება, მსგავსი ქრისტიანული ზიარებისა.¹

არსებობს მოსაზრება მოცემული ფორმულის დატიური და აკუზატიური კონსტრუქციების იდენტურობის შესახებ. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც სადავოდ რჩება როგორც ამ ფაქტის ახსნა, ასევე ფორმულის ინტერპრეტაცია. ჩემი აზრით, ხეთური ენისათვის ამ უცხო სინტაქსურ კონსტრუქციებში გასარკვევად აუცილებელია ჩვენთვის საინტერესო ფორმულის წარმოშობის გათვალისწინება.

პირველად ი. ფუჰველმა გამოთქვა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ *eku-* + ღვთაების სახელი აკუზატივში იდენტურია ფორმულისა, რომელშიც სახელი დატივში დგას. ი. ფუჰველის თანახმად, ორივე შემთხვევაში ფრაზა უნდა ვთარგმნოთ როგორც “დალევა ღვთაების პატივსაცემად, სადიდებლად”.¹ ამ მოსაზრებას ბევრმა მეცნიერმა დაუჭირა მხარი. კ. მელჩერტის თქმით, რიტუალურ გამოთქმაში – “ღვთაების დალევა” არსებითად ირიბი ობიექტი, დამატებითი სინტაქსური ტრანსფორმაციის შედეგად, ფორმალურად პირდაპირ ობიექტად იქცევა. აკუზატიური კონსტრუქცია მხოლოდ და მხოლოდ სინტაქსური ვარიანტია სტრუქტურისა ღვთაების სახელით დატივში. ის ხედავს მსგავს სტრუქტურებს ხეთურ სარიტუალო კონტექსტებში და გამოთქვამს ვარაუდს ხეთურში დადასტურებული ამ ფენომენის წინარეინდოევროპული წარმოშობის შესახებ.¹

დისკუსია, რომელიც ჯერ კიდევ 1917 წელს ბ. ჰროზნიმ წამოიწყო იმით, რომ პირველმა მიაქცია ყურადღება აღნიშნულ საკულტო-სარიტუალო ფორმულას, დღემდე გრძელდება. ამას ადასტურებს უახლესი გამოკვლევები, რომლებიც ეკუთვნის ო. სოისალს¹ და პ. გოდეგებურეს¹.

ო. სოისალის აზრით, ეს რიტუალური ფორმულა, მართალია, არ არის ხათურ ტექსტებში დადასტურებული, მაგრამ უნდა მომდინარეობდეს ხათური გამოთქმიდან. ხეთურ ფრაზაში ღვთაების სახელის -n დაბოლოებაში უნდა ამოვიცნოთ ხათური დატივის მარკერი, რომელიც ფორმალურად თანხვედრა ხეთური აკუზატივის დაბოლოებას. სოისალის თქმით, სავარაუდოა, რომ ხეთებს, ამ ფორმალური მსგავსების გამო, ხათური დატიური კონსტრუქცია ფრაზისა აღექვათ აკუზატიურ კონსტრუქციად, თუმცა ხეთურ ტექსტებშივე დადასტურებული *ANA* წინდებუდიანი დატიური კონსტრუქციები უფრო ზუსტად გამოხატავს ხათურ გამოთქმას, რომელიც ასე ითარგმნება: “დალევა ღვთაებისთვის/ ღვთაების სადიდებლად”. იქიდან გამომდინარე, რომ ფრაზის ხმარების შემთხვევათა უმრავლესობაში ღვთაების სახელი სწორედ აკუზატივში გვხვდება, სოისალი ასკვნის, რომ ღვთაების სახელის თავდაპირველად ფორმალური /ვიქტიური “ხეთური” აკუზატივი იქცა უკვე ნამდვილ “ხეთურ” აკუზატივად.¹

მე ვიზიარებ მოსაზრებას, რომ მრავალი კულტისა და მათთან დაკავშირებული რიტუალის მსგავსად, ჩვენთვის საინტერესო საკულტო-სარიტუალო მოქმედება და მისი გამომხატველი ფორმულაც ხეთებს ხათებისგან უნდა აედოთ. სწორედ რელიგიისა და კულტის სფეროში განსაკუთრებით დიდი იყო ხათების გავლენა ხეთებზე. მართალია, ტექსტები, რომლებშიც ეს ფორმულაა დადასტურებული სხვადასხვა ქრონოლოგიური თუ ეთნიკური პლასტის გამოყოფის საშუალებას იძლევა, მაგრამ ყველაზე ძველ სარიტუალო აღწერილობებში სწორედ ხათური ღვთაებები გვხვდებიან აღნიშნულ ფრაზაში.

ჩემი აზრით, ეჭვს არც ის უნდა იწვევდეს, რომ აღნიშნული ფორმულის სხვადასვა სინტაქსური კონსტრუქცია ერთსა და იმავე აზრს გამოხატავს. ზემოთ ნახსენები აკუზატიური და დატიური კონსტრუქციების გვერდით, ჩემი აზრით, არ არის უგულებელსაყოფი არც ნომინატიური კონსტრუქცია.

აღნიშვნის ღირსია ისიც, რომ ხეთურ საკულტო-სარიტუალო კონტექსტებში *eku*-ს მსგავს, ხეთური ენისთვის უცნაურ სინტაქსურ სტრუქტურებში სხვა ხეთური ზმნებიც გვხვდება. მაგალითად, *irhai-* (“შემოვლა, წრის დარტყმა”, სარიტუალო ტექსტებში: “ღვთაებების შემოვლა მათთვის მსხვერპლის შეწირვით”); *šipant-* “მსხვერპლშეწირვა, მსხვერპლშესხურება”, *wahnu-* (გარდამავალი ზმნა) “რხევა, ქნევა, ტრიალი”. სანიშნოდ მოვიტან რამდენიმე ფრაზას:

nu taknaš ^dUTU-i (დატივიში) BAL-andahhi/šipandahhi nu kiššan temi “მიწის მზის ქაღმერთს მსხვერპლს შევწირავ და შემდეგ ვიტყვი” (KBo 17.28 I 18-19);

[nu] mahhan ^{lu}SANGA *IŠTU GAL ANA DINGIR-LIM* šipanti “[და] როდესაც ქურუმი თასით ღვთაებას მსხვერპლს უსხურებს” (KBo 13.164 IV 12) (დატივის გადმოსცემს აქადური წინდებულები *ANA*);

nu DINGIR^{MES} URU Hatti tuzziyas ^dISKUR-an ^dZA.BA.BA-an šipanzakizzi “ხათის ღვთაებებს – ლაშქრის ამინდის ღვთაებას (აკუზატივიში) (და) ზაბაბას (აკუზატივიში) მსხვერპლს სწირავს ხოლმე” (KUB 4.1 III 8-9).

ხეთურში ერთი და იმავე აზრის სხვადასხვა სინტაქსური ვარიანტით გადმოცემა შეიძლება, მართლაც, აიხსნას შეცდომით ხათურიდან ამ ფორმულის შეთვისებისას. მაგრამ სოისალისგან განსხვავებით, მე ნაკლებად დამაჯერებელი მგონია, რომ ხეთი ქურუმები ან გადამწერები ვერ გარკვეულიყვნენ ბრუნვის დაბოლოებაში (-n) და არეოდან ხათური დატივი ხეთურ აკუზატივიში მათი ფორმალური მსგავსების საფუძველზე. ჩემი აზრით, უფრო სავარაუდოა, რომ შეცდომის საფუძველი ყოფილიყო ხეთებისთვის უცხო სტრუქტურა ხათური ენისა.

ინდოევროპული ხეთური ენა ტრადიციულად ითვლება აკუზატიური წყობის ენად¹ – როგორც გარდამავალი, ასევე გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი დგას ნომინატივიში, გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა აკუზატივია.

რაც შეეხება, ხათურს, აქ მეცნიერთა აზრები იყოფა. ერთნი, აღიარებენ რა ხათური წინადადების კონსტრუქციის ერგატიულ ხასიათს, ხათურს ერგატიული ტიპის ენად მიიჩნევენ,¹ სხვები კი მის ერგატიულობას ეჭვქვეშ აყენებენ. მაგალითად, ი. კლინგერის აზრით, ვერ ვილაპარაკებთ ხათურის ერგატიულობაზე იქიდან გამომდინარე, რომ გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტი თითქოს არ განირჩევა არც ბრუნვის ნიშნის და არც ზმნის პირის ნიშნის დონეზე.¹

წინამდებარე სტატიაში ჩემს მიზანს არ წარმოადგენს ხათური ენის ერგატიული წყობის მტკიცება ან მისი უარყოფა. უბრალოდ, მინდა გავაწიო პარალელი ქართულ ენასთან, რაც შეიძლება მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო აღმოჩნდეს ჩვენ მიერ განხილული ხეთური ფორმულის სინტაქსური ვარიანტების ასახსნელად და ხეთების სავარაუდო შეცდომის მექანიზმში გასარკვევად. აქვე აღვნიშნავ, რომ ამ ნაშრომში მე არ ვეხები საკითხს ხათური ენის გენეტიკური კავშირებისა და კავკასიურ ენებთან მისი მიმართების შესახებ.¹ ვიმედოვნებ, რომ ამ

პრობლემას სხვაგან კიდევ მოვუბრუნდები. ქართულის მაგალითი აქ მხოლოდ იმისთვის მომაქვს, რომ ვაჩვენო ქვემოთ გამოთქმული ვარაუდის თეორიული შესაძლებლობა. მაგალითების მოტანა, ცხადია, სხვა (კავკასიური) ენებიდანაც შეიძლებოდა.

როგორც ცნობილია, ქართულ ენაში, რომელიც ამჟღავნებს როგორც ნომინატიური, ასევე ერგატიული წყობის ნიშნებს, I სერიის ფორმებში გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებში არ განსხვავდება სუბიექტური პირის ნიშნები, თუმცა პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა, ნაცვლად აკუზატივისა (რომელიც ქართულში საერთოდ არ გვაქვს) მიცემითია (მაგალითად, “მეფე სვამს ღვთაების სადილებელს”).

სუბიექტი ერგატივში (მოთხრობით ბრუნვაში) მხოლოდ გარდამავალი ზმნის ნამყო სრულ ფორმასთან გვხვდება (ანუ მეორე სერიის ფორმებში). ასეთ შემთხვევაში პირდაპირი ობიექტი სახელობით ბრუნვაშია (მაგალითად, “მეფემ დალია/შესვა ღვთაების სადილებელი”).

მე ამ შემთხვევაში მაინტერესებს, ხომ არ შეიძლება მსგავსი რამ ვიგარაუდოთ ხათურში?

ხათურში, ცოდნის დღევანდელ დონეზე, რიგ შემთხვევაში, ობიექტის ბრუნვის ნიშნად შეიძლება გავიგოთ -*ša/-tu*. მკვლევართა შორის სადავოა, რომელ ბრუნვას შეესაბამება იგი დატივის/“ირიბ ბრუნვას” თუ აკუზატივს.¹ როგორც რ. გორდუხიანი აღნიშნავს, “გაუგებრობას ის ქმნის, რომ ამ დაბოლოების შემცველი, საკმაოდ იშვიათად დადასტურებული ფორმები შეიძლება სინტაქსურ კონსტრუქციაში გავიზოროთ როგორც პირდაპირი დამატება (რაც აკუზატივს უნდა მოითხოვდეს ინდო-ევროპულ ენათა გათვალისწინებით) და ასევე როგორც ირიბი დამატება (რაც დატივს მოითხოვს).”¹ ეს წინააღმდეგობა ადვილად იხსნება ქართველური ენების გათვალისწინებით, სადაც მიცემით ბრუნვას შეუძლია წინადადების კონსტრუქციის შესაბამისად გადმოსცეს როგორც პირდაპირი, ასევე ირიბი დამატება.

მაგრამ დავუბრუნდეთ ისევ ხეთურ სარიტუალო ფორმულას. ადვილი წარმოსადგენია, რომ აკუზატიური ტიპოლოგიის ენაზე მოლაპარაკე ინდოევროპელი ხეთებისთვის, რომელთაც პირდაპირი ობიექტისთვის ჰქონდათ მხოლოდ აკუზატივი (ან ნომინატივ-აკუზატივი საშუალო სქესის არსებითი სახელებისთვის), არ უნდა ყოფილიყო ადვილი ხათურ სინტაქსურ კონსტრუქციებში გარკვევა. იქნებ, ამით შეიძლება აიხსნას მათი გადმოცემისას სხვადასხვა ვარიანტის გაჩენა – ობიექტით დატივში, ნომინატივსა თუ აკუზატივში?

იქიდან გამომდინარე, რომ ყველაზე ხშირად მოცემული ფორმულის აკუზატიურ ვერსიას ვხვდებით, ხეთები ღვთაების სახელს, ალბათ, პირდაპირ ობიექტად წარმოიდგენდნენ, ხოლო ვერსიები ღვთაების სახელით სხვადასხვა ბრუნვაში შეიძლება ასახავდეს იმ ფაქტს, რომ პირდაპირი ობიექტი ხათურში შეიძლება სხვადასხვა ბრუნვაში მდგარიყო. მაგრამ როგორ უნდა გავიგოთ ხათური გამოთქმა “ღვთაების დაღევა”? როგორ უნდა გავიგოთ ღვთაების სახელი პირდაპირი ობიექტის როლში? როგორც ჩანს, ეს იყო იდიომატური გამოთქმა, ერთგვარი აბრევიატურა, რომელიც შეიძლება აღდგეს როგორც “ღვთაების თასის /სადიდებლის დაღევა”.

აღსანიშნავია, რომ ძველი ასლო აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (შუამდინარეთში, აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში...) ამგვარი

საკულტო-სარიტუალო მოქმედება – ღვთაების სადიდებლის დაღევა – დადასტურებული არ ჩანს. ამაში ხედავდა, სხვათა შორის, ჩვენთვის საინტერესო ფრაზის ასეთი ინტერპრეტაციისთვის ერთ-ერთ კონტრარგუმენტს ა. კამენჭუბერიც, რომელიც აღნიშნავდა, რომ თარგმანი – “ღვთაების სადიდებლის დაღევა” იქნებოდა დღევანდელი სადღეგრძელოების თავს მოხვევა ხეთი მორწმუნისთვის, მკრეხელობა და ა.შ.¹

მაგრამ შეიძლება გავიხსენოთ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ზეპირსიტიყვიერ ტრადიციაში შემორჩენილი საკულტო ტექსტები. თვალშისაცემია ამ ტექსტების სტრუქტურული მსგავსება ხეთურ აღწერილობებთან. ხეთური სარიტუალო ტექსტების იმ პასაჟებს, სადაც “ღვთაებათა დაღევაა” აღწერილი, ჩემი აზრით, საკმაოდ ჰგავს აგრეთვე სვანური სადღესასწაულო ნადიმები, რომლის დროსაც აუცილებლად უნდა შესმულიყო იმ ღვთაების სადიდებელი სადღეგრძელო, რომლის სახელზეც იმართებოდა დღესასწაული.¹

მე ვფიქრობ, რომ ეს ანალოგიები ქართველურ სამყაროსთან მრავალმხრივ არის საინტერესო: ისინი ამყარებენ ჩვენ მიერ განხილული და ძველი ახლო აღმოსავლეთის მასშტაბით ერთი შეხედვით უპრეცედენტო ხეთური სარიტუალო ფორმულის თარგმანს და მის ინტერპრეტაციას როგორც “ღვთაების (სადიდებლის) დაღევას”; ეს დაკვირვება, შესაძლოა, გასათვალისწინებელი იყოს ხათურ-ქართველური კონტაქტების შესწავლისას, – ამის გარდა, ეს დაკვირვებები, თავის მხრივ, შეიძლება მნიშვნელოვანი აღმოჩნდეს ქართულ ეთნოგრაფიულ მასალაში (სვანური დღეობები, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის “ხუცობანი”) უძველესი პლასტის კვლევისას და კიდევ ერთხელ ადასტურებდეს იმას, რომ ქართული სადღეგრძელო (“წარსათქმელი”) მაგიური სიტყვიერების ერთ-ერთი ქანრის – დალოცვის, ლოცვა-ვედრების განვითარებულ ფორმას წარმოადგენს, გამოხატავს რა საწესო სუფრის საკრალურ ფუნქციას.¹

ლიტერატურა

გიორგაძე 1999 – გრ. გიორგაძე, ხათური (პროტოხეთური) ენა და ხათები (პროტოხეთები). კრ. ხეთოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი. თბილისი.

გორდეზიანი 2007 – რ. გორდეზიანი, მედიტერანულ-ქართველური მიმართებები. I. საწყისები. თბილისი.

გოცირიძე 2007 – გ. გოცირიძე, კვების ხალხური კულტურა და სუფრის ტრადიციები საქართველოში. თბილისი.

ტატიშვილი 2010 – ი. ტატიშვილი, ერთი ხეთური ფორმულის ინტერპრეტაციისთვის. კრ. კულტურულ-საისტორიო ძიებანი. თბილისი.

ქუთელია 2009 – ნ. ქუთელია, აკად. არნოლდ ჩიქობავა ლაზებისა და ლაზურის შესახებ ქართველთა კულტურულ-ისტორიულ არეალში. კრ. კავკასიოლოგიური ძიებანი I. თბილისი.

ჯვარ-ხატია ... 1998 – ჯვარ-ხატია სადიდებლები (შემდგ.: ზ. კიკნაძე, ხ. მამისიძე) შვილი, ტ. მახაური). თბილისი.

Ардзинба 1980 – В. Г., Ардзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии. Москва.

Бардавелидзе 1957 – В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси.

Дьяконов 1967 – И. М. Дьяконов, Хаттский (Протохеттский) язык. Сб. Языки Древней Передней Азии. Москва.

Friedrich - Kammenhuber 1988 – J. Friedrich, A. Kammenhuber. Hethitisches Wörterbuch. Zweite, völlig neuarbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte. Bd. II: E, Lief. 9-10. Heidelberg.

Girbal 1986 – Ch. Girbal, Beiträge zur Grammatik des Hattischen. Frankfurt a.M.

Goedegebuure 2008 – P.M. Goedegebuure, Hattian Origins of Hittite Religious Concepts: The Syntax of “to Drink a Deity” (again) and other Phrases, Journal of Ancient Near Eastern Religions 8.1, 67-73.

Goedegebuure 2010 – P.M. Goedegebuure, The Alignment of Hattian: An Active Language with an Ergative Base, Proceedings of the 53rd Rencontre Assyriologique Internationale. Winona Lake, Indiana, 949-982.

Hoffner-Melchert 2008 – H. A. Hoffner Jr., H.C. Melchert, A Grammar of the Hittite Language (Languages of the Ancient Near East 1/1 and 1/2). Winona Lake, Indiana.

Касьян 2010 – А. С. Касьян, Хаттский язык. Сб Языки мира. Москва.

Klinger 1994 – J. Klinger, Hattisch und Sprachverwandtschaft. Hethitica XII, 23-40.

Melchert 1981 – H.C. Melchert, “God-drinking.” A Syntactic Transformation in Hittite. Journal of Indo-European Studies 3-4, 246-254.

Puhvel 1957 – J. Puhvel, On an alleged eucaristic expression in Hittite rituals I. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 5, 31-33.

Soysal 2004 – O. Soysal, Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung. Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 74.

Soysal 2008 – O. Soysal, Philological Contributions to Hattian-Hittite Religion (I). Journal of Ancient Near Eastern Religions 8.1, 45-66.

Tatišvili, Gordeziani 2010 – I. Tatišvili, L. Gordeziani, Zur Erforschung der hethitisch-kartwelischen religiösen Parallelen. Acts of the VIIth International Congress of Hittitology. Ankara, 309-318.

Taracha 1993 – P. Taracha, Zum Stand der hattischen Studien: Mögliches und unmögliches in der Erforschung des Hattischen. Atti del II Congresso internazionale di hittitologia. Pavia, 351-358.

Taracha 1998 – P. Taracha, Neues zu Sprache und Kultur der Hattier. Orientalistische Literaturzeitung 93/1, 9-18.

Yakubovich 2010 – I. Yakubovich, ოგვებნის წიგნები: H. A. Hoffner Jr., H.C. Melchert, A Grammar of the Hittite Language (Languages of the Ancient Near East 1/1 and 1/2). Winona Lake, Indiana, 2008 – Bibliotheca Orientalis LXVII N° 1-2, 148-154.

И. Татишвили (Тбилиси)

К происхождению одной хеттской формулы

Тексты религиозного содержания составляют значительную массу хеттских клинописных памятников Богазкейского архива. Среди них особое место занимают многочисленные описания разных ритуалов, свидетельствующие об их огромной роли в жизни хеттского общества. Одним из основных действий и структурным элементом царских праздничных ритуалов, засвидетельствованных в хеттских описаниях, является т.н. “пить бога”. В большинстве случаев этому действию предшествует усаживание царя и царицы на ритуальный трон, сопровождаемое разными ритуальными действиями. За “питьем бога” следуют: жертвоприношения, возлияния, пение и игра на разных музыкальных инструментах.

“Пить бога” обозначается формулой, в которой глагол “пить” (хетт. *eku-*) сочетается с именем божества в разных падежах. Эта культово-обрядовая формула давно является предметом дискуссий хеттологов. Нет единой точки зрения о том, как следует интерпретировать эти сочетания.

В интересующей нас формуле имя божества в большинстве случаев стоит в винительном падеже, что выражено падежным окончанием (-n) или синтаксически. Иногда оно имеет нулевой падежной показатель, что может быть приравнено к аккузативу: например, ^dZuliyān akuanzi – “(они) пьют божество Цулию” (КВо 20.5 obv. 9’); ^dKarmaḫilin akuanzi – “(они) пьют божество Кармахили” (KUB 11.34 V 51’-52’). Имена божеств в данных случаях написаны фонетически и имеют окончание винительного падежа -n. Имя божества может быть написано и логографически. Тогда окончание винительного падежа (-n) отражается в фонетическом комменте: например, ^dUTU-un ekuzi “(он) пьет божество солнца” (KUB 33.79 IV² 12’), ^dDAG-in ... NAG-anzi/aku(w)anzi “(они) пьют обожествленный трон” (KUB 55.60 IV² 7’- 8’ // KUB 58.31 rev. 20’-21’).

Аккузативная конструкция фразы может передаваться и другими способами: например, **arūn** DINGIR-LUM ... ekuzi “(они) пьют это божество” (KUB 33.79 IV² 12’) (на аккузативную конструкцию указывает падеж указательного местоимения); **n-uš** DINGIR^{MES} ... akkuškizzi “их – богов ... пьет (он, обычно)” (KUB 27.16 IV 26-27) (на аккузативную конструкцию указывает падеж личного энклитического местоимения третьего лица); ^dUD-AM akuwanzī “(они) пьют божественный день” (KUB 39.64 6’) (аккадское слово *ūmum* “день”, соответствующее шумерограмме, стоит в винительном падеже *ūmam*, судя по фонетическому комменту); ^dUTU ^dLAMMA taknaš ^dUTU-un **kuinna** arḫayan ... ekuzi “(он) пьет божество солнца, бога-покровителя, божество солнца земли – каждое по отдельности” (KUB 30.24 II 19-20, KUB 39.33 III 7’-9’) (на

аккузативную конструкцию указывает падежное окончание имени одного из божеств **^dUTU-un** и местоимения **kuinna** “каждое”. Имена остальных божеств переданы идеограммами без фонетических комплементов, но не вызывает сомнений то, что они должны стоять в винительном падеже). Сохранились и более длинные списки, связанные с данным культовым действием: например, [... eku]zi ^dUTU ^dMe[zzu]lla [^dTel]ipinūn ^dGAL.ZU [^dTa]ḫpill[a]nū [^dGUN]NI-an ^dŠušumaḫin “... (он) пьет божество солнца, Мецулу, Телипину, Галзу, Тахпилану, обоженственный очаг, Сусумахи” (KUB 2.6 I 2-5), где встречаются разные способы передачи аккузативной конструкции: объект глагола “пить” передан логографически, с падежным окончанием в виде фонетического комплемента ([^dGUN]NI-an), или без него (^dUTU, ^dGAL.ZU); фонетически, с окончанием винительного падежа (^dŠušumaḫin); с нулевым окончанием (^dMe[zzu]lla); с удлинением последнего гласного ([^dTa]ḫpill[a]nū) или с окончанием винительного падежа и с удлинением последнего гласного одновременно ([^dTel]ipinūn).

В ряде случаев имя божества стоит в дательном (например, ANA ^dU ekuzi “(он) пьет для/ в честь бога грозы” (KBo 21.36 правая колонна 7’), где имя божества написано логографически, а аккадский предлог указывает на дательный падеж) или именительном падеже (например, ^dKataḫzipuriš ... ekuzi “(он) пьет богиню Катахципури” (Bo 4846:10’);

... ^dGulšeš ^dKuduiliš ^dKudušahiliš ^d[Dārawaš ^dAnzil]iš ^dZukkiš GUNNI ^dZilipūriš [^dEN.ZU MUL(-) ... GE₆-a]nza ^dḤašammeliš É.ŠÀ MUNUS.LUGAL-aš ^dḤarištašši[š ^dḤilaššiš] ... annarin tarpin ... ekuzi (в этом длинном перечне, в именительном падеже стоят следующие божества: богини судьбы/ ^dGulšeš, Кудуили, Кудусахили, Анцили, Цукки, Цилипури, эпитет “черный”/ GE₆-a]nza, относящийся к одному из божеств, Хасамили, Харистаси, [Хиласи]) (KUB 32.87 rev. 21’-25’ + KBo 23.72 rev. 31’-33’).

Среди ученых нет единого мнения в вопросе о взаимоотношении и содержании этих формул. Те, кто различают их функционально, естественно переводят их по-разному.

Формулу, в которой глагол еку- сочетается с косвенным дополнением **_** с именем божества в дательном падеже, обычно переводят: “пить для бога /в честь бога такого-то”. Формула с номинативной конструкцией обычно считается ошибочной.

Но как следует переводить эту формулу в том случае, когда имя божества является прямым дополнением? Тут предлагают разные версии перевода или интерпретации: “поить бога”¹, либация, проводимая преимущественно царем и царицей во время праздничных ритуалов хаттского происхождения или “пить бога” – мистическое действие, аналогичное христианскому причастию.¹

Существует мнение об идентичности дативной и аккузативной конструкций данной формулы. Но и в этом случае остаются спорными как объяснение этого факта, так и интерпретация самой формулы. По моему мнению, ключ к пониманию формулы лежит в объяснении связанных с ней грамматических трудностей и в ее происхождении.

Ян Пухвел первым высказал мысль, что выражение еку- + имя божества в винительном падеже идентично формуле с именем божества в дательном и,

следовательно, ее следует понимать как “пить в честь / во славу божества”.¹ Эту точку зрения поддержали многие ученые. Согласно К. Мелчерту, в ритуальном выражении “пить бога” по сути косвенное дополнение путем некоторых синтаксических трансформаций превращается формально в прямое дополнение. Аккузативная конструкция всего лишь синтаксический вариант дативной. Он видит подобные структуры в хеттских ритуальных контекстах и очень осторожно высказывается о предположительно праиндоевропейском происхождении данного феномена в хеттском.¹

Дискуссия, начатая в 1917 году Б. Хрозным, первым обратившим внимание на эту ритуальную формулу, продолжается по сей день. Об этом свидетельствуют новейшие исследования О. Сойсала¹ и П. Годагебууре.¹

О. Сойсал считает, что хотя эта ритуальная формула не засвидетельствована в хаттских текстах, она должна быть хаттского происхождения. В хеттской формуле в окончании имен божеств (-n) можно распознать хаттский маркер дательного падежа, который формально совпадает с хеттским окончанием винительного. По мнению Сойсала, хетты предположительно из-за этого формального сходства воспринимали хаттскую дативную конструкцию аккузативной, хотя в хеттских текстах засвидетельствована и дативная конструкция с предлогом *ANA*, которая точнее выражает суть хаттской формулы и переводится как “пить в честь / во славу божества”. Исходя из того, что в большинстве случаев употребления данной формулы имя божества стоит в винительном падеже, О. Сойсал заключает, что поначалу фиктивный “хеттский” аккузатив превратился в реальный “хеттский” аккузатив.¹

Я разделяю мнение, что большое количество культов и связанных с ними ритуалов, интересующее нас культовое действие и отражающие его формулы заимствованы хеттами у хаттов. Именно в сфере религии и культа хаттское влияние на хеттов было наиболее сильным. Правда, в текстах, где встречается эта формула, можно выделить разные хронологические и этнические пласты, но в самых древних ритуальных описаниях в данном контексте встречаются именно хаттские божества.

По моему мнению, не вызывает сомнений и то, что разные синтаксические конструкции данной формулы отражают одну и ту же идею. Наряду с упомянутыми аккузативной и дативной конструкциями не следует забывать и о номинативной.

Следует отметить также, что в хеттских культово-ритуальных контекстах в сходных синтаксических структурах, несвойственных хеттскому языку, кроме *eku-* встречаются и другие глаголы. Например, *iḡai-* (“обойти кругом”, в ритуальных текстах “обход божеств с жертвоприношениями”), *šipant-* (“совершать жертвоприношение, возлияние/либацию”), *waḥnu-* (“крутить, качать”).

Для иллюстрации приведем несколько фраз:

nu taknaš ^dUTU-i (дат. падеж) *BAL-andaḥḥi/šipandaḥḥi nu kiššan temi* “совершу жертвоприношение богине солнца земли и скажу следующее” (КВо 17.28 I 18-19);

[nu] mahhan ^{1a}SANGA IŠTU GAL ANA DINGIR-LIM šipanti “и когда жрец совершит кубком возлияние богу (дательный падеж выражен аккадским предлогом ANA)” (KBo 13.164 IV 12);
 nu DINGIR^{MES URU} Hatti tuzziyas ^dIŠKUR-an ^dZA.BA.BA-an šipanzakizzi “хаттским богам – богу грозы войска (винительный падеж¹) и Забабе (винительный падеж¹) приносит он жертвы” (KUB 4.1 III 8-9).

Передача одной идеи разными синтаксическими конструкциями в хеттских текстах может быть объяснена ошибками при заимствовании из хаттского. Но в отличие от О. Сойсала, мне кажется маловероятной возможность того, что хеттские жрецы или писцы не разобрались с падежным окончанием -n и перепутали дательный с винительным. Скорее можно предположить, что причиной путаницы была чуждая хеттам структура хаттского языка.

Индоевропейский хеттский язык традиционно считается языком аккумулятивного строя¹ – субъект как переходного, так и непереходного глагола стоит в номинативе, падежом прямого объекта переходного глагола является винительный. Что касается хаттского, то тут мнения ученых расходятся. Одни считают его эргативным, признавая эргативный характер конструкции хаттского предложения¹, другие сомневаются в его эргативности. Например, по мнению Й. Клингера, эргативность хаттского языка исключается на том основании, что субъекты переходного и непереходного глаголов, предположительно, не различаются ни на уровне падежных окончаний, ни на уровне маркеров лица глагола.¹

Я не собираюсь здесь углубляться в дискуссию об этом сложном вопросе и ограничусь лишь некоторыми параллелями с грузинским, что может оказаться интересным с методологической точки зрения для интерпретации синтаксических вариантов интересующей нас хеттской ритуальной формулы и для раскрытия механизма предполагаемой ошибки. Сразу отмечу, что в данной статье я не касаюсь вопроса о генетических связях хаттского языка и об его сопоставлении с кавказскими языками.¹ Надеюсь вернуться к этому вопросу в другой работе. Пример грузинского здесь приводится лишь для того, чтобы наглядно показать теоретическую возможность высказываемого ниже предположения. Можно было бы, конечно, привести примеры и из других (кавказских) языков.

Как известно, в грузинском языке, который проявляет признаки как номинативного, так и эргативного строя, в формах первой серии личные маркеры субъекта переходного и непереходного глаголов не отличаются друг от друга, а падежом прямого объекта является не винительный (которого в грузинском вообще нет), а дательный (например, “mefe svams γvtaebis sadidebels”).

Субъект стоит в эргативе только с формами прошедшего совершенного времени (т.е. второй серии) переходного глагола. В таких случаях прямое дополнение стоит в именительном падеже: (например, “mefem dalia/Sesva γvtaebis sadidebeli”).

В данном случае меня интересует, можно ли предположить нечто подобное в хаттском?

В хаттском, на сегодняшнем уровне знания, в ряде случаев, падежным окончанием объекта можно рассматривать -šu/-tu. Ученые расходятся во мнениях,

какой падеж выражен этим окончанием – дательный/“косвенный падеж” или винительный.¹

Согласно Р. Гордезиани, “причиной недоразумения является то, что довольно редко встречающиеся формы с таким окончанием в синтаксической конструкции можно интерпретировать как прямое дополнение (что, учитывая индоевропейские языки, должно требовать аккузатива) а также как косвенное дополнение (что требует датива).”¹ Это противоречие легко снимается, если учитывать картвельские языки, где дательный падеж, в зависимости от конструкции предложения, может передать как прямое, так и косвенное дополнение.

Но вернемся опять к хеттской ритуальной формуле. Легко можно предположить, что для хеттов, говорящих на индоевропейском языке аккузативной типологии, в котором падежом прямого объекта был только винительный (или именительно-винительный для существительных среднего рода), было нелегко разобраться в хаттских синтаксических конструкциях. Возможно, этим и объясняется возникновение разных вариантов для их передачи – с объектом в дательном, именительном и винительном падежах.

Исходя из того, что чаще всего встречается вариант данной формулы с именем божества в винительном падеже, хетты, скорее всего, воспринимали божество прямым дополнением. А версии с именем божества в других падежах могут отражать тот факт, что прямой объект в хаттском мог стоять в разных падежах. Но как понимать хаттское выражение “пить бога”? Что означает имя божества в качестве прямого объекта? По всей вероятности, эта формула является идиоматическим выражением, своего рода аббревиатурой, которую можно реконструировать как “пить (кубок/ тост) бога” и, следовательно, подразумевает “пить в честь, во славу бога”.

Следует отметить, что в других странах древнего Ближнего Востока (в Месопотамии, в странах восточного Средиземноморья) не засвидетельствовано обрядовое действие – пить в честь бога. Это и было одним из контраргументов подобной интерпретации данной формулы для А. Камменхубер, которая отмечала, что перевод “пить в честь бога” является попыткой навязать сегодняшнюю практику тостов верующему хетту, богохульством и т.д.¹

Но можно вспомнить ритуальные тексты, сохранившиеся в устной традиции горной части Восточной Грузии. Их структурная близость с хеттскими описаниями очевидна. Те пассажи хеттских ритуалов, где “пьют богов”, по моему мнению, очень похожи и на сванские праздничные пиршества, во время которых непременно пили во славу того божества, кому посвящался праздник.¹

Я думаю, что эти параллели с картвельским миром интересны во многих отношениях: они дают дополнительные аргументы в пользу перевода и интерпретации рассматриваемой (и беспрецедентной для древнего Ближнего Востока) хеттской ритуальной формулы как “пить (в честь) бога”; а также могут иметь значение для изучения хаттско-картвельских отношений.

Эти наблюдения, в свою очередь, могут оказаться немаловажными для исследования древнейших слоев в грузинском этнографическом материале (имею в виду сванские праздники, славословия Восточной Грузии) и для подтверждения

того, что грузинские тосты (*saduegrzelo/čarsatkmeḷi*) . являются развитой формой одного из жанров магической словестности и выражают сакральную функцию ритуальной трапезы.¹

Литература

Ардзинба 1980 – В. Г. Ардзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии. Москва.

Бардавелидзе 1957 – В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси.

Дьяконов 1967 – И. М. Дьяконов, Хаттский (Протохеттский) язык, Языки Древней Передней Азии. Москва, 166-176.

Friedrich - Kammenhuber 1988 – J. Friedrich, A. Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*. Zweite, völlig neuarbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte. Bd. II: E, Lief. 9-10. Heidelberg.

Giorgadze 1999 – Gr. Giorgadze, Hattian (Protohittite) language and Hattians (Protohittites), *Hittitological and Kartvelological Researches*. Tbilisi, 168-172 (на груз. яз.).

Girbal 1986 – Ch. Girbal, *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt a.M.

Goedegebuure 2008 – P.M. Goedegebuure, Hattian Origins of Hittite Religious Concepts: The Syntax of “to Drink a Deity” (again) and other Phrases, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8.1, 67-73.

Goedegebuure 2010 – P.M. Goedegebuure, The Alignment of Hattian: An Active Language with an Ergative Base, *Proceedings of the 53^e Rencontre Assyriologique Internationale*, Winona Lake, Indiana, 949-982.

Gordeziani 2007 – R. Gordeziani. *Mediterranea-Kartvelica I. Origins*, Tbilisi (на груз. яз.).

Hoffner-Melchert 2008 – H. A. Hoffner Jr., H.C. Melchert, *A Grammar of the Hittite Language* (Languages of the Ancient Near East 1/1 and 1/2), Winona Lake, Indiana.

Gotsiridze 2007 – G. Gotsiridze, *Folk culture of food and the traditions of Georgian feast and cuisine*, Tbilisi (на груз. яз.).

Hoffner-Melchert 2008 – H. A. Hoffner Jr., H.C. Melchert, *A Grammar of the Hittite Language* (Languages of the Ancient Near East 1/1 and 1/2). Winona Lake, Indiana.

Касьян 2010 – А. С. Касьян. Хаттский язык. Языки мира. Москва, 168-184.

Klinger 1994 – J. Klinger. Hattisch und Sprachverwandtschaft. *Hethitica* XII, 23-40.

Кутелиа 2009 – Н. Кутелиа, Акад. Чикобава о лазах и лазском языке в культурно-историческом ареале картвелов. Кавказоведческие разыскания. I. Тбилиси, 209-212.

Melchert 1981 – H.C. Melchert, “God-drinking.” A Syntactic Transformation in Hittite, *Journal of Indo-European Studies* 3-4, 246-254.

Puhvel 1957 – J. Puhvel, On an alleged eucaristic expression in Hittite rituals 1, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 5, 31-33.

Ritual Oral Texts... 1998 – *Ritual Oral Texts of North-East Georgian Highlanders* (eds.: Z. Kiknadze, Kh. Mamisimedishvili, T. Makhauri). Tbilisi (на груз. яз.).

Soysal 2004 – O. Soysal, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 74.

Soysal 2008 – O. Soysal, Philological Contributions to Hattian-Hittite Religion (I), *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8.1, 45-66.

Taracha 1993 – P. Taracha, Zum Stand der hattischen Studien: Mögliches und unmögliches in der Erforschung des Hattischen, *Atti del II Congresso internazionale di hittitologia*, Pavia, 351-358.

Taracha 1998 – P. Taracha, Neues zu Sprache und Kultur der Hattier, *Orientalistische Literaturzeitung* 93/1, 9-18.

Tatišvili, Gordeziani 2010 – I. Tatišvili, L. Gordeziani, Zur Erforschung der hethitisch-kartwelischen religiösen Parallelen, *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology*, Ankara, 309-318.

Tatishvili 2010 – I. Tatishvili, To the Interpretation of a Hittite Formula, *Cultural-Historical Researches*, Tbilisi, 28-31 (на груз. яз.).

Yakubovich 2010 – I. Yakubovich, Рецензия на книгу: H. A. Hoffner Jr., H.C. Melchert, *A Grammar of the Hittite Language* (Languages of the Ancient Near East 1/1 and 1/2), Winona Lake, Indiana, 2008 – *Bibliotheca Orientalis* LXVII N° 1-2, 148-154.

I. Tatishvili (Tbilisi)

Towards the Origin of One Hittite Formula

Summary

The present article studies a Hittite ritual formula ^d(DN) **eku-** (“to drink a deity”) which is still in dispute among the scholars owing to its syntactic structures unusual for the Hittite language.

I suggest that this formula is an erroneous adoption from the Hattian. Presumably, the Hittites who spoke the language of an “accusative” structure typical for an Indo-European language could have misunderstood the Hattian syntactic structures with an underlying direct object.

Parallels from Georgian are proposed as the methodological basis to interpret the various equivalent syntactic structures of the Hittite ritual expression “to drink a deity” and to explain the mechanism of the suggested erroneous adoption.

ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)

**ქართველთა გასომხების საკითხისათვის
XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული პერიოდიკის მიხედვით**

საუკუნეების მანძილზე სახელმწიფოებრიობას მოკლებული სომეხი ერი ყოველთვის ცდილობდა სომხური სახელმწიფოს აღდგენას. მაგრამ ხშირ შემთხვევაში მათ ამ მისწრაფებას დამპყრობელი ქვეყნები თავიანთი ინტერესებისთვის იყენებდნენ და ამით ფიზიკურად აზარალებდნენ არა მარტო სომხობას, არამედ მის მეზობელ ხალხებსაც. ეს პოლიტიკა აღვივებდა ხალხთა შორის შუღლს, რაც ხშირად დაპირისპირების მიზეზიც ხდებოდა. სომხური სახელმწიფოებრიობის აღდგენის საკითხის გამოყენებით დაინტერესებული იყო რუსეთის იმპერია. საქართველო, როგორც სუბიექტი, თავისი ხელსაყრელი მდებარეობით ყოველთვის დომინანტის როლს ასრულებდა კავკასიაში და ზოგადკავკასიური კულტურის ცენტრი იყო, რის გამოც იგი რუსეთის იმპერიისთვის ნაკლებად დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდა. ამიტომ ეს უკანასკნელი ცდილობდა ქართველების დისკრიმინაციის ფონზე დაეწინაურებინა სხვა ეთნიკური ელემენტი, რომელიც უფრო უერთგულებდა რუსეთს. ასეთ კულტურულ ელემენტად სომხობა მიიჩნეოდა, რომელიც განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ეროვნული კონსოლიდაციისკენ სწრაფვით და მას ყოველთვის ზურგს უმაგრებდა მდიდარი სომხური დიასპორა. თავის მხრივ, სომხობა, რომელიც ყოველთვის იღებდა თავშესაფარს საქართველოში, რუსეთის მფარველობის ქვეშ ცდილობდა მისთვის სასურველი ქართული მიწა დაეკანონებინა.

კავკასიაში მოსული მესამე ძალის მიერ სამხრეთ კავკასიაში სომეხების სხვადასხვა ადგილებიდან ფიზიკური გადმოსახლების გარდა, ხელი ეწყო სომეხთა კონფესიურ პოლიტიკას, თუმცა ამას რწმენასთან არანაირი კავშირი არ უნდა ჰქონოდა და იგი უფრო პოლიტიზირებული იყო, რომლის მიზანიც გახლდათ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის გრიგორიანულ მრწამსზე დაწერა, ანუ ე.წ. „გასომხება“, რომ ეთნიკური სურათის მიხედვით, ტერიტორიის მითვისებისა და შემდეგ მისი კუთვნილების საკითხი გაემართლებინათ. სომეხი ერის გამიჯვნას სხვა ერებისგან ძირითადად განსაზღვრავდა

კონფესია, რომელიც ერის კონსოლიდაციის მთავარი ბერკეტი იყო. მათთვის სარწმუნოება (ებრაელების მსგავსად) ასოცირდებოდა ეროვნებასთან, ანუ ვინც გრიგორიანულ მრწამსს მიიღებდა, ის მაშინვე „სომეხი“ ხდებოდა ისევე, როგორც მართლმადიდებლობაზე მოქცეული სომეხი „ქართველად“ იწოდებოდა. „გასომხების“ პოლიტიკას ემსახურებოდა, აგრეთვე, ქართველი კათოლიკების, რომლებიც დეოთისმსახურების ლათინურ ტიპიკონს აღიარებდნენ, გადაწერა სომეხ კათოლიკეთა სომხურ ტიპიკონზე, რის შემდეგაც ასეთ ქართველებს ეთნიკურად სომხებად აცხადებდნენ.

რუსეთის იმპერიის მიერ სომხური ელემენტის დაწინაურება ნებისმიერ სფეროში მიმდინარეობდა ქართველობის ლანძღვის ფონზე, როდესაც ჩვენი ერი გამოყვანილი იყო არაფრის მცოდნე და არაფრის მქონე საეჭვო და გაურკვეველი რეპუტაციის ნაციად. მის დასაცავად ხმა აღიმადღეს XIX-XX სს-ის მიჯნის საზოგადო მოღვაწეებმა, რომელთა საერთო აზრი იღია ჭავჭავაძემ გააუღერა „ქვათა დაღადში“.

XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის პირველ მეოთხედში ქართველთა „გასომხების საკითხებს“ მთელი რიგი სტატიები მიუძღვნეს ქართული პრესის ფურცლებზე ჩვენი ერის თვალსაჩინო წარმომადგენლებმა. ივანე გვარამაძე „ვინმე მესხის“ ფსევდონიმით ბეჭდავდა წერილებს 177-78, 1880, 1882, 1883 წწ-ის გაზეთ „დროების“ ფურცლებზე, სადაც სათანადო პასუხებს სცემდა იმ სომეხ პირებს და სომხურ გაზეთებს, რომლებიც ყოველად უსაფუძვლოდ ამტკიცებდნენ, კათოლიკე ეთნიკური ქართველების სომხობას.

ამასთან დაკავშირებით, ძალზედ მნიშვნელოვანია სომხური გაზეთ „მშაკის“ სტატია „ქართველები და სომეხები“, რომელიც დაბეჭდა გაზეთ დროების რედაქციამ 217-ე ნომერში. „მშაკის“ რედაქცია ჩვეული დამამცირებელი ტონით ერთმანეთს ადარებს სომხურ და ქართულ ფასეულობებს, სადაც აკნინებს ქართულს. მას ასევე ეთნიკურ სომხებად გამოჰყავს კათოლიკე ქართველები, რომლებიც მხოლოდ ქართული ენის წყალობით არიან გაქართველებულნი. „ვინმე მესხის“ წერილებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია 1880 წლის „დროების“ №239 და №240-ში დაბეჭდილი სტატია „მშაკის მზა პასუხი“, სადაც ავტორი სომხური გაზეთ „მშაკის“ მიკერძოებულ წერილს პასუხობს. ასევე მნიშვნელოვანია 1882 წლის №185-ში დაბეჭდილი სტატია – „ხმა ხიზაბავრიდან“, სადაც ავტორი კატეგორიულად უარყოფს ქართველი კათოლიკე მღვდლების გამოცხადებას ე.წ. „სომხის მღვდლებად“. ივ. გვარამაძე აღნიშნავს, რომ „სასომხეთში სომხობა არ გაუვიდათ და აქ სამესხო საქართველოში არა მარტო წმიდა სომხობას ჩემულობენ, არამედ სხვების დასომხებასაც ლამიან“ (დროება 1882, №185).

1901 წლის გაზეთ „ივერიის“ №125, 132, 198-ში და „ცნობის ფურცელის“ №1445 ნომრებში ზ. ჭიჭინაძე ბეჭდავდა სტატიებს ისტორიული მესხეთის ქართველი კათოლიკების შესახებ, რომელთაც ასევე „გასომხების“ საფრთხე ემუქრებოდათ. სტატიებში აღნიშნულია, თუ სად იყვნენ ისინი გაბნეული, რამდენი კომლი ლაპარაკობდა ქართულად, რამდენი იყო გასომხებული, ვინაიდან ზოგიერთ სოფელში წირვა-ლოცვა სომხურად მიმდინარეობდა. 1904 წელს ზ. ჭიჭინაძემ ეს საკითხები დაბეჭდა წიგნში „საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველი კათოლიკენი“, სადაც ავტორი მრავალ საინტერესო უცნობ ისტორიულ მასალას გვთავაზობს ქართველი კათოლიკების შესახებ, რომლებიც თავს ეთნიკურ ქართველებად თვლიდნენ და არა სომხებად. ზ. ჭიჭინაძის ცნობებს ნდობით უნდა მოვეყიდეთ, რადგან მან ფეხდაფეხ შემოიარა ე.წ. „ოსმალის საქართველო“, სადაც ქართველობის წაშლას დროც და ადამიანებიც ერთობლივად ახდენდნენ (ჭიჭინაძე 1904).

1903 წლის გაზეთ ივერიის ფურცლებზე (№228, 230, 231, 233, 236) იბეჭდებოდა მ. თამარაშვილის პასუხები მხითარისტების წარმომადგენლის კათოლიკე სომეხი მღვდლის გაბრიელ ნაჰაპეტიანის წერილზე – „სომხის კათოლიკეები საქართველოში და საკითხი კათოლიკე სომეხთა და ქართველთა შორის“, რომელიც ვენეციაში იტალიურ ენაზე დაბეჭდა 1903 წელს. ამ სტატიებში მ. თამარაშვილი აკრიტიკებს სომეხი მღვდლის უსაფუძვლო გაყალბებულ ფაქტებს საქართველოში კათოლიკობის გავრცელებისა და ქართველ კათოლიკეთა სომხებად გამოცხადების შესახებ. ეს პასუხები შემდეგ მ. თამარაშვილმა გამოაქვეყნა 1904 წელს ისტორიულ გამოკვლევაში – „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველ კათოლიკობას“ (თამარაშვილი 1904). ამ ნაშრომით მ. თამარაშვილმა გაილაშქრა იმ სომეხ მწერალთა წინააღმდეგ, რომელნიც ასევე ამტკიცებდნენ, რომ თითქოს კავკასიაში კათოლიკეები მხოლოდ სომხები იყვნენ, რომ ქართველი კათოლიკეებიც ეთნიკურად სომხური წარმოშობის არიან და ქართველთაგან მხოლოდ ენა აქვთ შეთვისებული. მ. თამარაშვილი უსაფუძვლოდ მიიჩნევს სომეხი ავტორის ინტერპრეტაციას, თითქოს კათოლიკობა საქართველოში სომეხ უნითორებს გაუვრცელებიათ და ისიც მხოლოდ მაჰმადიანთაგან დევნილ სომხებში. ასეთი სომხების რიცხვი იმდენად დიდი ყოფილა, რომ თითქოს მათ საეპისკოპოსო კათედრა დაუარსებიათ თბილისში და შვიდი ეპისკოპოსი ჰყოლიათ, საქართველოში თუ ვინმე კათოლიკე იყო, ყველა ეთნიკურად სომეხი ყოფილა. ქართველი მეცნიერი სამართლიანად აკრიტიკებს სომეხ ავტორს და დასძენს, რომ სომეხი უნითორები XVI ს-ში შემოვიდნენ, მანამდე კი კავკასიაში მოღვაწეობდნენ დომინიკიანთა და ფრანცისკანელთა ორდენის წარმომადგენლები. იგი ასევე უარყოფს სომეხი კათოლიკების მიერ

თბილისში საეპისკოპოსოს დაარსების შესახებ. „ჩვენ დღეს ხელში გვაქვს უტყუარი საბუთები – წერს მ. თამარაშვილი – ტფილისში 13 ლათინის ეპისკოპოსის დანიშვნის შესახებ. ამათში ერთი სიტყვაც არ არის სომხების გამო. პაპები როცა ეპისკოპოსებს ნიშნავდნენ, მათ უსაზღვრავდნენ ქვეყანას და ერს ამ სიტყვებით: „ქართველების სამეფო“, ანუ ქართველების სამეფოს წარჩინებული ქალაქი ტფილისი და სხ. ფიქრადაც-კი წარმოსადგენი არ არის, რომ ქართველებში გამოგზავნილი ეპისკოპოსები მათთვის არ ყოფილიყვნენ, არამედ სხვა ტომისათვის“ (ივერია 1903, №230).

სომეხი კათოლიკეების მიერ ქართველი კათოლიკეების ეთნიკურ სომხებად გამოცხადების ყოველად უსაფუძვლო ზემოაღნიშნული აზრის გასაქარწყლებლად მ. თამარაშვილს მოჰყავს ერთი მეტად საინტერესო ცნობა, რომელიც არის ამონაწერი თბილისის I ლათინი ეპისკოპოსის ბიოგრაფიიდან: „ყოველად განათლებულმა იოანე პატრმა, საქართველოს ტფილისის ეპისკოპოსმა თავის წესის ძმა ბერებთან ერთად, დაუდალავად იშრომა ქართველების გასაკათოლიკებლად. ამ ერის გასაწურთნავად კათოლიკე სარწმუნოებაში ბევრი წიგნი სთარგმნა ქართულ ენაზედაო“ (ივერია 1903, №230). რაც შეეხება თბილისის კათოლიკურ ეკლესიას, მის დაარსებას სახელოვანი ქართველი მოღვაწე დომინიკიანელთა ორდენის წარმომადგენლებს მიაწერს და დასძენს, რომ მასში სომეხი მღვდლები შემთხვევით, ან დროებით იყვნენ ხოლმე. კერძოდ, კაპუწინებს თუ პოლონელ მღვდლებს, იგინი დროებით მოუწვევიათ მარტო აღსარების სასმენლად უცხო ქვეყნიდან მოსულ მეფურნეთა და ვაჭარ-მუშა სომხებისათვის“ (თამარაშვილი 1904, 250). მ. თამარაშვილი ასევე პასუხს სცემს სომეხი კათოლიკე მღვდლის ცილისწამებლურ განცხადებებს, თითქოს ქართველმა კათოლიკებმა მოტყუებით ლათინურ წესზე გადაიყვანეს სომეხი და ქართველობა დაახემესო. „როდესაც ჯერ ხსენებაც არ იყო ქართველ ლათინის წესის მღვდლებისა, – განმარტავს მ. თამარაშვილი – ზოგიერთი სომეხი კათოლიკეები სტოვებდნენ კათოლიკე ეკლესიას და გრიგორიანებს უერთდებოდნენ“ (თამარაშვილი 1904, 257). ამის თვალსაჩინო მაგალითია, მ. თამარაშვილის მიერ მოტანილი გრიგორიანულ სარწმუნოებას შეერთებული ერთ-ერთი ასეთი კათოლიკე სომხის წერილი, რომელსაც ქვემოთ მოვიყვანთ. იგი ასევე პასუხობს სომეხი ავტორის კიდევ ერთ განცხადებას, რომ თითქოს ქართველებს კათოლიკური ეკლესიიდან სომხური კვალი წაუშლიათო. აქ კი მ. თამარაშვილი ძალიან კატეგორიულად პასუხობს: „... თვით ბ. ავტორი და მისი დამქაშები არიან ამნაირი ბარბაროსობის ჩამდენი, რომ ძველ ყველა ქართულ ტაძრებში, საცა კი ხელი მიუწვდებათ, ყველგან სპობენ ქართულ კვალს და წარწერებს და მათ ადგილს სომხურს აკრავენ“ (ივერია 1903, №233).

„გასომხების“ საკითხს, ოღონდ ამჯერად გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე ქართველთა დაწერას ისტორიული მიმოხილვა მიუძღვნა ზაქარია ჭიჭინაძემ შემდეგი სათაურით: „ქართველი გრიგორიანები“ (სომხის სარწმუნოების ქართველები), რომელიც 1906 წელს დაბეჭდა თბილისში შავშელის ფსევდონიმით. ავტორის აზრით, სარწმუნოება არ უნდა განსაზღვრავდეს ეროვნულობას, ანუ როგორც თვითონ უწოდებს „გვარ-ტომობას“. გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარი, სომეხის გარდა, შეიძლება ქართველიც ყოფილიყო და რუსიც, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი სომეხები არიან. ისევე როგორც ეროვნებით სომეხი შეიძლება იყოს მართლმადიდებელი, კათოლიკე, პროტესტანტი და სხვ., რაც არ უნდა ცვლიდეს მის ეროვნულ ცნობიერებას (ჭიჭინაძე 1906, 120). 1916 წლის გაზეთ „სამშობლოს“ №332, 333, 334 ის ფურცლებზე ზ. ჭიჭინაძემ ამ საკითხთან დაკავშირებით დაბეჭდა სამეცნიერო საზოგადოებრივის ნაკლებად ცნობილი სტატიების ციკლი „სომხეთი საქართველოში“ (სომხის სამღვდელთა და დაშნაკთა ოცნება), რომელიც ასევე „გასომხების“ პრობლემებს ეხებოდა. ზ. ჭიჭინაძე ზემოაღნიშნულ ნაშრომებში ასახელებს იმ სოფლებსა და დაბებს, სადაც ცხოვრობდნენ გრიგორიანულ მრწამსზე გადასული ქართველები, ასევე ჩამოთვლის „გასომხებულ“ ქართულ გვარებს, ქართველი კათოლიკების გასომხებას და მათთვის ქართული ენის დავიწყებას. ზ. ჭიჭინაძე გრიგორიანობას მოიხსენიებს როგორც „გვარი ჭამია, ანუ ნაციათელაპიათ“. იგი მოუწოდებს ქართველებს შეაგნებინონ გრიგორიან ქართველებს, რომ ისინი მხოლოდ რჯულით არიან „სომეხნი“, სხვა შემთხვევაში კი ყველანაირად ქართველთა ტომს ეკუთვნიან. თუ ამ საკითხს ქართველები გულგრილად მოეკიდებიან, მაშინ სომეხები ყოველმხრივ ეცდებიან, რომ საქართველოში დაცემული სომხეთი აღადგინონ. მკვლევარს სომხური ელემენტის საქართველოში დაწინაურების და ე.წ. „გასომხების“ მიზეზად შემდეგი მიაჩნია:

1. თბილისის გარშემო და კახეთში სომეხთა მიერ მიწების შესყიდვა და იქ გადმოხვეწილების დასახლება.

2. სომეხი მღვდლების მიერ ეჩმიაწინის დახმარებით ქართული სოფლების ყიდვა თავის გლეხებიანად და შემდეგ მათი „გასომხება“.

3. უგვანო მებატონისგან გაქცეულნი ხშირად სჯულს იცვლიდნენ და გრიგორიანულ მრწამსს იღებდნენ.

4. ზოგიერთი მებატონის მიერ თავის ყმის ქალთან უკანონო გზით შექმნილ შვილს სომხურად ნათლავდნენ.

5. ჭამთა სიავის შედეგად მუსულმანობის არ მიღების გამო ქართველთა ნაწილი იძულებული იყო გრიგორიანულ მრწამსზე გადასულიყო.

6. ქართველი კათოლიკების კათოლიკე სომეხების სომხურ ტიპიკონზე დაწერა და ეთნიკურად სომეხ კათოლიკებად მიჩნევა.

ზემოაღნიშნული სტატიების I წერილში ზ. ჭიჭინაძე ჩამოთვლის რამდენიმე მაგალითს, სადაც ჩანს, თუ როგორ ეუფლებიან სომხები თბილისსა და მის შემოგარენში ქართულ მიწებს და იქ მცხოვრები ქართული მოსახლეობის შევიწროებას იწყებენ. ავტორის თქმით, სომეხთა ნატვრის – „სომხეთის აღდგენა საქართველოში“ – განსახორციელებლად „...სომხის ნაციონალისტები თბილისში იძენენ დიდ ადგილებს და აშენებენ დიდრონ შენობებს, ხოლო თბილისის გარშემო კი ხელში იგდებენ ცარიელ ადგილებს და ზედ ასახელებენ სომეხთა გადმოხვეწილებს“ (სამშობლო 1916, № 232).

ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, მათ მიზნის მისაღწევად შექმნეს პარტია, რომელსაც ევალებოდა კახეთში ქართველთა მამულების შექენა და იქ სომხების დასახლება. მათ პარტიის წესდება მთავარმართებელსაც კი წარუდგინეს, მაგრამ ამ უკანასკნელმა იგი არ დაამტკიცა (სამშობლო: 1916, №233). მაშინ სომხებმა გეგმა შეცვალეს და ცდილობდნენ ქართველები სომხური ეკლესიისთვის დაეკავშირებინათ. ამ ნიადაგზე ქართლში 120 სოფელი დაუკავშირეს სომხურ გრიგორიანულ სარწმუნოებას, კახეთში კი – 80. ზ. ჭიჭინაძე აღნიშნავს, რომ დღესდღეობით ამ გასომხებულ ქართველებს თავი ნამდვილ სომხის შთამომავლებად მიაჩნიათ და თავიანთ სოფლებსაც სომხეთად თვლიან, საქართველოც სომხეთი ჰგონიათ. ამ საქმეზე დახელოვნებული „სომხის პატრიოტები“ კი მათ ქართულ გვარ-სახელებს სომხურად სცვლიან (სამშობლო 1916, №333).

მკვლევარი განსაკუთრებულ ყურადღებას ქართული ენის საკითხს ანიჭებს, რომლის დავიწყებით ადვილად ხდებოდა ქართველთა გადაჯიშება იმ დროს, როდესაც იმ სოფლებში, სადაც ე. წ. „გასომხებული“ ქართველები ცხოვრობდნენ, სალაპარაკო ენა ჯერ კიდევ ქართული იყო. ქართული ენის საკითხს ასევე დიდ ყურადღებას უთმობდა სომხური მხარეც, რომელსაც იგი ქართველთა ერთიანობის ერთ-ერთ ძირითად ბერკეტად მიაჩნდა. ამიტომ ცდილობდნენ, რომ გრიგორიანულ მრწამსზე გადასულ ქართველებში სომხური ენა ჩაენერგათ და მათთვის ცნობიერება შეეცვალათ. ამავე მოტივით ხდებოდა ქართველ კათოლიკეთა სომხურ ტიპიკონზე გადაწერა, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, „გასომხების“ ერთ-ერთი გზა იყო. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, „ქართველ კათოლიკებში, სომხის ხუცებს, სომხური ლოცვები ქართული ანბანის მეოხებით უვრცელებიათ, მაგალითებურ სომხურ ლოცვებს, ე.ი. სომხურ სიტყვებს სწერდნენ ქართულის ანბანით და ასეთის ოსტატობით ავრცელებდნენ ქართველ კათოლიკებში სომხურ ენას, ასეთ ლოცვების ხელთნაწერი მე თვით მინახავს დასავლეთ საქართველოში, სწორედ ასეთისავე ოსტატობით, 1830 წელს, თბილისში დაიბეჭდა სომხური ენით ლოცვის წიგნი, ხოლო ქართული ასოებით, საქართველოს სომეხთათვის, რომლის მსგავსმა წიგნებ-

მა საქართველოში დაუდო საფუძველი სომხური ენის გავრცელების საქმეს“ (ჭიჭინაძე 1898, 63).

1880 წლის გაზეთ „დროების №217 დაბეჭდილია სტატია სათაურით – „სომხურ გაზეთების პოლემიკა“. ამ სტატიაში აღწერილია ორი სომხური გაზეთის „მშაკისა“ და „მელუ ჰაიასტანის“ პოლემიკა იმ საკითხთან დაკავშირებით, თუ რა უნდა იყოს ამა თუ იმ ხალხის ცნობიერების განმსაზღვრელი, რომლითაც იგი განსხვავდება სხვა ხალხისაგან. გაზეთი „მშაკი“ ამტკიცებს, რომ ეროვნული ცნობიერების განმსაზღვრელი არის ენა და სამშობლო მიწა – „ვისაც მარტო სომხის გრიგორიანის სარწმუნოება აქვს და ენა კი არ იცის სომხური, ის სომეხი არ არისო“. „მშაკის“ რედაქციას თავისი აზრის განსამტკიცებლად ქართველთა მაგალითი მოჰყავს, რომლებიც, მიუხედავად სხვადასხვა კონფესიებისა, ენის წყალობით „ერთს ხალხს, ერთ გვარტომობას შეადგენდნენ, სარწმუნოების განსხვავებას ყურადღებას არ აქცევენ და ამით არიან ისინი ჩვენზე, სომხებზე, უფრო ძლიერი და უფრო დაწინაურებული“ (დროება 1880, №217).

მეორე გაზეთი „მელუ ჰაიასტანი“ კი პირიქით წერს, რომ ერთი ხალხის მეორისგან განმამსხვავებელი მარტო სარწმუნოება არისო. შეიძლება ორ ადამიანს სხვადასხვა ენა და ხასიათი ჰქონდეს, „მაგრამ თუ ისინი ერთის რჯულისანი არიან, უჭკველია ერთ ხალხს, ერთ ტომს ეკუთვნიან“ (დროება 1880, №217).

დროების რედაქცია ორივე სომხური გაზეთის აზრს აკრიტიკებს და დასძენს: მიუხედავად იმისა, რომ ეროვნული ცნობიერების განსაზღვრაში ენასაც და სარწმუნოებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს, ისინი ცალკე აღებული არ არის საკმარისი. ასევე დიდი მნიშვნელობა აქვს: „საერთო ისტორიას ამ ხალხის ყველა შვილებისას, ერთგვარ ხასიათს, ზნეს, ჩვეულებას, ერთგვარ ჭკუისა და გონების მიმართულებას, თითქმის ერთ ტანისამოსსა და სხვ.“ (დროება 1880, №217).

ამის შემდეგ, როგორც უკვე ავლინშნეთ, „დროების რედაქცია ბეჭდავს „მშაკის“ სტატიას „ქართველები და სომხები“. გაზეთი „მშაკი“ ჩვეული ტონით ერთმანეთს ადარებს ქართველებსა და სომხებს და გულდაწყვეტით ამბობს, რომ ერთ რამეში მაინც გვეჯობიან ქართველებიო: „მართალია ქართველებს სომხებსავე მდიდარი ისტორიული წარსული არა აქვს (?), ჩვენი ძველი ლიტერატურისთანა მდიდარი ლიტერატურა არა აქვს, ჩვენი ახალი ენასავე წარმატების, მიმდევების ნიჭი, თანამედროვე მდიდარი ენა არა აქვს (?), არა აქვს დამოუკიდებელი თავიანთი გვარის ეკლესია, – მაგრამ სხვა მხრით გვაროვნობის თვით მცნობელობა იმათში უმეტესად არის წარმატებული, აღირძინებული, ვიდრე სომხებში“ (დროება 1880, №217). ამ სტატიის მიხედვით ქართველებს ერთი უპირატესობა ჰქონიათ სომხებთან

შედარებით, რაც არის ქართულ ენაზე უცხო ტომელებისა და სხვა აღმსარებლობის ხალხის ალაპარაკება. სომეხი კი თუ სხვა აღმსარებლობისაა, მისი მოძმე სომეხად აღარ მიიჩნევს. გაზეთი „მშაკი“ სომეხ ერს დიდ ნაკლად უთვლის იმას, რომ ისინი ორიენტაციას სარწმუნოებაზე ახდენენ და არაფრად აგდებენ ენას. იგი იქვე მოუწოდებს სომეხობას: „ჩვენი მეზობლებ ქართველებისაგან მაინც ავიღოთ მაგალითი, რომელნიც ჩვენზედ უმეტესად დახელოვნებულნი, გაწვრთილნი არ არიან, მაგრამ ჩვენზედ უკეთესი თვითმცნობელობა აქვსთ“.

„მშაკის“ რედაქცია დარწმუნებულია, რომ თუ ვინმე კათოლიკე იყო საქართველოში, ის ყველა ეთნიკურად სომეხია. „არც ერთი ქართველი არ არის, რომ კათოლიკის სარწმუნოებისა იყოს, – ვკითხულობთ სტატიისში – ყოველნი ნათესაობით და სახის მოხაზულობით სომეხები არიან. მაგრამ ქართველებმა შეიძლეს იმათი გაქართველება ენის შემწვობით, და თვითონ ისინი დარწმუნობული არიან, რომ ქართველები არიან“. „მშაკის“ აზრით, სწორედ ამიტომ არის, რომ „სომეხთ-კათოლიკე თბილისის, ახალციხის და ყარსის მაზრებში თავის-თავს ქართველს უწოდებს“ (დროება 1880, №217).

ივ. გვარამაძის აზრით, კათოლიკურ ეკლესიაში ნებისმიერ ენაზე შეიძლებოდა ჩატარებულიყო წირვა და რატომ ამკვიდრებდნენ სომეხურ ენას წესად? (დროება 1882, №185). საქმე ის არის, რომ სომეხობა ნებისმიერ სარწმუნოებას (ამ შემთხვევაში კათოლიკობას) თავის ეროვნულ ინტერესებს არგებდა, რომლის შენარჩუნების ძირითად ატრიბუტად ენა მიაჩნდა. ამიტომ ცდილობდნენ ისინი, რომ კათოლიკური ღვთისმსახურება სომეხურენოვანი ყოფილიყო. ამ პოლიტიკის ერთადერთ ხელიშემშლელ ფაქტორად კი ქართველ მოსახლეობაში ქართული ენა და ქართული ცნობიერება იყო. მიზნის მისაღწევად სომეხი ეროვნების საერო და სასულიერო პირები ისტორიას აყაღებდნენ და ძირძველ ქართველებს ენა დავიწყებულ ეთნიკურ „სომეხებად“ აცხადებდნენ. აღნიშნულ ყაღბ კონფესიურ პოლიტიკას აქარწყლებს ის, რომ შუა საუკუნეებში თითქმის შეუძლებელი იყო, ეთნიკურ სომეხს და არა გაქართველებულს ქართული ცნობიერება ჰქონოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, გაზეთ „მშაკის“ ამ უსაფუძვლო და მიკერძოებულ წერილს სათანადო პასუხი გასცა ივ. გვარამაძემ (ვინმე მესხი) „დროების“ იმავე წლის №239 და №240-ში სათაურით „მშაკის მზა პასუხი“. ავტორი I ნაწილში სათანადო არგუმენტებით პასუხობს „მშაკის“ განცხადებას, რომ ქართველებს სომეხების მსგავსი ისტორია, ლიტერატურა და მდიდარი ენა არა აქვთო და თავის მოსაზრებას შემდეგნაირად აყალიბებს: „როგორც ძველ თხზულებაებზედ, ისე ახალი ენის დაწინაურებაზედ შეგვიძლია თქმა, რომ არც ერთ ადგილს და არც ერთს

შემთხვევაში ქვეშ არ დარჩება ჩვენი ქართული ენა სომხურს ენასა ... მაგიერად წარმოთქმითი, სიტყბოთი და ზრდილობიანი განწყობილებით და პოეტურის თხზულებით მუდამ მაღლა მდგარა ქართული ენა სომხურზე და იღვება კიდევ“ (დროება 1880, №239).

სტატიის მეორე ნაწილი შეეხება სარწმუნოების საკითხებს. „ქართველებს არ აქვთ დამოუკიდებელი ეკლესია“ – ივ. გვარამაძეს არ მიაჩნია დიდ ტრაგედიად. მართლაც, დამოუკიდებელი ეკლესია აქ ქრისტიანობის დამოუკიდებელ მიმართულებას უფრო გულისხმობს, რადგან ქართლის ეკლესიამ დამოუკიდებლობა, ანუ ავტოკეფალია ვახტანგ გორგასლის დროიდან მოიპოვა და იგი ყოველთვის სამოციქულო იყო. ივ. გვარამაძე აღნიშნავს, რომ სომხები, რომლების დამოუკიდებელ ეკლესიას ჩემულობენ – „მოთელი სომხის ტიპიკონი სომხის ეკლესიისა წარმოადგენს ბერძნის ტიპიკონსა ცოტა განსხვავებით“ (დროება 1880, №240).

ავტორისთვის ჩვეულებრივ მისაღებია, რომ ადამიანმა რომელ ქვეყანაშიც ცხოვრობს, იმ ხალხის ენა უნდა ისწავლოს, სადაც მშობლიურ ენას ყველაზე მაღალი ღირსება და პატივი აქვს მოპოვებული, მაგ.: საქართველოში ქართული, რუსეთში – რუსული, საფრანგეთში – ფრანგული, სომხეთში – სომხური და სხვ.

ივ. გვარამაძე სასტიკად აკრიტიკებს მოსაზრებას, რომ არც ერთი ქართველი კათოლიკე არ არისო, არამედ ნათესაობით და სახის მოსაზრებით სომეხიაო. მართლაც, ნაკვეთების მიხედვით ეთნიკურობის განსაზღვრა ძალიან პირობითია, რადგან სომხები ჩვენს ტერიტორიაზე პერმანენტულად დიდი ხნის წინათ სახლდებოდნენ, ზოგჯერ ქართველებთანაც ნათესავდებოდნენ. ივ. გვარამაძე დასძენს, რომ „მშაკის“ სტატიის ავტორს განმასხვავებლად რომ დაესახელებინა „...ზოგიერთი გვაროვნული ზნე, ხასიათი, მიდრეკილება და ენის სიწამხდრე ... რომლითაც ირჩევინ ცხადად სომხები ქართველებისგან, შესაძლებელი იყო“ (დროება 1880, №240).

ივ. გვარამაძე პუნქტობრივად ამტკიცებს, რომ უმრავლესობა საქართველოში კათოლიკობისა, რომელიც სულ ახალციხიდანაა, სულ ქართველები არიან, გარდა არზრუმიდან გადმოსახლებული სომეხი კათოლიკებისა. ეს მტკიცდება ქართული ენით, წინაპრებით (მესხები და ქართველები), გვარიშვილობით, ხასიათით, ზნე-ჩვეულებით, ტრადიციებით. იგი სვამს კითხვას, რომ თუ ეს ყველაფერი „ჩვენ ნამდვილ ქართველობას ამტკიცებს და რიდათი-და ვიქმნებით ჩვენ სომხების მოდგმიდან?“ (დროება 1880, №240). რაც შეეხება ტიპიკონს, ივ. გვარამაძე დასძენს: „და თუ სომხურს ტიპიკონს ხედვენ ჩვენში, ეგ იმისთვის, რომ ოსმალეთის დევნულებაში ქრისტიანობის დაცვისათვის მეტი ღონე არ გვქონია, სომხის ტიპიკონში უნდა შევსულიყავით. ბერძნებსა, მათ ტიპიკონისმქონეთ და ზოგჯერ ლათინებსაც, ისე მტრობდნენ ოსმალეობი,

რომ იმათი სახელის გაგონება არც კი უნდოდათ, მეტადრე ბევრ ქართველთ მეტატონეთა, მოქალაქეთა, ხელოსანთა თუ გლეხთა ძალადობით და ათასნაირი მიზეზებით ამაჰმადიანებდნენ! მთელს ქრისტიანობაში ოსმალებისათვის სომხებისთანა კარგნი არავინ იყვნენ; რდაგან დიდი მტერნი და გამცემნი იყვნენ ბერძნებისა, ევროპიელებისა და ქართველებისა. მათ ფადი მაჰმადმან (მეჰმედ II ქ. ქ.) კონსტანტინოპოლის ამღებმან სომხები გაამრავლა და პატრიარხი დაუჯდინა ბერძნების სამტროდ და სხვათა; სომხობას მრავალგან მრავალი სამსახური მისცა იქამდის, რომ თითქმის მესამედი ნაწილნი ისაულთა და მოხელეთა სულ სომხები იყვნენ“ (დროება 1880, №240).

ივ. გვარამაძე სომხურ ტიპიკონზე გადასვლის თარიღად 1844 წელს ასახელებს და იქვე დასძენს: მაშასადამე სომხის ტიპიკონით ჩვენ მესხები – ქართველნი არას დროს სომხები არ გაეხვედებით, როგორც სლავიანები, რუსები და დანარჩენი ქართველები ბერძნის ტიპიკონით მის დღეში ბერძნები არ გახდებიან“ (დროება 1880, №240).

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ მიუხედავად კათოლიკური და გრიგორიანული სარწმუნოების რადიკალური განსხვავებისა, როდესაც გრიგორიანული სომხური ეკლესია აგრესიულად იყო განწყობილი კათოლიკური ეკლესიის და ლათინი პატრების წინააღმდეგ, კათოლიკე და გრიგორიანი სომხები ორივე ერთნაირი მეთოდით (ქართული ენის დისკრიმინაცია, ქართული გვარ-სახელების შეცვლა და სხვ.) ცდილობდნენ ქართველთა გასომხებას. გრიგორიანი და კათოლიკე სომეხი, რომლებიც სარწმუნოებრივად ერთმანეთს ემიჯნებოდნენ, ქართველთა გასომხებასთან დაკავშირებით ერთი ხედვა ჰქონდათ, რომ მათთვის მშობლიური ენა დაევიწყებინათ, და სომხური ენის საშუალებით, სომხური ცნობიერება ჩაენერგათ. სწორედ ამიტომ იყო, რომ გრიგორიანულ მრწამსზე გადასული ქართველი და სომხურ ტიპიკონზე მიწერილი კათოლიკე ქართველი, რომლებიც ჯერ კიდევ ქართულად საუბრობდნენ, თითქმის ერთსა და იმავეს ამბობენ. კერძოდ, ზ. ჭიჭინაძეს მოჰყავს სხვადასხვა მაგალითი, როდესაც გრიგორიანულ მრწამსზე გადასული დასძენს: „ჩვენ ადრე ამ სოფელში (ბორჩალოს მაზრის სოფ. ენაგეთი) სულ ქართველები ვიყავით, მერე გავსომხებულვართ თათრების შიშითაო“. ქართველ კათოლიკეთა შთამომავალი კი აღნიშნავს: ჩვენ წინად აქეთ (შავშეთის სოფ. კორძელი) სულ ქართულ გვარის კათოლიკენი ვიყავით, მერე გავსომხდით და ქართული ენაც მიტომ დაგვავიწყდაო“ (სამშობლო 1916, №333). ქართველ გრიგორიანებში და სომხურ კათოლიკურ ტიპიკონზე მიწერილ ქართველ კათოლიკეებში და მრევლში პროპაგანდა ეწეოდა სომხური ენის, ისტორიის, კულტურის სწავლებას, რომ ამით ეთნიკური ქართველებისთვის ეროვნული თვითშეგნება შეერყიათ. ამ საქმეში

განსაკუთრებით ძალღონეს არ იშურებდნენ ვენეციის მხითარიათა სომხური ძმობის წარმომადგენლები, რომლებთანაც ზოგიერთი ქართველი კათოლიკე განათლებას იღებდა და ივიწყებდა თავის წარმომავლობას (სამშობლო 1916, №333). სომეხ და ქართველ კათოლიკეთა ჯგუფს აბსოლუტურად რადიკალური მოსაზრება გააჩნიათ მათი ეროვნული თვითშეგნების შესახებ. სომეხი კათოლიკენი, განსაკუთრებით კი მხითარიათა ძმობის წარმომადგენლები ამტკიცებდნენ, რომ ყველა კათოლიკე კავკასიაში ეთნიკურად სომეხი იყო. მხოლოდ ქართველებთან ურთიერთობაში მათგან შეითვისეს ქართული ენა და ამიტომ მიაჩნიათ თავი ქართველებად.¹

როგორც ჩანს, კონფესიური საკითხი მათთვის მაინცდამაინც არსებითი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ მას პოლიტიკურ სარჩულს ადებდნენ და თავიანთი ინტერესებისთვის იყენებდნენ. მ. თამარაშვილს თავის ნაშრომში „პასუხად სომხის მწერლებს“ მოჰყავს ერთი კათოლიკე სომეხის ავეტიკ ეზეკოვის წერილი, რომელიც შემდეგ სომეხ გრიგორიანებს შეუერთდა. ავტორს წერილი ერთ-ერთ სომხურ გაზეთში დაუბეჭდავს. იგი მოუწოდებს სხვა კათოლიკე ძმებს, რომ შეუერთდნენ გრიგორიანულ სარწმუნოებას – „ჩვენი თაოსნობა თავის უშიშარ მყუდროებას სომხის ერთ მორწმუნოებაში ჰპოვებს. ჩვენი სარწმუნოება უარ არ ვყოთ და არ შეეცვალოთ სხვა სარწმუნოებად. მამათა ჩვენთაგან აგებულის საკურთხეველის ქვაკუთხედს მაგრა ხელი მოვსჭიდოთ, იქ არის ჩვენი ხსნა... ვირჩევ მრავალ გზის მოქცევად დასარჩენად იმ სარწმუნოებაში, რომელიც მამათა ჩვენთა დაუვედრებიათ ჩემთვის, როგორც უწმინდესი სამკვიდრებელი, რომელიც ჩემ დიდებულ წინაპართა საკუთრებათაგან მხოლოდ ეს მოწვენილა შეუშუსვრელად, მეტადრე როცა ეს არის ჩემი დამაკავშირებელი რიცხვით მრავალ ჩემ ძმებთან“ (თამარაშვილი 1904, 28-29). ავტორი კათოლიკურ ეკლესიას მოიხსენიებს, როგორც სომეხი ერის „გამბნეველს და შთამოქმელს“. თუმცა, გასომხების პროცესისთვის კათოლიკურ და გრიგორიანულ სარწმუნოებას ორივეს იყენებდნენ. კერძოდ, გასომხების ორი გზა არსებობდა: I. ქართველთა დაკავშირება პირდაპირ გრიგორიანულ სარწმუნოებასთან და II. ქართველი კათოლიკების სომეხ კათოლიკეთა ტიპიკონზე დაწერა. ორივე შემთხვევაში ისინი სომეხებად იწოდებოდნენ. ამ შემთხვევაში ჩართული იყო როგორც კონფესია, ასევე ენაც. სომეხი კარგად ხვდებოდნენ თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველისთვის ენასა და სარწმუნოებას. ამიტომ ისინი ცდილობდნენ გრიგორიანულ სარწმუნოებას მიწერილ ქართველებში ჩაენერგათ სომხური ენა და მათთვის ცნობიერება შეეცვალათ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგივე მოტივით ხდებოდა ქართველ კათოლიკეთა მიწერა სომხურ ტიპიკონზე, რაც იყო გასომხების ერთ-ერთი გზა. ხელღვნურად გაზრდილი „სომხურ“

ელემენტზე დაყრდნობით ცდილობდნენ ქართველთათვის წაერთმიათ III заветное ცნება სამშობლო, რომლის დაუფლებას ცდილობდნენ მესამე ძალის დახმარებით.

ზემოაღნიშნული პოლიტიკა პირდაპირ კავშირში უნდა ყოფილიყო ე.წ. „დიდი არმენიის“ ცნებასთან, რომლის მიხედვით, სომხეთი კავკასიიდან ხმელთაშუაზღვისპირეთამდე იყო გადაჭიმული. სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ისტორიული საქართველოს კუთვნილებდა, ხელოვნურად გაზრდილი სომხურ ელემენტზე დაყრდნობით, სომხეთად ცხადდებოდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა, ასევე, სომხური ელემენტის სამოხელეო პოსტებზე დაწინაურება და სომხური კაპიტალის დაგროვება თბილისში. XX ს-ის დასაწყისში „გასომხების“ ზემოაღნიშნულ პრობლემას თან დაერთო ოსმალეთის იმპერიიდან დევნილი ეთნიკურად სომხური მოსახლეობის მასიურად შემოსვლა საქართველოში. ე.წ. „დიდი არმენიის“ თემა განსაკუთრებით I მსოფლიო ომის დროს გაჟღერდა, როდესაც იმპერიალისტური ქვეყნების (რუსეთი, ინგლისი) სურვილი იყო ოსმალეთის იმპერიის დაშლის ფონზე ჩანაცვლებულიყო სომხური ავტონომია. თუმცა დიდ სახელმწიფოთა პოლიტიკური თამაშები სომეხ ერს ძვირად დაუჯდა. სომეხთა მასიური ელემენტის შემდეგ ოსმალეთის იმპერიიდან დევნილი სომხური მოსახლეობის დიდი ნაწილი საქართველოსკენ დაიძრა. ამ თემას ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ორგანომ 1915 წლის ჟურნალმა „კლდე“ და გაზეთმა „საქართველო“ მიუძღვნეს სტატიები სახელწოდებით: „გამოქცეულები“ და „სამხრეთის საფრთხე“, სადაც გაჟღერდა რედაქციის აზრი, რომ საქართველოს გაუკაცრიელებულ საზღვრისპირა ადგილებში უცხო ელემენტის დასახლება და „გასომხება“ საფრთხეს უქმნიდა ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიულ მთლიანობას. ეს ორი საკითხი ქართველთა მიმართ არაკეთილმოსურნე III ძალის კავკასიური პოლიტიკისთვის მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო ერთმანეთთან გადაჯაჭვული.

ჟურნალ „კლდის“ მე-2 ნომერში „გამოქცეულების“ სახელწოდებით დასათაურებულ I სტატიაში, ჟამთა სიავის შედეგად საქართველოს გაუკაცრიელებულ საზღვრისპირა ადგილებში უცხო ელემენტის დასახლება „სხვის უბედურებაზედ აგებულ ბედნიერებად“ არის წოდებული, „როდესაც იგი სურვილით კი არა, გარეშე ძალთა ზეგავლენით არის გამოწვეული“ (კლდე №2, 1915, 3). გაზეთ „საქართველოს“ 108-ე ნომერში სტატიების რუბრიკაში „ბაასი“ აღნიშნულია, თუ როდის და როგორ მოედინებოდა სომხობა სამხრეთ კავკასიაში და საქართველოს სამხრეთ სასაზღვრო ზოლში. ცნობები ძირითადად XIX საუკუნეს ემთხვევა. სტატიაში აღნიშნულია, რომ 1896 წლიდან სამხრეთ კავკასიაში 300 000 კაცია შემოხიზნული („საქართველო“ 1915, №8). „არავისთვის საიდუმლოებას არ წარმოადგენს – ვკითხულობთ ჟურნალ „კლდის“ ფურცლებზე, –

რომ წინანდელი ომების გამო გამოქცეულმა სომხობამ უომრად დაიპყრო მაგალითად მთელი ახალქალაქის მახრა და ნაწილები ბორჩალოსი და ყარსის ოლქისა ... „სომეხთა დასახლება ქართველთა ტერიტორიაზე კი ქართველების უმტკივნეულეს საკითხს შეადგენს. თანამედროვე ქართველის ეროვნულ მსოფლმხედველობად აღიარებულია აუცილებლად შენახვა და დაცვა საქართველოს ტერიტორიისა. ქართველის ეროვნული აზრი არავითარ კომპრომისებს არ იცნობს ამ საკითხში და, აი, სწორედ ამიტომ არის, ყოველთვის ქართველ-სომეხთა საურთიერთაშორისო დაობაში უმთავრესად ტერიტორიის საკითხი არის ხოლმე ნიადაგად“ (კლდე №3, 1915, 4). ჟურნალ “კლდის” რედაქცია განაგრძობს, „რომ მიწა-წყლის საკითხი, ყველაზედ მტკივნეული სადავიდარაბო ადგილია ჩვენი და სომხების ურთიერთობისა, რომლის გადაუჭრელობის გამო ყოველად შეუძლებელია ჩვენი მეგობრობა, მეზობლობა და თანხმობითი ცხოვრება. ამის სიმწვავეს და ფრიად საფრთხილო შედეგებს უნდა ყველანი ვგრძნობდეთ“ (კლდე №3, 1915, 4).

სწორედ მესამე ძალის მიერ ზურგგამაგრებული სომხის ოზიციდან გამომდინარე გამოთქვამდა აზრს ქართველების სიძულვილით აღსავსე გაზეთ „მშაკის“ რედაქტორი გრ. არწრუნის: „ყველაზე უფრო სომხებს საქართველოში ემარჯვებათ ცხოვრება, საქართველო სომხებისათვის ცხოვრების ბაღდადია, ამიტომ უნდა ვეცადოთ, რომ ამ კუთხეში შემოვკრიბოთ ჩვენი სომხობა და ამის განსახორციელებლად ყოველნაირი ზომა უნდა მივიღოთ“. ეს ის გრიგორ არწრუნია, რომელმაც ილია ჭავჭავაძის ცნობით, ერთ-ერთ ევროპელ ჟურნალისტს საქართველო სომხეთად გააცნო, თბილისი კი სომხურ ქალაქად, ქალაქის საკრებულო სომხურ პარლამენტად და ა. შ. (ჭავჭავაძე 1987, 49-54).

ამ პოლიტიკის ზუსტი შეფასება და ყველა დროის ქართველის აზრი ილია ჭავჭავაძემ ჩამოაყალიბა „ქებათა ღაღადში“: „განა აშკარა არ არის? უნდათ ქვეყანას დაანახვონ, რომ სომეხზე უკეთესი გამძლე ერი, ყოვლის ნიჭითა და უნარით შემკობილი სხვა არავინ არის მცირე აზიაში და ნამეტნავად ამიერკავკასიაში. მართალია, ამიერკავკასიაში ეს რაღაც „ვრაცები“ ჰყრიან და ცოტად თუ ბევრად ამათაც ახსენებენ, მაგრამ ასეთს საქმეს დავმართებთ, ასე გაუუბიარებთ სახელს, რომ სახსენებელიც-კი აღარ დარჩეთ. თუ ისტორია აქვთ, გაუწყალბებთ, ან ჩვენ დავიჩემებთ, მიწა-წყალი აქვთ და ჩვენ ჩამოვართმევთ, და ქვეყანას, ტყუილი იქნება თუ მართალი, დავაჯერებთ, რომ ქართველობა გადაშენების გზაზეა შემდგარი და დღესა თუ ხვალე ან ამოსწყდებიან დედა-ბუდიანად, ან გასომხდებიან“ (ჭავჭავაძე 1987, 109). სომხების ზემოაღნიშნულ პოლიტიკას განსაზღვრავდა გამმაფრებული ნაციონალური თვითშეგნების გრძნობა, რომელიც გადაჯაჭვული იყო განყენებულ, სხვებისგან „განსხვავებულ“ კონფესიაზე, რომელიც ერის

თვითმყობადობის შენარჩუნების ძირითადი ბერკეტი ხდებოდა. სომეხთა რელიგიური განსხვავებულობა ისტორიულმა პირობებმაც განსაზღვრა. ნებისმიერი დამპყრობელი, რომელიც თავისი ინტერესებით მოდიოდა მცირე აზიასა და კავკასიაში, სომეხებს ყოველთვის საყრდენად იყენებდა, რომ ამით დაემორჩილებინა ადგილობრივი ურჩი ელემენტი. ძალიან ხშირად ეს პოლიტიკა მიმდინარეობდა სომეხთა კონფესიური მხარდაჭერით. ამ პოლიტიკას თან ერთვოდა ზოგჯერ სომეხი ვაჭრების დასახლება წამყვან ქალაქებში. ყოველივე ეს ხელს უწყობდა სომხური დიასპორების შექმნას, სადაც ხალხი გრიგორიანული ეკლესიის გარშემო ერთიანდებოდა. იგი ასევე იერთებდა სხვა ეთნიკურ ჯგუფებსაც, რომელიც ამ სარწმუნოების მიღების შემდეგ მაშინვე „სომეხი“ ხდებოდა. მაჰმადიანურ სამყაროსთან ბრძოლამ დიდად დააზარალა სომეხი ერი. მათ სახელმწიფოებრიობა დაკარგეს. თავშესაფარი ხშირ შემთხვევაში საქართველო იყო. თავიანთ ისტორიულ ადგილებში დარჩენილი სომხობა კი ცვლის ტაქტიკას და ხმლის ნაცვალად ძლიერი სათვისტომოს შექმნის მიზნით მშვიდობიან ურთიერთობას ამყარებს დამპყრობლებთან. ისინი მისდევდნენ ვაჭრობას, ხელოსნობას და მეწარმეობას. სომეხი ერის უღტრანაციონალიზმი განსაზღვრა მათმა ისტორიულმა პირობებმა. ისინი გაბნეული ცხოვრობდნენ სხვადასხვა ქვეყნებში და იძულებულნი იყვნენ, რომ დომინანტი სახელმწიფო ენა შეეთვისებინათ, თუმცა სხვა ეთნოსს ნაკლებად ერწმოდნენ, რადგან თავიანთი ეკლესიის წიაღში ხედავდნენ თვითმყობადობის შენარჩუნებას. სხვადასხვა ქვეყნებში ჩამოყალიბებული სომხური სათვისტომოს წარმომადგენლები საზოგადოებრივი განვითარების თითქმის ყველა სფეროში იმდენად იყვნენ ფუნქციურად დატვირთულნი, რომ ადგილობრივ მოსახლეობას ნაკლები ასპარეზი რჩებოდა, რადგან სომეხები ყველა სფეროში სადავეებს იგდებდნენ ხელთ.

როგორც, შ. ლომსაძე აღნიშნავს, „XV-XVI სს-ში ბერძენთა წინააღმდეგობის დაძლევის მიზნით, თურქებმა სტამბოლში, როგორც მესამე ძალა, წინ წამოწიეს სომხური ელემენტი. მიანიჭეს რა მთელი რიგი უპირატესობანი სომხურ კომპრადორულ ბურჟუაზიას, ისინი დაუპირისპირეს არა მარტო ბერძნულ სოციალ-პოლიტიკურ მიმართულებას, არამედ ბერძნულ ქრისტიანულ (მართლმადიდებლურ) ეკლესიასაც, რასაც მოჰყვა ქ. კონსტანტინოპოლის ცენტრალური უბნებიდან ბერძნების თანდათანობითი გამოდევნა და იქ მაშინ მათთვის უფრო მისანდო სომხური ბურჟუაზიის დამკვიდრება, რამაც მერე თავისთავად დააყენა საკითხი სტამბოლში მძლავრი სომხურ-ქრისტიანული საპატრიარქო ცენტრის დაარსებისა და იმპერიაში დარჩენილი ქრისტიანული მოსახლეობის ზონებად დანაწილების შესახებ, კონსტანტინოპოლის ბერძნულ მართლმადიდებელ და სომხურ მონოფიზიტურ საპატრიარქოებს შორის. თუ სამცხე-საათაბაგოს

დასავლეთი ნაწილი ლაზეთის ქრისტიანებთან ერთად აღრიცხეს ბერძნებად, სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთ რეგიონებში ზოგიერთ გამონაკლისის გარდა და განსაკუთრებით ყარს-არზრუმის ვილაიეთებში დარჩენილი ქართველების დიდი ნაწილი ეკლესიურად და შემდეგ ერობრივადაც შეიერთა სომხურმა გრიგორიანულმა ეკლესიამ. XVIII ს-ში სომხური ელემენტის დაწინაურებას ხელი შეუწყო სომხური კათოლიკური საპატრიარქოს დაარსებამ კონსტანტინოპოლში, რომელსაც მთელს ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები კათოლიკური აღმსარებლობის ხალხი დაუკავშირეს (ლომსაძე 1997, 95).

XV ს-ში, როდესაც თურქოსმალებმა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთი დაიპყრეს, ბუნებრივია, კათოლიკე მისიონერებს საქმე გაუფუჭდათ. ამით ისარგებლეს სომეხ-კათოლიკე ე.წ უნითორებმა, რომლებიც კილიკიიდან და ნახჭევანიდან იყვნენ შემოსულნი. მათ ოსმალეთის იმპერიაში დარჩენილი კათოლიკენი სომეხ უნითორებს დაუმორჩილეს. ამ უკანასკნელებმა კი მათ სასარგებლოდ დამდგარი პოლიტიკური სიტუაცია ჩინებულად გამოიყენეს და სასწრაფოდ ქართველ კათოლიკებში სომხური ენის და სომხური ტიპიკონის გავრცელება დაიწყეს. თავიანთი ქმედება რომ გაემართლებინათ, როგორც აღვნიშნეთ, სომეხი კათოლიკენი ყოველად უსამართლო და გაყალბებულ მოსაზრებას ავრცელებდნენ, თითქოს ქართველი კათოლიკენი ეთნიკურად სომეხები იყვნენ და ქართველებისგან მხოლოდ ენა ჰქონდათ შეთვისებული. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერდნენ და ხორცს ასხამდნენ ზემოაღნიშნული მხითარისტები, რომლებიც იქ ჩასულ მორწმუნეებს სომხურად წვრთნიდნენ და სომხურ განათლებას აძლევდნენ, თან თავში უბეჭდავდნენ, რომ ვინც კავკასიაში კათოლიკეა, ყველა ისინი სომხური წარმომავლობისაა. ქართველ კათოლიკეთა ნაწილი სომხდებოდა, პროგრესულად მოაზროვნე ნაწილი კი ამხელდა კათოლიკე სომეხების ყალბ განცხადებებს. მათ სამცხე-საათაბაგოში ქართული ენისა და თვითშეგნების დაცვის საქმეში ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანეს. კავკასიაში რუსული მმართველობის დამყარების დროსაც სომეხები მთავრობის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ. თბილისის სამხედრო გუბერნატორი აღნიშნავდა, რომ ლათინურის საპირისპიროდ მხარი უნდა დაეუჭიროთ სომხურენოვან კათოლიკურ ტიპიკონზე გადასვლას და თბილისში სომხურენოვანი ეპარქიის დაარსებას (Акты, т. 9, 115).

მიუხედავად ქართველი კათოლიკეების დიდი წინაღმდეგობისა, 1886 წელს მთავრობის დადგენილებით გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება კათოლიკურ ეკლესიებში ქართული ენის აკრძალვის შესახებ. 1890 წელს ეს ბრძანება კიდევ გაიმეორეს უფრო მკაცრი ტონით, კონტროლი გამკაცრდებოდა და დამრღვევი პირი ჯარიმას გადაიხდიდა (ლომსაძე:

1997, 104, 106). მიუხედავად ასეთი შევიწროებისა, ქართველი კათოლიკენი ფარ-ხმალს არ ყრიდნენ, განსაკუთრებით ივანე გვარამაძე, რომელმაც ძალზე ოსტატურად განახორციელა პროტესტი აღნიშნული ბრძანების მიერ და სომხური ენა არ გააკარა ქართველ მრევლს. მან ღვთისმსახურება სამრევლო სკოლაში ქართულად ჩაატარა, ტაძარში კი თურქულად. ივ. გვარამაძეს სომხებმა ეს ურჩობად ჩაუთვალეს, თუმცა შეცდომა მთავრობამ მალე გამოასწორა, „რომლის მიხედვითაც მღვდელს უნდა მოეწერა ხელი არა მარტო იმაზე, რომ წირვისას ქართულ ენას აღარ იხმარდა, არამედ ხელი უნდა მოეწერა იმაზეც, თუ რა ენით უნდა ეწირა. წირვის ნებადართულ გრაფაში კი ორი ენა იყო მითითებული: სომხური ან რუსული“ (ლომსაძე 1997, 106). მკითხველისთვის ადვილი მისახვედრია, თუ რას უმიზნებდა ეს პოლიტიკა. ამიტომ ღვთისმსახურებისთვის ქართული ენის შენარჩუნებისთვის ბრძოლამ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათი მიიღო, რაც კარგად არის ასახული XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული პრესის ფურცლებზე.

ლიტერატურა:

ჭიჭინაძე – ჭიჭინაძე ზ., საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველი კათოლიკენი. თბილისი, 1904.

ჭიჭინაძე – ჭიჭინაძე ზ., უმთავრესი მიზეზი საქართველოს მიმართ რომის ყურადღებისა. თბილისი, 1898.

ჭიჭინაძე – ჭიჭინაძე ზ., ქართველი გრიგორიანები (სომხის სარწმუნოების ქართველები). თბილისი 1906.

ჭავჭავაძე – ჭავჭავაძე ილ., ქვათა დაღადი. რჩეული ნაწარმოებები ხუთ ტომად. ტ. V. პუბლიცისტური წერილები. თბილისი, 1987.

თამარაშვილი – თამარაშვილი მის., პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველ კათოლიკობას. თბილისი 1904.

ლომსაძე – ლომსაძე შ., მესხები. ახალციხური ქრონიკები. II. თბილისი, 1997

ღრობა: 1880, №217, №239, №240.

ივერია: 1903, №230, №233.

კლდე: 1915, №2, №3.

საქართველო: 1915, №108.

სამშობლო: 1916, №232, №233.

АКТЫ, т. 9.

К. Кутателадзе (Тбилиси)

**Об арменизации грузин согласно
грузинской периодике на рубеже XIX-XX вв.**

На протяжении веков армянская нация, лишенная государственности, старалась восстановить армянское государство. Но очень часто империалистические государства использовали это их стремление в своих интересах и этим самым несли физический урон не только армяне, но и их соседние народы. Грузия, как субъект, своим удобным местоположением выполняла роль доминанта на Кавказе и была центром общекавказской культуры, ввиду чего для России она не представляла опорной силы. Поэтому Россия, на фоне дискриминации грузин, старалась выдвинуть вперед другой этнический элемент, который был бы более верным России. Таким культурным элементом они сочли армян, которые особенно отличались стремлением к национальной консолидации, и их всегда поддерживала богатая армянская диаспора. Со своей стороны армяне, которые всегда находили себе приют в Грузии, под покровительством России старались занять желаемые для них грузинские земли.

Кроме физического переселения на Южный Кавказ с разных мест, третья сила, пришедшая на Кавказ, способствовала армянской конфессиональной политике. Хотя с верой она не должна была иметь ничего общего и она была более политизированной. Ее цель состояла в переписи местного грузинского населения на григорианскую веру, т.е. так называемая „арменизация“. Политике „арменизации“ способствовало также объявление грузинских католиков, которые признавали латинский типикон богослужения, армянами-католиками, которых заставляли перейти на армянский католический типикон, после чего таких грузин объявляли армянами.

Выдвижение армянского элемента Российской империей в любой сфере происходило на фоне охаивания грузин, когда наша нация выставилась ничего не знающей, ничего не имеющей подозрительной нацией с неопределенной репутацией. На рубеже XIX-XX вв. в защиту нации выступили общественные деятели, общую мысль которых огласил Илья Чавчавадзе в „Камни гласят“.

В конце XIX века и в первой четверти XX века на страницах грузинской прессы выдающиеся представители нашего народа посвятили целый ряд статей вопросу "арменизации". Иванэ Гварамадзе под псевдонимом „Некий Месх“

печатал письма на страницах газеты „Дроеба“ в 1877-78, 1880, 1882, 1883гг., где давал достойный ответ тем армянским лицам и армянским газетам, которые без всякого основания утверждали армянство этнических грузин-католиков.

В связи с этим весьма значительна статья „Грузины и армяне“ в армянской газете „Мшак“, которую опубликовала редакция грузинской газеты „Дроеба“ в № 217. Редакция „Мшака“ обычным унижающим тоном сравнивает армянские и грузинские ценности, занижая при этом грузинские. Редакция „Мшака“ уверена, что все католики в Грузии являются этническими армянами. Но грузины смогли их огрузинить благодаря языку, и они сами уверены, что они грузины. Этому необоснованному и субъективному письму Ив. Гварамадзе дал достойный ответ на страницах газеты „Дроеба“ того же года в №239 и №240 под заголовком „Готовый ответ газете Мшак“. Также весьма значительна статья Ив. Гварамадзе, напечатанная в 1882 году в №185 „Голос из Хизабавра“, где автор категорически отрицает объявление священников грузин-католиков „армянскими священниками“. Ив. Гварамадзе отмечает, что „в Армении армянства у них не вышло, и здесь в Месхети, в Грузии они претендуют не только на армянство, но и собираются арменизировать других“ (Дроеба 1882: №185).

В газете „Иверия“ в №125, 132, 198 от 1901 года и в №1445 в „Цнобис Пурцели“ З. Чичинадзе печатал статьи о грузинах-католиках исторической Месхети, которым также грозила „арменизация“. В статьях указываются места их расселения, количество семей, говорящих по-грузински, количество арменизированных, так как в некоторых деревнях служба велась на армянском языке. В 1904 году З. Чичинадзе осветил эти вопросы также в книге „Потерянные деревни Грузии и грузины-католики“, где автор предлагает много интересных исторических фактов о грузинах-католиках, которые считали себя этническими грузинами, а не армянами (Чичинадзе: 1904).

В 1903 году на страницах газеты „Иверия“ (№228,230,231,233,236) печатался ответ М. Тамарашвили на письмо священника Габриела Нахапетяна – армянина-католика, представителя мхитаристов - „Армяне-католики в Грузии и вопрос между католиками армянами и грузинами“. Письмо было напечатано в 1903 году в Венеции на итальянском языке. В своем ответе М. Тамарашвили критикует необоснованные лживые факты армянского священника о распространении католичества в Грузии и объявлении грузин-католиков армянами. Эти ответы М. Тамарашвили впоследствии опубликовал в 1904 году в своих исторических исследованиях - „В ответ писателям-армянам, которые отрицают грузинское католичество“ (Тамарашвили: 1904). В этом исследовании М. Тамарашвили выступил против тех писателей-армян, которые утверждали,

что будто бы все католики на Кавказе были только армяне и что католики - грузины тоже являются этнически армянского происхождения, и от грузин они переняли только язык.

М. Тамарашвили считает необоснованной аргументацию армянского автора, будто католичество в Грузии было распространено армянами-униторами и то, лишь среди армян, которые были изгнаны мусульманами. Число таких армян было настолько велико, что они даже основали епископскую кафедру в Тбилиси и из них было семь епископов. Грузинский ученый справедливо критикует армянского автора и добавляет, что армянские униторы вошли в XVI веке, а до этого на Кавказе действовали представители Доминиканского и Францисканского орденов. Он также отрицает факт создания в Тбилиси епископства армянами-католиками. „Сегодня у нас в руках достоверные документы – пишет М. Тамарашвили – о назначении 13 латинских епископов в Тбилиси. Здесь не сказано ни одного слова об армянах. Когда папы назначали епископов, им указывали страну и народ этими словами: „Царство Грузии“, или знаменитый город грузинского царства Тбилиси и др. Немыслимо даже, что епископы, присланные к грузинам были не для них, а для другого народа“ (Иверия 1903, №230). Для развеивания всячески необоснованного объявления грузин-католиков армянами – армянскими католиками М. Тамарашвили приводит одно весьма интересное сведение, которое является выпиской из биографии I латинского епископа: „Всеисвятейший падре Иоан, Тбилисский епископ Грузии вместе со своими собратями неустанно трудился для католизации грузин. Для закрепления этого народа в католической вере он много книг перевел на грузинский язык“ (Иверия 1903, №230). Что касается Тбилисской католической церкви, ее создание выдающийся грузинский деятель приписывает представителям ордена Доминикианов и добавляет, что там армянские священники были случайно, или временно. В частности, „капуцины или священники-поляки приглашали их временно только для выслушивания исповеди армян - пекарей, торговцев и рабочих, пришедших из других стран “ (Тамарашвили 1904, 250). М. Тамарашвили дает ответ также клеветническому заявлению армянского священника-католика, будто грузины-католики обманным путем перевели армян на латинский обряд и сочли их грузинами. „ Когда еще и в помине не было священников Грузии латинского обряда, - объясняет М. Тамарашвили, - некоторые армяне-католики оставляли католическую церковь и присоединялись к григорианам“ (Тамарашвили: 1904, 257). Наглядным примером этого является письмо армянина-католика, присоединившегося к григорианской вере, приведенное в работе М. Тамарашвили. М. Тамарашвили отвечает еще на одно заявление армянского автора, будто грузины уничтожили армянский след из

католической церкви. „... Сам автор и его прислужники могут совершить такое варварство, - категорически отвечает М. Тамарашвили, - во всех грузинских церквях, куда доходила их рука, они везде уничтожали грузинский след и надписи и вместо них помещали армянские“ (Иверия 1903, №233).

Вопросу "арменизации" грузин, только на этот раз записи грузин на григорианскую веру, посвятил исторический обзор Захарий Чичинадзе под следующим заголовком „Грузины- григориане“ (Грузины армянской веры), который он напечатал в Тбилиси в 1906 году под псевдонимом Шавшели. По мнению автора, вера не должна определять национальность. Кроме армян, придерживающихся григорианской религии, могут быть и грузины и русские, но это вовсе не значит, что они армяне, точно так же, как армянин может быть не только григорианцем, но и православным, католиком, протестантом и др. Это не должно менять его национального сознания (Чичинадзе 1906, 120). В связи с этими вопросами на страницах газеты „Самшобло“ №332, 333, 334 1916 года З. Чичинадзе напечатал цикл статей, мало известных научной общественности под названием „Армения в Грузии“ (мечта армянского духовенства и дашнаков), которые касались также проблемы „арменизации“. В вышеуказанных работах З. Чичинадзе называет все те деревни и поселки, где жили грузины, перешедшие на григорианскую веру, также перечисляет „арменизированные“ грузинские фамилии. З. Чичинадзе советует грузинам дать понять грузинам-григорианам, что они только по религии являются „армянами“, а во всех остальных случаях они являются грузинами. Если к этому вопросу грузины будут относиться равнодушно, тогда армяне всячески постараются возродить в Грузии „упадшую Армению“. Причиной выдвижения вперед армянского элемента и „арменизации“ исследователь считает следующее:

1. Покупка земель в окрестностях Тбилиси, в Кахети и поселение там беженцев-армян.

2. Покупка грузинских деревень со своими крестьянами армянским духовенством при помощи Эчмиадзина и затем их „арменизация“.

3. Крестьяне, убежавшие от жестокого господина, меняли веру и принимали григорианское вероисповедание.

4. Незаконорожденных детей господ от их крепостных крестьянок крестили по-армянски.

5. В те времена, когда грузины не хотели принять мусульманство, часть грузин вынуждена была перейти на григорианское вероисповедание.

Объявление грузин-католиков этническими армянами-католиками. В первом письме вышеуказанных статей З. Чичинадзе отмечает несколько примеров, где видно, как овладевают армяне городом Тбилиси и его

окрестностями и начинают притеснять живущее там население. По словам автора для осуществления мечты армян - „Восстановление Армении в Грузии“ „... армянские националисты приобретают в Тбилиси большие места и строят крупные здания, а в окрестностях Тбилиси захватывают пустые места и поселяют там беженцев- армян“ (Самшобло 1916, № 232).

По сведениям З. Чичинадзе, для осуществления своих целей они создали партию, которой поручалось приобретение в Кахети поместий грузин и поселение там армян. Устав партии они даже представили заместителю, но он этот устав не утвердил (Самшобло 1916, № 233). Тогда армяне изменили план и пытались связать грузин с армянской церковью. На этой почве 120 деревень в Картли приобщили к армянскому григорианскому вероисповеданию, а в Кахети - 80 деревень. З. Чичинадзе утверждает, что сегодня эти арменизированные грузины считают себя потомками настоящих армян, и свои деревни объявляют Арменией, и Грузию тоже считают Арменией. Так уверяют их вожди, и из-за этого они меняют даже свои фамилии на армянские (Самшобло 1916, №333).

Особое внимание исследователь уделяет вопросу грузинского языка. В то время, в тех деревнях, где жили т.н. „арменизированные грузины“, разговорным языком пока был грузинский язык. Вопросу грузинского языка большое внимание уделяла также армянская сторона, которая считала язык одним из основных рычагов единства грузин. Поэтому они старались укоренить армянский язык среди грузин, перешедших на григорианскую веру и изменить их сознание. Этим же мотивом происходила перепись грузин-католиков на армянский типикон, что само собой было одним из путей „арменизации“. По сведению З. Чичинадзе, „среди грузин-католиков армянские старцы распространяли армянские молитвы, написанные грузинским алфавитом. Например, армянские молитвы, т.е. армянские слова писали грузинскими буквами и таким образом распространяли среди грузин-католиков армянский язык. Рукопись таких молитв я сам видел в Западной Грузии. Именно таким способом в 1830 году, в Тбилиси напечатали книгу армянских молитв, только грузинскими буквами для „грузинских армян“. Похожие книги заложили основу делу распространения армянского языка в Грузии“ (Чичинадзе 1898, 63).

В газете „Дроеба“ № 217 от 1880г. напечатана статья под заголовком „Полемика армянских газет“. В этой статье описывается полемика двух армянских газет „Мшак“ и „Мегу Аиастан“ в связи с вопросом, что должно определять жизнь того или иного народа, чем он отличается от другого народа. Газета „Мшак“ утверждает, что определителем национального самосознания является язык и родная земля. Редакция „Мшака“ для подтверждения своей точки

зрения приводит пример грузин, которые, несмотря на разные конфессии, благодаря языку „представляют собой один народ или одну нацию, не обращают внимания на разное вероисповедание, и этим они являются сильнее нас, армян, и находятся впереди нас“ (Дроеба 1880, №217).

Вторая газета „Мегу Аиастан“ пишет, наоборот, что отличием одного народа от другого является только вера (Дроеба 1880, №217).

После этого, как мы уже сказали, редакция грузинской газеты „Дроеба“ в №217 опубликовала статью армянской газеты „Мшак“ - „Грузины и армяне“. Согласно этой статье у грузин есть одно преимущество по сравнению с армянами, что заключается в том, что на грузинском языке начинают говорить у них люди другой нации и вероисповедания. Газета большим недостатком армянской нации считает то, что они ориентируется на веру и ни во что не ставят язык. Она тут же призывает армян: „Возьмите пример хоть бы с наших соседей грузин, которые не являются искуснее или более умелыми чем мы, но у них самосознание лучше, чем у нас (Дроеба 1880, №217).

По мнению Ив. Гварамадзе, служба в католической церкви могла происходить на любом языке, а почему армянский язык внедрялся как правило? (Дроеба 1882, №185). Дело в том, что армянство (армянское общество) любую веру (в данном случае католичество) подчиняло своим национальным интересам, основным атрибутом сохранения которой они считали язык. Поэтому они старались, чтобы католическая служба была армяоязычной. Единственным фактором, мешающим проведению этой политики, был грузинский язык и грузинское самосознание. Для достижения этой цели светские и духовные лица армянской национальности искажали исторические факты, и исконных грузин объявляли этническими „армянами, забывшими свой язык“.

Как было отмечено, этому беспочвенному письму дал достойный ответ Ив. Гварамадзе в „Дроеба“ № 239 и №240 того же года под заголовком „Готовый ответ Мшаку“. В первой части автор надлежащими аргументами дает ответ заявлению „Мшака“, будто у грузин нет такой истории, литературы и языка, как у армян. Свое соображение он обосновывает так: „Как по отношению к древним сочинениям, или по отношению развития нового языка, мы можем сказать, что ни в одном месте и ни в одном случае наш грузинский язык ничем не хуже армянского языка произношением, сладостью и вежливым обращением и поэтичностью, грузинский язык всегда стоял и будет стоять выше армянского языка“ (Хизабавра 28. 10). Вторая часть статьи касается вопросов религии (Дроеба 1880, №240).

Ив. Гварамадзе жестко критикует точку зрения, будто ни один католик не является грузином, а родственно и овалом лица является армянином. Но чертами лица определение очень условно, так как армяне на нашей территории поселялись перманентно, много времени тому назад, иногда роднились с грузинами. Ив. Гварамадзе добавляет, что если бы автор „Мшака“ назвал бы „... некоторые национальные черты, характер, склонности, искажение языка, которым так явно отличаются армяне от грузин, это еще было возможно“ (Дроеба 1880, №240).

Ив. Гварамадзе доказывает по пунктам, что большинство католиков в Грузии, которые в основном из Ахалцихе, все грузины, кроме католиков-армян, переселившихся из Арзрума. Это подтверждается грузинским языком, предками (месхи-грузины), родословной, характером, обычаями, традициями. Он ставит вопрос: если все это „подтверждает наше настоящее грузинство и как же мы можем быть армянского племени?“ (Дроеба 1880, №240). Что же касается типикона, Ив. Гварамадзе добавляет: „и если у нас они видят армянский типикон, это было для того, что во время притеснения османской империей не было другого пути для защиты христианства, мы должны были войти в армянский типикон. С греками, со всеми имеющими их типикон и иногда и с латинами, очень враждовали османы (турки), они не хотели даже слышать о них. Особенно многих грузин – дворян, горожан, ремесленников и крестьян – они насильно и под разными причинами омусульманивали! Во всем христианском мире для осман не было никого лучше армян, так как они были врагами и изменниками греков, европейцев и грузин. Фади Махмад (Мехмед II - К.К) - завоеватель Константинополя, размножил армян, посадил им патриарха для вражды с греками и другими“ (Дроеба 1880, №240).

Датой перехода на армянский типикон Ив. Гварамадзе называет 1844 год и тут же добавляет: „ таким образом мы, месхи-грузины, никогда не станем армянами, также как славяне, русские и остальные грузины с греческим типиконом никогда не станут греками“ (Дроеба 1880, №240).

Интересен тот факт, что, несмотря на радикальное различие между католическим и григорианским вероисповеданиями, когда армянская церковь была агрессивно расположена по отношению к католической церкви и латинских падре, армяне-католики и григориане одинаковыми методами (дискредитацией грузинского языка, заменой грузинских имен и фамилий и др.) старались арменизировать грузин (приобщить Грузию к григорианской вере и записать грузин-католиков на армяноязычный типикон армянами-католиками). Армяне - григориане и католики - старались, чтобы грузины забыли родной язык и с помощью армянского языка пытались укоренить армянское сознание. Именно поэтому грузины, перешедшие на григорианскую религию и грузины-католики,

приписанные к армяноязычному типикону, которые пока еще говорили на грузинском языке, говорят почти одно и то же. В частности, З. Чичинадзе приводит различные примеры, когда перешедший на григорианскую веру говорит: „Раньше в той деревне (дер-я Енагети Борчалойского уезда) были одни грузины, потом мы арменизировались под страхом татар“. Потомок грузин-католиков отмечает: „Раньше здесь (дер-я Кордзели Шавшетского края) были католики грузинской фамилии, потом мы арменизировались и грузинский язык потому и забыли“. Среди грузин-григорианцев и грузин-католиков, приписанных на армянский католический типикон велась пропаганда изучения армянского языка, истории, культуры, чтобы пошатнуть национальное самосознание этнических грузин (Самшобло 1916, №333). Армяне-католики, особенно представители братства Мхитаристов утверждают, что все католики на Кавказе этнически были армянами. Только в общении с грузинами они выучили грузинский язык и считают себя грузинами.¹

Как видно, вопрос конфессии для них не очень важен, они дали ему политическую подоплеку и использовали в своих интересах. М. Тамарашвили в своем вышеуказанном труде приводит письмо одного армянина-католика Аветика Езекова, который позже присоединился к армянам-григорианам. Автор обращается к другим братьям-католикам присоединиться к григорианской вере (Тамарашвили 1904, 28-29). Несмотря на вышеуказанное для процесса арменизации армяне одинаково использовали и католическую и григорианскую веру. В частности- 1- приобщение грузин непосредственно к григорианской вере и 2- подчинение грузин-католиков армянскому католическому типикону. В обоих случаях их называют армянами. В этом случае включены была как конфессия, так и язык. Армяне хорошо рассчитали, какое значение имели для грузин язык и вера. Поэтому они старались внедрить в грузин, перешедших на григорианскую веру, армянский язык и изменить их самосознание. Под тем же мотивом происходила и перепись грузин-католиков на армянский типикон. Они старались при помощи искусственно увеличенного „армянского“ элемента, отобрать у грузин третье заветное понятие – родину, овладеть которой пытались при помощи третьей силы.

Вышеуказанная политика была в прямой связи с понятием т.н. „Великой Армении“, согласно которой, она была растянута от Кавказа до Средиземного моря. Значительная часть Южного Кавказа, которая является собственностью исторической Грузии, искусственно увеличенная за счет армянского элемента, объявлялась Арменией. Этой цели служило также выдвижение армянского элемента на высокие посты и накопление армянского капитала в Тбилиси. Тема „Великой Армении“ особенно прозвучала во время I мировой войны, когда

желанием империалистических государств (России, Англии) была замена Османской империи на фоне ее распада, армянской автономией. Политические игры больших государств дорого обошлись армянской нации. После массовых погромов большая часть беженцев-армян из Османской империи двинулась в сторону Грузии. Этой теме орган национально-демократической партии – журнал „Клде“ и газета „Сакартвело“ от 1915 года посвятили статьи под заголовком „Беженцы“ и „Южная опасность“, где прозвучала мысль редакции о том, что поселение чуждого элемента на пустынных приграничных территориях создавало бы опасность территориальному единству Грузии.

В статье, озаглавленной «Беженцы», поселение чуждого элемента в приграничных районах, ставшими безлюдными по превратности судьбы, называется „счастьем, построенным на несчастьи других“, когда оно вызвано не собственным желанием, а внешними силами“ („Клде“ №2, 1915). В №108 газеты „Сакартвело“ в статьях под рубрикой „Беседа“ отмечено, когда и как пришли армяне на Южный Кавказ и в южную пограничную полосу Грузии. Количество „поселенцев-армян называется около 300 000 душ. Данные касаются в основном XIX века. „Ни для кого не секрет - читаем на страницах журнала „Клде“, - что армяне, убежавшие из-за прежних войн, без боя захватили, например, весь Ахалкалакский уезд и часть Борчалинской и Карской областей. „Поселение армян на грузинской территории представляет собой самый болезненный вопрос для грузин. Национальным мировоззрением современного грузина считается сохранение и защита грузинской территории. Национальное сознание грузина не признает никакого компромисса в этом вопросе и, именно поэтому, всегда в споре между грузинами и армянами в большинстве случаев основным является территориальный вопрос“ („Клде“ №3, 1915). Редакция журнала „Клде“ продолжает: „земельный вопрос является самым спорным и болезненным вопросом в наших взаимоотношениях с армянами, без решения которого невозможна наша дружба, соседство и жизнь в согласии“ („Клде“ №3, 1915).

Поддерживаемый третьей силой, исходя из позиции армян, высказал свою мысль, полную ненависти к грузинам, редактор газеты „Мшак“ Гр. Арцруни: „Больше всего армяне смогли жить в Грузии. Грузия для армян это лакомый кусок, поэтому мы должны стараться собрать в этом крае наше армянство и для осуществления этого должны принять любые меры“. Это тот Григор Арцруни, который по словам И. Чавчавадзе, представил Грузию одному из европейских журналистов как Армению, а Тбилиси – столицей Армении, Учредительное собрание города – армянским парламентом и т.д.

Точную оценку и мнение грузин всех времен обосновал Илья Чавчавадзе в своем произведении «Камни гласят»: „Разве не очевидно? Хотят показать миру, что более выносливой нации, одаренной всеми талантами и свойствами, чем армяне, нет в Малой Азии и особенно в Закавказье. Правда в Закавказье какие-то „врацы“ (грузины – по-армянски) валяются и так или иначе и их упоминают, но мы с ними такое сделаем, так испортим их имя, что они и в помине не останутся. Если у них есть история, исказим или присвоим, есть у них земли – отберем, и всему миру докажем – правдой или неправдой – что грузины стоят на грани вымирания, сегодня или завтра вымрут с корнем или станут армянами“ (Чавчавадзе 1987, 109).

Вышеуказанную политику армян определяло обостренное чувство национального самосознания. Оно было связано с отличием от других конфессий, которое становилось основным рычагом сохранения национального самосознания. Любой завоеватель, который приходил со своими интересами в Малую Азию и Закавказье, всегда использовал армян своей опорой, чтобы подчинить себе непокорный местный элемент. Часто эта политика проводилась при поддержке армянской конфессии.

Как отмечает Ш. Ломсадзе, „с целью преодоления сопротивления греков в XV-XVI вв. турки в Стамбуле выдвинули армянский элемент как третью силу и противопоставили его не только греческому социально-политическому направлению, но и греческой христианской (православной) церкви. За этим последовало постепенное вытеснение греков из центральных районов Константинополя и поселение там более надежной для них армянской буржуазии. Это само собой поставило вопрос о создании мощного армяно-христианского патриаршего центра и разделении по зонам оставшегося в империи христианского населения между константинопольской греческой христианской и армянской монофизитской епархиями. Если западную часть Самцхе-Саатабаго вместе с христианами Лазики записали греками, то большую часть оставшихся грузин из восточной части Самцхе-Саатабаго и вилайетах Карса-Арзума присоединила к себе армянская григорианская церковь. В XVIII веке выдвижению армянского элемента способствовало создание армянской католической епархии в Константинополе, которой подчинили всех людей католического вероисповедания, живущих в Османской империи (Ломсадзе 1997, 95).

В XV веке, когда турки завоевали весь Ближний Восток, этим воспользовались армяне-католики т.н. унитары, которые вошли из Киликии и Нахчевани. Католиков, оставшихся в Османской империи, подчинили армянам-унитарам, которые прекрасно воспользовались политической ситуацией,

сложившейся в их пользу и срочно начали распространять среди грузин-католиков армянский язык и армяноязычный типикон. Часть грузин-католиков арменизировалась, а прогрессивно мыслящая часть разоблачала ложные заявления католиков-армян и внесла бесценный вклад в дело защиты грузинского языка и самосознания в Самцхе-Саатабаго. И во время правления России на Кавказе армяне пользовались поддержкой правительства. Военный губернатор Тбилиси отмечал, что надо поддержать переход на армяноязычный католический типикон против латинского и основать в Тбилиси армяноязычную епархию. Несмотря на большое сопротивление грузин-католиков, в 1886 году по постановлению правительства вышел верховный указ о запрете грузинского языка в католической церкви. В 1890 году этот приказ повторили более строгим тоном, контроль стал строже и нарушитель должен был заплатить штраф (Ломсадзе 1997: 104, 106). Несмотря на такие притеснения, грузины-католики не сдавались, особенно Иване Гварама Гварамадзе, который очень умело осуществил протест против указанного приказа. Он провел богослужение в приходской школе на грузинском языке, а в церкви - на турецком. Армяне сочли это непокорностью Ив. Гварамадзе, хотя правительство быстро исправило ошибку и издало указ, согласно которому священник должен был не только не пользоваться грузинским языком, но и письменно засвидетельствовать на каком языке он будет проводить службу. В дозволенной графе было указано два языка: армянский и русский (Ломсадзе 106). Читатель легко догадается, куда была направлена эта политика, поэтому борьба за сохранение грузинского языка во время церковной службы приняла национально-освободительный характер, что хорошо отражено на страницах грузинской прессы XIX-XX вв.

Литература

Чичинадзе 1898 _ Чичинадзе З., Главнейшая причина внимания Рима по отношению к Грузии. Тбилиси.

Чичинадзе 1904 _ Чичинадзе З., Потерянные деревни Грузии и грузины-католики. Тбилиси.

Чичинадзе 1906 _ Чичинадзе З., Грузины-григориане (грузины армянской веры). Тбилиси.

Чавчавадзе 1987 _ Чавчавадзе И., Камни гласят. Избранные сочинения в пяти томах. т. V. Тбилиси.

Тамарашвили 1904 _ Тамарашвили М., В ответ писателям, которые отрицают грузинское католичество. Тбилиси.

Ломсадзе 1997 _ Ломсадзе Ш., Месхетинцы. Ахалцихские хроники. Тбилиси.

«Дроеба» 1880 - Дроеба №217, №239, №240.

«Иверия» 1903 - Иверия №230, №233.

«Клде» 1915 - Клде №2, №3.

«Сакартвело» 1915 - Сакартвело №108, 1915г.

«Самшобло» 1916 - Самшобло №232, №233, 1916г.

Акты - Акты. т. 9.

К. Kutateladze (Tbilisi)

On the Georgians Armenization According to the Georgian Periodicals on the Border of the 19-20th. cc.

Summary

Having lack of state system during centuries Armenian nation always tried to restore the state. Very often the conqueror countries used their desire in their own interests and incur physical losses by this not only to Armenians but to their neighbor countries too. This politics rose national hatred what used to become very often the reason of opposition. By the question of restoring of Armenian state was interested in the Russian empire. Georgia as a subject always had the dominant role in the South Caucasus by its profitable position and was the centre of culture common to the whole Caucasus. Because of that it were not the base point for Russian empire. Owing to this it always tried to promote other ethnical elements, which would be more devoted to Russia on the background of the Georgians` discredit. They considered the Armenians to be this cultural element, which was especially distinguished by its striving for national consolidation and always was supported by rich Armenian diaspora. On their part the Armenians, which always found political refuge in Georgia tried to legalize the desirable Georgian lands by the help of Russia.

By the help of the third force having come to the Caucasus, besides rendering assistance to the people in physical migration to the South Caucasus, they helped Armenians in their confessional policy. But it must not have anything common with faith and it was more politicized and its aim was writing of local Georgian population into Grego-

rian faith or so called „armenization”. They wanted to appropriate the territory and then justify the question of ownership, leaning upon the artificially created ethnical side. The reason of bordering Armenians from other nations was mainly confession, which was the key factor in the consolidation of the nation. The faith for them (like the Jewry) was associated with the nationality, or those who took Gregorian faith at once became the „Armenians”. In the same way as Armenians who took the orthodox belief, were named as „Georgians”. The writing of Georgian catholic, who recognized the Latin typicon into the typicon of Armenian catholic (in Armenian language) was of great use for the policy of „armenization”. After that these Georgians were written down as ethnical Armenians. The promotion of Armenian element by Russian empire in every sphere was passing on the background of Georgian’s abusing, when our nation was shown as knowing nothing and having nothing with doubtful and obscure reputation. To uphold the dignity of the Georgians public men raised their voices on the border of the 19-20 th Ilia Chavchavadze announced their general ideas in „The Appeal of Stones”.

At the end of the 19 th and at the beginning of the 20 th the distinguished representatives of our nation devoted a number of articles to the question of armenization in the columns of Georgian press. Ivane Gvaramadze published the articles under the pen-name of „A certain Meskh” in the columns of paper „Droeba” in 1877-78, 1880, 1882, 1883, where he was giving adequate answer to those Armenians and Armenian papers, which alleged that all ethnically catholic Georgians were Armenians. From the articles of „A certain Meskh” the most important is the article „The ready answer to Mshak”, published in №239 and №240 in 1880, where the author gives the answer to the partial letter of Armanian newspaper „Mshak” -, „The Georgians and Armenians”. Very interesting is also the article „The Voice from Khrisobar”, published in №185 in 1882, where the author flatly deny the announcement of Georgian priests as „armanian priests”.

In the columns of the papers of „Iveria” (№№ 228, 230, 231, 233, 236) was published M. Tamarashvili’s answer to the letter of the representative of Mkhitarians the armenian catholic priest Gabriel Nakhapetian - „The Armenian Catholics in Georgia and the Question Between Armenian and Georgian Catholics” which was published in Venice in 1903. In this article M. Tamarashvili criticizes false and groundless facts of armenian priest about the spreading of catholicism in Georgia and announcing of Georgian catholics as armenians. Afterwards in 1904 M. Tamarashvili published his answer in his historical reserch - „In Answer to Armenian Writers who Deny the Georgian catholicism”.

On the border of 19-20 th Zakharia Chichinadze devoted historical survey to „The Subject of the Georgians’ Armenization”. The survey had the title „The Georgian Gregorians” (the Georgians of Armenian religion), which was published in Tbilisi in

1906 under the pen-name of Shavsheli. Two years later in 1904 Mikheil Tamarashvili published historical investigations _ „Answer to Armenian Writers who Deny the Georgian Catholicism”. By this work he came out against those Armenian writers, who alleged that only the Armenians are catholic in the Caucasus and that the Georgian catholics are ethnically of Armenian origin and from the Georgians they have taken only the language. In 1916 on the papers of „Samshoblo” # 332, 333, 334, Z. Chichinadze published a series of articles less known to scientific society „Armenia in Georgia” (the Dream of Armenian Clergy and Dashnacs), which concerned also the problems of „armenization”. In the works mentioned above Z. Chichinadze names the villages and small towns where lived the Georgians who took the Gregorian faith. He also enumerated the „armenicized” family names. The investigator considers that the reasons of „armenization” are as follows:

1. Buying in the lands around Tbilisi and in Kakheti by the Armenians and settling there of Armenian refugees.

2. Buying of Georgian villages with their peasants by Armenian clergy with the help of Echmiadzin and then their „armenization”.

3. Running away from vicious landlords Georgians often changed the religion and took the Gregorian faith.

4. Some landlords, having an illegitimate child with their peasant-woman christened him as „armenian” (Gregorian religion).

5. As a result of bad times of history, having no desire to take Islam, the Georgians often took the Gregorian faith.

6. Writing down of Georgian catholic as Armenians.

The investigator pays special attention to the subject of Georgian language, by forgetting of which easily happened the regeneration of the Georgians. At those time the spoken language in the villages where lived so called „armenicized” Georgians, was still the Georgian language. To the question of Georgian language paid great attention the Armenian side too, who considered it (the language) as one of the key factors for the Georgians` unity. That is why they tried to instill into the Georgians who passed into Gregorian faith, Armenian language and to change their consciousness. With the same reason happened writing of Georgian catholic into Armenian catholic typicon (in Armenian language), which was one of the ways of „Armenization” of the Georgians.

According to Z. Chichinadze`s information „the Armenian elders disseminated Armenian prayers written in Georgian alphabet. For example, the Armenian prayers, i. e. Armenian words were written in Georgian letters and thus Armenian language was spread between Georgian Catholics. The manuscript of such prayers I have seen myself in the West Georgia. Just by this method in 1830 in Tbilisi was printed a book of Armenian prayers but by Georgian letters only for „Georgian Armenians” (the Georgians of

Gregorian faith). Resembling books laid down the foundation of spreading of Armenian language in Georgia“:

It's very interesting that in spite of the radical difference between catholic and Gregorian faith, when Grigorian Armenian Church was aggressively disposed towards Catholic Church and latin padres, catholic and Gregorian armenians both by the same methods (discrimination of georgian language, the changing of Georgian names and surnames and so on) tried to armenicize the Georgians. Grigorian and catholic armenians, who were delimited in religy, had the same point of view in the question of armenization of the Georgians, particularly to clean out of the Georgians` mind their mother tongue and by means of armenian language instill into them armenian consciousness.

The policy said above was in direct connection with the idea of „The Great Armenia“, according to which Armenia was spread from the Caucasus up to the Mediterranean. Considerable part of the South Caucasus, which is the ownership of historian Georgia was artificially increased leaning upon Armenian element, and announced as Armenia. For this purpose takes place the promotion of Armenian elements in official posts and gathering of Armenian capital in Tbilisi. The theme of the „Great Armenia“ especially sounded during World War I, when there was the great desire of imperialistic countries (Russia, England) on the background of disintegration of Ottoman Empire to change it by Armenian autonomy. The political games of great countries cost the Armenians a pretty penny. After mass pogrom of the Armenians a great number of Armenian refugees moved from Ottoman Empire to Georgia. The organs of press of the National-Democratic party the magazine „Klde“ (the rock) and the newspaper „Sakartvelo“ (Georgia) devoted the articles under the title „The refugees“ and „South danger“, where was announced the idea of the editorial stuff, that settling of foreign element on devastated bordering lands of Georgia is very dangerous for territorial unity of the country.

К. Ф. Дзамихов (Нальчик)

**Кабарда во взаимоотношениях Восточной
Грузии с Российским государством в XVI – XVIII вв.**

Издавна во внешнеполитических связях Грузии важное место занимали северокавказские народы, в частности кабардинцы. Грузины, являясь их непосредственными соседями, поддерживали тесные экономические, политические и культурные контакты. Как показывают исторические источники, начиная с XVI века взаимоотношения Грузии и Кабарды были обусловлены общностью политических интересов – с одной стороны, они диктовались борьбой против ирано-турецких захватчиков, с другой – оба народа стремились к сближению с Россией. Учитывая, что именно через Кабарду, которая занимала центральное положение на Северном Кавказе, пролегал путь из Грузии в Россию, становится понятным огромное значение кабардино-грузинских связей в развитии русско-грузинских отношений.

Возникновение с конца XV века враждебного окружения в лице Турции, Ирана и Крымского ханства сблизили Грузию и Кабарду и обусловили их взаимную тягу к России. С 1557 года и на протяжении XVI – XVII вв. кабардинские и грузинские посольства совместно представляли в Москве интересы своих народов. Об этом красноречиво свидетельствуют многочисленные документальные материалы (Белокуров 1889; Переписка ... 1861; Кабардино-русские отношения ... 1957) и специальные исследования, посвященные русско-кабардинским, грузино-русским и грузино-кабардинским взаимоотношениям (Боцвадзе 1974, 7-11; Кушева 1963).

Особенно тесными были связи между Восточной Грузией (Картли и Кахети) и Кабардой. Прибывшее летом 1557 года в Москву кабардинское посольство, обращаясь за покровительством к московскому царю и прося его о помощи в борьбе с врагами, заявило, "что с кабардинскими черкасы в одной правде и в заговоре иверский князь и вся земля Иверская (Кахети, К. Д.) и государю с ним же бьют челом, чтоб государь царь и великий князь их потому же пожаловал, как и тех всех" (КРО, 5).

Документы Посольского приказа отражают большую роль, которую сыграл в развитии связей с Кахети во второй половине XVI века один из первых кабардинских дипломатов Хуршит. В этот период он служил при кахетинском дворе и принимал активное участие в переговорах с Россией в 1586 году (Опись 1977, 217-218). Спустя год Хуршит сопровождал русских послов Р. Биркина и П. Пивова в Грузию. 27 июля 1587 года по пути в Кахети посольство прибыло в Кабарду, где ему было оказано всяческое содействие кабардинским князем

Алкасом (Переписка 1957, 2). В 1589 году упомянутый кабардинский владелец оказывал содействие посольству Семена Звенигородского и Торха Антонова в Кахети.

Правительство кахетинского царя Александра придавало важное значение дружественным взаимоотношениям с Кабардой, успешное развитие которых способствовало налаживанию благоприятных связей с Россией. Учитывая, что наиболее удобные пути сообщения проходили через территорию кабардинцев, кахетинские послы обратились в 1598 году к русскому правительству с просьбой о возведении военной крепости на границе между Грузией и Кабардой (Белокуров 1889, 324-327).

Контакты Кабарды с Западной Грузией (Имерети) обеспечивались через "Анзорову Кабарду", непосредственно граничившую с грузинскими областями, и через территорию Балкарии. В мае 1650 года в Имерети к царю Александру и поселившемуся у него кахетинскому царю Теймуразу I было направлено русское посольство во главе с Н. Толочановым и А. Иевлевым для ведения переговоров. Русские послы прошли путь из Большой Кабарды, поднимаясь по рекам Псыгансу и Череку вверх по ущелью. Преодолев перевал Гезевцек, посольство вышло в Имерети. Среди балкарских феодалов, оказавших содействие русско-грузинским переговорам в 1650 году, в документах упоминаются Айдабулла, Алибек, Бута, Хабим, Чеполов (Азаматов 1982). Путь, проходивший по рекам Псыгансу и Черек через ущелье, стал постоянно использоваться русскими и грузинскими посольствами. Например, в 1655 году через территорию Кабарды и Балкарии в Имерети прибыло русское посольство во главе с В. Жидовиным и Ф. Прошиным (Переписка 1957, 61). Они привезли денежные средства ("...600 ефимков, много соболей..."), выделенные русским правительством кахетинскому царю Теймуразу I в его борьбе с иранскими захватчиками.

Важное значение во взаимосвязях Грузии с Северным Кавказом и Россией имели пути, проходившие через Дарьяльское ущелье и Мамисонский перевал. Путь от Москвы до Грузии различные посольства совершали обычно в один конец за 3 – 4 месяца, если им не мешали какие-либо обстоятельства. Как свидетельствуют документы, "одна дорога, или скорее тропа из России шла через кавказские горы в Восточную Грузию, Кахети, куда из города Терки через землю шамхала можно было добраться за 14 дней; а другая такая же тропа шла через Кабарду и спускалась в среднюю Грузию, Карталинию, через Ксанское или Арагвское ущелье,— эта последняя дорога была менее опасна" (Цагарели 1891, 21).

В XVIII веке важное значение приобрел путь через Дарьяльское ущелье, известный впоследствии как Военно-Грузинская дорога. Когда в 1733 году русское правительство предложило Вахтангу VI представить письменно свои соображения о путях из России в Грузию, по которым могли выступить войска, картлийский царь назвал две дороги: одна – через Шемаху и вторая – через "Хеви", ущелье, в котором брал свое начало Терек. Давая характеристику второму пути, Вахтанг VI писал: "Другою дорогою, которою течет Терек река, Хевинскою,

от черкесского князя Хазы (Кази. –К. Д.), коему дается Ея Императорского Величества жалование, до которого от гребенских казаков в сутки езда, а от Хазы до Чимита верст с тридцать" (АВПРИ 1933).

По указанным выше дорогам из Грузии в Малую Кабарду можно было попасть за несколько дней (Русско-осетинские ... 1742-1762, 38). Наиболее благоприятным для сообщений между Грузией, народами Северного Кавказа и Россией являлось летнее время (Русско-осетинские ... 1742-1762, 38). С 1774 года, когда были упразднены Арагвское и Ксанское эриставства, стало более свободным движение через Дарьяльское ущелье.

Известный грузинский историк В.Гамрекели в специальном исследовании, посвященном торговым связям Восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII веке, дал обстоятельное описание главной и наиболее известной горной дороги, так называемой Военно-Грузинской (Гамрекели 1977, 26-48). Им делается вывод, что "это кратчайший и самый удобный из всех горных путей, связывавших Тбилиси с Притеречьем, с предгорной равниной центрального и северо-восточного Северного Кавказа" (Гамрекели 1977, 27).

Говоря о политических связях Грузии, Кабарды и России в XVI – XVIII вв., надо указать на роль института проводничества в этих взаимоотношениях. По мнению В.Гамрекели, который уделил этому вопросу особое внимание в своем исследовании, проводничество являлось феодальным институтом, имевшим форму покровительства, подарков, услуг по взаимности (Гамрекели 1977, 40).

Обильный документальный материал XVIII века, связанный с этой традицией, относится к кабардинским феодалам. На дорогах, ведущих из Грузии в Россию и обратно, они обеспечивали безопасность государственных деятелей, посольств и различных должностных лиц. Известно много случаев, когда проирански и протурецки настроенные горские феодалы нападали на членов русских и грузинских посольств. В таких ситуациях последние всегда находили неизменную поддержку со стороны кабардинцев. Так, в 1653 году они защитили внука кахетинского царя Теймураза Николая, в 1680-х годах – имеретинского царя Арчила, в 20-х годах XVIII века – картлийского царя Вахтанга VI и т.д.

В первой трети XVIII века на этом поприще заметной фигурой был кабардинский владелец Адильгирей Гиляхстанов. Так в 20-е годы, во время перехода Вахтанга VI со свитой через перевал в Дигорском ущелье, он был задержан осетинами. Когда об этом сообщили А. Гиляхстанову, он выехал в тот район "и, когда дигоры его, Алдигирея, увидели, немедленно разошлись и царя грузинского оставили в покое" (Русско-осетинские ... 1976, 39). Вахтанг VI, будучи в Петербурге в 1725 году, рекомендовал русскому правительству выдавать жалование кабардинским владельцам "Казы, Канчо, Алдигирею", через владения которых проходила дорога в Грузию (Документы ... 1968, 107-108). Другой малокабардинский владелец Асламбек Талостанов за налаживание отношений с осетинами, живущими на дороге в Грузию, получал от русского правительства ежегодное жалование (Тогошвили 1976, 114). Можно обратиться и к более поздним документам. В апреле 1760 года генерал-майор И. Л. Фрауендорф в

донесении к астраханскому губернатору А. С. Жилину о прибытии грузинского царя Теймураза на границу с Россией, сообщал, что при нем для препровождения находился князь Малой Кабарды Батоко Алиев с сыном и свитой в 100 кабардинцев (Мачарадзе 1968, 236-237). За заслуги, оказанные Грузии и России, многие кабардинцы получали вознаграждения от русского правительства и грузинских царей. Часто им выдавались различного рода жалованные грамоты, дающие право на владение имением и зависимым населением (История Осетии ... 1962, 104).

Хотя на протяжении XVI – XVII веков связи России с Грузией расширились и крепли, русское правительство в этот период не могло оказывать военной помощи грузинам в их борьбе за свою независимость. Поэтому эти взаимосвязи носили характер дипломатической, а в некоторых случаях финансовой поддержки Грузии со стороны России. В XVIIIв. внешние связи и взаимоотношения России с народами Северного Кавказа и Грузии приобретали новый качественный характер. К этому времени Россия выработала новый политический курс в своей восточной политике, и, в частности, по отношению к Кавказу. Если в XVI – XVIIвв. она ограничивалась укреплением своих позиций на Северном Кавказе и особенно в Кабарде, то теперь сложившаяся международная обстановка требовала ее присутствия в Закавказье.

В этот период на Ближнем Востоке произошла определенная перегруппировка сил. Феодалные распри и удары афганских племен привели к значительному ослаблению Сефевидской империи. Турция, пользуясь создавшимся положением, стремилась захватить иранские владения на Кавказе. Россия, которая успешно решила в начале XVIII века прибалтийскую проблему, могла активизировать свою восточную политику. С этой целью русское правительство во главе с Петром I организовало поход в Прикаспий. Этот поход должен был воспрепятствовать захвату данных территорий Турцией и Ираном и завершиться присоединением к России Дагестана и других районов Восточного Кавказа. В этой борьбе на стороне России активное участие приняли кавказские народы, подвергавшиеся постоянной угрозе со стороны Турции и Ирана.

Русские власти довольно отчетливо представляли, что от позиции, занимаемой кабардинскими владельцами, во многом зависит безопасность коммуникационных связей России с Грузией. В инструкции надворному советнику князю Мауравову от 27 мая 1769 году говорилось: "... Большой Кабарды владельцы, имеющие во всех горских народах инфлюэнцию, считают их себе подвластными, а важные причины были и теперь настоях сих владельцев не раздражать. Вы можете получить обстоятельное известие от кизлярского коменданта о состоянии и обстоятельствах всех тамошних народов, о взаимном их соответствии, о сопряжении их дел и с грузинскими и о здешних в рассуждении их правилах; но без сомнения, ни жители Малой Кабарды, ни осетинцы в проезде вашем с архиереем никакого препятствия не сделают, а охотно вас от места до места проводят и всякое содействие делать будут, к

чему однако же кизлярский же комендант подготовить их должен" (Грамоты ... 1891: 43).

О большой роли Кабарды в связях России с Грузией говорит и тот факт, что в апреле 1775 года астраханский губернатор П. Кречетников предлагал в Малой Кабарде построить "город" для защиты "лучшей дороги в Грузию" (Архив ... 346).

В первой четверти XVIII века Турция совершила ряд опустошительных походов в Центральное Предкавказье с целью закрепления в Кабарде (1707, 1720). Она стремилась захватить Хевско-Кабардинскую дорогу, которая являлась важной стратегической коммуникацией, соединявшей Грузию с Россией и игравшей значительную роль в борьбе России против Турции и Крымского ханства (Валанбахов 1959). В 1729 году грузинский царь Вахтанг VI известил генерал-фельдмаршала В. В. Долгорукова о планах турок построить крепость на Северном Кавказе, в частности, "в Хеви... близ Кабарды и Чеченя". Он писал: "... мое мнение на сие вам доношу, что которые места они требуют под крепости, то место, где Кази бывает, которому от Его Императорского Величества определено жалование. И ежели места оне получают и крепости поставят, то по здешней стране чачан, зурзун, гличви и лезгинцы у них будут. А с той стороны все осети, Большая и Малая Кабарда Черкесская, Крым и Кубань все сообщатся и их будут. И ежели сие так делается, то я чаю не без обиды российскому государству будет" (Пайчадзе 1970, 159).

Учитывая эти предостережения, русское правительство решило прежде всего укрепить свои позиции в Кабарде. Было принято решение предупредить кабардинцев о намерениях Турции, о грозящей им опасности с ее стороны (КРО 40-41). В данной ситуации Россия решила уделить особое внимание влиятельным кабардинским владельцам Исламбеку Мисостову и Кази Минбулатову. Причем указывалось: "... помянутой Кази живет в самом ущелье, где проход в Грузию, и тавлинцы в его послушании. Иною дорогою, кроме того ущелья, никак проче не можно. И когда посылаемые от нас провожатых от помянутого Кази, понеже живущие в том ущелье, все ему послушны" (КРО, 40). Генерал-фельдмаршал В. В. Долгоруков выделял две основные причины, ради которых России было необходимо усилить свое влияние в Кабарде; так как "... и сначала и нынче кабардинцы весьма желают быть в нашей протекции" (КРО, 40-41). Одновременно Россия стремилась с помощью Кабарды воздействовать на лезгин, чтобы как-то воспрепятствовать их набегам на Грузию.

В 30-х годах XVIII века российско-турецкие противоречия в отношении Кабарды и Дагестана настолько обострились, что привели к войне между этими державами. Русская дипломатия в этот период пошла на определенное сближение с Ираном, чтобы иметь в лице последнего союзника или заручиться его нейтралитетом. В декабре 1734 года С. Голицын на конференции с Хулефом Мирзой Кафи –представителем иранского правительства, сообщил ему о намерении крымских и кубанских татар напасть на Кабарду, чтобы, пройдя через Северный Кавказ, соединиться с Сурхай-ханом и совершить нападение на Иран.

Представитель иранского правительства выразил надежду, что Россия может помешать турецким планам (Пайчадзе 1970, 174).

В 1735 году Россия и Иран заключили Ганджинский договор, по которому Россия признала власть персидского шаха над Дагестаном. Заключенное соглашение, а также политика, проводимая Россией по отношению к Северному Кавказу, Грузии, вызывали раздражение Турции и обусловили ее разрыв с Петербургом. Правительство России в спешном порядке начало усиливать свои военные укрепления на Северном Кавказе. В Кабарду был направлен грузинский царевич Бакар Вахтангович, состоявший в родственных отношениях с кабардинскими владельческими семьями (Смирнов 1958, 79).

В сложившейся ситуации Грузия по-прежнему настойчиво обращалась к России с просьбой о возведении крепости на кабардинской территории. Так, в 1739 году кутаисский митрополит Тимофей Габашвили, являющийся имеретинским послом в России, напоминал в одном из своих писем вице-канцлеру А. И. Остерману о том, что имеретинский царь Александр просил, чтобы "на пути от российской империи к милетийскому царству между обоими поданными российскими Кабардами горских черкес на реке Терках близ вершин построить российскую крепость, чрез которую крепость все тамошние российские поданные черкесские и горские народы в совершенном подданстве утверждены быть и всякие касающиеся до российской империи от милетийского царства ведомости пересылаться" (Пайчадзе 1970, 226). Готовясь к отъезду из России в Имерети, митрополит Тимофей, опасаясь происков турецкой агентуры на Северном Кавказе, ходатайствовал перед русским правительством, чтобы находившийся на русской военной службе полковник Эльмураза Бекович Черкасский специально написал своим родственникам в Кабарду об обеспечении безопасности его проезда (Пайчадзе 1970, 223).

Русско-турецкая война 1736 – 1739гг. развязала руки Ирану, стремившемуся разрешить проблему Закавказья и Северо-Восточного Кавказа в свою пользу. Надир-шах имел далеко идущие планы. С покорением Грузии и Дагестана он намеревался захватить Кабарду и выйти к Волжско-Астраханской водной магистрали, создавая непосредственную угрозу южным границам России (Боцвадзе 1974, 54). Таким образом, сложившаяся политическая ситуация требовала объединения усилий России, Грузии и народов Северного Кавказа и выступления единым фронтом против турецкой и иранской экспансий.

Грабительская эксплуатация Грузии в период господства иранцев привела к экономическому упадку страны. В Восточной Грузии было введено новое административное деление, насаждались иранские порядки управления и налоговая система. Грузинский социально-политический строй ("квартвелоба") заменялся иранским ("кызылбашоба"). Сельское и городское хозяйство были значительно подорваны. Грузия, и в особенности Картли, подверглась беспощадному грабежу (История Грузии... 1962, 346-347). По сведениям грузинского историка XVIII века Папуны Орбелиани в Картли в 1741 году начались выступления против иранцев. Возглавлял их эристав Шанше Эристави.

Шах отобрал у него эриставство и передал его карталинскому наибу (наместнику края) Гиви Амилахвари (Амилахори). Последний возглавил освободительную борьбу в Картли в 1742 – 1745 гг. Гиви Амилахвари придерживался в своих действиях российской ориентации. Как свидетельствует П. Орбелиани, значительную помощь ему оказывали черкесы и осетины (История Осетии ... 1962, 71-77). Восстание под руководством Г. Амилахвари служило общим интересам антииранской борьбы кавказских народов и способствовало подрыву широких захватнических намерений Надир-шаха (подчинение Дагестана, нападение на Россию и т.д.). По мнению Д. Ломидзе, оно во многом содействовало успеху глубоко продуманной политики Теймураза II, его воцарению в Картли и восстановлению суверенитета картлийского царства (Ломидзе 1986, 20).

Междоусобицы, охватившие Иран после смерти Надир-шаха в 1747 году, значительно ослабили его позиции на международной арене. В то же время, в этот период Турция упрочила свое положение в Западной Грузии и Картли, она наводнила своими агентами Кабарду и Дагестан, стремясь настроить против России. Все это приводило к дальнейшему обострению русско-турецких отношений.

40-е годы XVIII века ознаменовались существенными изменениями и во внутривосточной жизни Грузии. Через многие годы, почти сто лет спустя, в Восточной Грузии престол заняли христиане-монархи: в Картли – Теймураз II, в Кахети – Ираклий II. Указанный факт сыграл важную роль в деле сплочения и организации народных масс в борьбе за независимость. Ослабление Ирана позволило восточногрузинским царям установить свое покровительство над Ереванским и Нахичеванским ханствами (Сургуладзе 1982, 26-27).

Цари картлийский Теймураз II и кахетинский Ираклий II в своей борьбе с иранцами, а также владельцы пограничных с Восточной Грузией ханств (Ганджинского, Ереванского и Нахичеванского) в 40-х – начале 50-х годов XVIII века начинают проводить политику широкой опоры на вооруженные силы Кабарды. В 1750 году ганджинский хан Шеверди, по сообщениям источников, обратился за помощью к Ираклию II. Объединенное войско грузин и северокавказских горцев выступило из Тбилиси в феврале 1750 года. Оно нанесло жестокое поражение персам в Самшадило. После чего, по словам П. Орбелиани, "царь отпустил черкесского повелителя, дал много чего ему и его войску, а также войску потусторонних осетин и отправил в свои страны" (История Осетии 1962, 71-77). Ираклий II вновь воспользовался помощью кабардинцев в 1751 году, когда он одержал блестящую победу над владельцем Тавриза Азат-ханом, совершившим поход на Ереван (История Осетии 1962, 71-77).

Особое значение для Восточной Грузии имела поддержка, оказываемая ей Кабардой в борьбе с Чар-Белаканами, которая являлась очагом постоянных набегов на грузинские земли. Прибывшее в ноябре 1752 году в Москву совместное картлийско-имеретинское посольство просило содействия русского правительства в борьбе с дагестанскими феодалами. Послы добивались присылки в Грузию вооруженного отряда казаков или же военных отрядов из Кабарды

(Пайчадзе 1970, 246-247). Подчеркивая на переговорах значение вооруженной помощи кабардинцев для грузин, один из послов, кахетинский князь С. Макашвили, отмечал, что дагестанские феодалы, узнав о привлечении грузинскими царями черкесов, были повергнуты в страх, решив, что последние были посланы русским правительством, и оно взяло под свою защиту Грузию (Пайчадзе 1970, 246-247).

П. Орбелиани писал об одном из таких совместных походов против сторонников Ирана: "сразились, одержали над леками большую победу..., преследовали их до подножия горы Орбодзли; возвратились с победой и большой добычей черкесы и грузины" (Грамоты ...1891, 7).

Неустойчивая международная обстановка, отсутствие собственных достаточных сил для отпора внешних агрессоров обуславливали неоднократное обращение грузинских царей к северокавказским народам, в частности, к кабардинцам. Особенно часто Ираклий II обращался к князьям Малой Кабарды. Его успехи в борьбе с врагами вызывали тревогу правящих кругов Турции, которые считали их результатом помощи со стороны России.

В 1752 году возникла угроза нашествия хана Шеки-Шервана Аджи-Чалаба на Грузию. В связи с этим в Кабарду было направлено грузинское посольство во главе с Мерабом Зедгинидзе (История Осетии ... 1962, 71-77). Ответное посольство из Кабарды в Грузию возглавляли малокабардинские дворяне Тахушино Качбекинов и Догжи Качажоков (КРО 179). Результаты переговоров были положительными.

Ввиду вражеской угрозы, Ираклий II направился в сторону Кабарды и остановился в Хеви (История Осетии ... 1962, 71-77). Сюда, в Арагвское ущелье, подошло войско из Кабарды, к которому присоединились осетины (тагаур-картаули). Источники называют разные цифры о количестве кабардинского войска – от двух до четырех тысяч человек (Кикодзе 1948: 65). Пока объединенное войско горцев во главе с царем Ираклием II двигалось к Картли, враг успел уже занять грузинские земли от Шамшадило до Алгети (История Осетии ... 1962, 241-242). Тогда царь Теймураз II собрал кахетинцев и карталинцев и напал на противника, стоявшего лагерем в Байдаре. Неприятель начал отступать. Решающее сражение произошло на р.Загли на границе Казах-Шамшадилу. В нем особенно отличились кизикские крестьяне и кабардинское войско (История Грузии ... 1962, 359). Вообще надо отметить, что грузинские источники, повествуя об этих событиях, выделяли храбрость и высокие боевые качества кабардинцев. П.Орбелиани писал: "Обратили в бегство сына Аджи-Чалаба и хана ганджинского, врезались черкесы (в ряды противника) и, как кошек, рубили кизилбашей, сын правителя Большой Черкесии (Кабарды) по имени Керуко вторгся в ряды кизилбашских войск с таким видом, словно шел на пир. Он проявил такую львиную отвагу, что и перехвалить его нельзя. Там и все черкесское войско сражалось доблестно и хорошо поработало мечом" (История Осетии ... 1962, 71-77).

Таким образом, благодаря умелой политике, энергичным военным действиям Теймураза II и Ираклия II, а также помощи, оказанной Грузии со стороны Кабарды и других горских народов, коалиция проиранских ханств, угрожавшая юго-восточным границам Картли – Кахети, была разгромлена.

Россия в этот период не могла оказывать реальной помощи Грузии в ее борьбе за независимость. Как видно из послания императрицы Елизаветы Петровны, в марте 1754 года Теймуразу II и Ираклию II русское правительство, ограниченное в своих внешнеполитических действиях условиями Белградского мира, не могло также официально санкционировать помощь Грузии и со стороны Кабарды (Пайчадзе 1970, 258). В этих условиях Ираклий II начинает самостоятельно через своих эмиссаров вербовать военные отряды в Малой Кабарде. Об этом поступают сообщения в Коллегию иностранных дел от капитана О.Туманова в июле 1754 года и в мае 1755 года (Документы ... 1968, 134-135, 141-142). Военные отряды кабардинцев приняли активное участие в борьбе с хунзахским повелителем Нурсалбегом, который подвергал бесчисленным нападениям Картли и Кахети в 1754 – 1755 годах (История Осетии ... 1962, 71-77; Тогошвили 1964, 152). Теймураз II решил совершить поездку в Россию, чтобы придать новый импульс русско-грузинским отношениям. 30 апреля 1760 года генерал-майор И.Л. Фрауендорф в письме к астраханскому губернатору А.С. Жилину сообщал о прибытии грузинского царя на русскую границу. По его словам, грузинского царя сопровождал князь Малой Кабарды Батоко Алиев (Мачарадзе 1968, 236-237). В Петербурге Теймураз II просил у русского правительства военной или финансовой поддержки, а также предлагал совершить совместный поход против Ирана (Мачарадзе 1968: 91, 189). Но переговоры оказались бесплодными. На данном этапе внешнеполитические интересы России и Грузии не совпадали. По мнению Т. Д. Боцвадзе, "Россия, которая на Северном Кавказе и в Прикаспии на протяжении всего отмеченного периода фактически осуществляла оборонительную политику как в отношении Турции, так и в отношении Ирана, не могла, естественно, откликнуться решительно на внешнеполитические запросы Грузии, поскольку эта последняя требовала от нее открытого выступления против Турции и Ирана" (Боцвадзе 1974, 58).

После смерти Теймураза II в 1762 году картлийский престол перешел к его сыну, царю Кахети Ираклию II. В результате этого политического акта завершилось объединение Картли и Кахети. В 60-х годах XVIII века в числе наиболее острых среди внутренних и внешнеполитических проблем Восточной Грузии оставалась по-прежнему угроза со стороны проиранских феодалов Дагестана. Прапорщик Дж. Мангов сообщал, что летом 1762 года в Тифлис прибыл малокабардинский князь Батоко с многочисленным отрядом (Мачарадзе 1968, 551-554). Упомянутый князь был "свойственником" покойному царю Теймуразу II. Кабардинцы приняли активное участие в войне с Джаром (Мачарадзе 1968, 551-554). Ираклию II удалось нормализовать в этот период отношения с Джаром и Дагестаном, также были заключены договоры с Турцией и Ираном.

Но, несмотря на мирную передышку, международное положение Восточной Грузии оставалось неустойчивым. Об этом свидетельствовало и сообщение ротмистра А.Киреева кизлярскому коменданту в июле 1768 года, где говорилось о намерении Ираклия II построить дорогу через Куртатинское ущелье. С этой целью грузинским царем были направлены эмиссары к осетинским старшинам и владельцам Малой Кабарды, которых намеревались привлечь для осуществления данного мероприятия. А. Киреев писал: "Но один крещеной старшина Андрей, а по их названию Алегука, секретно мне сказывал, что хотя он, Ираклий, и призывает их якобы для совету о проложении новой дороги к безопасному проезду караванам, но, как он примечает, и у них есть известие, что перситской Векиль Керим-хан и с ним высланной из России грузинской князь Александр Бакаров приближаются с войском к Тевлизу для заставления со стороны Керим-хана Тевлизу оному князь Александру Бакарову. То Ираклий будучи от сего в опасности, якоже все тевлиские жители имеют большую склонность к князь Александре, видно желает проложит такую дорогу при неудачливом ему времени оною сам с фамилию укритца во осетинския пределы и по призыву ево старшины и Малой Кабарды владельцы ехать к нему, Ираклию, намерены ..." (РОО 183).

Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и ее итоги ознаменовали новый этап во взаимоотношениях Кавказа с Россией. Кавказские народы приняли в ней активное участие, видя в то время в России свою покровительницу. В тех условиях грузинские цари Ираклий II и Соломон I надеялись с ее помощью добиться освобождения Грузии. Чтобы сделать более реальным участие грузин в войне с Турцией, русское правительство направило к ним в 1769 году военный отряд. В последствии русские военные силы в Грузии увеличивались и оставались здесь до 1772 года. Кабарда в этот период оказывала всяческое содействие в налаживании русско-грузинских отношений. Кабардинские князья способствовали беспрепятственному прохождению русских войск в Грузию (Грамоты ... 35).

В то же время кабардинские владельцы, по-прежнему, как это было и ранее, обеспечивали безопасность грузинских дипломатических миссий, направлявшихся в Россию. В январе 1769 года кизлярский комендант Н.А. Потапов рапортовал о визите имеретинского митрополита Максима в Петербург. Он писал: "Сверх того упрости я Малой Кабарды владельца Росланбека Таусултанова, бывшего у меня в приезде, чтобы он, охранив их, взял на свое попечение, которой по усердию своему на то согласился и вслед за ними от меня отправился..." (Грамоты ... 26).

Кючук-Кайнарджийский мирный договор, заключенный в 1774 году между Россией и Турцией фактически не обеспечил независимости Грузии. Вместе с тем, на основании 21-го параграфа договора был решен вопрос о присоединении Кабарды к России. Но, в целом, по справедливому мнению исследователей, договор 1774 года "не только обеспечил России влияние на Северо-Западном и Центральном Кавказе, но и дал ей надежный ключ к проникновению в

Закавказье" (Боцвадзе 1974, 67). По словам Т. Боцвадзе, "отныне начался необратимый процесс присоединения Грузии к России" (Боцвадзе 1974, 67).

После заключения Кючук-Кайнарджийского мира русское правительство отводит Кабарде особое место в своей политике по отношению к Грузии. Астраханский губернатор П. Кречетников в своем донесении на имя императрицы от 24 апреля 1775 году обращал внимание на необходимость устройства поселения около Татартупского городища в Малой Кабарде как очень удобного в географическом и стратегическом плане населенного пункта, откуда можно было влиять на грузинские дела. В частности, он писал: "Сей же город лежит в самом сердце гор, прикрывает Малую Кабарду от Большой и делает лутчую дорогу в Грузию, то и неоспоримо, что Малая Кабарда будет совсем в наших руках, да и Большая в лучшее по соседству обуздание неминуемо придет. Тогда ближней способ возмеем и о Грузии помыслить, как ей быть, и от терпимых ею несносных от разных народов разорений охранить, ибо от Татартупа до Меретинских границ только два дня езды, бесприкословное есть дело, что сие предприятие важного труда и прилежания требует" (Архив).

Конец 70-х – начало 80-х годов XVIII века - период относительного благополучия для Грузии. Во многом это стало возможным благодаря политике царя Ираклия II. Он изыскивал различные пути для быстрейшего экономического возрождения страны и стремился провести прогрессивные реформы в Картли-Кахетинском царстве. Среди мероприятий, осуществлявшихся в стране, важное место занимал вопрос об организации регулярной грузинской армии – "мориге джари" ("дежурное войско"). С этой целью Ираклий II дважды (в 1778 и 1782 гг.) предпринимал попытку переселения кабардинцев в Грузию (ПРО: 334, 342). Он предполагал расселить их в опустошенных нашествием врагов провинциях Картли и использовать как основную боевую силу в "дежурном войске". Но, как видно из документов, Россию никак не устраивала деятельность Ираклия II по переселению кабардинцев (ПРО: 334, 342).

В конце 70-х годов XVIII века внутривосточное положение Восточной Грузии осложнилось. Оно было вызвано новыми происками Ирана. Иранский правитель Керим-хан Зенд готовил в 1778-1779 гг. большой поход против Грузии. Он привлек к этому дагестанских феодалов, а также внука Вахтанга II царевича Александра Бакаровича, претендовавшего на грузинский престол и ориентировавшегося на Иран. Внезапная смерть Керим-хана сорвала этот поход. Александр Бакарович пытался найти поддержку среди северокавказских горцев и направился в Кабарду. Однако он здесь не получил никакой помощи и удалился в Дагестан (Маркова 1966, 373-374).

Начиная с 80-х годов XVIII века международная ситуация на Востоке существенно изменилась. По мнению Т.Боцвадзе, Грузия в этот период оказалась перед неизбежной альтернативой: "или с одной стороны быть поглощенной Турцией и Ираном, или оказаться под властью дагестано-джавских феодалов, или же с другой стороны, вступить под протекторат царской России" (Боцвадзе 1974, 74). Выбор был остановлен на последнем. В 1783 году между Россией и Грузией

был заключен Георгиевский трактат. Окончательное юридическое оформление процесса присоединения Грузии к России было достигнуто в 1801 году.

Как и прежде, все это время контакты между обоими государствами осуществлялись через Кабарду. В 1783 году Ираклий II вновь предложил построить дорогу через Главный Кавказский хребет (по Дарьяльскому ущелью) и военную крепость у его северных склонов, т.е. на границе с Кабардой.

Таким образом, подводя итоги надо сказать, что в течение XVI – XVIII вв. роль Кабарды являлась существенной во взаимоотношениях Грузии с Россией. Она "явилась тем связующим звеном, посредством которого Грузия, – как отмечает Т. Боцвадзе, – смогла вырваться из указанного окружения (т.е. Турции, Крымского ханства и Ирана. – *К. Д.*), сблизиться и в конечном итоге связать свою судьбу с Россией, а через нее установить связи с Западной Европой" (Боцвадзе 1974, 4).

Литература

Авпри 1733 – АВПРИ, ф.Сношения России с Турцией, 1733, д.1.

Азаматов ... 1982: Азаматов К.Г., Рехвиашвили И., Истоки уходят в прошлое// Кабардино-Балкарская правда, 1982 г., 18 октября.

Архив ... – Архив ИГИ КБНЦ, ф.1, оп.1, д.12.

Белокуров 1889 – Белокуров С. А., Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского архива Министерства иностранных дел. (1578 – 1613). Москва, 1889.

Боцвадзе 1974 – Боцвадзе Т. Д., Народы Северного Кавказа во взаимоотношениях России с Грузией. Тбилиси, 1974.

Вилинбахов 1959 – Вилинбахов В. Б. Совместные русско-кабардинские военные действия (со второй половины XVI в. до 1791г.)// Сборник статей КБНИИ. Нальчик, 1959.

Гамрекели 1977 – Гамрекели В. Н., Торговые связи Восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Тбилиси, 1977.

Грамоты ... 1891 – Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии/ Под редакцией А.А. Цагарели. Санкт-Петербург, 1891.

Документы ... 1968 – Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Тбилиси, 1968.

История Грузии 1962 – История Грузии. Тбилиси, 1962.

История Осетии ... 1962 – История Осетии в документах и материалах (с древнейших времен до конца XVII в.). Цхинвали, 1962.

Кабардино-русские отношения ... 1957 – Кабардино-русские отношения в XVI – XVIII вв. Москва, 1957.

Кикодзе 1948 – Кикодзе Г., Ираклий П. Тбилиси, 1948.

КРО : КРО. Т.1.

Кушева 1963 _ Кушева Е. Н., Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI в. – 30-е годы XVIII в.). Москва, 1963.

Ломидзе 1986 _ Ломидзе Д.И., Восточная Грузия в 1735 – 1749 гг. ("Кызылбашоба"). Автореф. Тбилиси, 1986.

Маркова 1966 _ Маркова О. П., Феодалная реакция на прогрессивную политику единой державы в Грузии (выступление князя Александра Грузинского, 1766 – 1783)// Вопросы истории народов Кавказа. Тбилиси, 1966.

Мачарадзе 1968 _ Мачарадзе В. Г., Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII в. Посольство Теймураза в Россию. Тбилиси, 1968.

Опись ... 1977 - Опись архива Посольского приказа 1626 г. Москва, 1977.

Пайчадзе 1970 - Пайчадзе Г. Г., Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII в. Тбилиси, 1970.

Переписка ... 1861 _ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 по 1770 гг. СПб, 1861.

РОО _ РОО. т. 2.

Русско-осетинские ... 1742-1762 _ Русско-осетинские отношения в XVIII в. Сборник документов. Москва, 1742 – 1762 гг.

Русско-осетинские ... 1976 _ Русско-осетинские отношения. Сборник документов, Орджоникидзе, 1976.

Смирнов 1958 _ Смирнов Н. А., Политика России на Кавказе в XVI–XVIII вв. Москва, 1958.

Сургуладзе 1982 _ Сургуладзе А., Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России. Тбилиси, 1982.

Тогошвили 1964 Тогошвили Г. Д. Из истории грузино-вайнахских политических взаимоотношений// Труды Чечено-Ингушского НИИ. Грозный, 1964.

Тогошвили 197 - Тогошвили Г. Д. Грузино-осетинские взаимоотношения накануне и в период присоединения Северной Осетии к России// Сборник трудов Северо-Осетинского института истории, экономики, языка и литературы. Орджоникидзе, 1976.

Цагарели 1891 – Цагарели А. А., Сношения России с Кавказом в XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1891.

კ. დ. ძამიხოვი (ნალჩიკი)

**ყაბარდოს როლი აღმოსავლეთ საქართველოს რუსეთის
სახელმწიფოსთან ურთიერთობებში (XVI-XVIII სს.)**

რეზიუმე

ნაშრომში გაანალიზებულია ყაბარდოსა და საქართველოს საერთო პოლიტიკური ინტერესები რუსეთთან ურთიერთობებში XVI- XVII სს-ში. ხაზგასმულია, რომ ამ პერიოდის მანძილზე ყაბარდოელთა და ქართველთა საელჩოები წარმოადგენდნენ თავიანთი ხალხების ინტერესებს მოსკოვში.

გაანალიზებულია ამ დროისათვის კავკასიის ხალხთა შორის შექმნილი საკომუნიკაციო ინფრასტრუქტურა.

წარმოდგენილია დასკვნა, რომ XVI-XVII სს-ში ყაბარდოს როლი საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობებში მნიშვნელოვანია. ავტორის აზრით, ყაბარდო იყო დამაკავშირებელი რგოლი, რომლის საშუალებითაც საქართველომ მოახერხა ყირიმის სახანოს, ოსმალეთისა და ირანის გარემოცვიდან თავის დაღწევა და რუსეთთან დაახლოება. ყოველივე ამის მეშვეობით საქართველომ შეძლო დასავლეთ ევროპასთან დაკავშირება.

K. Dzamikhov (Nalchik)

**Kabarda in Interrelations Between Eastern Georgia and Russian
State in the 16-18th Centuries**

Summary

The paper deals with the position, which historical Kabarda occupied in interrelations between Eastern Georgia and Russian state in the 16-18th centuries. Using evidence of the variance of sources the author substantiates the thesis that the relations of Kabarda and Eastern Georgia during this period were conditioned by the commonality of their political interests in the struggle against foreign enemies and by the necessity for them to come closer to Russian state.

Ш. М. Хапизов (Махачкала)

Формирование города Закаталы

Объектом исследования данной статьи является город Закаталы – районный центр одноименного района на северо-западе Азербайджанской республики, на границе с Грузией и Дагестаном.

Город сформировался на основе форштадта, построенной в 1830 году русскими войсками крепости Новые Закаталы, занимавшей площадь 9 га. Ее описание встречается у разных авторов. Как пишет один из них, «добрался я до крепости *Новые Закаталы*, основанной в 1830 году, возле селения *Закаталы*... Она находится на небольшом пригорке и имеет в окружности около двух верст. Местоположение довольно выгодно, так что для покорения ее нужна сильная и искусная артиллерия, следовательно, азиатским войскам, не исключая и турецких, она неприступна. До 1830 года были тут дома жителей...» (Зубарев 1841, 551).

Историческим центром города, вокруг которого и произошло его формирование, является старая городская площадь и прилегающий парк, расположенный к югу от крепости, как раз под ней. Как пишет С. Сулейманова, среди Закатальского археографического материала имеется арабоязычный документ, где говорится об объявлении свободы невольнику в «мейдану-л-хауриййа» – «платановая площадь» (можно читать также как «мейдану-л-хурриййа» – «площадь свободы») (Сулейманова 2006, 132). Под «платановой площадью» подразумевается, конечно, вышеупомянутая площадь, с правой стороны которой растет знаменитый платан, которому 800 лет (Гаджиев ... 1985, 121). На этой площади проводились заседания Джарского джамаата. Здесь, в платановой роще находилась и мечеть, которая была позже разрушена при советской власти, а построенная в XIX веке церковь сохранилась, примыкая к вышеуказанной площади (Сулейманова 2009: 65, 73). В этой связи С. Сулейманова замечает, что название платана – популюс – связывают с латинским *populus*, означающим «народ», «народное собрание», поскольку народные собрания в Древнем Риме проводились в платановых рощах. Воспоминания путешественника К. Гана подтверждают наше мнение о том, что старая площадь была известна в свое время как «платановая площадь». Как он пишет, «подъезжая

к Закаталам...уже издали виднеются белые зубчатые стены цитадели, господствующей над маленьким городом и окрестностями. Скоро мы въехали в город по широким улицам и остановились в «клубе», стоящем на большой площади в сени высоких платанов и лип» (Ган 1902, 56).

Интересно, что название платана сохранилось и в местной топонимии. Место, где расположена крепость (над площадью), называлось «Папахъ». Это название образовано, скорее всего, от *nipe* (употребляется в языках аварской группы, носители которого проживают на левобережье Алазани) – т.е. «кавказский платан, чинара» (Халилов 1995, 219) (с конечным «-хъ», означающим расположение «у» чего-либо).

Таким образом, основание города Закаталы непосредственно связано с оккупацией царскими войсками Джарской республики в 1830-м году, во время правления Кавказом графом Паскевичем, и постройкой крепости «на месте кладбища разоренного аула» (Берзенов 1864, 18). 28 февраля того года «фельдмаршал князь Паскевич признал необходимым занять часть сел. Джары и на этом месте построить крепость. И так часть Джары была разорена и положено основание крепости, получившей название Новые Закаталы» (Посербский 1865, 24). Три раза аварцы пытались вытеснить царские войска из занятого ими пункта, и все три попытки окончились не в их пользу. Первая из них была сделана под началом Имама Хамзат-бека в 1830 году, когда еще крепость не была полностью окончена. Вторая – под начальством Имама Шамиля в 1853 г. и третья – в 1863 году, под началом Занки-апанди из Джара и Мургуз-хаджи из Цалбана.

С более подробным описанием самой закладки крепости можно ознакомиться в «Кавказской войне» В. Потто. «На следующий день, 28 февраля Ширванский полк, шесть рот сорок первого егерского, две роты кавказских саперов, три сотни казаков и десять орудий заняли Закаталы. Вслед за ним въехал фельдмаршал и, лично ознакомившись с местностью, приказал поставить в Джарском ущелье крепость, которая могла бы держать в повиновении жителей и ограждать наши границы от вторжения хищных лезгин. К постройке ее приступили немедленно; дома и сады джарских жителей, входившие в черту крепостной эспланады, были куплены казной за высокую цену... (сведения процитированного выше автора опровергают данные В. Потто о выкупе усадеб джарцев – Ш.Х.) Окрестные леса также были вырублены, и вековые громадные чинары пошли на устройство деревянных оград» (Потто 1994, 71).

Выбор именно этого места для закладки крепости объяснялся несколькими причинами. Во-первых, как пишут русские источники, «укрепление Новые Закаталы..., у селения Зака-галы, от которого и получило свое название, запирает выход из ущелья того же имени» (Доливо-Добровольский 1883, 615). Во-вторых, строительство крепости именно в этом месте позволяло контролировать наиболее многочисленный и влиятельный на левобережье Алазани Джарский джамаат

(1260 дворов до завоевания царскими войсками (Коцебу 1958, 254), т. е. не менее 8 тысяч населения). Кроме того, Джар имел как естественные («местоположение селений Чары и в особенности Закаталы, которое занимает верхнюю часть Чарского ущелья, чрезвычайно затруднительное по причине густых садов и каменных заборов, наполняющих все ущелье, по обеим сторонам коего горы крупныя, покрытыя лесом»), так и искусственные («сверх сего Закаталы отделены от Чары укреплением каменным» (там же: 262).) укрепления. Завоеватель сталкивался с крупным укрепленным районом, который очень сложно было взять, поскольку каждый дом, окруженный каменной стеной, представлял собой маленькую крепость. К примеру, отряду генерала Гулякова в январе 1804 г. пришлось для покорения Джар направиться «по дороге, называемой Закатало, идущей выше местечка Джары, и по обеим сторонам коей были построены дома и расположены обширные сады лезгин, огражденные заборами» (Хицунов 1849, 106). В этом лабиринте из садов, домов-крепостей и высоких каменных заборов был разбит не один отряд завоевателей.

Важно отметить, что до строительства Закатальской крепости в 1830-м году, верхняя часть Джара была известна как Закатала (джарцы и сейчас называют верхнюю часть своего села *Закатала*), а нижняя часть города, где находилась мечеть в платановой роще, называлась Джар-базар (местное аварское население называет город *Чар-базар* (Саидова 16)). Как писал А. Р. Махмудов, «город Закаталы надо отличать от селения Верхний Джар в нескольких километрах от города. Окрестные аварцы называют Закаталами именно селение Верхний Джар, а город называют: Чар-базар» (Махмудов). Известно, что в Чар-базаре в XVII веке, наряду с аварцами, жили и грузины, но впоследствии в результате джаро-кахетинских войн они вынуждены были уйти в Инисел (небольшой округ на левобережье Алазани вокруг села Алибад Закатальского района) и Кизики (правобережье низовий Алазани) (Цоральул... 1996, 19).

Пока, что первое письменное упоминание топонима («крепость Закалала», в письме джарского кади Муртазали своему сыну Мухаммаду) можно датировать 1738 г. (Айтберов 2000, 179). Закалала упоминается и в тексте «Хроники войн Джара» в связи с событиями 1741 г. (Хроника ... 1931, 33). Это название в XVIII веке было известно и грузинам. Так, например, Иоанн Багратиони в «Описании селений Картли и Кахетии», составленном в 1794–99 гг., при указании населенных пунктов «Енисели» упоминает «Закатала» (верхняя часть современного Джара) и «Патара Чари» («Малый Чари»; локализация неясна) (Багратиони 1986, 72).

В рукописи XIX века, автором которой, предположительно, является Халид Ритлябский, дается следующее объяснение названия Закалала: «Что касается происхождения названия Закалала, то здесь дело в том, что первым, кто оживил закатальскую землю, был мужчина по имени Зака. Он создал, таким образом,

полян (тала), которую и стали называть затем «поляна Зака» – Закавала» (Айтберов 2000, 151). Нужно сказать, что арабское по происхождению имя Заки («чистый, праведный»; вариант Занки?), было распространено до недавнего времени среди джарских аварцев. Таким образом, данная этимология топонима «Закавала» не лишена логики. Эти данные подтверждаются и другим источником – местной хроникой XVIII в. (Цоральул ...1996, 17).

В этой связи утверждения некоторых исследователей о том, что населенный пункт «старая Закавала», находящийся ныне в составе селения Джар, был основан в XVII в. мигрировавшими из Дагестана цахурами (Азербайджан ... 2007, 290), которые и дали ему название, выглядят не больше чем плодом фантазий, основанных только лишь на внешней схожести двух названий. Авторы времен Российской Империи в угоду политической конъюнктуре, как и все другие факты из истории этого края, так и этимологию этого топонима использовали для утверждения идеи пришлости аварцев в Закавальский округ. Согласно этой версии, этимология топонима объясняется как «селение Захара, ибо по преданию, первый здесь поселившийся был грузин по имени Захар» (Хицунов 1849, 106; Зубарев 1841, 555). Данная этимология перекочевала в дальнейшем и во многие официальные издания Российской Империи (Семенов 1863-1885, 250), но в современных, обобщающих работах по топонимике данная версия сочтена «неудовлетворительной» (Никонов 1966, 143).

В 1830-м году, во время оккупации данного региона войсками Российской Империи, значительная часть местных аварцев вынуждена была эмигрировать в Дагестан или Османскую Империю. «Во время восстания 1830 года сс. Джары, Закавалы и Каписдара были уничтожены, и население их перешло отчасти на хутора, называемые Таначи, частью рассеялось по разным деревням или бежало в Дагестан» (Фон-Климан 1896, 325). Царское правительство разрешило джарцам возвратиться и снова застроить Джар только в 1838 г. (ЦГИА). Имеются данные об эмиграции джарцев, в частности, в Турцию – анатолийский город Токат, который в середине XIX века состоял из 6000 домов, из коих 1800 армянских. Согласно источнику, здесь в тот период жили и джарские аварцы, «из которых большая часть прибыла сюда вместе с Закавальским ханом (? – Ш.Х.), бежавшим из Джаро-Белоканской области, после взятия Ртищевым Новых Закавал, и получавшим от Порты по 4000 пиастров (240 р. с.) в месяц» (Путевой ... 1875, 27).

Форштадту, образовавшемуся при крепости Новые Закавалы вокруг этой площади, был дан статус города в 1851 году. «Высочайшим указом» от 4 июля 1851 г. повелевалось «форштадт или местечко Закавалы возвести на степень города». В момент преобразования его в город в нем жило всего лишь 126 душ обоюбого пола (Посербский 1865, 32-33). К моменту окончания Кавказской войны или ликвидации Имамата в 1859 г. численность населения в Закавалах изменилась мало (387 жителей), а позже – даже уменьшилась (в 1861 г. – 324 жителя)

(Чавадова 1999, 52). Однако в дальнейшем население города все-таки постепенно начало расти. По данным 1886 г., в городе проживало 1231 жителей: аварцев – 493, армян – 510, русских – 167, мугалов – 25, грузин – 20. К 1897 году в Закаталах уже было 3009 жителей. В ходе войн и междоусобиц начала XX в. население города сократилось за счет оттока армянского и русского населения – в 1920 г. здесь проживало 2572 человека. Однако вскоре снова начало расти и уже к 1939 г. достигло 8 710 жителей. После стремительного роста в 1930-е годы, темпы его замедлились и к 1956 г. здесь было 9 100 жителей (Советский ... 1958, 310). По переписи 1959 г. в Закатале жило 10 250 человек, 1970 г. – 13 377 чел., 1979 – 16 143 чел. На данный момент численность населения города достигла 20-ти тысяч.

Г. Ибрагимов указывает, что на 1 января 1974 г. из общего населения 16 500 человек 4 125 составляли цахуры (Ибрагимов 1990, 3). Однако, по последним данным, а точнее – согласно официальной информации, предоставленной районным статкомитетом, в Закаталах из 20 000 жителей цахурами являются 2 000 жителей, или 10 % (Члифтон 2005, 6). Большинство цахур, живущих в городе, являются выходцами из села Мишлеш Рутульского района, что видно из факта распространения у большинства городских цахур мишлешского говора (Ибрагимов 1990, 19). Последний является общепринятой формой внутрицахурского общения, хотя значительное распространение среди городских цахур даже при общении со своими единоплеменниками получил азербайджанский язык. В городе также живет несколько сотен ингилойцев, четверть из которых – не создавшие семей и живущие в городе отдельно и работающие здесь (Члифтон 2006, 6).

В городе живут следующие азербайджанские общины: шекинцев – около 1 500 человек, терекемейцев (азербайджанцев из Грузии) – около 1 100, нахичеванцев – до 1 тысячи, выходцев из Ирана – около 400, карабахцев – около 200, гянджинцев и жителей окрестных районов – 200. Всего азербайджанцев в городе около 5 тысяч человек. Наряду с ними в городе также около 3 тысяч человек разных национальностей (в основном аварцы и цахуры) имеют азербайджанское самосознание и азербайджанский язык в качестве основного и подчас единственного средства общения. В городе также живут около 400 ингилойцев (грузин-мусульман). Аварцев после укрупнения в 2010 г. в городе живет немногим более 10 тысяч человек, а общая численность населения города составляет 20 тысяч жителей.

При анализе, например, этнического состава, проживающего на Джарской улице города Закаталы населения (около 110 человек), выясняется, что около 83% из них являются аварцами, 14% азербайджанцами, около 2% - русскими и около 1% - цахурами. При аналогичном анализе населения, проживающего по улице имени Мамедгулузаде (немногим более 210 человек) доля аварцев составляет

почти 53%, азербайджанцев – 37%, цахур – 5%, грузин – 2,5%, лакцев – 1,5% и лезгин – 1%.

На этническую ситуацию в городе повлияло и укрупнение Закатал за счет прилегающих аварских селений, что повлекло за собой увеличение доли аварского населения в городе. Наряду с этими территориями согласно указу президента АР Ильхама Алиева от 22 июня 2010 г. к Закаталам был присоединен и располагавшийся на западной окраине города поселок. Населенный пункт, который среди местного населения получил название Чайдиб (авар. «в папоротниках»), был ликвидирован, а его территория и соответственно проживающее на ней население были причислены к городу.

Изначально, при придании Закаталам городского статуса и далее города вплоть до начала XX века, его главной улицей была Белоканская (Дзержинский 1903, 54). Начиналась она с так называемых «Билкан-каву» (авар. «Белоканские ворота») и тянулась вдоль платановой площади и почти до речки Цилбан-ор. В советское время Белоканская улица была названа Коммунистической, а сейчас она является частью Азербайджанского проспекта. В восприятии закатальских старожилов исторически город ограничивается: **с севера** – крепостью, с востока – парком имени Ленина (сейчас Гейдара Алиева) и речкой Цилбан-ор, **с востока и юго-востока** – улицами Демешко и Комсомольской (сейчас проспект Гейдара Алиева), а **с юга и юго-запада** – памятником Севиль Газиевой, находящимся на пересечении улиц Коммунистической и Кирова (сейчас проспект Гейдара Алиева и улица Деде Коркуда, соответственно).

В этих границах город пребывал вплоть до конца XIX в., когда он начал стремительно расти в основном за счет переезда сюда армян из Нахичевани, в основном с территории современного Ордубадского района. Он занял территории сс. Чукак, Тлебел-уба. В черту города вошли населенные первоначально аварцами кварталы Чукака – Кацарал-уба, Гаргаразул-уба, Тушиязул-уба, Мусаалиязул-уба и т. д. Следует отметить наличие в черте города родовых кладбищ аварских тухумов, к примеру фамилии Кацарал близ современного здания прокуратуры, на месте которого находились принадлежавшие им строения.

И в дальнейшем рост города происходил и, скорее всего будет происходить, за счет окружающих город аварских селений, т.е. их постепенного присоединения к городу и уплотнительной застройки.

Литература

Azərbaycan ... 2007 – Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı (на азерб. яз.).

Айтберов 2000 – Айтберов Т. М., Закавказские аварцы (VIII – начало XVIII вв.). Махачкала.

Багратиони 1986 – Иоанн Багратиони., Описание Картли и Кахети. Тбилиси (на груз. яз.).

Берzenov 1864 – Берzenov Н., Краткий исторический и географический указатель достопримечательных местностей по Кахетии, Закатальскому округу и частью по Бакинской и Тифлисской губерниям. Тифлис, 1864.

Гаджиев 1985 – Гаджиев В. Д., Алекперов Х. М., Эфендиев М. Р., Мустафаева Р. К., Закатальский заповедник. Москва.

Ган 1902 – Ган К. Ф., Путешествие в Кахетию и Дагестан // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис.

Дзерожинский 1903 – Дзерожинский В. С., Из Кавказской войны. По поводу 50-летия осады Месельдегерского укрепления Шамилем в 1853-м году. Военный сборник. 1903.

Доливо-Добровольский 1883 – Доливо-Добровольский., Экспедиция 1850-го года на лезгинской линии / Перевод с франц. П. Волховского // Кавказский сборник. Тифлис.

Зубарев 1841 – Зубарев Д., Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область // Русский вестник.

Ибрагимов 1990 – Ибрагимов Г. Х., Цахурский язык. Москва.

Коцебу 1826 – Коцебу М. А., Сведения о джарских владениях. 1826 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. Архивные материалы. Москва.

Махмудов – Махмудов А. Р. Краткий грамматический очерк закатальского диалекта аварского языка (фонетика, морфология, тексты с комментариями) // Рукописный фонд ИЯЛИ. Ф. 3. Оп. 4. Д. 56. Л. 4.

Никонов 1966 – Никонов В. А., Краткий топонимический словарь. Москва.

Посербский 1865 – Посербский А., Очерк Закатальского округа // Кавказский календарь на 1866. г. Тифлис, 1865.

Потто 1994 – Потто В. А., Кавказская война. Ставрополь.

Путевой ... 1875 – Путевой журнал Е. И. Чирикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1849–1852. СПб.

Саидова – Саидова П. А. Закатальский диалект аварского языка... с. 16.

Семенов 1863-1885 – Семенов А., Географо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1863– 1885. т. II.

Советский ... 1958 – Советский Азербайджан / Под ред. М. М. Алиева. Баку, 1958.

Сулейманова 2009 – Сулейманова С., Джаро-белоканские аварцы (историко-этнографическое исследование) // Азербайджан и азербайджанцы в мире. Баку, 2009. № 2.

Сулейманова 2006 – Сулейманова С. Джаро-белоканские аварцы // Азербайджан в мире. Баку, 2006.

Фон-Климан 1896 – Фон-Климан Ф., Война на Восточном Кавказе с 1829 по 1834 год в связи с мюридизмом // Кавказский сборник. том XVII. Тифлис.

Халилов 1995 – Халилов М. Ш., Бежтинско-русский словарь. Махачкала.

Хицунов 1849 – Хицунов П., Сооружение памятника Генерал-майору Гулякову в Закаталах и его биография // Кавказский календарь на 1850 г. Тифлис, 1849. Отд. III.

Хроника ... 1931 – Хроника войн Джара в XVIII столетии / Пер. П. К. Жузе, прим. Е. А. Пахомов, пред. В. Хулуфлу. Баку.

ЦГИА ... – ЦГИА Грузинской Республики. Ф. 236. Оп. 2. Д. 4. Л. 11–19.

Цоральгул ... 1996 – Цоральгул аваразул рагъазул тарих. ХІадур гъабуна Т.М. Айтберовас. МахІачхъала, 1996. – Гъ. 19 (на авар. яз.).

Чавадова 1999 – Чавадова З.Ә., Шимал-Гәрби Азәрбајчан. Бакы (на азерб.яз.).

Члифтон 2005 – Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan // SIL International (на англ. яз.).

Sh. Khapizov (Mahachkala)

Formation of the Town Zakatala

The article concerns the town of Zakatala, the centre of the Zakatala region in the north-west of Azerbaijan on the border with Georgia and Daghestan.

The town has been formed on the base of the fortress “New Zakataly”, built by the Russian armies in 1830, and covers the area of 9 hectares. It was described by many an author, one of them writes: “I got the fortress New Zakataly, founded in 1830, in the vicinity of the village Zakatala... It lies on a small mount and has in about two versts around. The location is rather favorable, and to conquest it one should have a powerful and artful artillery. Thus to the Asian armies, not excluding Turkish, it is invincible. Before 1830 there were houses of dwellers...»(1).

The historic centre of the town, around which the town was being formed, is the old town square and the park with the area of one hectare, adjoining to it. S. Suleimanova writes that among the Zakatala archeological material there is document in Arabic, which runs of the freedom proclaiming to a slave in “meidanu-l-khauriyia” – “plane-tree square” or we may read as “meidanu-l-khurriyya” – “freedom’s square”(2). Of course that as “plane-tree square is meant the above-mentioned square”, where a famous 800 years old plane-tree grows(3). In the plane-tree grove there was a mosque, which was later destroyed, and a built church has been preserved on this square, the meetings of the Djar jamaat were held there(4). In this connection Suleymanova writes, that the plane-tree’s name in Latin – *populus* is connected with the Latin word “*populus*”, that means “people”, people’s meeting, as people’s meetings in ancient Rome were held in plane-tree groves. The memoirs of K. Gan, a traveler, prove our supposition that the old square was known as the plane-tree square. He writes: “Approaching Zakatala.... from afar one can see white walls of the citadel, dominating over the small town and vicinity. Soon we entered the town through wide streets and stayed at the “club”, situated on a wide square in the shade of tall plane-trees and lindens”(5).

At the same time one should note that the place, where the fortress is situated (above the square) is called “Papakh”(6). It is likely formed from *pipe* (used in the languages of the Avar group peoples living on the left bank of the Alazan) “Caucasian plane-tree”(7) with the ending *kh*’ which means situating “at”. The foundation of the town Zakatala is directly connected with the occupation of the Djar republic by the tsar armies in 1830, during the rule of count Pasceovich and the building of the fortress «on the place of the ruined village cemetery»(8). On the 28th of February Pasceovich admitted as necessary to occupy a part of the village Djar and to build a fortress on this spot. So a part of Djar was ruined and a fortress was founded which was called New Zakatala...”(9). Three times the Avars attempted to withdraw the tsar armies from the occupied spot, but all the three attempts failed. The first was made by Imam Hamzat-bek in 1830, when the fortress had not been completed yet. The second – by Imam ShamyI in

1853, and the third – in 1863 under the command of Zanki-apandi from Djar and Mur-tuz-Hadji from Tsalban.

The more detailed description of the fortress foundation proper we can meet in “The Caucasian war” by V. Potto. “The next day, on the 28th of February, the Shirvan regiment, six troops of the forty first regiment, two troops of the Caucasian sappers, three hundreds of Kazaks occupied Zakatala. After it, the commander entered the fortress, and on personally examining the vicinity, ordered to found a fortress in the Djar gorge to subdue the locals and to protect our borders from predating Lezgins. The building was started immediately. Houses and gardens of the locals were bought by the state at a very high price...” (the above-cited author’s words contradict Potto’s data – Sh.Kh.) The forests around were cut out and tall age-old plane-trees were used for the fortress wooden fences(10).

The choice of this place for the fortress foundation is explained by several reasons. Firstly, as Russian sources write, “New Zakatala enforcement, at the village Zakatala, that gave the name to the fortress, shuts the exit from the gorge of the same name(11). Secondly, the building of a fortress in this very place would allow to control the most numerous and influent Djar jamaat (1260 yards before the tsar armies conquest) (12), i.e. not less 8 thousands people). Besides, Djar had both natural (“Char location and especially Zakataly which occupy the upper part of the Zakatala gorge, is extremely difficult due to thick gardens and stone fences that filled all the gorge”) and artificial (Zakataly is separated from Char by a stone wall(13)) fortifications. The conqueror faced a large fortified region, which could be taken with much difficulty as every house was a small fortress, surrounded by a stone wall. For instance, in January 1804, to conquer Djar General Gulyakov’s troop had to follow “the road, named zakatalo, running higher Djar and lined with houses and walled gardens of the Lezgins”(14). In this labyrinth of gardens, houses- fortresses and high stone walls many a conqueror’s troop was defeated.

It’s important to note that before the fortress construction the upper part of Djar was known as Zakatala (the locals still call the upper part of their village Zakatala), and the lower part, where the mosque in the plane-tree grove is situated was called Djar-bazar (local Avar population call it *Char-bazar*(15)). Makhmudov A.R. writes: «one should distinguish the town of Zakatala from the village Upper Djar which is situated some kilometers away from the town. The local Avars call the very Upper Djar as Zakatala and call the town Char-bazaar»(16). It is known, that in Char-bazar of the 17th the Georgians used to live alongside with the Avars, but had to leave (on account of Djaro-Kakheti wars) for Yenichel (a small district on the left bank of the Alazan around the village Aliabad of the Zakatalsky region) and Kyziky(17).

For the first time Zakatala is mentioned in 1738 in the letter of the Djar kadi (judge) to his son Mukhammed as “the fortress of Zakatala”(18). It is mentioned in the text “Djar wars chronicles” in the connection with the events of the year 1741(19). This name in 18 th was known to the Georgians too. Thus, for instance, John Bagrationi in “Kartly and Kakhetia villages’ description” written in1794-99 while indicating settlements “Yenicely” mentions the toponym “Zakatala” (20).

The local manuscript of the 18 ht gives the following explanation of the name Zakatala: “As for the origin of the name of Zakatala, the point is that the first man who brought this land to life was the man with the name Zaka. He formed thus a clearing (tala), which was called afterwards “Zaka’s clearing” or Zakatala “This etymology ex-

plains the fact that in local sources the toponym originally is fixed as Zakaltala, i.e. "Zaka's clearing - Zakatala"(21). One must say that Arabian name Zaki (clean, virtuous) is widely - spread among the Djar Avars. Thus, the etymology of the toponym "Zakatala" has its logics. This is proved by another source – a local chronicle of the 18th(22).

In this connection statements of some researchers that the settlement old Zakatala, now a part of the village Djar, was founded in the 17th by the Tsakhurs, migrated from Daghestan(23), and who gave this name to it, look no more than a fantasy, based upon the similarity of these two names. The authors of the Russian Empire times to please the political conjuncture as well as many other facts of this place history interpreted the etymology of this toponym to state the idea of the Avars coming to the Zakatala district. According to this version it is explained as "Zakhar's village, as according to the tradition the first man to settle was a Georgian named Zakhar"(24). This etymology migrated to many an official edition of the Russian Empire(25), but in the modern works on toponymy that version is determined as insufficient(26).

In 1830 during the occupation of this region by the Tsar armies, the considerable part of local Avars had to emigrate to Daghestan and Turkey. During the revolt of 1830 villages of Djar, Zakatala and Kapisdar were ruined and the population moved to khutors named Tanachi, a part of them moved to different villages or escaped to Daghestan(27). The Tsar government allowed the Djars people to return and to rebuilt the village only in 1838(28). There is some information of Djars emigrating to Turkey, particularly to an Anatolia town Tokat, which in the middle of the 19th numbered 6000 houses, of them – 1800 Armenians. According to this source, here in Ottoman period lived families of Djar, a considerable part of which arrived here with the Zakatala's khan (? – Sh.Kh.), escaping from Djaro-Belokan's oblast after taking New Zakatala, and which got from Porta 4000 piastras (240 rubles) a month each(29).

The fortshadt founded at the New Zakatala fortress around this territory was given a town status in 1851. By the royal order of July 4, 1851 it was commanded to confer a town status on "the fortshadt, or a small town of Zakatala". By the time of this transformation only 126 dwellers of both genders lived there(30). By the end of the Caucasian war or Imamate abolishment in 1859 total population number had slightly changed (387 residents), and later it diminished (324 residents in 1861)(31). However, the population of the town began growing gradually and according to the data of the year 1886, it numbered 1231 people, the Avars numbered 493, the Armenians - 510, the Russians – 167, the Mugals – 25, the Georgians -20. By the year 1897 Zakatala comprised 3009 citizens. In the course of wars and feuds of the beginning of the 20th the population reduced to 2572 people, due to the flow-out of the Armenian and Russian population. However, soon it began growing again and by 1939 it reached the figure of 8710 citizens.

After rapid growth in the 1930th its speed reduced, and by 1956 its population numbered 9100 dwellers(32). According to census of 1959, there were 10 250 dwellers in Zakatala, 13 377 people in 1970, 16143 in 1979. Presently its population numbers the figure of 20 000.

G. Ibragimov points out that for the date of January 1, 1974 the Tsakhurs numbered 4125 of the total population number of 16500(33). However, according to the latest data, precisely, according to the official information provided by a regional statistics committee, in Zakatala 2000 dwellers out of 20 000 residents are the Tsakhurs,

which makes up 10%(34). The Tsakhur population of the town is descendants from the Rutul district of Daghestan, mostly from the village Mishlesh which is indicated by the fact of their using the Mishlesh dialect(35). The latter is a generally accepted form of intra-Tsakhur communication though the Azeri language has become greatly widespread among the Tsakhurs living in town even for the communication with each other. Also, several hundreds of Ingiloy live in the town, a quarter of them being single and living and working in the town separately(36).

The Azeri's population of the town is formed of the Shekins - 1,5 thousand people, the Terekemeys (descendants from Georgia) - nearly 1100 people, the Shekins district of Azerbaijan (1,5 thousand people), the Nakhichevans – up to 1000 people, descendants from Iran - about 400 people, the Karabakhs – about 200 people, the Gyanjins and dwellers of neighboring regions – 200 people. In general, there are about 5 000 Azeris in the town.

Along with them, there are about 3 000 people of different nationalities, basically the Avars and the Tsakhurs, have the Azeri's mentality, and for them the Azeri language is a basic and sometimes the only means of communication. 400 Ingiloy (Muslim Georgians) live in the town as well. A little more than 10 000 Avars live in the town after the extension of the town in 2010, and the total number of its population is more than 20 000 residents.

While analyzing, for example, ethnic structure of population, living in Djar street of Zakatala town (about 110 people), it is discovered that 83% of them are the Avars, 14% are the Azeris, about 2% are the Russians and 1% are the Tsakhurs. While doing corresponding analysis of population living on Mamedguluzade street (a little more than 210 people) the Avars make up more than 53%, the Azeris make up 37 %, the Tsakhurs – 5%, the Georgians – 2,5%, the Laks – 1,5% and the Lezgins – 1%.

Ethnic situation in the town was also influenced by extension of the Zakatala due to bordering Avari villages which entailed increase of the Avari population in the town. Along with these territories, by the decree of Ilkham Aliev, president of Azerbaijan Republic, of June 22, 2010, a settlement located in western outskirts of the town was attached to it. The settlement, which got the name of Chaidib (Avar. “in ferns”) among the local population, was abolished, and its territory and population were numbered with the town.

Primarily, when a status of town was given to Zakatala and up to the middle of the 20 th century the main street of the town was Belokanskaya street. It ran from so called “Bilkan Kavu” (Avar. Belokan's gate)(37) and stretched along the plane-tree square up to the river Tsilban-or. In the Soviet time Belokan street was renamed Communist street, and now it is a part of the Azerbaijan avenue. In old Zakatala's dwellers' comprehension the town has borders: in the north – the fortress, in the east – the Lenin park, in the south-east – Demeshko and Komsomolskaya streets, in the south and the south-west - a monument to Sevil Gazieva, which is situated at the cross of Communist and Kirov streets (now Geidar Aliev and Dede Korkud correspondingly). In this borders the town remained up to the end of the 19 th then it began growing rapidly basically because of Nakhichevan Armenians migrating from the territory of the Ordubad district. It covered the territory of the villages Chukak, Tlebel-uba. The town covered the Avar quarters of Chukak: Katsaral-uba, Gargarazul-uba, Tushiyazul-uba, Musaaliyazul-uba. One should note that there was ancestral cemeteries of the Avar tukhums within the

town, for instance the Katsaral family next to the building of the Prosecutor's office, which stands in the place where the Katsarals buildings were situated before.

Later on the growth of the city occurred and obviously will occur at the cost of the Avari villages surrounding the town which means their gradual joining the town and its building up.

References: (1) Зубарев Д. Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область // Русский вестник. 1841. С. 551. (2) Сулейманова С. Джаро-белоканские аварцы // Азербайджан в мире. Баку, 2006. № 4. С. 132. (3) Гаджиев В.Д., Алекперов Х.М., Эфендиев М.Р., Мустафаева Р.К. Закатальский заповедник. М., 1985. С. 121. (4) Сулейманова С. Джаро-белоканские аварцы (историко-этнографическое исследование) // Азербайджан и азербайджанцы в мире. Баку, 2009. № 2. С. 65, 73. (5) Ган К.Ф. Путешествие в Кахетию и Дагестан // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1902. Вып. 31. Ч. 2. С. 56. (6) In 1830, all dzhars banished to a plane, and the inhabitants of this area in village Jar in the *Papakh-uba* (now part of a major Avar village Dinchi on the left bank of the Alazani). (7) Халилов М.Ш. Бежтинско-русский словарь. Махачкала, 1995. С. 219. (8) Берзенов Н. Краткий исторический и географический указатель достопримечательных местностей по Кахетии, Закатальскому округу и частию по Бакинской и Тифлисской губерниям. Тифлис, 1864. С. 18. (9) Посербский А. Очерк Закатальского округа // Кавказский календарь на 1866 г. Тифлис, 1865. С. 24. (10) Потто В.А. Кавказская война. Ставрополь, 1994. Т. I. С. 71. (11) Доливо-Добровольский. Экспедиция 1850-го года на лезгинской линии / Перевод с французского П. Волховского // Кавказский сборник. Тифлис, 1883. Т. VII. С. 615. (12) Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях. 1826 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. Архивные материалы / Под ред. М.О. Косвена и Х.-М. Хашаева. М., 1958. С. 254. (13) Там же. С. 262. (14) Хицунов П. Сооружение памятника Генерал-майору Гулякову в Закаталах и его биография // Кавказский календарь на 1850 г. Тифлис, 1849. Отд. III. С. 106. (15) Саидова П.А. Закатальский диалект аварского языка... С. 16. (16) Махмудов А.Р. Краткий грамматический очерк закатальского диалекта аварского языка (фонетика, морфология, тексты с комментариями) // Рукописный фонд ИЯЛИ. Ф. 3. Оп. 4. Д. 56. Л. 4. (17) Цоральул аваразул рагъазул тарих. Хладур гъабун Т.М. Айтберовас. – Махачхъала, 1996. – Гъ. 19. (18) Айтберов Т.М. Закавказские аварцы (VIII – начало XVIII вв.). Махачкала, 2000. Ч. I. С. 179. (19) Хроника войн Джара в XVIII столетии / Пер. П.К. Жузе, прим. Е.А. Пахомов, пред. В. Хулуфлу. Баку, 1931. С. 33. (20) Иоанн Багратиони. Описание Картли и Кахети. Изд. Т. П.Енукидзе и Г.В. Бедошвили. Тбилиси, 1986. С. 72. (21) Айтберов Т.М. Закавказские аварцы... С. 151. (22) Цоральул аваразул рагъазул тарих. Гъ. 17. (23) *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. Bakı, 2007. II cild. S. 290. (24) Хицунов П. Указ. раб. С. 106; Зубарев Д. Указ. раб. С. 555. (25) Семенов А. Географо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1863–1885. Т. II. С. 250. (26) Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966. С. 143. (27) Фон-Климан Ф. Война на Восточном Кавказе с 1829 по 1834 год в связи с мюридизмом // Кавказский сборник. Тифлис, 1896. Том XVII. С. 325. (28) ЦГИА Грузинской Республики. Ф. 236. Оп. 2. Д. 4. Л. 11–19. (29) Путевой журнал Е.И. Чирикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1849–1852. СПб, 1875. С. 27. (30) Посербский А. Указ. раб. С. 32–

33. (31) Чавадова З.Ә. Шимал-Гәрби Азәрбајҗан. Бақы, 1999. С. 52. (32) Советский Азербайджан / Под ред. М.М. Алиева. Баку, 1958. С. 310. (33) Ибрагимов Г.Х. Цахурский язык. М., 1990. С. 3. (34) Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan // SIL International, 2005. P. 6. (35) Ибрагимов Г.Х. Указ. раб. С. 19. (36) Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Mak J. The sociolinguistic situation of the inghiloy of Azerbaijan // SIL International, 2005. P. 6. (37) Дзержинский В.С. Из Кавказской войны. По поводу 50-летия осады Месельдегерского укрепления Шамилем в 1853-м году // Военный сборник. 1903. № 9. С. 54.

შ. ხაფიზოვი (მასხაქალა)

ქალაქ ზაქათალის ფორმირება

რეზიუმე

წარმოდგენილი ნაშრომის საანალიზო თემაა ქალაქ ზაქათალის დაარსების, ფორმირებისა და, საერთოდ, ისტორიის ზოგი საკითხი.

ნაშრომში, საკვლევი საკითხის შესახებ არსებული ლიტერატურის გათვალისწინებით, ზაქათალის ცენტრის (ქალაქის ძველი მოედნის), ციხის და რამდენიმე სხვა ტოპონიმის ისტორია და ეტიმოლოგიაა გადმოცემული.

განხილულია, აგრეთვე, ტოპონიმ **ზაქათალის** ეტიმოლოგიაც. კერძოდ, ერთი ვერსიით, ზაქათალა წარმოდგება ზაქა-ს (ანთროპონიმია) ველისაგან, მეორე ვერსიით – ვინმე ქართველ ზაქარია-ს სახელს უკავშირდება (= ზაქარიას სოფელი).

ნაშრომში ასევე დაწვრილებითაა წარმოდგენილი ზაქათალის მოსახლეობის ეთნიკური სურათი ამჟამად და ისტორიულად. 1830 წელს, ზაქათალის ციხის აგებამდე, ჭარის ზემო ნაწილს რქმევია ზაქათალა (ჭარელები დღესაც ამ ადგილს ზაქათალას ეძახიან), ხოლო საკუთრივ ზაქათალას ადგილობრივი ხუნდი მოსახლეობა დღესაც სხვა სახელს – ჭარ-ბაზარს უწოდებს.

არქეოლოგია

Archeology

Археология

ი. ბერძენიშვილი (თბილისი)

ადრექრისტიანული სანათლაგები დასავლეთ საქართველოდან

სანათლაგო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ლიტურგიული სივრცეა ეკლესიაში, სადაც ნათლობის საიდუმლოს აღსრულება ხდება. უძველეს ქრისტიანულ თემებში, ქრისტიანობის საწყის ეტაპზე (I-III სს.), ლიტურგია სპონტანური და მრავალფეროვანი ხასიათის იყო, რადგან ღვთისმსახურება ძირითადად ზეპირად ხდებოდა, ლიტურგიული ტექსტების გარეშე.

ცნობილია, რომ ანტიკური ხანის ყველა დიდ რელიგიას ჰქონდა ინიციაციისა და განბანვის რიტუალი (Ferguson 2009, 25-37)¹. ქრისტიანული ინიციაციის რიტუალის ცალკეული დეტალები მსგავსებას ამჟღავნებენ იუდეური და ელინური განბანვის რიტუალთან. ელინური კულტებიდან, მაგალითად, შეიძლება დავასახელოთ იზისის და მითრას კულტი (Fürst 2008: 101). გეოგრაფიისა და რელიგიის ისტორიის გათვალისწინებით ქრისტიანული ნათლობის რიტუალი იუდეურ გარემოსა და სირიპალესტინურ სამყაროში წარმოიშვა (Fürst 2008, 102). თავად ტერმინი ბაპტიზმები (ანუ სანათლაგო) βαπτιστήρ, βαπτιστήριον წარმართულ თერმებში საცურაო ავზს აღნიშნავდა; მოგვიანებით კი, ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად, მან სანათლაგო ავზის მნიშვნელობა შეიძინა, სადაც ნათლობის საიდუმლოს აღსრულება ხდებოდა (Realllexikon 1966, 461).

ვიდრე ქრისტიანობა დევნილ რელიგიას წარმოადგენდა, ნათლობის რიტუალი ტარდებოდა ყველგან, სადაც კი წყალი იყო: მდინარეებზე, წყაროებსა თუ წყლის რეზერვუარებთან. III საუკუნიდან კი ნათლობის რიტუალის ჩასატარებლად უკვე სივრცის ორგანიზება გახდა შესაძლებელი. მაგალითად, დურა ევროპოსში (სირია) გათხრილ ქრისტიანთა სახლში (დაახ. 230 წ.) სანათლაგო ცალკე, წაგრძელებულ, სწორკუთხა ოთახში იყო მოწყობილი, ატრიუმის ტიპის სახლის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. ეს დღემდე ცნობილი უძველესი ქრისტიანული სანათლაგოა. მსგავსი, საინტერესო აღმოჩენაა ცნობილი რომში III საუკუნის ბოლოსა და IV საუკუნის დასაწყისში, როცა კერძო მფლობელობაში მყოფი ლატერანის სასახლეში თერმის ფრიგიდარიუმი სანათლაგად გადაკეთდა (Realllexikon 1966, 462).

¹ აქვე დეტალურადაა აღწერილი განბანვის რიტუალი ბერძნულ-რომაულ სამყაროში.

„მილანის ედიქტისა“ (311/313 წწ.) და თეოდოსიუს I-ის მიერ წარმართული კულტების აკრძალვისა და ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ (391 წ.) დგება ეკლესიის ტრიუმფის ხანა, რამაც შესაბამისად კათაკმეველთა¹ რიცხვი მნიშვნელოვნად გაზარდა. გაიზარდა მოთხოვნილება სანათლავებზეც.

ნათლობა სამ რიტუალს მოიცავდა: 1. ეგზორციზმა, ანუ სატანის უარყოფა და მრწამსის აღიარება, 2. ნათლობა, რაც წყალში სამჯერ შთაფვლით² თუ წყლის პკურებით ხდებოდა და 3. ზეთისცხება *χρίσμα*, რომლის შემდეგაც თეთრად შემოსილ ნოოფიტებს³ ეკლესიაში შესვლა და ზიარების მიღება შეეძლოთ (Reallexikon 1966, 462).

ხშირად სანათლავე სხვა ტერმინებითაც მოიხსენიება, მაგალითად *consignatproum*⁴, *exorcisterium*, *κατηχουμειειον* და სხვ. ეს იმით აიხსნება, რომ ამ სივრცეში სხვადასხვა ლიტურგიის ჩატარება ხდება.

ქრისტიანობის გავრცელების პირველ საუკუნეებში ნათლობის რიტუალის შესახებ ძალზედ მწირი ცნობები მოგვეპოვება. უფრო მოგვიანო ხანაში, IV-V საუკუნეებში, მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს პილიგრიმთა ჩანაწერები. ერთ-ერთი ესეთი გამორჩეულად საინტერესო ჩანაწერები გახლავთ ესპანელი პილიგრიმი ქალის ეგერიას ჩანაწერები (რომელმაც ჩვენამდე მხოლოდ ფრაგმენტების სახით მოაღწია). ერთ-ერთი მისი ჩანაწერი, რომელიც მან 381-384 წლებში იერუსალიმში მოგზაურობის დროს გააკეთა, ნათლობის რიტუალს ეხება. ეგერიას მიხედვით: ნათლობის რიტუალისთვის მომზადება რვაკვირიანი დიდმარხვის დაწყებამდე უნდა მომხდარიყო, საამისოდ იქმნებოდა მსურველთა საგანგებო სია. ამის შემდეგ ეპისკოპოსი ნათლობის მსურველთა შემოწმებას იწყებდა. ეპისკოპოსი ეკლესიის ცენტრში მდგარ ტახტზე დაბრძანდებოდა, ტახტის ორივე მხარეს მას მღვდლები მიუსხდებოდნენ⁵, ეკლესიის სხვა მსახურნი კი ფეხზე უნდა მდგარიყვნენ. ამის შემდეგ ნათლობის ყველა მსურველი ცლა-ცაღკე შემოდინდა ტაძარში, მამაკაცები თავიანთ მამებთან, დედაკაცები კი თავიანთ დედებთან ერთად⁶. ამის შემდეგ ეპისკოპოსი თითოეულ მათგანის შესახებ გამოიკითხავდა: ცხოვრობდნენ თუ არა

¹ გაქრისტიანების მსურველი ადამიანი, რომელიც ემზადებოდა მოსანათლად.

² რაც უფლის სამი დღით დაფლვას გამოხატავდა.

³ ახლად მონათლული.

⁴ სივრცე ეკლესიაში სადაც ზეთისცხება ხდებოდა, ხშირად ამავე სივრცეში იმართებოდა ნათლობის რიტუალი.

⁵ ამ მღვდლებს თარჯიმნობა ევალებოდათ, რათა ღვთისმსახურება და სწავლება ყველასთვის გასაგები ყოფილიყო, ერთი სირიულად თარგმნიდა, მეორე კი ლათინურად, თავად ეპისკოპოსი ღვთისმსახურებას და ბიბლიის გაკვეთილებს ბერძნულად ატარებდა.

⁶ აქ იგულისხმება არა უშუალოდ მშობელი, არამედ სულიერი მამა და დედა, ნათლია.

ისინი წესიერი ცხოვრებით, პატივს სცემდნენ თუ არა თავიანთ მშობლებს, ხომ არ იყვნენ ღოთები ან მატყუარები? ამ გამოკითხვის შემდეგ თუკი ეპისკოპოსი ნათლობის მსურველს ნათლობის ღირსად ჩათვლიდა მის სახელს ამ საგანგებო სიაში შეიტანდა, თუ არადა მას უკანვე გაუშვებდა და მხოლოდ გამოსწორების შემდეგ მისცემდა სანათლავთან მიხლოების უფლებას. მაგრამ თუკი უცხოელი მონიდომებდა მონათლავს ეს პროცედურა კიდევ უფრო გართულებული იყო (The Pilgrimage of Etheria 1919, 90-91).

ამის შემდეგ კი იწყებოდა კათაკმეველობა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ადამიანი, რომელიც ემზადებოდა მოსანათლად, იწყებდა ბიბლიისა და ლოცვების შესწავლას, რაც ინტენსიურ 40 დღიან კურსს მოიცავდა. მეცადინეობა ყოველდღე ტარდებოდა, შაბათის გარდა. მას ეპისკოპოსი ან პრესბიტერი ატარებდა¹. ეგერიას მიხედვით: კათაკმეველობის გაკვეთილები მთელი ბიბლიის სწავლებას გულისხმობდა, თავისი ასხნა-განმარტებებით. სავალდებულო იყო აგრეთვე ლოცვებისა და ბიბლიიდან ზოგიერთი ადგილის ზეპირად სწავლა. მარხვის დასრულების შემდეგ კი ბიბლიაში განსწავლულებსა და ღირსეულებს ნათლავდნენ. ნათლობა ეკლესიაში დახურულ კარს მიღმა ტარდებოდა და მას მხოლოდ ნეოფიტები და მორწმუნენი ესწრებოდნენ (The Pilgrimage of Etheria 1919, 93-94).

უნდა ითქვას, რომ კათაკმეველად გახდომის წესი და ნათლობის რიტუალი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვაგვარი იყო. მაგალითად განსხვავდებოდა ეგზორციზმისა და აღსარება-ზიარების ზოგიერთი წესი, მაგალითად, მარხვები, ლოცვები, აკრძალვები (მაგ. ბანაობის) და ა.შ.

ითვლება, რომ სანათლავი და ნათლობის რიტუალი ძირითადად საკათედრო ტაძარსა და ეპისკოპოსს უკავშირდება, მაგრამ მეტად ხშირად მათ შორის წმინდა მიწაზე აღმოჩენილი სანათლავების უმრავლესობა პატარა ქალაქებში, სოფლებსა ან მონასტრული ტიპის დასახლებებშია გათხრილი. როგორც ჩანს, ნათლობის რიტუალის ჩატარების უფლება მხოლოდ ეპისკოპოსის პრეროგატივას არ წარმოადგენდა და უბრალო მღვდელსა თუ რიგით ბერსაც შეეძლო მისი ჩატარება (Ben-Pechat 1990, 501). მით უფრო მაშინ, როცა ქრისტიანობა ძალებს იკრებდა და კათაკმეველთა რიცხვიც მნიშვნელოვნად იზრდებოდა, შესაბამისად, იზრდებოდა მოთხოვნილება სანათლავებზეც, სადაც ნათლობის რიტუალს როგორც ეპისკოპოსი, ისე რიგითი სასულიერო პირი ატარებდა.

საინტერესო ვითარებაა ამ მხრივ დასავლეთ საქართველოსა და აფხაზეთში, სადაც II ადრექრისტიანული ხანის სანათლავია დღეისათვის ცნობილი. თითქმის ყველა მათგანი არქეოლოგიური გათხრების შედეგა-

¹ IV საუკუნის მიწურულის იერუსალიმის მაგალითის მიხედვით.

დაა გამოვლენილი. ამ ძეგლთა ქრონოლოგიური ჩარჩო IV-VII საუკუნეებია. ისინი ოთხ ტიპად შეიძლება დაეყოთ: 1. სანათლავი, როგორც ცალკე მდგომი ნაგებობა; 2. სანათლავი, როგორც ეკლესიის შემადგენელი ნაწილი; 3. უშუალოდ ეკლესიის ინტერიერში ნებიესმიერ ადგილას გამართული სანათლავი და 4. მდინარეზე გამართული სანათლავი, ბუნებრივ ემბაზში.

პირველი ტიპის, ცალკე მდგომი სანათლავი ორია გამოვლენილი გუდავასა (სურ. 1) და ნოქალაქეში (სურ. 2). ორივე მათგანი გეგმით მსგავსებას ამჟღავნებს ერთმანეთთან. ესაა: სწორკუთხა ფორმის დარბაზული ნაგებობა ნახევარწრიული შევრილი აფსიდით. უნდა ითქვას, რომ ადრექრისტიანულ სანათლავებს შორის¹ ნაგებობის ეს ტიპი (სწორკუთხა ნაგებობა) ყველაზე გავრცელებული ტიპია (59%, 440 სანათლავი) (Ristow 1998, 19)². **გუდავის** სანათლავი (ზომებია 10.6X7 მ), რომელიც დიდი საეკლესიო კომპლექსის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო (თავად ეკლესია, სამწუხაროდ, არაა აღმოჩენილი) IV საუკუნით თარიღდება აქვე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ესაა რომაული წითელლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, ადგილობრივი ყავისფერკეციანი ამფორები IV-V სს., ყვითელ და წითელკეციანი მცირე აზიული ამფორები, „ხალიანი მინის“ ფრაგმენტები IV საუკუნისა. დამატარილებელი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე კონსტანტინე დიდისა და ლიციონის სახელზე მოჭრილი 16 სპილენძის მონეტას. ნაგებობა სანათლავად განისაზღვრა აფსიდის აუზისებური ფორმის გამო. აქვე აღმოჩნდა პროკონესული მარმარილოს ხუროთმოძღვრული დეტალები, საძვალე და დაზიანებული ორმოსამარხი (ზაქარაია/ლექვინაძე 1974, 139-153).

ნოქალაქეის ცალკე მდგომი სანათლავი (სურ. 2) ლიტერატურაში ძეგლის გამთხრელთა მიერ “ქვედა ტერასის დარბაზულ ეკლესიად” მოიხსენიება. თუმცა, ჩვენის აზრით, ამ ნაგებობას სწორედ სანათლავის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ესაა დარბაზული ნაგებობა ნახევარწრიული შევრილი აფსიდით. თარიღდება V საუკუნით. მოგვიანებით მას ნართექსი მიაშენეს. სანათლავი ემბაზი აქაც არ გამოვლენილა, თუმცა გაითხარა წყალსადენი მილი (მილი შედგენილია ღარიანი კრამიტით). კედელში მილი (აქ მილი აგურითაა შემოწყობილი) იმ დონეზე გადის, რომ ემბაზი შეიძლებოდა მდგარიყო იატაკზე. მილი ეკლესიის გარეთ 3-4 მეტრის სიგრძეზე დღემდეა შემორჩენილი (ზაქარაია/კაპანაძე 1991, 215-1-217).

¹ იგულისხმება დამოუკიდებელი, ცალკე მდგომი ნაგებობა.

² ს. რისტოვის მიხედვით შემდეგი ადგილი უჭირავს კვადრატულ ნაგებობას (11%, 79 სანათლავი), ოქტაგონს (9%, 67 სანათლავი), წრიულ შენობას (7%, 56 სანათლავი) და ა.შ. გვ. 17-20.

როგორც გუდავა (ძვ. ზიდანეოსი), ისე ნოქალაქევი ლაზიკის სამეფოს მნიშვნელოვან საეკლესიო და პოლიტიკურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ და არაა გასაკვირი აქ ცალკე მდგომი სანათლავეების არსებობა. ცალკე მდგომი სანათლავეის საინტერესო ნიმუშია ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოში ნეკრესიდან, ე.წ. ჭაბუკაურის ბაზილიკის კომპლექსში გათხრილი დარბაზული ნაგებობა, რომლის ცენტრშიც წრიული ფორმის ემბაზია გამართული, კომპლექსი გამთხრელთა მიერ IV საუკუნით თარიღდება¹. ცალკე მდგომი სანათლავეის ერთი ნიმუშია ცნობილი სომხეთიდანაც, ესაა სურბ კირაკის სანათლავე არზნიში, ოქტაგონის ფორმის, რომელიც V-VI სს-ებით თარიღდება (Hasratian 2000, 122).

მეორე ტიპის სანათლავე გამოვლენილია წებელდის №3 ეკლესიაში, ვაშნარსა და ქუთაისში (ბაგრატის ტაძრის საძირკველში გამოვლენილი IV საუკუნის ბაზილიკაში).

წებელდის სანათლავე დარბაზულ ეკლესიას (ეკლესიის გარეთა ზომებია 22,47X17,8 მ. თარიღდება VI სს.) სამხრეთიდან ეკერის მთელს სიგრძეზე (სურ. 3). იგი 3 განყოფილებიანია. სანათლავე ავზი ცენტრალურ ნაწილშია განლაგებული. ავზის გარეთა ზომებია 2X2 მ, სიღრმე კი 0.53 მ. ავზს შიგნიდან ტოლმკლავა ჯვრის ფორმა აქვს, გარედან კი ოთხკუთხედშია ჩაწერილი (სურ. 4). სანათლავეის აღმოსავლეთ ნაწილში გაითხარა წყალსადენი არხიც (Хрушкова 1982, 147-177).² წებელდის სანათლავე ე.წ. “პროცესიული ტიპის” სანათლავეს წარმოადგენს, როცა სანათლავეის სივრცე 3 ნაწილადაა დაყოფილი – ეგზორციზმის, ნათლობისა და ზეთისცხების რიტუალის ჩასატარებლად. სანათლავეის ესეთი ტიპი ცნობილია ეგვიპტეში, პალესტინაში, საბერძნეთში, ბულგარეთსა და ყოფილი იუგოსლავიის ტერიტორიაზე (Хрушкова 1990, 37; Reallexikon 1966, 482-486; Якобсон 1983, рис.16,6; Basler 1993, Abb. 63, 72, 73; Hoddinott 1963, 203, Fig. 128). საინტერესოა, რომ ამ ეკლესიის აფსიდაში სინტრონის³ ნაშთები გამოვლინდა, თუმცა მხოლოდ სინტრონის არსებობა ეკლესიაში არ უნდა ნიშნავდეს, რომ ტაძარი აუცილებლად საეპისკოპოსო კათედრას წარმოადგენდა. ამასთან ნიშანდო-

¹ ჭაბუკაურის სანათლავე ჯერ-ჯერობით გამოუქვეყნებელია. ზეპირი ინფორმაციის მოწოდებისთვის დიდ მადლობას მოვასხენებ ბ-ონ ნოდარ ბახტაძეს.

² სანათლავეის დასავლეთ განყოფილების ზომებია 2.4X2.75 მ, ცენტრალური ნაწილის (სადაც სანათლავე ავზი იყო განთავსებული) ზომებია 8.4X3.3 მ, აღმოსავლეთ განყოფილების კი – 3.55X3.1 მ. გვ. 166-167.

³ ქვის ან ხის სკამი აფსიდის კედლის გასწვრივ, რომელიც ლიტურგიის დროს მაღალი სასულიერო წრისთვის იყო განკუთვნილი. წებელდის ტაძრის სინტრონი 3.1 მ სიგრძეზე იყო შემორჩენილი, 0.35 მ სიგანისა და 0.18 მ სიმაღლის იყო.

ბლივია, რომ კედლის გაყოფებით ქვის სკამი ამავე სანათლავეს აღმოსავლეთ განყოფილებაშიც (ე.წ. consignatorium-შიც) გამოვლინდა.

ვაშნარის¹ (ოზურგეთის რ-ნი, სოფ. გურიანთა) სანათლავე სწორკუთხა ფორმის ნაგებობაა (ზომები: 6,55X5მ), რომელიც ეკლესიას (21,20X16,20მ) სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ეკვრის (სურ. 5). მას ორი საკარე დიობი ჰქონდა, დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედელში, ამ უკანასკნელით იგი უშუალოდ ეკლესიის ინტერიერს უკავშირდებოდა. სანათლავე ემბაზი არ გამოვლენილა, თუმცა წყალსადენი კერამიკული მილები აქაც გაითხარა. მსგავსი ადგილმდებარეობა აქვს აგრეთვე ბოლნისის სიონის ორავსიდიან სანათლავესაც (სურ. 6). სანათლავეების მსგავსი განლაგები ეკლესიასთან მიმართებაში დამახასიათებელია სირიის, პალესტინის, ეგვიპტისა თუ ბალკანეთის ქვეყნების ძეგლებისთვის. მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ ჰეროდოტის (იერუსალიმიდან 12 კმ სამხრეთით) ცენტრალური და აღმოსავლეთი ეკლესიები და მათი სანათლავეები (Netzer 1990, 165-176. Fig. 9, 14, 16.) და რიგი სხვა ძეგლებისა.

მეტად საინტერესო ვითარება გამოიკვეთა **ქუთაისის** ბაგრატის ტაძრის (XI ს.) საძირკვლის არქეოლოგიური შესწავლის დროს, რომელიც 2004 წლიდან მიმდინარეობს. აქ რამდენიმე სამშენებლო ფენა გამოვლინდა. ჩვენთვის საინტერესოა ქრონოლოგიურად ყველაზე ძველი, IV საუკუნის მოზრდილი ბაზილიკა (ინტერიერის ზომებია: ძირითადი ნაწილი 27X10.6 მ, ნართექსი 10.6X6.4 მ, სანათლავე 8.8X5.2 მ, სამხრეთის სათავსი დაახ. 7.4X5.8 მ), რომლის ჩრდილოეთ მინაშენში, სავარაუდოდ, სანათლავე იყო გამართული (სურ. 7), რასაც აქ გათხრილი აგურით ნაგები წყალსადენი არხი და ჰიდრაულიკური ხსნარით მოპირკეთებული იატაკი და კედლები ადასტურებს (ღანჩავა 2007, 112). აღნიშნულმა ბაზილიკამ, როგორც ჩანს ადრე შუა საუკუნეებშივე შეწყვიტა არსებობა, რასაც სანათლავეს იატაკსა და წყალსადენ არხში in situ აღმოჩენილი VI საუკუნის სამშენებლო და საყოფაცხოვრებო კერამიკის ფრაგმენტები ადასტურებს. ბაზილიკის საბოლოო ნგრევა VI საუკუნის შუა ხანებში “დიდ ომიანობას”, კონკრეტულად კი ქუთაისში დაბანაკებულ ირანელთა (მერმეროეს) გარნიზონს შეიძლება დაუკავშირდეს (ისაკაძე 2009, 138-153).² დღეისათვის ჩვენთვის ცნობილ წერილობით

¹ ვაშნარის არქიტექტურული კომპლექსი VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. აქვე აღმოჩენილი ბერძნულ წარწერიან ქვაზე, რომელიც ნაკლული სახითაა შემორჩენილი, საუბარია ნათლობაზე.

² როდანდ ისაკაძის დაკვირვებით, რომლის უშუალო მონაწილეობით გაითხარა ბაგრატის ტაძრის ინტერიერი, სანათლავე VIII საუკუნის ტაძარსაც გააჩნდა, სამხრეთ მინაშენში. აქ 2006 წელს ქვის ფილების ქვეშ მოქცეული ღარიანი კრამიტით შედგენილი არხები გამო-

წყაროებში არაა დაცული ცნობა ქუთაისში ესე ადრეულ ხანაში ეკლესიათა მშენებლობის შესახებ. ბოლო დროინდელი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიღებული ინფორმაცია კი ამ მხრივ უაღრესად საინტერესოა. ეს მონაცემები იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ქუთაისი უკვე IV საუკუნეში, არქეოპოლისთან ერთად, მნიშვნელოვან პოლიტიკურ პუნქტს წარმოადგენდა იმდროინდელ ეგრისის სამეფოში.

მესამე ტიპის სანათლავეები ყველაზე მრავალრიცხოვნადაა წარმოდგენილი (5 ეგზემპლარი). სამ შემთხვევაში სანათლავეები ეკლესიის დასავლეთ ნაწილშია განთავსებული. ესენია: ბიჭვინთის №2 და ნოქალაქევის №2 ბაზილიკები და დრანდა. ორ შემთხვევაში სანათლავეები ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშია გამართული. ესენია: განთიადისა და ღრმაღელეს ბაზილიკები.

ბიჭვინთაში სწორკუთხა ფორმის სანათლავე აუზი იატაკში იყო ჩაშენებული, მას ორი მხრიდან ჰქონდა ჩასასვლელი კიბეები (მსგავსად ეგვიპტის რიგ ადრექრისტიანულ ძეგლებზე გათხრილი სანათლავეებისა: Abu Mina, Hermopolis Magna, Diospolis Magna, Suhag (Grossmann 2002, Fig. 20, 21, 59, 68, 103, 104, 150), Hermopolis megale (Seeliger 2007, Abb. 16) და მთელი რიგი სხვა ადრექრისტიანული ძეგლებისა), იგი ნართექსის სამხრეთ ნაწილში იყო გამართული (სურ. 8). ბიჭვინთის ამ ბაზილიკის იატაკი მოზაიკით (opus tessellatum ტექნიკით) იყო შემკული, რომლის მხოლოდ 20 % შემორჩენილი. მოზაიკით იყო დაფარული ნართექსიც. შემორჩენილი სიუჟეტებია: სიცოცხლის მომცემი წყარო ჩიტებით, რომლის შადრევნის ამსახველ ჭურჭელზე გამოსახულია სქემატური ფიგურები ორანტის პოზაში, ისინი სავარაუდოდ ნეოფიტების სიმბოლოს წარმოდგენდნენ (Odiseli 1995: 64); აქვეა მოზაიკური ხალიჩა შიგ ჩაწერილი ფრინველებითა და თევზებით (სურ. 9). საინტერესოა, რომ მოზაიკა ნართექსის გარეთაც აღმოჩნდა, რაც აქ სავარაუდოდ, ატრიუმის არსებობას გულისხმობს (Леквинадзе 1970, 176, 178); ბიჭვინთის ამ ბაზილიკის თარიღის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს, ერთნი მას IV საუკუნის ნაგებობად მიიჩნევენ, მეორენი კი V საუკუნით ათარიღებენ. ძეგლის ზუსტ დათარიღებას რთული სტრატეგრაფიული სურათი ართულებს, IV-VI საუკუნეებში აქ ერთმანეთის მონაცვლეობით 4 ტაძარი აშენდა.

ნოქალაქევის №2 ეკლესიაში (სურ. 10), რომელიც V საუკუნის სამნავიან ბაზილიკას წარმოადგენს, სამხრეთ კედლის დასავლეთ მონაკვეთში კერამიკული მილი (ერთმანეთზე დადებული ორი ღარიანი კრამიტი)

ლინდა. ბ-ნ როლანდს დიდ მადლობას მოვასხენებ ბაგრატის ტაძრის ინტერიერში ახლად გათხრილი ტაძრების გეგმების მოწოდებისთვის.

გაითხარა, რაც აქ სანათლავის არსებობაზე მიუთითებს. თავად სანათლავი ემბაზი არაა აღმოჩენილი. ძველი ძლიერ იყო დაზიანებული ახალი საფლაგებით, რასაც შეეწირა კიდევ სავარაუდოდ ეკლესიის სანათლავი (ზაქარაია/კაპანაძე 1991, 170).

ტრიკონქის ფორმის სანათლავი ავზი გამოვლინდა **განთიადის** (გაგრის რ-ნი) ბაზილიკაში (VI ს.). იგი ჩრდილოეთ ნავის აღმოსავლეთ ნაწილში, აფსიდაში იყო გამართული (სურ. 11). იატაკის დონიდან ნახევარი მეტრით დაბლა იყო განთავსებული და წვრილი ქვებითა და კირხსნარით იყო ნაგები (სურ. 12). ავზის სიღრმე 30 სმ-ია (Хрушкова 1985, 18).

ტეტრაკონქის ფორმის სანათლავი ავზი გამოვლინდა სოფ. **ღრმაღელეში** (ღანჩუთის რ-ნი) VI ს-ის ბაზილიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში (სურ. 13). ავზი დაახ. 80 სმ სიღრმისაა. იგი კირხსნარით იყო შელესილი (ჯაბუა 2007, 83).

ს. რისტოვის მიხედვით, რომელსაც მნიშვნელოვანი კვლევა აქვს ჩატარებული ადრექრისტიანულ სანათლავებზე, ტეტრა- და ტრიკონქის ფორმის სანათლავი ავზის 91 ეგზემპლარია ცნობილი, რაც მხოლოდ 8% შეადგენს ადრექრისტიანული სანათლავი ავზებისა (Ristow 1998: 27-28). ტეტრაკონქის ფორმის ავზები შემდგომი საუკუნეების განმავლობაშიც განაგრძობს არსებობას. მაგალითისთვის შეიძლება დაგვასახელოთ სომხეთის რიგი ეკლესიებისა (სანაპინი X ს., არამუსის სურბ ჰაკობი XIX ს., რომელიც ძველ ეკლესიაზეა დაშენებული), სადაც ქვაში კვეთილი ტეტრაკონქის ფორმის სანათლავი ავზები კედელში, საგანგებო ნიშებშია განთავსებული. ისინი დაახლ. 20-30 სმ სიღრმისაა¹.

ჯვრის ფორმის ქვაში კვეთილი სანათლავი ავზია ცნობილი **ღრანდის** ტაძარში (გულრიფშის რ-ნი), რომელიც VI-VII საუკუნეთა მიჯნის ჯვარ-გუმბათოვან ნაგებობას წარმოადგენს (სურ. 14). ემბაზი ნართექსის სამხრეთ ნაწილშია გამართული. მისი სიღრმე დახლოებით 30-40 სმ-ია (სურ. 15). ჯვრის ფორმის სანათლავი ავზი (ემბაზი) ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ქრისტიანულ სანათლავებს შორის (16%), წრიული ფორმის ავზების შემდეგ (30%) (Ristow 1998, 28, Grafik 5; Castellana 2003, 359-366)

მეთხე ტიპის სანათლავი ცნობილია **ტაბაკინის** ძველის წმ. გიორგის მონასტრიდან (ზესტაფონის რ-ნი). აქ სანათლავი უშუალოდ მდინარეზე, ბუნებრივ ავზშია გამართული (ადგილი ჩაღრმავებულია და მასში წყალი ბუნებრივად ჩაედინება). თავად ტაბაკინის ეკლესიის უძველესი სამშენებლო ფენა VI-VII სს-ით თარიღდება (გაფრინდაშ-

¹ სომხეთის ამ ძველების შესახებ ინფორმაციის მოწოდებისთვის დიდ მადლობას მოვასხენებ ქნ ანგერტ პლონტკე-ლიუნინგს.

ვილი/ჩუბინაშვილი 1969, 28-33), სავარაუდოდ, ეს ბუნებრივი ავზიც იმდროინდანვე უნდა გამოეყენებინათ ნათლობის რიტუალის ჩასატარებლად. ავზი საკმაოდ დიდი ზომისაა და მასში ნათლობა წყალში შთაფვლით უნდა მომხდარიყო (სურ. 16).

მდინარეზე ნათლობის საუკეთესო მაგალითია წმ. ნინოს მიერ გაქრისტიანებული ქართლის მეფე მირიანისა და მისი სახლის მღ. მტკვარზე ნათლობა. ეს ადგილი ქალაქ მცხეთის დასავლეთით მდებარეობდა, სადაც იდგა ურიათა მცირე “ბაგინი”, რომელზედაც ნინომ ქრისტეს ჯვარი აღმართა და სადაც დაფუძნდა პირველი ქრისტიანული თემი. ადგილს სადაც მეფე და დიდებულები მონათლნენ “მთავართა სანათლო” ეწოდა, ეს ტოპონიმი კი ადგილობრივთა მეხსიერებაში XX საუკუნის დასაწყისამდე იყო შემონახული (ნიკოლოზიშვილი 1991, 51).

დასავლეთ საქართველოსა და აფხაზეთის სანათლავე ემბაზების უმრავლესობა ხასიათდება მცირე ზომით, სადაც ნათლობის რიტუალი სავარაუდოდ არა წყალში შთაფვლით, არამედ წყლის კკურებით, ან წყალში მხოლოდ ნაწილობრივი ჩაშვებით ტარდებოდა. მართალია, ადრეული ტექსტების მიხედვით ნათლობა გამდინარე წყალში სამჯერ შთაფვლით ხდებოდა, მაგრამ ეს უფრო ქრისტიანობის პირველ სამ საუკუნეში არსებულ ტრადიციას ასახავს, IV საუკუნიდან კი სანათლავე უკვე ეკლესიის სივრცეში განთავსდა და ნათლობისთვის სავალდებულო გამდინარე წყალი ავზის წყლით შეიცვალა; თუმცა მდინარეზე ნათლობის ტრადიცია ისევ განაგრძობდა არსებობას. ეს ტრადიცია დღესაც ცოცხალია საქართველოში, მაგალითად, გურიაში, სოფ. ჯიხეთის დელათა მონასტერში 2002 წელს ხელოვნურად გამოყვანილ ე.წ. “იორდანეს წყაროზე” მოეწყო სანათლავე ავზი; ნათლისღების დღეს აქ მრავალი მორწმუნე განიბანება და სხვა დროსაც აღესრულება განბანვის რიტუალი.

ლიტერატურა

გაფრინდაშვილი/ჩუბინაშვილი 1969 – გაფრინდაშვილი გ., ჩუბინაშვილი ნ., ძღვევის წმ. გიორგის მონასტერი სოფ. ტაბაკინში. ძეგლის მეგობარი. 18. თბილისი.

ზაქარაია/კაპანაძე 1991 ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება. თბილისი.

ზაქარაია/ლექვინაძე 1974 ზაქარაია პ., ლექვინაძე ვ., გუდავამი 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. საქ. სახ. მეზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. III. თბილისი.

ისაკაძე 2009 – ისაკაძე რ., ქუთაისის ადრექრისტიანული ეკლესიები. კრებ.: ქართველური მემკვიდრეობა. XIII. ქუთაისი.

ლანჩავა 2007 – ლანჩავა ო., ქუთაისის არქეოლოგია. ქუთაისი.

ნიკოლოზიშვილი 1991 – ნიკოლოზიშვილი ნ., „ნათელ-ილო წყლისა და მიწისაგან“. ლიტერატურა და ხელოვნება, №3. თბილისი.

ჯაბუა 2007 – ჯაბუა ნ., ადრეული შუა საუკუნეების ბაზილიკები გურიის ტერიტორიაზე. კრებ.: გურია V. თბილისი.

Basler 1993 – Basler D., Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzogowina. Wien.

Ben-Pechat 1990 – Ben-Pechat M., Baptism and Monasticism in the Holy Land: Archaeological and Literary Evidence. In: Studium Biblicum Franciscanum. Christian Archaeology in the Holy Land, 36, Jerusalem.

Castellana 2003 – Castellana P., Vasche battesimali nella Siria del Nord. In: Studium Biblicum Franciscanum. One Land – Many Cultures, 41, Jerusalem.

Ferguson 2009 – Ferguson Everett, Baptism in the Early Church: History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries. Cambridge.

Fürst 2008 – Fürst A., Die Liturgie der alten Kirche. Geschichte und Theologie. Munster.

Grossmann 2002 – Grossmann P., Christliche Architektur in Ägypten. Handbook of Oriental Studies, Vol. 62. Brill.

Hasratian 2000 – Hasratian Murad, Early Christian Architecture of Armenia, Moscow.

Hoddinott 1963 – Hoddinott R. F., Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London.

Netzer 1990 – Netzer E., The Byzantine Churches of Herodion. In: Studium Biblicum Franciscanum. Christian Archaeology in the Holy Land. 36, Jerusalem.

Odiseli 1995 – Odiseli M., Spätantike und frühchristliche Mosaiken in Georgien, Wien.

Reallexikon 1966 – Reallexikon zur Byzantinischen Kunst. Band I, Stuttgart.

Ristow 1998 – Ristow S., Frühchristliche Baptisterien. Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 27, Münster.

Seeliger/Krumeich 2007 – Seeliger H. R., Krumeich K., Archäologie der antiken Bischofssitze I: Spätantike Bischofssitze Ägyptens. Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, Band 15. Wiesbaden.

Testa 1992 – Testa Emmanuel, The Faith of the Mother Church. An Essay on the Theology of the Judeo-Christians, Jerusalem.

The Pilgrimage of Etheria 1919 – The Pilgrimage of Etheria, translation by M.L. McClure and C.L. Feltoe. Translations of Christian Literature. Series III. Liturgical Texts. London.

Леквинадзе 1970 – Леквинадзе В., О древнейшей базилике Питиунта и ее мозаиках. ВДИ.

Хрушкова 1982 – Хрушкова Л. Г., Три церкви в горной Абхазии (раскопки 1977-1979 гг.). Византийски временник, т. 43.

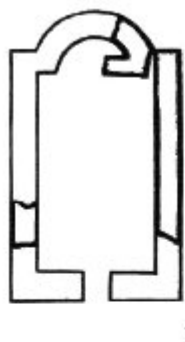
Хрушкова 1990 – Хрушкова Л. Г., Раннехристианские сооружения восточного причерноморья. Автореферат доктор. дисс., Ленинград.

Хрушкова 1985 – Хрушкова Л. Г., Цандрипш. Материалы по раннехристианскому строительству в Абхазии. Сухуми.

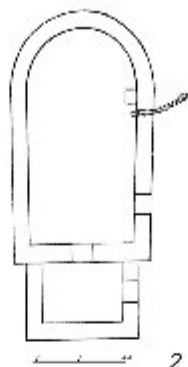
Якобсон 1983 – Якобсон А. Я., Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Ленинград.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

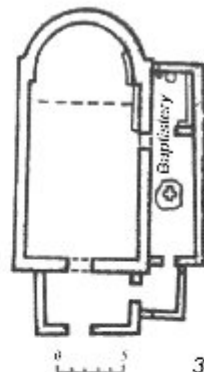
1. გულავის ცალკე მდგომი სანათლავე (პ. ზაქარაია/ვ. ლექვინაძის მიხედვით).
2. ნოქალაქევის ცალკე მდგომი სანათლავე (პ. ზაქარაია/თ. კაპანაძის მიხედვით).
3. წებელის ეკლესია სანათლავეთ (ლ. ხრუშკოვას მიხედვით).
4. სანათლავე ავზი, წებელდა (ლ. ხრუშკოვას მიხედვით).
5. ვაშნარის ეკლესია (ვ. ლექვინაძის მიხედვით).
6. ბოლნისის სიონი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით).
7. ბაგრატის ტაძარი, IV საუკუნის ეკლესიის გეგმა (ნ. ინწკირველის ნახაზი).
8. ბიჭვინთის ეკლესია სანათლავეთ (ვ. ლექვინაძის მიხედვით).
9. ბიჭვინთის ეკლესიის სანათლავე მოზაიკური იატაკით (ვ. ლექვინაძის მიხედვით).
10. ნოქალაქევის ეკლესია სანათლავეთ (პ. ზაქარაია/თ. კაპანაძის მიხედვით).
11. განთიადის ბაზილიკა (ლ. ხრუშკოვას მიხედვით).
12. განთიადის ბაზილიკის სანათლავე ავზი (ლ. ხრუშკოვას მიხედვით).
13. ღრმაღელის ეკლესია სანათლავეთ (მ. ყარაშვილის ნახაზი).
14. დრანდის ტაძარი.
15. სანათლავე ავზი დრანდის ტაძარში (ლ. ხრუშკოვას მიხედვით).
16. ბუნებრივი სანათლავე ავზი მდინარეზე, ტაბაკინი.

1

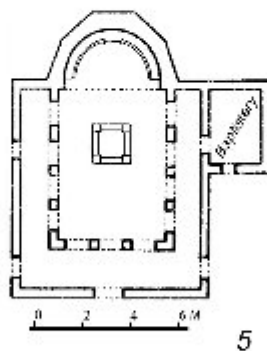
2

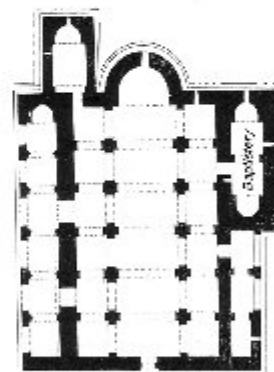
3

4

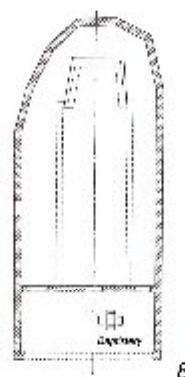
5

6

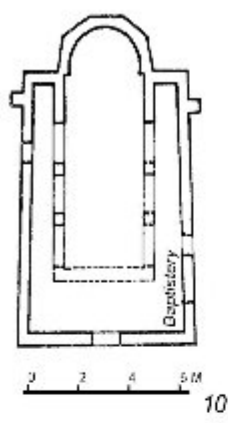
7

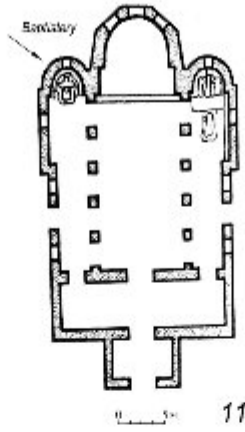
8

9

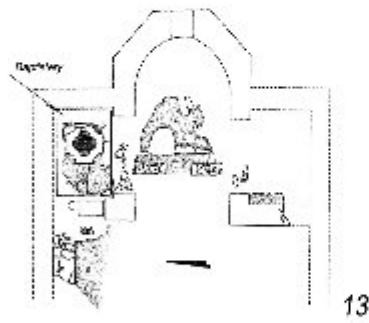
10

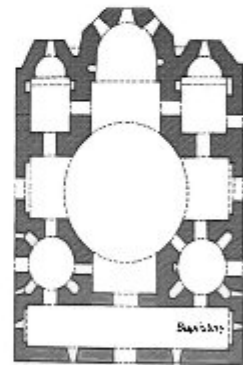
11

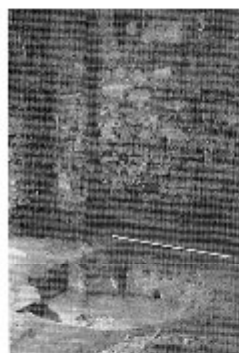
12

13

14

15

16

I. Berdzenishvili (Tbilisi)

Early Christian Baptisteries from Western Georgia

The baptistery is one of the important liturgical spaces of the church, where the sacrament of baptism is administered. Liturgy had a special meaning in ancient Christian communities. At the beginning stage of Christianity (1st/3rd cent.) liturgy had spontaneous and diverse features, as service was verbal, without liturgical texts, which were written later after a few centuries.

It is known that every antique big religion had initiative and cleansing rituals (Ferguson 2009, 25-37)¹. Some details of Christian initiative rituals had similarities with the purification rituals of Judaism and Hellenic religions. From Hellenic cultures we could name Isis and Mithra cults (Fürst 2008, 101). Considering the history of geography and religion, the Christian baptismal ritual appeared in the Judaic and Syria-Palestinian environment. The term baptistery, *απιστήρ, βαπτιστήριον*, meant swimming pool in pagan communities; later, with the spread of Christianity, it gained the meaning of baptismal font, where the sacrament of baptism was held (Reallexikon 1966, 461).

While Christianity had been forbidden religion, the baptismal ritual was carried out anywhere near the water: in the rivers, spring water or in the water reservoirs. From the 3rd century it was possible to organize the space for baptizing. For example, In Dura-Europos (230, Syria), in the excavated Christian house the baptistery was in elongated, rectangle room, in the north-west corner of the atrium type house. It is the earliest Christian baptistery to be known. A similar interesting discovery is known in Rome dated from the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, when the frigidarium of the therm of the private palace of Lateran was changed into a baptistery (Reallexikon 1966, 462).

After Milan Edict was issued (311/313) and Theodosius I established Christianity as an official state religion (391) and prohibited pagan cults, the epoch of Christian church triumph began, which enlarged the number of catechumens² and the demand for baptisteries grew as well.

The Baptism included three rituals: 1. exorcism or denial of the Satan and recognition of belief, 2. baptizing which was administered by triple immersion³ or affusion, 3.

¹ Here is detailed description of purification ritual in Greco -Roman world.

² The person who wanted to be baptized and was getting ready for this.

³ Which symbolize entombed Christ for 3 days. For the first Christians the baptismal pool was transformed into the tomb of Christ, so that it was believed that in baptism they had been entombed with Him. Moreover,

chrism χρίσμα after which neophytes¹, dressed in white baptismal garment² could go into the church and receive the Eucharist (Reallexikon 1966, 462).

The baptistery is often mentioned with different terms, for example consignat-proum³, exorcisterum, κατηχομενείον etc. It could be explained with the fact that in this space different liturgies administered.

We have few sources about the ceremony of baptizing in the first centuries of Christianity. Later in the 4th-5th centuries recordings of pilgrims are very important. One of them is fragmented recordings of a Spanish pilgrim woman - Egeria. One, made during the pilgrimage in Jerusalem in 381 - 384 is about the baptismal ritual. According to Egeria the preparation for baptism had to be administered before the Lent (Quadragesima), and there was a special list of people who wanted to be baptized. „...And when the priest has written down the names of all, after the next day of Quadragesima, that is, on the day when the eight weeks begin, the chair is set for the bishop in the midst of the great church, that is, at the martyrion, and the priests sit in chairs on either side of him⁴, while all the clergy stand. Then one by one the competents are brought up, coming, if they are males (*virī*) with their fathers, and if females (*feminae*), with their mothers⁵. Then the bishop asks the neighbours of every one who has entered concerning each individual, saying: "Does this person lead a good life, is he obedient to his parents, is he not given to wine, nor deceitful?" making also inquiry about the several vices which are more serious in man. And if he has proved him in the presence of witnesses to be blameless in all these matters concerning which he has made inquiry, he writes down his name with his own hand. But if he is accused in any matter, he orders him to go out, saying: "Let him amend, and when he has amended then let him come to the font (*lavacrum*)." And as he makes inquiry concerning the men, so also does he concerning the women. But if any be a stranger, he comes not so easily to Baptism, unless he has testimonials from those who know him" (The Pilgrimage of Etheria 1919, 90-91).

After that the catechize started which meant that the person who was getting ready for baptism had to start learning the Bible and prayers, which continued for 40 days. They had lessons given by bishop or presbyter every day, except Saturday⁶. According to Egeria: it implied the teaching of the whole Bible, including explanations. They had to learn some parts of the Bible and prayers by heart. After the Lent catechumens who were educated in the Bible were honored to be baptized. The baptizing ritual

the descent into the baptismal pool signified for the Christians the descent into Sheol: they descent into the water dead, therefore, but they arise from it live. On this theme: Testa 1992, 149-154.

¹ The person who was just baptized.

² White garment – symbol of spiritual renewal, of grace, and of the work of the Holy Spirit – for which reason Baptism will also be called “Reclothing”. After: Testa 1992, 156.

³ The space in the church, where anointing was held, often the baptizing ceremony used to be administered in the same space.

⁴ This priests had to translate because the language had to be understandable for everybody, one of the priests would translate in to Syrian and the other in to Latin, the liturgy itself and the Bible lessons was in Greek by the bishop.

⁵ It doesn't mean their biological parents but spiritual parents, godmothers and godfathers.

⁶ According the example of Jerusalem at the end of the 4th century.

was administered behind the closed door and only neophytes and believers could attend the ceremony (The Pilgrimage of Etheria 1919, 93-94).

We have to mention that the rules of becoming catechumen and the baptismal ritual for example - Eucharist, fasting, prayers, prohibitions (bathing) and so on, were varied in different places.

It is considered that the ritual of baptismal and baptistery was mainly connected with the cathedral and the bishop. But, very often, most of the excavated baptisteries including ones discovered on the holy land were found in small cities, villages or monastic type settlements. We can guess that the ceremony of baptizing was not just the bishop's prerogative, a simple priest or any monk could be baptizers as well (Ben-Pechat 1990, 501); moreover, at the time, when Christianity took its power and the number of catechumens were large, naturally, also baptisteries were much in demand.

In the eastern Black Sea coast, I mean here territory of modern day western Georgia and Abkhazia which in the time of early Christianity was the kingdom of Lazika, 11 early Christian baptisteries are known, which were discovered during the archeological excavations. These sites are dated with 4./7. century. We can divide them into four types: 1. a baptistery as a separate-standing construction, 2. a baptistery incorporated within the body of a church ; 3. baptistery set in any place directly in the interior of the church, 4. a baptistery set at the river, in natural font.

There are two **first type, separate standing baptisteries** found in Gudava (fig. 1) and Nokalakevi (fig. 2). By their planning they are somehow similar, rectangular hall construction with semicircular protruded apse. We have to say that among the early Christian baptisteries¹, the mostly spread types (59%, 440 baptisteries) (Ristow 1998, 19)² are rectangular constructions, like the baptistery of **Gudava** (10.6X7 m.), which meant to be the part of a big church complex (unfortunately the church itself was not discovered) and it is dated from the 4th century, according to numerous excavated archeological materials: fragments of roman red glazed pottery, local brown -clay amphorae of the 4th/5th centuries, yellow- and red-clay Asia Minor amphorae, fragments of "spotted glass" of the 4th century, also 16 copper coins of Constantine the Great and Licinius. The construction was defined as a baptistery because of the bathe form apse. Proconnesus marble architectural details, a tomb and a damaged pit-grave were excavated at the same place (Zaqaraia/Lekvinadze 1974, 139-153).

In literature, a separately standing baptistery in **Nokalakevi** (fig. 2) is named by archeologists as "lower terrace hall-church", though, we think this construction had a baptizing function. This is a hall-type building with semicircular protruded apse, dated from 5th century. Later a narthex was built to it. The baptismal font wasn't discovered here, but a water pipe was excavated (the pipe is made by tegula tiles). A 3-4 meter pipe still remains outside the church (Zaqaraia/kapanadze 1991, 215-217).

¹ Among separate standing baptisteries.

² According to Ristow the square type constructions are next (11%, 79 baptisteries), the next is octagonal (9%, 67 baptisteries), next is round construction (7%, 56 baptisteries) and etc. pg. 17-20.

Both, Gudava (old Ziganeos) and Nokalakevi were important parish and political centers in the kingdom of Lazika and it is not surprising that there were separate standing baptisteries. Interesting examples of separate standing baptistry was excavated in Nekresi (Eastern Georgia), in the complex of the Tchabukauri basilica, dated with the 4th century¹. One example of separate standing baptistry is known also from Armenia, it is the Surb Kiraki baptistry from Arzni, it has octagonal form and dated with the 5th/6th century (Hasratian 2000, 122).

The second type of baptistry is discovered in Tsebelda church N3, in Washnari and Kutaisi (in the 4th century Basilica, which was excavated in the foundation of the 11th century Bagrati church).

The baptistry of **Tsebelda** (fig. 3) is attached to the hall-church from the south at all length (exterior measures of the church 22,47X17,8m. Dating: the 6th cent.). It has three sections. The baptismal font is situated in the center; outside measures of the font are 2X2m, the depth 0,53m. The font inside has a cruciform and from outside it is set in rectangle (fig. 4). In the eastern part of the baptistry a water canal was discovered (Хрушкова 1982, 147-177)². The baptistry of Tsebelda is the “procession type” baptistry; its space is divided into three sections – for rituals of exorcism, baptism and chrism. These types of baptisteries are known in Egypt, Palestine, Greece, and Bulgaria and in the territory of ex-Yugoslavia (Хрушкова 1990, 37; Reallexikon 1966, 482-486; Якобсон 1983, рис.16 б; Basler 1993, Abb. 63, 72, 73; Hoddinott 1963, 203, Fig. 128). It is interesting that in the apse of this church the remains of the sintron³ were discovered, but it doesn't mean that this church was by all means a bishop's cathedral. The stone bench was found along the wall in the eastern part of the same baptistry (in con-signatorium).

The baptistry in **Washnary**⁴ (Ozurgeti region, village Gurianta) is a rectangular construction (6,55X5m), which is attached to the church from the south-east (fig. 5). It had two doorways, in western and northern walls; the northern door was directly connected to the interior of the church. The font of baptistry wasn't discovered but water clay pipes were found. The biapsidal baptistry of Bolnisi has the same type of location (fig. 6). The similar placement of baptisteries in the church is characteristic for the monuments from Syria, Palestine, Egypt and Balkans, for example central and eastern churches and their baptisteries in Herodion (12km. south from Jerusalem) (Netzer 1990, 165-176. Fig. 9, 14, 16.) and many others.

¹ Complex of Tchabukauri basilica is not published so far. For verbal information I would like to thank Mr. Nodar Bakhtadze.

² The measurements of western part of the baptistry are 2.4X2.75m., of the central part (where the baptizing fond was) - 8.4X3.3m., of the eastern part – 3.55X3.1m. Хрушкова 1982: 166-167.

³ The wooden or stone chair alongside the apsis wall, it was considered for the clergy during the liturgy. 3.1m length of the sintron was remained in Tsebelda church, it was 0.35m width and 0.18m height.

⁴ Washnari architectural complex was situated within the fortress walls and consisted of a basilica and a martyrium. The complex dates to the second half of the 6th century. Baptism is mentioned in a poorly preserved Greek stone inscription.

A very interesting discovery has been made during archeological expeditions which started in 2004, in the foundation of **Bagrati** church (11th cent.), Kutaisi. Several constructing levels were uncovered here. Chronologically the most interesting for me is the earliest the 4th century basilica (measures of the interior are: main part – 27X10.6m, narthex – 10.6X6.4 m, baptistery – 8.8X5.2 m, south annex – about 7.4X5.8m), and in the northern attachment of which there could be a baptistery (fig. 7), this fact is proved by excavated brick water canal and incrusted floor and walls with hydraulic solution (Lanchava 2007, 112). This basilica must have stopped its functioning in the early mid-centuries; which is proved by construction and domestic ceramic fragments of the 4th century found in the floor and water canal of baptistery *in situ*. The final destruction of basilica could be connected with “the great wars”, when Iranian (Mermeroe) garrison was located in Kutaisi in the 4th century (Isakadze 2009, 138-153)¹. There is no information in the scripts about building churches at the early stage of Christianity in Kutaisi. But the information received from recent archeological excavations is very important. The facts tell us that in the 4th century Kutaisi along with Archaeopolis already was an important political place in the kingdom of Egrisi (Lazika).

The third types of baptisteries are majority (5 example). In three cases, Bichvinta N2 and Nokalakevi N2 basilicas and Dranda the baptisteries are located in the western part, the other two - in Gantiadi and Grmagele basilicas in the north-east.

In **Bichvinta** a rectangular baptistery was built in the floor, it had steps going down from two sides (like some of the early Christian baptisteries in Egypt: Abu Mina, Hermopolis Magna, Diospolis Magna, Suhag (Grossmann 2002, Fig. 20, 21, 59, 68, 103, 104, 150), Hermopolis megale (Seeliger/Krumeich 2007, Abb. 16) and many other early Christian monuments). The baptistery was in the south part of narthex (fig. 8). The floor of Bichvinta basilica was covered with mosaic (*opus tessellatum* technique), only 20% of which has been remained. Narthex was also covered with mosaic expressing the fragments of life-giving spring water with birds and schematic figures in the pose of orant on the vessel which has a fountain on it, they presumably represented the symbol of neophytes (Odiseli 1995, 64); there also is a mosaic carpet with birds and fish incrusted in it (fig. 9). It is interesting that mosaic was found outside of narthex as well, which means the existence of atrium here (Леквинадзе 1970: 176, 178);. In the science literature, there are different variations about the dating of Bichvita basilica; some of them date the monument from the 4th century, others – the 5th century. The exact dating of the basilica is difficult because of its complicated stratigraphy, four churches one after another were built here in the 4th-6th centuries.

In **Nokalakevi**, church N2 (fig. 10), which is three nave basilica of the 5th century, a ceramic pipe (two tegula tiles placed upon each other) was excavated in the western part of the south wall, which indicates the existence of baptistery here. The baptismal font itself was not found. The monument was strongly damaged because of the

¹ According the observation of Mr Ronald Isakadze, who was taking the part in the excavations of the interior of Bagrati, the church of 8th century also had a baptistery in western annex. In 2006 the canal constructed by tegula tiles were discovered under the stone tiles. I would like to thank Mr Isakadze for given me plans of new excavated churches.

new graves and probably the baptistery was destroyed as well (Zaqaraia/kapanadze 1991, 170).

Triconch baptismal font was discovered in basilica in **Gantiadi** (6th cent. Gagra region). It was placed in apse of the northern nave (fig. 11); half meters below the floor level and was built with small stones and lime (fig. 12). The font's depth is 30 cm (Хрушкова 1985: 18).

In **Grmagele** (Lanchkhuti region) tetra conch baptismal font was excavated in the north-eastern part of the 6th century basilica (fig. 13). The font is about 80 cm in deep and was plastered with lime (Jabua 2007, 77-85, 83).

According to S. Ristov, who carried out important researches about early Christian baptisteries, 91 examples of tetra- and tri conch form baptismal fonts are known, which is just 8% of the early Christian baptismal fonts (Ristow 1998, 27-28)¹. Tetra conch fonts exist in the later centuries as well. For example we could name some of the churches in Armenia (Sanahin the 10th cent., Aramus Surb Hakob 19th cent. built on the old church) where, tetra conch baptismal fonts, carved in stone are situated in the wall, in special niche. They are about 20-30 cm deep².

The cross form baptismal font carved in stone is known in **Dranda** church (Gurjipsh region), which is the crossed-dome construction of the 6th/7th centuries (fig. 14). The font is situated in the south of the narthex; it is 30-40 cm deep (fig. 15). Cross form baptismal fonts are very popular among Christian baptisteries (16%), after round form fonts (30%) (Ristow 1998, 28, Grafik 5; Castellana 2003, 359-366)

The fourth type of baptistery is known from st. George's monastery of Dzleva in **Tabakini** (Zestaponi region). Here the baptistery set at the river (fig. 16), in natural pool (the place is deep and the water naturally flows in it). The earliest construction layer in Tabakini church is dated from the 6th/7th centuries (Gaprindashvili/Chubinashvili 1969, 28-33), presumably this natural font was used as a baptistery since that time. It is quite specious and the ceremony of Baptism probably was carried out by immersion.

Very good example of baptizing on the river is baptizing of King Mirian (King of Iberia/Kartli) and his family by St. Nino on the river Mtkvari (Kura). This place was near Jewish "prayer house", above what Nino erected cross and where the first Christian community of Mtskheta established. The place where king and his nobles baptized were known as "Nobles Baptistery", this toponym by local population was alive until the beginning of the 20th century (Nikolozishvili 1991, 51).

Most of the baptismal fonts from western Georgia and Abkhazia are small in size, what means that the ritual of baptizing was administered not by immersion, but by affusion or half immersion. According to the ancient texts the baptism was administered by immersion three times into the flowing water, but more likely it depicted the tradition of the first three centuries of Christianity. From the 4th century the baptistery was incorporated within the body of a church, and the flowing water which was needed for

¹ According to S. Ristow the most spread form of early Christian baptizing fonts are round ones (30%), then comes cruciform (16%), rectangular (14%), octagonal (11%), squared (9%) and etc.

² I would like to thank Mrs Anegret Plontke-luning for given information about this Armenian monuments.

baptizing was changed by the font water; although the tradition of baptism in the river was maintained. This tradition still exists in Georgia, for example in 2002 in West Georgia, Guria, in the convent of the village Jikheti, baptistry was made at the artificial spring water, named “The Water of Jordan”, on the celebration of the Baptism of the Lord and at the other time as well, many believers go through cleansing ritual here.

References

- Gaprindashvili/Chubinashvili 1969** – Gaprindashvili G., Chubinashvili N., Dzleva, st. George’s monastery in Tabakini village. In: Friend of monument, 18. Tbilisi.
- Zakaraia/Kapanadze 1991** – Zakaraia P., Kapanadze T., Tsikhegoji-Achaeopolis-Nokalakevi. Architecture. Tbilisi.
- Zakaraia/Lekvinadze 1974** – Zakaraia P., Lekvinadze V., The accounts of the archaeological excavation in Gudava, 1971. In: Archeological expeditions of Georgian State Museum, III, Tbilisi.
- Isakadze 2009** – Isakadze R., the early Christian churches in Kutaisi. Collection: Georgian Heritage, XIII, Kutaisi.
- Lanchava 2007** – Lanchava O., Archaeology of Kutaisi. Kutaisi.
- Nikolozishvili 1991** – Nikolozishvili N., “The Baptism of Water and Earth”. Literature and Art. №3. Tbilisi.
- Jabua 2007** – Jabua N., Early Middle Ages basilicas from Guria. In: Guria, V, Tbilisi.
- Basler 1993** – Basler D., Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzogowina. Wien.
- Ben-Pechat 1990** – Ben-Pechat M., Baptism and Monasticism in the Holy Land: Archaeological and Literary Evidence. In: Studium Biblicum Franciscanum. Christian Archaeology in the Holy Land. 36, Jerusalem.
- Castellana 2003** – Castellana P., Vasche battesimali nella Siria del Nord. In: Studium Biblicum Franciscanum. One Land – Many Cultures, 41, Jerusalem.
- Ferguson 2009** - Ferguson Everett, Baptism in the Early Church: History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries. Cambridge.
- Fürst 2008** – Fürst A., Die Liturgie der alten Kirche. Geschichte und Theologie. Munster.
- Grossmann 2002** - Grossmann P., Christliche Architektur in Ägypten. Handbook of Oriental Studies, Vol. 62. Brill.

Hasratian 2000 – Hasratian Murad, Early Christian Architecture of Armenia, Moscow.

Hoddinott 1963 – Hoddinott R. F., Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London.

Netzer 1990 – Netzer E., The Byzantine Churches of Herodion. In: *Studium Biblicum Franciscanum. Christian Archaeology in the Holy Land*. 36, Jerusalem.

Odiseli 1995 – Odiseli M., Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien, Wien.

Reallexikon 1966 – Reallexikon zur Byzantinischen Kunst. Band I, Stuttgart.

Ristow 1998 – Ristow S., Frühchristliche Baptisterien. Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 27, Münster.

Seeliger/Krumeich 2007 – Seeliger H. R., Krumeich K., Archäologie der antiken Bischofssitze I: Spätantike Bischofssitze Ägyptens. Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, Band 15. Wiesbaden.

Testa 1992 – Testa Emmanuel, The Faith of the Mother Church. An Essay on the Theology of the Judeo-Christians, Jerusalem.

The Pilgrimage of Etheria 1919 – The Pilgrimage of Etheria, translation by M.L. McClure and C.L. Feltoe. Translations of Christian Literature. Series III. Liturgical Texts. London.

Леквинадзе 1970 – Леквинадзе В., О древнейшей базилике Питиунта и ее мозаиках. ВДИ.

Хрушкова 1982 – Хрушкова Л. Г., Три церкви в горной Абхазии (раскопки 1977-1979 гг.). Византийский временник, т. 43.

Хрушкова 1990 – Хрушкова Л. Г., Раннехристианские сооружения восточного Причерноморья. Автореферат доктор. дисс., Ленинград.

Хрушкова 1985 – Хрушкова Л. Г., Цандрипш. Материалы по раннехристианскому строительству в Абхазии. Сухуми.

Якобсон 1983 – Якобсон А. Я., Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Ленинград.

Description of illustration:

1. Gudava separate-standing baptistery (after Zakaraia Lekvinadze).
2. Nokalakevi separate-standing baptistery (after Zakaraia Kapanadze).
3. Tsebelda church with baptistery (after Khrushkova).
4. Baptizing font. Tsebelda (after Khrushkova).
5. Vashnari church (after Lekvinadze).
6. Sioni church in Bolnisi (after Chubinashvili).
7. Plan of the 4th cent. church in Bagrati (plan made by N. Intskirveli).
8. Bichvinta church with baptistery (after Lekvinadze).
9. Baptistery in Bichvinta church with mosaic floor (after Lekvinadze).

10. Nokalakevi church with baptistery (after Zakaraia/Kapanadze).
11. Gantiadi basilica (after Khrushkova).
12. Grmagele church with baptistery (plan made by M. Karashvili).
13. Dranda church.
14. Baptizing font in the Dranda church (after Khrushkova).
15. Baptistery set at the river, in natural font. Tabakini.

И. Бердзенишвили (Тбилиси)

Раннехристианские баптистерии из Западной Грузии

Резюме

В Западной Грузии (включая территорию сегодняшней Абхазии), которая в раннехристианскую эпоху представляла Эгрисское царство в результате археологических открытий выявлено 11 крещальн. Эти памятники датируются IV-VII вв. Выявленные баптистерии (крещальни) можно разделить на 4 группы: 1. отдельно стоящие баптистерии; 2. самостоятельные помещения в структуре церкви; 3. крещальни, расположенные в любом, не специальном месте церкви; 4. крещальни расположенные на реке, в природном углублении. Анализ дает возможность восстановить литургическую обстановку и крещальный культ в раннехристианской церкви. Для баптистериев Западной Грузии характерны небольшие размеры купелей, в которых крещение происходило способом обливания воды, а не погружением в воду. Все эти крещальни находят интересные параллели с древневосточными и западными памятниками христианского мира.

Очень часто обряд крещения и крещальни связывают с епископиом и кафедрой епископа. Но очень часто крещальни выявляются в неизвестных маленьких городах и деревушках. Это можно объяснить тем, что право на крещение не было прерогативой только епископа, но и духовенство более низкого ранга тоже имело эти права. Тем более в то время, когда христианство набирало силы, а число новообращенных с каждым днем росло.

ი. გაგოშიძე (თბილისი)

არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა

ბასკური და ქართველური ენების ნათესაობის პრობლემა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი, ნახევრად ლეგენდარული წინაისტორია გააჩნია, დღეს, ენათმეცნიერთა რამდენიმე თაობის გამოკვლევათა შედეგად, საბოლოოდ დადებითად არის გადაწყვეტილი.

რენე ლაფონი იყო პირველი ენათმეცნიერი, რომელმაც დაამტკიცა, რომ ბასკური ენა რეგულარულად ავლენს კანონზომიერ შესატყვისობებს იბერულ-კავკასიურ ენებთან [Lafon 1949], ხოლო იან ბრაუნმა ბასკური განსაზღვრა როგორც ენა, რომელიც პრაქტულად ქართველური ენობრივი ერთობის დაშლის შედეგად წარმოიშვა [Braun 1998]. მიხეილ ქურდიანს მიაჩნია, რომ იმ ენობრივი ერთობის აღსანიშნავად, რომლის დიფერენციაციის შედეგად, იან ბრაუნის მიხედვით, ბასკური და საერთო-ქართველური ენები წარმოიშვა, ყველაზე ადეკვატური და იმაგდროულად მოხერხებული ტერმინი ბასკურ-ქართველური იქნება [ქურდიანი 2007, 490]. ჩვენც ამ ტერმინს ვიხმარებ.

ჰიპოთეზა, რომლის მიხედვით ქართველთა მონათესავე (იბერიულ-კავკასიური მოდემის) ტომები ოდესღაც ფართოდ იყვნენ განსახლებულნი მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთში და ბასკები დასავლეთში და ქართველები კავკასიაში მხოლოდ იმ ძველი მოსახლეობის გადმონაშთია [მირცხულავა 2008], დღეს თითქმის დავიწყებულია. თანამედროვე მკვლევართა უმეტესობას, მათ შორის სამივე ზემოთ მოხსენიებულ მეცნიერსაც მიაჩნია, რომ პირენეებში ბასკები კავკასიიდან გადასახლდნენ. ერთადერთი, რითაც განსხვავდება მათი მოსაზრებები ამ საკითხთან დაკავშირებით, ბასკთა კავკასიიდან მიგრაციის ქრონოლოგიაა.

რენე ლაფონი თვლიდა, რომ ბასკების წინაპრები კავკასიიდან ქ.წ. მესამე ათასწლეულის მეორე ნახევარში გადასახლდნენ [Lafon 1949, 193], მაგრამ, იან ბრაუნის აზრით, ბასკთა მიგრაცია დასავლეთისაკენ უფრო ადრე, სავარაუდოდ, ჩვენს ერამდე 5000-3000 წლებში უნდა მომხდარიყო, რადგანაც ქ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ბალკანეთში, ეგეოსის კუნძულებსა და ანატოლიაში, ე.ი. ბასკთა მიგრაციის სავარაუდო გზაზე იმ დროს (ქ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში) უკვე ინდოევროპელები სახლობდნენ. თავისი შემოთავაზებული თარიღის (ქ.წ. 5000-3000 წწ.) შესამაგრებლად იან ბრაუნს მოაქვს სვოდემის ე.წ. გლოტო-ქრონოლოგიური მეთოდით გამოანგარიშებული ბასკებსა და ქართველებს შორის უშუალო კონტაქტის დაკარგვის მიახლოებითი თარიღი (ქ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი), და თარიღი, გამოანგარიშებული ლინგვისტური პალეონტოლოგიის მეთოდით, რომელიც ემყარება ბასკურ-

ქართველურ ბგერათშესატყვისობათა საფუძველზე პრაქართველურ (ე.ი. საერთო ბასკურ-ქართველურ) ენაში ლითონებთან და ბორბლიან ტრანსპორტთან დაკავშირებული ტერმინების პოზიციურებას [Braun 1998, 125-135].

მიხეილ ქურდიანს მიაჩნდა, რომ ბასკურ-ქართველური და ინდო-ევროპული ფუძე-ენების რელატიური ქრონოლოგიიდან, მათი ენობრივი კონტაქტებიდან გამომდინარე და არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით შესაძლებელია იან ბრაუნისეული თარიღის “მეტი სანდობით დაზუსტება” და კავკასიიდან ბასკების მიგრაციას ქ.წ. მეხუთე ათასწლეულში გულისხმობს [ქურდიანი 2007, 484].

ვფიქრობ, რომ განსვენებული მეცნიერი მართალია და ბასკების წინაპრთა კავკასიიდან მიგრირების დროის მეტ-ნაკლები სიზუსტით განსაზღვრა არქეოლოგიის მონაცემთა საფუძველზე, მართლაც, შესაძლებელია.

როდესაც არ უნდა გასულიყვნენ ბასკების წინაპრები კავკასიიდან, საფიქრებელია, რომ მიგრანტების ჯგუფი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც სამშობლოსთან კონტაქტებგაწვევტილი და ასე შორს, უცხოენოვან გარემოში გადახვეწილი მცირერიცხოვანი პოპულაცია ვერც ენას შეინარჩუნებდა და ვერც თავისთავადობას ათასწლეულების განმავლობაში, ბასკებმა კი ეს მოახერხეს.

მაგრამ ქვეყნიდან მოსახლეობის მნიშვნელოვანი რაოდენობის აყრას უთუოდ რაღაც არსებითი მიზეზი უნდა ჰქონოდა, ხოლო აყრილთა სადღაც გადასახლებას – მიზანი: ეს ხომ ადამიანთა ჯგუფის მოძრაობა იყო და ეს მოძრაობა, უეჭველად, გააზრებულიც უნდა ყოფილიყო.

კიდევ ერთი საგულისხმო გარემოებაა აღსანიშნავი: უცხო ეთნოსის წარმომადგენელთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფის იმიგრაცია არ შეიძლებოდა არ ასახულიყო მიგრანტთა მიმღები ქვეყნის არქეოლოგიაში, რადგანაც კულტურა – სულიერი და მატერიალური კულტურა – ეთნოსის ისეთივე არსებითი მახასიათებელია, როგორც ენა. კულტურა ისევე თან მიჰყვება ადამიანებს, როგორც ენა, მაგრამ, კულტურა ენისგან განსხვავებით, უმწერლობო გარემოშიც კი, საბედნიეროდ, ნივთიერ კვალს ტოვებს ხოლმე, კვალს, რომლის მოძიება და გააზრება სწორედ არქეოლოგიის საქმეა.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობ, ცხადია, თუ როგორ უნდა წარმართოს არქეოლოგმა ძიება ამგვარი ამოცანის ამოსახსნელად: საჭიროა მიგრანტთა მიმღები ქვეყნის (ჩვენ შემთხვევაში: პირენეის ნახევარკუნძული) არქეოლოგიაში მოძიებულ იქნას მიგრაციის სავარაუდო დროის მონაკვეთში (ჩვენ შემთხვევაში: ქ.წ. 5000-2000 წწ.) მომხდარი ისეთი ცვლილებები (ინოვაციები), რომლებიც შეიძლება დაუკავშირდეს უცხო ეთნიკური ნაკადის შემოსვლას და შემდეგ მიგრანტთა სავარაუდო სამშობლოშიც (ჩვენ შემთხვევაში: კავკასია) მოიძიოს ისეთი არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც შეიძლებოდა ყოფილიყო მიმღები ქვეყნის არქეოლოგიაში დაფიქსირებული ინოვაციის წყარო.

ეს, რაც ითქვა, რასაკვირველია, მხოლოდ მშრალი სქემაა. რეალურად ამ ტიპის კვლევა-ძიება გაცილებით უფრო რთული და მრავალმხრივი საქმეა და, რაც მთავარია, როგორი გულმოდგინებითაც არ

უნდა ჩატარდეს იგი, შედეგი მაინც ძნელად თუ გასცდება მეტ-ნაკლებად სარწმუნო ჰიპოთეზის დონეს, როცა არ მოგვეპოვება საძიებო მიგრაციის შესახებ სარწმუნო წერილობითი ცნობა: ამგვარი ინფორმაციის არსებობის შემთხვევაშიც კი ხშირად ძნელია ხოლმე მოვლენის რეალური სურათის რეკონსტრუქცია. ამის მაგალითების მოტანა საკმაოდ შეიძლება, როგორც ძველი, ისე შუა საუკუნეების ისტორიიდან, მაგრამ ჯობია, დავუბრუნდეთ ბასკებს.

იმ სფეროში, რაზეც ახლა ვსაუბრობთ, არქეოლოგების მიერ იმდენია გაკეთებული და ნათქვამი, რომ მე რაიმე განსაკუთრებულ სიახლეს ვერაფერს მოგახსენებთ. ჩემს ამ წერილს მხოლოდ ის გამართლება აქვს, რომ ვიწროდ სპეციალური არქეოლოგიური ლიტერატურა ნაკლებად ხელმისაწვდომი და, ამდენად, ნაკლებად ცნობილია სხვა დარგის მკვლევართათვის. ის კი არა და, არქეოლოგიაც დღეს ისე გაღრმავდა და სფეროებად დაცალკევედა, რომ ყველაფრის გაცნობას თვითონ არქეოლოგებიც ვეღარ ვახერხებთ. საკითხი, რომელსაც ახლა ვვხვებით, ხსოვნაში ამომიტივტივდა ამ ცოტა ხნის წინ, რენე ლაფონის 110 წლის-თავისადმი მიძღვნილ საერთაშორისო კონფერენციაზე და მაშინვე დავრწმუნდი, რომ ორიოდ ჩემი კოლეგის გარდა ამის შესახებ არავის არაფერი ახსოვდა. ასე რომ პრობლემას გააქტიურება ნამდვილად სჭირდება და სწორედ ამან გადამაწყვეტინა ამ მოხსენების წაკითხვა. მოხსენების მომზადებისას ინფორმაცია მომაწოდეს არქეოლოგებმა გურამ მირცხულავამ, რომელიც ამ პრობლემის კვლევის ერთ-ერთი პიონერია და ზურაბ მახარაძემ, რისთვისაც მათი მადლობელი ვარ, მაგრამ მუშაობა განსაკუთრებით გამიადვილა ლეილა ფანცხავამ, რომელმაც მომაწოდა ელგუჯა გოგაძის არქივში დაცული იან მახნიკის პოლონური სტატიები, თარგმანითურთ (როგორც ჩანს, ეგოგაძეც დაინტერესებული ყოფილა ამ პრობლემით). მადლობის მეტი რა შეთქმის.

მტკვარ-არაქსის კულტურა სამხრეთ კავკასიაში არსებული ბრინჯაოს ხანის ერთადერთი არქეოლოგიური კულტურაა, რომლის წიაღიდანაც, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, დიდი მიგრაციული ტალღები გავერცვლდა როგორც სამხრეთის, ისე ჩრდილოეთის მიმართულებით. ქ.წ. IV ათასწლეულის ბოლო მეოთხედში მტკვრისა და არეზის შუამდინარეთში აღმოცენებული ეს კულტურა, ქ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში უკვე ჩრდილოეთ კავკასიაშიც ვრცელდება, იმავე ათასწლეულის შუა ხანებში მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენები ფარავს ხალკოლითური ხანის მოხატული კერამიკის კულტურათა დანაშრევებს ურმიის ტბის მიდამოებსა და ანატოლიაში, ათასწლეულის ბოლოს კი მტკვარ-არაქსული კერამიკა, ე.წ. ხირბეტ-კერაკის კულტურის სახელით, უკვე სირიასა და პალესტინაშიც არის წარმოდგენილი (ჯაფარიძე 1992, 70-124).

პოლონელმა არქეოლოგმა იან მახნიკმა 1971 წელს ბელგრადში წაიკითხა მოხსენება (მოხსენება 1973 წელს გამოქვეყნდა), რომელშიც აჩვენა დუნაისპირეთისა და კარპატების ქვაბულის ქ.წ. III ათასწლეულის არქეოლოგიური ძეგლების მსგავსება კავკასიურ მასალებთან და ადრეული ბრინჯაოს ეპოქის დასაწყისი ცენტრალურ ევროპაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელებას დაუკავშირა [Machnik 1973]. არ შეიძ-

ლება არ აღინიშნოს, რომ სპილენძ-ბრინჯაოს კულტურის ევროპაში სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გავრცელებას თავის დროზე ჯერ კიდევ გორდონ ჩაილდი, ჯონ მელარტი, შემდეგ კი ბონა, კალიცი და სხვებიც ვარაუდობდნენ, მაგრამ იან მახნიკი იყო პირველი, რომელმაც ამ პრობლემას საგანგებო კვლევა მიუძღვნა [Machnik 1982, ბიბლიოგრაფია].

მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთ-ევროპული კონტაქტების არსებობა არც ქართველ არქეოლოგებს დარჩენიათ ყურადღების გარეშე: შიო დედაბრიშვილის მიერ 1973 წელს კრაკოვში წარდგენილი მოხსენება სწორედ ამ საკითხს ეხებოდა [Дедабришвили 1973], ხოლო 1975 წელს მანვე გურამ მირცხულავასთან ერთად უკვე თბილისშიც წაიკითხა მოხსენება: “მტკვარ-არაქსის კულტურა და ცენტრალური ევროპა”, რომელშიც მეცნიერული კვლევის ამ მიმართულებით გაგრძელების საკითხია დასმული [Дедабришвили 1975].

გასული საუკუნის ოთხმოციან-ოთხმოდრეათიან წლებში იან მახნიკი ამავე პრობლემისადმი მიძღვნილ კიდევ რამდენიმე სტატიას აქვეყნებს, რომლებშიც აჩვენებს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის რადიაცია მთელ დასავლეთ ევროპას ფარავს: იტალიაში, სარდინიასა და ბალეარის კუნძულებზე და, ბოლოს, პირენეის ნახევარკუნძულზეც აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის არქეოლოგიური კულტურის კვალი [Machnik 1982].

და რაც მთავარია, ეს არ არის სხვადასხვა კულტურის ცალკეული ელემენტების მსგავსება, რაც შეიძლება იმპორტით, სპორადული კონტაქტებით ან შემთხვევითობით აიხსნას. არა, ეს არის კულტურათა ტოტალური მსგავსება: მსგავსია არა მარტო კერამიკის ფორმები, არამედ მისი დამზადების ტექნოლოგიაც კეცის სტრუქტურა (ორ- და სამფენოვანი კეცი), ზედაპირის დამუშავება (შეღებვა, გაპრიალება), ფერი და ორნამენტი; თვალსაჩინო მსგავსებაა ლითონის ნაწარმის ასორტიმენტსა და ფორმებშიც (ტიპური მტკვარ-არაქსული დანები, ქედიანი სატევრები, ყუამილიანი და ყუადაქანებული ცულები, ორვოლუტიანი საკინძები) და ლითონის შემადგენლობაშიც: ევროპაშიც და კავკასიაშიც დარიშხანიანი ბრინჯაო მზადდებოდა, ხანდახან კი იქაც და აქაც დარიშხანს ანტიმონით ანაცვლებდნენ (ბრინჯაოს დასამზადებლად კალის დარიშხანით ჩანაცვლება თუკი კავკასიაში კალის საბადოების არარსებობით შეიძლება აიხსნას, ამას ვერ იტყვი ევროპაზე, სადაც კალის უმდიდრესი და ადვილად ხელმისაწვდომი მადნებია); დიდია მსგავსება მცირე პლასტიკაშიც: იქაც და აქაც ბევრია თიხისგან გამოქერწილი ცხვრისა და ძროხის ქანდაკებები, ურმის თვლის მოდელები; ერთნაირია პასტის მძივები და ძვლის ნივთები, კაჟისა და ოფსიდიანის ნაწარმი: ყუნწიანი ისრისპირები და ნამგლის ჩასართები. მაგრამ მთავარი მაინც ის არის, რომ დასახლების ხასიათი და დაკრძალვის წესიც ურთიერთ მსგავსია: მიცვალებულებს პირენეებშიც და კავკასიაშიც ხელ-ფეხმოკეცილს და გვერდზე დაწვენილს მარხავენ ქვებით შემოწობილ ორმოებში ან ქვაყუთებში [Machnik 1982; მირცხულავა 2008].

ათასეული კილომეტრებით ერთმანეთისაგან დაშორებული არქეოლოგიური კულტურების ასეთი მსგავსება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ მოსახლეობის მნიშვნელოვანი მასის მიგრაციით.

მიგრანტთა სამოსახლოების ხასიათი და განლაგება კი ცხადყოფს მიგრაციის მიზნებისა და მიზეზების არსს. დასახლებები მცირე ზომისაა, მოწყობილია კლდოვან კონცხებზე ან ტერასებზე და დაცულია გალავნით, ამასთან ამ კულტურების სამოსახლოები, როგორც წესი, განლაგებულია მთიან რეგიონებში, სპილენძის საბადოების მახლობლად და ამ სამოსახლოებში სპილენძის მადნის გადაზიდვისა და დამუშავების კვალიც დასტურდება, და ეს ასეა არა მარტო ესპანეთში, არამედ ყველგან ევროპაში, კარპატებიდან გიბრალტარამდე, სადაც კი ამ ტიპის არქეოლოგიური კულტურაა წარმოდგენილი. აქედან მხოლოდ ერთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: აქ საქმე გვაქვს მეტალურგ-მელითონეთა დასახლებებთან [Machnik 1982, 98,100,127].

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომებიც, ძირითადად, მეტალურგები იყვნენ. ამასთან მელითონეობა, როგორც ხელოსნობა, სოფლის მეურნეობისაგან არ იყო გამოყოფილი (მტკვარ-არაქსელები აშენებდნენ ცხვარსა და ძროხასაც და მემინდვრეობასაც მისდევდნენ, ისევე, როგორც მათი ევროპელი ორეულები): მტკვარ-არაქსის კულტურის თითქმის ყველა გათხრილ-შესწავლილ სახლში ლითონის ჩამოსასხმელი ყალიბია აღმოჩენილი, კაზრეთშიც, ოქროს უძველეს მადაროს მახლობლად მიკვლეული დასახლების სათავსოებშიც ოქროს მადნის დამუშავების კვალი ჩანს [დამბაშიძე 2010, 126, 245-247].

მტკვარ-არაქსის კულტურის წიაღში გაჩნდა საქართველოში და მთლიანად კავკასიის ტერიტორიაზე პირველი ბორბლიანი ტრანსპორტი: სამშვიდლის ნამოსახლარზე აღმოჩენილია თიხისგან გამოძერწილი და გამომწვარი ურმის მოდელი და ხარებშებმული ურმის გამოსახულება ამკობს ერთ-ერთი მტკვარ-არაქსული საკინძის თავსაც.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მეურნეობის ხასიათი (მეტალურგია+სოფლის მეურნეობა) გვეკარნახობს მისი წიაღიდან მიგრაციული ტალღების წარმოქმნის შესაძლო მიზეზებსაც.

საზოგადოების მაღალი ორგანიზებულობა (ამის მანიშნებელია კულტურის საოცარი ერთგვაროვნება ძალიან ვრცელ ტერიტორიაზე), ლითონის ნაწარმის თითქმის მონოპოლიზებული ბაზარი (კავკასიიდან ლითონი, როგორც ჩანს, შუამდინარეთშიც კი გადიოდა) და კარგი შეიარაღებით უზრუნველყოფილი მშვიდობა (მტკვარ-არაქსის კულტურის მრავალფენიან ნამოსახლარებში მარტო ერთი, C ფენაა გადაამწვარი, მაგრამ არა გაძარცვული, რაც უფრო რაღაც სტიქიური უბედურების, მაგალითად, მიწისძვრის შედეგს ჰგავს, ვიდრე მტრის ნამოქმედარს) აპირობებდა ჭარბი მოსახლეობის წარმოქმნას, რასაც, შესაძლოა, სპილენძის ცალკეული საბადოების გამოლევაც უწყობდა ხელს.

და დროდადრო ეს “ზედმეტი მოსახლეები” ხარებშებმული ურმებით მიემართებოდნენ უცხოეთში ლითონის ახალი საბადოებისა და ლითონის ნაწარმის ახალი ბაზრების საძებნელად. საფიქრებელია, რომ ეს მასობრივი გადასახლებები ადრევე გაკვალულ სავაჭრო გზებს მიჰყვებოდა (ამ მოსაზრების შემოწმება-დადასტურება შესაძლებელია გადასახლების წინმსწრები იმპორტის შესწავლით მტკვარ-არაქსელ მიგრანტთა ახალი სამოსახლოების რეგიონებში).

მიგრანტების ახალ ადგილას დასახლება ზოგჯერ, შესაძლებელია, ძალადობრივ ხასიათს ატარებდა, როგორც, მაგალითად, ეს თითქოს უნდა მომხდარიყო ანატოლიაში (ევფრატის ხეობაში), მაგრამ ზოგან (ევროპაში?), შეიძლება, სიამოვნებითაც კი ხვდებოდნენ ახალმოსახლეებს, რომელთაც მათთვის ახალი ხილი – ბრინჯაოს იარაღი მიჰქონდათ (მაგრამ მერე მიგრანტებს თავისი ქონების დამხვდურებისაგან დაცვა მაინც სჭირდებოდათ: მათი დასახლებები ევროპაში საგანგებოდ იყო დაცული [Machnik 1982: 98,106,127]).

მკვლევარები კავკასიიდან ევროპაში მიგრაციის ორ, სამხრეთულ (ანატოლია-ეგეოსის გავლით) და ჩრდილოურ (ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ტრამალების გავლით) გზას ვარაუდობენ, თუმცა იან მახნიკი ჩრდილო გზას გამოირიცხავს. მიგრაციის სავარაუდო მიზანი – სპილენძის საბადოების ძიება, ვფიქრობ, იან მახნიკის მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს. მესამე, საზღვაო გზაზე არაეინ საუბრობს, თუმცა მიგრანტებს რომ არც ზღვაოსნობის ემინოდათ, ამის მაჩვენებელია მათ მიერ სარდინიისა და ბალეარის კუნძულების ათვისება, საიდანაც ისინი სამხრეთ ესპანეთშიც გადასულან: ქ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნაზე ხმელთაშუა ზღვა სანაოსნოდ ათვისებული იყო [Machnik 1982,128]. რაც შეეხება შავ ზღვას, ანგარიშში ჩასათვლელია ის გარემოება, რომ ზღვის კოლხური სანაპირო ერთადერთი რეგიონია კავკასიაში, სადაც მკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები არ გვაქვს.

ახლა ორიოდ სიტყვა ქრონოლოგიაზეც. ქ.წ. V ათასწლეული და IV ათასწლეულის პირველი სამი მეოთხედი, როგორც ჩანს, უნდა გამოირიცხოს, რადგანაც იმ დროს არც ეტლი (ურემი) და არც ლითონი რამდენამდე მნიშვნელოვანი ოდენობით კავკასიაში არ ჩანს, საერთო ბასკურ-ქართულურ ენაში კი, როგორც ვიცით, ლითონებთან და ბორბლიან ტრანსპორტთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია რეკონსტრუქტურდება. გარდა ამისა, ბასკების ამჟამინდელი საცხოვრისის სიას-ლოვეს ქ.წ. V-IV ათასწლეულების სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებული არქეოლოგიური კულტურების რაიმე ხელშესახები კვალი არ დასტურდება.

ამდენად, რჩება სამხრეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის არქეოლოგიური კულტურის გავრცელების პერიოდი, ე.ი. ქ.წ. IV ათასწლეულის ბოლო მეოთხედი და III ათასწლეულის პირველი ნახევარი. იან მახნიკი წერს, ევროპული ადრეული ბრინჯაოს ხანის მასალები უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპის ძეგლებთან ავლენსო მსგავსებას, მაგრამ კონკრეტული ძეგლების ჩამოთვლისას განვითარებული ეტაპის ძეგლებსაც ასახელებს (სამშვილდე, კოდა, ილტო, ამირანის გორა, ქიულთეფე), რომლებიც ქ.წ. III ათასწლეულით თარიღდება. მოტანილი ილუსტრაციებიც იმავე ეტაპის მასალას ემსგავსება და არც ევროპაში გვაქვს ადრეული ბრინჯაოს ხანის ესოდენ ძველი ძეგლები, ამიტომ მე უფრო ქ.წ. III ათასწლეული მიმანია მიგრაციის საწყის პერიოდად.

მაგრამ ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ ბასკების წინაპრები კავკასიიდან პირდაპირ პირენეის ნახევარკუნძულზე აღმოჩნდნენ. ვფიქრობ, რომ მათ მოძრაობას დასაველეთისკენ წყვეტილი ხასიათი უნდა ჰქონოდა, მეტნაკლებად ხანგრძლივი შეჩერებებით და პირენეებს ბასკებმა ქ.წ. II ათას-

წლებულში მიაღწიეს: ასე ათარიღებენ ეპანეთის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურებს, რომლებიც მტკვარ-არაქსის კულტურასთან მსგავსებას იჩენენ და, სავარაუდოდ, ბასკებს უკავშირდებიან [Machnik 1982, 127-130, სქოლიო 15]. როგორც ირკვევა, ბასკებს ისტორიულ ხანაშიც კი ბევრად უფრო ვრცელი ტერიტორია ეკავათ, ვიდრე ახლა: I-IV საუკუნეებში დაფიქსირებული აკვიტანური ძველი ბასკურის დიალექტი ყოფილა [ქურდიანი 2007, 442].

თუკი მტკვარ-არაქსის არქეოლოგიური კულტურის კვალის კავკასიის გარეთ, ევროპაში დადასტურება ამ კულტურის მატარებელთა მიგრაციით აიხსნება, მაშინ ახლებურად უნდა შევხედოთ ძველ მოსაზრებას ქართველთა მონათესავე ტომების ხმელთაშუაზღვისპირეთში ოდინდელი ფართოდ განსახლების შესახებ: ყველა (ან: ზოგიერთი) იმ ისტორიულ, ტოპონიმიკურ, ლინგვისტურ, თუ არქეოლოგიურ რეალიას, რომელსაც ხსენებული მოსაზრების ადვოკატი იყენებდნენ (იყენებენ) არგუმენტებად [მირცხულავა 2008, 203], ამ ახალი “მიგრაციის თეორიის” საფუძველზე ახლებური ახსნა შეიძლება მოეძებნოს: უნდა შემოწმდეს, ხომ არ არის ეს რეალიები ბასკების წინაპრების მიერ დატოვებული მათი ხანგრძლივი და შორეული მოგზაურობის დროს? შეიძლება მიგრანტთა არა ერთი, არამედ რამდენიმე ტალღა გავიდა კავკასიიდან? ბასკების განსახლების ზონაში, ისევე როგორც კავკასიაში, გავრცელებულია მეგალითური ძეგლები, რომლებიც ასევე ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. რა კავშირშია ეს ფაქტი ბასკურ-ქართველურ პრობლემასთან? დოკუმენტურად დადასტურებულია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებლები იცნობდნენ დომესტიცირებული ვაზის არა მარტო საღვინე, არამედ სუფრის ჯიშებსაც. კავკასიელმა მიგრანტებმა ხომ არ მიიტანეს კულტურული ყურძენი ევროპაში? მხოლოდ ჩრდილო ესპანეთში და საქართველოში არის შემორჩენილი ასლის თავისებური სახეობა და მარცვლეულის სამკალი უძველესი იარაღი – შნაკვი [Вавилов 1987, 142]. შეიძლება ეს შემთხვევითი იყოს? სისხლის ჯგუფების გავრცელებით ბასკები გასაოცარ მსგავსებას ავლენენ ქართველებთან, განსაკუთრებით, დასავლელ ქართველებთან. რას მოგვცემდა ბასკების და ქართველების თანამედროვე მეთოდებით განხორციელებული შედარებითი ანთროპოლოგიური და გენეტიკური გამოკვლევა?

საკითხი მთლიანობაში, როგორც ვხედავთ, ძალიან საინტერესო და ამავე დროს ძალიან რთულია. წინ უზომოდ ბევრი სამუშაო გველის, სამუშაო, რომელიც მხოლოდ სხვადასხვა დარგის მეცნიერების – არქეოლოგიების, ლინგვისტების, ანთროპოლოგიების, ეთნოლოგიების, ხელოვნებისა და ტექნიკის ისტორიკოსების, ბუნებისმეტყველების ერთობლივი ძალისხმევით უნდა შესრულდეს. მხოლოდ ასეთი, კომპლექსური კვლევა მიგვიყვანს მყარ და ყოველმხრივ სარწმუნო დასკვნებამდე.

ლიტერატურა

მირცხულავა 2008, გ. მირცხულავა, ნ. მირცხულავა, კავკასია ადრელთონების ხანის ევროპის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში. დავით ბაზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები. V. თბილისი.

ქურდიანი 2007, მ. ქურდიანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები. თბილისი.**ღამბაშიძე 2010** – ირ. ღამბაშიძე, გ. მინდიაშვილი, გ. გოგოჭური, კ. კახიანი, ი. ჯაფარიძე, უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში. ძვ. წ. VI-III ათასწლეულები. თბილისი.

ჯაფარიძე 1992 – საქართველოს არქეოლოგია. II. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა. თბილისი.

Braun 1998 – Jan Braun. Euscaro-Caucasica. Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque, Warszawa.

Lafon 1949 – Rene Lafon. Sur les origines des Basque et de leur langue. – Les Cahiers d’Outre-Mer, N 7, 2ème Année, Bordeaux.

Machnik 1973 – Jan Machnik. Ze studiów nad związkami Kaukazu z obszarami karpackimi w początkach epoki brązu. - Archeologia Polski, 13.

Machnik 1982 – Jan Machnik. Kulturi z początku epoki brązu w strefie śródziemnomorskiej półwyspu Iberijskiego i ich wschodnie nawiązania. - Acta Archaeologica Carpathica, XXII, 1982/1983.

Вавилов 1987 – Н. И. Вавилов, Пять континентов. Москва.

Дедабришвили 1973 – Ш. Дедабришвили, Далёкие и близкие связи Куро-Араксской культуры. – Международный симпозиум по бронзе Центральной Европы. Краткие содержания докладов. Краков, 1973.

Дедабришвили 1975 – Ш. Дедабришвили, Г. Мирцхулава, Куро-Араксская культура и Центральная Европа (постановка вопроса). Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья. Тезисы докладов. Тбилиси.

И. Ю. Гагошидзе (Тбилиси)

Археология и баскско-картвельская проблема

Проблема родства баскского и картвельских языков, имеющая многовековую полулегендарную предысторию, ныне уже окончательно решена положительно.

Первым лингвистом, доказавшим, что баскский язык регулярно проявляет закономерные соответствия с картвельскими языками, был Рене Лафон (Lafon 1949). Ян Браун определил баскский как язык, возникший в результате распада пракартвельской языковой общности (Braun 1998), Михаил Курдиани же считает, что для обозначения той языковой общности, в результате дифференциации которой, согласно Яну Брауну, возникли баскский и общекартвельский языки, наиболее адекватным и в то же время удобным термином будет «баскско-картвельский» (Курдиани 2007, 490). Мы будем придерживаться этого термина.

Ныне почти полностью забыта гипотеза, согласно которой родственные картвелам иберо-кавказские племена некогда были широко расселены по всему Средиземноморью и, следовательно, баски на Западе, а кавказцы на Востоке – только лишь остатки того древнего населения (Мирцхулава 2008). Большинство современных исследователей, в том числе и все трое вышеупомянутых ученых, считают, что баски переселились в Пиренеи с Кавказа. Единственное, чем различаются их взгляды по данному вопросу, это хронология исхода басков с Кавказа.

Рене Лафон полагал, что предки басков переселились с Кавказа во второй половине третьего тысячелетия до н.э. (Lafon 1949, 193), но, по мнению Яна Брауна, миграция басков имела место в более раннее время – между 5000-3000 гг. до н.э., ибо на Балканах, Эгейских островах и в Анатолии, то есть на предположительном пути миграции басков, во второй половине третьего тысячелетия до н.э. обитали уже индоевропейцы. В подтверждение своей датировки (5000-3000 гг. до н.э.) Ян Браун приводит приблизительную дату разрыва непосредственных контактов между басками и грузинами – вторую половину четвертого тысячелетия до н.э., – вычисленную по так называемому глоттохронологическому методу Сводеша, а также установленную по методу лингвистической палеонтологии. Эта дата базируется на факте наличия в пракартвельском (т.е. в баскско-картвельском) языке связанных с металлами и колесным транспортом терминов, установленных на основе баскско-картвельских звукосоответствий (Braun 1998, 125-135).

Михаил Курдиани считал, что, исходя из релятивной хронологии баскско-картвельского и праиндоевропейского языков-основ и опираясь на языковые контакты между ними, а также на археологические данные, можно «уточнить с

большей надежностью брауновскую датировку». Он относит начало миграции басков с Кавказа к пятому тысячелетию до н.э. (Курдиани 2007, 484).

Думаю, что покойный ученый стоял на правильном пути, считая, что археологические данные действительно дают возможность с большей или меньшей достоверностью определить время миграции предков нынешних басков.

Когда бы ни вышли предки басков с Кавказа, надо думать, что группа мигрантов была достаточно многочисленной, ибо малочисленная популяция не смогла бы сохранить в течение тысячелетий ни языка, ни культурной самобытности в иноязычной среде при полном отсутствии контактов с прародиной. Баскам же это удалось.

Однако массовый исход из страны населения должен был иметь вескую причину, а переселение на новую территорию – определенную цель. Ведь это было движение группы людей, и движение это, несомненно, должно было быть осмысленным.

И еще одно обстоятельство достойно внимания: иммиграция многочисленной группы представителей чужого этноса не могла не отразиться в археологии страны, принявшей мигрантов, ибо культура – духовная и материальная – столь же существенный маркер этноса, как и язык. Культура также следует за людьми, как и язык. Однако культура, в отличие от языка, и в бесписьменной среде, к счастью, оставляет материальные следы, поиски и осмысление которых – дело именно археологии.

Изложенное выше, полагаю, подсказывает, как должен археолог вести поиск с целью решения подобной задачи. Необходимо в археологии принявшей мигрантов страны (в нашем случае – на Пиренейском полуострове) искать такие инновации в вероятный период миграции, которые можно было бы связать с появлением чужеродного этнического элемента, а вслед за этим – начать поиски на вероятной родине мигрантов (в нашем случае – на Кавказе) такой археологической культуры, которая могла бы быть источником инноваций, зафиксированных в археологии принявшей мигрантов страны.

Все это, разумеется, лишь сухая схема. Реально же исследование такого типа – значительно более сложный и многосторонний процесс, ибо как бы тщательно он ни проводился, результат все равно вряд ли сможет выйти за пределы более или менее убедительной гипотезы при отсутствии достоверного письменного свидетельства о предполагаемой миграции. Даже при наличии подобной информации часто бывает сложно реконструировать реальную картину данного явления. Примеров этого немало как в древней, так и в средневековой истории.

Однако, давайте, вернемся к баскам.

В той сфере, о которой мы сейчас ведем речь, столько уже сказано и сделано археологами, что я сейчас затрудняюсь сказать что-либо новое. Мое сегодняшнее выступление мотивировано тем, что узко специализированная археологическая литература мало доступна и, соответственно, в меньшей степени знакома исследователям из других областей. Более того, сама археология сегодня стала настолько дифференцированной дисциплиной, что подчас даже мы,

археологи, не осведомлены во всех вопросах. Проблема, которую мы рассматриваем в настоящей статье, всплыла у меня в памяти недавно, во время международной конференции, посвященной 110-летию юбилею Рене Лафона. И тогда я убедился, что за исключением нескольких моих коллег, никто не помнил об этой проблеме. Так что, активизация проблемы необходима, и как раз это подвигло меня на выступление с докладом на эту тему. В процессе подготовки доклада мне помогали археологи Гурам Мирцхулава – один из пионеров исследований этой проблемы – и Зураб Махарадзе, за что я им благодарен. Однако особенно облегчила мою работу Лейла Панцхава, предоставившая мне статьи польского исследователя Яна Махника (вместе с переводами), хранящиеся в архиве Элгуджи Гогадзе (который, как видно, тоже интересовался данной проблемой). Большое ей за это спасибо.

Куро-Араксская культура – единственная археологическая культура бронзового века на Южном Кавказе, из недр которой, как нам известно, распространились большие миграционные волны в южном и северном направлениях. Эта культура, возникшая в последней четверти четвертого тысячелетия до н.э. в междуречьи Куры и Аракса, в начале третьего тысячелетия до н.э. уже представлена и на Северном Кавказе. В середине того же тысячелетия куро-аракские культурные слои перекрывают культурные наслоения расписной керамики халколитической эпохи в окрестностях озера Урмия и в Анатолии. К концу тысячелетия куро-араксская керамика под названием Хирбет-Керакской культуры представлена уже в Сирии и Палестине (Джапаридзе 1992, 70-124).

Польский археолог Ян Махник в 1971 году в Белграде прочел доклад (доклад был опубликован в 1973 г.), в котором он показал сходство археологических памятников Придунавья и Карпатской впадины третьего тысячелетия до н.э. с кавказскими материалами и связал начало эпохи ранней бронзы в Центральной Европе с распространением Куро-Араксской культуры (Machnik 1973). Нельзя не отметить, что зависимость медно-бронзовой культуры Европы от юго-востока в свое время отмечали еще Гордон Чайлд и Джон Мелаарт, а затем – Бона, Калиц и другие. Однако Ян Махник был первым, кто посвятил этой проблеме специальное исследование (Machnik 1982, библиография).

Связи Куро-Араксской культуры с Западной Европой не остались вне внимания и грузинских археологов: Шио Дедабришвили в 1973 году в Кракове прочел доклад на эту тему (Дедабришвили 1973), а в 1975 году он же вместе с Гурамом Мирцхулава уже в Тбилиси прочел доклад «Куро-Араксская культура и Центральная Европа», в котором был поставлен вопрос о необходимости продолжения научных исследований в этом направлении (Дедабришвили 1975).

В 80-90-х годах прошлого века Яном Махником было опубликовано еще несколько статей, посвященных той же проблеме, в которых он показывает, что «радиация» Куро-Араксской культуры покрывает всю Западную Европу: в Италии, на Сардинии и Балеарских островах и, наконец, на Пиренейском полуострове были обнаружены следы Куро-Араксской археологической культуры (Machnik 1982).

И, что самое главное, речь не идет о простом сходстве между элементами разных культур, что можно было бы объяснить импортом, спорадическими контактами или, наконец, случайностью. Нет, налицо тотальное сходство культур: схожи не только формы керамики, но и технология ее изготовления – структура черепка (двух- и трехслойный черепок), обработка поверхности (окрашивание и лощение), цвет и орнамент. Налицо сходство в ассортименте и формах металлических изделий (типичные куро-араксские ножи, клинки с ребром, трубчатобушнные топоры, булавки с головкой в виде двойной волюты), а также в составе металла: и в Европе, и на Кавказе изготавливали мышьяковистую бронзу, иногда заменяя мышьяк сурьмой (антимонием): если для Кавказа замену олова мышьяком и сурьмой в процессе изготовления бронзы можно объяснить отсутствием месторождений олова, то этого нельзя сказать о Европе, где имеются богатые и легкодоступные оловянные рудники. Большое сходство наблюдается и в малой пластике: и там, и здесь найдено множество глиняных скульптур овец и коров, моделей колес; одинаковые пастовые бусы и костяные предметы, изделия из кремня и обсидиана: черешковые наконечники стрел, вкладыши серпов. Но самое главное все же – сходство в характере поселений и обряде захоронения: покойников и в Пиренеях, и на Кавказе хоронили на боку в скорченном положении в обложенных камнями ямах или в каменных ящиках (Machnik 1982; Мирцхулава 2008).

Подобное сходство между археологическими культурами, разделенными тысячами километров, можно объяснить только миграцией значительных масс населения.

Характер и размещение поселений мигрантов выявляет суть целей и причин миграции. Поселения, обычно небольшие, расположены в горных регионах, вблизи от медно-рудных месторождений, и в этих поселениях фиксируются следы перевозки и обработки медной руды. И это – не только в Пиренеях, но и повсюду в Европе – от Карпат до Гибралтара, – где представлены археологические культуры этого типа. Отсюда следует только один вывод: мы имеем дело с поселениями металлургов (Machnik 1982: 98, 100, 127).

Носители Куро-Араксской культуры и на Кавказе также, в основном, были металлургами. При этом, литейное ремесло не было отделено от сельского хозяйства. Куро-араксцы разводили овец и крупный рогатый скот и занимались полеводством, как и их европейские двойники. Однако почти в каждом раскопанном жилище Куро-Араксской культуры обнаружены литейные формы. А в Казрети, в каждом из жилищ куро-араксского поселения, обнаруженного вблизи от древнейших золоторудных выработок, найдены следы обработки золотой руды (Гамбашидзе 2010, 126, 245-247).

В недрах Куро-Араксской культуры в Грузии и всего Кавказа появился первый колесный транспорт – в поселении Самшвилде, изученном Г. Мирцхулава, обнаружена вылепленная из глины и обожженная модель повозки. Одна из бронзовых булавок Куро-Араксской культуры украшена изображением повозки, запряженной быками.

Характер хозяйственной деятельности племен-носителей Куро-Араксской культуры (металлургия плюс сельское хозяйство) подсказывает нам возможную причину возникновения миграционных волн из ее недр.

Высокая организованность общества (что подтверждается поразительной однородностью культуры на огромной территории), почти монополизированный рынок сбыта бронзы и, возможно, золота (металл с Кавказа экспортировался даже в Месопотамию) и относительно мирное существование, обеспеченное хорошим вооружением (в многослойных селищах Куро-Араксской культуры только слой С несет следы пожара, но не грабежей, что, скорее, похоже на результат стихийного бедствия, например, землетрясения, чем на вражеское нападение), обуславливали возникновение избыточного населения, чему, возможно, способствовало и истощение отдельных месторождений меди.

И временами эти «лишние» люди отправлялись на чужбину на запряженных быками повозках в поисках новых меднорудных месторождений и новых рынков сбыта металлических изделий. Надо думать, что эти переселенцы следовали по уже освоенным ими международным торговым путям (проверка этого предположения возможна путем изучения импорта, опережающего миграцию в регионах, позднее заселенных куро-аракскими переселенцами).

Освоение мигрантами новых местожительств иногда, возможно, было связано с насилием, как это, кажется, случилось в Анатолии (в долине Евфрата). Но кое-где (в Европе?) приносивших новые технологии новоселов, возможно, встречали благосклонно (хотя мигрантам впоследствии все же требовалась защита своего имущества от аборигенов: их поселения в Европе надежно укреплены (Machnik 1982: 98, 106, 127)).

Исследователи предполагают два возможных пути миграции с Кавказа в Европу: южный (через Анатолию и Эгеиду) и северный (через степи Северного Причерноморья), хотя Ян Махник исключает возможность использования северного пути. Предполагаемая цель миграции – поиск меднорудных месторождений, думается, свидетельствует, скорее, в пользу мнения Яна Махника. О третьем, морском пути никто не говорит, хотя освоение восточными мигрантами Балеарских островов и Сардинии, откуда они попали и в южную Испанию, свидетельствует о том, что они не боялись и морских просторов: на рубеже третьего и второго тысячелетий до н.э. Средиземное море было освоено мореходами (Machnik 1982, 128). Что же касается Черного моря, следует учитывать, что морское побережье Колхиды – единственный регион на Кавказе, где нет памятников Куро-Араксской культуры.

А сейчас – несколько слов о хронологии. Пятое тысячелетие и первые три четверти четвертого тысячелетия до н.э., по-видимому, следует исключить, поскольку в то время ни повозки, ни металла на Кавказе не видно, в общекавказско-картвельском языке же, как известно, реконструируется терминология, связанная с металлами и колесным транспортом. Кроме того, в окрестностях современного местожительства басков не обнаружено каких-либо ощутимых следов присутствия археологических культур, распространенных на Кавказе в пятом-четвертом тысячелетиях до н.э.

Следовательно, остается только период распространения на Кавказе Куро-Араксской культуры, т.е. последняя четверть четвертого тысячелетия и первая половина третьего тысячелетия до н.э. Ян Махник пишет, что европейские материалы раннебронзовой эпохи проявляют сходство скорее с памятниками раннего этапа Куро-Араксской культуры. Однако при перечислении конкретных памятников он упоминает также памятники развитого этапа этой культуры (Самшвилде, Кода, Илто, Амиранис Гора, Кюль-Тепе), которые датируются третьим тысячелетием до н.э. Приведенные им иллюстрации схожи с материалами этого же этапа. Кроме того, и в Европе нет столь древних памятников эпохи ранней бронзы, поэтому я более склонен относить начало миграции к третьему тысячелетию до н.э.

Однако это еще не означает, что предки басков направились с Кавказа прямо на Пиренеи. Думаю, что их передвижение имело прерывистый характер, с более или менее продолжительными остановками в пути, и они достигли Пиренеев в начале второго тысячелетия до н.э. Так датируются в Испании культуры ранней бронзы, проявляющие сходство с Куро-Араксской культурой и, возможно, связанные с предками басков (Machnik 1982, 127-130, сноска 15). Выясняется, что баски даже в историческую эпоху занимали значительно более обширные территории, чем ныне: засвидетельствованный в первом-четвертом веках нашей эры аквитанский язык в нынешней Франции оказался диалектом древнебаскского (Курдиани 2007, 442).

Если наличие следов Куро-Араксской археологической культуры вне Кавказа, в Европе объясняется миграцией носителей этой культуры, тогда следует по-новому рассмотреть старую гипотезу о некогда широком расселении родственных картвелем племен в Средиземноморье: все (или некоторые) исторические, топонимические, лингвистические и археологические реалии, используемые адептами вышеназванной гипотезы в качестве аргументов (Мирцхулава 2008, 203), возможно, найдут иное объяснение на основе новой «миграционной теории». Следует проверить, не являются ли эти реалии следами, оставленными выходцами с Кавказа на их долгом и далеком пути. Возможно, не одна, а несколько волн переселенцев вышли из Кавказа в Европу. В зоне расселения басков, так же, как и на Кавказе, распространены мегалитические памятники, относящиеся также к эпохе бронзы. В какой связи находится этот факт с баскско-картвельской проблемой? Документально подтверждено, что носители Куро-Араксской культуры были знакомы не только с винными, но и со столовыми сортами культурного винограда. Не они ли – кавказские мигранты – завезли культурный виноград в Европу? Только в северной Испании и в Грузии сохранились особый сорт полбы и древнейшее орудие жатвы – «шнакви» (Вавилов 1987, 142). Может ли это быть простой случайностью? По распространенности первой группы крови баски проявляют поразительное сходство с грузинами, особенно – с западными. Что дало бы нам сравнительное антропологическое и генетическое исследование басков и грузин современными методами?

Проблема, как видим, весьма интересна, но в то же время крайне сложна. Предстоит большая работа, которая должна осуществляться совместными усилиями ученых разных специальностей – археологов, лингвистов, антропологов, этнологов, историков искусства и техники, представителей естественных наук. Только такое комплексное, междисциплинарное исследование приведет нас к вполне убедительным выводам.

Литература

Браун 1998 - Jan Braun. Euscaro-Caucasica. Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque. Warszawa.

Вавилов 1987 - Н. И. Вавилов. Пять континентов. Москва.

Гамбашидзе 2010 - И. Гамбашидзе, Г. Миндиашвили, Г. Гогочури, К. Кахиани,

И. Джапаридзе - Древнейшая металлургия и горное дело в Грузии. VI-III тысячелетия до н.э.. Тбилиси (на груз. яз.).

Дедабришвили 1973 - Ш. Дедабришвили, Далёкие и близкие связи Куро-Араксской культуры. Международный симпозиум по бронзе Центральной Европы. Краткие содержания докладов. Краков, 1973.

Дедабришвили 1975 - Ш. Дедабришвили, Г. Мирцхулава, Куро-Араксская культура и Центральная Европа (постановка вопроса). Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья. Тезисы докладов. Тбилиси.

Джапаридзе 1992 - Археология Грузии. II. Эпоха энеолита и ранней бронзы (редактор О. Джапаридзе), Тбилиси (на груз. яз.).

Курдиани 2007 – М. Курдиани, Основы иберийско-кавказского языкознания. Тбилиси (на груз. яз.).

Лафон 1949 – Rene Lafon. Sur les origines des Basque et de leur langue. – Les Cahiers d'Outre-Mer, N 7, 2ème Année, Bordeaux.

Махник 1973 - Jan Machnik, Ze studiów nad związkami Kaukazu z obszarami karpaccskimi w poszątkach epoki brązu. - Archeologia Polski, 13.

Махник 1982 - Jan Machnik. Kulturi z początku epoki brązu w strefie śródziemnomorskiej półwyspu Iberijskiego i ich wschodnie nawiązania. - Acta Archaeologica Carpathica, XXII.

Мирцхулава 2008 - Г. Мирцхулава, Н. Мирцхулава, Кавказ в системе археологических культур Европы раннего металла. Труды Музея истории грузинских евреев имени Давида Баазова. V. (на груз. яз.).

I. Gagoshidze (Tbilisi)

Archeology and Basque-Kartvelian Problem

Summary

The problem of kinship of Basque and Kartvelian languages which has a centuries-long prehistory has eventually been solved as a result of research carried out by several generations of linguists. Besides, the migration of the predecessors of the Basques from Caucasus is dated back to the second half of the 3rd millennium BC [Rene Lafon], to 5,000-3,000 BC [Jan Braun] or to the 5th millennium BC [Mikheil Kurdiani].

Obviously, the number of the migrants must have been quite large, as they managed to retain their language in strange environment, so far from their native country and without any contact with it. However, the migration of a large group of people definitely had to be reflected on the archaeology of the recipient country, because culture, as well as a language, is a significant marker of an ethnos.

Among archaeological cultures spread in Caucasus the so called Kura-Araxes culture, belonging to the early Bronze age, is the only one evidenced in western Europe as well (the Danube valley, the Carpathian mountains, Iberian peninsula, etc.) [Jan Machnik]. In Caucasus the Kura-Araxes culture is dated to the last quarter of the 4th millennium and the first half of the 3rd millennium BC and is known by its advanced bronze metallurgy and the first wheeled transport in Caucasus; the most ancient gold mine also belongs to this culture. Consequently, the existence of Basque-Kartvelian equivalents of the terms related to metals and wheeled transport is an additional argument in favor of the belief that the migration of the ancestors of the Basques towards Europe must have occurred from the depths of the Kura-Araxes culture.

The process of the migration of the Basques must have been quite long: if this movement had started in the first half of the 3rd millennium BC, the Basques would have reached the Pyrenees in the beginning of the 2nd millennium BC.

- ი. ვაგოშიძე (თბილისი)
- ი. ბაბაევი (ბაქო)
- ფ. კნაუსი (მიუნხენი)

აქემენიდები კავკასიაში

აქემენიდურმა ხანამ აურაცხელი რაოდენობის წერილობითი წყაროები დაგვიტოვა. მრავალ სხვადასხვა ენაზე შედგენილი დოკუმენტები, ისტორიული ქრონიკები, სხვადასხვა ხასიათის წარწერები, საკანონმდებლო განჩინებები, მეფეებისა და სატრაპების განკარგულებები, რელიგიური და სამეცნიერო ტრაქტატები და სხვა საშუალებას იძლევა ნაბიჯ-ნაბიჯ გაედევნოს თვალი აქემენიანთა ირანის თითქმის ორსაუკუნენახევრიან ისტორიას, დეტალურად აშუქებს ამ უკიდვანო იმპერიის თითოეულ კუთხე-კუნჭულს [Дандамаев, Луконин 1980, 5-35]. მაგრამ ამ მხრივ ერთგვარი გამონაკლისია აქემენიანთა იმპერიის უკიდურესი ჩრდილოეთ განაპირა რეგიონი, კავკასია, რომლის გარშემო არსებული აქემენიდური ხანის წერილობითი ძეგლების სიმწირე აშკარად არაადეკვატურია იმ პოლიტიკურ-სტრატეგიული მნიშვნელობისა, რაც იმპერიისათვის, წესით, უნდა ჰქონოდა კავკასიას, რადგანაც სწორედ კავკასიაზე გადიოდა ერთ-ერთი უმთავრესი გზა, რომლის გავლით ევრაზიის ტრამალების ნომადები დროდადრო თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ ახლოაღმოსავლეთის ქვეყნებს, მათ შორის ირანის ცენტრალურ რეგიონებსაც. იმის საილუსტრაციოდ, რომ ეს საშიშროება რეალურად არსებობდა აქემენიდურ ხანაშიც, საკმარისია გავიხსენოთ, რომ თვით კიროსი ნომადებთან ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო დარიოსი ორჯერ პირადად ხელმძღვანელობდა სკვითების წინააღმდეგ ლაშქრობას [Дандамаев 1985, 100-103,110; ნარიმანიშვილი 2009, 104].

აქემენიდური ხანის, ფაქტობრივად, ერთადერთი წერილობითი წყარო, რომელმაც შემოგვინახა პირდაპირი ცნობები სპარსელების კავკასიასთან ურთიერთობის შესახებ, არის ჰეროდოტეს “ისტორია”, სადაც წერია, რომ “კოლხებმაც დაიწესეს საჩუქრები და, ასევე, მათმა მეზობლებმაც, ვიდრე კავკასის მთებამდე (რადგან ამ მთებამდე ვრცელდება სპარსეთის მმართველობა, ხოლო კავკასიიდან ჩრდილოეთისაკენ მდებარე ქვეყნებს არაფერი უნდათ იცოდნენ სპარსელებისა)” [Hdt.III.97] და სადაც აქემენიანთა მოხარკე ხალხების ჩამოთვლისას და ქსერქსეს ლაშქრის აღწერისას მოიხსენიება რამდენიმე კავკასიელი ტომიც: კასპიები, კოლხები, მოსინოიკები, მოსხები, სასპირები, ტიბარენები და სხვ. [Hdt.III.92-94,VII.67,68,72,78,79]. მიუხედავად წყაროთა სიმცირისა, მეცნიერთა შორის დღეს თითქმის არავის ეპარება ეჭვი იმაში, რომ, მართალია, კოლხეთი

იმპერიის ადმინისტრაციულ ფარგლებს გარეთ იყო მოქცეული და ხარკის ნაცვლად მხოლოდ პერიოდულ ძღვენს “ნებაყოფლობით” უგზავნიდა ირანის მეფეთ-მეფეს ისევე, როგორც აქემენიანთა იმპერიის შორეულ პერიფერიაზე მდებარე ზოგიერთი სხვა ქვეყანა (არაბები, ეთიოპები) [Hdt.III.97; Briant 2002, 397], მაგრამ სამხრეთ კავკასიას ნაწილობრივ მაინც წვდებოდა აქემენიანთა ირანის რამდენიმე სატრაპია, კერძოდ კი, პეროლოტესეული ნუმერაციით, XI, XVIII და XIX სატრაპიები¹ [Дандмаев 1985, რუკა]. რაც შეეხება კოლხეთისა და ზემოხსენებული სატრაპიების კონკრეტულ საზღვრებს კავკასიაში, ამაზე ჯერჯერობით მკვლევრებს შორის შეთანხმებული აზრი არ არსებობს [ნარიმანიშვილი 2009, 106-110]. წერილობითი წყაროების სიმცირის გამო ყველა ამ სადავო საკითხის კვლევა, ძალაუვნებურად, უნდა დაეფუძნოს სხვა სახის წყაროებს, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური წყაროებია.

აქემენიდურ ხანაში – ქ. წ. VI-IV სს-ში თვალსაჩინო ცვლილებები განიცადა ნივთიერმა კულტურამ (და სულიერმაც!) საქართველოში და მთლიანად კავკასიაში და ამ ცვლილებათა დიდი ნაწილი აქემენიდურ სამყაროსთან ურთიერთობით არის ინიცირებული [Gagoshidze 1992; ნარიმანიშვილი 2009, 103], მაგრამ ცვლილებათა ხასიათი არ იყო ერთნაირი კავკასიის სხვადასხვა რეგიონში.

დღევანდელი სომხეთის რესპუბლიკის სამხრეთ ნაწილში, თავის დროზე ურარტუს სამეფოს საზღვრებში რომ იყო მოქცეული, აქემენიდურ ხანაში დაიწყო იქ არსებული ურარტული კაპიტალური ნაგებობების შეცვლა-გადააკეთება ახალი, სპარსულ-აქემენიდური მოთხოვნების შესაბამისად. ასე, მაგალითად, ქ. წ. VI-V სს-ში ერებუნის ციტადელში ურარტული ხაღდის ტაძარი აპაღანად გადააკეთეს [Тирация 1988, 23 და შმდ.]. ასეთი რამ, ცხადია, ვერ მოხდებოდა დანარჩენ კავკასიაში, სადაც მაშინ არ არსებობდა ურარტული სასახლეებისა და ციხე-ქალაქების ბაღალი ხუროთმოძღვრული ნაგებობები. კავკასიის ეს რეგიონი XVIII სატრაპიაში იყო გაერთიანებული და იქ, პეროლოტეს ცნობით, მატინები, სასპირები და ალაროდელები ცხოვრობდნენ [Hdt.III.92-94].

კავკასიის მეორე რეგიონში, რომელიც მოიცავს დღევანდელი საქართველოს დიდ ნაწილს (დასავლეთ საქართველოს აჭარა-

¹ თუმცა მკვლევარებს შორისაც არის თითო-ორთა გამოწაკლისი, რომელსაც არ სჯერა კავკასიაში სპარსელების ყოფნისა აქემენიდურ ხანაში. ასე, მაგალითად, ახლახან გამოქვეყნდა ადელ ბილის სტატია “აქემენიდები კავკასიაში?” [Bill 2010], რომელშიც ავტორი ცდილობს დაგვარწმუნოს, რომ აქემენიდურ ხანაში სპარსელები არა თუ არ გაპარებიან კავკასიას, არამედ ის ინოვაციებიც კი საქართველოს კულტურაში, რომელიც აქემენიდური გავლენით შეიძლება აიხსნას, აქ სკეითებს შემოუტანიათ! ამ მოსაზრების შესამაგრებლად ერთ-ერთ არგუმენტად ავტორს მოაქვს პეროლოტეს ცნობა, რომ სკეითები წელით გაუზავებელ ღვინოს სვამდნენ და მიდიაში შეჭრას აპირებდნენ ფაზისის დინების გაყოფებით [Hdt. VI. 84; Bill 2010, 24-25]. გარდა იმისა, რომ ქმნა ბიღმა ისიც კი არ იცის, რომ ამ შემთხვევაში ფაზისი რიონი კი არ არის, არამედ არაქსია [Перопт 1972, 530, სქოლიო 75], მას, ალბათ, გულწრფელად სწამს, რომ ქართველებმა ღვინის სმაც სკეითებისგან ისწავლეს. ძნელია, ეკამათო პიროვნებას, რომელიც ყველა დაშვებული თუ დაუშვებელი ხერხით ცდილობს დაამტკიცოს წინასწარ აკვირებული აზრის ჭეშმარიტება. ამგვარი, უკაცრავად პასუხია, “გამოკვლევის” კლასიკური ნიმუშია ამავე ავტორის 2003 წელს გამოქვეყნებული სქელტანიანი ნაშრომი [Bill 2003], რომლის საფუძვლიანად შეფასება-გაკრიტიკებისათვის დღემდე ვერაინ მოიცავდა, ალბათ, იმიტომ რომ მის ავტორს სერიოზულად არ აღიქვამენ.

აფხაზეთიანად, სამცხე-ჯავახეთს, ქართლს) და, ნაწილობრივ, ჩრდილოეთ სომხეთს (ლორე-ტაშირს), ბევრია აქემენიდური (და პოსტაქემენიდური) ხანის არისტოკრატთა მდიდრული სამარხები, განსხვავებით კავკასიის სხვა რეგიონებისაგან, სადაც ისინი ჯერჯერობით არ ჩანს. ეს რეგიონი საკუთრივ სპარსულ-აქემენიდური იმპორტის სიუხვითაც გამოირჩევა და, ამასთან, თავისებურია ამ იმპორტის ხასიათი და შედგენილობაც. მაგალითად, აქ გვხვდება ისეთი ნივთები, როგორებიც კავკასიაში შეიძლება ბოდა მოხვედრილიყო მხოლოდ ადგილობრივ დიდებულებსა და ირანის სამეფო კარს შორის დიპლომატიური საჩუქრების გაცვლა-გამოცვლის გზით [Briant 2002, 742]. ეს რეგიონი, როგორც ჩანს, უშუალოდ არ შედიოდა ირანის რომელიმე სატრაპიაში და იქ სახლობდნენ “კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიის მთებამდე”, რომლებმაც, ჰეროდოტეს ცნობით, ნებაყოფლობით დაივაღეს, ყოველ ოთხ წელიწადში ერთხელ 100 ყმაწვილი და ამდენივე ქალწული გაეგზავნათ ძღვნად ირანის დიდი მეფისათვის [Hdt. III.97]. მაგრამ კოლხებისა და მათი მეზობლების მოვალეობა ირანის უმაღლესი ხელისუფლის წინაშე მარტო ამ ძღვენით, როგორც ჩანს, არ ამოიწურებოდა: მათი ძირითადი მოვალეობა უნდა ყოფილიყო კავკასიონის უღელტეხილების დაცვა, რათა სკვითებს არ გამოეყენებინათ ისინი იმპერიის ცენტრალურ რეგიონებში შესატრელად [ნარიმანიშვილი 2009, 111]. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ აქემენიანთა მთელი ისტორია ცხადყოფს, რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო მათთვის ქვეყნის საზღვრების დაცვა ჩრდილოეთი ნომადების თავდასხმებისაგან, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კოლხები და მათი მეზობლები სწორედ ამ სამსახურისათვის დარჩნენ აქემენიანთა მოკავშირეებად და არ იქცნენ მოხარკე ქვეშევრდომებად (არაბებსაც, ანალოგიურად, აქემენიანთა მოკავშირის სტატუსი მიენიჭა იმ დახმარებისათვის, რაც მათ გაუწიეს კამბიზს ეგვიპტის წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს [Hdt.III.7-8,88; Дандамаев 1985, 57; Дандамаев, Луконин 1980, 118]).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უღელტეხილებს კავკასიონის დასავლეთ მონაკვეთში კოლხები აკონტროლებდნენ, ცენტრალურ ნაწილში კი ქართლის მამასახლისები [ნარიმანიშვილი 2009, 112], მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ისევე, როგორც “პაქტიიკე, არმენები და მის მეზობლად მცხოვრებნი”, რომლებიც იხდიდნენ ხარკს 400 ტალანტის ოდენობით, ერთ XIII ოლქში ანუ არმენიის სატრაპიაში იყვნენ გაერთიანებული [Hdt.III.93], ასევე “კოლხები და მათი მეზობლებიც” [Hdt.III.93] ერთი ქვეყნის, ერთი პოლიტიკური ერთეულის მცხოვრებლები უნდა ყოფილიყვნენ, იმ ქვეყნისა, რომელთანაც ურთიერთობდა აქემენიანთა ირანის უზენაესი ხელისუფლება და რომელიც მასთან (ირანის ხელისუფლებასთან) შეთანხმებით აკონტროლებდა ცენტრალური და დასავლეთ კავკასიონის გადასასვლელებს. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ეს ყველაფერი სულაც არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ არსებობდა “ქართლის სამამასახლისოც”, როგორც ამ ქვეყნის (კოლხეთის სამეფოს) ერთ-ერთი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული (შეად. [ნარიმანიშვილი 2009, 112]).

აქემენიდური ხანის ერთ-ერთი ინოვაცია სამხრეთ კავკასიის ამ რეგიონში ქვის ხუროთმოძღვრების დამკვიდრებაც არის, რასაც თან სდევს ისეთი ტიპური სპარსულ-აქემენიდური არქიტექტურული დეკორის გაჩენაც, როგორცაა ზარისებრი ბაზისები, რომლებიც აღმოჩენილია ჩრდილოეთ სომხეთში (ბენიამინში) და ქართლში (კავთისხევში), და ორმაგპროტომიანი კაპიტელები, რომლებიც კავთისხევში და დასავლეთ საქართველოში (ვანში და საირხეში) აღმოჩნდა [Gagoshidze 1992, 132-133; Gagoshidze, Kipiani 2000; Ter-Martirossov 2001; Ахведиани, Кипиани 2004]. აშკარაა, რომ ადგილობრივი დიდებულები ცდილობდნენ მოეწყოთ ცხოვრება მეტროპოლიაში შემუშავებული ეტალონების მიხედვით.

ბოლო წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგები ზემოთ აღწერილისაგან საკმაოდ განსხვავებულ ვითარებას ასახავს აქემენიდურ ხანაში სამხრეთ კავკასიის მესამე რეგიონში, რომელიც მოიცავს დღევანდელ აზერბაიჯანს და საქართველოს უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილს – კახეთს.

ჯერ კიდევ 1956 წელს ყაზახში (დასავლეთ ზერბაიჯანი), სარიოფეზე გაითხარა ქ. წ. V-IV საუკუნის მონუმენტური ნაგებობა, რომელშიც აქემენიანთა იმპერიის დედაქალაქებში შემუშავებული ტიპის ე. წ. ზარისებრი ბაზისები აღმოჩნდა [Нариманов 1960].

1994-1995 წლებში ქართულ-გერმანულმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ კახეთშიც, ადგილ გუმბათში, გათხარა ალიზის აგურით ნაგები ქ. წ. V-IV საუკუნის სასახლე, რომლის, სულ ცოტა, ორი დარბაზის სვეტები ეყრდნობოდა ლოტოსის კვეთილი ორნამენტით შემკულ კირქვის ისეთივე ზარისებრ ბაზისებს, როგორც სარიოფეზე იდგა [Furtwängler, Picxelaury 1995; Furtwängler, Picxelaury 1996; Furtwängler, Knauß 1997].

2006 წლიდან აზერბაიჯანულ-ქართულ-გერმანული არქეოლოგიური ექსპედიცია, ამ წერილის ავტორთა მონაწილეობით, მუშაობს გუმბათიდან სამხრეთით სულ რაღაც 60 კმ მანძილზე, მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირას, დასავლეთ აზერბაიჯანში, შამქორის რაიონის სოფელ გარაჯამირლისთან, სადაც 2 კვკმ-ის ფართობზე აქემენიდური ხანის რამდენიმე კაპიტალური ნაგებობის ნაშთები აღმოჩნდა. 2006-2010 წლებში, ხუთი სავსე კამპანიის განმავლობაში, ერთი ნაგებობა მთლიანად და ორი ნაწილობრივ გაითხარა (იხ. არქეოლოგიური გათხრების წინასწარი ანგარიშები [Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007; Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007a; Babayev, Qaqoşidze, Knauss 2008; Babaev, Mehnert, Knauß 2009; Knauss, Gagoshidze, Babaev 2010]).

ამჯერად შევეხებით მხოლოდ ორ ობიექტს, რომლებიც რეალურად ერთი კომპლექსის ნაწილებია – ყურბან-თეფეზე ნაწილობრივ გამოვლენილ სასახლეს და მისგან ორასიოდე მეტრში მდებარე იდეალ-თეფეზე გათხრილ კარიბჭე-პროპილეუმს, რომელიც სასახლის უზარმაზარი ეზოს (450მx400მ) გალავნის აღმოსავლეთ კედელშია ჩადგმული. ორივე შენობა, ისევე როგორც გალავანი, ალიზის კვადრატული აგურითაა ნაგები.

კარიბჭე თითქმის კვადრატული (22მx23მ) ნაგებობაა. ანფილადურად განლაგებული გარეთა (აღმოსავლეთისკენ ღია) ორსვეტიანი პორტი-

კი, ოთხსვეტიანი დარბაზი და ასევე ოთხსვეტიანი შიდა (დასავლეთისკენ გახსნილი) პორტიკი ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან ფლანკირებულია სიმეტრიულად განლაგებული სამ-სამი სათავსოთი, როლებშიც მოხვედრა ცენტრალური დარბაზიდან შეიძლებოდა. დარბაზისა და პორტიკების გამყოფ კედლებში სამი მეტრის სიგანის ღიობებია გაჭრილი ისე, რომ იქმნება ფართო საზეიმო გასასვლელი, საიდანაც სტუმრის წინაშე იხსნებოდა ვრცელი ეზოს ცენტრში აღმართული გრანდიოზული სასახლის ხედი.

სასახლის გათხრები არ დასრულებულა, მაგრამ უკვე შეგვიძლია დარწმუნებით ვიმსჯელოთ მის ზომებსა და გეგმარებაზე. იატაკამდე მხოლოდ ორ სათავსოში, II და V ოთახებში, ისიც ნაწილობრივ, ჩავლდნავით. ალიზის კედლები ამ სათავსოებში თითქმის ორი მეტრის სიმაღლემდეა შემორჩენილი. სათავსოებში ექვს-ექვსი სვეტი მდგარა. II ოთახში უკვე გამოვლენილია კირქვის ოთხი ზარისებრი ბაზისი, V ოთახში ჯერჯერობით გამოჩენილი კირქვისავე ორი ბაზისი კი სხვაგვარია, მათ თორუსი და ორსაფეხურიანი კვადრატული პლინთუსი აქვთ.

სასახლე გეგმაში მართკუთხედის ფორმისაა, სიგრძით (ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით) 65,50 მ, სიგანით 62,90 მ. მთავარი შესასვლელი აღმოსავლეთიდან უნდა ყოფილიყო, საიდანაც მომსვლელი ვრცელ, 27მx27მ მისაღებ დარბაზში მოხვდებოდა: დარბაზის უკანა კედლის შუა ნაწილში მიშენებული პოდიუმი გვარწმუნებს, რომ დარბაზი, მართლაც, საზეიმო აუდიენციებისთვის იყო განკუთვნილი და შექვევლია, რომ ის სვეტებიანი (ალბათ, 36-სვეტიანი) უნდა იყოს.

მისაღებ დარბაზს ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან სათავსოების სიმეტრიულად განლაგებული სისტემა საზღვრავს, დასავლეთიდან კი გრძელი კორიდორი, რომლის მეორე მხარეს ოთხი დარბაზია განლაგებული. მათგან ორი, როგორც უკვე ითქვა, ექვსსვეტიანია; მათ სამხრეთით არსებული დარბაზები უფრო მცირე ზომისაა და, შესაბამისად, მათი სვეტების რაოდენობაც ნაკლები უნდა იყოს.

გუმბათისა და გარაჯამირლის ზარისებრი ბაზისები ერთი და იგივე კირქვისაგან (ქვის პეტროგრაფიული ანალიზი ჩაატარა საქართველოს გეოლოგიური ინსტიტუტის თანამშრომელმა პროფ. ვ. გუგუშვილმა) ერთ სახელოსნოშია დამზადებული, ერთი ზომისაა (32x32 სმ) ალიზის აგურებიც, რომლებიც გუმბათისა და გარაჯამირლის შენობების ასაგებად გამოუყენებიათ, ამდენად შექვევლია, რომ გუმბათისა და გარაჯამირლის სასახლეები ერთდროულად აშენებულია და ერთი სისტემის შემადგენელი ელემენტებია.

გარაჯამირლის, გუმბათისა და სარი-თეფეს სვეტებიანი სასახლეები თითქმის თანაბარი მანძილებით (60-100 კმ) არიან ერთმანეთისაგან დაშორებული, რაც ძალაუნებურად გვაფიქრებინებს ტერიტორიის დაყოფაზე ადმინისტრაციულ-საგამგეო ერთეულებად.

აქემენიანთა იმპერიის ცენტრალური რეგიონების გარდა (პერსეპოლისი, სუზა, ბაბილონი და ა. შ.), კავკასია ერთადერთი ადგილია, სადაც აღმოჩნდა ზარისებრი ბაზისები; შენობათა გეგმარებასაც ანალოგიები მხოლოდ სპარსულ-აქემენიდურ ხუროთმოძღვრებაში ეძებნება და,

ამდენად, ძნელია ეჭვის შეპარვა იმაში, რომ ეს მშენებლობა კავკასიაში უშუალოდ აქემენიდების განხორციელებული უნდა იყოს.

გარაჯამირლის მთავარი სასახლე იმეორებს პერსეპოლისში ქსერქსეს (ქ. წ. 486-465) სასახლისა და ე. წ. პარამხანის გეგმარებას და ასევე ქსერქსეს პროპილევებისა ანუ ე. წ. «ცენტრალური ნაგებობის» ანალოგიურია გარაჯამირლის კარიბჭე-პროპილევებიც, თანაც გარაჯამირლის ორივე ეს ნაგებობა თავისი მასშტაბებითაც პერსეპოლისის სხენებულ ნაგებობათა შესადარაი; უზარმაზარია გარაჯამირლის სასახლის გალავანშემორტყმული ეზოც. ამდენად, დიდი ალბათობით შეიძლება ითქვას, რომ აქ სატრაპის რეზიდენციასთან გვაქვს საქმე. ამ მოსაზრებას მხარს ისიც უჭერს, რომ სასახლის გარშემო იყო მისი თანამედროვე სხვა ნაგებობებიც, რაც აუცილებელი პირობაა სატრაპიის ცენტრის გამართული ფუნქციონირებისათვის.

ზევით უკვე ითქვა, რომ კავკასია აუცილებლად უნდა ყოფილიყო ირანის ცენტრალური ხელისუფლების ყურადღების სფეროში ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი საშიშროების გამო და რომ კავკასიონის უღელტეხილების დაცვა ქედის დასავლეთ და ცენტრალურ მონაკვეთებში მინდობილი ჰქონდათ «კოლხებს და მათ მეზობლებს», მაგრამ ისიც ცნობილია, რომ კავკასიის უმთავრესი კარიბჭე, ძირითადად რომლითაც სარგებლობდნენ ხოლმე სკვითები იმ დროს, დარუბანდის გასასვლელი იყო.

ვფიქრობთ, რომ გარაჯამირლისთან უნდა ყოფილიყო აქემენიანთა იმ სატრაპიის ცენტრი, რომლის ძირითადი დანიშნულება კავკასიონის ქედის აღმოსავლეთ მონაკვეთის უღელტეხილებისა და, რაც მთავარია, კავკასიის უმთავრესი, დარუბანდის კარიბჭის დაცვა იყო.

როგორც ჩანს, ეს იყო ჰეროდოტეს ნუმერაციით XI ოლქი – კასპიანა.

გარაჯამირლის და გუმბათის სასახლეები ქ. წ. V ს-ის პირველ ნახევარში ან შუა ხანებში, ქსერქსეს (ქ. წ. 486-465 წწ.) ან მისი მემკვიდრის, არტაქსერქსეს (ქ. წ. 465-424 წწ.) ზეობის დროსაა აგებული და ისინი სპარსელებს მშვიდობიანად მიუტოვებიათ, ალბათ, ქ. წ. IV ს-ის ბოლო მეოთხედში, აქემენიანთა იმპერიის დაცემის შემდეგ.

მიტოვებული შენობების ზოგიერთი სათავსო საცხოვრებლად გამოუყენებიათ ახალ მოსახლეებს, რომელთაც დარჩათ ტიპური ქართლური კერამიკა, მათ შორის თეთრი ზოლებით და წითელი საღებავით მოხატულიც. ასეთი კერამიკა, რომელიც ფართოდაა გავრცელებული გვიან აქემენიდური და ადრეელისტიკური ხანის საქართველოში, აზერბაიჯანში პირველად აღმოჩნდა [Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007, 316-317].

ქართლის სამეფო (იბერია) აქემენიანთა იმპერიის ნანგრევებზე შეიქმნა და როგორც ძველი ქართული მატრიანე «ქართლის ცხოვრება» გვამცნობს, ქართლის პირველმა მეფემ, ფარნავაზმა, თავისი სამეფო მოაწყო «მომსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა». არქეოლოგიური მონაპოვრის ანალიზი, ენისა და წერილობითი წყაროების მონაცემები უფლებას გვაძლევს ვამტკიცოთ, რომ მემატრიანის ეს ცნობა ჭეშმარიტებასთან ახლოა და ქართლის სამეფომ მართლაც ბევრი რამ მიიღო მემკვიდრეობით აქემენიდებისგან, მაგრამ ეს სხვა კვლევის საკითხია.

ლიტერატურა

- ნარიმანიშვილი 2009** – გ. ნარიმანიშვილი. დარაქოს ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. იბერია-კოლხეთი №5, 2009.
- ჰეროდოტე 1975** – ჰეროდოტე. ისტორია. თბილისი.
- Ахвледиани, Кипиани 2004**, Д. Ахвледиани, Г. Кипиани, Капитель с двойной протомой из городища Вани. Кавказоведение. №6.
- Геродот 1972** – Геродот. История в девяти книгах. Ленинград.
- Дандамаев 1985** – М. А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы. Москва.
- Дандамаев, Луконин 1980** – М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана. Москва.
- Нариманишвили 1991** – Г. Нариманишвили, Керамика Картли V-I вв. до н.э. Тбилиси.
- Нариманов 1960** – И. Нариманов, Находки баз колонн V-IV вв. до н.э. в Азербайджане. Советская Археология. 4. 1960.
- Тирациян 1988** – Г. А. Тирациян, Культура древней Армении VI в. до н.э. – III в. н.э. (По археологическим данным). Ереван.
- Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007** – I. Babaev, I. Gagoshidze, F. Knauss, An Achaemenid “Palace” at Qarajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the excavations in 2006, in: Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran, edited by A.Ivntchik and V.Licheli (AncCivScytSib 13/1-2, special issue). Leiden-Boston.
- Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007a** – I. Babaev, I. Gagoshidze, F. Knauss, Ein Perserbau in Azerbaijdzan. Ausgrabung auf dem Ideal Tepe bei Karačamirli 2006, in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 38, 2006. Berlin.
- Babayev, Qaqoşidze, Knauss 2008** – I. Babayev, I. Qaqoşidze, F. Knauss, Azərbaycan-Almaniya-Gürcüstan beynəlxalq Şamkir-Qaracəmirli arxeoloji ekspedisiyanın çöl tədqiqat işləri haqqında. – Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2008.
- Babaev, Mehnert, Knauss 2009** – I. Babaev, G. Mehnert, F. S. Knauss, Die achaimenidische Residenz auf dem Gurban Tepe. Ausgrabungen bei Karačamirli. 3. Vorbericht. In: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 41. Berlin.
- Bill 2003** – A. Bill, Studien zu den Gräbern des 6.-1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 96. Bonn.
- Bill 2010** – A. Bill, Achaemenids in the Caucasus? In: Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers (Edited by Jens Nieling and Ellen Rehm). Black Sea Studies, 11, Aarhus.
- Briant 2002** – P. Briant, From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire (Translated by Peter T. Daniels). Winona Lake, Indiana.
- Furtwängler 1995** – A. Furtwängler, Gumbati. Archäologische Expedition in Kachetien 1994. 1, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua 1.
- Furtwängler, Knauss 1996** – A. Furtwängler, F. Knauss, Archäologische Expedition in Kachetien 1995. 2, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua 2.

Furtwängler, Knauß 1997 – A. Furtwängler, F. Knauß, Archäologische Expedition in Kachetien 1996. Ausgrabungen in den Siedlungen Gumbati und Ciskaraant-Gora. 3, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua, 3.

Furtwängler, Picxelaury 1995 – A. Furtwängler, K. Picxelaury, Ausgrabungen in Gumbati (Kachetien) 1994. in: Georgica, 18.

Furtwängler, Picxelaury 1996 – A. Furtwängler, K. Picxelaury, Ausgrabungen in Gumbati (Kachetien) 1995. in: Georgica, 19.

Gagoshidze 1992 – I. Gagoshidze, The Temples at Dedoplis Mindori, in: East and West, 42, Rome.

Gagoshidze 1992 – J. Gagoshidze, The Achaemenid Influence in Iberia, in: Boreas, 19, Münster.

Gagoshidze, Kipiani 2000 – I. Gagoshidze, G. Kipiani, Neue Beobachtungen zur achaimenidischen Baukunst in Kartli, in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 32, Berlin.

Knauss, Gagoshidze, Babaev 2010 – F. Knauss, I. Gagoshidze, I. Babaev, A Persian Propyleion in Azerbaijan. Excavations at Karacamirli. In: Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers (Edited by Jens Nieling and Ellen Rehm). Black Sea Studies, 11, Aarhus.

Ter-Martirossov 2001 – F. Ter-Martirossov, The Typology of the Columnar Structures of Armenia in the Achaemenid Period. In: The Royal Palace Institution in the First Millenium BC (Edited by I.Nielsen), Aarhus.

И. Гагошидзе (Тбилиси)
И. Бабаев (Баку)
Ф. Кнаус (Мюнхен)

Ахемениды на Кавказе

Ахеменидская эпоха сохранила огромное количество письменных источников, составленных на разных языках. Множество разнохарактерных документов, исторические хроники, эпиграфические надписи, законодательные указы, царские и сатрапские распоряжения, религиозные и научные трактаты и т.п. дают возможность поэтапно проследить почти двухсоттридцатилетнюю историю Ахеменидского Ирана, детально осветить каждый уголок этой обширнейшей державы (Дандамаев, Луконин 1980, 5-35). В этом отношении однако своеобразным исключением представляется крайняя северная периферийная область Ахеменидской империи - Кавказ. Ничтожное количество касающихся ее письменных источников явно неадекватно тому политическому и стратегическому значению, которое должен был иметь Кавказ для Империи, поскольку именно через Кавказ проходила одна из основных дорог, по которой кочевники евразийских степей временами осуществляли свои грабительские набеги на ближневосточные страны, в том числе и на центральные регионы Ирана. Для того, чтобы проиллюстрировать, сколь реальна была такая опасность и при Ахеменидах, достаточно вспомнить, что сам Кир Великий погиб в битве с кочевниками, а Дарий дважды лично возглавлял походы против скифов (Дандамаев 1985, 100-103, 110; Нариманишвили 2009, 104).

Фактически единственным письменным источником ахеменидского времени, сохранившим прямые свидетельства о контактах персов с Кавказом, является «История» Геродота, в котором говорится, что «даже колхи и их соседи до Кавказского хребта (до этих гор ведь простирается персидская держава, области же к северу от Кавказа уже не подчинены персам) налагают на себя подати в виде добровольных даров» (Hdt.III: .97), и где при перечислении народов, обложенных податями, и при описании армии Ксеркса среди прочих народов упомянуты и племена, населявшие Кавказ: каспии, колхи, моссинойки, мосхи, саспиры, тибарены и др. (Hdt.III: .92-94; VII: 67,68,72,78,79). Несмотря на скудость источников, почти никто из ученых не сомневается в том, что хотя Колхида находилась вне административных границ Империи и она, подобно эфиопам и арабам, живущим на далекой южной периферии Ахеменидской державы, вместо податей только периодически посылала «добровольные» дары Великому Царю (Hdt.III: 97; Briant 2002:397), но определенная часть территории Южного Кавказа несомненно входила в пределы нескольких сатрапий Ахеменидского Ирана, в частности, XI, XVIII и XIX сатрапий по Геродоту (Дандамаев 1985, карта)¹. Что же касается конкретно границ Колхиды и

¹ Однако некоторые исследователи все же не желают верить в присутствие персов на Кавказе в ахеменидское время. Так например, недавно немецкий археолог Адель Билл опубликовала статью «Ахемениды на Кавказе?» (Bill 2010), в которой она пытается доказать не только то, что в ахеменидское время персов, якобы, не могло быть на Кавказе, но и то, что все инновации в культуре Грузии, которые можно было бы считать результатом ахеменидского влияния, на самом деле привнесены сюда скифами! В качестве аргумента для поддержки этой своей идеи автор ссылается на

вышеназванных сатрапий на Кавказе, в данном вопросе согласия между исследователями пока нет (Нариманишвили 2009, 106-110). Из-за крайней скудости письменных источников, исследователи поневоле должны основываться на иные источники, среди которых наиболее надежными снабжает исследователей, конечно же, археология.

В эпоху Ахеменидов – в VI-IV вв. до н.э. на территории Грузии и всего Кавказа наблюдаются вполне очевидные изменения в сфере материальной (равно как и духовной) культуры, и большая часть этих изменений была инициирована контактами с ахеменидским миром (Gagoshidze 1992; Нариманишвили 2009, 103), однако характер этих изменений в разных регионах Кавказа был разным.

В южных областях нынешней республики Армения, в свое время входивших в пределы царства Урарту, в ахеменидскую эпоху начался процесс реконструкции урартских капитальных строений в соответствии с требованиями персидско-ахеменидского зодчества. Так, например, в VI-V вв. до н.э. урартский храм Халди в крепости Эребуни был переделан в аппадану (Тирацян 1988, 23 и след.). Подобные случаи не могли иметь место в других областях Кавказа, ибо в то время там полностью отсутствовали капитальные архитектурные строения, сравнимые с урартскими дворцами и городами-крепостями. Этот регион Кавказа входил в состав XVIII сатрапии и, по сведениям Геродота, был заселен племенами матиенов, саспиров и алародиев (Hdt. III.92-94).

В другом регионе Кавказа, охватывающем большую часть нынешней Грузии (Западную Грузию, вместе с Аджарией и Абхазией, Самцхе-Джавахети, Картли) и, частично, северную Армению (Лори-Ташир), наблюдается обилие богатых захоронений представителей аристократии ахеменидского и постахеменидского периода, в отличие от прочих областей Кавказа, где факты их обнаружения пока еще не засвидетельствованы. Этот регион отличается также относительной многочисленностью находок импортных собственно персидско-ахеменидских изделий, своеобразных по характеру и составу. Среди них, например, встречаются предметы, которые могли попасть на территорию Кавказа лишь при наличии обмена дипломатическими дарами между местной знатью и иранским царским двором (Briant 2002, 742). Эта область, по-видимому, не входила непосредственно в состав какой-либо иранской сатрапии, и там проживали «колхи и их соседи до Кавказского хребта», которые, по сведению Геродота, «добровольно» обязались посылать в дар Великому Царю раз в четыре года по сто юношей и девушек (Hdt. III.97). Однако, судя по всему, обязательства колхов и их соседей этим не ограничивались: основной их обязанностью должно было быть укрепление горных перевалов, дабы скифы не могли использовать их для вторжения в центральные регионы империи (Нариманишвили 2009, 111). Как отмечалось выше, вся история ахеменидов свидетельствует о том, насколько важной проблемой была для них защита границ страны от набегов евразийских степняков. Именно поэтому, надо полагать, колхи и их соседи считались союзниками Ахеменидов, а не облагаемыми данью подданными (аналогично и арабы, заслужили статус союзника за помощь, оказанную ими Камбизу во время

сообщение Геродота о скифах, которые пили неразбавленное вино и собирались вторгнуться в Персию по течению Фазиса (Hdt. VI.84; Bill 2010, 24-25). Беда не только в том, что г-жа Билл не знает, что в данном случае Фазис – это Аракс, а не Риони (Геродот 1972, 530, ссылка 75), но и в том, что она, по-видимому, искренне верит, что грузины даже потреблять вино научились у скифов. Неблагодарный труд спорить с исследователем, старающимся любыми средствами доказать истинность своей предвзятой мысли. Классическим образцом такого, с позволения сказать, «исследования» является тяжеловесная монография того же автора (Bill 2003), для основательной критики которой пока ни у кого не нашлось времени, очевидно потому что ее автора никто всерьез не воспринимает.

египетского похода (Hdt. III: 7-8,88; Дандамаев 1985, 57; Дандамаев, Луконин 1980, 118).

Высказано предположение, что на западном участке Кавказского хребта перевалы контролировали колхи, в центральной же части – картлийские *мамасахлисы* (Нариманишвили 2009, 112), однако, по нашему мнению, подобно «Пактике, армянам и их соседям», объединенным в одну, XIII область – сатрапию Армении и платившим дань в размере 400 талантов (Hdt. III.93), «колхи и их соседи» также были жителями одной, политически единой страны, с которой поддерживала взаимоотношения верховная власть Ирана и которая по договору с ней (с иранской властью) контролировала перевалы Центрального и Западного Кавказа. Однако это вовсе не исключает возможности существования управляемой *мамасахлисом* картлийской области, как одной из территориально-административных единиц этой страны – Колхидского царства (ср. (Нариманишвили 2009, 112)).

Одной из инноваций ахеменидской эпохи в этом регионе Южного Кавказа следует считать распространение каменного зодчества, что сопровождалось появлением элементов типичного персидско-ахеменидского декора, таких как колоколовидные базы, засвидетельствованные в Северной Армении (Бениамин) и Картли (Кавтисхеви), а также капители с двойной протомой, обнаруженные в Кавтисхеви и Западной Грузии (в Вани и Саирхе) (Gagoshidze 1992, 132-133; Gagoshidze, Kipiani 2000; Ter-Martirossov 2001; Ахвледиани, Кипиани 2004). Вполне очевидно, что местная знать старалась обустроить свой быт в соответствии с эталонами, разработанными в метрополии.

Археологические открытия последних лет совершенно по-иному представляют ситуацию исследуемого периода в третьем регионе Южного Кавказа, охватывающем территорию нынешнего Азербайджана и крайнюю восточную часть Грузии – Кахети.

Еще в 1956 году в Казахе (Западный Азербайджан), на Сари-тепе было раскопано монументальное строение V-IV вв. до н.э. в котором были обнаружены базы т.н. колоколовидного типа, выработанные в Сузах и Персеполе (Нариманов 1960).

В 1994-1995 годах грузинско-немецкой археологической экспедицией в Кахети, в местечке Гумбати было раскопано дворцовое сооружение V-IV вв. до н.э. из сырцового кирпича, по меньшей мере в двух залах которого колонны опирались на колоколовидные базы, украшенные резным орнаментом в виде лепестков лотоса, аналогично базам из Сари-тепе ([Furtwaengler, Picxelauri 1995; Furtwängler, Picxelauri 1996; Furtwängler, Knauf 1997]).

С 2006 года азербайджанско-грузинско-немецкая археологическая экспедиция, при участии авторов статьи, проводит полевые археологические исследования на территории Западного Азербайджана, у с.Гараджамирли Шамкорского р-на, на правом побережье р. Куры, всего в 60 км к югу от Гумбати, где на площади в 2 кв.км найдены остатки нескольких капитальных строений ахеменидской эпохи. В 2006-2010 годах, в течение пяти полевых кампаний были раскопаны одно строение полностью и два – частично (см. предварительные отчеты археологических раскопок (Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007; Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007a; Babayev, Qaqoşidze, Knauss 2008; Babaev, Mehnert, Knauf 2009; Knauss, Gagoshidze, Babaev 2010)).

Здесь мы коснемся лишь двух объектов, представляющих собой по существу части одного комплекса. Это частично раскопанное дворцовое сооружение на Гурбан-тепе и расположенные от него в двухстах метрах на Идеал-тепе пропилеи, встроенные в восточную стену ограды огромного дворцового

двора (450м x 400м). Оба здания, равно как и ограда, выстроены из сырцового кирпича.

Пропилеи - почти квадратное строение (22м x 23м), состоящее из расположенных в виде анфилады трех помещений: внешнего (открытого с восточной стороны) двухколонного портика, четырехколонного зала и четырехколонного же внутреннего портика (открытого к западу), фланкированных с северной и южной стороны симметрично расположенными тремя помещениями, попасть в которые можно было через центральный зал. В стенах, отделяющих портики и зал, прорезаны трехметровой ширины проемы, создающие широкий парадный проход, открывающий перед посетителем вид на грандиозный дворец, стоящий вдали, в центре огромного двора.

Раскопки дворца не завершены, хотя уже можно судить об его размерах и планировке. До уровня пола мы углубились в двух помещениях (комнаты II и V), да и то лишь частично. Сырцовые стены в этих помещениях сохранились высотой до двух метров. В каждом из помещений стояло по шесть колонн. В помещении II уже выявлены четыре известняковые колоколовидные базы. В помещении V пока раскопаны две базы из известняка, иные по форме: торовидные с двухступенчатым квадратным плинфом.

Дворец - прямоугольное в плане сооружение, длиной 65,50 м (по оси север-юг) и шириной 62,90 м. Главный вход должен был располагаться с восточной стороны, откуда посетитель попадал в обширный, площадью в 730 кв.м (27м x 27м), зал аудиенций: пристроенный к средней части задней стены подиум указывает на то, что зал действительно был предназначен для парадных приемов и вне всякого сомнения, должен был быть колонным (вероятно с 36 колоннами).

Приемный зал с запада и юга фланкирован системой симметрично расположенных помещений. С запада к нему примыкает длинный коридор, за которым расположены четыре зала. Два из них, как отмечалось, имеют по шесть колонн. Залы, расположенные к югу от них характеризуются меньшими размерами и, соответственно, меньшим количеством колонн.

Колоколовидные базы из Гумбати и Гараджамирли изготовлены в одной мастерской из известняка одной породы (петрографический анализ выполнил сотрудник Грузинского геологического института проф. В. Гугушвили). Сырцовые кирпичи этих двух памятников идентичны по размеру (32см x 32см). Таким образом можно с уверенностью утверждать, что дворцы Гумбати и Гараджамирли были возведены в одно и то же время и представляют собой элементы одной системы.

Колонные дворцы Гараджамирли, Гумбати и Сари-тепе располагаются почти на равном расстоянии друг от друга, что невольно наводит на мысль о делении территории на административные единицы.

Помимо центральных районов Ахеменидской империи (Персеполь, Сузы, Вавилон и др.), Кавказ - единственное место, где найдены колоколовидные базы. Планировка строений также находит аналогии лишь в персидско-ахеменидской архитектуре, и поэтому трудно усомниться в том, что это строительство на Кавказе осуществлено непосредственно ахеменидами.

Главный дворец Гараджамирли повторяет планировку персепольского дворца и т.н. гарема Ксеркса (486-465 гг. до н.э.). Пропилеи Гараджамирли также находят аналогию в Персеполе: это пропилеи Ксеркса - «центральное строение». К тому же оба этих строения по своим масштабам вполне сравнимы с упомянутыми строениями Персеполя. Огромен и обнесенный оградой двор дворца Гараджамирли. Таким образом, с большой вероятностью можно предполагать, что в данном случае мы имеем дело с резиденцией сатрапа. В пользу подобного предположения свидетельствуют также расположенные вокруг

дворца синхронные постройки, наличие которых является обязательным условием для налаженного функционирования центра сатрапии.

Выше была высказана уверенность, что Кавказ несомненно должен был быть в сфере пристального внимания со стороны Ахеменидов в связи с опасностью, угрожающей им с севера, и что защита кавказских перевалов на западном и центральном участках хребта была доверена «колхам и их соседям», однако известно также, что главными воротами Кавказа, которыми чаще всего пользовались скифы в то время, был Дербентский проход.

Мы полагаем, что в окрестностях Гараджамирли находился центр той сатрапии Ахеменидской империи, основной обязанностью которой была охрана перевалов на восточном участке хребта и, самое главное, защита Дербентских ворот - главного прохода через Кавказ.

По-видимому, это была XI, по нумерации Геродота, область – сатрапия Каспиана.

Дворцы Гараджамирли и Гумбати были возведены в первой половине V в. до н.э. во времена царствования Ксеркса (486-465 гг. до н.э.) или его наследника Артаксеркса (465-424 гг. до н.э.), и они были покинуты персами скорее всего в последней четверти IV в. до н.э, после падения империи Ахеменидов.

Некоторые помещения покинутых зданий были использованы под жилье новыми поселенцами, оставившими после себя типичную картлийскую керамику, в том числе с белой и красной росписью. Это первый случай находки на территории Азербайджана керамики, широко распространенной на территории Грузии в позднеахеменидский и раннеэллинистический периоды (Babaev, Gagoshidze, Knauss 2007, 316-317).

Картлийское царство (Иберия) возникло на развалинах Ахеменидской империи и, как повествует древнегрузинская летопись «Картлис Цховреба», первый его царь, Парнаваз свое царство устроил «по подобию царства персидского». Анализ археологических находок, языковые данные и сведения древних письменных источников позволяют утверждать, что это свидетельство источника близко к истине, и Картлийское царство действительно многое унаследовало от Ахеменидов, но это уже сфера иного исследования.

Литература

Ахвледиани 2004 – Д. Ахвледиани, Г. Кипиани, Капитель с двойной протомой из городища Вани. Кавказоведение, №6. Тбилиси.

Бабаев 2007 – I. Babaev, I. Gagoshidze, F. Knauss, An Achaemenid “Palace” at Qarajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the excavations in 2006, in: Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran, edited by A.Ivntchik and V.Licheli (AncCivScytSib 13/1-2, special issue), Leiden-Boston.

Бабаев 2007а – I. Babaev, I. Gagošidze, F. Knauß, Ein Perserbau in Azerbajdžan. Ausgrabung auf dem Ideal Tepe bei Karačamirli 2006, in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 38, 2006, Berlin.

Бабаев 2008 – I. Babayev, I. Qaqošidze, F. Knauss, Azərbaycan-Almaniya-Gürcüstan beynəlxalq Şamkir-Qaracəmirlı arxeoloji ekspedisiyanın çöl tədqiqat işləri haqqında. – Azərbaycanı arxeoloji tədqiqatlar, Bakı.

Бабаев 2009 – I. Babaev, G. Mehnert, F. S. Knauß, Die achaimenidische Residenz auf dem Gurban Tepe. Ausgrabungen bei Karačamirli. 3. Vorbericht. In: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 41, Berlin.

Билл 2003 – A. Bill, Studien zu den Gräbern des 6.-1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 96, Bonn.

Билл 2010 – A. Bill, Achaemenids in the Caucasus? In: Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers (Edited by Jens Nieling and Ellen Rehm). Black Sea Studies, 11, Aarhus.

Брайан 2002 – P. Briant, From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire (Translated by Peter T. Daniels). Winona Lake, Indiana.

Гагошидзе 1992 – I. Gagoshidze, The Temples at Dedoplist Mindori, in: East and West, 42, Rome.

Гагошидзе 1992 – J. Gagoshidze, The Achaemenid Influence in Iberia, in: Boreas, 19, Münster.

Гагошидзе 2000 – I. Gagoshidze, G.Kipiani, Neue Beobachtungen zur achaimenidischen Baukunst in Kartli, in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 32, Berlin.

Геродот 1972 – Геродот, История в девяти книгах. Перевод Г. А. Стратановского, Ленинград.

Геродот 1975 – История. Перевод Тинатин Каухчишвили. Тбилиси (на груз. яз.).

Дандамаев 1985 – М. А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы. Москва

Дандамаев 1980 – М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин, Культура и экономика Древнего Ирана. Москва.

Кнаусс 2010 – F. Knauss, I. Gagoshidze, I. Babaev, A Persian Propylaeion in Azerbaijan. Excavations at Karacamirli. In: Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers (Edited by Jens Nieling and Ellen Rehm). Black Sea Studies, 11, Aarhus.

Лордкипанидзе 2003 – О. Лордкипанидзе, Ахалгорийский клад (Опыт датировки и интерпретации). «Дзиебани», №11. Тбилиси (на груз. яз.).

Нариманишвили 1991 – Г. Нариманишвили, Керамика Картли V-I вв. до н.э. Тбилиси.

Нариманишвили 2009 – Г. Нариманишвили, Селище Даракой и некоторые вопросы истории Южного Кавказа Ахеменидской эпохи. «Иберия-Колхида», №5б (на груз. яз.).

Нариманов 1960 – И. Нариманов, Находки баз колонн V-IV вв. до н.э. в Азербайджане. Советская Археология, 4.

Тер-Мартirosов 2001 – F. Ter-Martirossov, The Typology of the Columnar Structures of Armenia in the Achaemenid Period. In: The Royal Palace Institution in the First Millennium BC (Edited by I.Nielsen). Aarhus.

Тирацян 1988 – Г. А. Тирацян, Культура Древней Армении VI в. до н.э. – III в. н.э. (По археологическим данным). Ереван.

Фуртвенглер 1995 – A. Furtwängler, Gumbati. Archäologische Expedition in Kachetien 1994. 1, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua 1.

Фуртвенглер 1996 – A. Furtwängler, F. Knauß, Archäologische Expedition in Kachetien 1995. 2, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua 2.

Фуртвенглер 1997 – A. Furtwängler, F. Knauß, Archäologische Expedition in Kachetien 1996. Ausgrabungen in den Siedlungen Gumbati und Ciskaraant-Gora. 3, Vorbericht, in: Eurasia Antiqua 3.

Фуртвенглер 1995 – A. Furtwängler, K. Picxelaury, Ausgrabungen in Gumbati (Kachetien) 1994, in: Georgica 18.

Фуртвенглер 1996 – A. Furtwängler, K. Picxelaury, Ausgrabungen in Gumbati (Kachetien) 1995, in: Georgica 19.

I. Gagoshidze (Tbilisi)

I. Babaev (Baku)

F. Knauss (Munich)

Achaemenids in the Caucasus

Herode's history is the only written source of Achaemenid period that preserved direct information on relation of Persians with the Caucasus in Achaemenid period which is unexpected if we take into account that importance of the Caucasus which would have been for Achaemenids – as the only way used by the Scythians for fulfilling their plundering attacks on the Near (Middle)-Eastern countries.

Owing to lack of written sources the research of the issue connected with existing of the Achaemenids in the Caucasus, should be involuntary based on other kinds of sources among which archeological ones are essential.

In the Achaemenid period material culture underwent significant changes in whole Caucasus and though the most parts of innovations were initiated by the relation with Achaemenids the character of changes was different in different regions of the Caucasus. According to this character three regions can be distinguished in the South Caucasus.

The first region is that part of the present Armenian Republic that was in boundary of Urartu. This region where Matian Saspis and Allarodiands lived was incorporated in the 18th satrapy. In the Achaemenid period Urartian buildings existed here were changed according to Persian-Achaemenid demands. Such fact could not be happened anywhere in the Caucasus owing to non-existing of capital architecture building similar with of Urartian one.

The second regions are the North part of the present Armenia (Lore-Tashiri) and Georgia besides its Western part (Kakheti). Here "Colchians and their neighbors" lived which had the status of "allied" of Iran as it is seen only on the condition that they would not let the Scythians to pass the Greater Caucasus mountain pass. This region was in boundary of the Colchi kingdom. Here in local aristocrats graves such things are found that would have been entered in the Caucasus from Iran as a result of diplomatic gift. Under influence of the Achaemenids here a capital building of stone and mud brick and using of Achaemenid capitals of architectural decor began for the first time.

The third region - the present Azerbaijanian Republic and western part of Georgia – Kakheti, where typical Persian-Achaemenid building were dug with Achaemenid bell-like bases which had been characteristic of only the central regions of the Achaemenid empire as it is seen, it was in boundary of the 11th satrapy of Achaemenids – Caspiana. The Garajamirli's palace is similar with of the palace built in Persepolis during the rule of Xerxes (496-465 A.C.) and of so called "central building". It is assumed that the residence of satrapy was just here. This satrapy controlled the main gate of the Caucasus.

The Kartli kingdom (Iberia) was founded on the ruins of the Achaemenid empire and Parnavaz established it similarly with of the Persian kingdom.

დ. გუნია (თბილისი)

სატაძრო რელიგიური ფიგურული გამოსახულებები, მათი როლი
და მხატვრული ხასიათი (კავკასიის ხუროთმოძღვრულ სკოლათა
კონტექსტში)

შუა საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრებას მყარად ჩამოყალიბებული თვითმყოფადი სახე გააჩნია. მისი ნიშან-თვისებები მკაფიოა როგორც არქიტექტურული ტიპოლოგიის გადაწყვეტის თვალსაზრისით, ისე მათი საფასადო გაფორმების მხრივ. იგივე უნდა ითქვას ამიერკავკასიურ სხვა არქიტექტურულ სკოლათა მიმართებაშიც. ამასთან, ცხადია არსებობს ის განმასხვავებელი თვისებები, რომელნიც განპირობებულია სხვადასხვა ქვეყნის კულტურითა და ეთნიკური ხასიათით.

ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლები ცნობილია კავკასიის სხვადასხვა რეგიონში, რაც მჭიდრო კულტურული ურთიერთობების ცხადი დასტურია. ასეთი ძეგლები გვხვდება ინგუშეთში, დაღესტანში, სომხეთში. ჩვენთვის საინტერესოა, თუ რამდენად ინარჩუნებენ მეზობელ ქვეყნებში არსებული აღნიშნული ნაგებობები ქართული ხუროთმოძღვრებისა და დეკორატიული შემკულობის სახასიათო თვისებებს.

ამისათვის ჩვენ პირველ რიგში განვიხილავთ ინგუშეთში არსებულ ქრისტიანობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერას ტაძარ თხაბა-ერდას.

მის შესახებ ისტორიის შესწავლისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია აკად. გიორგი ჩუბინაშვილის ნაშრომი (Чубинашвили 2002) და, ასევე, გ. ღამბაშიძის არაერთი ნაშრომი (Гамбашидзе 2004). ცნობები აღნიშნული ტაძრის შესახებ გაბნეულია, აგრეთვე, ჩრდილო კავკასიულ და რუს მკვლევართა ზოგადი ხასიათის ნაშრომებშიც.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ თხაბა-ერდას ქართულ წარმომადგენლობაზე არავინ დავობს, თუმცა აზრთა სხვადასხვაობას მისი დათარიღება იწვევს.

ამ მხრივ საინტერესოა რუსეთის არქიტექტურისა და სამშენებლო მეცნიერებების, არქიტექტურის თეორიისა და ქალაქმშენებლობის კვლევითი ინსტიტუტის წარმომადგენლების დ. ბელეცკისა და ა. კაზარიანის ერთობლივი მოხსენება თხაბა-ერდას შესახებ (Белецкий, Казарян). ისინი ჩამოთვლიან მრავალ მკვლევარს და წარმოადგენენ მათ მოსაზრებებს. ასე, მაგალითად, თუკი, ვ. მიღერი ტაძარზე დაცული წარწერის მიხედვით თხაბა-ერდას 830 წლით ათარიღებს, მკვლევარი ვ. პიშულინა მას IX-X საუკუნეთა მიჯნაზე აგებულად მიიჩნევს. არქეოლოგი ვ. კუზნეცოვი კი ტაძრის აგების თარიღს ერთი საუკუნით გადასწევს, კერძოდ, XI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს მაშინ, როდესაც მკვლევარი ე. კრუპნოვი, 1939 წლის კვლევის შედეგად, ტაძარს არაუგვიანეს XII საუკუნით ათარიღებს. ამავე აზრს იზიარებს ხელოვნებათმცოდნე ლ. სემიონოვი. ხოლო მკვლევარი ვ. კუზმინი თხაბა-ერდას XII-XIV საუკუნეების შუალედში აგებულად მიიჩნევს.

აზრთა ამგვარ სხვადასხვაობას იწვევს ტაძრის არაერთგზისი გადაკეთება და ამის შედეგად მრავალი სამშენებლო პერიოდის მანიშნე-

ბელი დეტალების გაჩენა.

აკად. გ. ჩუბინაშვილი ტადრის დაწვრილებითი ანალიზის საფუძველზე გამოყოფს სამ სამშენებლო პერიოდს: VIII-IX სს.; X-XI საუკუნეების მიჯნასა და XV-XVI საუკუნეებს. მის აზრს იზიარებს გ. დამბაშიძეც, თუმცა ბოლოდროინდელი კვლევების შედეგად იგი ტადრის მეორე სამშენებლო პერიოდს უფრო აკონკრეტებს X ს-ის II ნახევრით, ხოლო მესამე სამშენებლო პერიოდს XIII-XIV საუკუნეებით შემოფარგლავს.

დროის ასეთ ხანგრძლივ მონაკვეთში წარმოებული მუდმივი აღდგენითი სამუშაოები მოწმობენ ტადრის, როგორც სულიერი კერის მნიშვნელოვან როლს. ცნობილია, რომ თხაბა-ერდა იყო არა მხოლოდ საეკლესიო მსახურების ჩასატარებელი ადგილი, არამედ მას გააჩნდა სახალხო კრების, სათემო შესაკრებლის დანიშნულებაც და, ამასთან, უკვე გამაჰმადიანებული მოსახლეობაც კი მას თაყვანს სცემდა, როგორც წმინდა ადგილს.

ტადრის ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებულად ღირებულია შემონახული ასომთავრული წარწერები, სადაც იხსენიება ქართველი საეკლესიო მოღვაწეები: ეპისკოპოსი გიორგი (X ს.); კათალიკოსი არსენ II (955-980 წწ.) და მელქისედეკ I (XI ს-ის I ნახ.).

თხაბა-ერდას უკანასკნელი სარესტავრაციო სამუშაოები ადგილობრივი ინგუში ოსტატების მიერ განხორციელდა. მათ აღადგინეს მხოლოდ ტადრის ცენტრალური ნაწილი, რის გამოც ტადარმა შეიცვალა თავისი პირვანდელი სტრუქტურა.

ამგვარად, ჩვენ ამჟამად სახეზე გვაქვს ზეაზიდული დარბაზული ტადარი აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდით.

თავდაპირველად იგი აგებული იყო ტუფისა და ქვიშაქვისგან და წარმოადგენდა სამეკლესიან ბაზილიკას სამხსრივი გარსშემოსავლელით. პირვანდელი მშენებლობიდან შემორჩა აღმოსავლეთი ფასადის შეწყვილებული, რელიეფებით შემკული სარკმელი, სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთი ნაწილი, ასევე დასავლეთი კედლის ფრაგმენტები და ჩრდილოეთ გარშემოსავლელის თაღედის ხუთი ოთხკუთხა სვეტი. ჩვენთვის საინტერესოა ტადარზე შემორჩენილი მოჩუქურთმებული კარნიზების ფრაგმენტები, რაც ცხადყოფს იმ ფაქტს, რომ ყოველ ფასადზე განსხვავებული მოტივის ორნამენტი იყო წარმოდგენილი. აღდგენითი სამუშაოების შედეგად თითქმის შეუძლებელია საფასადო შემკულობის საერთო სისტემის ერთობლიობაში წარმოდგენა, მაგრამ მაინც, მონუმენტური მქანდაკელობის განვითარების თვალსაზრისით, ეს ძეგლი ძალიან საინტერესო ცნობებს იძლევა. მნიშვნელოვანია ასევე ტადრის შიდა სივრცეში კონსოლებსა და ცალკეულ ფილებზე წარმოდგენილი ანგელოზების, ადამიანთა და ცხოველთა რელიეფური გამოსახულებების არსებობა.

განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანია დასავლეთ ფასადზე წარმოდგენილი საქტიტორო რელიეფური კომპოზიციური გამოსახულება, რომელიც ფასადის სიბრტყეზე დომინანტურ როლს ასრულებს და იდეურ-მხატვრულ აქცენტად გვევლინება. მან, სამწუხაროდ, ჩვენამდე ძლიერ ნაკლები სახით მოაღწია. ფასადის ცენტრში ქვის ფილებით კედლის სიბრტყიდან საკმაოდ ამოზიდული თაღია შემოწერილი, სწორედ იგი შემოფარგლავს შემორჩენილ ფიგურულ გამოსახულებებსა და ორნამენტული მოტივებით შემკულ კარნიზთა ფრაგმენტებს. აქ წარმოდგენილია ცენტრში საყდარზე მჯდომი მაცხოვარი და მის მარჯვნივ ფეხზე მდგომი ფიგურა, რომელსაც ცალ ხელში მახვილი უჭირავს, მეორეში კი ქრისტესკენ მიმართული ჯვარი. უნდა აღინიშნოს, რომ დღეისათვის ისი-

ნი ერთგვარად შეკოწიწებული სახით არის წარმოდგენილი, ანუ სრულყოფილით დარღვეულია თავდაპირველი კომპოზიციური განლაგება, რის გამოც გამოდის, რომ ქრისტეს საყდარზე მჯდომი ფიგურა ბევრად უფრო დაბალია, ვიდრე ფეხზე მდგომი ფიგურა, რაც სრულებით ეწინააღმდეგება ყოველგვარ იკონოგრაფიულ სქემას. ქრისტეს მარცხნივ დაკარგულია გამოსახულება, თუმცა მკვლევარი დ. ბელეცკი აღნიშნავს, რომ იგი აღმოაჩინეს სოფლის შემოგარენში. მისი აღწერილობით იგი ასახავს წვეროსანი მამაკაცის ფეხზე მდგომ ფიგურას, რომელსაც ოღარი მოსავს. მის თავთან შემორჩენილი ყოფილა ასომთავრული წარწერა “ გიორგი ეპისკოპოსი”, რომელსაც გ. ლამბაშიძე კვეტერის ეპისკოპოსთან აიგივებს, ხოლო პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერას მეცნიერი X ს-ის II ნახევრითა და XI საუკუნის დასაწყისით ათარიღებს. გარდა აღნიშნული ფიგურული კოპოზიციისა თხაბა-ერდაზე დაცულია კიდევ არაერთი ფიგურული გამოსახულება, ასეთია აღმოსავლეთი ფასადის ტიმპანში ლომებთან მებრძოლი სამსონის ფიგურა და ასევე ტაძრის მოდელით წარმოდგენილი ფიგურა ქრისტეს წინაშე.

მიუხედავად მრავალი დანაკლისისა ჩვენ შეგვიძლია სტილისტური ანალიზით აღნიშნული ფიგურები მივაკუთვნოთ ქართული მონუმენტური მქანდაკელობის განვითარების იმ პერიოდს, როდესაც ფიგურათა მოცულობითობის მიღწევა მნიშვნელოვან საკითხად დგება. აქ ხაზგასმით არის ნაჩვენები X საუკუნის მისწრაფება – დაძლიოს წინა პერიოდის სიბრტყობრივ-ხაზობრიობა და მოცულობით სხეულს მიაღწიოს. სწორედ ამ მიზნით, აქ ფიგურები ძლიერ არის ამოზიდული ფონიდან და სხეულის გარკვეულ დეტალებში სიმრგვალის მინიჭებით მოცულობითი ფორმა იქმნება, თუმცა მაინც მკვეთრად აღინიშნება დარღვეული პროპორციები, სხეულის ნაწილთა გაზრდილი ზომებით ექსპრესიულობის წარმოჩენის ცდა, რაც გარდამავალი პერიოდიდან მოყოლებული X საუკუნეს თითქმის ბოლომდე გასდევს. ფიგურათა თავების ფორმით (წვერების ხაზგასასმელად) ქვემოთ დაგრძელებული სახის ოვალთ და, ვფიქრობ, კომპოზიციური განლაგებითაც კი, იგი ახლო პარალელს პოვებს ოპიზის რელიეფთან, სადაც გამოსახულია აშოტ კურაპალატი ტაძრით ხელში ტახტზე მჯდომი მაცხოვრის წინაშე (მაცხოვრის მეორე მხარეს გამოსახულია ასევე მეორე ფიგურა, რომელიც მიჩნეულია დავით მეფედ). ეს რელიეფი თარიღდება IX საუკუნის პირველი ნახევრით და იგი ამ ეპოქის თავისებურებების ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ნიმუშია. ჩვენ ამ ორი რელიეფის ერთმანეთთან შედარებით შეგვიძლია დავინახოთ, როგორ იცვლება, როგორ ვითარდება სახვითი ენა საუკუნიდან საუკუნემდე. IX საუკუნის პირველი მეოთხედით დათარიღებულ გამოსახულებას ქალბატონი ნათელა ალადაშვილი შემდეგი სიტყვებით ძალიან კონკრეტულად აღწერს: *რელიეფი წარმოადგენს ხაზობრივ ნახატს და ხასიათდება სიბრტყობრივ-გრაფიკული გადაწყვეტით. გამოსახულება ოდნავ ამადლებულია ფონიდან, თუმცა ფიგურათა ზედაპირი ბრტყელია, ერთგვარად შექმნილია კედლის პარალელური ზედაპირი, რაც გამოწვეულია კიდევების მკვეთრი ჩაკვეთილობით* (Аладашвили 1977). აღნიშნული თვისებები ფიგურულ გამოსახულებებს X საუკუნის განმავლობაშიც გასდევს, თუმცა თვალსაჩინოა ის განვითარება, რასაც სწორედ ჩვენი წინამდებარე რელიეფური ფიგურები წარმოგვიდგენენ. თხაბა-ერდას ფიგურები, ასევე, გრაფიკულ-ხაზობრივი ნახატით არის შექმნილი, თუმცა ფიგურათა კიდევები უფრო მომრგვალებულად არის ამოზიდული ფონიდან, რაც მოცულობითობის შთაბეჭდილებას ქმნის. თხაბა-ერდას ფიგურათა დათარი-

ღების დაზუსტებისთვის შეგვიძლია განვიხილოთ ასევე საფარის მიძინების ტადრის ფასადზე წარმოდგენილი მშენებლის ფიგურა, რომელიც თავისი სტილისტური ნიშნებით X საუკუნის II ნახევრით თარიღდება⁹. აღნიშნული ფიგურა თავისი ზოგადი მახასიათებლებით ძალიან ახლოს დგას ჩვენს მიერ უკვე განხილულ ფიგურებთან. თუმცა აშკარაა ფიგურის მოძრაობის ბევრად უფრო თავისუფალი გადმოცემა და ასევე სხეულის მოცულობითი ფორმების უფრო თვალსაჩინო მიღწევა, განსაკუთრებით ქვედა კიდურების შემთხვევაში, რომელიც თითქმის ჰორელიეფურად არის მოცემული. აღსანიშნავია ისიც, რომ ექსპრესიულად გაზრდილი დეტალები კვლავ აქტიურად გამოიყენება, ეს კი მოწმობს იმას, რომ მხატვრული გემოვნება, სახვითი ენა ჯერ კიდევ იგივე რჩება, თუმცა მიმდინარეობს განვითარების გზაზე ფორმის განთავისუფლება, პლასტიკურობისა და მოცულობითობის შექმნა. ეს ტენდენცია კი X საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება და XI საუკუნისთვის განსაკუთრებულ ხარისხს აღწევს. აქედან გამომდინარე სტილისტური ანალიზის საფუძველზე თხაბა-ერდას ფიგურული გამოსახულებები ოპიზის IX საუკუნის I ნახევრის რელიეფური კომპოზიციისა და საფარის მიძინების ტადრის X ს-ის II ნახევრის ფიგურის შორის თავსდება და იგი წარმოაჩენს მონუმენტური მქანდაკელობის ეტაპობრივ განვითარებას, რაც ფრიად მნიშვნელოვანია სახელოვნებათმცოდნეო თვალსაზრისით.

ტადარზე დაცული ყველაზე არქაული დეტალი უნდა იყოს დასავლეთ ფასადზე ჩადგმული ფილა, რომელიც კარნიზის ფრაგმენტს წარმოადგენს. იგი შემკულია მკვეთრი მოხაზულობის ნალისებრი მცირე თაღების მწკრივით. აღნიშნული მოტივის სწორედ ამგვარი მკაცრი, ლაკონური ფორმა, ყოველგვარ დამატებით აქსესუარს მოკლებული შემკულობა ქართული ხუროთმოძღვრული სკოლის VI-VII სს-ის ძეგლებს ფართოდ ახასიათებს. ვახტანგ დოლიძემ გარბანის ტადრისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში (დოლიძე 1958) საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო კარნიზთა შემკულობის სისტემის განვითარების წარმოჩენას. იგი აღნიშნავს: „*კარნიზის დამუშავება თაღებით ფართოდ გავრცელებული მოტივთაგანია ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. იგი დამახასიათებელია ასევე სომხეთისა და სირიის არქიტექტურისთვისაც. დასავლეთში კი, თავს იხენს მხოლოდ რომანულ არქიტექტურაში და ამ დროისათვის ტიპურ დეკორატიულ მოტივს წარმოადგენს. გაცილებით უფრო ადრე ვხვდებით მას აღმოსავლური კულტურის წრის ხელოვნების ძეგლებში. სირიის Kalb-Lauzeh-ს (480წ.) აბხიდის სატრიუმფო თაღის მორთულობაში. ანტიკური ფორმების გადააზრებასთან ერთად, ჩვენ ვხვდავთ საკუთრივ აღმოსავლურ ნიადაგზე გამომუშავებული მორთულობის ჩამწკრივებული თაღების გამოყენებას.*“ (დოლიძე 1958, 76).

ქართულ ტადრებთან მიმართებაში ვახტანგ დოლიძე გამოყოფს კარნიზის, როგორც დეკორატიული შემკულობის, განვითარების სამ ეტაპს: I-ში მოთავსებულია VI-VII საუკუნეების ძეგლები, ანუ ამ მოტივის წარმომდგენი პირველი ტადრები: მცხეთის ჯვარი, თეთრიწყარო, ოლთისი, სამწვერისი; II ჯგუფში VIII-IX-X საუკუნეების ძეგლები შედის: ყიზილდერისი, ბიეთი, გარბანი, ვალე; III ჯგუფს კი XI საუკუნის ძეგლები განეკუთვნებიან: ხცისი, იშხანი, სავანე. ამით ნათლად არის ნაჩვენები საფასადო შემკულობის ამ მოტივის განვითარების ეტაპები. I ეტაპის ძეგლები წარმოგვიდგენენ უშუალოდ თაღის მკვეთრ მოხაზულობას დამატებითი ელემენტების გარეშე. აღსანიშნავია ისიც, რომ მკვეთრად არის გამოყოფილი თითოეული თაღის ურთიერთმაკავშირებელი ქვედა ზოლი,

ე. ი. აქ თაღებს შორის მცირე ინტერვალია მოცემული, რომელიც „გადაბმის ხაზს“ წარმოადგენს. ასეა რკონის VII საუკუნის ბაზილიკის დასავლეთი ფასადის კარნიზზეც და სწორედ ამგვარ მაგალითს წარმოადგენს თხაბა-ერდას ჩვენამდე მოღწეული ეს მცირე ფრაგმენტიც.

გარდა აღნიშნული მოტივისა თხაბა-ერდას ტაძარზე დაცულია კარნიზთა შემკულობის სხვა სახეებიც. ასეთია: შუბის პირისებრი დაბოლოების მქონე თაღედის მწკრივი, როგორც ფართოდ გავრცელებული იყო ქართულ ხუროთმოძღვრების X საუკუნის ტაძრებზე (საფარის მიძინების ეკლესია, ვაღე, იშხანი), ასევე S-ისებრი მოტივი, რომლის სათავე ტაო-კლარჯული ხუროთმოძღვრული სკოლიდან მოდის და XI-XII საუკუნეებში განსაკუთრებულად ფართოდ გავრცელებული იყო. ამას გარდა, კიდევ გვხვდება უკვე ცხოველხატული სტილისთვის დამახასიათებელი მცენარეული ორნამენტის კარნიზის ფრაგმენტი, რომელიც XII საუკუნის მიწურულსა და XIII საუკუნის დასაწყისს განეკუთვნება. აღნიშნულ მოტივში თითოეულ ღეროს გააჩნია პლასტიკური, დახვეწილი მოხაზულობა, ისინი თითქოს ერთმანეთს ნატიფად ერწყმიან და ერთგვარ მაქმანისებურ ფორმას ქმნიან.

ამგვარად, ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თხაბა-ერდას ძირითადი სამშენებლო პერიოდები უკავშირდება ზოგადქართულ ხუროთმოძღვრულ სკოლას და იგი სრულად პასუხობს განვითარების იმ ეტაპებს, რაც ამ პერიოდში ქართულმა მონუმენტურმა მქანდაკებლობამ თუ ორნამენტულმა შემკულობამ გაიარა. აქ რელიეფურ ფიგურებს ფასადზე დომინანტური როლი ენიჭებათ, ისინი აქცენტების სახით მკაფიო იდეურ-შინაარსობრივ ხასიათს ატარებენ რაც ქართული თანადროული ძეგლების მკაფიო მახასიათებელია.

ლიტერატურა

გუნია დ., საფარის მიძინების ტაძარი. ქართული ხელოვნების საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბილისი, 2008 (21-25 ივნისი)

დოლიძე ვ., გარბანი. თბილისი, 1958.

Аладашвили Н. А., Монументальная скульптура Грузии. Москва, 1977.

Белецкий Д. В., Казарян А. Ю., Храм Тхаба-Ерды. Переплетение архитектурных традиций в Горной Ингушетии. www.neegat.ru

Гамбашидзе Г. Г., Три лапидарные надписи епископа Георгия (X в.) из христианского храма Ткобья-Ерда (Ингушетия). Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2004.

Чубинашвили Г. Н., Вопросы истории искусства. II. Тбилиси, 2002.

Д. Гуниа (Тбилиси)

Фасадные рельефные фигурные изображения, их роль и художественная характеристика (в контексте кавказских школ зодчества)

Грузинское средневековое зодчество обладает прочно сформировавшимся самобытным обликом. Его особенности четко выражены как с точки зрения решения архитектурной типологии, так и в вопросах фасадного оформления. То же самое следует сказать и относительно других закавказских архитектурных школ. При этом, очевидно, что существуют и те отличительные черты, которые обусловлены различиями в государственно-этнических культурах.

Грузинские архитектурные памятники известны в различных регионах Кавказа, что является наглядным подтверждением наличия тесных культурных взаимосвязей. Такие памятники встречаются в Ингушетии, Дагестане, Армении и других странах. Для нас представляет интерес, в какой мере отмеченные строения, расположенные в соседних странах, сохраняют характерные особенности грузинского зодчества и декоративного убранства.

С этой целью мы, в первую очередь, рассматриваем находящийся в Ингушетии один из наиболее значительных очагов христианства – храм Тхаба-Ерды.

Особенно важными для изучения его истории являются научный труд Георгия Чубинашвили (Г.Чубинашвили 2002б, 162), а также ряд исследований Гиви Гамбашидзе (Г. Гамбашидзе 1977, 13; 2004, 47).

Сведения об упомянутом храме приводятся также и в работах российских и северокавказских исследователей.

Следует отметить тот факт, что никто не отрицает грузинского происхождения Тхаба-Ерды, хотя разногласия вызывает определение его датировки.

С этой точки зрения значительный интерес представляет материал исследований, приведенный в работе Д. В. Белецкого и А. Ю. Казаряна (Белецкий, Казарян 2009). В своей работе они рассматривают результаты многих исследований и анализируют точки зрения по данному вопросу.

Так, например, в указанной работе Д. В. Белецкого и А. Ю. Казаряна говорится, что если В. Ф. Миллер, судя по надписи на храме, приходит к выводу о построении Тхаба-Ерды в 830 году, то исследователь В. В. Пищаулина считает, что данный храм мог быть построен на рубеже IX-X вв. Археолог В. А. Кузнецов же, эту дату переносит на целый век, считая ее первой половиной XI века, в то время как Е. И. Крупнов, в результате исследований, выполненных в 1939 г., построение храма Тхаба-Ерды датирует периодом не ранее XII века. Эту точку зрения разделяет и искусствовед Л. П. Семенов, а исследователь В. А. Кузьмин считает, что храм мог быть построен в период XII-XIV вв.

Такие разногласия относительно даты построения храма вызывают его многократные перестройки и, в результате этого, возникновение деталей, характерных для множества строительных периодов.

Академик Г. Чубинашвили на основе тщательного анализа храма выделяет три строительных периода: VIII-IX вв., рубеж X-XI вв. и XV-XVI вв.

Его точку зрения разделяет и Гиви Гамбашидзе, хотя на основе последних исследований он более конкретизирует второй строительный период храма, датируя его второй половиной X века, а третий строительный период ограничивает периодом XIII-XIV вв.

Многочисленные восстановительные работы в таком длительном интервале времени, свидетельствуют о значительной роли храма, как духовного очага.

Известно, что Тхаба-Ерды был не только местом церковного служения, но и имел значение места сбора народа, общинного собрания. При этом, даже уже омусульманенное население поклонялось ему как святому месту.

Для изучения истории храма особенно значимы сохранившиеся древнегрузинские надписи, где упоминаются известные в то время грузинские церковные деятели: епископ Георгий (X в); каталикос Арсений II (955-980 гг) и Мелкиседек I (I половина XI века).

Последние реставрационные работы храма Тхаба-Ерды были осуществлены местными ингушскими мастерами. Они восстановили лишь центральную часть храма, в результате чего была изменена его первоначальная структура.

Таким образом, в настоящее время у нас налицо приподнятый зальный храм с полуциркулярной апсидой на востоке.

Первоначально он был построен из туфа и песчаника и представлял собой трехцерковную базилику с трехсторонним обходом.

В настоящее время от первоначального строения сохранились: украшенный рельефами, спаренный оконный проем восточного фасада; восточная часть южной стены; фрагменты западной стены; пять четырехугольных колонн от северной обходной колонады.

Несмотря на то, что в результате восстановительных работ почти невозможно представить в целом общую систему фасадного украшения храма Тхаба-Ерды, с точки зрения развития монументальной скульптуры этот памятник дает очень интересные сведения.

Крайне важным является также наличие рельефных изображений ангелов, людей и животных, представленных на консолях и отдельных плитах во внутреннем пространстве храма.

Особенно значимо ктиторное рельефное композиционное изображение, представленное на западном фасаде, которое на плоскости фасада выполняет доминантную роль и является идейно-художественным акцентом. Он, к сожалению, дошел до нас в очень поврежденном виде.

В центре западного фасада вырисовывается арка, достаточно приподнятая каменными плитами от плоскости стены. Именно она ограничивает фигурные изображения и фрагменты карнизов, украшенных орнаментальными мотивами. Здесь в центре представлены сидящий на престоле Спаситель и справа от него

стоящая фигура с мечом в одной руке и в другой – крестом, обращенным к Христу. Следует отметить, что на сегодняшний день они представлены как бы в искусственно склеенном виде. Полностью разрушено начальное композиционное расположение, в результате чего фигура сидящего Христа намного меньше стоящей фигуры, что полностью противоречит всякой иконографической схеме. Потеряно изображение, находящееся слева от Христа, хотя исследователь Д.Белецкий отмечает, что оно было найдено на окраине села. По описанию исследователя оно изображает фигуру стоящего мужчины с бородой, облаченного в епитрахиль. Рядом с изображением его головы была обнаружена древнегрузинская надпись «Епископ Георгий», которого Г.Гамбашидзе отождествляет с епископом Кветерским. По палеографическим признакам исследователь датирует надпись периодом между второй половиной X в. и началом XI в.

Кроме указанных фигурных композиций в Тхаба-Ерды имеется ряд фигурных изображений. Таковыми являются, например, в тимпане восточного фасада фигура Самсона, борющегося со львами, а также фигура с моделью храма.

При помощи стилистического анализа, несмотря на значительные потери, мы можем указанные фигуры причислить к тому периоду развития грузинской монументальной скульптуры, когда становится значительной проблема достижения объемности фигур.

Здесь ясно представлено стремление в X веке преодолеть плоскостно-линейность предыдущего периода и достичь объемного выражения. Именно с этой целью здесь фигуры сильно приподняты над фоном и придают округлости определенным деталям тела для создания вида объемной формы, хотя все же четко видны нарушенные пропорции.

Увеличенными размерами частей тела представлена экспрессивность, что, начиная с переходного периода, прослеживается почти до конца X века.

Формами голов фигур, овалом удлиненного книзу лица (для подчеркивания бороды) и, думаю, даже композиционным расположением, изображения фигур на церкви Тхаба-Ерды находят близкую параллель с рельефом из монастыря Опиза, на котором изображен Ашот Куропалат в руке с моделью храма, перед сидящим на престоле Спасителем (по другую сторону Спасителя также изображена вторая фигура, предположительно, царя Давида). Этот рельеф датируется первой половиной IX века и представляет собой один из наиболее наглядных образцов особенностей той эпохи. Путем сравнения этих двух рельефов мы можем проследить, как из века в век развивался изобразительно-пластический язык выражения в Грузии.

Датируя изображение первой четвертью IX века профессор Натела Аладашвили достаточно конкретно описывает его следующими словами: *«Рельеф, в сущности, представляет собой линейный рисунок на камне и характеризуется плоскостно-графическим решением. Изображение слегка приподнято от фона, поверхность рельефа плоская, края резко срезаны.»* (Аладашвили 1977).

Указанные особенности фигурных изображений прослеживаются и в течение X века, хотя очевидным является развитие, наблюдаемое именно в рассматриваемых нами рельефных фигурах Тхаба-Ерды.

Фигуры храма Тхаба-Ерды представлены опять-таки графически-линейными рисунками, хотя границы фигур более округленно приподняты от фона, что создает впечатление объемности.

С целью уточнения даты создания фигур Тхаба-Ерды можем рассмотреть, также и представленную на фасаде Сапарского храма Успения Богоматери фигуру строителя, которая своими стилистическими признаками датируется второй половиной X века (Гуниа 2008-2009).

Указанная фигура своими характерными чертами сближается с уже рассмотренными нами выше фигурам. Однако здесь очевидна намного более свободная интерпретация передачи движения фигуры, а также более наглядное достижение объемных форм тела. Особенно это касается нижних конечностей тела, которые даны почти в форме горельефа. Следует отметить и то, что экспрессивно увеличенные детали опять-таки используются активно, а это свидетельствует о том, что художественный вкус и изобразительный язык остаются прежними, хотя на пути развития происходит освобождение формы, приобретение пластичности и объемности. А эта тенденция начинается со второй половиной X века и достигает особого развития к XI в.

Таким образом, на основе выполненного нами стилистического анализа можно заключить, что фигурные изображения Тхаба-Ерды могли быть созданы между периодами создания фигурных композиций Опиза, датированных первой половиной IX в., и фигурой из Сапарского храма Успения Богоматери, датированной как упоминалось, второй половиной X в. Указанное выявляет поэтапное развитие монументальной скульптуры Грузии, что с искусствоведческой точки зрения имеет существенное значение.

Наиболее архаичной деталью, сохранившейся на храме Тхаба-Ерды, должна быть вставленная в западный фасад плита, представляющая собой фрагмент карниза. Она украшена рядом резко очерченных малых подковообразных арок. Именно такая строгая, лаконичная форма указанного мотива украшения, лишенная всяких дополнительных аксессуаров характеризует памятники грузинской школы зодчества VI-VII вв.

Вахтанг Долидзе в монографии, посвященной Гарбанскому храму (В.Долидзе 1958), большое внимание уделил выявлению развития системы орнаментации карнизов. Он указывает, что *«арочная обработка карнизов является одним из широко распространенных мотивов в грузинском зодчестве. Она характерна также и для армянской и сирийской архитектуры. На Западе же выявляется лишь в романской архитектуре и к этому периоду представляет собой типичный декоративный мотив. Значительно раньше встречаем его в кругу памятников искусства восточной культуры, например, в украшении Kalb-Lauzeḥ-ой (480 г., Сирия) абсидной триумфальной арки. Одновременно с переосмыслением античных форм, мы видим использование выстроенных в ряды арок с украшениями, выработанными, собственно, на восточной почве»* (Долидзе 1958).

В отношении грузинских храмов В.Долидзе выделяет три этапа развития карниза, как декоративного украшения. Памятники первого этапа имеют резко очерченные карнизы, непосредственно, без дополнительных элементов. Кроме того, четко выделена нижняя взаимосвязывающая полоса каждой арки. Таковым является карниз западного фасада Рконской базилики VII века, и именно такой

пример представляет собой дошедший до нас упомянутый, малый фрагмент карниза из Тхаба-Ерды.

Кроме указанного, на храме Тхаба-Ерды имеются и другие виды карнизных украшений. Таковыми являются, например, ряды аркатур, имеющих клинчатую форму, которые были широко распространены на храмах грузинского зодчества X века (Сапарский храм Успения, Вале, Ишхан), а также S-образный мотив, истоки которого находят в Тао-Кларджетской школе зодчества и были особенно распространены в XI-XII вв. Кроме того, встречается и характерный для живописного стиля фрагмент карниза с растительным орнаментом, который принадлежит концу XII и началу XIII вв. В указанном мотиве каждый стебель обладает пластичностью, утонченным очертанием, они как бы изящно переплетаются друг с другом и создают некую кружевообразную форму.

Таким образом, можем заключить, что основные строительные периоды храма Тхаба-Ерды связаны с общегрузинской школой зодчества, и они полностью отвечают тем этапам развития, которые в этот период прошла грузинская монументальная скульптура и архитектурное декоративное убранство. Здесь доминирующая роль на фасаде принадлежит рельефным фигурам. Они в виде акцентов носят четкую идейно-семантическую нагрузку, что является характерным для современных Тхаба-Ерды грузинских памятников.

Литература

Аладашвили 1977 – Аладашвили Н. А., Монументальная скульптура Грузии. Москва.

Белецкий 2009 – Белецкий Д. В., Казарян А. Ю., Храм Тхаба-Ерды. Переплетение архитектурных традиций в Горной Ингушетии. Доклад на II-ом заседании научного семинара РААСН "Монументальное зодчество Средиземноморья и Переднего Востока: Проблема взаимодействия культур", 5 марта 2009. НИИТАГ РААСН, 2009 (www.niitag.ru).

Гамбашидзе 1977 – Гамбашидзе Г. Г., К вопросу о культурно-исторических связях средневековой Грузии с народами Северного Кавказа. Тбилиси.

Гамбашидзе 2004 – Гамбашидзе Г. Г., Три лапидарные надписи епископа Георгия (X в.) из христианского храма Ткоба-Ерда (Ингушетия). Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси.

Гуниа 2009 – Гуниа Д., Сапарский храм Успения Богоматери. Материалы Международного симпозиума Грузинского искусства (21-29 июня, 2008). Тбилиси (на груз./англ.яз.).

Долидзе 1958 – Долидзе В., Гарбани. Тбилиси (на груз.яз.).

Чубинашвили 2002 – Чубинашвили Г. Н., Ткоба-Ерди (к вопросу о культурных связях Ингушетии и Грузии) // Чубинашвили Г. Н., Вопросы истории искусства,

D. Gunia (Tbilisi)

Facade Relief Figures, their role and characteristics in the Context of Caucasian Architectural Schools

Summary

Georgian architectural school has strongly established authentic characteristics. Its features are accurately expressed both in architectural typology, and in façade decoration.

In the other regions of Caucasia, for example Ingushetia, Dagestan, Armenia, are preserved Georgian churches. This fact is the demonstration of intercultural close relationship between neighboring countries. For me is interesting, whether these monuments, located in neighboring countries, keep the same features as of the Georgian architecture and decorative system.

First of all I want to study one of the most important Christian centers in Caucasia – church Tkhaba-Erdi in Ingushetia. This monument was studied by G. Chubnashvili, G. Gambashidze and other scholars from Russian federation. All of them agree with its Georgian origin, but argue about definition of its date.

As Tkhaba-Erdi survived within numerous restorations, its façades present traces of three main periods: 1 – VIII-IX cc., 2- X-XI cc. and XV-XVI cc. That is the reason why different scholars point on different features of the façade decoration and try to identify the period of the erection.

Last time the restoration works were made only on central part of the building and so, now we have simple, hall shaped building, instead of three-churched basilica, as it was for a long time.

The stylistic analysis shows that the relief figures of Tkhaba-Erdi represent the period when priority problem in Georgian architectural school is to achieve relief volume and expression.

In the forming of Georgian church façade decoration system great role comes on ornamental shapes, But as figure reliefs bear semantic content they are decoration accents. Study of the issue proved that main relief figures which are represented on the west façade prove that they belong to the X c. and completely coincide with the development of the Georgian monumental sculpture of this period.

So we can conclude that the basic building periods of Tkhaba-Erdy are absolutely connected with the Georgian architectural school.

ეთნოლოგია

Ethnology

Этнология

В. Амирян (Ереван)

Некоторые аспекты трансформаций в искусстве традиционной резьбы по дереву в Армении

(на примере Музея резьбы по дереву)

Урбанизация и индустриализация села по советскому образцу привела к тому, что уже во второй половине XX века традиционное народное искусство в Армении перестало воспроизводиться и существовало лишь в виде работ прекрасных, но редких мастеров, продолжавших свое дело, но не могущих создать благоприятного поля для возрождения художественных ремесел. Ситуация усугублялась тем, что традиционное народное искусство и ремесла воспринимались в обществе как пережиток прошлого, т.е. не существовало и ценностной базы для реконструкции.

Возможно, так называемая “оттепель” и патриотические движения 60-х годов в Армении привели к осознанию ситуации, что подготовило почву для прорыва. И наконец, в 1977 году был создан первый в Европе музей резьбы по дереву.

Музей был основан, фактически, на личных коллекциях, и в начале своего существования имел небогатую экспозицию. Однако, очень скоро, благодаря коллективу энтузиастов – сотрудников музея, фонды стали пополняться.

Кроме собирательной работы музей был призван восстановить фактически угасающее искусство традиционной резьбы по дереву и связанных с ней ремесел. По крупницам возрождались технологии, принципы формообразования и композиционные схемы традиционного художественного ремесла. Было положено начало новому, современному армянскому “деревянному” искусству, верному духу традиций.

Преданность любимому делу и бурлящая творческая энергия сотрудников превратили музей в крупный (по значимости) очаг национальной культуры. К нему тянулась творческая молодежь из разных областей искусства и не только. Музей стал, фактически, действующей школой традиционных искусств с серьезной репутацией. Очень скоро школа насчитывала уже несколько десятков *народных мастеров*, произведения которых пополняли фонды как родного музея, так и других музеев в стране и за рубежом. Периодически устраивались выставки, как в стенах музея, так и выездные, передвижные.

Происходила реконструкция традиционной резьбы по дереву, основанная на грамотном творческом развитии, что вывело эту область искусства на новый уровень. Проводилась популяризация “деревянного” искусства Армении на

государственном уровне. Состояние дел в сфере резьбы по дереву и некоторых ремесел начало внушать надежду и обоснованный оптимизм.

Так продолжалось до объявления независимости Армении.

Обретение независимости, сопровождающееся войной и тяжелой блокадой, наступивших после разрушительного землетрясения, естественно, подорвало устои всего, что не было связано с физиологическим жизнеобеспечением.

Прерывание процесса в период становления обернулось катастрофой для многих сфер традиционного искусства.

Фактическое отсутствие государственного финансирования и проблемы выживания разбросали людей по разным сферам деятельности и странам мира. Своему делу осталась верна лишь кучка сотрудников музея во главе со своим идейным руководителем, тонким знатоком народного искусства архитектором Генрихом Солахяном. Благодаря их усилиям музей выжил и сегодня действует, являясь одним из важных очагов воспроизводства и развития традиционной армянской культуры.

Процесс строительства новой государственности привел к новым реалиям.

Смена формаций, сопровождающаяся ломкой старой политической и экономической системы, коснулась и только-только возрождающейся области национального искусства.

В стенах музея, в условиях школы, под постоянным контролем и вниманием, в атмосфере единого творческого процесса мастера-резчики создавали произведения, соответствующие духу и принципам армянского народного искусства. Отколовшись от “матери-школы” и оставшись один на один с “диким” рынком, идейно не сформированные сами, многие из них воспитали в новых условиях новое поколение резчиков по дереву, ориентированных на новый рынок. Передача навыков, в основном, сводилась к обучению технике резьбы, оставляя без внимания вопросы композиционных и пластических решений, принципы формообразования и орнаментики. Всех интересовала только лишь коммерческая сторона вопроса.

Единственным, коммерчески оправданным рынком в сегодняшней ситуации является сувенирный рынок, и резчики вынуждены под него подстраиваться.

Доминирующее господство рынка сувенирной продукции со своими стереотипами привело к естественной примитивизации произведений резьбы по дереву и артефактов всего современного традиционного искусства.

Сохраняя некоторые атрибуты, присущие армянскому декоративному искусству, многие мастера в силу разных обстоятельств не придают важности таким понятиям, как органическая связь материала, формы, функции и орнамента, внутренний дух произведения и т.д.

Использование элементов национальной орнаментики вне своего композиционного контекста и ценностного содержания не только не способствует развитию традиционного народного искусства, а просто антогонично ему по своей сути и следствию.

Однако, ориентирование на потребности, представления и вкусы рынка, конечно, нормальное явление в сувенирной индустрии всего мира, и мы тут не оригинальны. Наши проблемы находятся в другой плоскости.

В условиях фактического отсутствия востребованности в истинно “народном” традиционном искусстве продукция сувенирного рынка подменила собой понятие “армянское декоративно-прикладное искусство”.

С первого взгляда может показаться, что проблемы не существует – что же такое народное искусство, если не спонтанное, свободное, лишённое всяческих академических рамок и канонов творчество народа?

Однако народ в широком смысле, т.е. население, давно перестал быть носителем архетипов своей традиционной культуры. Истинно “народное” национальное искусство стало доступно только избранным. Возникла абсурдная ситуация, когда преемственность традиций народного искусства возможно сохранить только на академическом уровне. Т.е. воспроизводство принципов и сохранение духа традиционного искусства под силу только профессионалам, получившим академическое образование и впитавшим в себя сущность национальной культуры.

В то же время идея свободы личности и свободы творчества, незаменимая в социальной жизни и современном искусстве, в применении к традиционной культуре подразумевает огромную ответственность, доскональное знание предмета и глубинное чувство органического единения и ценностной общности со своим культурным кодом.

И снова мы упираемся в необходимость академического подхода в процессе воспроизводства народного искусства. Применение же этого принципа подразумевает наличие грамотного, взвешенного и зрелого государственного мышления в претворении культурной политики в сфере народного искусства.

В некоторых случаях недостаток компетентности и несовершенство государственной политики в такой сфере как национальная культура приводит к укоренению в обществе примитивно-извращённых шаблонов и клише, лишённых какого бы то ни было содержания. Без государственного иммунитета национальная культура, адаптируясь к условиям глобализации и либерализации рынков, мутирует и превращается в новый организм, имитирующий свою идентичность национальному культурному коду, но в сути антагоничный ему.

Итак, подытоживая, можно сказать, что реанимация, существование и, самое главное, развитие армянского, да и любого другого, традиционного искусства, в том числе резьбы по дереву, невозможны без программной, целенаправленной и компетентной государственной политики и постоянного государственного внимания к этой сфере.

Конечно, сохранение и развитие традиционной культуры не может быть самоцелью, её цель – самоосознание, самоидентификация, а это – основное условие существования национального государства.

ვ. ამირიანი (ერევანი)

ტრანსფორმაციის ზოგიერთი ასპექტი ხეზე კვეთის სომხურ ტრადიციულ ხელოვნებაში

რეზიუმე

ინდუსტრიალიზაციისა და ურბანიზაციის შედეგად ტრადიციული ხალხური ხელოვნების ფორმები სომხურ სოფლებში თითქმის მთლიანად მიეცა დავიწყებას. შემორჩა მხოლოდ ხეზე კვეთის ხელოვნება. ერთეული ოსტატების ძალისხმევა საკმარისი არ იყო დარგის აღორძინებისათვის. მდგომარეობას ართულებდა ისიც, რომ მხატვრული რეწვის ოსტატები აღიქმებოდნენ, როგორც წარსულის გადმონაშთები. ყოველივე ამის გამო არ არსებობდა მყარი ბაზისი ამ დარგის რეკონსტრუქციისათვის. ე. წ. “დათბობის პერიოდში” პატრიოტულმა მოძრაობამ 1960-იან წლებში ხელი შეუწყო არსებული სიტუაციის გაცნობიერებას, რასაც მოჰყვა ხალხური წარმოებისა და რეწვის ნიმუშების მუზეუმის შექმნა 1977 წელს. ეს იყო პირველი, შეიძლება ითქვას, ხეზე კვეთის ერთადერთი მუზეუმი ევროპაში. მუზეუმი შეიქმნა ფაქტობრივად კერძო კოლექციის ბაზაზე და არ გამოირჩეოდა ექსპონატების სიუხვით. მუზეუმის თანამშრომელთა ძალისხმევით დაიწყო სამუზეუმო ფონდის შეგება ახალი ნიმუშებით, დიდი ენთუზიაზმითა და რუდუნებით აღდგა როგორც ტექნოლოგიური, ისე კომპოზიციური ფორმათწარმოების ტრადიციული ხერხები. საფუძველი ჩაეყარა ხეზე კვეთის ახალ, თანანედროვე სომხურ ხელოვნებას.

V. Amiryani (Yerevan)

Some Aspects of Traditional Wood-Carving Art's Transformation in Armenia

Summary

Forms of traditional folk art are almost forgotten in Armenian villages as a result of industrialization and urbanization. Only wood-carving art was preserved. With the effort of some crafts-workers was not sufficient to revive this field. The situation was difficult by the fact that the crafts-workers were considered to be the relicts of the past. Owing to this there was no firm basis for reconstructing and reviving this sphere in the so called “warming period”. A patriot movement in 1960s helped to recognize the existing situation that resulted the foundation of the museum of folk production in 1977. It is sure that it was the only museum of wood-carving art in the Europe. Actually the museum was founded on the basis of private collection and it was not distinguished by the abundance of exhibits. With the efforts of the museum collaborators it began to fill a museum fund with new exhibits, traditional means of technological as well as composing form formation was revived. A new, modern Armenian art of wood-carving was founded.

გ. გოცირიძე (თბილისი)

**კავკასიის ხალხთა ტრადიციული კულტურული
ურთიერთობების ეთნოსოციალური ასპექტები**

(ყონაღობის ინსტიტუტი)

ბავშვობაში მამაჩემი (ზემო რაჭის მკვიდრი) ხშირად მიყვებოდა ქართველებისა და ჩრდილო კავკასიელების მეგობრულ ურთიერთობებზე, კერძოდ, ყაბარდო-ბალყარელ ყონაღებზე, მათთან დამძობილებაზე, სტუმარმასპინძლობის ტრადიციებზე, ეტიკეტზე.

ის იგონებდა აგრეთვე თავის სტუმრობას ერთ-ერთ ბალყარულ ოჯახში. მიაბობდა იმაზე, თუ როგორ უმასპინძლეს ქართველი ყონაღის (ანუ ბაბუაჩემის) წარგზავნილს, როგორი პატივით მოექცნენ – მოასვენეს რა ცალკე ეზოში აგებულ „სტუმრის სახლში“ და სხვა. გამომშვიდობებისას უჩუქებიათ ცხენი (ახალგაზრდა ტაიჭი), რაც კავკასიელებში ვაჟკაცისათვის ყველაზე ძვირფასი საჩუქარი იყო.

ეს ამბავი აქ შემთხვევით არ გავიხსენე, რადგან ის ჩემს მეხსიერებაში შემორჩა, როგორც ძვირფასი, საჩუქარი რამ ადამიანური ურთიერთობისა, თუმცა, ვწუხვარ, რომ აღარ მახსოვს იმ ბალყარელი ყონაღების გვარი და სახელი, რომ ამ წერილით გამოვხატო მათდამი პატივისცემა.

კავკასიის ხალხთა კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობების საფუძვლები შორეულ წარსულშია საძიებელი. პრობლემა აქტუალურია და მისი კვლევა ანთროპოლოგიური და ეთნოლოგიური მეცნიერების ერთ-ერთ ძირითად მიმართულებას წარმოადგენს, ხასიათდება რა დროსა და სივრცეში. მოქმედების მრავალწახნაგოვანი სპექტრით ხალხთა შორის ურთიერთობის სისტემა და მათ შორის საკომუნიკაციო კულტურა კომპლექსური, ინტეგრირებული კვლევის სფეროში შედის და საჭიროებს ეთნოლინგვისტური, ეთნოეკოლოგიური და ეთნოფსიქოლოგიური მონაცემების შეჯერებას. აღსანიშნავია ისიც, რომ განსხვავებით სხვა დარგებისა, რომელიც ურთიერთობის კულტურასა და ეტიკეტის საკითხებს ერთი მიდგომით სწავლობს, ეთნოლოგია მას უფრო ფართო სპექტრში, კულტურულ-ისტორიულ ჭრილში განიხილავს, როგორც ყოფითი კულტურის ორგანულ ნაწილს, რომელიც თავის მხრივ ნათლად წარმოაჩენს საზოგადოების განვითარების ცალკეულ ეტაპებს (ბგაუნოკოვი 1999).

დღეს, XX საუკუნის დასასრულსა და XXI საუკუნის დასაწყისში, ამ თემის (პრობლემის) აქტუალობა, შემეცნებითი და პრაქტიკული მნიშვნელობა განსაკუთრებულია, რადგან საყოველთაო გლობალიზაციის, ვესტერნიზაციისა და ურბანიზაციის პირობებში იზრდება საფრთხე

ეროვნული მემკვიდრეობის, ტრადიციული ფასეულობების დაკარგვისა როგორც მატერიალური, ისე სულიერი კულტურის სფეროში.

კულტუროლოგები თვლიან, რომ ურთიერთობის ტრადიციული სისტემა სტუმართმოყვარეობის, ყონალობის, გაძიძავების, ძმადნაფიცობის ეტიკეტი, მათ რელიგიურ და სოციალურ ასპექტებში, ქცევის ნორმებსა და აღკვეთებში, მენტალურ თავისებურებებში ვლინდება ამა თუ იმ ეთნოსის ყოფითი კულტურის უნიკალური ნიშნები, რაც მთლიანობაში ქმნის კოგნიტური კულტურის გამორჩეულ მოდელებს, მას კავკასიური მოდელი ჰქვია (ცივიანი 1966).

კავკასიოლოგებისათვის კარგადაა ცნობილი ისიც, რომ „ერთიანი კავკასიის“ ცნებაში იგულისხმება არა მხოლოდ ამ დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე რეგიონის პოლიტიკური მნიშვნელობა (რუსეთისათვის ე.წ. Юг России), არამედ კავკასიის ხალხთა საერთო წარმომავლობის, ენობრივი და კულტურული ნათესაობის იდეა. თუ გამოთქმა „კავკასიის ცივილიზაცია“ მართებულია, მასში სამი ძირითადი კომპონენტი უნდა ვიგულისხმოთ: 1. საერთო გეოგრაფიული და კულტურული არეალი; 2. ენათა ნათესაობა – ლინგვისტური საფუძველი და 3. ურთიერთობის კულტურა, ეტიკეტი (ცივიანი 2008; გოცირიძე 2010). არსებობს განსხვავებული მოსაზრებებიც.

წინამდებარე სტატიაში ვსაუბრობთ მხოლოდ ყონალობის ინსტიტუტზე, რომელიც ზოგადკავკასიურ ფენომენადაა მიჩნეული.

სიტყვა **ყონალი** თურქული წარმოშობისაა და ნიშნავს მეგობარს, ხელოვნურად დანათესავებულ პირს, განურჩევლად სქესისა და კონფესიური კუთვნილებისა. ისტორიულად „ყონალები“ ხდებოდნენ კავკასიის მეზობელი ხალხები, რომლებიც ერთმანეთს ხვდებოდნენ საერთო საძოვრებზე, დღესასწაულებზე, სტუმრობის დროს, დაქირავებული სამუშაოს (საშოვარზე წასულები) შესრულებისას და სხვ. თვლიან, რომ ეს ინსტიტუტი სტუმართმოყვარეობის საკრალური ტრადიციიდან იღებდა სათავეს (რეხვიაშვილი 1977; აზიკური 1998). კავკასიაში არსებობს ასეთი გამოთქმა: „სტუმარი ღვთისაა“. ყონალობაც საკრალურია, ის თაობიდან თაობაში გადადის. ამ ჩვეულების სიმტკიცეში დიდ როლს ასრულებდნენ თემის უხუცესები, „აქსაკალები“ – სამართლის მედიატორები და დამცველები. ყონალის თავისუფლებას, მის სოციალურ სტატუსს ადათი იცავს. ყონალები ერთმანეთის მიმართ განსაკუთრებულ პატივისცემას იჩენდნენ, ურთიერთობებს უფრო ხილდებოდნენ, შესაბამისად დადგენილ აკრძალვებსაც არ არღვევდნენ. მაგ., ქორწინება მათ შორის დაუშვებელი იყო.

ფართოა ყონალობის გავრცელების გეოგრაფიული არეალიც. იგი კავკასიაში სასაზღვრო ზოლის თითქმის ყველა რეგიონს მოიცავს. მაგ., რაჭველები, სვანები, ლეჩხუმელები მამისონის უღელტეხილით ყაბარდობაღყარეთში გადადიოდნენ და იქაურებთან მეგობრობდნენ. ასევე იქცვოდნენ თუშები, მოხევეები ადიღელებისა და დაღესტნელების მიმართ, მეგრელები და სვანები აფხაზებთან ნათესავდებოდნენ და სხვ.

ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ მასალებში არაერთი ფაქტია აღწერილი კავკასიელ მთიელთა ყონალობის უნიკალური შემთხვევებისა.

მაგ., როგორ ზრდიდნენ ისინი თავიანთი ყონადის შვილებს და ისინი ზოგჯერ მემკვიდრეებიც კი ხდებოდნენ.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით დგინდება, რომ ურთიერთობისა და ხელოვნური დანათესავების ეს ფორმები (ყონადობა, გაძიძავება, ძმადნაფიცობა, „სხვის შვილობა“ და სხვ.) ხელს უწყობდა არა მხოლოდ ამ ხალხების (კავკასიელების) სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული კავშირების შენარჩუნებას და განმტკიცებას, არამედ მიგრაციული პროცესების რეგულირებასაც. მაგ., რაჭველები, რომლებიც ბალყარეთში სამუშაოდ მიდიოდნენ, უმეტეს შემთხვევაში სამუდამოდ იქ რჩებოდნენ და იქაურ ქალებზე ქორწინდებოდნენ. მეორე შემთხვევაში ეს ეხება ვაჭრებსა და ხელოსნებს. ისინი ჩრდილო კავკასიაში ოჯახებით გადადიოდნენ და იქ ხსნიდნენ თავიანთ „დუქნებს“, სახელოსნოებს. მათი შთამომავლები დღემდე ცხოვრობენ შეცვლილი გვარებით, მაგრამ შემონახული აქვთ ეროვნული იდენტურობისა და თვითშეგნების ნიშნები. ბალყარეთში მთელი რიგი სოფლებია, სადაც ქართველები კომპაქტურად არიან დასახლებულნი: ესენი არიან ერისტოვეები „ან ერისთავები“, ლობჯანიძეები, გობეჯიშვილები, ჩაგელიშვილები და სხვ. (რეხვიაშვილი 1977, მუსუკაევი 2003). ჩვენ ხელთ გვაქვს ამ ურთიერთობის ამსახველი ერთი საბუთი (წერილი რევაზ ერისთავს), რომელიც სტუმრად იმყოფებოდა ბალყარეთის ერისთავებთან. წერილის შინაარსი და კომენტარები გამოქვეყნებულია (გოცირიძე 2010).

დასკენის სახით საგანგებოდ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ქართული დიასპორის თემა, ეთნოლოგიური თვალთახედვით, დღემდე შეუსწავლელია და შემდგომი კვლევის ამოცანას წარმოადგენს.

ლიტერატურა

აზიკური ნ., ყონადობა კავკასიაში. ქართველური მემკვიდრეობა. ქუთაისი, 1998.

გოცირიძე გ. ერთი საბუთი ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ქართველების შესახებ. კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული. XII. თბილისი, 2010.

კვიციანი ჯ., კავკასია და კავკასიელები. თბილისი, 2010.

რეხვიაშვილი ს., კავკასიის მთიელთა მეგობრობის ისტორიიდან. თბილისი, 1977.

Бгажноков Б. Х., Адыгская этика. Нальчик, 1999.

Бгажноков Б. Х., Адыгский этикет. Нальчик, 1978.

Квициани Дж., Современный юг России (Северный Кавказ). Тбилиси, 2008.

Инал-Ипа Ш., Очерки об абхазском этикете. Сухуми, 1989.

Мусукаев А., Кабардинские и Балкарские фамилии грузинского происхождения. Caucasica, №6. Тбилиси, 2003.

Цивьян В. К., К некоторым вопросам построения языка, этикета. Труды по знаковым системам. вып. 11. Тарту, 1966.

Г. Ш. Гоциридзе

**Этносоциальные аспекты коммуникативной культуры народов Кавказа
(Институт куначества)**

Резюме

Корни истории этнокультурных взаимоотношений и этикета общения кавказских народов уходят в глубь веков. Изучение этой уникальной системы коммуникативной культуры является одним из важнейших направлений современной этнологической и антропологической науки. Имея многогранный спектр действия, система общения входит в русло комплексного исследования этнических традиций с привлечением этнолингвистических, фольклорных и этнопсихологических данных, но в связи с этим надо особенно подчеркнуть, что в отличие от других гуманитарных наук, этнологу эта проблема интересует шире и глубже, в культурно-историческом разрезе, как неотделимая часть традиционной бытовой культуры, отражающей отдельные этапы развития общества.

К числу таких незаурядных феноменов народной коммуникативной системы относится и институт куначества, имевшее место у горских народов Кавказа.

В данной статье дается краткое описание этого института, доказано, что наряду с другими институтами (аталычество, побратимство) куначество возникло на основе богатой, традиционной системы гостеприимства.

Автор приводит много примеров из бытовой практики культурных взаимоотношений кабардинского, балкарского и грузинского народов, сохранение которых имеет важное значение для создания единого гуманного общества и предотвращения конфликтных ситуаций в регионе.

G. Gotsiridze (Tbilisi)

Ethno-Social Aspects of Communication Culture of the Caucasian Peoples
(institute of qonagoba)

Summary

The roots of the Caucasian peoples' cultural and historical relations should be looked for in remote past. Nowadays this problem in the modern globalization process is especially actual and is one of the basic researching directions of anthropologic and ethnologic sciences.

It is well-known that cultural characteristic life features, markers of any ethnos are revealed in traditional forms of relation, in the traditions of hospitality, *qonagoba* 'friendship between host and guest', nursing, relationship of sworn brothers, in communication of system and etiquette, in their social and religious aspects, in behavior norms, in mental peculiarities that in whole creates a distinguishable models of cognitive culture.

The present article discusses institute of **qonagoba** that is considered to be one of the consisting parts of the Caucasian peoples' communication system and belongs to the sphere of artificial relating.

The paper is based on rich ethnographic material from Georgian as well as North Caucasian reality.

А. Тадевосян (Ереван)

**Проблема свободы выбора в Армении: некоторые
культурантропологические аспекты**

В Армении вопрос культуры выбора, особенно культуры политических выборов, новое явление, поскольку в советские времена участие в выборах имело чисто фиктивный характер. Наши полевые материалы указывают на то, что в советские времена большинство людей считало, что их участие в выборах не имеет никакого значения, поскольку решение принимала политическая верхушка коммунистической партии. Этот стиль жизни и такой подход к выборам по мнению респондентов в годы независимости хотя и изменился формально, но в сущности сохранил некоторые черты. В этой краткой статье мы не можем обсудить все стороны проблемы и обратим внимание только на некоторые аспекты. Можно сказать, что в Армении советский поведенческий подход к выборам отражается в разных формах избегания своего права индивидуального выбора. Этот факт заметен особенно в регионах, придерживающихся традиционного уклада жизни.

Одним из самых распространенных видов избегания от реализации права выбора это продажа избирательного голоса. Этот способ избегания имеет свои варианты. Если в 1990-ых годах люди за конкретные цены продавали свои голоса индивидуально, то уже с 1998-ого года постепенно распространилась продажа голосов семьи или даже в некоторых случаях родственной группы или большой семьи. Как показывают наши полевые материалы, такие явления в основном свойственны тем слоям населения, которые характеризуются традиционным укладом жизни. Избегание от права выбора более свойственны семьям, где патриархальные традиции особенно сильны. Основная модель такого поведения имеет следующий характер. Глава семьи сам решает какого кандидата должна выбрать его семья. Обоснованность решения может иметь разные причины. Эта может быть либо партийная принадлежность, либо предпочтения главы семьи. Но как показывают наши материалы самые распространенные причины принятия решения, это договоренность главы семьи с лицами, которые играют ключевую роль в предвыборных процессах данного сельского населения и регионального города. Такой договор заключается на основе материального интереса главы семьи. Это может быть как конкретная сумма денег, какие-то материальные блага, так и обещание хорошей работы для члена или членов данной семьи.

В таком контексте подхода к возможности выбора, в слоях придерживающихся традиционного патриархального уклада жизни, право выбора дается в основном главе семьи, а остальные должны послушно уступить свои голоса ему, поскольку своими поступками и решениями патриарх обеспечивает не только свое, а благополучие семьи или даже целой родственной группы. В таких традиционных слоях перспектива члена семейства иметь работу означает в первую очередь не благополучие данного индивида, а благосостояние семьи, поскольку каждый зарабатывает для общего бюджета, куда поступают все деньги, заработанные членами семьи. Поэтому непослушание главы семьи в вопросе политических выборов, оценивается не только в политическом, но и материальном, семейном и традиционном контексте. Неповиновение главе семьи и

самостоятельный поступок не просто осуждается в семье, но и в некоторых случаях карается самыми жестокими методами. В наших полевых материалах зарегистрировались даже очень крайние случаи, как например случай когда свекор за неповиновение и самостоятельный выбор чуть не убил жену своего сына, поранив ее вилой.

Таким образом, можно сказать, что традиции, регулирующие семейные и общинные отношения, имеют значительное воздействие на политические выборы. Что действительно особенно в традиционных семьях, где право принятия решения принадлежит главе семьи, а остальные члены, в частности женщины, должны следовать его слову. Следовательно, очень трудно образовать политическую культуру, основанную на свободе индивидуального выбора. Такая картина характерна особенно для регионов Армении. Не случайно, что решающую роль во время выборов в селах играют многочисленные родственные группы, а основной политтехнологией считается «вербовка» глав этих семей.

Вообще, если попытаться определить социокультурные аспекты проблемы свободы выбора, то очень существенно учесть, какие культурные стереотипы преобладают в данном обществе – групповые или индивидуалистические. Как показывает наш полевой материал, в общественных средах, которые характеризуются групповыми культурными стереотипами, вопросу свободного выбора индивида не только не придается значимость, но даже не осознается и как таковой отсутствует вообще. Права выбора в таких социокультурных средах не за индивидом, а за группой, к которой принадлежит человек. В данном случае он даже не личность, а представитель группы, права выбора которой реализуется структурами власти и авторитета данной группы. В роли группы может фигурировать семья, родственная группа, клан, община и т.д. Как показывают данные, самостоятельность принятия решения и свобода выбора на политическом уровне, взаимосвязаны со способностью принятия решения, касающихся личной жизни индивида и обуславливающими эти способности стереотипами, которые индивид усваивает в процессе инкультурации и социализации.

Как показывают наши полевые исследования, в регионах Армении, как в сельских, так и в городских местностях, более распространены групповые культурные стереотипы, которые влияют на право выбора индивида соответственным образом. Этим слоям общества характерны черты избегания от права личного выбора и уступления своего права какому-то авторитету, которому в данной группе дается право выбора за других членов. Между прочим, сказанное относится, как к политическим выборам, так и к личной жизни, начиная от выбора одежды и заканчивая вопросами личной жизни. Исследования показывают, что право своего выбора более легко уступают те, которые в личной жизни особенно не отличаются своей инициативностью и своеобразием и которые предпочитают придерживаться границ принятые со стороны группы.

Характерно также, что в общественных средах, предпочитающих групповые культурные стереотипы, число занимающихся в творческих отраслях деятельности очень низко. Можно сказать почти отсутствует. А те которые есть, думают о переселении из региона в столицу. Преобладают те, которые предпочитают деятельность, имеющую механический характер, где процесс принятия решений регулируется с помощью общепринятых норм и традиций. Индивидами придерживающимися групповых стереотипов легче манипулировать, поскольку они склонны создать свое мнение скорее всего на основе не своих, а чужих рассуждений и точек зрения. Как показывают наши полевые данные, очень часто они не только не имеют свою точку зрения, а считают что это очень даже нормально.

В противоположность этому, люди с индивидуалистическими ценностными ориентациями и предпочтениями, дают большое значение своей личной жизни и в особенности вопросам свободы выбора и принятия решений. Уровень личной сознательности у таких индивидов ярко выраженный. И к любым попыткам вмешательств как в свою личную жизнь, так и в вопросы политического выбора, они относятся очень отрицательно.

Выше уже было сказано, что многие из придерживающихся групповым ценностям самовольно уступают право своего выбора авторитетам разного рода, имеющих высокий статус в группе.

Если попробуем конкретизировать типы этих авторитетов, то среди них можно определить два типа – авторитеты родственных групп и общинные авторитеты.

Во время наших полевых работ, мы зарегистрировали много свидетельств о роли и способах влияния этих авторитетов на процесс политических выборов. Выше уже говорили о роли авторитетов родственных групп, в особенности о главах семей. Немаловажно также и влияние общинных авторитетов, которые более функциональны в городских местностях. Так, наши исследования во время предвыборной кампании парламентских выборов показали, что общинные авторитеты, играют очень решающую роль и так сказать та политическая сила, которая успевает вербовать этих авторитетов, за ними и успех в выборах. Здесь можно четко определить патриархальный характер этих авторитетов и механизмов их влияния. Можно сказать, что неформальные общественные отношения имеют четко мужской характер и являются отражением отношений мужского мира. И даже если женщины иногда реализуют какую-то роль, то все равно они действуют согласно правилам игры, установленным мужчинами, а скорее всего групповыми общественными стереотипами, в которых передается привилегированная роль общинным авторитетам и главам родственных групп.

Обобщая, можно сказать, что проблема свободы выбора, которая с первого взгляда кажется в основном политическим явлением, имеет четко выраженный культурный подтекст и что изменение политической культуры обусловлена трансформационными процессами не только политического характера, но и культурного.

ა. თადევოსიანი (ერევანი)

თავისუფალი არჩევნების პრობლემა სომხეთში: ზოგიერთი კულტურულ-ანთროპოლოგიური ასპექტი

რეზიუმე

სომხეთში არჩევნებში თავისუფალი მონაწილეობის საკითხი ახალია იმდენად, რამდენადაც საბჭოთა პერიოდში არჩევნები მხოლოდ ფიქტიურ ხასიათს ატარებდა. მაშინ მოსახლეობა თვლიდა, რომ მის ხმას არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა და საკითხი წყდებოდა მხოლოდ კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობის მითითებით.

სტატიაში, რესპონდენტების მიერ მოწოდებული ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე, განხილულია ინდივიდის არჩევნებში მონაწილეობა, მისი თავისუფალი არჩევანის მიღების პრაქტიკული გამოცდილება, მოტივაციის მიზეზები და სხვა, რასაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე დემოკრატიული საარჩევნო სისტემის გაუმჯობესებასათვის.

განსაკუთრებული ყურადღება მახვილდება ოჯახში არჩევნებთან დაკავშირებით წარმოქმნილ სოციალურ პრობლემებზე, იმ მიზეზებზე, რაც ინდივიდში ტრადიციის ძალით ქმნის ერთგვარ დაბრკოლებას საკუთარი თავისუფალი გადაწყვეტილების მიღებისათვის. ნაშრომში ამ მხრივ არაერთი სტერეოტიპული მაგალითია მოყვანილი.

A.Tadevosyan (Yerevan)

Problem of Free Election in Armenia: Some Cultural and Anthropologic Aspects

Summary

The issue of participating in an elections is new in Armenia as in the Soviet period elections had a fictitious character. In that time population thought that its voting had no importance and the problem was solved by the leaders of communist party.

On the basis of ethnographic material obtained by respondences the paper discusses the participating of an individual in elections, practical experience of his/her participating in free elections, motivation causes and others which has an essential importance for improving the modern democratic election system.

A special attention is focused on social problems arisen in family in connection of elections, those reasons which make certain obstacles owing to tradition in choosing own free decision. Many stereo-type examples are brought in the work from this standpoint.

H. Krag (Copenhagen)

Observations on Chechen Identity in Exile

[Abstract: Beginning from the 1990s tens of thousands Chechens were pushed out of their home territory and settled in Western Europe. This political exile is an entirely new settlement pattern compared to earlier Chechen diasporas. For the first time a Chechen exile is based in democratic environments and formed by it. The paper deals with changes in Chechen identity in European exile based on interviews and field observations on linguistic and cultural transference.]

In my paper I want to present some observations and reflections on changes in Chechen identity due to the exile of today. I have come across the information in interviews with Chechen migrants to Europe. The interviews are an outcome of my research project on how Chechen activists, who were involved in the fight for independence, proceed with their lives after living in Chechnya has become too restricted to guarantee their life and their aims in life. I have visited and talked to prominent Chechens in four different countries, talking about issues of identity construction in exile especially with regard to language, religion and cultural values, but also about the political issues they focus on and how they organize themselves as a group.

The outmigration from Chechnya is nothing new. Chechens have a long experience with outmigration. It started after the Russian Empire had finally conquered the Caucasus region in the mid-19th century. A significant Diaspora of their descendants lives today in the Near East, in Jordan, Syria, Egypt and especially in Turkey. Numbers given Jordanian anthropologist Vasfı Kailani are appr. 100.000. Again, Chechens were forced to leave Chechnya in 1944 in connection with Stalin's repressions. Many returned when that became possible, while approximately 70.000 Chechens remained in Kazakhstan. I should also mention the working migration to other parts of Russia of appr. 250.000 individuals. This last group is in Russian called "chechenskaja diaspora" but actually they all comprise a diaspora. The concept diaspora points at a group of people who have left their original home and live dispersed, being cut off from their national body. Political scientist William Safran argues that it is better to ask "when is diaspora" in stead of "what is diaspora", meaning when does a group of people call themselves diaspora (Safran 1991: *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora* 1, no. 1). Much may be said about this term and its implications but it is important to see diaspora as an outpost, a dispersal from a center, a national body in a foreign region, where people live an alienated life among new host societies, conceiving themselves as communities. Safran's criteria underline the attachment of diasporas to an initial place of origin which through their collective memory and mythology is defined as their Homeland. At the same time, these communities grow a feeling of being rejected in their host country, which increases their desire for return to the homeland. This return becomes an almost metaphysical destiny and often contributes to the development of personal or more official ties with the homeland.

Before a group of migrants becomes a diaspora, a collectivity en route but with roots with a new diaspora identity - it is an exile of expatriates, i.e. persons expelled or voluntarily chosen by them, a condition in a political and geographical space without a

new identity yet. Exile is status, a place in history. But diaspora is much better investigated than exile.

And here it is: a new Chechen exile that is not yet a diaspora, not connected to diaspora and on the verge of organizing itself. Beginning from 1995 and up to today this new outmigration from Chechnya moves in a geographically entirely new direction – to the democratic nations of Western Europe, and partly also to the United States. Tens of thousands Chechens live now in circumstances characterized by the following features.

*They live in democratic states (i.e. different from earlier Chechen migrations);

*They live in different states but still as one Chechen community (different from earlier exile groups e.g. during WWII, where there was a British, a French etc. exile

*They have contacts thanks to modern means of communication such as mobile phones, the net, flight connections etc.

*This contact is absolutely necessary if they wish influence on politics at home and this I presume, as it is a prolongation of the former government of Ichkeria

*Everything has to be started from scratch, the entire organization, relations, communications.

This is an entirely new settlement pattern, compared to earlier Chechen diaspora movements. This new out-migration allows for new political possibilities in formulating political ideas and actions. For the first time a Chechen exile is based in democratic environments and formed by it. There does not exist a diaspora yet due to the short time but the new pattern may be described as a political exile, i.e. a specific form of a new diaspora beginning to develop. This exile is often threatened by outside and inside events such as killings of Chechens or Chechen friendly actors, by disagreements on political issues or by developments in Chechnya. It is typical for this exile that it consists of people who have fled Chechnya due to earlier involvement in underground movements and it is interesting to see how it can proceed with activities and what will happen to it in the future.

The Chechen exile in Western Europe is in opposition to movements at home although many relations exist. In Chechnya the leading politician is today Ramzan Kadyrov as we know governing Chechnya in rather authoritarian ways. Remaining opposition forces still act powerfully. In both cases a radicalization takes place. Without any doubt the situation has radicalized in Chechnya in as much as no political opposition is allowed in the public sphere. Also illegal opposing forces, such as Doku Umarov's, are radicalized. Umarov calls his movement the North Caucasus Emirate, which means that it is a regional movement. New leaders have recently taken over his movement and want to fight for the liberation of the national Chechnya as did the Republic of Ichkeria. There is thus a movement national in character and another with a regionalising focus.

The emigrants in Western Europe also have their movements for the liberation of Chechnya on the one side and for the Caucasus as a whole on the other. The leader of much of the Western European movement is Ahmed Zakaev and his supporters, who can be seen as a prolongation of the former government. His movement is sometimes called the Government-in-Exile and act as such. Also in this government disagreements occur. While Zakaev seems convinced that no peace and no independence agreement can win without talks with the Russian government, another group insists on never ever to want to talk to Russia again. They split off from the exile government and founded the movement Free Caucasus, which cooperates with other nations in the Caucasus for future freedom, especially with Georgia. While the movements in Chechnya appear to be more or less radicalized, the movements in exile have more democratic notions on the future of Chechnya.

But what does this new exile imply for the identities of those in exile? There has gone little time since the mid-1990ies but trends can be seen and they have impact

on Chechen politics. It is my impression that everybody I talked to wants *marsho*, freedom. [and independence for Chechnya], freedom from Russian influence. Different ways are discussed but the goal seems undisputable. It is also indisputable that those in exile see Chechnya as their home to which they cannot return today but where they hope to be able to go to one day.

I am mostly interested in the dynamics of identity transfer as mirrored in language, religion, history and traditional values. Without those narratives no identity can be preserved or transformed. The most perceptible shift is with language. Or to be more explicit: with the pool of languages one may choose from, in the Chechen case primarily Russian and Chechen. As soon as the Chechen refugees leave Chechnya they leave their Chechen language community behind, and even more influential, their Russian language environment. Young people are no longer taught Russian; they instantly exchange this language with the language of the country where they live. Young Chechens speak amazingly well, near to perfection, in their new languages, be they German, English, French or Danish. For Chechen parents it is decisive that their children become good students in their new countries, thereby supporting their chances in life as well as the good will of the surrounding world. The parents themselves, especially the men, have greater difficulties learning the new languages. With Russian disappearing and new languages not being learned by all, the Chechen language becomes the only language for everyday communication common for all Chechens even though there is no or very restricted access to formal education in this language as the adult generation had no such education. For the adults the most common language together with other refugees from the former Soviet Union is still Russian. It has been interesting to observe, that when Chechens first arrived in the West, they normally spoke Russian to each other, but often started their talks with a few minutes in Chechen to mark their common Chechen identity. Today Chechens often communicate solely in Chechen. Written Chechen is mostly in Latin and not in Cyrillic script as it is in Chechnya. This appears to be due to the Western writing systems – especially with computers – but also with the idea of a general transfer of written Chechen to Latin letters as formulated by the former government. The choice of alphabet is politically significant! Russian influence predicts the use of the Cyrillic script, while the independence movement prefers Latin script. The consequence of this development is that when those in political exile return to Chechnya, the Chechen language will be the only language in which all Chechens can converse.

Also within the realm of religion changes, which might be of great importance for the future of Chechnya, occur. By far most Chechens are Muslims but due to the negative attitude towards religion in Soviet times and the Sufi traditions, it was not practiced in public earlier while religion in historical perspective always was disseminated into the public sphere during times of fights for independence. In Chechnya this is taken to extremes as today's authorities take control over religious behavior. For instance female students at the University are requested to bear the veil, and Chechens in general are prompted to visit the mosque. The opposition forces who have declared a North Caucasus Emirate have gone further in proclaiming a future Muslim State. We thus see a radicalization where religion has become governed by the state or by organizations.

In exile, Chechens are much more free to observe a religious practice or not. Chechens in Europe appear more moderate and individualized in their religious behavior. Children get a Muslim education but they do rarely go to mosques, which of course is due to a lack in Chechen mosques in the West. The differences to Turks or Arabs seem too large to mix up with their religious practices. For Zakaev's movement belief and faith belong to the private sphere. Neither does the Free Caucasus-movement adhere to religious practices cooperating as they do with non-Muslim Caucasus nations.

This does not mean that Chechens in exile are less religious than at home but they adhere to the more secular position of religion in the West. There seems no doubt that a future Chechen state has to be Muslim due to historical facts and tradition but that according to exile movements it can never be based on Muslim Law in a democratic society – and that is where those in exile wish to live.

My Chechen informants in exile often emphasize the advantages of a religious education for families in exile - not a formal education, but one that insists on the moral rules of religion as it encourages discipline at home and power of resistance to the temptations of the Western world. One should not forget that discipline also is an expression of traditional Chechen values, which demands respect for the elders. This value does not exist in the West in general, and neither does the Chechen code of behavior in general but with the aid of religion this seems easier to uphold. Even though norms of behavior are more freely held in exile than at home, Chechens in exile are more conservative than other Europeans - I have never seen a Chechen with a ring in his nose! Religion and cultural values are expressed in more symbolic and personal ways than in Chechnya. This has important implications: it hardly ever happens that a Chechen youngster interferes when older people talk which also is an obstacle to their active participation in the discussions of the older generation and to their active involvement in ideas about the future of Chechnya. The transfer of Chechen traditions and values to the next generation is endangered without a Chechen environment. Identity is not something chosen, but something, which is in relation to that which has existed. And which has to be reconstructed again and again.

Let me conclude with some remarks of a more general nature. Political exile is a category not very well investigated yet even though exiles have had their influence on politics at home through history. My paper is a support to the importance of exile for research by pointing out and investigating the exile and its influence on politics at home. With concern to Chechens one implication is clear: while the political situation at home measured on Western European markers, is deteriorating, the influence of religion enlarging, political movements radicalizing, in exile the aim is not stability but freedom, not oppression but democracy. Both at home and in exile more than one movement are in the game. Chechen exile is in the making, and it is often threatened by internal and external dangers. But the developments in Islam and the Chechen language and the insistence on shared goals add to a shared exile identity.

Chechens in political exile imagine a day when they can go back – the same person to the same place, and they know simultaneously that it most probably never will happen and that they will not be the same anyway. Exile is temporary in two respects: firstly, because people will be different, more alienated, if or when they return, and secondly because they do not know how long they will have to stay abroad. In their minds, so it seems, they really don't leave their home country as long as they act politically to change affairs at home, and they don't really settle in the host society for the same reason.

"The research and writing of this article is part of a larger research project on "Alternative Spaces", which has been funded by the Danish Strategic Research Council"

X. Краг (Копенгаген)

Наблюдения над чеченской идентичностью в эмиграции

В данной статье я бы хотела поделиться своими наблюдениями и размышлениями, связанными с изменениями чеченского самосознания (идентичности), происходящими в условиях современной миграции. Мне бы в особенности хотелось осветить те политические темы, которые находятся в центре внимания самих эмигрантов, а также то, как эмигранты организуют себя в эмиграции. Меня также интересует вопрос конструирования идентичности за рубежом, в особенности то, что касается развития и передачи чеченского языка и культурных ценностей. Материалы данной статьи основаны на интервью с известными чеченскими мигрантами в четырех странах и являются частью моего исследовательского проекта о том, как чеченские активисты, вовлеченные в борьбу за независимость Чечни, приспосабливаются к жизни за рубежом.

Эмиграция чеченцев – явление далеко не новое. Начиная с колониционных завоеваний Кавказского региона Российской империей в середине XIX века, у чеченского населения на сегодняшний день как минимум 150-летний опыт эмиграции. Состоятельная диаспора потомков этих эмигрантов живет сегодня на Ближнем Востоке: в Иордании, Сирии, Египте и особенно Турции, где, по словам иорданского антрополога Васфи Кайлани, живет как минимум сто тысяч чеченцев.

В 1944 году чеченцы в очередной раз были выселены из Чечни в связи со сталинскими репрессиями. Многие из выселенных вернулись на родину, когда это стало возможно, в то время как около 70.000 чеченцев остались в Казахстане. Самая большая диаспора чеченцев насчитывает около четверти миллиона человек - они живут и работают в разных регионах России и странах бывшего Советского Союза. В этом случае мы можем говорить о диаспоре, то есть тех людях, которые живут среди других народов практически абсолютно нормальной жизнью, в независимости от того, эмигрировали они по собственной воле или нет.

Слово «диаспора» обозначает группу людей, которые покинули свою родину и, будучи отрезанными от их национального субъекта, живут рассеянно по миру. По словам политолога Вильяма Сафрана, более правильным было бы спросить не «что такое диаспора», а «когда диаспора», то есть когда группа людей называет себя диаспорой (Safran 1991). Критерий, выдвинутый Сафраном, подчеркивает связь диаспоры с изначальным местом рождения, которое, посредством коллективной памяти и мифологии, определяется как Родина. В то же время, в обществе растет чувство того, что они отвержены принимаемой страной, что тем самым усиливает желание вернуться на родину. Возвращение на родину становится практически метафизическим предназначением и часто сопутствует созданию личностных и более официальных уз со страной-родиной. Прежде чем группа мигрантов становится диаспорой, со своей собственной

идентичностью, эмигранты всего лишь «an exile of expatriates», то есть когда новая идентичность еще не сформировалась. Эмиграция, exile – это место в истории.

В этом случае мы имеем дело с новой чеченской эмиграцией, которая еще не сформировалась в диаспору, не связана с диаспорой и на грани самоорганизации: новая волна эмиграции движется в совершенно новом направлении – в Западную Европу (и в меньшей степени в Соединенные Штаты). Важная разница между диаспорой и современной эмиграцией (exile) заключается в следующем:

- а) современные эмигранты живут в демократических странах;
- б) они живут разбросанно в разных европейских странах и, в отличие от беженцев, например во время Второй мировой войны, имеют друг с другом связь;
- в) большинство эмигрантов приехали в европейские страны как беженцы войны, в которой они участвовали на стороне освободительного движения;
- г) помимо этого, так как новые эмигранты заинтересованы в политическом влиянии, они вынуждены все начинать сначала: им приходится заново организовываться, налаживать связи, создавать организации и средства коммуникации.

Это абсолютно новый вид оседлости, если сравнивать с более ранним движением чеченской диаспоры. Впервые чеченская эмиграция была основана в демократической обстановке. Диаспора еще не сформировалась из-за недостатка времени, а новая формация может быть охарактеризована как политическая эмиграция (political exile), то есть особая форма диаспоры уже начинает формироваться. Политическая эмиграция недостаточно изучена, несмотря на то, что в истории было много примеров такой эмиграции. Типично для этого типа эмиграции то, что она состоит из людей, которые были вынуждены покинуть Чечню в силу их вовлеченности в подпольные движения в прошлом. Интересно проследить, насколько они активны в эмиграции и что произойдет в будущем.

На сегодняшний день в Чечне существует как минимум два движения: первое – под руководством Рамзана Кадырова, и второе – это разные группировки сопротивления, особенно радикализованная группа Доку Умарова. В последние несколько месяцев во главе этого движения встало новое руководство, которое борется за независимость национального государства. Это влечет за собой как национальные, так и региональные движения.

У европейской эмиграции тоже как минимум два движения. Движение, которым руководит Ахмед Закаев и его сподвижники, оставшиеся от первого движения независимости, то есть как таковое правительство чеченской Республики Ичкерии. От этого правительства в эксиле отделилось другое движение – движение за свободный Кавказ. Отделилось оно потому, что не захотело сотрудничать с Российской Федерацией, на которое, по всей видимости, был согласен Закаев. Поэтому движение за свободный Кавказ начало сотрудничать с другими народами Кавказа, в первую очередь с Грузией. В общем и целом, можно сказать, что в то время, как движения внутри Чечни довольно

радикализованные, движения за рубежом отталкиваются от более демократического представления о будущем Чечни.

Теперь перейдем к вопросу о динамике развития идентичности в эмиграции. Здесь, я особенно хотела бы уделить внимание передаче языка, религии, истории и традиций от поколения к поколению.

Язык и вера чрезвычайно важны для человека, особенно в эмиграции. В Чечне чеченцы говорят на русском языке. Когда чеченцы уезжают из Чечни, они перестают учить своих детей русскому языку. Молодежь вскоре заменяет русский язык языком той страны, в которую они эмигрировали. Нельзя не заметить, насколько хорошо юные чеченские школьники в европейских странах говорят на новом (родном) языке. Многие чеченские родители отмечают то, что для них важно, чтобы их детей были хорошими учениками. Однако это также означает и то, что разные поколения не могут больше говорить между собой на русском языке. Молодежь говорит на английском, немецком, французском, датском и других европейских языках. Старшему поколению иностранный язык дается с трудом. В результате, для тех беженцев, которые говорят на русском языке, русский язык является самым важным языком в общении с прочими эмигрантами из бывшего Советского Союза. Таким образом, общим языком становится чеченский язык, несмотря на то, что отсутствует любое формальное преподавание этого языка, и что большинство родителей не изучали чеченского языка в школе и не владеют им в совершенстве. В результате, когда беженцы в будущем будут возвращаться в Чечню, именно чеченский язык окажется общим средством коммуникации.

Интересно то, что когда первые чеченцы приехали в Европу, при встрече они часто начинали разговор с чеченской фразы, затем сразу переходя на русский язык. Таким образом, они показывали собеседнику, что они чеченцы. Сегодня же многие из них общаются по-чеченски. Еще одна интересная деталь – это то, что пишут эмигранты латинскими буквами, а не кириллицей, как то принято в Чечне, что может быть связано с используемым на Западе латинским алфавитом, а также с планируемым правительством Ичкерии переходом на латиницу.

Изменения также происходят и в вере/религии. Почти все чеченцы мусульмане. Однако, в силу различных обстоятельств (запрета религии в советское время, традиции суфизма и прочее), долгое время чеченцы в Чечне не проявляли явно свою приверженность к вере. Во время же борьбы за независимость и войн с российскими вооруженными силами мусульманская вера распространилась в общественную сферу – таким же образом, как и во времена сопротивления. В Чечне Кадыров ввел контроль религиозного поведения. Один из примеров – это ввод строгих правил поведения для женщин, которым в определенных ситуациях (например, при посещении университета) приходится покрывать голову паранджой. Раньше они этого не делали. Он также построил самую большую мечеть в Европе и требует, чтобы чеченцы ее регулярно посещали. Одновременно с этим вооруженные силы Ичкерии, которые все еще ведут борьбу в горах Чечни, объявили себя Северно-Кавказским Эмиратом, тем самым открыто заявив о создании будущего мусульманского государства. Таким образом, мы наблюдаем радикализацию ислама в обоих движениях.

В эмиграции люди более свободны в отношении религиозной практики. Практикуемая на Западе религия тоже мусульманская, но она проявляется более умеренно и индивидуально. Чеченцы в эмиграции, например, редко посещают мечети, что может быть связано как с отсутствием чеченских мечетей (с редким исключением в Берлине), так и тем фактом, что суфизм не зависит от официальных предикатов. В религиозном плане чеченцы обычно не смешиваются с другими национальностями (турками, арабами и прочими). Более того, чеченцы в эмиграции более консервативны, нежели европейцы (трудно представить себе чеченца с сережкой в носу!). Тем не менее, изменения происходят: нормы поведения более свободы, нежели дома, религия выражается в более мягкой, более символической и личностной форме. Для Ахмеда Закаева, премьер-министра в эмиграции, вера и религия дело частного характера. И так называемое кавказское движение никогда не выражает своего мнения о религии еще и потому, что оно сотрудничает с другими народами Кавказа. Это не значит, что чеченцы плохие мусульмане, скорее они адаптируются с европейской позицией в отношении религии. Они часто подчеркивают важность мусульманских традиций, объясняя это тем, что чеченское государство исторически государство мусульманское. Однако они также признают, что если чеченцы хотят жить в демократическом обществе, то это общество не может быть основано на мусульманских законах.

Многие из моих информантов и чеченских знакомых отмечают, что мусульманское воспитание хорошо для выработки дисциплины у молодых людей. А дисциплина в Европе необходима потому, что это помогает родителям удерживать молодых людей дома более долгое время и, тем самым, избегать вовлечения молодых людей в криминальные сферы. Однако не надо забывать, что дисциплина как и выражение традиционного элемента нохчалла, то есть чеченского кода поведения, предполагает глубокое уважение к старшим. В Европе таких тенденций не наблюдается. Например, в отличие от европейской молодежи, молодые чеченцы практически никогда не вмешиваются в разговор старших по возрасту. Интересно, однако, то, что это правило поведения зачастую мешает молодым чеченцам активно принимать участие в дискуссиях, и тем самым, затрудняет их участие в борьбе за независимость Чечни.

Я хотела бы закончить свой доклад словами более общего характера. Политическая эмиграция на сегодняшний день не очень хорошо исследована, несмотря на то, что этот вид эмиграции имел довольно большое влияние на внутреннюю политику в Чечне во время Первой и Второй мировых войн. Мой доклад в первую очередь подчеркивает важность исследования политической эмиграции, а также ее влияние на внутреннюю политику в родной стране. В отношении чеченской ситуации важно то, что ситуация дома постоянно ухудшается, влияние религии увеличивается, в то время как политические движения радикализируются. Главной целью в эмиграции становится не столько стабильность, сколько свобода, не столько подавление, сколько демократия. Чеченская эмиграция (*exile*) находится на данный момент в процессе создания, и ее члены часто подвергаются в опасности. Можно вспомнить, например, убийства чеченцев и журналистов, занимающихся чеченским вопросом и политическими несогласиями в стране. В то же время развитие в

области языка и религии, в совокупности с настойчивостью в достижении совместной цели (независимости Чечни), отражается на коллективном самосознании эмигрантов (shared exile identity).

Чеченцы в политической эмиграции верят в то, что когда они возвратятся на родину, то окажутся в том же самом месте, в той же самой роли, хотя одновременно с этим они понимают, насколько это маловероятно, так как они сами уже не те, кем были раньше. Эмиграция – явление временное в двойном смысле. Во-первых, люди всегда становятся более отчужденными. Во-вторых, люди не имеют никакого понятия о том, как долго им придется оставаться за рубежом. Тем самым, пока они активно участвуют в принятии решений на родине, им кажется, что они не покидают дома и родины, что также затрудняет их оседлость в принявших их странах.

* The research and writing of this article is part of a larger research project on "Alternative Spaces", which has been funded by the Danish Strategic Research Council

3. კრაგი (კოპენჰაგენი)

დაკვირვებანი ემიგრაციაში მყოფ ჩეჩენტა იდენტობაზე

რეზიუმე

ნაშრომში განხილულია ევროპაში ემიგრაციის პირობებში მყოფი ჩეჩნური დიასპორის იდენტობის პრობლემა. გაანალიზებული მასალა ემყარება ემიგრაციაში მყოფ ჩეჩენ ლიდერებთან ინტერვიუებსა და სავსელე დაკვირვებებს. იგი მოიცავს შემდეგ საკითხებს:

1. როგორია ემიგრაციაში მყოფ ჩეჩენტა პოლიტიკური ფოკუსი;
2. რა სახით ხდება კოოპერაცია ადამიანთა შორის;
3. რა სახის ცვლილებებია მომხდარი იდენტობაში ემიგრაციის შედეგად;
4. როგორია ჩეჩნური ენის განვითარება ახალ გარემოში;
5. როგორ იცვლება კულტურული ღირებულებები.

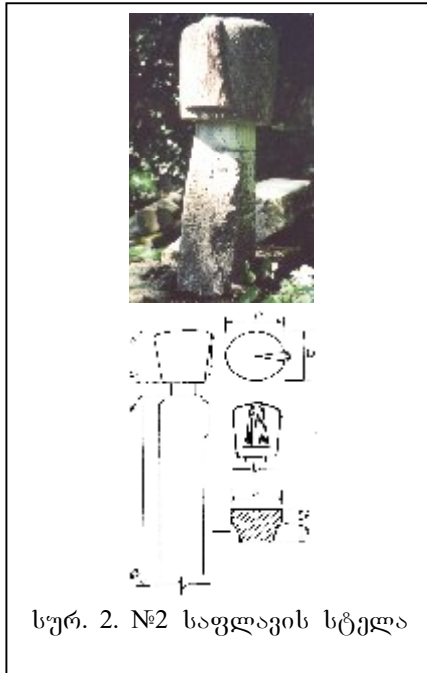
ნ. მგელაძე, თ. ტუნაძე (ბათუმი)

**ოსმალური გავლენები XIX საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ
საქართველოს მემორიალურ კულტურაზე**

კავკასიის გეოპოლიტიკური მდებარეობა იმთავითვე განაპირობებდა და, შესაბამისად, ხელს უწყობდა კულტურულ მრავალფეროვნებას საქართველოში. ეთნოკულტურული ურთიერთგავლენები თავის გამოხატულებას პოულობდა ტრადიციული ყოფის სხვადასხვა სფეროში. ამ თვალსაზრისით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, მათ შორის აჭარის მატერიალური კულტურა, საინტერესო კვლევის ობიექტია.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მაჰმადიანური გავლენები დაკავშირებულია ოსმალური მმართველობის პერიოდთან – დაახლოებით XVI - XVII, უმეტესწილად კი – მომდევნო საუკუნეებთან, როცა ოსმალურმა სოციალ-ეკონომიკურმა ნორმებმა და ადათ-ჩვეულებებმა ქართულ გარემოში თანდათანობით დაიწყო დამკვიდრება. ქართულ-ოსმალურმა წინააღმდეგობებმა და რელიგიურმა გავლენებმა ასახვა პოვა ჩაცმულობაშიც, რაც, ჩაცმულობის სხვა ელემენტებთან ერთად, სხვადასხვა სახის თავსაბურავის გავრცელებაშიც გამოიხატა. ქართულ ხალხურ ჩაცმულობაში დადასტურებული უცხო გავლენები კულტურის არაერთი ელემენტის მომცველია და მისი კვლევა კომპლექსურ მიდგომას მოითხოვს. მეორე მხრივ, გასათვალისწინებელია ტანისამოსის სოციალური დატვირთვაც, რაც ხელს უწყობდა უცხო კულტურული და, არა მარტო კულტურული ურთიერთობების პირობებში ტრადიციული კოსტიუმის გარკვეულ ცვლილებებს. ამჯერად ჩვენი დაინტერესების საგანია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მემორიალურ კულტურაში მაჰმადიანურ სამყაროსთან ასოცირებული თავსაბურავები, რომელთა გავრცელების გეოგრაფიულ არეალში მოქცეულია აჭარაც. ამ რიგის ზოგიერთი თავსაბურავი – ორიგინალური თუ სახეცვლილი სახით – თანამედროვეობამდე შემორჩა აჭარის მაჰმადიანურ საზოგადოებას.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ისლამის დამკვიდრება განაპირობებდა შესაბამისი წეს-ჩვეულებებისა და სოციალური იერარქიის სხვადასხვა საფეხურისათვის ნიშანდობლივი ჩაცმულობის გავრცელებას. ისლამის გავლენა განსაკუთრებულად აისახა მიცვალებულთან დაკავშირებული გლოვისა და დაკრძალვის პროცედურაში, კერძოდ,

სურ. 2. №2 საფლავის სტელა

როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალმა რელიგიამ მკვეთრად შეცვალა ქრისტიანული დაკრძალვის ტრადიცია (მგელაძე 2002). ცვლილება შეეხო სასაფლაოს გაფორმებასაც. მაჰმადიანური წესით სასაფლაოს მიწისზედა ნაწილის გაფორმება ითვალისწინებდა სამარხის შემოზღუდვასაც სპეციალურად დამუშავებული ან/და დაუმუშავებელი ქვებით და, ასევე, თავისა და ფეხის მხარეების აღნიშვნას განსხვავებული ფორმის სტელებით. წარსულში, როგორც საველე მასალებით ჩანს, ამ მიზნით გამოიყენებოდა დამუშავებული ქვის სტელები, რომელთა შორის თავის მხარეს აღმართული სტელა ანთროპომორფულ იერს ატარებდა და

მისი ანთროპომორფულობა გადმოცემული იყო ქუდის, ყელისა და მხრების სახით. ამ ნიშნებს შორის განსაკუთრებით საინტერესოა ქუდის ფორმები.

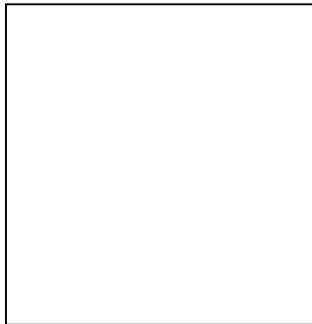
ქუდი, როგორც თავსაბურავი, თავისი არსით წარმოადგენდა არამხოლოდ დაცვის (კლიმატური ზემოქმედება, საბრძოლო ეკიპირება, ღირსების გამოხატულება...), არამედ ჩაცმულობის სოციალურ ელემენტსაც. ქუდის სწორედ ეს ფუნქცია წარმოადგენდა აჭარაში მაჰმადიანური საფლავის გაფორმებაში მისი მონაწილეობის ძირითად ქვაკუთხედს.

საველე-ეთნოგრაფიული წყაროების მიხედვით, საფლავის ქვების ანთროპომორფული გამოსახულებები, ოსმალეთში გავრცელებული ძეგლების მსგავსად, სხვადასხვა – ძირითადად ორი სახის – თავსაბურავით იყო წარმოდგენილი. ესენი იყო **სარული** და **ფესი**. სარული მაჰმადიანური სასულიერო ფენისათვის დამახასიათებელ თავსაბურავს, ხოლო ფესი საერო ქუდს წარმოადგენდა. მიუხედავად იმისა, რომ აჭარაში მაჰმადიანური საფლავის ძველ ქვებს შორის გვხვდება სტელები, რომელთა ანთროპომორფულობა გადმოცემულია არა მხოლოდ სარუდის, არამედ ფესის სახითაც, მოსახლეობა მათ მაინც *სარულიან ქვებს* ეძახის. ამ სახელწოდებაში გაერთიანებულია ყველა საფლავის ქვა, რომელზედაც დგას თავსაბურავიანი სტელა. სტელებზე ფესი,

ძირითადად, ერთნაირი სახითაა წარმოდგენილი, თუმცა ისინი რაოდენობრივად მცირეა, სარუდის ფორმები კი სხვადასხვაა. სარუდიანი ქვების რიცხოვნობა მნიშვნელოვნად აღემატება ფესით დაბლოებული საფლავის ქვებს.

აჭარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ფესსა და სარუდს არავინ ატარებს. აღნიშნული თავსაბურავით შემოსილს, შესაძლოა, მხოლოდ სასულიერო პირს შეხვდეთ, მაგრამ მისი კვალი შემორჩა მატერიალურ კულტურაში, კერძოდ, საფლავის ქვებზე, როგორც წარსულის ანარეკლი.

ფესი მუსლიმური სამყაროსათვის დამახასიათებელი ქუდია. „უცხო სიტყვათა ლექსიკონის“ მიხედვით, ესაა წაკვეთილი კონუსის ფორმის ფუნჯიანი ქუდი, რომელიც გავრცელებულია მუსლიმურ ქვეყნებში, მაგალითად: მაროკოში, ეგვიპტეში, ალჟირში, თურქეთში და სხვა. ქართულ გარემოში ფესის გავრცელება უკავშირდება ოსმალეთის იმპერიაში XIX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დაწყებულ ე. წ. „ტანისამოსის რევოლუციას“. ცნობილია, რომ მაჰმუდ II-ის დროს, 1826 წლიდან, ოსმალეთის იმპერიაში დაიწყო „ტანისამოსის რევოლუცია“. ამ დროიდან სახელმწიფო სტრუქტურებში მომსახურე პერსონალისათვის აიკრძალა თავსაბურავის – *სარუდისა* და ხალათის – *ჯუბბეს* ტარება.

აღნიშნული ტანისამოსი ოსმალთათვის ტრადიციული იყო, რომელიც თანამედროვეობამდე შემორჩა მაჰმადიანურ სასულიერო ზედაფენას. ამ მხრივ ანალოგიური ვითარებაა აჭარაში, სადაც **სარუდი** და **ჯუბბე** იმამისათვის სავალდებულოა ყოველდღიური თუ სადღესასწაულო ღოცვის რიტუალის შესრულების დროს. 1826 წლიდანვე ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო მოხელეებისათვის სავალდებულო გახდა შარვლისა და

პიჯაკის ტარება. სულთან მაჰმუდ II-ის დროსვე ოსმალურ ჩაცმულობაში გაჩნდა ქუდის ახალი სახე – **ფესი**. იგი სულთანს 1826 წელს აჩუქა ტუნისელმა ხუსრევ-ფაშამ, რომელიც მას სტუმრობდა სასახლის კარზე იანიჩრებთან ერთად. ეს იყო შინდისფერი, სწორი, ცილინდრული ფორმის ქუდი, რომელსაც ზემოდან შუაზე დამაგრებული და გვერდზე თავისუფლად ჩამოკიდებული გრძელი ფიჩი – ე. წ. შავი ფერის **ფუსკული (ფუნჯული)** – ამშვენებდა. მაჰმუდ II-ს მოსწონებია იგი და უკვე 1832 წელს გამოცემული ბრძანების თანახმად სახელმწიფო მოხელეები დაავალდებულეს ფესი ეტარებინათ

(<http://tarihinizinde.com/cumhuriyet-tarihi-kiyafet-devrimi>)¹. მაჰმადიანური სამყაროსათვის, კერძოდ, თურქეთისათვის ფესი თანამედროვეობაშიცაა დამახასიათებელი. იგი გაყიდვის ელემენტსაც წარმოადგენს და დღესაც გვხვდება სტამბოლის ბაზრობებზე (სურ. 1).

ტერმინი **სარული** არაბული წარმომავლობის სიტყვაა და ქართულ ლექსიკაში თურქულის გავლით დამკვიდრდა. თავად ტერმინი ნიშნავს „შემოხვევას“, „შემოხვეულს“. ამ სახის თავსაბურავის აღმნიშვნელად გვხვდება, ასევე, ტერმინი **ჩაღმა**, რომელიც „უცხო სიტყვათა ლექსიკონში“ განმარტებულია, როგორც გრძელი ნაჭერი, რომელსაც მუსლიმი მამაკაცები იხვევენ თავზე გარკვეული წესით. თავსაბურავის ეს სახე გამოიყენეს ასევე დერვიშებმა – ისლამის გამავრცელებელმა, მოგზაურ-მქადაგებლებმა და მას სხვა დატვირთვაც მისცეს. მწვანე ფერის ქუდზე შემოხვეული სარული დერვიშისათვის სუდარასაც წარმოადგენდა. მოგზაურობისას დერვიში დასაკრძალ სუდარას („ქეფინს“) თავზე შემოხვეული თან ატარებდა. ქუდის ეს სახეობა დერვიშებისათვის ჩაცმულობის ერთ-ერთ დამახასიათებელ საიდენტიფიკაციო ელემენტად ჩამოყალიბდა. ქართულ გარემოში სარულს, როგორც საველე მასალებიდან და საფლავის სტელებიდან ჩანს, სასულიერო წრის ზედაფენა იყენებდა. თანამედროვე პერიოდში იგი მხოლოდ მაჰმადიანური მოსახლეობის წინამძღოლის იმამის ჩაცმულობის ძირითად ელემენტს წარმოადგენს, თუმცა მნიშვნელოვნად განსხვავდება ძველი საფლავის სტელებზე არსებული სარულის ფორმებისაგან.

მაჰმადიანური სასაფლაოები, სადაც წარმოდგენილია სარულიანი ქვები, დღესათვის თავმოყრილია მეჩეთების ახლოს მოწყობილ საერთო სასაფლაოებზე. მათ შორის გამორჩეულია ხულოს რაიონის სოფელ დეკანაშვილებში არსებული სამარხთა კომპლექსი, რომელსაც ადგილობრივები „ბეგების სასაფლაოს“ უწოდებენ. იგი დაბა ხულოს მეჩეთის მომიჯნავედ მდებარეობს. ეს ის ტერიტორიაა, სადაც ადრე ხიმშიაშვილთა ფეოდალური საგვარეულოს რეზიდენცია, საცხოვრებელი და სხვა ტიპის შენობები იყო წარმოდგენილი. წარსულში აღნიშნული ადგილი ზემო აჭარის ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა (მკვლევ. ტუნაძე 2003; 2009).

„ბეგების სასაფლაოს“ საფლავის ქვების ანთროპომორფულობა სხვა ნიშნებთან ერთად იკვეთება ყელის, მხარის გამოსახულებებით, ასევე წარმოდგენილი ქუდით *ფეხის* საშუალებით. აღსანიშნავია ის

¹ თურქულენოვანი მასალების მოძიებისა და თარგმნისათვის მადლობას ვუხდით თურქოლოგ ტარიელ ნაკაიძეს.

გარემოება, რომ საფლავის ქვების ძირითადი ნაწილისათვის დამახასიათებელი ფესი წარმოდგენილია ფოჩის, ხალხური განმარტებით *ფუნჯულის* (*ფუსკულის*), გარეშე. სარუდიანი სტელა აქ საერთოდ არ გვხვდება. თავსაბურთით გამორჩეულია მხოლოდ ერთი – „ბეგების სასაფლაოს“ შესასვლელიდან მარჯვნივ მდებარე – საფლავის ქვა, რომელიც პირობითად №2 საფლავად აღვრიცხეთ (მკვლადე, ტუნაძე 2009, 76-98).

№2 საფლავის სტელის „თავი“ არის ცილინდრული სახის, ქვემოთკენ შევიწროებული და გეგმაზე ოვალური მოყვანილობის ქუდი, რომელსაც მარჯვენა მხარეს დაუყვება ეპოლეტის მსგავსი რელიეფური ორნამენტი (სურ. 2). სტელის ამ მონაკვეთს რამდენადმე განსხვავებულ ინტერპრეტაციას აძლევენ ადგილობრივი მცხოვრებლები. მათი გააზრებით, ეს არის XIX საუკუნის რუსული სამხედრო მუნდირისათვის დამახასიათებელი ფოჩებიანი სამხრე – ეპოლეტი. ისინი ამ მოსაზრებას, გარდა ვიზუალური მსგავსებისა, იმიტაც ხსნიან, რომ საფლავი მკვეთრად განსხვავდება სხვა საფლავებისაგან და მიიჩნევენ, რომ იგი სამხედრო პირს ეკუთვნის. სტელაზე ქუდის ანუ „თავის“ შემდგომ წარმოდგენილია „ყელი“, რომელიც გადადის „მხრებში“. ქვემოთკენ სტელის საფასადე ნაწილი ბრტყელია და მასზე წარწერაა ამოკვეთილი. სტელის უკანა ნაწილიც დამუშავებულია ისე, რომ განიკვეთით სტელა ერთგვარად წაკვეთილი სამკუთხედის ფორმისაა (სურ. 2). შესაძლებელია, რომ საფლავი მართლაც სამხედრო პირს ეკუთვნოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, სტელის წარწერის წაკითხვა მისი დაზიანების გამო ვერ ხერხდება და, შესაბამისად, არ დგინდება მიცვალებულის ვინაობაც. თუ ქუდის მიხედვით ვიმსჯელებთ და ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად ფოჩს ავიღებთ, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ ეს ფესიანი საფლავის ქვაა. ამგვარ მოსაზრებას ერთგვარად ადასტურებს და ეხმიანება თ. სახოკიას დაკვირვებაც, რომლის აღწერითაც „ყველა საფლავს ძველი ადგას მარმარილოსი: ფართო ფიცარი მაღლა აყუდებული და თავზე ოსმალური ფესის ქანდაკება. აქ არიან დასაფლავებულნი: ცოლშვილნი მურთაზ-ბეგისა (შერიფ-ბეგის შვილისა), არსლან ბეგი, სებასტოპოლის ომში მოკლული ძმა შერიფ-ბეგისა – აჰმედ ფაშა, იბრაჰიმ-ბეგი და სხვა“ (სახოკია 1950, 183). ჩანს, რომ თ. სახოკიასათვის ძნელი არ ყოფილა ოსმალური ფესისა და საფლავის ქვების ქუდის იდენტობის დადგენა. ბუნებრივია, იმ დროის ადგილობრივ მცხოვრებთათვის და, საერთოდ, აჭარის მაჰმადიანთათვის ცნობილი იყო ფესის ფორმაცა და მნიშვნელობაც.

ფესი აჭარის მემორიალურ ძეგლეზე იშვიათია. ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ოსმალეთის იმპერიის მსგავსად აჭარაშიც ფესი

სოციალურ დატვირთვას ატარებდა და, ძირითადად, საერო მოხელეებისათვის იყო დამახასიათებელი. ვერ გამოვრიცხავთ იმ გარემოებასაც, რომ სოციალურ ზედაფენაზე მიმბაძველობის საერთო წესით ქუდის ეს სახე მოსახლეობის სხვა, შედარებით უფრო დაბალი ფენისთვისაც ყოფილიყო ნიშანდობლივი. მაჰმადიანური თავსაბურავების გავრცელების კვლევის ამ ეტაპზე კი დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ აჭარაში ფესის დახურვა უმთავრესად მიღებული იყო მმართველი წრის წარმომადგენლებისათვის, მათ შორის ხიმშიაშვილთა ოჯახის წევრებისათვის, რასაც მათი საფლავის ქვებიც ადასტურებს.

ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმის მაჰმადიანური საფლავის ქვების კოლექციაში, ძირითადად, წარმოდგენილია სარუდიანი ქვები. მხოლოდ ერთი საფლავის ქვაა ფესით დაბოლოებული (სურ. 3). იგი იმეორებს წაკვეთილი კონუსის ფორმას და ამ კუთხით უფრო ასლოს დგას ფესის თანამედროვე სახესთან. განსხვავება შეინიშნება მხოლოდ *ფუსკულის* ქვაში გადმოცემის ფორმაში. მუზეუმში დაცული ფესიანი ქვის ფუსკული ბრტყელი რელიეფური ზოლის სახითაა წარმოდგენილი, მაშინ, როცა „ბეგების სასაფლაოს“ №2 საფლავის ქვის ფესზე ფუსკული უფრო რეალურ სახეს ატარებს და ვერტიკალური შტრიხებითაა გადმოცემული.

საველე-ეთნოგრაფიული მასალები მიუთითებს სარუდიანი საფლავის ქვების მრავლად შემონახულობაზე თანამედროვეობაში. ფესიანი საფლავის ქვები წარსულში შედარებით ნაკლები უნდა ყოფილიყო. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან **ფესი** საერო სამსახურში მყოფი პირისათვის იყო სავალდებულო და ოსმალობის პერიოდში ეს ზედაფენა რაოდენობრივად სასულიეროზე ნაკლები იყო. ნიშანდობლივია, რომ საერო წრის წარმომადგენლებს ქალაქისა თუ დაბის ტიპის დასახლებებში უნდა ეცხოვრათ. ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც ფესიანი საფლავები უმეტესად დაბებში დასტურდება. მათგან გამორჩეულია დაბა ხულოში, სოფელ სარფის სასაფლაოზე და ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმში წარმოდგენილი საფლავის ქვები. ხოლო სარუდით შემკული საფლავის ქვები, ძირითადად, სოფლის საერთო სასაფლაოებზე დასტურდება, მეჩეთების სიახლოვეს. ამდენად, კვლევის არეალში არსებული საფლავის ქვების გეოგრაფია და გავრცელების არეალი საშუალებას გვაძლევს ამა თუ იმ სახის საფლავის სტელის ურთიერთშედარების საფუძველზე ქალაქში, დაბებსა და სოფლებში დავადგინოთ სოციოკულტურული დეტერმინანტებით განსაზღვრული ქვის ატრიბუტირებული მონოლითების ძირითადი მახასიათებლები.

ამრიგად, ფესი, როგორც მაჰმადიანური თავსაბურავი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ტრადიციულ ყოფაში

სოციალურად დაწინაურებული მმართველი ზედაფენის საშუალებით გავრცელდა, რამდენადაც იგი ოსმალეთის იმპერიაშიც მხოლოდ საერო ზედაფენის ჩაცმულობის ელემენტი იყო. აჭარაში ის სამარხები, რომლებზედაც ფესიანი სტელები იყო აღმართული, საერო სამსახურში მყოფი მოხელეების სამარხებს წარმოადგენდა. აჭარაში ფესი თანამედროვე პერიოდში აღარ ფიგურირებს. იგი, როგორც წარსულისათვის ნიშანდობლივი კულტურის ელემენტი, მხოლოდ მემორიალურ კულტურაში შემორჩა. თუ ოსმალეთის იმპერიაში აღნიშნული თავსაბურავების გავრცელების ქრონოლოგიას გავითვალისწინებთ, მაშინ დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ საქართველოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანებშიც ფესის დამკვიდრებას წინ უსწრებდა სარუდის გავრცელება.

სამწუხაროდ, დღევანდელი გადასახედიდან ძნელი სათქმელია, XIX საუკუნის ბოლო ათწლეულისა და XX საუკუნის დასაწყისის აჭარაში რამდენად საყოველთაო ხასიათს ატარებდა თავსაბურავის აღნიშნული ფორმის გამოყენება. ჩვენთვის ხელმისაწვდომი დღემდე შემორჩენილი ძველი ფოტოსურათები აღნიშნულ საკითხზე განსაკუთრებულს ვერაფერს მოგვითხრობს. ამდენად, ასეთ პირობებში, ჯერჯერობით, ყველაზე საიმედო წყაროდ ძველი საფლავის ქვები მიგვაჩნია. სავარაუდოა, რომ ქართველ მაჰმადიანებში **სარუდი** და **ფესი** საყოველთაო არც ოსმალობის მმართველობის დროს იყო. სარუდს უფრო მეტად მაჰმადიანური სასულიერო ზედაფენა, ხოლო ფესს, ძირითადად, სოციალურად დაწინაურებული საერო ფენა ატარებდა. აღნიშნული თავსაბურავები ჩვენში, შესაბამისი სტატუსის მქონე სასულიერო და საერო ზედაფენისათვის იყო სავალდებულო. ანალოგიური პრინციპის დაცვით უნდა განვსაზღვროთ საკუთრივ საფლავის კუთვნილების საკითხიც, რადგანაც საფლავზე აღმართული სტელა პირდაპირ კავშირში იყო მიცვალებულის სიცოცხლისდროინდელ სოციალურ სტატუსთან. სხვა მხრივაც, სარუდის გამოკვეთა ქვაში შედარებით უფრო რთულია, ვიდრე ფესისა. აღნიშნული გარემოებაც ნათელყოფს, რომ საფლავის მიწისზედა დეტალების სემანტიკა უშუალო მიმართებაში იყო გარდაცვლილის შრომა-საქმიანობასთან.

დასმული პრობლემის კვლევა სამომავლოდ მოითხოვს ფოტო და კინო დოკუმენტური მასალების მოძიებასა და მათში გადმოცემული ფაქტობრივი წყაროების გათვალისწინებას, რამაც, შესაძლოა, რიგი საკითხი უფრო კონკრეტული სახით წარმოაჩინოს. მაგალითად, მეტნაკლებად დაზუსტდება ჩვენთვის საინტერესო თავსაბურავების გავრცელების ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი, თავად თავსაბურავის ნაირსახეობები. მნიშვნელოვანია, ასევე, საკუთრივ თურქეთში

შემორჩენილი სარულიანი საფლავის ქვების ფორმისა და საერთო აღნაგობის შესწავლა და საქართველოს ისლამიზებული ზონების მემორიალურ ძეგლებთან მათი შედარება. კვლევის ამ საფეხურზე ჩვენ საშუალება გვქონდა გაგვეთვალისწინებინა მხოლოდ სტამბულში არსებული საფლავის ქვები. სტამბოლისა და აჭარის სარულიანი სტელების ვარიანტები ერთმანეთთან ახლო მსგავსებას ავლენს, რაც ოსმალურ გავლენებს ქართულ მემორიალურ კულტურაზე კიდევ უფრო აშკარას ხდის.

ქართულ მემორიალურ კულტურაში მუსლიმური თავსაბურავების გავრცელებისა და ამ საკითხის კვლევის სფეროში ჯერ კიდევ რიგი საკითხი დასაზუსტებელია. ფაქტია, რომ თავსაბურავის აღნიშნულმა სახეებმა ქართულ ჩაცმულობაში მყარად ვერ მოიკიდა ფეხი, რაც ტრადიციული ქართული თავსაბურავების სიძლიერესა და მის ეთნიკურ დანიშნულებაზე მიუთითებს. ჩაცმულობის ტრადიციული სახეები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ადგილობრივი მოსახლეობის უფრო ფართო ფენებში იყო გავრცელებული, ემპირიულ გამოცდილებას ეფუძნებოდა და ისტორიულად აპრობირებული იყო ქართველი ხალხის სოციალურ, სამეურნეო და, ზოგადად, კულტურული ცხოვრების წესთან.

ლიტერატურა

მგელაძე ნ., მიცვალებულის კულტი და სამგლოვიარო რიტუალი აჭარაში. ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. IV. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია. ბათუმი, 2002.

მგელაძე ნ., ტუნაძე თ., მაჰმადიანური საკულტო ნაგებობების მშენებლობის ისტორიიდან აჭარაში (ხულოს ჯამე). კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული. VIII. თბილისი, 2003.

მგელაძე ნ., ტუნაძე თ., „ბეგების სასაფლაო“ – ხიმშიაშვილთა ფეოდალური საგვარეულოს საძვალე დაბა ხულოში. ეთნოლოგიური კრებული. თბილისი, 2009.

სახოკია თ. 1950.

Н. Мгеладзе, Т. Тунадзе (Батуми)

Османское влияние на мемориальную культуру
Юго-Западной Грузии в XIX веке

Геополитическое положение Кавказа с ранних времен обусловило и способствовало развитию многообразной культуры в Грузии. Этнокультурные взаимоотношения находили свое выражение в различных традиционных сферах. С этой точки зрения материальная культура юго-западной Грузии, а также Аджарии, является интересным объектом исследования.

Влияние ислама на юго-западную Грузию связано с периодом правления Османской империи - приблизительно в XVI-XVII веках, в большей степени - в последующие века, когда исламские социально-экономические нормы и обычаи стали постепенно утверждаться в грузинской среде. Грузинско-исламское противостояние и религиозное влияние нашли свое отражение и в одежде, выраженное наряду с использованием различных элементов, распространением различных головных уборов. Установлено, что в грузинской народной одежде достаточном количестве присутствуют элементы других культур, и их исследование требует комплексного подхода. С другой стороны, следует принимать во внимание социальную нагрузку одежды, что в условиях взаимоотношения культур и не только культур, требует изменений традиционного костюма. В данном случае предметом нашего интереса являются головные уборы в мемориальной культуре юго-западной Грузии, ассоциирующие с влиянием исламского мира, в географический ареал которого входит и Аджария. Некоторые головные уборы этого типа, подлинные или видоизмененные, сохранились в мусульманском обществе Аджарии и до сегодняшнего периода.

Наследие ислама в юго-западной Грузии обусловило распространение соответствующих обычаев и традиций, а также форму одежды, по ступеням социальной иерархии - сверху вниз. Особенно ярко проявляется влияние ислама в траурных и похоронных процедурах; в частности, как и следовало ожидать, новая религия полностью изменила христианскую традицию похорон (Мгеладзе 2002). Изменения коснулись также оформления кладбища. Оформление наземной части могилы, согласно мусульманскому порядку, предусматривало ограничение могилы специально обработанными или/и необработанными камнями и также обозначение головы и ног стелами особой формы. В прошлом, как видно из полевых материалов, с этой целью использовали обработанные каменные стеллы, среди которых стелла, установленная со стороны головы, носила антропоморфический вид, и ее антропоморфичность передана формой шапки,

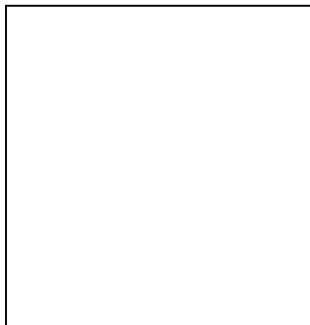
шеи и плеч. Среди этих признаков наибольший интерес представляет форма шапки.

Шапка, как головной убор, по своему значению, представляла собой не только защиту (климатическое влияние, боевая экипировка, выражение достоинства...), а так же социальный элемент одежды. Именно эта функция шапки представляла собой основной краеугольный камень оформления мусульманской могилы в Аджарии.

Согласно полевым-этнографическим источникам, антропоморфический вид могильного камня имел, подобно распространённым в Османской Империи памятникам, разные - в основном, два вида головных уборов. Это были **тюрбан** и **феска**. Тюрбан был характерен для мусульманского духовного сословия, а феска была характерным головным убором для светского сословия. Несмотря на то, что на мусульманских кладбищах Аджарии среди старых камней встречаются стеллы, антропоморфически как типа тюрбана, так и фески, население, в общем, называет их тюрбаны-камни. Этим названием объединены все могильные камни, на которых стоит стелла с тюрбаном. Фески на стеллах, в основном, однотипные, их количество небольшое, а формы тюрбанов отличаются разнообразием. Количество камней с тюрбанами значительно превышает количество камней с фесками.

В этнографической действительности Аджарии никто не носит тюрбаны и фески, их можно увидеть только как принадлежность одеяния духовных лиц, но их след сохранился в материальной культуре, в частности, на могильных камнях, как отражение прошлого.

Феска является характерным головным убором мусульманского мира. Согласно «Словарю иностранных слов», – это головной убор в виде усеченного конуса с кисточкой, широко распространенный в странах мусульманского мира, например: в Марокко, Египте, Алжире, Турции и т.д. В грузинской среде распространение ношения фески связано с начавшейся в 20-х годах XIX века так называемой «одежной революцией» в Османской Империи. Известно, что во время Махмуда

II с 1826 года в Османской Империи началась «одежная революция». С этого времени персоналу, обслуживающему государственные структуры, запретили носить головной убор – тюрбан и халат - джуббе. Данная одежда традиционна для османов даже в настоящее время среди высшего мусульманского духовного сословия. С этой стороны аналогичная ситуация в Аджарии, где **тюрбан** и **джуббе** обязательны для имама, как во время исполнения каждодневного, так и

праздничного ритуала. С 1826 года государственных чиновников Османской Империи обязали носить пиджак и брюки. Во времена султана Махмуда II в

османской одежде появился новый вид головного убора – феска. Ее подарил султану Хусрев–Паша из Туниса в 1826 году, который гостил при дворе с янычарами. Шапка эта - кизилового цвета, правильной цилиндрической формы, сверху с середины, которой свободно свешивается украшение - прикрепленная, так называемая, черная **кисточка**. Махмуду она понравилась, и с 1832 года по приказу Махмуда II государственные чиновники были обязаны носить феску (<http://tarihinizinde.com/cumhuriyet-tarihi-kiyafet-devrimi>)¹. Для мусульманского мира, в частности, для Турции, феска характерна и до сегодняшнего дня. Она является предметом продажи и сегодня на стамбульских рынках (Рис. 1)

Слово **тюрбан** арабского происхождения, в грузинской лексике появилось через Турцию. Сам термин обозначает «заворачивание, оборачивание». Такого же типа головной убор часто встречается под термином «чалма», который в словаре иностранных слов обозначается как длинный кусок ткани, которым мужчины - мусульмане определённым образом оборачивают голову. Этот головной убор используется также дервишами – исламскими странствующими проповедниками, которые дали ему другую функцию. Тюрбан, обёрнутый вокруг зелёной шапки, представлял сударь - траурный покров. Там, где дервиш умирал во время странствий, сударь («кепин») служил траурным покровом для его головы. Этот головной убор сложился как характерный отличительный элемент дервишей. В грузинской среде тюрбан, как видно из полевых материалов и могильных стелл, использовался высшим слоем духовных кругов. В современный период, он представляет собой основной элемент одежды имама – наставника мусульманского населения, хотя значительно отличается от форм, существующих на старых стеллах.

Мусульманские кладбища, где представлены тюрбанные камни, на сегодняшний день собраны на общих, устроенных рядом с мечетями кладбищах. Среди них выделяется кладбищенский комплекс села Деканашвили, в Хулойском районе, называемый местными жителями «Кладбище Бегов». Он находится рядом с мечетью Даба Хуло. Это та территория, где раньше была феодальная резиденция фамилии Химшиашвили, где были представлены жилые и другие постройки. В прошлом означенное место представляло собой административный центр Аджарии. (Мгеладзе, Тунадзе 2003; 2009).

Антропоморфизация могильных камней «Кладбище Бегов», наряду с другими признаками отличается выражением шеи и плеч, так же представлена шапкой – с помощью фески. Как обстоятельство, должно быть отмечено то, что феска как характерный признак могильного камня представлена без кисточки. Тюрбанные стеллы здесь совершенно не встречаются. Головным убором

¹ Мы благодарим тюрколога Тариэла Накаидзе за предоставление и перевод турецкоязычных материалов.

отличается только один могильный камень «Кладбища бегов» находящийся справа, который условно назван могила №2 (Мгеладзе, Тунадзе 2009, 76-98).

«Голова» могильной стеллы №2 цилиндрической формы, сужена к низу, шапка овальной формы, на правой стороне которой наблюдается рельефный орнамент, типа эполета - бахрома (рис. 2). Местные жители разнообразно интерпретируют этот фрагмент стеллы. По их мнению, это наплечный эполет, характерный для Российского военного мундира XIX века. Они объясняют это не только внешним видом, но и тем, что эта могила разительно отличается от остальных и принадлежит военному лицу. На стелле после «головы» представлена «шея», которая переходит в «плечи». Нижняя часть фасада стеллы плоская и на ней нанесена надпись. Задняя часть стеллы обработана так, что стелла усечена треугольным образом (рис. 2). Возможно, что могила действительно принадлежит военному лицу, но, к сожалению, прочтение надписи на стелле невозможно из за её повреждения и, соответственно, определение личности покойного невозможно. Если рассуждать, исходя из шапки и одним из основных элементов взять кисточку, тогда нужно допустить, что это фесковый могильный камень. Подобное рассуждение подтверждает и откликается на него наблюдение Т. Сахокия, который описывает, что «все памятники исполнены в мраморе, широкая доска укреплена наверху и на голове Османская феска. Здесь похоронены: дети и супруга Муртаз-Бега (сына Шериф-Бега), Арслан-Бег, убитый на Севастопольской войне брат Шериф-Бега Ахмед Паша, Ибрагим Бег и другие» (Сахокия 1950, 183). Видно, что для Т. Сахокия было не сложно идентифицировать османскую феску и шапку могильного камня. Естественно, что в то время местным жителям и вообще Аджарским мусульманам была известна форма и значение фески.

рис. 3

Феска - редкость на Аджарских мемориальных памятниках. Логично подумать, что подобно Османской Империи, в Аджарии феска носила социальную нагрузку, в основном, была характерна для светских чиновников. Не исключаем и того обстоятельства, что в подражание высшим слоям и для более низких слоёв это было характерным. На данном этапе исследования мусульманских головных уборов можно с уверенностью утверждать, что ношение фески в Аджарии

было принято среди управляющих кругов, среди них для членов семьи Химшиашвили, что подтверждается их могильными камнями.

В коллекции мусульманских могильных камней Аджарского музея имени Харитона Ахвледiani в основном представлены тюрбанные могильные камни.

Только один камень, увенчан феской (рис. 3). Он в основном повторяет форму усечённого конуса и более схож с современной феской. Разница замечается только на передаче формы камня с кисточкой. Хранящиеся в музее представлены камнями с фесками с кисточками плоского рельефа, тогда как на феске №2 могильного камня «Кладбище Бегов» носит более реалистичный характер и передана вертикальными штрихами.

Полевые этнографические материалы указывают на многочисленные сохранившиеся тюбанные могильные камни. Могильных камней с фесками в прошлом должно быть сравнительно меньше. Это естественно, так как **феска** была обязательной для светских чиновников, и этот социальный слой был малочисленным. Знаменательно, что представители светских кругов должны были жить в поселках или городах. В этнографической действительности могилы с фесками встречаются в основном в низинах. Среди них выделяются могильные камни, Представленные в деревне Сарпи в поселке Хуло и в Музее Аджарии Имени Харитона Ахвледиани. В то время, как камни с тюбаном, в основном, представлены на общем деревенском кладбище, рядом с мечетью. Таким образом, география и траектория распространения могильных камней, находящихся в ареале исследования даёт возможность определения основных характерных признаков социокультурных детерминантов согласно могильным камням.

Таким образом, феска, как традиционный головной убор мусульманского населения распространилась в юго-западной Грузии с помощью передовых, высоких слоев населения, поскольку в Османской Империи она служила принадлежностью одежды этого слоя населения. Захоронения в Аджарии, имеющие стеллы с фесками, являются захоронениями светского сословия. В современной Аджарии феска не фигурирует. Она сохранилась в мемориальной культуре как элемент культурного наследия прошлого. Если принять во внимание хронологию распространения означенных памятников с головными уборами в Османской Империи, тогда возможно подумать о том, что среди живущих в Грузии грузинских мусульман укоренение фески предварялось распространением тюбана.

К сожалению, с позиции сегодняшнего дня трудно утверждать, насколько головной убор данной формы являлся всеобщим в последнем десятилетии XIX, а также в начале XX века в Аджарии. Сохранившиеся старые фотографии, которыми мы располагаем, по данному вопросу ни о чем не говорят. Таким образом, в таких условиях самым надежным источником исследования являются старые могильные камни. Предположительно, что в грузинском мусульманстве **тюбан** и **феска** не были всеобщими головными уборами в период Османского правления. Тюбаны были принадлежностью духовного сословия, тогда как феска была социальным знаком высокого светского сословия. Отмеченные головные уборы у нас были обязательны для ношения соответствующими духовными и светскими лицами. Согласно тому же принципу необходимо определить вопрос

принадлежности могил, так как возведенная на могиле стелла находилась в прямой связи с прижизненным социальным статусом покойного. С другой стороны, исполнение тюрбана в камне сравнительно более трудно, чем фески. Означенное обстоятельство ясно показывает, что семантика надземных элементов могил была в непосредственном отношении с деятельностью покойного.

Исследование поставленной проблемы в будущем потребует поиск фото и кино документальных материалов и принятия во внимания приведённых в них фактических источников, что возможно осветит ряд вопросов более конкретным образом. Например, более или менее уточнится интересный для нас верхний хронологический уровень распространения головного убора, сами типы головных уборов. Важно так же изучение формы и общего вида, сохранившихся тюрбанных могильных камней в самой же Турции, и сравнение подобных с мемориалами грузинской зоны Исламского влияния. На данном этапе исследования мы имели возможность принятия во внимание только Стамбульские могильные камни. Стамбульские и Аджарские тюрбанные стелы проявляют подобие между собой, что ещё более ясно подтверждает Османское влияние на грузинскую мемориальную культуру.

Существует ряд вопросов в сфере исследования грузинской мусульманской мемориальной культуры. Факт то, что означенные типы головных уборов не укоренились в грузинской одежде, что указывает на силу и этническое назначение грузинских головных уборов. Традиционные типы были распространены среди населения юго-западной Грузии, что явилось результатом исторического апробирования, исходя из эмпирического опыта грузинского народа в социальных, хозяйственных и в общекультурных правилах.

Использованная литература

1. Мгеладзе Н. В., Культ покойника и траурный ритуал в Аджарии. Труды Батумского государственного университета (Серия гуманитарных наук). IV. Батуми, 2002.
2. Мгеладзе Н. В., Тунадзе Т. Х., Из истории мусульманских культовых сооружений в Аджарии (Хулойская мечеть). Кавказский этнологический сборник. VIII. Тбилиси, 2003.
3. Мгеладзе Н. В., Тунадзе Т. Х., «Кладбище Бегов» - усыпальница феодальной Фамилии Химшиашвили в поселке Хуло. Кавказский Этнологический Сборник. Тбилиси, 2009.

N. Mgeladze, T. Tunadze (Batumi)

Ottoman Influences in the 19th Century Memorial Culture of South-Western Georgia

Summary

The geopolitical location of Georgia conditioned and promoted its cultural diversity. Ethno-cultural influences, namely Georgian-Ottoman contradiction and religious opposition found its expression in various spheres of life, including clothing that was expressed in different kinds of headdresses. The work concerns the peculiarities of Muhammadan world, under the influence of which was the south-western Georgia. These kinds of headdresses are Fez and Sarughi. In today Adjara ethnographic reality no one wears them, but their reflections still remain in the material culture, namely on the gravestones.

Spreading of Islam in Georgia conditioned the spreading the corresponding traditions. Influence of Islam was reflected on the procedures connected with mourning and funeral, including decoration of the gravestones. According to the field-ethnographic data, the graves with the set up stones of anthropomorphic image are called Sarughi Stones. The Fez on the stones are depicted in the standard form, but the Sarughi forms are different.

Fez hat is characteristic to the Muslim world. Fez, that is in the shape of a truncated cone with the tassel, was spread in the Muslim countries. For example Morocco, Egypt, Algeria, Turkey etc. Spreading of Fez in the Georgian environment is connected to so-called "clothes revolution" that started in the beginning of the 20th century in the Ottoman Empire.

Sarughi is the word of Arabic origin that became established in our territory through Turkey and means "to wrap". This kind of headdresses was characteristic for Dervish (the travelers preaching Islam). Apart from being a headdress, Saruhi had another meaning. Namely, in case of death it was a grave-clothes (Kefin). In Georgian environment, as it is seen from field data and grave stones, Sarugi was peculiar for upper-stratum of ecclesiastic people. Today, it is the main element of the clothing of the leader of Mohammedan population - Imam but it is considerably different from the Sarugi forms depicted on the gravestones. The work includes corresponding visual material; description of the hats depicted on gravestones and their comparison to the classical ones. The social stratum of their possessors is defined, the factors hindering the spreading of Ottoman hats in Georgian reality are enlisted.

Л. Т. Соловьева (Москва)

Женщина в семейном и общественном быту народов Северного Кавказа: традиции и формирование современной идеологии

Вопрос о положении женщин – традиционный для российского кавказоведения. Видимо, причина этого в том, что положение женщины многое говорит относительно общей характеристики общества в целом.

В статье я остановлюсь на нескольких моментах этой большой и многоаспектной темы:

- каким мы видим положение женщины у народов Северного Кавказа по данным источников дореволюционного времени?
- что нового принесло женщинам Северного Кавказа советское время?
- что в большей степени определяет особенности современного положения женщин: традиции или новации?

Двойственность, неоднозначность положения женщин в традиционных обществах Северного Кавказа отмечались наблюдателями с давних времен. Европейские и российские наблюдатели, оценивавшие особенности положения женщин в семье и обществе с точки зрения норм своей культуры, как правило, затруднялись однозначно определить: каково же в действительности это положение. Так, в публикации М. Венедиктова 1837 г. отмечалось: "Женщины у них в совершенном рабстве, и вместе с тем пользуются большим уважением; обида, нанесенная женщине, считается поступком предосудительным" (Венедиктов 1837, 51)¹. Авторы конца XIX в. стояли перед той же дилеммой: как согласовать общее мнение о том, что "женщина в глазах горца – вещь" и то, что *de facto* женщина "высоко уважается": при ней "непозволительно произносить обидное слово, мужчины не смеют драться в присутствии женщин, даже обязательная кровная месть не может состояться в их присутствии" (Вышгород 1895, 23)².

Интересно, что и для местных уроженцев, в частности, адыгских писателей и просветителей, ответ на этот вопрос не был простым и однозначным. Так, диаметрально противоположные мнения в первой половине XIX в. высказывали Шора Ногмов и Хан-Гирей. Если Ш.Б. Ногмов писал, что мужья считают жен совершенными рабынями, то Хан-Гирей утверждал, что черкесы отличаются высочайшим уважением к женщине (Ногмов 1978, 292-293)³.

Следует отметить, что и исследователи XX века довольно противоречиво трактовали роль и статус женщин в традиционном северокавказском обществе. Так, К.И. Чомаев отмечает характерный для кавказских горцев "культ мужчин" и "унизительное и пренебрежительное" отношение к женщине, тогда как другие исследователи пишут о "высоком статусе черкесской женщины в обществе" и ее "почитании" (Чомаев 1972, 134-135)⁴.

На основании анализа северокавказского материала Я.С. Смирнова приходит к выводу, что женщина в традиционных обществах народов Кавказа, независимо от более или менее активных хозяйственных ролей, обладала невысоким семейным и еще более низким общественным статусом. Тем более, по ее данным, нет оснований говорить о "почитании" женщин. Особо высокое положение "старшей" женщины в большой семье, по мнению автора, свидетельствует не о пережитках матриархата, но вполне закономерно возникает из реальностей патриархального времени, когда из-за жесткого межполового разделения труда глава дома вынужден был предоставить большую степень автономии его хозяйке (Смирнова 1983)⁵.

Несомненно, что основу подобных различий в оценке одного и того же явления представляла сама действительность. На двойственность в положении женщины в традиционном обществе адыгов справедливо указывает Б.Х. Бгажноков, приводя слова адыгского просветителя А. Кешева: "Наш горюк ценит женщину, хотя в то же время ее угнетает". По мнению же самого Б.Х. Бгажнокова, "действительно двойственным и тяжелым" делало положение адыгской женщины "столкновение матриархальных комплексов и традиций рыцарства с господствующими патриархальными отношениями и религией" ("Новое ... 1986, 270)⁶.

Тем не менее, на наш взгляд, все же не стоит преувеличивать приниженное, закабаленное положение женщины в прошлом.

Как справедливо считает кабардинский исследователь Х. Кушхов, часто, говоря о закабаленном положении горянок, не делают различия между положением женщины в черкесском обществе и ее статусом в других регионах Кавказа. Еще Хан-Гирей, выдающийся черкесский писатель и этнограф, писал: "Все те, которые судят о домашнем быте черкесов по образу жизни прочих азиатских народов, исповедующих магометанскую веру, о том имеют ложное понятие. Рыцарское честолюбие много прекрасного ввело в их обычаи. К числу прекрасных черт можно отнести и величайшее уважение к женщинам, которого прекрасный, но слабый сей пол достоин вполне".

Несмотря на определенные функции, которые женщина могла, при наличии необходимых условий, выполнять в сфере общественной жизни, для традиционного адыгского общества было свойственно наиболее подходящим для женщины поприщем считать сферу семейного быта. Не случайно в адатах (1840-е годы) так формулируются требования, предъявляемые к невесте: "Кавказские горцы при покупке невесты, из какого бы сословия она ни была, берут наиболее во внимание ее красоту, здоровье, телосложение и знание рукоделий, приличных женскому полу и у них употребительных" (Адаты ... 1882, 137)⁷.

Подобные же представления, свидетельствующие об отчуждении женщин от общественной жизни, отражены в адыгском фольклоре. Так, Сосруко говорит своей матери: "Сатаней-гуаша, разве женщина о хасе спрашивает, разве женщин ответом удастаивают!"; "Мать моя Сатаней, женщина о хасе не спрашивает, к женщине за советом не ходят..." (Из адыгского ... 1987: 22, 53)⁸.

Соответствовало указанным представлениям о статусе женщин и их имущественное положение. Адаты свидетельствуют: "Наследственное право во всех состояниях у кавказских горцев остается всегда в мужском поле; женский же

пол на наследство не имеет никакого права... Оно переходит от отца к сыновьям, после смерти его, а если оных нет, то к родным братьям его; если же и сих нет, то к родным племянникам, но когда и таковых нет, то к двоюродным братьям или их сыновьям. Дочери наследуют имение после отца в таком только разе, когда не остается у него ни сыновей, ни родственников никаких в мужеском колене" (Адаты 1882, 149)⁷.

Следует отметить, что судя по источникам XIX в., для менталитета адыгов в целом было характерно отрицательное отношение к тому, чтобы женщина занимала руководящие посты в обществе, играла в общественной жизни активную роль. Интересный момент был отмечен А. Фонвиллем (1860-е годы). Заметив, что "черкесам были более известны и более симпатичны англичане, чем французы", он далее пишет, что единственное, "чего не могли понимать черкесы и в чем они обвиняли англичан, это то, что у них царствует королева, а не король. У французов и русских – государи, в Турции – падишах, каким же образом у англичан королева. Этого черкесы никак не могли понять" (Фонвилль 1927, 7)⁹.

Женщины не избирались также в атаулы – т.е. для принесения очистительной клятвы в суде, хотя в качестве простых свидетелей в ряде случаев они присягать могли (Агишев 1912: 19, 35)¹⁰.

Вместе с тем в пределах родственных объединений женщины имели возможность обрести определенный вес и статус. Так, большим авторитетом пользовалась старшая женщина патронимии – "бысымгуащэ" (княгиня дома); с ней советовались другие женщины патронимии, она была главной хозяйкой в любой семье патронимии во время свадьбы, поминоков, советчицей в выборе жениха и невесты.

Но, как нам представляется, не только семейная сфера была доступна женщинам. Источники позволяют обозначить некоторые области общественной жизни северокавказских народов, в которых роль женщины могла быть значительной: миротворчество, приостановление начавшейся между мужчинами схватки (или, напротив, требование ужесточения кровной мести), сильное влияние на общественное мнение по определенным вопросам и др.

Женщина могла вмешаться в кровавую схватку и остановить ее. Характерно, что для выполнения этого она должна была нарушить общепринятые нормы благопристойности (быть без покрывала, с распущенными волосами). Судя по всему, в этой роли могла выступать только замужняя женщина, причем имели значение знатность ее рода и возраст: по сведениям 1820-х годов, женщина останавливала кровопролитие "тем решительнее и скорее, буди она пожилых лет и знатного рода" (Броневский 1823, 131)¹¹. Известна адыгская пословица: "Где женщина, там из ножен саблю не вынимают" (Блягоз 1992, 35)¹².

Значительную роль женщины играли также как создательницы общественного мнения, таким образом в немалой степени влияя на поведение мужчин. Например, относительно взаимоотношений русских и кабардинцев автор середины XIX в. отмечал, что именно "женщины главнейшим образом препятствуют более тесному сближению кабардинцев с русскими. Многие из горцев, вследствие различных побуждений, были бы не прочь войти в знакомство и интимные отношения с русскими, но женщины, ревнивые оберегательницы

старинных традиций, осмеивают такого смельчака, а насмешка для кабардинца, как и вообще для всякого горца, – острый нож" (Грабовский 1876, 212)¹³.

Интересные сведения о положении женщин содержатся в архивных материалах. Так, в конце XIX в. уже имеется немало примеров, когда женщины обращаются в суды с различными материальными исками даже к близким родственникам – к мужьям, свекрам, братьям, стараясь защитить свои права на наследство, требуя развода по той или иной причине и т.д.

Вот один из примеров, как активно могла вести себя женщина во взаимоотношении с односельчанами, в частности в случае кровной вражды. В кабардинском селе в 1893 г. некий Б. Назранов гнал с водопоя скот и встретил старуху Х. Абазову (она несла коромысло с ведрами), с которой "состоял в кровной вражде". Она сказала: "Слава богу, что я встретила с тобой, теперь я тебе накладу!" – и ударила Б. Назранова по голове коромыслом. Прибежал ее сын, тоже ударил его. При этом были свидетели. Х. Абазова заявила, что сын Назранова убил ее сына, и по шариату Назранов должен был избегать встреч с ней и давать ей дорогу, что тот не сделал. Она стала его за это укорять, тот хотел ее ударить вилами, но сын поколотил его (Центральный ... 1893)¹⁴.

В то же время архивные материалы говорят и о том, что поведение женщины вне дома было ограничено строгими правилами. По определению М.А. Текуевой, «мужское доминирование в стереотипах общественного сознания, ценностных представлениях и многих общественных институтах допускало дискриминацию в отношении женщин» (Текуева 2007, 181)¹⁵. Об этом свидетельствуют и архивные материалы. Так, Фати Бахуцева, жительница села Аргуданского, заявила в 1893 г. о следующем: сосед ее, князь Аслангери Хамурзин, собирался ехать в Кубанскую область к родственникам и пригласил ее поехать вместе с ним. Она согласилась, так как у нее там жили родственники. В станице Котляревской он вдруг оставил ее одну на улице и уехал. Домой ее привез незнакомый русский человек, поскольку сама она добраться обратно не могла. На другой день соседи ее, братья Жамбиковы, стали клеветать на нее, что она «как магометанка имела будто бы соблазнение с тем русским человеком». Братья Жамбиковы взяли ее быка, зарезали, мясо раздали народу – "всему Хамурзину кварталу", "в пример того", что женщина "будто бы соблазнилась с русским человеком" (т.е. это был своеобразный штраф за неподобающее поведение). Фати Бахуцева жаловалась старшине, но тот ей не помог; Жамбиковых она требовала наказать как грабителей, "за поношение моей чести против моего мужа", а князя Хамурзина привлечь к ответственности за обман, так как он оставил одну на улице в чужой станице (ЦГА КБР 1893)¹⁶.

О том, что роль женщин в общественной жизни не была столь ничтожна, как принято было считать, говорят и события первых лет после установления советской власти. Как свидетельствуют архивные материалы, именно женщины выступали против закрытия мечетей в селах, устраивая настоящие "женские бунты". Эти бунты были довольно многочисленны, например, в Адыгее, в большинстве аулов Псекупского (Теучежского) и Красногвардейского районов, имели место выступления женщин против коллективизации, "устройство самочинных собраний, демонстраций". Были организованы "женские походы из аула Тахтамукай (позднее Октябрьский) в г. Краснодар и из аула Адамий в

райцентр (Красногвардейский). В некоторых колхозах аула Афипсип женщины забирали обобществленных лошадей (Кубов 1969, 63)¹⁷. Официальные власти считали, что кулачество и мусульманское духовенство сумели оказать свое влияние на женскую часть населения области при помощи провокационных слухов, что якобы детей колхозников будут отправлять в Китай, а женщины и мужчины, вступившие в колхоз, будут спать под одним одеялом.

Отчужденность женщины от сфер общественного быта в той или иной степени была характерна для всех северокавказских народов. Определенный вес и статус женщина (в основном женщина преклонного возраста) могла обрести лишь в семье и родственном окружении. Но в целом в традиционном обществе женщина, несмотря на ее значительную роль в хозяйстве, обладала невысоким семейным и общественным статусом.

Укрепление позиций ислама и отход от норм адата несколько расширили имущественные права женщин (право наследования имущества родителей, наделение землей и др.), не влияя на их положение в обществе.

Интересный и еще недостаточно изученный вопрос – влияние религии (укрепление позиций ислама в обществе адыгов на протяжении XVIII–XIX вв.) на статус женщины в семье и обществе. В литературе советского периода было принято оценивать это влияние как негативное: так, Х.-М. Хашаев, говоря о дагестанских женщинах, отмечает, что они были "придавлены и унижены" не только "патриархальными обычаями, но и религией ислама" (Хашаев 1956, 43)¹⁸. Но представляется, что более правомерно мнение А.М. Ладыженского, который считал, что "ислам в свое время явился силой, до некоторой степени способствовавшей расширению прав женщины. Магометанское право – фикх – установило самостоятельную собственность жены, отдельную от собственности мужа, на вещи, данные ей из калыма. Далее магометанство установило право наследования дочерьми после смерти родителей в половинной по сравнению с мужчинами доле. ... оно наделило женщин землей, хотя опять-таки в половинном размере по сравнению с мужчинами" (Ладыженский 1928, 236)¹⁹.

За годы советской власти семейный и должностной статус женщин у народов Северного Кавказа значительно повысился. Говоря об этом времени, следует учитывать, что для него были характерны усиленные целенаправленные действия государства для повышения статуса женщин. Это было связано с коренными изменениями социально-экономической ситуации, высоким образовательным уровнем женщин. Активно выдвигая женщин на престижные должности, привлекая их к общественной сфере деятельности, советская власть стремилась продемонстрировать свои достижения в «раскрепощении горянки». Тем не менее все это лишь незначительно изменило отношение к традиционному общественному статусу женщин. Те изменения, которые произошли в положении женщины, в основном коснулись ее семейного и «должностного» статуса.

Архивные материалы показывают, с какой ситуацией приходилось сталкиваться советским властям. Так, в 1920-е годы на Северном Кавказе большой проблемой было убедить женщин прийти на сельский сход для выбора делегатов, поэтому устраивали нередко отдельные женские сходы. Например, 11 июня 1920 г. на сельском народном собрании в селении Кызбурун-3 (Тамбиево-1) присутствовало 710 человек от 626 дворов "из числа всех совершеннолетних

обоего пола 2082 душ, причем женщины, начиная от 18 летнего возраста и старше по обычаю края, числом 1037 отсутствуют" (ЦГА КБР)²⁰.

После коллективизации не сразу женщины начали выходить на колхозные поля вместе с мужчинами, что во многом объяснялось соблюдением обычаев избегания. Но за годы советской власти подобные проблемы были сняты. Сейчас никто не сомневается, что женщина имеет право получить образование, приобретать самые разнообразные профессии, работать. Тем не менее многое из традиционного отношения к публичной деятельности женщин сохранилось. Причем это характерно не только для села, но и для города.

В постсоветское время наблюдается некоторый возврат к идеологии «традиционных ценностей», в том числе и в отношении статуса женщин. В основном подчеркивается роль женщины лишь как хранительницы семейного очага, народных традиций. Как и прежде, высокие общественные статусы с точки зрения традиционных норм, доступны в основном лишь мужчинам. Конечно, это не исключает возможности появления отдельных лидеров-женщин, особенно на республиканском уровне, где традиционные стереотипы могут отчасти не учитываться, подобно тому, как в ряде мусульманских стран женщины занимают порой высшие государственные посты, но это не сказывается на общественном статусе большинства женщин.

Говоря о роли адыгских женщин в современной общественной жизни, следует подразделять понятия "должностной статус" и "традиционный статус". Это во многом способствует пониманию специфичности положения женщины на Северном Кавказе. Должностной статус женщины в настоящее время довольно высок, он определяется коренными изменениями в социально-экономической ситуации на Северном Кавказе, высоким образовательным уровнем значительной части женщин, их активным участием в советской и постсоветской общественной жизни.

Но если семейный и "должностной" статус женщин за годы советской власти значительно повысился, традиционные общественные статусы значительно понизились, хотя на первый взгляд это и представляется парадоксальным. Как свидетельство этого можно рассматривать то обстоятельство, что "кабардинки в настоящее время в ряде случаев уже не могут способствовать ослаблению напряженности при возникающих конфликтах", поскольку их роль миротворцев, отчасти допускавшаяся в традиционном обществе, сейчас не признается (Бабич 1994, 88)²¹.

Как можно расценивать данное противоречие? Возможно, отчасти это объясняется тем, что общественные статусы, общественный вес человека, признание его права вмешиваться и регулировать какие-то проявления общественной жизни не связаны напрямую с его "деловыми" достижениями, его вкладом в экономику своего коллектива, а в современном обществе – с деловой карьерой и т.п. Напомним, что в традиционных обществах народов Кавказа, как земледельческих, так и скотоводческих, женщина всегда вносила весьма существенный вклад в общественное производство, и без участия женщин оно было фактически невозможно, однако представление о том, что муж, мужчина – главный кормилец, господствовало безраздельно. Это же прослеживается и на общепсихологическом материале (Семенов 1974, 243)²². Подобный устойчивый

стереотип не мог исчезнуть за столь короткий исторический отрезок времени, поэтому несомненные достижения женщин в деловой сфере не повлекли изменений в распределении общественных статусов. "Должностной" статус не влияет на статус "традиционный". Как и прежде, самые высокие общественные статусы, с точки зрения традиционных норм, допустимы лишь для мужчин. Как свидетельство прочности данного состояния можно воспринимать то обстоятельство, что против него не возражают и сами "потерпевшие" – т. е. женщины.

Некоторые исследователи считают, что весьма пагубное влияние оказала на современное отношение к женщине в адыгском обществе чрезмерная и во многом неверная информация о положении женщины у адыгов до 1917 г. Способствуя росту авторитета советской власти, она сыграла отрицательную роль в формировании менталитета новых поколений. Например, Предисполкома Б. Калмыков в своем воззвании (1921 г.) «Женщины кабардинки!» по случаю созыва окружной конференции в Нальчике для избрания делегатов на Всероссийскую конференцию женщин Востока в Москве, заявлял следующее:

"Правовые и бытовые условия далекой, уходящей вглубь веков, жизни не давали женщине возможности проявлять не только свою волю, но даже высказывать свои мысли, свои чаяния на лучшее будущее. Коли и бывали попытки иногда к раскрепощению женщины, то на них или совершенно не обращалось никакого внимания, или они разбивались о суровые законы, созданные для своего благополучия сильным полом – мужчиной. Женщина была бездушной вещью, с волей которой не считались ни отец, ни брат, ни муж и как это обидно было сознавать женщине, мыслящему существу, ничем не отличающемуся по уму от мужчин. Работа женщины, как хозяйки дома, матери, воспитательницы будущего поколения несравненно сложнее работы мужчины, но все то, что делала женщина, мужчина приспособил только для своего благополучия. Женщина все время была бесправной и только со дня Великой Октябрьской социалистической революции ... получила право быть призванной к новому строительству жизни" (ЦГА КБР 1921)²³.

В том же 1921 г. в тезисах "Экономическое и правовое положение женщин Востока прежде и теперь", составленных в Агитотделе Горобпарткома, о положении женщины в дореволюционное время говорилось следующее: "Из экономического вытекает полное политическое бесправие женщины; никакого участия в общественной жизни не принимает, одно появление среди мужчин, решающих общественные вопросы, или в учреждениях считается распущенностью. ...считается нехорошим тоном, если женщина только высказывает свое мнение по общественным вопросам; вследствие этого женщина вовсе перестала интересоваться хозяйственной и общественной практической жизнью" (там же)²⁴.

Как справедливо отметил Б.Х. Бгажноков, "сохранению форм общения, принижающих женщину, может способствовать и недостаточная осведомленность новых поколений о традициях почитания женщин, бездумное, пропагандистски неверно построенное выпячивание негативных сторон ее положения в прошлом. В сущности перед нами очень вредное по своим последствиям и, к сожалению, еще нередко встречающееся соединение

авторитета массовой коммуникации с авторитетом ложно воспринятой культурной традиции. Стереотип совершенно бесправной и униженной в дореволюционном прошлом женщины-горянки внедрился в сознание кабардинцев и балкарцев так прочно, что высказывания некоторых компетентных авторов об уважении, которым она в прошлом на самом деле пользовалась, воспринимается сейчас с крайним недоверием" (Новое ... 1986, 269)²⁵.

Новый этап изменений в положении женщины наступает в постперестроечный период. Процесс гендерных трансформаций, особенно интенсивный на протяжении XX столетия, получил новый импульс с начала 1990-х годов, после распада СССР. Последние десятилетия, уже свободные от идеологических штампов, когда в обществе постоянно слышались призывы к национальному возрождению, которому, казалось бы, уже не ставится никаких идеологических преград, как раз и характеризуются, по мнению ряда исследователей, значительными проблемами в культурном развитии северокавказских народов. Гендерный аспект этого процесса представляет особую проблему. Социалистическая система разрушена, возрастает имущественное и социальное расслоение общества, все более усиливаются глобализационные влияния как с Запада, так и с Востока – этим во многом определяется идеологический кризис современного общества.

В этом аспекте отметим несколько моментов, которые присутствуют в общественном мнении:

- призывы к возрождению традиционных гендерных стереотипов (как для женщин – женщина-мать, хранительница очага, так и для мужчин – защитник и опора семьи);
- призывы обратиться к религиозным исламским ценностям и ориентирам;
- ориентация на реалии современной жизни и на тенденции глобального развития.

Каждый из этих моментов предполагает свой сценарий трансформации статуса женщины в современных условиях.

В отдельных группах общества каждый из этих трендов имеет своих последователей и сторонников. Однако реалии современной жизни и необходимость борьбы за выживание зачастую не позволяют соблюдать традиционные этикетные нормы и культурные запреты, традиционные гендерные клише рушатся в силу того, что женщины вынуждены становиться основными кормильцами семьи. Роль мужчины как главы семьи нередко остается чисто номинальной, что вызывает в свою очередь большие психологические сложности в семейных отношениях.

Ориентация исключительно на исламские нормы и традиции в современных условиях также устраивает далеко не всех, особенно среди женщин.

Как представляется, ни национальные, ни исламские традиции не в состоянии остановить процессы культурной глобализации. Остается надеяться, что северокавказские этнические сообщества смогут сформировать современное мультикультурное пространство, где и народные традиции, и исламские ценности будут иметь свои ниши наряду с теми изменениями, которые приносят в современное общество глобализационные процессы.

Литература

- Венедиктов М.**, Взгляд на кавказских горцев // Сын Отечества. СПб., 1837. Ч. 188. С. 51.
- Высогород Я. Д.**, Материалы для антропологии кабардинского народа (адыге). СПб., 1895. С. 23.
- Ногмов Ш. Б.**, История адыгейского народа. Нальчик, 1947. С. 50; Хан-Гирей, Записки о Черкесии. Нальчик, 1978. С. 292–293.
- Чомаев К. И.**, Дореволюционные черты этнической психологии горских народов Северного Кавказа // Вопросы национальной психологии. Черкесск, 1972. С. 134–135; Кушхов Х. С., Замечательная книга о Кавказе // Лапинский Т., Народы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Нальчик, 1995. С. 14.
- Смирнова Я. С.**, Семья и семейный быт народов Северного Кавказа. Вторая половина XIX – XX в. М., 1983.
- Новое и традиционное в культуре и быте кабардинцев и балкарцев.** Нальчик, 1986. С. 270.
- Адаты черкес бывшей черноморской кардонной линии** // Леонтович Ф. И., Адаты кавказских горцев. Вып. 1. Одесса, 1882. С. 137.
- Из адыгского народного эпоса.** Материалы архива Н. А. Цагова. Нальчик, 1987. С. 22, 53.
- Фонвилль А.**, Последний год войны Черкесии за независимость 1863–1864 г. Из записок участника-иностранца. Краснодар, 1927. С. 7.
- Агишев Н. М.**, Материалы по обозрению Горских судов Кубанской области // Материалы по обозрению горских и народных судов Кавказского края. СПб., 1912. С. 19, 35.
- Броневский С. М.**, Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Ч. 2. М., 1823. С. 131.
- Блягоз З. У.**, Жемчужины народной мудрости. Адыгейские пословицы и поговорки. Майкоп, 1992. С. 35.
- Грабовский Н. Ф.**, Присоединение к России Кабарды и борьба ее за независимость // Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. IX. Тифлис, 1876. С. 212.
- Центральный государственный архив Кабардино-Балкарской Республики** (далее – ЦГА КБР). Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 2795 1893 г. Дело по обвинению Абазова, жителя с. Куденетова-2, в нанесении побоев односельчанину Назранову. Л. 1–2 об.
- Текуева М. А.**, Отражение гендерных отношений власти в семье и обществе // Исторический вестник. Вып. 5. Нальчик, 2007. С. 181.
- ЦГА КБР.** Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 2802. 1893 г. Дело по обвинению Жамбиковых, жителей с. Аргуданского, в нанесении оскорблений односельчанке Бахуцевой. Л.1 об.
- Кубов Ч. Ч.**, Борьба областной партийной организации за осуществление сплошной коллективизации сельского хозяйства в Адыгее (1929–1931) // Ученые записки Адыгейского НИИ. История. Т. IX. Майкоп, 1969. С. 63.
- Хашаев Х.-М.**, К вопросу о тухумах, сельских общинах и "вольных" обществах Дагестана в XIX в. // Ученые записки Института истории, языка и литературы Дагестанского филиала АН СССР. Т. 1. Махачкала, 1956. С. 43.
- Ладыженский А. М.**, Обычное семейное право черкес // Новый Восток. 1928. Кн. 22. С. 236.
- ЦГА КБР.** Ф. Р-3. Оп. 1. Ед. хр. 1 а. Протоколы заседаний сельских советов и общих собраний граждан Нальчикского округа. Л. 67.
- Бабич И. Л.**, Женщина и миротворчество у кабардинцев // Женщина и свобода: пути выбора в мире традиций и перемен. М., 1994. С. 88.
- Семенов Ю. И.**, Происхождение брака и семьи. М., 1974. С. 243 и сл.
- ЦГА КБР.** Ф. Р-376. Оп. 1. Ед. хр. 6. Т. 1. Фонд: Революционный Комитет Кабардинской АО. 1921 г. Л. 667.
- Там же.** Л. 716.
- Новое и традиционное в культуре и быте кабардинцев и балкарцев.** Нальчик, 1986. С. 269.

L. Solovieva (Moscow)

A Woman in Family and Social Everyday Life among the North Caucasus Peoples: Traditions and the Shaping of Modern Ideology

Summary

The ambiguity and equivocalness of woman's condition in traditional societies of the North Caucasus have been long pointed out by observers. European and Russian travelers, who looked at that condition from the perspective of their own cultural norms, usually had hard time trying to define what it really consisted in. Thus, one publication dated 1837 stated, "Women among them are completely enslaved, yet at the same time they are greatly respected and an insult flung at a woman is considered as an act to be censured". Late nineteenth-century authors still faced the same dilemma: how can one reconcile two facets of the common opinion holding that "a woman, in a highlander's eyes, is a thing to be owned" and that the same woman is "highly respected" de facto; for, in her presence, "one is not allowed to pronounce an insulting word, men will not dare fight; not even mandatory blood-revenge acts can be executed when women are present".

Available sources let us identify some of the dimensions of social life among the North Caucasus peoples, in which the role of the woman could be significant; these are peace-making activities; the influence used to stop a fight between or among men (or, to the contrary, to demand harsher means of blood-revenge); the influence exerted on public opinion in certain social issues; and some others.

The alienation from the participation in everyday life matters in a wider social sphere is typical to one or another degree for women among all peoples of the North Caucasus. Some social weight or status could be attained by a woman (by and large, an elderly woman) within the family or milieu of the relatives only. Still, in a traditional society, a woman usually did not achieve a high family or social status, despite the important part she played in the household. The strengthening of Islam and the departure from the Adat norms somewhat widened the range of women's property rights (the right to inherit the property of the parents, the right to the land property, and some others) but did not alter their status within the society.

In the Soviet period the family status and the professional status of women among the North Caucasus peoples rose considerably. This had to do with significant

changes in the general social and economic situation, as well as with the fact that the educational level of women substantially increased. By promoting women to prestigious work positions and involving them in social and community services, Soviet authorities pursued their goal of demonstrating the achievements in the process of emancipation of the “Caucasus woman”. Nevertheless, all that but slightly changed the stereotype attitude toward the traditional status of women within their societies.

In the post-Soviet epoch, one can observe a certain rollback toward the ideology of “traditional values”, manifesting itself in a number of areas including that of the status of women. What is increasingly stressed is the role of the woman as the keeper of the household and of people’s traditions. As once before, high social statuses, within the traditional framework, appear to be attainable by men only. Of course, this does not rule out a possibility of individual women-leaders emerging at a level of a republic or another of the sort, where traditional stereotypes may be dismissed in a way (as in cases when, in some Muslim countries, women may hold top state positions), but this has no effect on the social status of the majority of women.

ლ. სოლოვიოვა (მოსკოვი)

ქალი ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა საოჯახო და საზოგადოებრივ ყოფაში: ტრადიციები და თანამედროვე იდეოლოგიის ფორმირება

რეზიუმე

ნაშრომში გაანალიზებულია ამ თემის რამდენიმე მნიშვნელოვანი მომენტი: ქალის მდგომარეობა ჩრდილოკავკასიელ ხალხებში რევოლუციამდელი დროის წყაროების მიხედვით; რა სიახლე მოუტანა ჩრდილოკავკასიელ ქალს საბჭოთა წყობილებამ; ამჟამად უფრო მეტად რა განსაზღვრავს ქალთა მდგომარეობის თავისებურებებს: ტრადიცია თუ ნოვაცია?

დასასრულს ავტორი მიდის დასკვნამდე, რომ ჩრდილოკავკასიელი ეთნოსები შეძლებენ ჩამოაყალიბონ თანამედროვე მულტიკულტურული სივრცე, სადაც როგორც ხალხურ, ასევე ისლამურ ფასეულობებს ექნებათ თავიანთი ნიშები იმ ცვლილებებთან ერთად, რომლებიც თანამედროვე საზოგადოებაში მოაქვს გლობალიზაციურ პროცესებს.

ნ. ხარჩილავა (ბათუმი)

**ხელოვნური ნათესაობა და საქორწინო აკრძალვები
(გალის რაიონის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)**

ქორწინების ინსტიტუტის მნიშვნელობა კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში განსაკუთრებულია. მასთან დაკავშირებულმა წეს-ჩვეულებებმა განვითარების გრძელი გზა განვლო. ქორწინების ფორმები და ამ ფორმებისათვის ნიშანდობლივი წეს-ჩვეულებები საზოგადოების განვითარების შესაბამისად იცვლებოდა და ვითარდებოდა.

ქორწინების სავალდებულო წინაპირობები ტრადიციულ ქართულ საზოგადოებებში წყვილთა შეუღლებამდე იყო განსაზღვრული. მათ შორის უმთავრესი ეგზოგამიის რეგლამენტაცია ანუ სოციალურ ორგანიზაციაში თაობათა იმ საზღვრების დადგენა იყო, რომლის ფარგლებშიც ქორწინება იკრძალებოდა. ეს, თავის მხრივ, უკავშირდებოდა ნათესაური ურთიერთობის ნორმებს. კვლევის ობიექტად შერჩეულ გალის რაიონში ანუ ისტორიულ სამურზაყანოში, ისე, როგორც საქართველოს სხვა რეგიონებში, არსებობდა ნათესაობის სამი ფორმა: სისხლით ნათესაობა, მოყვრობითი ნათესაობა და ხელოვნური ნათესაობა.

სამურზაყანოში ხელოვნური ნათესაობის რამდენიმე სახე დაფიქსირდა, რომლის დროსაც ეგზოგამია მკაცრად იყო დაცული.

სამურზაყანოში საქორწინო აკრძალვები ხელოვნურად დანათესავებულ მხარეთა შორის ისეთნაირადვე სრულდებოდა, როგორც სისხლით ნათესაური ჯგუფის შიგნით. ნათესაური ჯგუფი რომელიმე ოჯახის მიერ შეიღად აყვანილს მიიღებდა, როგორც სისხლით ნათესავს. შეიღად აყვანას **სკუაშ უჭოფუა** ეწოდებოდა (ასევედ 2002). შეიღად აყვანისას ყურადღებას იპყრობდა აგნატი ნათესავ-მოგვარეების პრიორიტეტული უფლებები სხვა გვარის წევრებთან შედარებით. ასეთი ვითარება დასტურდება ქართველი და კავკასიელი ხალხის ყოფაში (Джавахаძე 1983, 121). ოჯახს შეეძლო ეშვილა არათუ სხვისი შვილი, არამედ ნათესავიც ძმისშვილი, დისშვილი, ბიძაშვილი. შვილებული ხშირად მშვილებლის გვარზე გადადიოდა. ზოგჯერ ოჯახები წინასწარ შეთანხმდებოდნენ და ბავშვს გვარს არ უცვლიდნენ. იყო შემთხვევები, როცა ოჯახი გათხოვილი ქალის შვილს, ე. ი. შვილიშვილს, იშვილებდა. ამ დროს გვარის გამოცვლის შესახებ სიძე და სიმამრი შეთანხმდებოდნენ. თუ ოჯახში უფროსი გარდაიცვლებოდა და მემკვიდრე არ დარჩებოდა, ქვრივს შეეძლო ეშვილა ქმრის რომელიმე ნათესავი. ორივე შემთხვევაში ქონება ნაშვილებს რჩებოდა (ასევედ 2002).

შვილად აყვანის ტრადიციას სამართლის ძეგლებიც ადასტურებენ (ჯავახიშვილი 1929, 72). ძველ საქართველოში შვილად აყვანილ პირს **შვილებული** ეწოდებოდა (ქართლის ცხოვრება 1906, 27). ეს ფაქტი კანონიერად ითვლებოდა, როდესაც უშვილო დედაკაცის მიერ შვილის შობის იმიტაციის ჩვეულებას შეასრულებდნენ (სახოკია 1956, 75). ამ წესს **მითორგინაფა** **შეგორება** ეწოდებოდა (მაკალათაია 1941, 271). **მითორგინაფა** ბიოლოგიური დედობის მასანქციონირებელი წეს-ჩვეულება იყო, რომელიც გვიჩვენებდა, რომ ბავშვი დედის ღვიძლი შვილი იყო და მათ შორის კავშირი ისეთივე იყო, როგორიც, ჩვეულებრივ, მშობიარობის დროს შექმნილი შვილისა და დედისა (ანთელავა 1986, 115).

სამურზაყანოში ჩვენ დავაფიქსირეთ შვილად აყვანის კიდევ ერთი ფორმა. იმ შემთხვევაში, თუ ოჯახს ვაჟიშვილი არ ჰყავდა, ნათესავები მიმართავდნენ ასეთ ხერხს: ჩვილ ბავშვს იქ ღამით მიიყვანდნენ და აივანზე დასვამდნენ. ბავშვს თან ჰქონდა წერილი, რომელშიც მისი მშობლების მხოლოდ გვარი ეწერა. შემდეგ დაუძახებდნენ ოჯახის უფროსს და ეტყოდნენ, თქვენს სახლში ახალშობილია და მიხედეთო. ზოგჯერ მომხდარის შესახებ ოჯახის წევრები ბავშვის ტირილით იგებდნენ. ამ ჩვეულებას **მინოსუნაფა – დასმა** ეწოდებოდა (ასევე 2002).

შვილად აყვანის შემთხვევაში ხელოვნურად დანათესავებულთა შორის ეგზოგამია ისე იყო დაცული, როგორც სისხლით ნათესაობაში. ი. სმირნოვას აზრით, შვილად აყვანა წარმოიქმნა თავდაპირველი სოციალური განშრეების პერიოდში, პირველყოფილი საზოგადოების დაშლის გვიანდელ ეპოქაში. ნაშვილევი იღებდა ღვიძლი შვილის სტატუსს (Смирнова 1948, 87).

სამურზაყანოში შეკრებილი მასალებით დადგინდა დაძმობილების რამდენიმე სახეობა, რომელიც „ჯგირი ჯიმალობის“ (**კარგი ძმობის**) სახელით იყო ცნობილი. დაძმობილებაზე თანხმდებოდნენ სიტყვიერად, ხოლო დანათესავება სრულდებოდა თითის გაჭრითა და სისხლის შერევით ან ტყვიების გაცვლით თუ სხვა სახით. ქართველი ხალხის ყოფაში დამოწმებულია ძმადნაფიცობის სამი წესი, ხატში (ჯვარში) გაფიცვა, სისხლის შერევით გაფიცვა და ფიცვერცხლის ჭამით გაფიცვა (ბარდაველიძე 1971, 64; ითონიშვილი 1960, 64; მგელაძე 1989, 32). სამურზაყანოს მცირერიცხოვან სოფელში მოსახლეობას ან მრავალგვარიან სოფელში ერთ გვარს ჰქონდა თავისი სალოცავი, რომელსაც ამ ტრადიციული სოციალური ორგანიზაციის წევრები თაყვანს სცემდნენ. ქორწინება აკრძალული იყო სხვადასხვა გვარს შორის, რომელთაც საერთო **ჯინჯი** (ძირი) **ხატი** ჰქონდათ (მგელაძე 2004, 161). „ფიცვერცხლის ჭამის“ რიტუალის სახეშეცვლილი ძმადნაფიცობა სამურზაყანოში ტყვიების გაცვლით დაძმობილება იყო. ძმადნაფიცობის აღნიშნულ ვარიანტთან დაკავშირებული არაერთი ფაქტი დაფიქსირდა გალის რაიონში. თუ ადრე ეგზოგამია დაცული იყო ხელოვნურად დანათესავებულთა გვარებს შორის, ბოლო პერიოდში, აფხაზეთში მიმდინარე კონფლიქტის დროს გახშირებულმა დაძ-

მობილების ფაქტებმა განაპირობა ქორწინების აკრძალვა მხოლოდ დაახლოებულ ოჯახებს შორის, ხოლო დანათესაებულთა ოჯახების ნათესავეები განთავისუფლდნენ ტრადიციული პასუხი-სმგებლობისაგან და ეგზოგამიური შეზღუდვებისაგან (ასევე 2002). ფიცით დაძმობილების დროს ვაჟები თითებს გაიჭრიდნენ და ჭრილობიდან წამოსულ სისხლს ერთმანეთს შეურევდნენ. ამის შემდეგ ეს ორი პიროვნება **ჯვარი ჯიმაღევი (კარგი ძმები)** ხდებოდნენ. ჩვენი ერთ-ერთი რესპოდენტის გადმოცემით, სანდრო ხარჩილავა და ვინმე მებონია, რომლებიც სამურზაყანოს სხვადასხვა სოფელში (ქვემო ბარდები და გაგადა) ცხოვრობდნენ, სიტყვიერი ძმადნაფიცები გამხდარან. ამიტომ მათ შთამომავლობას შორის დღესაც მკაცრად იკრძალება ქორწინება.

დაძმობილება, შესაძლოა, ჩვეულებრივ ვითარებაშიც მომხდარყო. არქ. ლამბერტის აღწერით, თუ ერთ სუფრასთან მსხდომი ორი ადამიანი მოისურვებდა დაძმობილებას, რაკი ისინი ერთად ჭამდნენ პურს და სვამდნენ ღვინოს, ეს მათი მეგობრული კავშირის საწყისად ჩაითვლებოდა. თუ უნდოდათ უფრო განემტკიცებინათ იგი, „შოვნდნენ ცოტა მირონს ან ნაკურთხ ზეთს და ფრთით ერთიმეორეს წასცხებდნენ შუბლზე. ამით მათი კავშირი შეურყეველი ხდებოდა“ (ლამბერტი 1938, 153). ერთად პურობა ერთ კერასთან გაერთიანებული სახლობის პრეროგატივა იყო. ცნობილია, რომ ქართველები სუფრას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ეს პროცესი ადამიანთა დაახლოების ეფექტური საშუალება იყო (სურგულაძე 1987, 56; გოცირიძე 1987, 98). ძმადნაფიცობა შეფიცულთა ნათესავეებს შორის მკაცრ ეგზოგამიას აწესებდა.

ერთად პურობის შემდეგ დაძმობილება სხვა ხალხებშიც იყო გავრცელებული. მას „კვებითი ეგზოგამია“ ეწოდება (Токაев 1968, 256-270). ძმადნაფიცები მთელი სიცოცხლის მანძილზე ძმურად ეხმარებოდნენ ერთმანეთს. ძველად ძმობილი ძმობილს ქორწილში ცხენით და უნაგირით ასაჩუქრებდა, ახლა კი ძველებური საჩუქარი ფულმა შეცვალა (ჯავახაძე 1987, 29). მათ ჰქონდათ ურთიერთ მხარდაჭერა და იყვნენ ერთმანეთის ინტერესთა დამცველი. ეს იყო ხელოვნური ნათესაობა, რომელიც აკავშირებდა არა მარტო შეფიცულებს, არამედ ორივე მხარის ნათესავეებს, ხოლო თუ **გაფიცვა** თითის გაჭრის წესით მოხდებოდა, მაშინ „გაფიცულთა“ შორის ქორწინება შეიძინა თაობის მანძილზე სასტიკად იკრძალებოდა, როგორც ეს გვარის ფარგლებში ხდებოდა; ხელოვნური დანათესაების ამ ფორმაში ვლინდებოდა სისხლით ნათესაობის ერთ-ერთი უმთავრესი ნიშანი ეგზოგამია.

სამურზაყანოში დანათესაების ერთ-ერთი ფორმა მამამძუძუეობა იყო, რომელიც სისხლ-მესისხლეობის მომენტებს უკავშირდებოდა. ფართოდ იყო გავრცელებული რძით დანათესაება, ძიძა-მორღუობა. თავადი ან აზნაური შეძლებულ გლეხს შვილს გასაზრდელად აძლევდა (ზუსბაია 1988, 109). მაღალი სოციალური ფენის ოჯახი შვილს შედარებით დაბალი სოციალური ფენის ოჯახს მიაბარებდა ხოლმე. გაძიძავებას არა მარტო

ეთნოგრაფიული ჯგუფის ფარგლებში ან ქართული ეთნოსოციალური ორგანიზმის სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფის წევრებს შორის, არამედ განსხვავებული წარმომავლობის ეთნიკურ წრეებს შორისაც ჰქონდა ადგილი. მაგალითად, სამურზაყანოში მცხოვრები აფხაზი თავადები შვილებს გასაზრდელად მეგრელთა ოჯახებს აბარებდნენ (Косвен 1961, 9). ამ ოჯახებს შორის ერთგვარი ნათესაობა მყარდებოდა. ძიძას **მარდუალი**//**ძიძე** ეწოდებოდა, ხოლო გაზრდილს **მორდილი**//**მორდუ** (ასევე 2002). „მარდუალს“ ასაჩუქრებდნენ საქონლით. მას მებატონისათვის გაწეული სამსახურის საზღაურად თავის დახსნაც შეეძლო (ბოროზდინი 1927, 43; მაკალათია 1941, 289). **მორდილი** მხოლოდ განსაზღვრული დროით იზრდებოდა ძიძის ოჯახში, მაგრამ უბედური შემთხვევის დროს, ვთქვათ, ღვიძლი დედის გარდაცვალებისას, იგი გამზრდელის ოჯახში დიდი ხნით შეიძლება დარჩენილიყო. შინო შენგელიამ გაზარდა ორი **მორდილი**. ვაჟი 28 წლისა იყო. გამზრდელმა იგი თავისი ოჯახიდან დააქორწინა, ქალი კი გაამზიოვა. ერთს მამა არ ჰყავდა, ხოლო მეორეს – დედა. მაშასადამე, სამურზაყანოში გაძიძავება ხდებოდა არა მარტო თავდაზნაურთა სოციალური ინტერესებიდან გამომდინარე, არამედ განპირობებული იყო პრაქტიკული საჭიროებითა და კონკრეტული მოთხოვნილებებით. ადრე დაობლებულ ჩვილს ქალის მზრუნველი ხელი ესაჭიროებოდა, რაც ქერივ მამაკაცს აძლევდა საფუძველს, ბავშვი სხვის ოჯახში გაეძიძავებინა (ასევე 2002). ობიექტური მიზეზების გამო (დედის ურძეობა, ავადმყოფობა, გარდაცვალება), მცირეწლოვან ბავშვს, დანათესავების მიზნით, მეორე ბავშვის დედა ძუძუს აწოვებდა. ამის შემდეგ ეს ქალი ამ ბავშვის დედობილად მიიხნეოდა, ბავშვი – ქალის შვილობილად, ხოლო ბავშვები – ძმობილებად, დობილებად ან დობილ-ძმობილებად ითვლებოდნენ. დანათესავება შეიძლებოდა მომხდარიყო იმ შემთხვევაშიც, როცა პატარა ბავშვს სხვა ქალი მტკივან თვალში რძეს ჩაუწვევებდა. იმ პირობებს, რომელთაც ერთი ქალის ძუძუ ჰქონდათ ნაწოვი, ეკრძალებოდათ ერთმანეთში ქორწინება. მათ შორის ისეთივე ნათესაური ურთიერთდამოკიდებულება მყარდებოდა, როგორც დედმამიშვილთა შორის არსებობდა (კაპანაძე 1988, 143). ამ ტიპის რძის დანათესავების ფორმები არა მარტო სამურზაყანოში, არამედ საქართველოს სხვა რეგიონებშიც იყო გავრცელებული (Косвен 1935, 61; Джавахадзе 1987, 83).

რძით ნათესაობა, რომელსაც დაწინაურებულ სოციალურ ფენებში ჰქონდა ადგილი, სამეცნიერო ლიტერატურაში ათალიკობის სახელითაა ცნობილი (Косвен 1935; Гарданов 1959; Смирнова 1951; ჭანტურიშვილი 1982, 105). თუმცა ენაში არსებობს მისი შესატყვისები, მაგალითად, ქართულში **მამამძუძეობა** (შდრ. ძველქართულ „დედამძუძეობას“, დაწვრ. იხ., ნ. მგელაძე 1988, 101), ასევე სიტყვა **გაძიძავება** ქართულში ბავშვის სხვის ოჯახში აღსაზრდელად მიბარებას ნიშნავდა, ხოლო **ძიძაობა** – ზოგადად ამ ჩვეულებას (მგელაძე 1989, 33).

მორღუობა განსაკუთრებით გაგრძელებული იყო აფხაზებში, **aaza-ra-**ს (გაძიბავება) (Инал-ипа 1954, 27; 1965, 446) ამოსავალია ქართული **ძიბა**. ამ ჩვეულებას ადასტურებს ვ. დიუბუაც. მისი დაკვირვებით, გამზრდელობის ასეთი სისტემა არსებობდა აფხაზებში (Дюбуа 1973, 43). რძითა და სისხლით ნათესაობა ერთ დონეზე განიხილებოდა კავკასიის მოსახლეობაში (Ковалевский 1890, 162; Косвен 1936, 10; Надеждин 1984, 220). იგი არ იყო მხოლოდ კავკასიური მოვლენა, არამედ ევროპის ხალხებსაც ახასიათებდა (Гарданов 1959, 51-57) და, ამდენად, შეგვიძლია განვიხილოთ, როგორც ტრადიციული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი უნივერსალური სოციოკულტურული მოვლენა.

გამზრდელ-გაზრდილის ნათესაური ურთიერთობა, მათ გვარებს შორის წარმოქმნილი უფლება-მოვალეობები მთელი სიცოცხლის მანძილზე გრძელდებოდა. ამგვარი ნათესაობის სიმტკიცეზე ისიც მეტყველებს, რომ დანათესავებულ გვარებს შორის საქორწინო კავშირი იკრძალებოდა (Державин 1907, 25) და მისი დარღვევა სისხლის აღრევად ითვლებოდა (სახოკია 1956, 87). რძით დანათესავებულთა შორის ნათესაობა იმდენად მყარი და მტკიცე ყოფილა, რომ მან ასახვა პოვა ძველი ქართული სამართლის ძეგლებშიც. სპეციალური მუხლი იყო შეტანილი სხვადასხვა გვარების მქონე, მაგრამ ერთი დედისა და დედობილის ძუძუნაწოვ ქალ-ვაჟს შორის დაქორწინების აკრძალვის შესახებ. მთელი რიგი მონაცემი ამ ჩვეულების არქაულობასა და დროში მდგრადობაზე მიუთითებს. სამურზაყანოს ეთნოგრაფიულმა ყოფამ აღზრდის მოცემული ფორმა XX საუკუნის II ნახევრამდე შეინარჩუნა. ხელოვნური დანათესავების ამ ფორმის მეშვეობით გამზრდელისა და გაზრდილის უფლება-მოვალეობები განსაზღვრული იყო, როგორც ქონებრივ, ისე სოციალურ ურთიერთობათა სფეროში.

ხელოვნური ნათესაობის კიდევ ერთი საინტერესო ფორმა წარმოიქმნებოდა უცხო ადამიანის რომელიმე გვარში მიღების საფუძველზე, უფლება-მოვალეობის გაზიარების პირობით. გვარში ინკორპორირებული პირი ვალდებული იყო დაეცვა ეგზოგამია. თ. სახოკია მიუთითებდა, რომ „ბატონის რისხვას გამოქცეულ ყმას შეეძლო შეფარებოდა სხვა ბატონს და, ამგვარად, ჩაეთვალა, რომ საფრთხეს გადაურჩა, თუ მაშინვე მოასწრებდა გაქცევას ეკლესიის კარებამდე. კისრით მიბმას ეკლესიის ბოქლომისათვის და თავის გამოცხადებას იქაური გვარის ხატის სათაყვანო წმინდანის ყმაღ“ (სახოკია 1956, 79). XIX საუკუნის I ნახევარში, ბატონყმობის დროს, სამეგრელოს რაიონიდან გლეხების გამოქცევისა და სამურზაყანოელ მემამულეებთან თავის შეფარების ბევრი მაგალითია ცნობილი (ლემონჯავა 1970, 63; ზუხბაია 1988, 95). როცა განაწყენებული გლეხი გარბოდა სამურზაყანო-აფხაზეთში, მას **ფიოში** ეწოდებოდა (ბოროზდინი 1927, 59), ხოლო თუ გლეხი ტოვებდა თავის ადგილს და აფხაზეთ-სამურზაყანოში გადადიოდა საცხოვრებლად, მაშინ მას **მოვლირი (მოსული)** ერქვა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ფეოდალური ხანის ერთი მოვლენის შესწავლისას ვ. გუჩუამ ყურადღება მიაქცია ტერმინ „ხიზანის“ მნიშვნელობას. ხიზანი სამკვიდრო ადგილიდან წამოსული და სხვაგან თავშეფარებული გლეხი იყო. მისი ძირითადი ნიშანი იყო „გარედან მოსულობა“ (გუჩუა 1962, 50). სამეგრელოში **მინდობილი** იგივე იყო, რაც საქართველოს სხვა მხარეებში **ხიზანი**. ხიზანს სამეგრელოში **მიბარებულსაც** ეძახდნენ (Эсадзе 1907, 392). გამომდინარე აქედან, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ **მინდობილი**, **მიბარებული**, **ხიზანი**, **მოსული**, **ფიოში** ერთი და იმავე მნიშვნელობის ცნებებია. ამ ადამიანებს არ შეეძლოთ „მინდობილ ხატში“ გაერთიანებული გვარის ქალიშვილებზე ქორწინება, რადგან უკვე ამ გვარის და საგვარეულო ხატის მინდობილად ითვლებოდნენ. მოცემულ შემთხვევაში ხელოვნურად დანათესავებულზე გადადიოდა სისხლით ნათესაობისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშან-თვისება და ეგზოგამიის დამრღვევნი თემიდან გაძევებით ან სიკვდილით ისჯებოდნენ.

სამურზაყანოში დაფიქსირებულია ხელოვნური დანათესავება მიცვალებულის დატირებასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებშიც. ესა თუ ის პირი სპეციალური რიტუალების დასრულების შემდეგ გარდაცვლილის ადგილს იკავებდა და ნათესავებისათვის მისი ნაცვალი ხდებოდა. ამგვარად, შემონათესავებულ პირს **ჩაფილი** ეწოდებოდა. მის გამოსახატავად სამეგრელოში ვხვდებით ტერმინ „მანგიორსაც“ (მგელაძე 1988, 102), რომელიც უფრო მეტად დომინირებდა სამურზაყანოში და ნიშნავდა მაგიერს, ნაცვალს. წლისთავზე ჭირისუფალი სამგლოვიაროდ დაყენებული თმის მოპარსვამდე სასურველ შერჩეულ პირს თმას შეაკრეჭინებდა, რასაც „თუმაშ მუკოყოთამას“ უწოდებდნენ (Кипшидзе 1914, 363). „მანგიორად“ შერჩეული პირი თმის მოჭრის რიტუალის შესრულების შემდეგ ნათესავად ითვლებოდა (**დიდაშ მანგიორ** – დედის მაგიერი, **ჯიმაშ მანგიორ** – ძმის მაგიერი, **დაშ მანგიორ** – დის მაგიერი და ა.შ.). შემდეგ პურობა იმართებოდა და „მანგიორს“ მკვდრის ნაქონ ნივთს აჩუქებდნენ ხოლმე (ასევე 2000). ჩვენ მიერ სამურზაყანოში აღწერილი რიტუალი სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული ჰქონდათ თ. სახოკიასა (სახოკია 1956, 136) და ს. მაკალათიას (მაკალათია 1941, 290). ანალოგიური რიტუალი აფხაზებსაც ახასიათებდათ (ჯავახიძე 1990, 12).

სამურზაყანოში დასახელებული რიტუალი უკანანასკნელ პერიოდში ხშირად სრულდება სახეშეცვლილი სახით. თუ ძველად **მანგიორი** იყო უცხო პირი, დღეს უკვე ამ უკანასკნელის ადგილს უმეტესად მხოლოდ მიცვალებულის შვილი, ძმა ან და იკავებს იმ მოტივით, რომ გარდაცვლილის შემდეგ მასზე ძვირფასი და საყვარელი მისი ახლობელია (ასევე 2000).

თმის რიტუალური გაკრეჭა ხელოვნური დანათესავების საფუძველი ხდებოდა, რის გამოც მანგიორის ნათესავებსა და ახლობლებში საქორწინო ურთიერთობები იკრძალებოდა (აბაკელია 1999, 315). სამაგიეროს მორგების წესით შექმნილ ნათესაობაში საქორწინო ურთიერთობის ნორ-

მები მკაცრად რეგლამენტირებული იყო. მტკიცედ იყო დაცული ეგზოგამიის პრინციპი არა მარტო ორ დანათესავებულ პირს ან მის ოჯახებს შორის, არამედ ქორწინების აკრძალვები შთამომავლობაშიც გადადიოდა. იგი დაცული იყო მანამ, სანამ დაახლოებულ ინდივიდთა სოციალური ორგანიზაციის წევრებს შორის ურთიერთმონათესაობის მახსოვრობა არსებობდა.

შეყრილობის წესსა და მასთან დაკავშირებულ გვართა შორის ურთიერთობას მრავალი ანალოგია ეძებნება ქართველი ხალხის ყოფაში (ხარაძე 1949, 192-195; იოანიშვილი, 1960, 67). სამურზაყანოში დავაფიქსირეთ თევზსაჭერი ბადით შეყრილობის წესი ორი სხვადასხვა გვარის ოჯახს შორის, სადაც ეგზოგამია დაცული იყო მათი შვილების მიმართაც (ასევე 2000). ამ შეყრას საფუძვლად ედო მხარეთა ეკონომიკური ინტერესი და კარგი მეგობრობა. გარდა ამისა, შეიძლებოდა ორ ოჯახს საერთო არყის გამოსახდელიც ჰქონოდა.

ხელოვნური ნათესაობა, როგორც სოციალური ფენომენი, დინამიკურად ვითარდება და საზოგადოების ცვლილებასთან ერთად სტრუქტურულ ტრანსფორმაციას განიცდიდა. თანამედროვე პირობებში გვარში იმდენად მომრავლდა ხელოვნურად დანათესავებულ ინდივიდთაგან წარმოქმნილი სოციალური დაჯგუფებები, რომ გვართა გაერთიანებებში ამ ტიპის დაჯგუფებებმა ფაქტიურად დაკარგა სისხლით ნათესაობისთვის დამახასიათებელი ნიშნები, რომლებიც გამოხატული იყო უფლებამოვალეობებში ურთიერთობათა ამა თუ იმ სფეროში და, რაც მთავარია, ეგზოგამიაში. დაირღვა ხელოვნურად დანათესავებულ ოჯახებსა და მათ ახლო ნათესავებს შორის ძველად არსებული საქორწინო აკრძალვები. ამჟამად იგი მხოლოდ დანათესავებული ოჯახის წევრებზე ვრცელდება, რადგანაც მოხშირდა ქორწინების ფაქტები ნათესავებს შორის. ქორწინების ამკრძალავი ზემოთ დასახელებული ფაქტორებიც რამდენადმე შეიზღუდა ან გაქრა, ნაწილი კი დღესაც განაგრძობს არსებობას.

ლიტერატურა

აბაკელია 1999 – აბაკელია ნ., საქორწინო წეს-ჩვეულებანი სამეგრელოში. კრ. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში. არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები. თბილისი, 1999.

ანთელავა 1986 – ანთელავა ნ., ნათესაურ ურთიერთობათა ბუნების საკითხისათვის. მაცნე, ისტორიის სერია. №1. თბილისი, 1986.

არქანჯელო ლამბერტი 1938 – არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა. თბილისი, 1938.

ბარდაველიძე 1971 – ბარდაველიძე ვ., მთისა და ბარის მოსახლეობის ისტორიიდან საქართველოში (მოძმეობის ინსტიტუტი). მაცნე, №3. თბილისი, 1971.

ბოროზდინი 1927 – ბოროზდინი კ., ბატონყმობა სამეგრელოში. თბილისი, 1927.

გოცირიძე 1987 – გოცირიძე გ., ქორწინება ფერეიდანელ ქართველებში. თბ., 1987.

გუჩუა 1962 – გუჩუა ვ., ხიზან გლეხთა ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. თბილისი, 1962.

ზუხბაია, ზანთარაია 1988 – ზუხბაია ვ., ზანთარაია ხ., გალი. სოხუმი, 1988.

ითონიშვილი 1960 – ითონიშვილი ვალ., ცენტრალური კავკასიის მთიელთა საოჯახო ყოფა. თბილისი, 1960.

კაპანაძე 1988 – კაპანაძე ნ., გაძიძავების ჩვეულება სამეგრელოში. ქართველი ხალხის ტრადიციული სამეურნეო და სულიერი კულტურა. თბილისი, 1988.

ლემონჯავა 1970 – ლემონჯავა დ., გლეხთა ანტიბატონყმური მოძრაობა რეფორმამდე საქართველოში. სოხუმი, 1970.

მაკალათია 1941 – მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბილისი, 1941.

მგელაძე 1988 – მგელაძე ნ., ხელოვნური დანათესავების ზოგიერთი საკითხი აჭარაში. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. III. თბილისი, 1988.

მგელაძე 1989 – მგელაძე ნ., მამამძუძეობა დასავლეთ საქართველოში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა. XVI. თბილისი, 1989.

მგელაძე 2004 – მგელაძე ნ., აჭარული ნოგრო და გვარი. ბათუმი, 2004.

სახოკია 1956 – სახოკია თ., ეთნოგრაფიული ნაწერები. თბილისი, 1956.

სურგულაძე 1987 – სურგულაძე ი., სივრცობრივი ასპექტები ქართველთა რელიგიურ და მითოსურ წარმოდგენებში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. XXIII. თბილისი, 1987.

ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. ტფილისი, 1906.

ჭანტურიშვილი 1982 – ჭანტურიშვილი ს., მამამძუძეობის შესახებ V-X საუკუნეების საქართველოში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. №3. თბილისი, 1982.

ხარაძე 1949 – ხარაძე რ., ხევსურული „ძირი“ და „გვარი“. მიმომხილველი. ტ. I. თბილისი, 1949.

ჯავახაძე 1987 – ჯავახაძე ნ., ხელოვნური ნათესაობის ეთნოსპეცი-
ფიკა ხევისურეთში. ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული შტუდიები.
თბილისი, 1990.

ჯავახიშვილი 1929 – ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის
ისტორია. წიგ. II, ნაკვ II. თბილისი, 1929.

Гарданов 1959 – Гарданов В. К., Кормилства в древней Руси. СЭ, 6.
Москва, 1959.

Державин 1907 – Державин И. С., Абхазия в этнографическом
отношении. СМОМПК, вып. 37. Тифлис, 1907.

Джавахадзе 1983 – Джавахадзе И., Система кровного родства осетин.
Тбилиси, 1983.

Джавахадзе, Шинкуба 1987 – Джавахадзе И., Шинкуба А., К вопросу о
системе родства. Этнографические параллели (материалы VII республиканской
сессии этнографов Грузии). Тбилиси, 1987.

Дюбуа 1973 – Дюбуа Ф. Р., Путешествие вокруг Кавказа. Сухуми, 1973.

Инал-ипа 1954 – Инал-ипа Ш., Очерки по истории брака и семьи у
Абхазов. АБГИЗО. Сухуми, 1954.

Инал-ипа 1965 – Инал-ипа Ш., Абхазы. Сухуми, 1965.

Ковалевский 1890 – Ковалевский М., Закон и обычаи на Кавказе. т. I-II.
1890

Косвен 1935 – Косвен М., Аталычество. СЭ, 2. Москва, 1935.

Косвен 1961 – Косвен М., Этнография и история Кавказа. Москва, 1961.

Косвен 1936 – Косвен М., Из истории родового строя в Юго-Осетии. СЭ,
2. Москва, 1936.

Кипшидзе 1914 – Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского)
языка с хрестоматией и словарем. Спб., Тбилиси, 1914.

Мгеладзе 1988 – Мгеладзе Н. В., Система кровного родства в Аджарии.
Батуми, 1988.

Надеждин 1984 – Надеждин П., Природа и люди на Кавказе. Москва,
1984.

Смирнова 1951 – Смирнова Я. С., Аталычества и усыновление у Абхазов в
XIX-XX вв. СЭ, 2. Москва, 1951.

Смирнова 1948 – Смирнова Я. И., Усыновление покровителя. СЭ, 32.
Москва, 1948.

Токарев С. А., Новое о происхождении экзогамии и тотемизма. Проблемы
антропологии и исторической этнографии Азии. Москва, 1968.

Эсадзе С., Историческая записка (об управлении Кавказом). т. I-II, Тифлис,
1907.

Н. Харчилава (Батуми)

**Искусственное родство, как запрещающее условие брака
(этнографические материалы по Гальскому району)**

В истории культуры человечества особенное значение имеет институт брака. С ним связанные обычаи прошли большой путь своего развития. Формы брака и для этих форм конкретные обычаи, соответственно развитию общества, менялись и развивались.

Обязательные предпосылки брака в традиционных грузинских обществах были определены до бракосочетания пары. Среди них главнейшая регламентация экзогамии, или определялись такие рамки в социальных организациях, в рамках которых запрещался брак. Это с одной стороны, соединяло нормы родственных союзов. Объектом исследования выбранном в Гальском районе, то есть в историческом Самурзакано, так, как и в другом регионе Грузии. Существовало три формы родства, кровное родство, ближнее и искусственное родство.

Зафиксированы несколько видов искусственного родства в Самурзакано, во время которого строго была защищена экзогамия.

В случае усыновления в Самурзакано, брачные запреты в таком виде исполнялись, как против кровного родственника. Родственная группа приняла бы как своего кровного родственника усыновленного какой-либо семьей. Усыновление называлось (Скуаш эчопа). При усыновлении внимание уделялось приоритетным правам родственно – однофамильного агната по сравнению с другими членами фамилии. Такое обстоятельство подтверждается бытием грузинского и кавказского народов (Джавахадзе 1983, 121). Семья имела право усыновить не только чужих, но и своих родственников - племянников. Усыновленный часто переходил на фамилию усыновляющих. Иногда семьи предварительно договаривались и не меняли ребенку фамилию. Были случаи, когда семья усыновляла ребенка замужней женщины, т.е. усыновляли внуков. В это время зять и жены отец (тесть) договаривались, если в семье умер бы глава и не остался бы наследник, вдова имела право усыновит какого – ни будь родственника со стороны мужа.

В обоих случаях наследство доставалось усыновленному ребенку. Традицию усыновления подтверждают памятники (Джавахишвили 1929, 72). В Грузии усыновленное лицо называлось «приемный» (Картлис Цховреба 1906, 27). Этот факт считался законным, когда бездетные муж и жена выполняли все обычаи имитации усыновления ребенка (Сахокиа 1956, 75). Это правило усыновления называлось – Микоргинафа „Шегореба” (Макалатиа 1941, 271).

Миторгинафа был санкционирующий обычай биологической матери, который нам показывал, что ребенок являлся родным ребенком матери и между ними такая же связь, как обычно при родах (Антелава 1986, 115).

Мы зафиксировали еще одну форму усыновления ребенка в Самурзакано. В том случае если в семье не имели сына, то родственники обращались к такому способу, грудного ребенка ночью принесли и оставили бы на веранде. У малыша было при себе письмо, в котором были написаны только лишь фамилии его родителей. Потом звали главу семьи сказать, что - в вашей семье новорожденный и присмотрите за ним. Иногда члены семьи узнавали о случившемся, исходя из того что ребенок плакал и слышали его плач. Этот обычай назывался Минохунапа - «Дасма».

В случае усыновления ребенка экзогамия, среди искусственно сроднившихся, так же была защищена как у кровных родственников. По мнению И. Смирнова, усыновление ребенка произошло в поздней эпохе развала первобытного общества. Усыновленный ребенок брал статус родного ребенка (Смирнова 1948, 87).

По собранным материалам в Самурзакано, установлены несколько форм породнения, которые были известны, как «хорошее братство». К побратимству соглашались словесно, но только родство происходило ранением пальца и смешением крови или менялись пулями и т.п.. В бытие грузинского народа засвидетельствованы три правила побратимства, клятва на иконе (кресте), клятва смешением крови и «пиц-верцхлис чама» (Бардавелидзе 1971, 61; Итонишвили 1960, 64; Мгеладзе 1989, 32). В малочисленной деревне население Самурзакано или в много фамильной деревне одна фамилия имела свою молебну, в которой поклонялись члены этой традиционной социологической организации. Брак был запрещен между разными фамилиями, которые имели общую «джинджи» основную икону (Мгеладзе 2004, 161). Ритуал «пиц-верцхлис чама» - видоизмененный побратимство в Самурзакано представлял собой обмен пулями.

С отмеченным вариантом побратимства связаны несколько фактов в Галльском районе. Если раньше экзогамия была защищена искусственно между сроднившимися родственниками, то в последний период в Абхазии во время происходящего конфликта, участвовавшие факты побратимства привели к запрету брака только между сблизившимся семьями, только родственники сроднившихся семей освободились от традиционной ответственности и от экзогамических ограничений. Во время побратимства юноши ранили себе палец и протекавшую кровь с раны смешивали между собой. После чего эти два лица Джгири джималепи становились «хорошими братьями». По словам одно из наших респондентов, Сандро Харчилава и некто Мебониа, которые проживали в разных деревнях (Квемо Баргеби и Гагида) стали словесными побратимами, поэтому между их потомством и сегодня строго запрещен брак.

Породнение могло и пройти и простым путем. По описанию арх. Ламберта, если за одним столом два человека пожелали бы сродниться, так как ели вместе хлеб и пили вино, это считалось началом их дружеского союза. А если же хотели более подтвердить побратимство «нашли бы немного елеса или священного церковного масла и пером друг – друга помазали бы на лоб (Арканджело Ламберт 1938, 153). Этим их союз становился прочным. Совместная трапеза у одного очага было прерогатива объединенного дома. Этнографически известно, что грузины уделяли большое внимание застолью. Этот процесс был эффективным средством сближения людей (Гоциридзе 1987, 56; Сургуладзе 1987, 98). Побратимство между клятвенными родственниками устанавливало строгую экзогамию. После стола побратимство и у других народов было распространено, оно называлось «квевити (питательной) экзогамией» (Токарев 1968, 256-270). Побратимы на протяжении всей жизни помогали друг другу как братья. Раньше названный брат на свадьбу побратима, дарил коня и седло, а сейчас старинный подарок поменяли дарением денег (Джавахадзе 1987, 29). Они имели между собой взаимную поддержку и были защитниками совместных интересов. Это было искусственное родство, которое не только связывало побратимых, но и родственников с двух сторон, а если «клятва» происходила раниением пальца, тогда между «клянувшимися» на протяжении семи поколений строго был запрещен брак, как это происходило в рамках этой фамилии; в этой форме искусственного родства проявляется одна из важнейших примет кровного родства – экзогамия.

В Самурзакано одной из форм родства была «мамандзудзуба» которая связывала кровные моменты. Широко было распространено породнение молоком, дзидза-мордуоба. Князь или дворянин своих детей отдавал на воспитание зажиточному крестьянину (Зухбаиа, Зантараиа 1988, 109). Семья из высшего социального класса иногда отдавала на воспитание своих детей лицам, принадлежащим сравнительно низшему социальному классу, но «гадзидзавеба» имело место не только между этническими группами или членами разных их этнографических групп этносоциального организма, так и среди этнических кругов разного происхождения. Например, абхазские князья, жившие в Самурзакано, на воспитание отдавали своих детей менгрельским семьям (Косвен 1961, 9), на основе чего осуществлялись родственные связи.

Няню называли – «мардуали»//дзидзе, а воспитанника – «мордили» или «морду». Мордуали награждался скотом и за оказанную службу барину мог получить и свободу. Мордили на протяжении определённого времени воспитывался в семье няни, но в случае несчастного случая (кончины матери) мог оставаться в семье на долгое время. Шино Шенгелия воспитывала двух мордили. Она из своей семьи выдала замуж дочку, а 28 летнего сына женила. У одного не было отца, а у другой - матери. Таким образом в Самурзакано гадзидзавеба имело

место не только из социальных интересов князей, но и был вызван из-за практических и конкретных нужд.

Осиротевшие в раннем возрасте дети нуждались в материнской заботе, поэтому вдовец мужчина вынужден был отдать ребёнка на воспитание. Из-за определённых объективных причин (смерть, болезнь или случай, когда мать не могла вскармливать ребёнка грудью) и с целью родства малолетнего вскармливала мать другого ребёнка, вследствие чего эта женщина становилась для младенца приёмной матерью, ребёнок – приёмным сыном, а дети этой женщины и младенец считались приёмными братьями или сестрами друг для друга.

Родство осуществлялось и в таких случаях, когда женщина закапала бы в глаз младенцу своё молоко. Лица, которые пили молоко из груди одной женщины не могли сойтись, выйти замуж или же жениться. Между ними возникали такие отношения, как между кровными людьми (Капанадзе 1988:143).

Такие формы родства (молочные) были распространены во всех регионах Грузии (Джавахадзе 1987, 83; Косвен 1935, 61). Молочное родство, которое имело место в высших социальных классах, в научной литературе известно под именем «аталикоба» (Косвен 1935, 6; Гарданов 1959; Смирнова 1951; Чантуришвили 1982, 05), однако слово «гадзидзавеба» на грузинском обозначал факт отдачи ребёнка на воспитание другой семье (Мгеладзе 1989, 33). Мордуоба особенно было распространено среди абхазцев (Инал-ипа 1954, 27; 1965, 446). Аазара – гадзидзавеба восходит из грузинского слова дзидза (няня). Этот обычай подтверждает и В. Дюбуа, по мнению которого и вправду существует такая система воспитания (Дюбуа 1973, 43). Среди кавказских жителей родство молоком и кровью одинаково рассматривалось на одном уровне (Ковалевский 1890, 162; Косвен 1936, 10; Надеждин 1984, 220). Это не только кавказское явление, а также характеризовало и европейцев (Гарданов 1959, 51-57). Исходя из этого, мы можем рассмотреть это, как типичное универсальное социо - культурное выявление традиционного общества.

Родственные отношения между воспитателем и воспитанником, а также возникшие право-обязательство между родами длились на протяжении всей жизни. На прочность таких отношений указывает тот факт, что запрещен был брачный союз между семьями сроднившимися таким путём (Державин 1907, 25), а нарушение же считалось incestом (Сахокиа 1956, 87). Такая родственная связь (молочная) была настолько сильной и прочной, что она нашла отражение в древних грузинских правоведческих памятниках. Была внесена специальная статья, что бы сроднившиеся таким путём люди не вступали в брачную связь. Ряд таких данных указывает на временную стойкость и архаичность этих обычаев. Этнографический быт Самурзакано сохранил данные формы воспитания до II половины XX века.

С помощью такой формы искусственного сродства права-обязанности воспитателя и воспитанника были определены в области как социальных, так и в сфере имущественных отношений.

Одной из интереснейших форм породнения осуществлялось на основе принятия в род постороннего человека при условии разделения ответственности. В роду инкорпорированное лицо было обязано соблюдать экзогамию. Т. Сахокиа указывал на тот факт, что крестьянин сбежавши от гнева князя, мог укрыться у другого и мог считаться спасённым если он успел бы добежать до дверей церкви, привязать на себя церковный замок, и объявить себя рабом той фамилии которые поклонялись своему покровителю (Сахокиа 1956, 87).

В первой половине XIX века, во время крепостного права, известно множество случаев побегов крепостных с районов Самегрело и об их укрытии Самурзакановских Баринов (Зухбаиа, 1988, 95; Лемонджава 1970, 63).

Сбежавшего в Самурзакано-Абхазети обиженного крестьянина называли Фиоши (Бороздин 1927, 59), а если крестьянин оставлял своё жительство и перебирался в Самурзакано-Абхазию его называли «мовлири», пришедшим. В грузинской историографии, при изучении одного явления феодальной эпохи, В.Гучуа обратил внимание на значение термина «хизани». Хизаном являлся крестьянин, переехавшим из другого места и укрывающимся у других. Его главным знаком было «чужестранствие» (Гучуа 1988, 50) „В Самегрело «доверенный» являлся тем же лицом, что и «хизани» в других краях Грузии (Эсадзе 1907, 392). Хизани по-другому еще называли как «порученный» в Самегрело. Исходя из этого, можно считать, что доверенный, порученный, хизани, мосули, фиоши понятия с одним и тем же значением. Эти люди не могли сочетаться в браке с женщинами, которые принадлежали семье и роду доверенного, т. к они уже считались членами рода доверенного.

В данном случае все характерные признаки для кровного родства переходили на лицо искусственно породнившегося, нарушители экзогамии подвергались изгнанию или карались смертной казнью.

В Самурзакано зафиксирован факт искусственного породнения в обычаях, связанных с причитаниями покойника. После окончания специальных ритуалов, то или иное лицо занимало место покойного в жизни его родственников и становилось членом его семьи. Лицо, породнившееся таким способом, назывался «чафили». в Самегрело синонимом этого слова является слово «мангиори» (Мгеладзе 1988, 102), которое в большей части доминирует в Самурзакано и обозначает заместителя, заменяющего.

На годовщине смерти близкий родственник покойника выбирал специального человека, который выстригал ему волосы, что называлось «тумаш мукокотама» (Кипшидзе 1914, 363). Лицо, избранное как мангиор, после выполнения обряда выстригания волос, считался родственником того человека и семьи (дидаш мангиор - заместитель матери, джимаш мангиор- заместитель брата и

т. д). Потом проводилось пиршество и «мангиори» дарили вещи, которые носил покойный. Ритуал, зафиксированный нами в Самурзакано мингрельского этнографического бытия является подтверждением у Т. Сахокиа (Сахокиа 1956, 136) и С. Макалатиа (Макалатиа 1941, 290). Аналогичные ритуалы были характерны и для абхазцев (Джавахадзе 1990, 12).

Вышеназванный вид ритуала чаще всего выполняется в видоизмененной форме в Самурзакано. Если раньше посторонний человек мог быть «мангиором», то сегодня его место сын покойного, брат или сестра на основании того, что самым близким человеком после покойного является его родственник.

Ритуал выстригания волос являлся искусственным способом породнения, после чего между родственниками мангиори (заменяющий) запрещались брачные отношения, которые были строго регламентированы (Абакелиа 1999, 315). Твёрдо был защищен принцип экзогамии не только между семьями, но и о запрете брачных отношениях, которые передавались последующим поколениям.

И это связь была защищена до тех пор, пока существовала память о родственных отношениях между приближенными членами социальной организации.

Правила объединения и связанные с ним отношения между родами выявляются множеством аналогий бытия грузинского народа (Харадзе 1949, 192-195; Итонишвили 1960, 67). В Самурзакано мы зафиксировали правила объединения с помощью рыболовной сети «способ собрания» (შეგროვობის წესი) между семьями из разных родов, где защищена экзогамия по отношению к детям. В основе этого объединения лежал экономический интерес между сторонами и хорошая дружба, кроме этого у двух семей мог быть общий самогонный аппарат. Искусственное родство, как социальный феномен, развивается динамично и с изменением общества терпит структуральную трансформацию.

В современных условиях увеличилось количество социальных группировок образованных от искусственного породнения, что род фактически потерял признаки кровного родства, что было выражено в право-обязанностях отношении той или иной среды, и что главное в экзогамии. Нарушились раньше существовавшие запреты о свадьбах между искусственно породнившимися родственниками и семьей. По сегодняшний день оно распространяется только между породнившимися членами семьи, т. к. часто еще встречаются случаи брака между их близкими. Вышеотмеченные запрещающие факторы в бракосочетании ограничились, а часть продолжает свое существование и по сегодняшний день.

Литература

- Абакелиа Н.**, Брачные обряды в Самегрело. Самегрело, Колхети, Одиши. Этнологический и зодческий сборник археологии, языкознания, истории. Тбилиси, 1999 (на груз. яз.).
- Антелава Н.**, К вопросу о природе родственных отношений. Мацне. Серия истории, №1. Тбилиси, 1986 (на груз. яз.).
- Арканджело Ламберт**, Описание Самегрело. Тбилиси, 1938 (на груз. яз.).
- Аталычество в западной Грузии.** Быт и культура в юго-западной Грузии. XVI. Тбилиси, 1989 (на груз. яз.).
- Бардавелидзе В.**, Из истории горного и равнинного населения Грузии (Институт братства). Мацне, №3. Тбилиси, 1971 (на груз. яз.).
- Бороздин К.**, Крепостничество в Самегрело. Тбилиси, 1927 (на груз. яз.).
- Гарданов В. К.**, Кормилства в древней Руси. СЭ, 6. Москва, 1959.
- Гоциридзе Г.**, Брак у фереиданских грузин. Тбилиси, 1987 (на груз. яз.).
- Гучуа В.**, К вопросу о происхождении крестьян – переселенцев. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Тбилиси, 1988 (на груз. яз.).
- Державин И. С.**, Абхазия в этнографическом отношении. СМОМПК, вып. 37. Тифлис, 1907.
- Джавахадзе И.**, Система кровного родства осетин. Тбилиси, 1983.
- Джавахадзе Н.**, Этноспецифика искусственного родства в Хевсурети. Грузинские, кавказские этнографические штудии. Тбилиси, 1990 (на груз. яз.).
- Джавахадзе И., Шинкуба А.**, К вопросу о системе родства. Этнографические параллели (Материалы VII республиканской сессии этнографов Грузии). Тбилиси, 1987.
- Джавахишвили Ив.**, История грузинского права. кн. II., сб. II. Тбилиси, 1929 (на груз. яз.).
- Дюбуа Ф. Р.**, Путешествие вокруг кавказа. Сухуми, 1973.
- Зухбаиа В., Зантараиа Х.**, Гали. Сухуми, Тбилиси, 1988 (на груз. яз.).
- Инал-ипа Ш.**, Очерки по истории брака и семьи у Абхазов. АБГИЗО. Сухуми, 1954.
- Инал-ипа Ш.**, Абхазы. Сухуми, 1965.
- Итонишвили В.**, Семейный быт горцев Центрального Кавказа. Тбилиси, 1960 (на груз. яз.).
- Картлис Цховреба.** Вариант Царицы Мариам. т. II. 1906 (на груз. яз.).
- Капанадзе Н.**, Обряд усыновления в Самегрело. Традиционная духовная и хозяйственная культура грузинского народа. Тбилиси, 1988 (на груз. яз.).

- Кипшидзе И.**, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем. С-Пб., 1914 (Тбилиси, 1994).
- Ковалевский М.**, Закон и обычаи на Кавказе. т. I-II. 1890.
- Косвен М.**, Аталычество. СЭ, 2. Москва, 1935.
- Косвен М.**, Этнография и история Кавказа. Москва, 1961.
- Косвен М.**, Из истории родового строя в Юго-Осетии. СЭ, 2. Москва, 1936.
- Лемонджава Д.**, Антикрепостное движение крестьян в реформированной Грузии. Сухуми, 1970 (на груз. яз.).
- Макалатиа С.**, История и этнография Самегрело. Тбилиси, 1941 (на груз. яз.).
- Мгеладзе Н.**, Некоторые вопросы искусственного родства в Аджарии. Историко-этнографические штудии. III. Тбилиси, 1988 (на груз. яз.).
- Мгеладзе Н. В.**, Система кровного родства в Аджарии. Батуми, 1988.
- Мгеладзе Н.**, Аджарские ногро и гвари. Батуми, 2004 (на груз. яз.).
- Надеждин П.**, Природа и люди на Кавказе. Москва, 1984.
- Сахокиа Т.**, Этнографические надписи. Тбилиси, 1956 (на груз. яз.).
- Смирнова Я. С.**, Аталычества и усыновление у Абхазов в XIX-XX вв. СЭ, 2. Москва, 1951.
- Смирнова Я. И.**, Усыновление покривателя. СЭ, 32. Москва, 1948.
- Сургуладзе И.**, Пространственные аспекты в религиозных и мифологических произведениях грузин. Материалы этнографии Грузии. XXIII. Тбилиси, 1987 (на груз. яз.).
- Токарев С. А.**, Новое о происхождении экзогамии и тотемизма. Проблема антропологии и исторической этнографии Азии. Москва, 1968.
- Харадзе Р.**, Хевсурский «корень» и «фамилия». Обозреватель. т. I. Тбилиси, 1949 (на груз. яз.).
- Чантуришвили С.**, Об аталычестве V-X вв. в Грузии. Вестник Академии наук Грузии, №3. Тбилиси, 1982 (на груз. яз.).
- Эсадзе С.**, Историческая записка (об управлении Кавказом). т. I-II, Тифлис., 1907

N. Kharchilava (Batumi)

Artificial Relations as Prohibiting Condition for Marriage

(according to ethnographic data of Gali region)

Summary

The regulations of exogamy, or the statement of borders of the generations in the limits of which the marriage was prohibited, are the main issues in marriage. It was connected to the norms of kinship relations. In historic Samurzaqano (today Gali region) as well as in other regions of Georgia, there were three forms of kinship, blood, in-law and artificial. There are several kinds of adoption, during which the exogamy between the artificially related people was preserved as it is in blood kinship. According to the data collected in Samurzaqano, several forms of brotherhood, known as *kgiri jimaloba* or good brotherhood, were stated. First, there was the oral consent for brotherhood. The ritual of kinship was performed by cutting fingers and mixing blood, exchanging bullets etc. Kinship by milk so-called nurse - *morduoba* was also popular. The child was adopted for nursing not only in the bounds of the same ethnographic group, but far beyond it - in the groups of different ethnic circles. The evidence of stability of such kinship is shown in the fact that marriage between related families was prohibited. In Samurzaqano, the marriage between different family names that had common *jinji* – root (icon) was forbidden. One more interesting form of artificial kinship was created on the basis of introduction a foreigner into the family on condition of sharing the obligations. The person incorporated into the family was obliged to preserve exogamy. Artificial kinship was possible in the funeral rituals. The person who occupied the place of a dead man was considered to be his substitute - *mangiori, chapili*. In the kinship formed by such rules, the norms of wedding were strictly observed.

Artificial kinship, as social phenomenon, dynamically developing and together with development of society has undergone structural transformations. In today conditions, the social groups created on the basis of artificial kinship are so common that the characteristics peculiar to the blood kinship, expressed in various spheres of obligations and responsibilities, actually have been lost.

ლიტერატურა, ფოლკლორი

Literature, Folklore

Литература, Фольклор

ე. გოგიაშვილი (თბილისი)

მორალური ღირებულებები ვაინახურ ზღაპრებში

საერთოკავკასიური საზღაპრო სიუჟეტები, მოტივები და პერსონაჟები კავკასიის ხალხთა ფოლკლორში მისთვის დამახასიათებელი ეროვნული თავისებურებით გამოირჩევა. ვაინახურ ფოლკლორში, კერძოდ, ნარატიულ ჟანრებში მრავალფეროვანია მორალური ღირებულებების გამოხატვის ფორმები.

მოხსენებაში განხილულია ვაინახური ზღაპრები, რომლებშიც ღირსების გრძნობა სხვადასხვა ასპექტშია წარმოდგენილი. კერძოდ:

1) *მტრის ადამიანური ღირსების პატივისცემა სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის კონტექსტში: მასპინძლობის ვალი.*

ძმებმა როგორღაც თავიანთი მოსისხლე მტერი შეიპყრეს და გადაწყვიტეს, ეწამებინათ. თოკით შეუკრეს ხელ-ფეხი და დაიწყეს ფიქრი, როგორ მოქცეოდნენ.

უცვებ სასწრაფოდ სადღაც წასვლა მოუხდათ.

უთხრეს დედას:

– სამი დღე და სამი ღამე არ ვიქნებით, დავბრუნდებით და მტერს ისე ვაწამებთ, როგორც დაიმსახურა. ჩვენს აქ არყოფნაში არც ასვა და არც აჭამო, როგორც არ უნდა გოთხოვოს.

წავიდნენ ძმები. გავიდა ერთი დღე, მეორე. მესამე დღეს ტყვე ძმების დედას ეუბნება:

– შიმშილით ნუ მომკლავ. ერთი მწიკვი მარილი, პური და წყალი მომეცი.

– შეილებმა დამიბარეს, არაფერი მისცეო, – უპასუხა დედამ.

– ღმერთი გაგიწყრება, თუ ასე დამტანჯავ! ხვალ შენი შეილები მომკლავენ, და მეც მზად ვარ მოვკვდე. დღეს კი ერთი ყლუპი წყალი დამალევინე და ნება მომეცი, ენის წვერით შევეხო საჭმელს, – შეევედრა ტყვე.

დედას შეეცოდა და სასმელ-საჭმელი მისცა.

დაბრუნდნენ შეილები, შეხედეს ტყვეს და დედას ეკითხებიან:

– ხომ არ გიჭმევია?

– ვაჭამე, – უპასუხა დედამ.

– არ უნდა გექნა. განა შეგვიძლია მოვკლათ კაცი, რომელმაც ჩვენ სახლში პური გატეხა? ხელახლა უნდა ჩავიგდოთ ტყვედ, ახლა კი გავუშვებთ!

ძმებმა თავიანთი მოსისხლე მტერი გაათავისუფლეს (Мальсагов 1983, 238).

2) *თავმოყვარეობა და სიამაყე ქალ-ვაჟის სასიყვარულო ურთიერთობაში: ქალის არჩევანი.*

ერთ ქალს ორი ახალგაზრდა კაცი თხოულობდა. ერთი მათგანი მდიდარი იყო, მეორე – ღარიბი. ქალმა არ იცოდა, რომელი ემჯობინებინა. გადაიცვა კაცის ტანსაცმელი, შეკაზმა ცხენი და მდიდარ საქმროს მიადგა.

– შორი სოფლიდან მოვედი და სათარეშოდ მივედივარ. ამხანაგი მჭირდება, – უთხრა გადაცმულმა ქალმა მდიდარს.

– ვერ წამოვალ, – უპასუხა მდიდარმა.

მაშინ ქალი ღარიბს მიადგა კარზე იმავე თხოვნით. ის მაშინვე დათანხმდა. სუფთა ტანსაცმელი ჩაიცვა და სამგზავროდ მოემზადა. გზაში გადაცმულმა ქალმა ღარიბს ჰკითხა:

– რატომ ჩაიცვი სუფთად მგზავრობის წინ?

– არავინ იცის, ცოცხლები გადავრჩებით თუ არა, დავბრუნდებით თუ არა. სუფთა ტანსაცმელი იმიტომ ჩავიცვი, რომ თუ მოგკვდი, ღირსეულად მოგკვდე.

მაშინ ქალმა საიდუმლო გაუმხილა და უთხრა:

– მინდოდა მენახა, რომელი იყო თქვენ შორის ვაჟკაცი. შენი ცოლი გავხდები.

– თუ ქალი მარტო მას შემდეგ გამომყვება ცოლად, რაც გამომცდის, როგორი ვაჟკაცი ვარ, მაშინ მე ვარ იმდენად ამაყი, რომ ამ ქალს არ შევირთავ, – უპასუხა ღარიბმა (Мальсагов 1983, 212).

3) *ღირსება როგორც პერსონიფიცირებული მხატვრული სახე მითურ-პოეტურ ცნობიერებაში: ღირსება.*

ეს არც ისე დიდი ხნის წინ მოხდა. ერთ მშვენიერ დილას ერთმანეთს შეხვდნენ წყალი, ქარი, ცეცხლი და ნამუსი. გადაწყვიტეს, ერთად მოეფლათ ქვეყანა და სამგზავროდ გამოეწყვენენ.

სადაც გამოჩნდებოდა წყალი, ყვავილი იშლებოდა, ბალახი ცვრიანდებოდა, მდინარეები ჩუხჩუხებდნენ.

სადაც გამოჩნდებოდა ცეცხლი, სიბნელე ქრებოდა, გაყინული ტბები და მდინარეები კვლავ ცოცხლდებოდნენ.

სადაც გამოჩნდებოდა ქარი, იქ, თითქოს ერთმანეთს ესაღმებიანო, ლერწმები ირწეოდნენ, ველ-მინდვრებზე ბალახს პატარძალივით ყელი მოედერებინა, თითქოს აბრეშუმის მაქმანს არხევდა.

ცეცხლი, ქარი და წყალი აქეთ-იქით მკვირცხლად დათამაშობდნენ, ნამუსი კი ამაყად თავაწეული მხოლოდ წინ მიიწევდა. სახალხო გმირებს, ქვეყანას მომხდურთავან რომ იცავდნენ, ნამუსის დანახვა უხაროდათ.

ბოლოს მეგობრები ცეცხლი, ნამუსი, ქარი და წყალი მარტოდ-მარტო მდგარ მწვერვალს მიადგნენ მთიან ინგუშეთში.

ქარმა მთის გარშემო ქროლა დაიწყო, წვრილი ღერწმები აათამაშა. წყალი ნაკადულებს და მდინარეებს შეუერთდა, მთიდან რომ მოწანწკარებდნენ. ცეცხლმა მთის ქვეშ მყოფ ცეცხლს გაუბა მუსაიფი.

ნამუსი კი მტკიცედ დადგა მთაზე, თვალს ადევნებდა ხალხს, მის რჩევას რომ მისდევდნენ.

მეგობრებო, თქვა მოუსვენარმა ქარმა, შეხედეთ, რა ველი გადაშლილა ჩვენ წინ. გასეირნება მსურს.

მორჩნულზე წყალმა კვერი დაუკრა. არც ცეცხლი იყო უარზე. ნამუსი კი სიტყვას არ ძრავდა.

პირობა დავდოთ, რომ ერთმანეთს არ დაგვარგავთ, თქვა ცეცხლმა.

ყველა დაეთანხმა.

თუ სადმე სახლი ან თივის ზვინი დაიწვება, იცოდეთ, რომ იქ ვარ, თქვა ცეცხლმა.

თუ მინდვრად ან ველად ღერწმს დაინახავთ, იცოდეთ, რომ იქ ვარ, თქვა წყალმა.

მოშრიალე ფოთლები და გზაზე აღენილი მტკერი ჩემ თავს გაგახსენებთ, თქვა ქარმა.

ნამუსი მდუმარედ უსმენდა მათ.

– ნამუსო, რას გაჩუმებულხარ? შეეკითხა ქარი, რა ნიშნით გიცნოთ?

სიმართლის თქმისთვის ნუ გამკიცხავთ, წარმოთქვა ნამუსმა, თუ დავიშლებით, გახსოვდეთ: ჩემთან ერთი წამითაც განშორება ნიშნავს, რომ ვეღარასდროს მნახავთ (Мальсагов 1983, 239-240).

ვაინახური ფოლკლორის ნარატიული ჟანრების თავისებურებების კვლევამ აჩვენა, რომ ყოფითი რეალიები საზოგადოებრივი ცხოვრების მორალური კანონები, ადათობრივი სამართალი თუ ქალ-ვაჟის ურთიერთობები სხვადასხვა მხატვრული ხერხით (საყოფაცხოვრებო ზღაპრის, არაკის და მითურ-პოეტური ფორმით) არის ასახული თხრობით ტრადიციაში. ამავე დროს, მათში საგრძნობია მისწრაფება ისეთი საზოგადოებრივი წესრიგისკენ, რომელშიც მაღალი ზნეობრივი ღირებულებები გადამწყვეტ როლს ასრულებენ. გამონაგონი ამბავი, ფიქცია საზოგადოებრივი ურთიერთობების იდეალურ მოდელს გვთავაზობს.

ლიტერატურა

Сказки и легенды ингушей и чеченцев. Составитель, перевод, предисловие, примечания и типологический анализ сюжетов А. О. Мальсагова. Москва, 1983.

Е. Гогиашвили (Тбилиси)

Моральные ценности в вайнахских сказках

В фольклоре народов Кавказа общекавказские сказочные сюжеты, мотивы и персонажи отличаются национальными особенностями. Многообразны формы выражения моральных ценностей в вайнахском фольклоре, в частности, в нарративных жанрах.

В статье рассматриваются вайнахские сказки, в которых честь и достоинство представлены в разных аспектах.

1) Уважение человеческих достоинств – даже врага – в контексте традиции гостеприимства: долг гостеприимства.

Как-то пленили братья заклятого врага, который причинил им много зла. Поэтому братья решили предать его жестоким пыткам. Связали они врага веревками по рукам и ногам и стали думать, как с ним поступить.

В это время братьям пришлось спешно куда-то отправиться. Говорят они матери:

– Мы будем отсутствовать три дня и три ночи, а вернемся – подвергнем врага пыткам, которые он заслужил. Когда нас не будет, не давай ему ни пить, ни есть, как бы не просил.

Уехали братья. Прошел день, второй, на третий говорит пленник:

– Не дай мне умереть с голоду. Подай мне щепотку соли с чуреком и водицей.

– Наши велели ничего тебе не давать, – ответила мать.

– Пусть бог отвернется от тебя, если ты меня так будешь мучить! Завтра твои сыновья убьют меня, и я готов принять смерть. Сегодня же дай мне глоток воды и разреши коснуться кончиком языка пищи, – попросил пленник.

Мать разжалобилась и дала ему поесть и попить.

Приехали сыновья домой, посмотрели на пленника и спрашивают мать:

– Дала ли ты ему поесть и попить?

– Дала, – ответила мать.

– Напрасно ты это сделала. Разве мы можем убить человека, вкусившего в нашем доме пищу! Придется его еще раз пленить, а сейчас – отпустим.

И братья отпустили своего злейшего врага, так как он вкусил в их доме пищу (Мальсагов 1983, 238).

2) Самолюбие и гордость во взаимоотношениях молодых – девушки и юноши: выбор девушки.

К одной девушке сватались два молодых человека. Один из них был богатый, другой – бедный. Девушка не знала, кому из них отдать предпочтение. Переделась она в мужскую одежду, оседлала коня и приехала во двор богатого жениха.

– Я прибыл из дальнего села и собираюсь в набег. Мне нужен товарищ, – сказала переодетая девушка богачу.

– Я не могу с тобой поехать, – ответил богач.

Тогда она поехала с этой же просьбой ко двору бедняка. Тот сразу согласился. Он оделся в чистую одежду и приготовился ехать. В пути переодетая девушка спросила бедняка:

– Почему ты перед дорогой надел чистую одежду?

– Неизвестно, останемся ли мы живыми, вернемся ли обратно. Поэтому я надел чистую одежду, чтобы достойно принять смерть.

Тогда девушка открыла свой секрет и сказала ему:

– Я хотела проверить, кто из вас мужественнее. Я выхожу замуж за тебя.

– Если девушка выходит за меня замуж, лишь проверив, насколько я мужественен, то я настолько горд, что не женюсь на ней, – ответил бедняк (Мальсагов 1983, 212).

3) Честь и достоинство как персонафицированный художественный образ в мифо-поэтическом сознании: честь.

Не так давно это было. В одно прекрасное утро встретились Вода, Ветер, Огонь и Честь. Они договорились вместе отправиться по белому свету и снарядились в путь-дорогу.

Где появлялась Вода, там расцветали цветы и оживала зелень, появлялась роса и текли реки.

Где появлялся Огонь, там исчезала темнота, замерзшие озера и реки снова оживали.

Где появлялся Ветер, там, будто приветствуя друг друга, раскачивались камыши, а на полях и равнинах травы стояли, словно невесты, шелестя своей шелковой бахромой.

Огонь, Ветер и Вода там и сям вели оживленную игру, а Честь с высоко поднятой головой все шла вперед. Народные герои, охранявшие страну от иноземцев, завидя Честь, радовались.

Наконец эти друзья – Огонь, Честь, Ветер и Вода – дошли до одинокой дикой горы в горной Ингушетии.

Ветер начал крутить вокруг этой горы, играя мелкими камушками. Вода соединилась с ручейками и реками, быстро текущими с горы. Огонь вступил в беседу с Огнем, находившимся под горой.

Честь же, уверенно став на гору, стала осматривать хозяйство людей, дорожащих ее советами.

– Товарищи, – сказал беспокойный Ветер, – посмотрите на простирающиеся перед нами бесконечные поля. Мне хочется по ним прогуляться.

Текущая Вода согласилась с этим. И Огонь не возражал. Честь же не промолвила ни слова.

– Мы должны условиться, чтобы не потерять из вида друг друга, – сказал Огонь.

Все с этим согласились.

– Если где-нибудь загорится дом или копна сена, знайте, что я там, – сказал Огонь.

– Если в поле или на равнине увидите камыш, знайте, что я там, – сказала Вода.

– Шелестящая листва и дорожная пыль напомнят вам обо мне, – сказал Ветер.

– Честь, почему ты молчишь? – спросил Ветер. – По каким признакам мы узнаем тебя?

– Не обессудьте за правду, – промолвила Честь. – Если мы разойдемся, помните, что расстаться со мной даже на мгновение – значит больше никогда не встречаться (Мальсагов 1983, 239-240).

Исследования нарративных жанров вайнахского фольклора показывают, что бытовые реалии (обычное право, законы нравственности или взаимоотношения молодых) в нарративной традиции отражены в разных художественных формах – бытовой сказке, притче и мифо-поэтической. В то же время в них вполне ощутимо стремление народа к общественному порядку, признающему решающую роль высоких моральных ценностей. Выдуманная история, фикция предлагает идеальную модель общественных отношений.

E. Gogiashvili (Tbilisi)

Moral Values in the Vainakh Folktales

Summary

In Caucasian folklore there are many genres showing moral principles and values. One of the most popular themes of the folktales in Ingush is the sense of honour. The ethics of the folktales is presented from several viewpoints:

- 1) Respect to the adversary in context of the tradition of hospitality;
- 2) Self-respect and pride in context of the relationship between an young man and a woman.
- 3) The honour as a personified image in the mythical thoughts.

The research of the folktales in Ingush shows that the fictional stories suggest the perfect model of the social relationships.

თ. გოგოლაძე (გორი)

**კავკასიის კულტურული სამყარო და ნიზამი განჯელის
სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი**

კავკასიის კულტურული გარემოცვა საუკუნეთა მანძილზე და, განსაკუთრებით XII საუკუნეში, საქართველოს გაძლიერება-აყვავების ეპოქაში, მეტად მრავალფეროვანია. იგი ამ სივრცეში დაბადებულ-მოღვაწე პოეტთა თუ შემოქმედთათვის, როგორც დასავლურ (ბიზანტია), ისე აღმოსავლურ (არაბეთი, ირანი, თურქეთი) კულტურებთან ურთიერთობაში ყალიბდება. საქართველოს მეზობელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მდებარე ორი პროვინცია – შარვანი და არანი, რომლებიც წარმოადგენდნენ ირანული კულტურისა და ლიტერატურის მნიშვნელოვან ცენტრებს, დავით აღმაშენებლის დროიდან ექცევიან ქართველთა პოლიტიკური გავლენის სფეროში.

სწორედ შარვანშაჰების კარზე ცხოვრობდა პოეტი ნიზამი განჯელი (1141-1209 წწ.). როგორც „ისტორიანი და აზმანი შარვანდეთანის“ ავტორი გვამცნობს, „ნიზამი, რომელსაც მფარველობდა აღსართან II, ორჯერ ჩამოსულა საქართველოში. ერთ-ერთი საზეიმო დარბაზობის დროს გამართულა საჯარო ლიტერატურული შეჯიბრება, რომელზედაც საასპარეზოდ გამოსულან ქართველი და ირანელი პოეტები“ [1, 6]. ირანული პოეზიის გამოჩენილ კლასიკოსთა – ფირდოუსის, ხაკანის, ნიზამის და სხვათა – ციტირებას არაიშვიათად მიმართავდნენ ქართულ ისტორიულ თუ მხატვრულ ტექსტებში. მეცნიერთა ვარაუდით, ჯერ კიდევ XII საუკუნეში უნდა ეთარგმნათ ქართულ ენაზე ნიზამის „ლეილი და მაჯნუნი“, „ხოსროვი და შირინი“. ამავდროულად ქართული კულტურის ტრადიციები, თავის მხრივ, კეთილ ზემოქმედებას ახდენდა ირანულ პოეზიაზეც. სპეციალისტების აზრით, ნიზამი, რომელიც, ეტყობა, ფლობდა ქართულ ენას, „ისკანდერ-ნამეს“ შექმნის დროს იყენებდა ქართულ მასალებს.

ივანე ჯავახიშვილის სიტყვებს მოვიშველიებთ: „თუ პოლიტიკურ ცხოვრებაში საქართველო სხვადასხვა მაჰმადიანთა სამთავროებსა და სპარსეთს ებრძოდა, პოეზია და კულტურა ქართველ-სპარსელთა სულიერ ერთობას ქმნიდა და მტრობის მაგიერ სიყვარულს სთესავდა“ [2, 306].

სწორედ განსხვავებულ რელიგიურ აღმსარებლობასთან მეზობლობაში ჩამოყალიბდა ნიჰამის უმშვენიერესი პოეზია, რომლის მთავარი ლაიტმოტივი, გმირობა-ფალავნობასთან ერთად, სიყვარულია.

ამ დროისათვის დასავლეთში სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი ძირითადად კურტუაზული პოეზიის სახით ვითარდება. შუა საუკუნეებში სიყვარული ამამდლებელი, ღირსების საქმეა და არაა აკრძალული. როგორც დენი დე რუემონი აღნიშნავს („სიყვარული და დასავლეთი“), კურტუაზული სიყვარული წარმოადგენს ხორციელი სიყვარულის იდეალიზაციას, ხოლო მას საფუძვლად უდევს, ერთი მხრივ, ქალისადმი თავყანისცემის ღირიკული გამოხატულება ტრუბადურთა პოეზიის სახით, მეორე მხრივ, ამ დროისათვის გავრცელებული ერეტიკული მიმართულება, რელიგიაში კატარიზმი, რომლის ფესვები მცირე აზიის მანიქველთა და დალმაცია-ბულგარეთის ღვთისმოყვარულთა ეკლესიებში უნდა ვეძიოთ, რაც, თავის მხრივ, ირანის დუალიზმიდან უნდა მომდინარეობდესო [3, 55].

აღმოსავლური გაგებით, იბნ-სინა (ავიცენა) თავის ტრაქტატში „სიყვარულზე უმაღლესი შეიხისა, მისი სული განათლდეს“ წერს: “Как разумная, так и животная душа-последняя по причине близости к первой – всегда любит то, что строино, гармонично и соразмерно...” [4, 561]. ავიცენასთვის გონიერ არსებათა სიყვარული ბუნებაზე მაღლა მდგომი იდეის შთაგონებით არის გამოწვეული და, ამდენად, რაც მას მოსდევს, უშუალოდ ჰარმონიასა და ურთიერთშეწყობას გულისხმობს. ამასვე იზიარებს შოთა რუსთაველიც, რომლის მიხედვითაც დიონისე არეოპაგელის მოძღვრებიდან გამომდინარე, „ღმერთისაგან ემანაციისა და ისევ „ერთში“ მოქცევის პროცესი იერარქიულ საფეხურებს შორის „საღმრთო ტრფიალების“ ანუ სიყვარულის ძალით მიიღწევა. სიყვარულით ზეადსვლა, მიბაძვა არის საწყისი უმაღლესი გონისადმი ღვთაებრივი რწმენისა, რაც საყოველთაო ჰარმონიის საფუძველია.

თუ ისლამამდელი ტრადიცია სიყვარულში შედარებით თავისუფალია, მუსლიმანურ სამყაროში იგი მხოლოდ ხორციელი განცდის დაკმაყოფილებით მის შეზღუდვას განაპირობებდა და უარყოფდა წინამორბედ თეზას: სიყვარული ან სიკვდილი.

წინამორბედი პოეტებიდან იბნ-ხაზმი (994-1064 წწ.) და ფირდოუსი (934/35-1020/1027) ნიჰამისათვის ერთგვარი წყაროა სიყვარულის მისეული ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელის ჩამოსაყალიბებლად. თუ იბნ-ხაზმისათვის სიყვარული დამყარებულია ურთიერთსწრაფვაზე, სულთა ერთობაზე, რომელიც თანაბრად ნაწილდება შეყვარებულებს შორის, მიაგავს მაგნიტსა და რკინას შორის მიზიდულობას და ასაბუთებს, სა-

სიყვარული კავშირი თვით მუჰამედის ცნებიდანააო გამოდინარე, მართლმორწმუნეთა გულები სცნობენო ერთმანეთს. ფირდოუსი ყურადღებას ძირითადად უფრო სიუჟეტურ ქარგასა და გმირობა-ფალავნობაზე ამახვილებს. ალბათ, ამიტომ, „ხოსროვსა და შირინზე“ მუშაობისას ნიზამი ერთგვარ უკმაყოფილებასაც გამოხატავს ფირდოუსის დამოკიდებულებაზე სიყვარულისადმი: „ნიზამი ამას თავად გვამცნობს: ფირდოუსიმ პოემაში სიყვარული უკუაგდო, უარყო. ლაპარაკია იმაზე, რომ ამბავში ყოფილა სიყვარული და იგი არ აუსახავთ, უკუუგდიათ. ჩანს, ხოსროვისა და შირინის რამდენიმე თქმულებიდან, რომლებიც ნიზამისათვის ყოფილა ცნობილი, არცერთი არ ყოფილა ისეთი, რომელშიც მათი სიყვარული არ ყოფილიყოს ასახული“ [5, 7]. ამიტომ ნიზამი ერთგვარ საყვედურს გამოთქვამს: ბრძენს, რომელსაც ეს ამბავი უთქვამს, სიყვარულისა და მიჯნურობის ეპიზოდები ამოუგდიაო. როცა მისმა სიცოცხლემ სამოც წელს მიაღწია და ახალგაზრდობის მშვილდიდან დაუვარდა ისარი, რაღა დრო იყო სიყვარულის სიმღერისაო.

ალბათ, ამიტომ და სწორედ ამიტომ „ხოსროვი და შირინის“ შესავალში ნიზამი ურთავს ერთგვარ ტრაქტატს – „რამდენიმე სიტყვა სიყვარულის შესახებ“.

„ხოსროვსა და შირინზე“ მუშაობა ნიზამის უწარმოებია 1180-81 წლებში და, როგორც მკვლევარნი აღნიშნავენ, იგი ამ პოემით გვევლინება ჩამოყალიბებულ ხელოვანად. ნიზამი, აშკარაა, კარგად გასცნობია პოემის წყაროებს, განსაკუთრებით ფირდოუსის „მეფეთა წიგნს“, მაგრამ მისი პოემა მაინც სხვა ხაზით მიდის: სიყვარულის ყოველსმომცველი ძალა ნიზამისთან მთელი თავისი დიდებულებით იკვეთება.

ანალიზისათვის ჩვენ მივმართეთ „ხოსროვისა და შირინის“ დავით კობიძისეულ და ამბაკო ჭელიძისეულ თარგმანებს. ამ უკანასკნელს კი, თავის მხრივ, გამოუყენებია ორიგინალი დასთაგარდისეული რედაქცია, მეორე გამოცემა (თეირანი, 1954).

თარგმანის შესავალში მაგალი თოდუა გვაცნობს იმ წყაროებს, რომლებიც არსებობდა ნიზამი განჯელამდე. ესაა ბიზანტიელი ისტორიკოსი თეოფილქტე სიმოკატა (VI-VII სს.), თეოფანე (IX ს.), სომხური ქრონიკები, არაბ ჯაჰიზი, აბუ ჯაფარ მუჰამედ იბნა ჯარირ ატაბარი (IX ს.), ბალამი (X ს.), ფირდოუსი და ზეპირსიტყვიერებით შემორჩენილი ლეგენდები. ნიზამის აღნიშნული პოემის ხელნაწერი კ. ბარდაში უნახავს, დაუთვალიერებია ხოსროვისა და შირინის ისტორიაში მოხსენიებული ადგილები და გადაუწყვეტია არა ფირდოუსის ნათქვამის გამეორება, არამედ იმის, რაც მას სიყვარულის შესახებ დარჩა უთქმელი. მაგრამ ძირითადი წყარო მაინც „შაჰ-ნამე“ უნდა იყოს, რასაც თვით ნიზამი ახ-

სენებს პოემაში, ანუ, როგორც მ. თოდუა შენიშნავს, „ხოსროვი და შირინის“ ამბავი, მისი ყველა დეტალიც კი ნიზამის ფანტაზიის ნაყოფი შეიძლება არ იყოს, ნასესხები ჰქონდეს. ჩონჩხი სხვისი, ხოლო სორცი ნიზამის მიერ შესხმული“ [5, 7] ჩვენი მიზანი არაა პოემის ანალიზი ან მისი წყაროების შესახებ მსჯელობა, მთავარია, როგორი სიყვარული წარმოადგინა მან ამ პოემაში და როგორია მისი ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი.

აშკარაა, ნიზამისათვის წინამორბედნი, სიყვარულის მხატვრული განსახოვნებისათვის სიუჟეტურ ქარგასთან, ერთად ისლამამდელი ეპოქის მოდელიც უნდა ყოფილიყო ნაცნობი. მაგრამ მთავარი ერთია: აქაც პოეტმა პოემის შესავალშივე მეტად ორიგინალურად გადაჭრა მისი არსი პოეზიაში გამოთქმული ტრაქტატის გვერდით.

როგორც მ. თოდუა შენიშნავს, „არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მისი ორი პოემის – „ლეილი და მაჯნუნი“ და „ხოსროვი და შირინი“ – მამოძრავებელი ძალა სიყვარულია, პირველის პლატონური, მეორისა ხორციელი, მიწიერი“ [5, 7].

უძლoda თუ არა მსგავსი ტრაქტატი ნიზამამდე რომელიმე ავტორის ნაწარმოებს, ეს ჩვენთვის ჯერ კიდევ კვლევის საგანია, თუმცა აქვე აუცილებელია მხედველობაში მივიღოთ შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგის ერთი ნაწილი, რომელიც მიჯნურობას ეძღვნება.

ნიზამისა და საქართველოს ურთიერთობის საკითხებზე არაერთი ნაშრომი არსებობს (კ. კეკელიძე, დ. კობიძე, ა. ბარამიძე, აღ. გვახარია), მაგრამ როგორც თავად დ. კობიძე აღნიშნავს, „იგი მონოგრაფიულად უნდა იქნეს შესწავლილი“.

თვით დ. კობიძეს უთარგმნია „ხოსროვი და შირინიდან“ ნიზამის შეხედულება მიჯნურობაზე. ა. ჭელიძისეული თარგმანი რამდენადმე განსხვავდება ზემოდასახელებული თარგმანისაგან, მაგრამ, რამდენადაც მისი ორიგინალში გაცნობის საშუალება ვერ გვეძლევა, ვეცდებით თარგმანით წარმოვადგინოთ ნიზამის ძირითადი თეზა სიყვარულთან დაკავშირებით.

ნიზამისათვის ამქვეყნად მთავარი მამოძრავებელი ძალა სიყვარულია, რომელიც ერთნაირად უკავშირებს ერთმანეთს სულიერ და უსულო სამყაროს, რამდენადაც იგი თავდაპირველი საწყისიდან, ცისა და დედამიწის ერთობიდან, მოდის:

„ცას ტრფობის გარდა, მისაპურობი თვალის არა აქვს!

ქვეყანას ტრფობა თუ არ უძევს, წყალი არა აქვს“ [5, 59]

აქედან გამომდინარე:

„სიყვარულია ქვეყანაზე ყველაფრის ფუძე“ [5, 61]

ნიზამის აზრით, ჭამა და ძილი არაა არსებობის ძირითადი მიზანი. იდეალი უსულო თუ სულიერი სამყაროსათვის სიყვარულსა და ურთიერთღვინობაშია. მაგრამ რომელ სიყვარულზე მსჯელობს ასე პოეტი? თავად პოემა ჰარმონიულ სიყვარულს უმღერის, ხოსროვისა და შირინის მარადიულ სიყვარულს, მაგრამ მათ გვერდით ავტორს ცალმხრივი სიყვარულით შეპყრობილი პერსონაჟიც შემოჰყავს ფარჰადის სახით.

აქ ნიზამი ცდილობს ზორასტრიზმის ძირითადი მიზანიც, ცეცხლისადმი თაყვანისცემაც, სიყვარულის ძალით, მიზიდულობის ძალით ახსნას. დ. კობიძის თარგმანში იგი ასე წარმოგვიდგება:

„ცეცხლთან რომ სხედან ის გებრები დღითა და ღამით,
ცეცხლს სცემენ თაყვანს მზის ტრფობითა და სიყვარუ-

ლით.

ვის სიყვარულის ჯადოქრობა არ გაეგება,
იგი ვერასდროს მოიპოვებს შევბას და ლხენას“ [6, 294].

ა. ჭელიძის თარგმანში:

„თვითონ გებრები თავის წინაშე ცეცხლს რომ
ანთებენ,
მზის ტრფობის გამო აღმზნებელნი ცეცხლს
აღმერთებენ“

[5, 60].

ამკარაა, პირველ თარგმანში გამოკვეთილია აზრი, რომ თუ სიყვარული არ იცინა თვითონ გებრებმა, ისინი ვერ მოიპოვებენ შევბას და ლხენას, ჭელიძის თარგმანით მხოლოდ ახსნილია, რატომ სცემენ თაყვანს გებრები ცეცხლს მზის ტრფობით.

დ. კობიძის თარგმანი, ვფიქრობთ, უფრო გარკვეულად ხსნის სიყვარულის ძალის ყოვლისმომცველობას. მაზდეანებს თუ სიყვარულის ჯადოქრობა არ ესმით, უაზრო იქნება მათი თაყვანისცემა მზის ანალოგიით ცეცხლისადმი.

ბუნების კანონიდანაა გამომდინარე სიყვარული აცხადებს ნიზამი და აქედან იგი ზნეობრივია, მისაღები, აუცილებელი.

მისი შედეგები კი ჰგავს აყვავებულ დედამიწას, რომელიც ცასთან მიჯნურობით დაკავშირების გარეშე გადახმებოდა, სიცოცხლის განცდაც არ ექნებოდა ადამიანს, მაგრამ აქ მხოლოდ წმინდა სიყვარულზეა საუბარი:

„ნუ იქნეს მისგან გამოვიდეს რამე სიწამხდრე“ (დ. კ.)
„ნუ ქნას, რომ დარჩეს ამისაგან რამე უშვერი“ (ა. ჭ).

მაშასადამე, ნიზამისათვის სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი ასე წარმოგვიდგება.

1. სიყვარული ზეციდანაა მოვლენილი;
2. სიყვარული ბუნების კანონია;
3. სიყვარული ზნეობრივია;
4. სიყვარული მშვენიერია და სიცოცხლის ძალის მიმცემი;

ავტორი, სწორედ პოემით „ხოსროვი და შირინი“, ცდილობს, რომ „სიყვარულით ამ ამბავს შეუკრას წელი“ და „სასიყვარულოდ მოიწვიოს ქვეყანა მთელი.“

ნიზამისეული განსაზღვრა – წანამძღვარი სიყვარულზე, რომელიც პოემა „ხოსროვი და შირინის“ შესავალშია წარმოდგენილი, ჭეშმარიტად კრედოა სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური არსის შესაცნობად, რომელიც მის მიმბაძველთან, ამირ ხოსრო დეპლეკთან (1299 წელს უნდა იყოს დაწერილი, რომლის თარგმანმა ჩვენამდე XVIII საუკუნის დასაწყისში შექმნილი პროზაული ნაწარმოების სახით მოაღწია), არ გამოიკვეთება. ნიზამის მიზანსწრაფვა კი თითქმის დაკარგულია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თავად სიუჟეტს.

ლიტერატურა

1. „ისტორიანი და აზმანი შარვანდედთანი“. „ქართლის ცხოვრება“. II. თბილისი, 1959.
2. **ი. ჯავახიშვილი**, ქართველი ერის ისტორია. II. თბილისი, 1965.
3. **Дени де Ружмон**, Любовь и Запад. ж. «Новое обозрение». Москва, 1998, №3(31)
4. **Ибн-Сина**, Трактат о любви верховного шейха, да светится душа его. Антология «Мир Эрос». Москва, 1991.
5. **ბ. განჯელი**, ხოსროვი და შირინი. თბილისი, 1959.
6. **დ. კობიძე**, სპარსული ლიტერატურის ისტორია. თბილისი, 1975.

T. Gogoladze (Gori)

**The Cultural World of the Caucasus and the Moral-Esthetic Model of
Nizami Ganjevi's Love**

The cultural surrounding of the Caucasus had been too various for centuries and exceptionally in the 12th century - the epoch of renaissance of Georgia. For the poets or the creators born in this space it is formed in intercultural relations with western (Byzantium) as well as with eastern (Arabia, Iran, Turkey). The two provinces – Sharvan and Aran-located in the neighborhood of Georgia on the territory of Azerbaijan represented important centers of Culture and literature. Since the times of Davit Agh-mashenebeli (the Builder) these centers have become under the political influence of Georgia.

The poet Nizami Ganjevi (1141-1209) lived with the Sharvanshahs. As the author of “The Histories and Sharvandians” tells “Nizami, who was under the patronage of Aghsartan II, had arrived in Georgia twice. During one solemn reception public literary competition was held where Georgian and Iranian poets competed.” [1,6] Quoting the outstanding Iranian poets-Firdous, Khakan, Nizami and others was often used in Georgian historical and fiction texts. Scientists suppose that Nizami's “Leili and Majnuni”, “Khosrovi and Shirini”, should be translated even in the 12th century. At the same time the traditions of the Georgian culture had positive influence on the Iranian poetry. Specialists suppose that Nizami knew the Georgian language and while creating “Iskander-name” he used Georgian materials.

Ivane Javakhishvili said: “If in political life Georgia fought against different Muslim principalities and Persia poetry and culture created spiritual unity and sowed love instead of hostility between the Georgians and the Persians”. [2,306].

Nizami's wonderful poetry was formed just in neighborhood with different religious confessors. The main leitmotiv of his poetry is love together with heroic motives.

At that time in the west moral-esthetic model was being developed mainly by curtuasian line. In the middle centuries love is the matter of dignity and is not forbidden as Deni de Roujmont (“Love and West”) notices that curtuasian love is idealization of corporal love and its basis is on the one hand lyrical expression of adoration to women by means of troubadour poetry and on the other hand heretical direction spread by that

time, in religion-catarism the roots of which should be searched in the churches of churchgoers of Asia and Dalmacoin-Bulgaria which should be come from Iranian dualism.

By oriental understanding Iban-sina (Avicenna) writes in his tractate "On the Love of Supreme Sheikh, let His Soul be Blessed": "As spiritual as corporal soul-the later by the reason of being close to the first one-always loves that what is straight, harmonic and mutual temperate..." [4,561]. For Avicenna the love of intelligent beings is caused by the inspiration of the idea standing above the nature and consequently what it follows means directly harmony and co assistance. Shota Rustaveli shares the same idea which according to doctrine of Dionise Areopageli "from God the process of emanation and still becoming the whole one is reached by means of love among hierarchical steps". Ascending by love is the resemblance to the initial supreme mind god's belief which is the basis of universal harmony.

If the in pre-Islamic tradition love is free in the Muslim world it is conditioned only by the restriction of corporal pleasure and denied the theses: love or death.

From precious poets Ibn-khazmi (994-1064) and Firdous (934/35-1020/1027) are the sources for Nizami to form moral-esthetic model of his own. If for Ibn-khazmi love is based on mutual striving, uniting of the souls which is equally distributed between the sweethearts is like the gravitation between iron and magnet and proves that love affairs come from the concept of Mahomet that the hearts of believers know each others, Firdous mainly pays attention to plot and attracts attention to heroism. Maybe that is why while working on "Khosrov and Shirin" Nizami expresses some kind of dissatisfaction to Firdouse's attitude to love: "Nizami himself tells us: Firdous threw off love in his poem. There had been love in the story but it was not reflected, it was denied. Nizami was aware that in the legends of Khosrov and Shirin there were not any where their love had not been reflected". [5,7] That is why Nizami somehow reproaches: The wise man who has told the story rejected the love episode. When he reached the age of 60 and the arrow of his youth fell from the bow there was not time for singing to love.

Maybe that is why in the introduction of the poem "Khosrov and Shirin" Nizami adds a kind of a tractate "A few words about love".

Nizami worked on the poem "Khozrov and Shirin" in 1180-81 and as some researchers notice by this poem Nizami appears as a formed creator. Nizami is sure to have got acquainted with the sources of the poem especially "The Book of Kings" by Firdous but his poem still takes other direction: love is an omnipotent power and here it is outlined by all its splendor.

For analysis I addressed the translations by Davit Kobidze and Ambako Chelidze. The later has used the original- the second edition, Teheran 1954.

In the introduction of the translation Magali Todua introduces the sources which existed before Nizami Ganjevi. They are a Byzantium historian Theophylakte Simokata (VI-VII centuries), Theophane (IX century), in the Armenian Chronicles, Arab Jahizi, Abu jafar Muhamed Ibna Jarir Attabari (IX century), Balami (X century) Firdous and the legends remained by oral speech. The handwriting of Nizami's poem was found in the town of Barda. After seeing the places mentioned in the history of Khosrov and Shirin he decided not to repeat what Firdous had said but to write that he had left unexpressed. But the main source still should be "Shah-name" which is mentioned in the poem by Nizami himself. As Todua notices the story of "Khosrov and Shirin" every detail of it may not be the fruit of his fantasy, he may have borrowed the plot from someone and Nizami incarnated it". [5,7]. My aim is neither the analysis of the poem nor discussion about its sources, but it is important how he represented love and what its moral-esthetic model is.

It is clear that for creating the plot of fiction love the model of pre-Islamic epoch should be known for Nizami. But the main point here is: even here the poet had solved the idea of love in the prolog of the poem.

As M.Todua notices "we should not forget that the motive power of his both poems "Leili and Manjini" and "Khosrov and Shirin" is love. In the first one it is platonian and in the other one –corporal" [5,7]

If a tractate like this preceded to any poem of other authors before Nizami is still the subject of research, though here I should take into consideration one part from the prolog of "The knight in the Panther's Skin" by Shota Rustaveli which deals with love.

There exists a number of works about the questions of relations between Nizami and Georgia (K.Kekelidze, D. Kobidze, A. Baramidze, Al.Gvakharia) but as D.Kobidze himself notices it is not enough, it should be studied monographically.

D. Kobidze has translated Nizami's point of view about love form "Khosrov and Shirin". The translation by A. Chelidze is a bit different from the version of the above mentioned translation but as I am unable to get to know to it in the original we shall try to present Nizami's main theses concerning love in the translation.

The motive power in the world for Nizami is love which gets living and inanimate world closer as it comes from the unit of the very first beginning - the sky and the earth.

Nizami thinks that eating and sleeping are not the only ways of existence. The ideal for living and inanimate world is in love and mutual aspiration. But which love does the poet speak about? The poem itself sings to harmonic love, to eternal love of Khosrov and Shirin but here the author also draws the character of Parhad - a person fallen in one-sided love.

Here Nizami tries to explain even the main aim of zoroastrim-idolization to fire by magnetic power of love.

It is clear that in the first translation the idea is outlined that if the Gebrs themselves do not know love they will not be able to find facilitation and merriment while Chelidze's version of the translation shows why the Gebrs idolize the fire-for the love of the sun.

I think that D. Kobidze's translation explains the omnipotent power of love more clearly. If the idolaters do not understand the magic of love it will be senseless their idolization to the fire by the analogy of the sun.

Nizami declares that love is followed from the law of nature and hence it is moral, acceptable and necessary.

The results are like the blooming earth which without love connection with the sky would be withered, dry and people would not have the sense of life but here comes the talk about sincere love.

So, the moral –esthetic model for Nizami is as follows:

1. Love comes from above the sky;
2. Love is a law of nature;
3. Love is moral;
4. Love is wonderful and is the motive power for life;

The author just by the poem "Khosrov and Shirin" tries "to invite the whole world to love".

The definition by Nizami - prerequisite on love which is presented in the introduction of the poem "Khosrov and Shirin" is the real credo for knowing the moral-esthetic essence of love which is lost in the work of Amir Khosro Delev (he may have written the poem in 1299) the translation of which reached us at the beginning of the 18th century as prose. There Nizami's purposefulness is not clearly shown and almost lost if we do not take into consideration the plot itself.

Literature

1. "The histories of Halos" "The Life of Kartli" II, 1959
2. I. Javakhishvili "The Histroty of the Georgian Nation", Ii 1965
3. Denni De Roujmont "Love and the West" Magazine. "New Views" Moscow, 1998 №3 (31)

4. Ibn-Sina "A Tractate about Love of the Supreme Sheikh, Let His Soul be Blessed" from the anthology "The World Eros", Moscow, Publishing political Literature, 1991
5. N. Ganjeli "Khosrov and Shirin", Tbilisi, 1959
6. D. Kobidze "The History of Persian Literature", Tbilisi, 1957

Т. Гоголадзе (Гори)

Кавказское культурное пространство и морально-эстетическая модель любви Низами Гянджеви

Резюме

Кавказский культурный ареал к XII столетию отличается разнообразием. Это выражается и во влиянии западных и восточных культур на поэтов, рожденных на Кавказе.

Тема любви по-разному развивалась на Западе и на Востоке, что и объясняется с одной стороны – национальными особенностями, и с другой стороны – разными религиозными принципами (христианство, ислам).

Низами Гянджеви в своем творчестве старается уделить особое внимание морально-эстетической значимости любви. Об этом он говорит в вводной части своей поэмы «Хосров и Ширин».

Вводная часть поэмы Низами является своеобразным трактатом о любви, в которой чувствуется влияние доисламского понятия любви на Востоке, а также поэтов Ибн Хазми и Авиценны. Низами считает любовь всеобъемлющей силой, без которой природа не сможет существовать. Здесь выделяется альтернатива: или любить, или умереть во имя любви.

ნ. პოპიაშვილი (თბილისი)

მიჯაჭვული გმირის სახე კავკასიურ ფოლკლორში

მიჯაჭვული გმირის სახე კავკასიის თითქმის ყველა ხალხის ფოლკლორშია დადასტურებული. ძირითადად ეს არის ამირან დარეჯანის ძე, რომელიც სხვადასხვა სახელით იხსენიება კავკასიელ ხალხთა ფოლკლორში: ქართული ამირანი, ოსური ამრანი, აფხაზური აბრსკილი, დაღესტნური ამირა და სხვ. როგორც ცნობილია, იბერიულ-კავკასიური მითების ცალკეული ციკლები თითქმის არ შემონახულა, რადგან დიდ ეპოსებს (ქართული ეპოსი ამირანის შესახებ, კავკასიური ნართების ეპოსი) შეერწყა თითქმის ყველა მითოლოგიური სიუჟეტი და მოტივი. მრავალი წარმოდგენისა და სიუჟეტის აღდგენა ხდება სიმღერებში, ცეკვებში, ზეპირ გადმოცემებსა და რიტუალებში გაბნეული მოტივების მიხედვით. ეს მოტივები, რომლებიც კარგადნენ პირვანდელ კონტექსტს, ზოგჯერ ერწყმოდნენ გვიანდელ რელიგიურ სისტემებს და ქრისტიანული და მუსლიმური კულტის ელემენტებად იქცეოდნენ.

მიჯაჭვული გმირის სიუჟეტს ჩერქეზული და ყაბარდოული ფოლკლორიც იცნობს. მრავალი ფოლკლორისტი სწორედ მიჯაჭვული გმირის კონტექსტში განიხილავს ამირანს (ვს. მილერი, ა. ვესელოვსკი). მეცნიერთა ერთი ნაწილისათვის განსაკუთრებული ინტერესის საგანს ამირანისა და პრომეთეს, ამირანისა და მჰერის მითიურ სახეთა ურთიერთობა წარმოადგენდა (მ. ჩიქოვანი, ლ. ჩლაიძე). თუმცა, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ამირანსა და პრომეთეს შორის უფრო მეტია განსხვავება, ვიდრე მსგავსება. აღნიშნულია, რომ: „დაისმის კითხვა: რომელ ეპიკურ თუ მითოლოგიურ პერსონაჟებთან ავლენს ამირანი ტიპოლოგიურ ნათესაობას იმ მასალის მიხედვით, რომელიც ჩვენს ხელთაა, როგორც იგი ჩანს ჩვენამდე მოღწეულ თქმულებებში? ელინ პრომეთესთან? ასეთია გაერცელებული აზრი, მაგრამ თუ მასალიდან ამოვალთ და არა წინასწარ შემუშავებული აზრიდან, ამირანსა და პრომეთეს შორის ვერც ფუნდამენტურ და ვერც ტიპოლოგიურ მსგავსება-ნათესაობას ვერ ვპოვებთ. ტიპოლოგიურადაც ისინი განსხვავებულნი არიან. არის მხოლოდ ერთადერთი მსგავსება მათ შორის – მიჯაჭვა. ორივე გმირი მიჯაჭვულია და მიჯაჭვის ადგილად ორივე თქმულებაში კავკასიის მთებია დასახლებული. ეს კი საკმაო საცდურს იძლევა მათი გაიგივებისთვის“ (კიკნაძე 2010).

ცნობილია, რომ მითოლოგიური წარმოდგენების განსაკუთრებული პლასტი ვლინდება ეპოსსა და ფოლკლორში. ჩრდილოეთ კავკასიის

ხალხთა და აფხაზური ნართების ეპოსი და ქართული ამირანის ეპოსი, წარმოიქმნენ რა უხსოვარ წარსულში, სხვადასხვა ისტორიული ეპოქის ანაბეჭდს ატარებენ. კავკასიურ ფოლკლორში ღმერთები გვევლინებიან გმირების დამხმარეების, მფარველების ან, პირიქით, მოწინააღმდეგეთა როლში. ერთი მხრივ, ღმერთები ეხმარებიან ადამიანებს (ნართების ეპოსი), ხოლო, მეორე მხრივ, ეპოსის გმირები ამირანი, აბრსკილი, სოსრიყო, ბათრაძი და სხვ. აღსდგებიან თვით ღმერთის წინააღმდეგ და ცეცხლს მოუპოვებენ ხალხს, რაც მათ ბერძნულ პრომეთესთან ანათესავებს და საშუალებას იძლევა, ისინი კულტურული გმირების რიგში განვიხილოთ.

განასახიერებენ რა კეთილ საწყისს, მსგავსი გმირები ყოველთვის ეწინააღმდეგებიან ბოროტების, სიბნელის და მიწისქვეშა სამეფოს ქტონურ ძალებს, რომლებზე გამარჯვებაც კოსმოსის მოწესრიგების სიმბოლოა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ოსურ ფოლკლორში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დარეჯანიანის (დარძანთა) თქმულებებს. როდესაც მ. ჩიქოვანი კავკასიის ხალხთა შემოქმედების საფუძველზე ამირანის სიუჟეტის პრობლემის კვლევას შეუდგა, თვითვე დასვა კითხვა, საიდან დავიწყეთ? ამ კითხვას იქვე გასცა პასუხიც: “არჩევანი ჩვენ ოსურ ფოლკლორზე გავაკეთეთ”. არჩევანის საფუძველი კი მრავალი დაასახელა. უმთავრესი კი, მეცნიერის აზრით, იყო ის, რომ “ოსეთში ამირანის თქმულება ფართოდ არის გავრცელებული; მეორეც, ცნობილია ადრინდელი ჩანაწერები” (ჩიქოვანი 1965, 32).

დარეჯანიანთა რამდენიმე თქმულება პირველად ვს. მილერს გამოუქვეყნებია (1881 წ.). 1883 წელს მას უკვე საგანგებო წერილიც მიუძღვნია ამ თემისათვის: “კავკასიური თქმულებები მთაზე მიჯაჭვულ გმირთა შესახებ”. 1932 წელს ნ. მარის წინასიტყვაობით გამოიცა ძახო გატუევის რუსულ ენაზე თარგმნილი (და გადამუშავებული) “ამრანის” პოეტური ვერსია. 1936 წელს “სამხრეთ ოსეთის ფოლკლორის” კრებულში ამ ეპოსის შესახებ აღ. თიბილოვი წერდა: “გარედან შემოსულ კულტურულ პროდუქტებს შორის დარეჯანიანთა თქმულებები პირველ ყოვლისა სამხრეთ ოსეთში შემოვიდა და ამის შემდეგ ნელ-ნელა გადავიდა ჩრდილოეთ ოსეთშიც”.

ოსური “დარეჯანიანი” (დარძანთა) სხვადასხვა ეპიკურ ციკლებს უკავშირდება. ცნობილი ოსი მეცნიერის ვ. აბაევის დასკვნით ეს ციკლები რამდენიმეა:

1. შუასაუკუნეების ქართული საგმირო თხზულება “ამირანდარეჯანიანი”;
2. ირანული თქმულებები როსტომზე (რუსტამი), ზურაბზე (ზორაბი), ბეჟანზე (ბიჟანი); ფირდოუსის “შაჰნამეს” გმირებთან კავშირი;
3. ჩრდილოეთ-კავკასიური ნართების ეპოსი;
4. მითი პრომეთეს შესახებ.

მ. ჩიქოვანი ამირანიანის სიუჟეტთა ამგვარ კლასიფიკაციას მართებულად არ მიიჩნევს და აღნიშნავს: “ოსურ ენაზე ფიქსირებული “როსაფის ამბავი”, “დარეჯანიანთა ყარამანის დაკარგვა და “დარეჯანიანთ ბოლათგურდი” ტრადიციულად დარეჯანიანთა ეპოსს განეკუთვნებიან, სინამდვილეში კი მათი სიუჟეტები არ ემყარება არც “ამირანდარეჯანიანს” და არც “შაჰნამეს”, არც ნართებსა და პრომეთეს მითს (ჩიქოვანი 1965, 142).

მ. ჩიქოვანს გარკვეული კორექტივები შეაქვს ამ კლასიფიკაციაში და ოსურ დარძანთა (დარეჯანიანთა) თქმულებებს ხუთ დამოუკიდებელ სიუჟეტად ყოფს:

1. მიჯაჭვული ამირანის ციკლი (თოთხმეტი ამბავი)
2. ვეფხისტყაოსნის ციკლი (“როსაფის ამბავი” და “ტარიელი”)
3. როსტომიანის ციკლი (“ამბავი თუ როგორ მოკლა დარეჯანიანთ როსტომმა თავისი შვილი”, “როსტომი და ბეჟანი”, “ხატაელთა მედიქი და აფრასიონთა მედიქი”).
4. ყარამანიანის ციკლი (“დარეჯანიანთ ყარამანის დაკარგვა”, “თარანელები” და “თურანელები”)
5. მადლიერი მკვდრის ციკლი (“დარეჯანიანთ ბოლათგურდი”).

საგულისხმოა, რომ ოსურ ზეპირსიტყვიერებაში დარეჯანიანთა შთამომავლად მიიჩნევენ ხალხური “ვეფხისტყაოსნის” გმირებსაც. ოსური ხალხური “ვეფხისტყაოსნის” ერთ-ერთი გმირი როსაფი დარეჯანიანთა და მისი ვაჟებიც (თალიარი, ავთანდილი და ფრიდონი), რასაკვირველია, ამავე წარმომავლობისანი არიან. დარეჯანიანთა გვარისაა მასმათიც (ასმათი).

როგორც სამართლიანად მიუთითებენ (ნ. მარი, ვ. აბავეი, მ. ჩიქოვანი), ოსური დარეჯანიანთა ეპოსი ქართული “ამირანდარეჯანიანთ” არის ნასაზრდოები. მაგრამ აქვე უნდა დავძინოთ, რომ მას ოსური ნაციონალური ელფერიც აქვს. კერძოდ, ის, რომ ამირანისა და ნართების ეპოსის ერთ-ერთი გმირის ბათრადის ამქვეყნად მოვლინება თითქმის იდენტურად ხდება; ოსურ “ამირანდარეჯანიანში” წაშლილია მეფეთა, ხალიფათა და პრინცთა სახეები და სხვ. ოსური თქმულების მიხედვით, ამირანი ზღვის (საერთოდ წყლის სტიქიის) ღვთაებათა დონბედთირების აღზრდილია, უფრო მეტიც, ამირანი დონბედთირების დისშვილად მიიჩნევა და ამიტომაცაა, რომ ის ზღვაში იზრდება.

ამირანის თქმულების ოსურ ვარიანტში არის ეპიზოდი, რომელიც “წმინდა ოსური ხასიათისაა” (მ. ჩიქოვანი). ესაა ბოლათგურდის (ფოლადად გაჩენილი) ამბავი. ბოლათგურდს ოსთა ზეციური მჭედელი, ქურდალაგონი გამოაწრთობს. ის ჯერ ერთი კვირის განმავლობაში თავის ქურაში აწრთობს, შემდეგ ზღვაში გადააგდებს. ასე ნაწრთობ გმირზე დარეჯანიანები ამბობენ, ახლა ჩვენცა გვყავს ნართების ბათრადის თანაბარძალოვანი გმირიო.

ეს ყველაფერი იმის დამადასტურებელია, რომ, მართალია, დარეჯანიანთა თქმულებები ქართული წარმომავლობისაა, როგორც ამას აღნიშნავდნენ ნ. მარი, ვ. აბაევი, მ. ჩიქოვანი და სხვ., მაგრამ ისიც უჭკველია, რომ ბევრი ეპიზოდი ოსური მითოლოგიის ელფერით არის წარმოდგენილი. ეს კი არის “გაფორმება ერთი გარემოს იდეოლოგიური პროდუქტისა მეორე გარემოში” (ვ. აბაევი).

საინტერესოა, რომ ამირანის მიჯაჭვის მოტივაცია ოსურ თქმულებაშიც იგივეა, რაც, ზოგადად, კავკასიურ ფოლკლორში: ღმერთის წინააღმდეგ გამომსვლელი ისჯება. ამირანის დაღუპვა ოსურ თქმულებაშიც მოგვაგონებს კავკასიურ და პრომეთესეულ მითს, გაბუდაყბული ამირანი ღმერთთან გატოლების მცდელობის გამო დაისაჯა მთაზე მიჯაჭვით, თუმცა არა ზოგადად კავკასიის მთაზე, არამედ კონკრეტულად “Уаерцаджы хохы»-ზე (მთის სახელწოდებაა, ზედმიწ. “თეთრი მთა”) სამუდამოდ მიჯაჭვით.

„მიჯაჭვა მხოლოდ საშუალებაა დასჯისა, რომლითაც სხვადასხვა დანაშაულისათვის ისჯებიან. მთავარი კი არის არა “რითი ისჯება”, არამედ “რისთვის ისჯება”. თუ მეორე კრიტერიუმით დავუწევთ ძებნას ამირანის ორეულებს, პირველ რიგში, თვალწინ წარმოგვიდგება ისეთი პერსონაჟები განსხვავებული საგმირო-მითოლოგიური ტრადიციებიდან, როგორებიც არიან ოსური ნართების ბათრაძი, სომხური ეპოსის მჰერი და სამხრეთელი სლავების მარკო კრალევიჩი, აფხაზური ტრადიციის აბრსკილი და მეგრულის არამხუტუ.

დევებთან მებრძოლი ბათრაძი, რომელიც ციური მჭედლის ქურდალაგონის მიერ არის გამოწრობილი, თავის ძაღას ძუარების (ჯვართა, სალოცავთა) და ვაცილების (წმ. ელიების) წინააღმდეგ მიმართავს. მისი გაბუდაყბების კულმინაცია ღმერთთან შერკინებაა, სადაც უძლეველი ბათრაძი მარცხდება: დედამიწის სიმძიმის გუდას კი ასწევს, მაგრამ ოქროს ძაფის გორგალის აწევას ვეღარ შეძლებს, რის შემდეგაც იგი აღიარებს, რომ არსებობს მისი მჯობი. “ასპარეზობა მხოლოდ მარცხით არ მთავრდება – ღმერთი მზის მხურვალებით აცამტვერებს მას. ბათრაძის თქმულება არ იცნობს მიჯაჭვას“ (კიკნაძე 2010).

როგორც კავკასიელთა სხვა თქმულებებიდანაც ცნობილი, გმირები, რომლებიც მიჯაჭვეულები არიან, სხვადასხვა საშუალებით ცდილობენ თავი დაიხსნან. თავისებურად იბრძვიან კიდევ ამისათვის. ადიღეური გადმოცემების მიხედვით, ნართების უხუცესმა ნესრენ ზადემ ცეცხლის წართმევა მოინდომა და ღმერთმა მიაჯაჭვა კავკასიონის მწვერვალზე. ნესრენის ძადლი ლოკით აწვრილებს ჯაჭვს, მაგრამ ჩიტი აჯდება ბოძს, რომელზეც ჯაჭვია დამაგრებული, ნესრენი ჩიტს ქვას ესვრის, რომელიც ბოძს ხვდება და იგი უფრო ღრმად ესობა, ჯაჭვი კი მსხვილდება. ასეთივეა ქართული ამირანიანის ფინალი.

ამრანი ოსური თქმულების მიხედვითაც ღმერთთან მებრძოლობისთვის ისჯება. ის სამუდამოდ ჯაჭვით მთაზე ერთ გამოქვაბულში მიბმული. ღვთის ნებით, იშვიათად. მაგრამ მაინც იხსნება გამოქვაბულის კარი, სადაც ამრანია მიჯაჭვული. ერთხელაც, “ღვთის ნებით, გაიხსნა გამოქვაბულის კარი.” საიდანღაც იქ გაჩნდა მონადირე – ძუღტი ქუძი (ზოგ ვარიანტში მწვემის სახელი ცნობილი არაა). სწორედ მას სთხოვს ამრანი, ქუძიმ თავისი სახლიდან ზეციური (Ухларваჲი) კერიის ჯაჭვი მოუტანოს (რისი მეშვეობითაც თავს ადვილად დაიხსნიდა ტყვეობიდან), მხოლოდ ისე, რომ უკან არ მიიხედოს (მეორე ვარიანტით, ისე გამოიტანოს, რომ ქალის ხმა ვერ მისწვდეს). მონადირე მივა სახლში, აიღებს ჯაჭვს, მაგრამ ამ დროს ცოლი დაუძახებს, სად მივაქვს ჯაჭვიო. კაცი უკან მიიხედავს და ამრანისკენ მისასვლელი გზაც ჩაიკეტება. დარჩება ამრანი მარადიულად იმ მთაზე მიჯაჭვული (ოსური ზეპირსიტყვიერება 2007, 350).

საინტერესოა, რომ ქართულ ვარიანტშიც მონადირეს შესთხოვს ამირანი შინიდან ჯაჭვი, საკიდელი მოიტანოს, რათა ხმალი მისწიოს თავისკენ და იმ ხმლის დახმარებით ბორკილებისაგან გათავისუფლდეს. მონადირე ამ პირობას ვერ ასრულებს, რადგან ის უკან მიიხედავს ქალის შეკითხვაზე. თქმულება გვეუბნება “სანამ ადამიანი ასეთია, როგორც ის მონადირე, რომელიც არღვევს აღთქმას, მანამ ამირანი მიჯაჭვული იქნება. ამირანი სწორედ იმიტომ არის მიჯაჭვული, რომ კაცთა მოდგმა არ არის სრულყოფილი... ის ატარებს კაცობრიობის ცოდვებს. შეკრულია ამ ცოდვებით და თუ კაცობრიობაში აღმოჩნდება ერთი წმინდა კაცი მაინც, ის ერთიც საკმარისი იქნება, რომ ამირანსაც დაუდგეს თავისუფლების დღე” (კიკნაძე 2001, 36).

ოსურ თქმულებაში საინტერესო დეტალი ის არის, რომ ღმერთისაგან დასჯილი ამრანი ხსნას ისევ ზეციური სამფლობელოდან მოელის, ის მხოლოდ და მხოლოდ ზეციურ ჯაჭვს, კერიის ჯაჭვს (რომელიც ოსურ მითოლოგიაში ღვთაება საფას უკავშირდება) მიიჩნევს მხსნელად. ამრანი ამით აღიარებს, რომ ზეციურ ძალთა დახმარების გარეშე ადამიანი უძლურია. ვფიქრობთ, ოსურ თქმულებაში ხაზი აქვს გასმული, რომ ამრანმა სცნო ღმერთის ძალა და უპირატესობა, ამიტომ მიმართავს ზეცას, ზეციურ ჯაჭვს. დასასრულის ასეთი გაფორმება კაცობრიობის იმ უძველესი დროის გამოძახილი უნდა იყოს, როცა მყარად იყო უკვე გაფორმებული მსოფლმხედველობა, რომ ღვთაებასთან ბრძოლა ყოველთვის მარცხით დამთავრდება. ხოლო ხსნისათვის ისევ ღვთაებას უნდა მიმართოს და ასე იხსნას თავი, მაგრამ ამისათვის ჯერ ცოდვათაგან გაწმენდაა საჭირო და ეს კარგად ჩანს მოხეურ თქმულებაში. წმინდა გიორგის გველეშაპისთვის (რომელსაც ამირანის შეჭმა უნდოდა) უთქვამს: “შენერდი, ამირანი ცოდვების მოსანანიებლად დავაბი და არა შენს გასაძლომად”.

ამრიგად, უნივერსალური მოდელი ღმერთთან მებრძოლთა მიჯაჭვეულობის კავკასიის ხალხთა თითქმის ყველა თქმულებაში ერთგვარად მეორდება. დარეჯანიანთა ოსურ ციკლში ღმერთის ყოვლისშემძლეობა, უძლეველობა თქმულების ფინალში საზგასმულადაა წარმონეწილი. ჯაჭვი საბედისწერო ნივთია ამირანისთვის. თავდაპირველად ის ჯაჭვით მიაბეს მთაზე ღვთაებებმა, ასე დასაჯეს იგი და ისევ ჯაჭვით ცდილობს გათავისუფლებას. მხოლოდ ზეციური (კერიის საკიდელი) ჯაჭვია ამ შემთხვევაში ამრანის მსხნელი და ღვთისაგან დასჯილი ისევ ღვთაებისაგან მოელის შველას. ეს კი მხოლოდ მაშინაა შესაძლებელი, როცა ის უმძიმესი ცოდვისაგან განიწმინდება. ღმერთმებრძოლობა კი, ხალხის მრწამსით, ისეთ მძიმე ცოდვად არის მიჩნეული, რომ, როგორც ჩანს, ზოგჯერ კაცობრიობის იმ მოდგმის არსებობის მთლიან დროსაც მოიცავს.

ლიტერატურა

- აბაევი 1990** - В. И. Абаев, Избранные труды, религия, фольклор, литература. Владикавказ.
- კიკნაძე 2010** - ზ. კიკნაძე, ქართული ეპოსი. თბილისი.
- მარი 1932** Амран. Перевод, обработка и комментарии Дзахо Гатуева. Предисловие и редакция академика Н. Я. Марра. Москва-Ленинград.
- მილერი 1881** – В. Миллер, Осетинские Этюды. Москва.
- ოსური ზეპირსიტყვიერება.** 2007.
- ჩიქოვანი 1965** მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი. წიგნი მეორე. მიჯაჭვეული ამირანი. თბილისი.
- Ирон адёмон сфёлдыстад. фыццаг том. Дзёуджыхъёу, 2007.

Н. Попиашвили (Тбилиси)

Образ прикованного героя в кавказском фольклоре

Образ прикованного героя встречается в фольклоре почти всех кавказских народов. В основном это Амирани, сын Дареджан, упоминаемый в фольклоре кавказских народов под разными именами: грузинский – Амирани, осетинский – Амран, абхазский – Абрскил, дагестанский – Амир и др. Как известно, отдельные циклы иберийско-кавказских мифов почти не сохранились, так как все мифологические сюжеты и мотивы слились с большими эпосами (грузинский эпос об Амирани, кавказский нартский эпос). Восстановление многих представлений и сюжетов происходит на основании языковых данных и мотивов, затерявшихся в песнях, танцах, устных преданиях и ритуалах. Эти мотивы, постепенно утрачивающие свой первоначальный контекст, порой сливались с более поздними религиозными системами и превращались в элементы христианского и мусульманского культа.

Сюжет прикованного к горе героя знаком также кабардинскому и черкесскому фольклору. Многими фольклористами Амирани рассматривается именно в контексте прикованного героя (Вс. Миллер, А. Веселовский). Предметом особого интереса для части ученых являлась связь между мифологическими образами Амирани и Прометея, Амирани и Мхера (М. Чиковани, Л. Члаидзе). Хотя, по мнению некоторых ученых, между Амирани и Прометеем больше различий, нежели сходства. «Ставится вопрос: с какими эпическими или мифологическими персонажами проявляется типологическое родство Амирани, согласно имеющемуся у нас под рукой материалу, как это отражено в дошедших до нас сказаниях? С Прометеем? Таково распространенное мнение, но если будем исходить из имеющегося материала, а не следовать предварительно выработанному мнению, между Амирани и Прометеем мы не обнаружим ни фундаментального, ни типологического сходства-родства. Есть лишь единственное сходство между ними: оба героя прикованы. А этого вполне достаточно для попытки отождествления героев» (Кикнадзе 2010).

Известно, что особый пласт мифологических представлений выявляется в эпосе и фольклоре. Эпос северокавказских народов и абхазских нартвов и эпос грузинского Амирани, берущие истоки с незапамятных времен, несут отпечаток разных исторических эпох. В кавказском фольклоре божества предстают в роли помощников и покровителей героев, или, наоборот, их противников. С одной

стороны, божества помогают людям (нартский эпос), а с другой, герои эпоса Амирани, Абрскил, Сосрико, Батра-(дз) и др. восстают против самого божества и добывают огонь для людей, что роднит их с греческим Прометеем и дает возможность рассматривать их в ряду культурных героев. Олицетворяя доброе начало, подобные герои всегда противостоят злу, тьме и хтоническим силам подземного царства, победа над которыми является символом упорядочения космоса. Своими деяниями герои торжествуют над многими божествами, а порой предстают их противниками.

Нужно отметить, что в осетинском фольклоре особое место занимают сказания Дареджаниани (Дардзани). Когда М. Чиковани приступил к исследованию проблемы сюжета об Амирани на основе изучения творчества кавказских народов, задал себе вопрос с чего начать? И там же ответил: “Выбор сделать на осетинском фольклоре”, назвав целый ряд причин такого решения. Главная же, по мнению ученого, состояла в том, что “в Осетии сказание об Амрани широко распространено, и второе, были известны ранние записи” (Чиковани 1965, 32).

Несколько сказаний Дареджаниани впервые опубликовал Вс. Миллер (1881 г.). В 1883 году им была опубликована специальная статья на эту тему: “Кавказские сказания о прикованных к горе героях”. В 1932 году с предисловием Н. Марра была издана переведенная на русский язык (и переработанная) поэтическая версия “Амрана” Дзахо Гатуева. В 1936 году в сборнике “Фольклор Южной Осетии” Ал. Тибиллов писал об этом эпосе: “Среди пришедших извне культурных продуктов сказания Дареджаниани раньше всех появились в Южной Осетии, а позже постепенно передались и в Северную Осетию”.

Осетинский «Дареджаниани» (Дардзани) имеет связь с некоторыми эпическими циклами. По заключению известного осетинского ученого В. Абаева, существует несколько таких циклов:

1. Средневековый грузинский героический эпос «Амирандареджаниани»;
2. Персидские сказания о Ростоме (Рустам), Зурабе (Зораб), Бежане (Бижан), связь с героями «Шахнаме» Фирдоуси;
3. Северокавказский нартский эпос;
4. Миф о Прометее.

Подобную классификацию сюжетов Амираниани М. Чиковани не считает правильной и отмечает: “Фиксированные на осетинском языке “Весть о Росафе”, “Исчезновение Карамана Дареджаниани” и “Болатгурди Дареджаниани” традиционно относятся к эпосу Дареджаниани, на самом же деле их сюжеты не основываются ни на “Амирандареджаниани” и “Шахнаме”, ни на мифах нартов и мифе о Прометее (Чиковани 1965, 142).

М. Чиковани вносит определенные коррективы в эту классификацию и делит осетинские сказания Дарджани (Дареджаниани) на пять самостоятельных сюжетов:

1. Цикл прикованного Амирана (14 повестей)
2. Цикл витязя в тигровой шкуре (“Весть о Росафе” и “Таризл”)
3. Цикл Ростомиани (“Весть о том, как Ростом Дареджаниани убил своего сына”, “Ростом и Бежан”, “Царь хатайцев и царь апрасионов”)
4. Цикл Караманиани („Исчезновение Карамана Дареджаниани”, “Таранийцы” и “Туранийцы”)
5. Цикл благословенного погибшего (мертвого, усопшего) (“Болатгурди Дареджаниани”)

Примечательно, что в осетинской устной словесности потомками Дареджаниани считали также героев народной версии «Витязя в тигровой шкуре». Один из героев осетинского народного «Витязя» Росаф и его сыновья (Талиар, Автандил и Фриодон) происходят из рода Дареджаниани, к этому же роду принадлежит и Масмат (Асмати).

Как справедливо указывается исследователями (Н. Марр, В. Абаев, М. Чиковани), осетинский эпос «Дареджаниани» пропитан идеями грузинского «Амирандареджаниани». Однако здесь же следует отметить, что эпос имеет сугубо национальный осетинский оттенок. В частности, появление на свет Амирани и Батра – одного из героев нартского эпоса происходит почти идентично; в осетинском «Амирандареджаниани» стерты образы царей, халифов, принцев и др. Согласно осетинскому сказанию, Амран – воспитанник божеств моря (вообще водной стихии) Донбедтиров, более того, Амран признан племянником Донбедтиров и поэтому он рос в морских водах.

В осетинском варианте сказания об Амирани есть эпизод, носящий “сугубо осетинский характер” (М. Чиковани). Это история Болатгурди («рожденного из стали»). Болатгурда выковал небесный кузнец-осетин Курдалагон. Сначала он выковывал его в течение одной недели в своей печи, затем выбросил в море и после такой закалки Дареджаниани говорят о своем герое теперь и у нас есть герой, равный нартскому Батра.

Все это свидетельствует о том, что, хотя, сказания Дареджаниани грузинского происхождения, как отмечают Н. Марр, В. Абаев, М. Чиковани и др., но несомненно и то, что многие эпизоды носят отпечаток осетинской мифологии. Это и является “оформлением идеологического продукта одной среды в другой среде” (В. Абаев).

Интересно, что мотивация наказания Амирана в осетинском сказании та же, что и вообще в кавказском фольклоре. Наказывается восставший против Бога. Гибель Амирани в осетинском эпосе напоминает кавказский миф и миф о

Прометее - возгордившийся Амран из-за попытки стать равным Богу был навечно прикован к горе, но не вообще к Кавказским горам, а конкретно к «Уарсаеджы хохы» – «Белой горе».

Приковать к горе могли, наказывая за различные деяния. Главное же не то, “как наказывается”, а “за что наказывается” герой. Если мы будем искать двойников Амирана по второму критерию, прежде всего перед нами встанут образы таких персонажей героико-мифологических традиций, какими являются Батра эпос осетинских нартов, Мхер армянского эпоса, Марко Кралевич – эпос южных славян, Абрскил абхазской и Арамхуту мегрельской традиции.

Борющийся с дэвами Батра, выкованный Курдалагоном – небесным кузнецом, обращает свою силу против Дзуаров (божеств Джваров) и Вацилов (Св. Элия). Кульминация наступает при схватке богоборца с божеством, в которой непобедимый Батра терпит поражение: ему удается поднять тяжелую торбу земли, но не под силу поднять клубок золотых ниток, после чего он признается, что существует тот, кто сильнее его. “Состязание не завершается одним лишь поражением – Бог сверканием Солнца расплывает его.”

Как повествуют другие кавказские сказания, прикованные к скале герои различными путями пытаются освободиться от оков. По адыгейским преданиям, старейшина нартов Нусрен Задэ возжелал отобрать огонь, и Бог приковал его к вершине Кавкасион. Собака Нусрена лижет цепь и утончает ее, но на столб, к которому прикреплен цепь, садится птица, Нусрен бросает в птицу камень, который попадает в столб и всаживает его еще глубже, а цепь становится толще. Таков же финал грузинского Амираниани.

Амран в осетинской мифологии так же наказывается за богоборство. Он навечно прикован в одной пещере. По воле бога, редко, но все же двери пещеры, в которой прикован Амран, открываются. Однажды, “по божьей воле, открылась дверь пещеры”. Откуда-то там появился охотник Дзудты Кудзи (в некоторых вариантах имя пастуха не известно). Именно его просит Амран принести из своего дома цепь небесного (Уæларваей) очага (благодаря чему смог бы легко освободиться от плена), но только при условии не оборачиваться назад (согласно второму варианту, вынести так, чтобы женский голос не достиг его). Охотник придет домой, возьмет цепь, но в это время его позовет жена – «куда несешь цепь?», мужчина оглядывается назад и дорога, ведущая к Амрану, закрывается. Останется Амран навечно прикованным к той горе (Осетинская устная словесность 2007, 350).

Интересно, что и в грузинском варианте Амиран просит охотника принести из дому цепь, подвеску, дабы приблизить меч к голове и с помощью меча освободиться от оков. Охотник не сможет выполнить это условие, так как он

обернется назад на голос женщины. Сказание повествует: “До тех пор, пока человек будет таким, как тот охотник, нарушивший обещание, Амирани останется прикованным. Он потому и прикован, что человеческое племя несовершенно ... на нем грехи всего человечества, оно связано этими грехами, и если среди людей окажется хоть один святой человек, его одного будет достаточно, чтоб и для Амирана наступил день освобождения.” (Кикнадзе 2001, 36).

Интересной деталью в осетинском сказании является то, что наказанный богом Амран ждет спасения от того же небесного царства, он своим спасителем считает только и только небесную цепь, очаговую цепь (в осетинской мифологии она связана с божеством Сафа). Тем самым Амран признает, что без помощи небесных сил человек бессилен. Думаем, в осетинском сказании подчеркнуто, что Амран признает силу и преимущество бога, поэтому и обращается к небесам, небесной цепи. Такое оформление финала должно быть отзвуком древнейшего периода истории человечества, когда уже твердо было сформировано мировоззрение о том, что противоборство божеству всегда завершится поражением. И для спасения надо обращаться опять же к божеству и только так освободиться, однако для этого надо очиститься от грехов, и это отчетливо изображено в мохевском сказании. Святой Георгий говорит дракону (который хотел съесть Амирана): “Остановись, Амиран прикован для покаяния в грехах, а не для того, чтоб ты насытился”.

Таким образом, универсальная модель наказания богоборцев прикованием их к горе повторяется почти во всех сказаниях кавказских народов. В осетинском цикле Дареджаниани всемогущество бога, его всеилие, непобедимость отчетливо изображены в финале сказания. Цепь судьбоносная вещь для Амирана. Первоначально божества приковали его этой цепью к горе, таким образом наказав его, и он пытается спастись той же цепью. Только небесная, очаговая (подвесная) цепь является спасительницей Амирана и, наказанный божествами, он ждет спасения от тех же божеств. А это возможно лишь в том случае, если он очистится от тяжелейших грехов. Богоборство же, по глубокому убеждению народа, признано столь тяжким грехом, что, данное предание полностью охватило весь период истории человечества того времени.

Литература

Абаев 1990 Абаев В. И., Избранные труды, религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990.

Кикнадзе 2010 Кикнадзе З., Грузинский эпос. Тбилиси, 2010.

Март 1932 Амран. Перевод, обработка и комментарии Дзахо Гатуева, редакция академика Н. Я. Марра. Москва-Ленинград, 1932.

Миллер 1881 Миллер В., Осетинские Этюды. Москва, 1881.

Чиковани 1965 Чиковани М., Грузинский эпос. Прикованный Амиран. Тбилиси, 1965.

Осетинская ... 2007 Осетинская устная словесность. 2007.

N. Popiashvili (Tbilisi)

The Image of a Chained Hero in the Caucasian Folklore

Summary

The image of a chained hero is found in the folklore of nearly all the Caucasian peoples. Mainly it is Amirani - the son of Darejan, who is called in different peoples' folklore differently: Georgian - Amirani, Ossetian - Amran, Abkhaz - Abrskil, Dagestan - Amir, etc.

The plot of chained hero is also familiar for Kabardian and Circassian folklore. Many folklorists discuss Amirani in the context of the chained hero (V. Miller, A. Veselovsky).

Special interest of some scholars was focused on the relationship between mythological characters - Amirani and Prometheus (M. Chikovani, L. Chlaidze). Although, according to some scholars' viewpoint there are more differences than similarities between Amirani and Prometheus (K. Sikharulidze).

It should be noted that in the Ossetian folklore a very special place is occupied by legends of "Darejaniani". Some of them were first published by Sun Miller in 1881. Ossetian "Darejaniani" has connection with some epic cycle. At the conclusion of a well-known Ossetian scientist V.Abaeva, there are several cycles:

1. Medieval Georgian heroic epic "Amirandarejaniani";
2. Relation of Persian legends on Rostom (Rustam), Zurab (Zohrab) Bejan (Bijan) with the heroes of Firdaus' "Shahnameh";
3. North Caucasian Nart epic;
4. The world-famous myth of Prometheus.

It is noteworthy that in Ossetian folklore Darejan's descendants are the heroes of folk version of "The Knight in Panther's Skin". One of the heroes of the Ossetian folklore "The Knight" - Rosaf and his sons (Taliar, Avtandil and Friodon) come from Darejan. To this genus belongs Masmат (Asmat).

As it is rightly pointed out by researchers (N. Marr, V. Abayev, M. Chikovani) the epic of Ossetian Darejanianis is originated from Georgian "Amirandarejaniani". It should be noted that the epic has a national Ossetian appearance, as well. In particular, the birth of Amirani and Batra - one of the heroes of the Nart epic is almost identical. In the Ossetian "Amirandarejaniani" the images of kings, caliphs, princes, etc. are not given.

Motivation of chaining in Ossetian legend is the same as generally in the Caucasian folklore: rebellion against the God is punished. Amirani's death in the Ossetian epic is similar with of Caucasian myth and the myth of Prometheus - Amiran was chained to the mountain due to attempts to become equal with the God, but not generally to the Caucasus Mountains, but to the "Ursadzhy khokhy" - "White Mountain".

ქ. სიხარულიძე (თბილისი)

კარდაკარ ჩამოვლის ჩვეულება კავკასიის ხალხთა რიტუალურ სისტემაში

კავკასიაში მცხოვრებ ხალხთა ზოგიერთ კალენდარულ წეს-ჩვეულებას თან ახლდა კარდაკარ რიტუალური ჩამოვლა. რიტუალის შემსრულებლები სათითაოდ ჩამოუვლიდნენ მოსახლეებს და სიმღერით ასრულებდნენ სპეციალურ ტექსტებს, რომელთა ძირითადი მოტივები იყო დღესასწაულის მილოცვა, დალოცვა, სანოვაგის მოთხოვნა. მასპინძლები ცდილობდნენ, უხვად დაესაჩუქრებინათ მომღერლები, რადგან სჯეროდათ, რომ ეს მათ ოჯახებს მოუტანდა სიკეთესა და ბარაქას. მონაწილეები კი შეგროვებული სანოვაგით საერთო სუფრას შლიდნენ და ნადიმობდნენ.

ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაკვირვებამ აჩვენა, რომ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებში კარდაკარ სიარულის ჩვეულებას მსგავსი სტრუქტურა და შინაარსი ჰქონდა. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ რიტუალის შემსრულებლები საკვებ პროდუქტს ითხოვდნენ და არა სხვა რაიმე საჩუქარს, რაც სწორედ ამ რიტუალების ნაყოფიერებასთან კავშირზე უნდა მეტყველებდეს. ამავე რიგისაა გაზაფხულზე პირველი ხნულის გატანა, რომელშიც მთელი სოფელი მონაწილეობდა. პირველი ხნულის გატანის დღე სადამომდე სახეიმოდ ითვლებოდა. ხალხი ერთად ბრუნდებოდა მინდვრიდან, ერთად ნადიმობდნენ და გართობა-შეჯიბრებებს აწყობდნენ. ყოველი თამაში და შეჯიბრი სიმბოლური დატვირთვისა იყო და საბოლოო ჯამში მიწის ნაყოფიერების გაძლიერებას უწყობდა ხელს (ბულატოვა 1984).

ყველაზე უფრო მასშტაბური საგაზაფხულო დღესასწაულებს შორის იყო ბერიკაობა, ბუნების აღორძინებისა და აგრარული კულტმსახურებისთვის განკუთვნილი მრავალდღიანი სხვადასხვა ეპიზოდისაგან შემდგარი დღესასწაული.

როგორც ზემოთ ნახსენები წეს-ჩვეულებები, დრამატული ეპიზოდებით გამდიდრებული, ბერიკაობაც ნაყოფიერების კულტთანაა დაკავშირებული. მასში ჩანს განაყოფიერების, მოსავლისა და საქონლის გამრავლებისკენ მიმართული ხერხები, მდიდარი სამიწათმოქმედო ტრადიციები, საწესჩვეულებო ქმედებები (ცეკვები, ეროტიკული სცენები, ქორწინება) და აღდგენად ღვთაებათა ძირითადი ნიშნები (რუხაძე 1999).

დროთა განმავლობაში კარდაკარ ჩამოვლის რიტუალში შევიდა იმპროვიზებული სანახაობები, ნიღბები და სხვა თეატრალური ელემენტები. მონაწილეთა ტანსაცმელში დომინირებდა თხის ან ცხვრის

ტყავი, რომელიც რიტუალური შემოსვის რუდიმენტს უნდა წარმოადგენდეს. მსგავსი დღეობები ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხსაც ჰქონდა. დაღესტანში ლაკები სასოფლო სამუშაოების დასრულების შემდეგ გვიანი შემოდგომით მართავდნენ მსველელობას, რომელსაც „თხის სახით სიარული“ ერქვა, რადგან მთავარი პერსონაჟი იყო თხის ნიღბოსანი ახალგაზრდა. იგი ტანზე იცვამდა თხის ან ცხვრის ტყავს გარედან ბეწვით, ღმუროდა და კიკინებდა. „თხის“ წინამძღოლობით პროცესია მიემართებოდა ეზოდან ეზოში. ამ დროს ბავშვები მღეროდნენ და მასპინძელს ბარაქიანობას უსურვებდნენ (ხალიდოვი 1984).

ყაბარდოელებსაც ჰქონდათ ანალოგიური საგაზაფხულო დღესასწაული სახელწოდებით „მეაკაიხაჟ“, რაც ნიშნავს „ხვნიდან დაბრუნებას“. მთავარი პერსონაჟი იყო აჟი-ხაფა – „მოცეკვავე თხა“. დღესასწაული იწყებოდა მინდორში, სადაც დასრულდა ბოლო ნაკვეთის ხვნა, აქედან პროცესია მიდიოდა სოფელში და მას მიუძღოდა თხის ტანსაცმელში ჩაცმული ადამიანი.

პირველი ხნულის გამტან მეკველეს ცხვრის ტყაპუჭი ეცვა გარედან თმით დაფარული. სიმბოლურად ბეწვი მიწის მცენარეულ ზედაპირსაც განასახიერებდა და მეკველის სამოსი იმ აზრის მატარებელი იყო, რომ მიწისთვის მატყლის მსგავსი ხშირბალახიანობა ანუ მცენარეთა სიუხვე დაეხმებინა. ბერიკას ტანსაცმელიც აუცილებლად თხის ან ცხვრისთმიანი ტყავი იყო, რომელსაც ნიღბი ემატებოდა და მისი ბეწვი სიუხვის მომტანი იყო. ასევე ბარაქიანობასთან იყო დაკავშირებული ჩრდილოეთ კავკასიის ზოგიერთ რეგიონში თხის ნიღბით კარდაკარ სიარული.

კარდაკარ სიარულის ჩვეულებებში აშკარად იკვეთება ნაყოფიერების ღვთაებისადმი მიძღვნილი რიტუალის ნიშნები, ამიტომ მათში ამ ცხოველების ჩართვა არ უნდა იყოს გასაკვირი, რადგან ისინი ნაყოფიერების სიმბოლოებს წარმოადგენენ.

კავკასიის ხალხებში დასტურდება რწმენათა ერთი ფენა, რომელიც დაკავშირებულია ტყავთან, როგორც ნაყოფიერების ღვთაების სიმბოლურ ხატთან. მასვე უკავშირდება იმ ცხოველის სარწმუნოებრივ-მითოსური მნიშვნელობა და საკულტო ღირებულება, რომელსაც ეს ტყავი განეკუთვნება. კავკასიელთა რელიგიურ წარმოდგენებში ასეთ ცხოველად ჩანს ცხვარი / თხა, რომლის ტყავის ჩაცმა რიტუალური შემოსვაა. ის, ვინც ტყავით იმოსებოდა, ფაქტობრივად განასახიერებდა ნაყოფიერების ღვთაებას, რომლის ატრიბუტიც იყო ცხვარი. ხანდახან კი თვითონ ქაღალდმერთი იღებდა ცხვრის სახეს. ამგვარი კულტისა და ცხვრის ტყავის რიტუალური ფუნქციის არსებობაზე მეტყველებს არქეოლოგიური მონაპოვარი, კედლის მხატვრობა და ცხვრის ან თხის გამოსახულებანი მატერიალური კულტურის ძეგლებზე. ეს კარგად ჩანს ასევე ზღაპრებში, სადაც ცხვარი და სიღარიბე უპირისპირდებიან

ერთმანეთს. საქართველოში აღმოჩნდა ძვ. წ. II ათასწლეულით დათარიღებული ქალის თიხის ფიგურა, რომელსაც ცხვრის თავი აქვს. კერებში ნაპოვნია თიხის ცხვრები, ასევე აღმოჩნდა სამლოცველო, რომლის იატაკი მოხატულია ვერძის თავებით და სხვა (კიკვიძე 1976).

როგორც წესი, კარდაკარ ჩამოვლა არ იყო დამოუკიდებელი რიტუალი, არამედ რომელიმე დღესასწაულის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. ამ წეს-ჩვეულების ძირითადი ელემენტები – ყოველ მოსახლესთან მისვლა, რიტუალური დალოცვა (რომლის წარმმართველი შინაარსი იყო ბარაქიანობის სურვილი) და რიტუალური საკვებით დასაჩუქრება – ნათლად მეტყველებს, რომ იგი ნაყოფიერების ღვთაების სახელს უკავშირდებოდა, როგორცაა პირველი ხნულის გატანა, წვიმის გამოწვევა, ახალი წლის დადგომა. აქ აუცილებლად უნდა შევნიშნოთ, რომ ძველად ახალი წელი გაზაფხულზე აღინიშნებოდა, როცა ბუნება იღვიძებს და სიცოცხლის ახალი წლიური ციკლი იწყება.

კარდაკარ ჩამოვლის რიტუალი ძალიან ძველია, იმდროინდელი, როდესაც ღვთაებებს ჯერ არ ჰქონდათ განსაზღვრული ადგილი სამლოცველოს სახით, არც საკულტო საგნები და კუთვნილი მამულები. ისინი მათ მიერ არჩეულ პიროვნებებს დაჰყვებოდნენ და მათი მეშვეობით ამცნობდნენ ხალხს თავიანთ ნებას (ეს ადამიანები ქურუმთა წინარესახედ შეიძლება მივიჩნიოთ) (ოჩიაური 1954). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად კარდაკარ სიარულისას მონაწილეებს დაჰქონდათ იმ ღვთაების გამოსახულება, რომელსაც ეძღვნებოდა რიტუალი. ამის მაგალითია კავკასიაში ბევრგან დაფიქსირებული წვიმის გამოწვევის რიტუალი, რომელშიც მონაწილეებს თოჯინა დაჰქონდათ. იგი იმ ქალღმერთის განსახიერება იყო, რომელიც ამინდს მართავდა. მით უმეტეს ეს ითქმის ნაყოფიერების ღვთაებაზე, რომელიც მთელ ბუნებას განასახიერებდა. ამავე დროს ეს უნდა ყოფილიყო გარდამავალი საფეხური რელიგიური წარმოდგენებიდან რელიგიური სისტემის გაფორმების გზაზე, რადგან უკვე იკვეთება ღვთაებათა იერარქია მათი უფროს-უმცროსობისა და გამგებლობის არეალის მიხედვით. აღსანიშნავია, რომ კარდაკარ ჩამოვლელები არასდროს შედიოდნენ სახლში. ღვთაება, რომლის წარმომადგენლებიც ისინი იყვნენ, სათემო (ან უფრო მაღალი რანგის) სალოცავს წარმოადგენდა, რომელიც მთელ კოლექტივს აერთიანებდა თავისი მფარველობის ქვეშ. ამასთან, სახლებში უკვე ბინადრობდნენ ოჯახის მფარველი სულები – ფუძის ანგელოზები (მოარულ ღვთაებებთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის ღვთაებები) (სიხარულიძე 2006). სახლის შიდა სივრცე მას ეკუთვნოდა და უფროსი ღვთაება მის სამყოფში არ იჭრებოდა. ალბათ, ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ მონაწილეები ეზოს კართან ჩერდებოდნენ და იქ ელოდნენ მასპინძლებს. ამგვარი ჩამოვლით ღვთაება ყოველ ოჯახს ხდიდა დღესასწაულის

მონაწილედ. შეიძლება ამოწმებდა კიდევ მათ მზადყოფნასა და გულუხვობას, რომ მერე დამსახურებისამებრ მიეზლო მათთვის.

საქართველოში კარდაკარ ჩამოვლის რიტუალი დაუკავშირდა ქრისტიანულ დღესასწაულებს – შობას (ალილო), აღდგომას (ჭონა) – მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ჩანს მისი აგრარულ-მაგიური წარმომავლობა.

როგორც საქართველოში, ისე ჩრდილოეთ კავკასიაში კარდაკარ ჩამოვლის ჩვეულებები დაფიქსირდა და მეცნიერული ინტერესების სფეროში მოექცა XIX-XX საუკუნეებში, როცა მათ უკვე გასართობი და კომიკური ხასიათი ჰქონდათ, მაგრამ სწორედ გროტესკმა შემოინახა მათში ნაყოფიერების უძველესი კულტის ნიშნები.

კარდაკარ სიარულის ძირითადი ელემენტებისა და თანმხლები სიმბოლოების მსგავსება კიდევ ერთი დასტურია ძველად, იბერიულ-კავკასიური ერთობის პერიოდში, კავკასიელთა მსოფლმხედველობისა და კულტურის ერთგვაროვნებისა.

ლიტერატურა

ბულატოვა 1984 – Булатова А. Г., Идеологические представления аварцев, нашедшее отражение в празднике первой борозды. «Мифология народов Дагестана». Махачкала.

კიკვიძე 1976 – კიკვიძე ი., მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტები ძველ საქართველოში. თბილისი.

ოჩიაური 1954 – ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან. თბილისი.

რუხაძე 1999 – რუხაძე ჯ., ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში. თბილისი.

სიხარულიძე 2006 – სიხარულიძე ქ., კავკასიური მითოლოგია. თბილისი.

ხალიდოვი 1984 – Халидов Х. М., Отражение языческих представлений в обрядах и фольклоре лакцев. «Мифология народов Дагестана». Махачкала.

К. Сихарулидзе (Тбилиси)

Обряд хождения по дворам в ритуальной системе народов Кавказа

Некоторые календарные обычаи народов Кавказа сопровождались ритуальным хождением по дворам. Исполнители ритуала по одному обходили жителей и пели специальные тексты, основными мотивами которых являлись поздравления, благословения, прошение продуктов. Хозяева старались щедро одарить певцов, поскольку они верили, что это принесет добро и богатство их семьям. Участники же накрывали общий стол собранными продуктами и пировали.

Изучение фольклорно-этнографического материала показало, что обряд хождения по дворам среди народов, проживающих на Кавказе, имел одинаковую структуру и содержание. Особо следует отметить, что исполнители ритуала просили продукты питания, а не какие-либо другие подарки, что предположительно говорит о связи этих ритуалов с плодородием. К этому ряду ритуалов относится проведение первой борозды весной, в которой участвовала вся деревня. День засева первой пашни считался торжественным. Люди вместе возвращались с полей, вместе пировали, устраивали соревнования и развлекались. Каждая игра и соревнование имели символическую нагрузку и, в конечном итоге, способствовали усилению плодородности земли (Булатова 1984).

Среди весенних праздников самым масштабным был Берикаоба – праздник, состоящий из разных многодневных эпизодов, предназначенных для возрождения природы и аграрного культослужения.

Подобно вышеуказанным обрядам, Берикаоба насыщено драматическими эпизодами и связано с культом плодородия. В нем видны способы, направленные на оплодотворение, размножение скота и урожая, богатые земледельческие традиции, обрядовые действия (танцы, эротические сцены, бракосочетание) признаки умерших (Рухадзе 1999).

Со временем в ритуал хождения по дворам были включены импровизированные зрелища, маски и другие театральные элементы. В одежде участников доминировала козлиная или овечья шкура, которая очевидно представляла собой рудимент ритуального ряжения. Подобные праздники имелись и у северокавказских народов. В Дагестане лезгины после завершения сельских работ устраивали шествие поздней осенью, которое называли "хождение козлом", поскольку главным персонажем являлся молодой человек в маске козла. Он надевал на себя козлиную или овечью шкуру шерстью наружу, мычал и блеел. Процессия во главе с "козлом" направлялась из одного двора к другому. В это время дети пели и желали хозяевам богатства (Халидов 1984).

У кабардинцев тоже был аналогичный весенний праздник "меакаихадж", что означает "возвращение с пашни". Главным персонажем был

Ажи-Хафа - "танцующий козел". Праздник начинался в поле, где была завершена пашня последнего участка. Отсюда процессия направлялась в аул во главе с человеком, переодетым в козла.

Человек, первый засеявший первую пашню, был одет в овечью шкуру. Шкура символически также олицетворяла растительный покров земли. Одежда Берики обязательно состояла из козлиной или овечьей шкуры и маски. Шкура считалась олицетворением плодородия. Такое же содержание имело хождение по дворам в маске козла в некоторых регионах Северного Кавказа.

В обычаях хождения по дворам четко вырисовываются признаки ритуала, посвященного божеству плодородия, поэтому включение животных в ритуалы не должно вызывать удивления, поскольку они являются символами плодородия.

Среди кавказских народов засвидетельствованы определенные верования, связанные со шкурой, как с символическим образом божества плодородия. С ним же связано и мифическое значение и культовая ценность животного, которому принадлежала эта шкура. В религиозных представлениях кавказцев таким животным является овца/козел, надевание шкуры которых представляет собой ритуальное ржание. Тот, кто надевал на себя шкуру, фактически олицетворял божество плодородия, атрибутом которого была овца. Иногда сама богиня принимала образ овцы. О существовании такого культа и ритуальной функции овечьей шкуры свидетельствуют археологические данные, настенная живопись на памятниках материальной культуры с изображениями овцы или козла. Это также хорошо видно и в сказках, где овца противопоставлена бедности. В Грузии была обнаружена женская фигура из глины, с козлиной головой, датированная вторым тыс. до н. э. При раскопках найдены фигурки глиняных козлов, а также обнаружена молельня, на полу которой изображены головы овца и др. (Киквидзе 1976)

Как правило, хождение по дворам являлось не независимым ритуалом, а составляющей частью какого-либо праздника. Основные элементы этих обрядов – посещение каждого жителя, ритуальное благословение (пожелание обилия семье) и одарение ритуальной пищей, явно свидетельствуют о том, что они были связаны с именем божества плодородия, например, засев первой пашни, вызов дождя, наступление Нового года. Здесь необходимо отметить, что раньше Новый год отмечали весной, когда природа просыпается и начинается новый годовой цикл.

Обряд хождения по дворам очень древний. Он существовал еще с тех времен, когда божествам еще не было определено место в молельне, а также не было культовых предметов и собственных земель. Они сопровождали выбранных ими людей и с их помощью извещали население о своей воле (эти люди могут считаться предшественниками языческих священнослужителей) (Очиаури 1954). В качестве примера можно привести ритуал вызова дождя, зафиксированный во многих местах на Кавказе. Участники ритуала носили с собой куклу. Она была олицетворением богини, которая распоряжалась погодой.

Тем более, это можно сказать о богине плодородия, которая олицетворяла всю природу. При этом, это должно было служить переходной ступенью от религиозных представлений на путь оформления религиозной системы, поскольку уже вырисовывается иерархия божеств по старшинству и сфере правления (Сихарулидзе 2006). Следует отметить, что люди, совершающие обход по дворам, никогда не заходили в дом. Божество, представителями которого они являлись, представляло собой общинный (или более высокого ранга) культ, который объединял весь коллектив под своим покровительством. К тому же, в домах уже обитали духи, хранящие семью – ангелы домашнего очага (божества более низкого ранга, чем совершающие обход божества). Им принадлежало внутреннее пространство дома, и старшее божество не вторгалось в их обитель. Наверное, это являлось причиной того, что участники останавливались у двери и ждали хозяина. Обходя каждую семью, божество делало их участниками праздника. Оно также проверяло их щедрость, чтобы впоследствии воздать им по заслугам.

Обряд хождения по дворам был связан с христианскими праздниками – Рождеством (Алило), Пасхой (Чона), но и в этом случае видно его аграрно-магическое происхождение.

Как в Грузии, так и на Северном Кавказе были зафиксированы обряды хождения по дворам, которые стали сферой научного интереса в XIX-XX вв., к этому времени такие обряды уже стали носить развлекательный и комический характер, однако именно гротеск сохранил в них признаки древнейшего культа плодородия.

Сходство основных элементов хождения по дворам и сопровождающих символов является еще одним подтверждением схожести мировоззрения и культуры кавказцев в период иберийско-кавказского единства.

Литература

Булатова 1984 – Булатова А.Г., Идеологические представления аварцев, нашедшие отражение в празднике первой борозды – в кн. «Мифология народов Дагестана». Махачкала.

Киквидзе 1976 – Киквидзе И., Земледелие и земледельческие культы в Грузии. Тбилиси.

Очиаури 1954 – Очиаури Т.А., Из истории древнейших верований грузин. Тбилиси.

Рухадзе 1999 – Рухадзе Дж., Народный праздник воспроизведения природных сил в Грузии. Тбилиси.

Сихарулидзе 2006 – Сихарулидзе К.И., Кавказская мифология. Тбилиси.

Халидов 1984 – Халидов Х.М., Отражение языческих представлений в обрядах и фольклоре лакцев – в кн. «Мифология народов Дагестана», Махачкала.

K. Sikharulidze (Tbilisi)

The Custom of Door-to-Door Walking in the Ritual System of Caucasian Peoples

Summary

Some constituent part of the rules of the peoples living in the Caucasus was a door-to-door walking. The participants were passing over the inhabitants, singing songs, which content complied with the fertility. On summer holidays, especially after the first withdrawal of tillage, people Solemn Field marched towards the village, simultaneously sang songs, danced and presented different shows.

Folklore and ethnographic material has shown that a door-to-door walking habit of the people living in the Caucasus had the same structure and contents. Accepting the songs for singing and rewarding in due course there was included improvised show, masks and other theatric elements. In participant's clothes it was dominated sheep leather (presumably, the ritual foray's rudiment), but the main character epitomized goat (Georgian "Berikaoba", "The goat way to walk" in Lakians, Kabardians' "Azhi-Khapa" – "Goat-Dancer"). The inclusion of animals in the agricultural customs rules should not be unexpected, because they represented the symbols of fertility. Moreover that the existing of such cult and sheep leather ritual function is also certified by the archaeological discoveries (The woman figure with a head of sheep, clay sheep found near the door, the painted heads of Aries in the chapel floor, etc.) Contemporarily, the legend on Argonauts and the Golden Fleece was described with the old Caucasian mythological and religious ideas.

In the 19th-20th centuries the customs of this rule were recorded where it had a comical nature but just the grotesque had kept the signs of fertility cult in them. It is supposed to be that in ancient times the custom of door-to-door walking was dedicated to Deity of fertility and it was an independent ritual. It might be originated from religious imagination's establishment period, when the Deities haven't had their own chapels yet. They chose specific individuals (such as *Mkadre* in the mythology of Georgian population in the eastern part of Caucasian mountains) they moved through them, they notified their will to their people and as the public Deities they united their collective under their own protection. Besides, in their houses there lived patron spirits of their families – Groundwork Angels (compared with the loving Deities much more lower-ranking Deities), which patronized the internal space. Probably it was the reason why the walking participants have never entered the houses.

The similarity of basic elements of door-to-door walking and accompanied symbols is one more proof of the world-view and culture uniformity of Caucasians in the period of the Iberian-Caucasian unity.

თ. ქურდოვანიძე (თბილისი)

მაქციაობის მითური მოტივი ქართულ-ჩრდილოკავკასიურ ზღაპარში („სამეფო ძაღლის“ (ATU 449) მაგალითზე)

კლასიკური ჯადოსნური ზღაპარი იცნობს ადამიანის (ცოცხალი არსების) სხვად ქცევის, ანუ მისი ფიზიკურად გარდასახვის მოტივს. ზღაპარში სხვად (სულიერ თუ უსულო საგნად) ქცევა ზოგჯერ საკუთარი სურვილით ხდება, ხან ძალადობის შედეგად. მაქციაობის ამ მოტივის ძირები უძველესი ტოტემური მითიდან იღებს სათავეს და ისევე განაგრძობს სიცოცხლეს, როგორც პირველყოფილი ანიმისტური და მაგიური წარმოდგენები. მართალია, ეს შეხედულებები სახეშეცვლილია, მაგრამ არც მითური წარმომავლობის ნიშნები დაუკარგავთ და შინაარსიც მეტნაკლებად შეინარჩუნეს. ზღაპარში, როგორც მითისაგან მომდინარე მხატვრულ მოვლენაში, ისინი ახლა ფანტასტიკურ გამონაგონად კლასიფიცირდება.

პირველყოფილი კულტურის მკვლევრების მიერ დამკვიდრებულია შეხედულება, რომ მაქციაობას მამაკაცთა „დიდ სახლში“ საწვრთნელად მიბარებული ყმაწვილები ეუფლებოდნენ. პარალელურ ადგილად სახელდება „საიდუმლო ტყე“, სადაც მაგიური უნარის ფლობის ტექნიკას ბიჭებს უშუალოდ გადასცემდა ამ ტყის გამგებელი მოხუცი მასწავლებელი (ჯადოქარი, ტყის კაცი, ბრძენკაცი). „დიდ სახლშივე“ ეცნობოდნენ ახალგაზრდები მითურ წარმოდგენებს, ჩვეულებებს, რიტუალებს და ტომის მიერ დაგროვილ სხვა გამოცდილებას. ინიციაციის პროცესი ცოდნის დაუფლებასა და ფიზიკური გამძლეობის სრულყოფას ითვალისწინებდა. აღსანიშნავია, რომ მაქციაობა შეფასებულია არა ცოდნად, არამედ უნარად, რომელიც სამყაროზე ზეგავლენის მოსახდენად სჭირდება ბოდა ადამიანს (პროპი 2000, 82-83).

მაქციაობის ინსტრუმენტად ზღაპარში დასახელებულია წკეპლა//მათრახი//წყალი. მათრახში ხის ტარი + ცხოველის ტყავი და წკეპლაში – ხის ნაწილი იგულისხმება სიცოცხლე. ეს საგნები მაგიურ ძალას ინარჩუნებს ცოცხალი ხიდან მოჭრის შემდეგაც და თავის სასწაულებრივ ძალას შეხებისთანავე სხვასაც გადასცემს. ტრადიციის ძალით, წკეპლის დარტყმას სიტყვიერი ფორმულა ახლავს: „სახე იცვალე, ძაღლად (ცხენად) იქეცი!“ ნათქვამი უმაღლეს სრულდება.

ზოგიერთ ზღაპარში მაქციაობა მხოლოდ მოტივის დონეზეა წარმოდგენილი, სხვაგან მთელი სიუჟეტი მასზეა დაფუძნებული. ქართულ საზღაპრო ეპოსში შემორჩენილია მაქციაობასთან დაკავშირებული რამდენიმე საფეხურის ამსახველი მასალა:

არქაულ სინამდვილეს ასახავს ის საერთაშორისო სიუჟეტი (ATU 402), რომელშიც ერთმანეთს უპირისპირდება „სული-ბატონებით“ დასახლებული ბუნება და ადამიანი თავისი მწარმოებლური ინტერესით. ხელმწიფის შვილის ნასროლი ისრით ნაპოვნი ბაყაყი-მზეთუნახავი სასწაულე ბრივი ცოდის სტატუსით იძულებით ცხოვრობს ადამიანებთან. ბაყაყი (გედი) გარეგნული საფარის დაწვის შემდეგ ისევ ბაყაყად გადაიქცევა და

თავის მამას, „სულ-ბატონს“ უბრუნდება, რაც სიმბოლურად ბუნების წინაშე ადამიანის უძლურების დასტურად იკითხება.

სხვა საფეხურს განასახიერებს საერთაშორისო საზღაპრო ეპოსში გავრცელებული სიუჟეტი „ეშმაკური მეცნიერება“ (ATU 325): მასწავლებელი მაქციაობაში წვრთნის ყმაწვილს, მაგრამ დგება მომენტი, როცა გამწვრთნელი ვეღარ სჯობნის მოწაფე-მსხვერპლს. სახეშეცვლილი ყმაწვილი გაქცევით მოიპოვებს თავისუფლებას, რაც ისე უნდა გავიგოთ, რომ ადამიანს უკვე გადალახული აქვს მორჩილების ზღუდე.

დროის მხრივ შედარებით გვიანდელ წარმოდგენას ეფუძნება საზღაპრო სიუჟეტი, რომელშიც „სულ-ბატონს“ ჯადოქარი ცვლის. დაკვირვებისათვის შერჩეული საერთაშორისო გავრცელების საზღაპრო სიუჟეტის (ATU 449) მიხედვით, ჯადოქარი ცოლი ქმარს ძაღლად გადააქცევს; მეორე ქალი (ისიც ჯადოქარი) ძაღლს ადამიანის სახეს უბრუნებს; ქმარი ცოლს ცხენად გადააქცევს.

ეს სიუჟეტური ტიპი ორი ვერსიით არის გავრცელებული. პირველი ვერსიის ყველაზე ძველი წერილობითი წყარო იძებნება „1001 ღამის ზღაპრებში“ (მეორე ღამე, მესამე მოხუცის ნაამბობი) (1001 ღამის წიგნი 1958, 34-36). ესაა ზღაპარი „სიდი ნუმან“, რომლის საფუძველს მისდევს სიუჟეტის დასავლეთსლავური ვერსია. სიუჟეტის მეორე ვერსია სირიიდან გავრცელებულა აღმოსავლეთ ევროპაში, ბალკანეთსა და კავკასიაში (ATU 2004, 265). კავკასიაში ზღაპარი გვხვდება აფხაზეთში, ადიღეში, ოსეთში, სომხეთსა და საქართველოში.

საანალიზო სიუჟეტური ტიპისადმი ინტერესს იხიცი აძლიერებს, რომ ფიზიკურად სახეშეცვლილი ადამიანი, ძაღლად ქცეულიც, ინარჩუნებს ადამიანურ გონება-აზროვნებას. ეს მოცემულობა ამ ტიპის ზღაპარში ყველა შემთხვევაში დაცულია ერთ სტანდარტთან ერთად: ქცევადობა სამსაფეხურიანია: ადამიანი – ცხოველი – ადამიანი. საკვირველ პერიპეტებში მოხვედრილი ძაღლის ადამიანური ფიქრი და განცდა ზღაპარში ემოციურ ფონს ქმნის.

აღმოსავლეთსლავურ ვერსიას „სამეფო ძაღლი“ ჰქვია. სიუჟეტი დაფუძნებულია შემდეგ ტიპოლოგიურ მოტივებზე: ძაღლად ქცეული კაცი ჯერ ყსაბთან ცხოვრობს, მერე მეცხვარეებთან მოხვედება და ცხვარს იცავს; სახელს გაითქვამს; ყიდულობს ხელმწიფე, რომლის შვილს სიკვდილისგან იხსნის; დასაჩუქრებული ბრუნდება ცოლთან, მაგრამ ქალი ქმარს ახლა ბელურად აქცევს. ვაჟი იბრუნებს ადამიანურ სახეს (ბარაგი 1971, 206).

ATU 449 ტიპის ქართულ ზღაპრებთან ტრადიციულად არის დაკავშირებული იმავე წარმომავლობის კავკასიაში ძაღლზე პოპულარული თავისუფალი მოტივი შემწვარი ცხოველის გაცოცხლება-გაქცევის შესახებ. ამ მოტივით ისახება ინტერესი ძირითადი სიუჟეტისადმი. ჩვენს ხელთ არსებულ ოცამდე ჩანაწერში, რასაკვირველია, ვხვდებით ვარიანტულ სხვაობას (პერსონაჟთა ვინაობის შეცვლა, დეტალების თავისებური გააზრება და სხვ.), თუმცა მონადირის უჩვეულო თავგადასავალი საზოგადოდ სწორსაზოგნად ვითარდება, ყველა მეზღაპრე მისდევს სიუჟეტის ტიპოლოგიურ ჩარჩოს. მიუხედავად იმისა, რომ ქცევადობა ჯადოსნური ზღაპრისთვის ჩვეულებრივი მოვლენაა, ამ სიუჟეტური ტიპის ამბავი თემატურად მაინც ცალკე დგას და ამიტომ ზღაპარი სუფთა სახით შემოინახა, ანუ ქართულ სინამდვილეში შემოქმედებითი კონტამინაციის ვერც ერთ მაგალითს ვერ ვპოულობთ (ქურდოვანიძე 1983, 186). ბუნებრივი ჩანს ის მოვლენა, რომ გასული

საუკუნის ჩანაწერებში შეინიშნება ამბის ყოფითი პლანისა და დეტალიზაციისკენ მიდრეკილება, ფსიქოლოგიზმის შეჭრა ზღაპარში (ყურადღების გამახვილება იმაზე, როგორ იტანჯება ადამიანური შეგრძნებების გამო ძალდი და სხვ.). ყოველივე ეს დროის პროდუქტად უნდა განვიხილოთ. ზღაპრის ჩანაწერებიდან გამოყოფას იმსახურებს ისეთები (უმიკაშვილი 1964, №14, ჩიქოვანი 1956, № 170), რომლებშიც კონფლიქტის სიმძაფრეს ხელს უწყობს ჯადოქარი ცოლის მიერ ძალდატკეპული ქმრისთვის თვალის დევნება და ახალი ბოროტების ჩადენა (ავადმყოფის პატრონს ასწავლის: ამ ძაღლის გულ-ღვიძლი აჭამონ დაავადებულს).

როგორც უკვე ითქვა, საკონფლიქტო თემის განვითარებით ჩრდილოკავკასიური ვარიანტები, ქართულის მსგავსად, მისდევს აღმოსავლეთსლავეურ ვერსიას.

ყაბარდოული ვარიანტი, ჩაწერილი XIX საუკუნის 70-იან წლებში და დაბეჭდილი „მასალათა კრებულში“ („მასალათა კრებულში“ 1891, XII, 78-86), წარმოადგენს მექანიკურად კონტამინირებულ ტექსტს. ძირითად ტექსტთან ყოველგვარი თემატური სიახლოვის გარეშე მთავარი გმირის საშუალებით არის მიბმული ციკლოპ პოლიფემის („ოდისეა“, IX სიმღერა) თავგადასავალი (ადიდური 1978, № 7).

ამგვარი კონტამინაცია გამიზნულია საგმირო თემის გაძლიერებისათვის და გეხვედება საანალიზო ზღაპრის აფხაზურ ვარიანტშიც (აფხაზური 1975, 229). „სამეფო ძაღლის“ ყაბარდოული ვარიანტი არ იცნობს შემწვარი ნადირის გაცოცხლების თავისუფალ მოტივს. ჯადოქარ ქალზე დაქორწინებული საგორი, ძალდა გადატყვევის შემდეგ, მეცხვარესთან მოხვედბა, მაგრამ არაიმიტომ, რომ მგლების გაწყვებით გაითქვას სახელი. ეს მოტივი ჩავარდნილია და ამის გამო ტრადიციული სამმაგობაც არ არის დაცული. საკონფლიქტო მოტივის განვითარებაში დავიწყებულია ჯადოქარი ცოლის შემდგომი როლი, სამაგიეროდ, დაწერილებით არის აღწერილი ავადმყოფის მწვალებელი ჯადოქრის ქმედება. საერთოდ ამ მეზღაპრის თხრობა მოქმედებათა არასავალდებულო დეტალიზაციის ტენდენციას ავლენს, რაც, თხრობის ნაცვლად დიალოგების სიტარბესთან, ერთად საერთოდ დამახასიათებელია ჩრდილოკავკასიური საზღაპრო ეპოსისათვის (ვფიქრობთ, ეს ნიშანი ამ რეგიონის ზღაპრებს შექმნილი აქვთ ფოლკლორული ტექსტების გამჩაღხველ-სტილიზატორებისაგან).

მეორე ადიდურ ვარიანტში (ადიდური 1957, 188) ტიპოლოგიური მოტივების გადმოცემისას აქცენტირებულია ადგილობრივი ადათები და ძაღლის ადამიანური ქცევები. მოთხრობაში ყურადღება გამახვილებულია ბავშვის გადარჩენის მოტივზე.

ინგუშური ჩანაწერი, აშკარა სტილიზაციის გარდა, იმით იქცევს ყურადღებას, რომ შემოდის ფადიშაჰის მსახურის ჯადოქართან პირ-შეკერის ტიპოლოგიური სიუჟეტისათვის უცნობი მოტივი. ტექსტში საინტერესოდ არის ჩართული მეცხვარული ჩვეულება (ინგუშური და ჩეჩნური 1983, № 5). ჩეჩნური ვარიანტი ნაკლებია. მეზღაპრეს ზუსტად არ ახსოვს მოტივები, ცვლის მათ, თუმცა ამბავს მეტ-ნაკლებად მაინც აყალიბებს. ჩეჩნურ ვარიანტშიც ჩნდება ციკლოპი, აცოცხლებენ არა მეფის, არამედ მონადირის ძმებს (იქვე, № 19).

ოსეთში საანალიზო ზღაპრის ვარიანტები ჩაწერილი და გამოქვეყნებულია XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან. სიუჟეტის შესახებ აზრი გამოთქმული აქვთ ვ. მილერს და ა. შიფნერს. 1959 წ. გამოქვეყ-

ნებული ტექსტი „1001 ღამის ზღაპართან“ ამჟღავნებს სიახლოვეს (ოსური 1959, 234). გმირს ხარად (ცხენად, ძაღლად) გადააქცევს ქალის საყვარელი. ქმარს დღე ამუშავებენ, ღამით ისევ ადამიანის სახეს უბრუნებენ. ცხვრის ყარაულობისას „გონიერი ძაღლი“ შეიპყრობს მგელს, რომელმაც იცის, რომ ძაღლი კაცია (შემხვედრთა მიერ ძაღლის ამოცნობის მოტივი საერთოდ გავრცელებულია ჩრდილოკავკასიურ ჩანაწერებში) და ეხმარება მას ადამიანის სახის დაბრუნებაში.

თავისებურად არის გააზრებული სიუჟეტი სხვა ვარიანტშიც: ირმის მოკვლა-გაცოცხლების საკვირველი ამბავი ფინალშია გადატანილი, რა თქმა უნდა, მეზღაპრეს ამისი უფლება ჰქონდა, მოტივს ინტერესის აღძვრის მხატვრული ფუნქცია რომ არ ეკარგებოდეს. ჯადოქარი ცოლის ფუნქცია მიეწერება ხელისმომკიდეს. დაცულია მაქციაობისა და ძაღლადქცეულის სხვა პატრონთან გადასვლის მოტივების სამმაგობით გაწყობის ტრადიცია. შემოტანილია ტიპოლოგიური სიუჟეტისათვის უცნობი ძაღლის მგლებთან დაკავშირებისა და ძუნწი მეცხვარის (საჭმელს არ აჭმევს ძაღლს) დასჯის მოტივი. ძაღლს ადამიანური სახის დაბრუნების საშუალებას ასწავლის უცნობი ქალი (ოსური 1973, 234). ზღაპრის ეს ვარიანტი 1909 წელს არის ჩაწერილი დიგორში და გარკვეულად სცილდება კავკასიური ვერსიის ცნობილ მოტივებს, თუმცა კი, თავის მხრივ, ი. ლევინის დაკვირვებით, თხრობის პირველ პირში წარმართვის გამო სიახლოვეს ამჟღავნებს აღმოსავლურ (თურქულ-არაბულ) ვერსიასთან (იქვე, 586). ზღაპრის 1973 წლის ოსური ზღაპრების მოსკოვური გამოცემის ტექსტი ფინალით ემსგავსება სომხურ ვარიანტს (სომხური 1965, 229).

საანალიზო სიუჟეტი შესულია „ნართების“ გალექსილ ისტორიაში (ნართები 1957, 105-112). ამბავი შეემთხვევა ურიზმაგს და ის გადმოცემულია ფანტასტიკური ზღაპრისთვის ნიშანდობლივი მანერით. ტიპოლოგიური მოტივები დაცულია, ოღონდ აკლია ავადმყოფის განკურნების მოტივი. გმირის დამხმარის ფუნქცია აკისრია მგელს, რომელიც ძაღლმა შეიბრაღა ცხვარზე თავდასხმის დროს.

ორიგინალურად არის გააზრებული ვ. მილერის გამოქვეყნებული ვარიანტიც (მილერი 1881, № 11): ვასთირჯი ცოლის საყვარელ ურიზმაგს ძუკნად აქცევს. ლეკვების დაყრის შემდეგ იგი მეცხვარესთან ცხოვრობს და ცხვარს ყარაულობს. სახელს რომ გაითქვამს ძაღლი, ყაბარდოელი იყიდის ცხვრის სადარაჯოდ. მგლები იცნობენ ძაღლს და შებრალებას სთხოვენ, მაგრამ ამაოდ. ძაღლს პატრონი სცემს და ამიტომ გამოიქცევა მისგან. პირველი პატრონის რჩევით ძაღლი ადამიანურ სახეს იბრუნებს ვასთირჯის სახლში კუდის ფიალაში ჩაყოფით. ურიზმაგს საყვარელი ქალი სთხოვს, გაათენოს მასთან ღამე. შინ დაბრუნებულ ქმარს ცოლი დალატში გამოუტყდება, მაგრამ ქმარი არ სჯის ცოლს. ამბავი აქ მთავრდება ზღაპრისათვის უჩვეულო რეალისტური ფინალით.

კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებში გავრცელებულია როგორც რუსული (აფანასიევი 1957, № 254, № 255), ისე ადგილობრივი ელემენტებით გაჯერებული კავკასიური ვერსიები.

ზღაპრის თხრობისას ცალკეული ეთნიკური ელემენტების შემოტანა (ან მოტივთა ჩანაცვლება) არ არღვევს თანამედროვე ტრადიციას. შეიძლება ითქვას, რომ ATU 449 ტიპის საერთაშორისო სიუჟეტური სქემა მეტ-ნაკლებად ყველგან დაცულია.

მაქციაობის მოტივი დამუშავებულია მხატვრულ ლიტერატურაშიც. ოვიდიუსი „მეტამორფოზებში“ მაქციაობის თემაზე 200-ზე მეტ მითს იყენებს. ეს ეტიმოლოგიური მითები ესთეტიზირებულია.

ფრანც კაფკას „გარდასახვაში“ გრეგორი ზამზას საბავშვ მწერად გადაქცევის მაგალითი გამიზნულია იმის ხაზგასასმელად, რომ ახლობელთა შორის შინაგანი კონფლიქტი ზღვრამდეა მისული. პიროვნულ გაუცხოებას დაურღვევია ტრადიციული ოჯახური კავშირი. მწერალს სურს გვითხრას, რომ გრეგორი ზამზას თანადროული საზოგადოება დაშლილია.

XX საუკუნის ლიტერატურულ ნაწარმოებში სხვად ქცევის გააზრება ამ ნიშნით (ფიზიკური პლანი) ზღაპრის იდეასთან ამჟღავნებს საერთოს.

ლიტერატურა

ATU 2004 Hans-Jorg Uther. The Types of International Folktales A Classification and Bibliography. Part I. Helsinki, 2004.

ადიღეური 1957 – Адыгейские сказки. Майкоп, 1957.

ადიღეური 1978 – Сказки адыгских народов. М., 1978.

1001 დამის წიგნი – Книга тысячи и одной ночи. I. М., 1958.

აფანასიევი 1957 – Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. М., 1957.

აფხაზური 1975 – Абхазские народные сказки. М., 1975.

ბარაგი 1971 – Барак Л.Г., Сюжеты и мотивы белорусских волшебных сказок (Систематический указатель). Славянский и балканский фольклор. М., 1971.

ინგუშური და ჩეჩნური 1983 – Сказки и легенды ингушей и чеченцев. М., 1983.

მასალათა კრებული 1891 – Сборник Материалов для описания местностей и племен Кавказа. т. 12. Тифлис, 1891.

მილერი 1881 – Миллер В.Ф., Осетинские этюды. Уч. Зап. Императорского Московского университета. Вып I. М., 1881.

ნართები 1957 – Нарты. Эпос осетинского народа. М., 1957.

ოსური 1959 – Осетинские народные Сказки. М., 1959.

ოსური 1973 – Осетинские народные Сказки. М., 1973.

პროპი 2000 – Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М. 2000.

სომხური 1965 – Ганалаян А.Т., Армянские народные сказки. Ереван, 1965.

უმიკაშვილი 1964 უმიკაშვილი პ., ხალხური სიტყვიერება. III. თბ., 1964.

ქურდოვანიძე 1983 – ქურდოვანიძე თ., ქართული ხალხური ჯადოსნური ზღაპარი. თბ., 1983.

ჩიქოვანი 1956 – ხალხური სიტყვიერება. V. თბ., 1956.

Т. Курдованидзе (Тбилиси)

Мифический мотив оборачивания в грузино-северокавказских сказках (на примере «Царской собаки» (ATU 449))

В классической волшебной сказке встречается мотив оборачивания, т.е. физического а человека (живого существа) в иной (одушевленный или неодушевленный) предмет. В сказке это происходит иногда по собственному желанию, иногда же в результате насилия. Корни данного мотива заложены в древнем тотемическом мифе. Мотив этот встречается наряду с анимистическими и магическими представлениями. В настоящее время эти мотивы классифицируются как фантастический вымысел.

Исследователями первобытной культуры установлено, что искусством превращения овладевали юноши, отданные на обучение в мужской «Большой дом». Параллельным местом называют «Таинственный лес», где технику владения магической способностью юношам непосредственно передавал хозяин леса, старый учитель (волшебник, леший, мудрец). В «Большом доме» при посвящении юноши вводились во все мифические тайны, обряды, ритуалы и приемы племени. Процесс инициации предусматривал также овладение знанием и усовершенствование физической выносливости. Знаменательно, что оборачивание оценено не как знание, а как умение, которое человеку было нужно для влияния на природу (Пропп 2000, 82-83).

Инструментом оборачивания в сказке называется плеть// прут //вода. Плеть (деревянная рукоятка + кожа животного) и прут (деревянная ветка) являются носителями жизненной силы. Эти предметы свою магическую чудесную силу тотчас при прикосновении. По традиции удар сопровождается словесной формулой: «Изменись, превратись в собаку!». Произнесенное тут же осуществляется.

В некоторых сказках превращение представлено лишь на уровне мотива, в других же – весь сюжет обоснован на нем. В грузинском сказочном эпосе сохранен материал, отображающий несколько ступеней, связанных с оборачиванием.

Архаическую ступень отображает сюжет, известный в международном фольклоре (ATU 402), в котором противопоставлены природа в лице «духа-хозяина» и человек со своим производительским интересом. Лягушка-мзетунахави, доставшаяся царевичу по брошенной стреле, вынуждена жить с людьми под статусом чудесной жены. Мзетунахави после сжигания мужем ее шкуры вновь превращается в лягушку и возвращается к своему отцу, «духу-хозяину», что символически воспринимается как бессилие человека перед природой.

Иная ступень предусматривается в сюжете «Хитрая наука» (ATU 325): учитель обучает юношу искусству оборачивания, но наступает момент, когда он уже не может подчинить себе ученика-жертву. Юноша, превращенный в

неузнаваемый предмет, бегством приобретает свободу, т.е. человеком уже преодолена грань покорности.

С еще одной, более поздней ступенью, отношений мы знакомимся в сюжете (ATU 449), в котором колдунья-жена превращает своего мужа в собаку; другая женщина (колдунья) возвращает собаке человеческий облик; муж превращает жену в лошадь.

Этот сюжетный тип распространен в виде двух версий. Самый древний письменный источник первой версии встречается в «Сказках 1001 ночи» (вторая ночь, рассказ третьего старца) (Книга 1001 ночи 1958, 34-36). Это – сказка «Сиди Нуман», на основе которой сформулирована западнославянская версия сюжета. Вторая версия распространилась из Сирии в Восточную Европу, Балканы и Кавказ (ATU 2004, 265). На Кавказе сказка встречается в Абхазии, Адыгее, Осетии, Армении и Грузии.

Интерес к анализируемому сюжету усиливает и то, что человек, превращенный в собаку, сохраняет человеческий разум-мышление. Данный факт в сказке этого типа во всех случаях сохранен вместе с одним стандартом: трехступенчатостью оборачивания – человек – собака – человек. Человеческие мысли и переживания, оказавшейся в чудесных перипетиях собаки, создают в сказке эмоциональный фон.

Восточно-славянская версия именуется «Царской собакой». Сюжет основан на следующих типологических мотивах: превращенный в собаку человек сначала живет у мясника, потом попадает к пастухам и охраняет овец; становится знаменитым, его покупает царь, дочь которого спасает его от смерти; награжденный возвращается к жене, однако она мужа на сей раз превращает в воробья (Бараг 1971, 206).

С грузинскими сказками типа ATU 449 связан весьма популярный на Кавказе свободный мотив того же происхождения об оживлении и побеге зажатого животного. Данный мотив возбуждает интерес к основному сюжету.

В Грузии имеется до двадцати записей, но несмотря на варианты разнообразия (замена персонажей, своеобразное осмысление деталей и т. п.) необычные приключения героя развиваются идентично, с соблюдением типологической рамки сюжета. Несмотря на то, что оборачивание – явление обычное для волшебной сказки, история данного сюжетного типа тематически все-таки обособлена, и поэтому сказка сохранилась в чистом виде – в Грузии не обнаружено ни одного примера творческой контаминации (перечень записей см. Курдованидзе 1983, 186). Естественным представляется и тот факт, что в некоторых записях прошлого века отмечается стремление к детализации бытового плана и проникновение психологизма, обусловленное человеческими ощущениями собаки. Из записей сказки следует выделить такие (Умикашвили 1964, 14; Чиковани 1956, 170), в которых обострению конфликта способствует преследования женой-колдуньей превращенного в собаку мужа и попытка совершения нового зла (учит родных больного дать ему на съедение внутренности данной собаки).

Кабардинский вариант, записанный в 70-ые годы 19-го века и опубликованный в «Сборнике материалов» (СМ 1891, 12, 78-86), является механически контаминированным текстом. Сюжет посредством главного

героя без какой-либо тематической близости соединяется с приключением циклопа Полифема («Одиссея», 9-ая песнь). Указанное сочетание в сюжете (Адыгские ... 1978, 7) - не исключение. Подобная контаминация осуществлена и в абхазской сказке того же типа (Абхазские ... 1975, 229). Это служит для усиления героической темы сюжета. Анализируемому варианту сказки чужд свободный мотив оживления зажаренного зверя. Женатый на колдунье Хагор после превращения в собаку попадает к пастуху, но не истребляет волков. Данный мотив опущен, из-за чего нарушается традиционная троичность превращений. При развитии конфликтного мотива забыта последующая роль жены-колдуньи. Зато подробно описываются действия другой колдуньи, мучающей больного. Вообще, в повествовании данного сказочника выявляется тенденция необязательной детализации действий, что наряду с избытком диалогов вместо повествования характерно для северокавказского сказочного эпоса. (Думается, эта черта является следствием стилизации сказок данного региона).

Во втором адыгском варианте (Адыгейские ... 1957: типологические мотивы акцентируются местными обрядами, внимание уделяется человеческим привычкам (повадкам) собаки. В сюжете особое место занимает мотив спасения ребенка.

Помимо явной стилизации, ингушская запись привлекает внимание введением неизвестного типологическому сюжету мотива сговора слуги падишаха с колдуньей. Встречается интересное указание на пастушью привычку (Ингушские и чеченские ... 1983, 5). Чеченский вариант ущербен. Сказочник не помнит мотивов, изменяет их, хотя историю все же передает. И в чеченском варианте появляется циклоп. Мотив освобождения детей от мучения колдуньей заменен оживлением братьев охотника (там же, 19).

В Осетии варианты анализируемой сказки записаны и опубликованы во второй половине 19 века. Сюжетом заинтересовались В. Ф. Миллер и А. Шифнер. Опубликованный в 1959 г. текст (Осетинские ... 1959, 234) проявляет сходство со сказкой из сборника "1001 ночи". Любовник жены превращает героя в быка (лошадь, собаку).

Быка днем заставляют работать, а ночью ему вновь возвращают человеческий облик. То же самое происходит в другом осетинском варианте (Осетинские ... 1973, 99). В этот последний вариант сказки привнесен незнакомый для данного типологического сюжета мотив о договоре собаки с волками и о наказании пастуха, который плохо кормил собаку. В возвращении человеческого облика собаке помогает незнакомка. По наблюдению И. Левина (там же, 586), финал данного текста сходен с армянским вариантом (Армянские ... 1965, 229).

В стихотворном варианте эпоса «Нарты» (Нарты 1957, 105-112) сюжет оборачивания приписан Урузмагу. История передается в манере фантастической сказки, хотя опущен мотив излечения больного. Функция помощи герою возложена на волка, которого пожалела собака, сторожившая овец.

Оригинально рассказывается вариант, опубликованный Миллером (Миллер 1881, 11: 53-59). Нарт Вастирдж превращает в суку любовника жены Урузмага. Собака сторожит овец у купца, затем у кабардинца. Волки просят собаку пощадить их, но тщетно. Собака убегает от пастуха, приходит в дом

Вастирджа и там возвращает себе человеческий облик. Финал сказки не типичен.

Среди кавказских народов распространены как русская (Афанасьев 1957: 254, 255), так и кавказская версии. Кавказская версия насыщена местными элементами. Некоторые варианты сказки, по данным И. Левина, проявляют сходство с восточными (турецко-арабскими) версиями (Осетинские ... 1973, 586).

Привнесение отдельных этнических элементов (или замена мотива) при повествовании не нарушает современной традиции. Следует заметить, что международная схема типа АТУ 449 более или менее сохранена повсюду.

Мотив оборачивания обработан и в литературе. Овидий в «Метаморфозах» использует более 200 мифов на тему оборачивания. Эти этнологические мифы эстетизированы.

В «Превращении» Франца Кафки пример оборачивания Грегора Замзы в отвратительное насекомое приводится подчеркивания того, что внутренний конфликт между близкими дошел до предела. Отчуждение личностей нарушило традиционные семейные отношения. Писатель стремится подчеркнуть, что современное Замзе общество деградировано.

Мотив превращения по этому принципу в литературном произведении XX века сходен с идеей сказки.

Литература

АТУ 2004 – Hans-Jorg Uther. The Types of International Folktales A Classification and Bibliography. Part I. Helsinki 2004.

Абхазские 1975 – Абхазские народные сказки. Москва, 1975.

Адыгейские 1957 – Адыгейские сказки. Майкоп, 1957.

Адыгские 1978 – Сказки адыгских народов. Москва, 1978.

Армянские 1965 – Ганалаян А.Т., Армянские народные сказки. Ереван, 1965.

Бараг 1971 – Бараг Л. Г., Сюжеты и мотивы белорусских волшебных сказок (Систематический указатель). Славянский и балканский фольклор. Москва, 1971.

Ингушские и чеченские 1983 – Сказки и легенды ингушей и чеченцев. Москва, 1983.

Курдованидзе 1983 – Курдованидзе Т., Грузинская народная волшебная сказка. Тбилиси, 1983 (на груз. яз.).

Миллер 1881 – Миллер В. Ф., Осетинские этюды. Уч. Зап. Императорского Московского Университета, вып 1. Москва, 1881.

Нарты 1957 – Нарты. Эпос осетинского народа. Москва, 1957.

Осетинские 1959 – Осетинские народные сказки. Москва, 1959.

Осетинские 1973 – Осетинские народные сказки. Москва, 1973.

Пропп 2000 – Пропп В. Я., Исторические корни волшебной сказки. Москва, 2000.

Сборник материалов 1891 – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1891.

Умикашвили 1964 – Умикашвили П., Народная словесность, III. Тбилиси, 1964 (на груз. яз.).

Чиковани 1956 – Народная словесность. V. Под редакцией М. Чиковани. Тбилиси, 1964 (на груз. яз.).

T. Kurdovanidze (Tbilisi)

Mythical Motif of the Turnover in Georgian and North-Caucasian Tales (*on the example of “King’s dog” (ATU 449)*)

Summary

Arisen on the mythical basis plot type about the man turned into a dog, distribute in the international tale epos in two versions. The oldest written source is found in “1001 night’s tales”. On this basis the West-Slavish version was arisen. The second version is distributed from Syria to the East-Europe, Balkans and Caucasus, where this tale is found in Abkhazian, Adygian, Ossetian and Georgian ethnic groups. In general, the plot about the turn into an animal or into a man was arisen on the basis of primitive totemic myth. In Georgia written tales this is distributed without contaminations and contains all obligatory typological plots. In the Kabardinian version Cyclop Polyphems adventures are linked with the cardinal plot. This type is found also in the Abkhaszian version. In the second Adygian version typological plots are surrounded with local customs and human habits of the dog. Ingushian and Chechenian versions are uncompleted. In the Ingushian versions typological plots are replaced by similar ones, but a story is narrated. In the Chechenian version it appears a Cyclop’s story, no king’s sons, but hunter’s brothers are revived. In Ossetian version a woman’s lover turned hero into a bull (horse, bog). The same takes place in another version.

During the narrating tales a tale-teller keeps an international plot scheme of ATU 449 type. Bringing the single ethnic elements (or substitution of plots) by narrator doesn’t break tradition.

О. А. Джамбеков (Грозный)

К проблеме похищения огня в фольклоре чеченцев

В чеченской фольклористике начала 70-х годов XX столетия о значительном сходстве некоторых черт греческого Прометея с чеченским Пхъарматом впервые заговорил известный чеченский ученый К.Чокаев (Чокаев 1992, 17-48). В своей работе «К вопросу бытования образа Прометея в фольклоре чеченцев и ингушей» К. Чокаев опирался на чеченский миф о Пхъармате, впервые записанном ученым-энтузиастом Ахмадом Сулеймановым еще в 1940 году от сказителя из тейпа зумсой по имени Гела в горах Итум-Калинского района Чечни. Ученый еще не раз возвращался к заинтересовавшей его теме. Так, год за годом в печати появлялись новые публикации (Чокаев 1992, 16-25; Чокаев 2004, 324)). Интересным, на наш взгляд, является также исследование Р.Нашхоева «Загадки Пхъармата. Диалоги о необычном» (Нашхоев 2002). К тому же появились новые записи – варианты известного мифа, к примеру, вариант Сулимы Муртазалиева, в котором Пхъармат зовется уже Пхъаъри.

А после публикации этнографа Саид-Магомеда Хасиева мифа «Подвиг Са» стало ясно, что прометеевская тема имеет древнейшие корни в чеченской фольклористике.

В своей книге журналист Р. Нашхоев в увлекательной форме рассказывает необычную историю чеченского мифа «Пхъармат» («Прометей»), анализирует, выясняет, что общего он имеет с другими мифологическими произведениями нахов и греков.

Сюжет книги Р. Нашхоева развивается на широком историческом фоне жизни самых древних народов Передней Азии: шумеров, хурритов, народов Урарту – далеких предков чеченцев в числе кавказского этноса.

В приложениях к книге публикуется миф «Пхъармат» на языке оригинала – итум-калинском говоре чеченского языка, а также его художественный перевод, сделанный автором. «Особое звучание этим фактам придает то, что Руслан Нашхоев исследует историю и содержание чеченского мифа «Пхъармат» («Прометей»), дошедшего до нас из глубины тысячелетий. Сравнивает этот фольклорный памятник с греческим и нахскими мифами о Прометее», – пишет в своем предисловии к книге профессор Я. Эсхаджиев (Нашхоев 2002, 3-4).

Конечно, наиболее серьезными исследованиями, относящимися к настоящей теме, несомненно, являются работы доктора филологических наук, профессора К.Чокаева. В его исследованиях мы нашли много полезного для своей работы. Так, ученый еще в конце 60-х годов прошлого столетия, работая в столичных библиотеках, собрал большой фактический материал о Прометее, включая греческий вариант мифа. Ознакомившись с этим материалом, ученый

пришел к выводу, что записи чеченского мифа со всеми его вариантами значительно ближе к греческому мифу.

В свое время, как отмечал ученый, перед ним вставали не совсем простые вопросы: случайно ли греческий бог был прикован вдали от Греции, на Кавказе? Чем объяснить сходство сюжета греческого мифа с легендами о прикованных богатырях кавказских народов? Что является первоисточником – греческий вариант мифа или же кавказские легенды?

Одни исследователи – В.С. Миллер, Ш. Нуцубидзе, И.В. Тресков, М.Я. Чиковани и другие – рассматривают кавказские легенды о богатырях-богоборцах первоисточниками греческого мифа. Другие же – профессор И. Нусинов, А. Веселовский – считают, что греческий миф и кавказские легенды возникли самостоятельно, независимо друг от друга. Причем последние исходили из тех же вариантов кавказских легенд, в которых под влиянием христианства богоборческий мотив был сведен до минимума, а герои представлены не защитниками и покровителями, а злодеями, совершающими дурные поступки как против людей, так и против бога, за что обречены на вечные страдания.

Общеизвестно, что у многих кавказских народов имеются легенды и мифы о богоборцах. И при всех общих чертах они имеют много различительных специфических особенностей как по сюжету, так и по форме: в одних, герои представлены злодеями, совершающими дурные поступки против людей, в других же – герои-богоборцы показаны заступниками и покровителями людей, в третьих, герой – просто рыцарь, обладающий большой физической силой и из бахвальства вызывающий на поединок бога. В одних вариантах легенды о богоборцах (осетинская, грузинская, армянская, адыгейская и др.) отсутствует связь с огнем. В других [грузинской (сванской), кабардинской, абхазской и др.] двойники Прометея наказаны за похищение огня.

Большинство ученых сходятся во мнении о кавказском происхождении греческого мифа, как было указано выше, но, тем не менее, вопрос является спорным: чей именно вариант лежит в основе греческого мифа? «Прометеевский миф – миф явно кавказского происхождения – в эмбриональной форме дан в кабардинском фольклоре», – писал М. Талпа.

Ш. Нуцубидзе считал, что первоисточником для греческого мифа послужила грузинская легенда об Амирани.

Такие выводы названные ученые делают при наличии заметных расхождений между грузинским и кабардинским, с одной стороны, и греческим мифом – с другой: в кабардинском герой нарт Сосруко, выступающий двойником Прометея, достает огонь, первые семена проса, виноградную лозу, имеет большую силу, борется с чудовищами, но к скале не прикован, тогда как греческий Прометей (по Гесиоду) – светлый освободитель-богоборец, прикован к скале за похищение огня; в грузинском – отсутствует связь с огнем и т.д.

В чеченских же легендах о Прометее наличествуют обе указанные детали: герой здесь – защитник людей, ради которых похищает огонь с неба, и за это прикован к скале – одной из вершин Кавказских гор – богом грома и молнии всемогущим Сиелой-Зевсом.

Во всех известных кавказских легендах герои-богоборцы выступают, кроме того, под разными, отличными от имени греческого героя, именами: в

грузинской – Амирани, кабардинской – Сосруко, армянской – Артавадз, осетинской – Батрадз, ингушской – Курюко, абхазской – Абрский и т.д. В чеченской легенде герой-богоборец носит имя весьма сходное (по своей фонетической и семантической структуре) с именем греческого героя (ср.: чеч. Пхьармат (Пхьари) с греч. Прометей).

Для прогрессивного человечества образ Прометея, известный главным образом по трилогии древнегреческого трагика Эсхила, являлся олицетворением науки, культуры и просвещения, борьбы за человеческое счастье против темных сил реакции. Эти эпитеты в наибольшей степени подходят к образу Прометея, очерченному и в чеченском мифе, где он наделен самыми благородными чертами – готов на любое самопожертвование ради счастья человечества, сознательно и торжественно идет на подвиг против тирана.

Прометей (Пхьармат) в чеченских мифах – олицетворение скромности, мужества, самоотверженности. В нем нет и тени бахвальства, честолюбия, которые мы наблюдаем в некоторых других, созданных под влиянием христианства вариантах легенды [в грузинском (сванском), кабардинском и некоторых других]

Отсюда напрашивается вывод о том, что чеченский миф (легенда) испытал на себе влияние уже ранних циклов нартского эпоса, или же легенда возникла как произведение нартского эпоса раннего цикла.

В чеченской легенде о богоборце показаны две борющиеся силы – земля и небо. Эти две основные силы находятся в вечной вражде.

Небо (стигал) – олицетворение зла, которым управляет бог грома и молнии, враг людей и всего земного Сиела.

Сиела держит людей в вечном страхе, ниспосылая им одни бедствия – молнии, бурю, дождь и другие стихийные явления. Он же владетель огня, но на огонь он скуп. И единственный человек – нарт, который осмеливается похитить огонь у Сиелы – это Пхьармат/Пхьари. В легенде он показан как покровитель и радетель всего человечества, всего земного.

Пхьармат немногословен, он постоянно думает о том, как и чем помочь людскому горю, как достать людям огонь из ада, говорится о нем в легенде. У Эсхила, как и у Гесиода, Прометей – бог, сторонник людского благополучия, противник Зевса-Сиелы. Надо думать, что в этом греческий миф выступает в более древней форме, чем кавказские легенды, где Прометей «очеловечен».

Об «эмбриональности» чеченского варианта легенды, пишет К.З. Чокаев, прежде всего, говорит следующее: Пхьармат похищает из небесного алтаря огонь в виде головешки – хаштиг. В легенде упоминается слово сиела-хаштиг, что означает «головешка Сиелы», и тем самым подчеркивается принадлежность огня Сиеле-Зевсу, хотя в данном сочетании слово это, с точки зрения современного языкового сознания, означает молнию.

Как справедливо отмечает К. Чокаев, этот факт рельефно показывает, что в сознании первобытного человека понятия «молния» и «огонь» были тождественны. Дифференциация этих понятий – результат дальнейшего развития языкового сознания: хаштиг – головешка, сиела-хаштиг – молния. А выражение сиела-хаштиг туохар означает «удар молнии», букв. "удар головешки Сиелы". Отсюда следует думать, что Пхьармат в представлении первобытного человека украл с неба молнию, а не головешку (таковой она стала уже на земле, когда

функция ее существенно изменилась, и она превратилась из орудия зла в руках Сиелы в источник жизни человека).

В этнографии и языке чеченцев мы находим многочисленные примеры, являющиеся как бы отзвуком легенды о Прометее. Чеченский прототип Прометея – кузнец Пхьармат – много лет готовит своего коня Турпала к предстоящему походу за огнем в преисподню грозного, безжалостного божества Сиэлы. Именно коню отводится основная роль в похищении огня. «Быстро разогнавшись, над адом пронесся конь Пхьармата. В это время, нагнувшись, из ада полено достав, на вершину Башлама помчался Пхьармат. От быстроты Турпала-коня от полена («хаьштига») поднялись языки пламени, будто длинный хвост потянулся за Пхьарматом. И проснулся Села оттого, что попали ему в ноздри эти огненные языки.

Увидел он, как смелый нарт с неба полено на землю несет людям.

Очень перепугался Села, зная, что человек, если ему в руки попадет огонь, сделается сильным и смелым и попытается восстать против него» (Пхьармат 1992, 43). Поэтому Села посылает грозную погоню за похитителем. Но ни «бурдюк с темной ночью», ни «бурдюк со страшной бурей», ни «бурдюк с жгучим морозом» не в силах остановить бесстрашного нарта Пхьармата и его коня Турпала. Тут Села с яростью хватает свой лук, сделанный из огня и луча, и начинает метать молнии вслед нарту. От молнии «содрогнулись горы, замерзшие родники растаяли, а волны Аргуна, как отара кутана разбежались по горным склонам, высокие горные кручи задрожали, словно живые».

Кроме большого этнографического значения, миф о Пхьармате служит также подтверждением подлинности чеченских вариантов легенды. Так, например, головешку и молнию у нахских народов до сих пор освящают. Человек или животное, убитые молнией, по поверью чеченцев, заслуживают особого уважения, в честь их в прошлом совершались религиозные обряды. Такие обряды встречались у многих народов Кавказа (у грузин: хевсуров, сванов; осетин, черкесов и др.).

Как прямое упоминание подвига Пхьармата звучат в чеченском языке выражения, ставшие крылатыми: – Хьо стенна везавие! Жьожхатара хаьштиг диенарг-х ваций хьо! – Чего ты кичишься? Ты же не тот, который принес головешку из ада. Жьожхатара хаьштиг а даьхар долуш хьуьнар долуш кьонаха ву иза. – Он такой храбрец, что из ада головешку принесет.

В мировоззрении первобытных людей ад представлял собой божий очаг, где вечно горит огонь. Слово жьожхате – ад (груз. джджохети) в нахских языках заимствовано из грузинского в период распространения грузинскими миссионерами христианства среди нахских племен. Надо думать, что в нахских языках до принятия христианства бытовало исконное слово в значении «ад». Таким словом, по всей вероятности, было сиелакхиерч или делаххиерч – божий очаг, о чем свидетельствует выражение: Делан кхиерчара хаьштиг диенарг-х ваций хьо? (Ср. также: жьожхатара хаьштиг диенарг-х ваций хьо, где слово Делан кхиерч – божий очаг выступает синонимом слова жьожхате – ад).

Перевод целой фразы на русский будет таков: ты же не тот, кто принес головешку из божьего очага. Этот факт свидетельствует о древности представления нахских народов об аде.

Этот трудный вопрос о генетическом родстве приведенных имен, пишет К. Чокаев, нельзя считать разрешенным. Он справедливо считает, что здесь вправе выдвинуть лишь рабочую гипотезу, используя при этом доступный нам лингво-этнографический материал из нахских и других иберийско-кавказских языков. Дальнейшее, более углубленное изучение вопроса прольет свет на многие проблемы, касающиеся кавказско-средиземноморских культурных связей. На постановку этих вопросов нас натолкнуло, прежде всего, весьма распространенное мнение о протокавказском происхождении известного человечеству греческого мифа о Прометее, что не могло не оставить каких-либо следов изначальной общности главнейших образов и их имен греческого и кавказского вариантов легенды.

В чеченском эпосе о нарт-орстхойцах много героев, которые малоизвестны, потому что на них еще не обратили внимание исследователи. Таковым, к примеру, является вышеупомянутый миф «Подвиг Сá». Этнографом С. Хасиевым он записан в 1968 году в с. Курчалой от 120-летнего Мусы Тазабаева.

Кстати, К.З. Чокаев не мог быть знаком с этим мифом, когда писал свою работу «К вопросу бытования образа Прометей в фольклоре чеченцев и ингушей», так как Саид-Магомед Хасиев его опубликовал только спустя десятилетия (Пхъармат 1992, 48-50).

В этом мифе явно улавливается взаимопроникновение разножанровых элементов в структуру одного сюжета: сказки, легенды и мифа. На это явление еще никто из ученых не обратил внимание. А он того стоит. Прежде всего отметим, что в этом мифе отражено время, когда на земле властвовал матриархат, об этом красноречиво говорит образ властной женщины-царицы.

...Сá, младший из сыновей царицы, вместе с другом-орлом (аьрзу) пока рос и мужал уже успел побывать во всех мирах. Он видел везде горести людей и долго упрашивал свою мать поделиться с ними огнем. Но мать оставалась непреклонной. Тогда юноша решил помочь людям против воли матери. Узнав о его благородном намерении, его старший брат тайно от матери подготовил полую палочку с вложенным в нее угольком. Дальнейшие события точь-в-точь повторяют широко известные элементы сюжетов, характерных для чеченских сказок. Сá садится на орла, на правое крыло которого нагружено двенадцать туш быков, а на левое крыло – двенадцать мехов воды, и они двигаются в путь.

Когда они поднялись в другой мир, орел сказал, что ноша огня ему не под силу, но в это время из палочки выпал один уголек, образовав отверстие в ней сбоку.

Так они поднимались из нижнего мира в верхний. В каждом мире из трубки выпадало по угольку, и пламя теряло силу жара.

Наконец, поднимаясь на самый верхний, в наш, мир (чеч.: вайн лаьтта тӀе), утомленному орлу не хватило обычных запасов, а погоня, посланная матерью, настигала. Орел сказал: «кь-а-а-кь», где по уговору Сá должен был дать орлу очередную порцию мяса, но мяса уже не было. Тогда Сá, разорвал свою грудь, вырвал печень и им скормил орла.

Так огонь попал на землю, к людям.

У чеченцев считается, что так образовалась свирель (цӀуза) с восемью отверстиями (цӀоп), диаметры которых сверху вниз уменьшаются, так как сила

(жар) угольков постепенно уменьшалась. Поэтому считается, что огонь ада преисподней в девять раз жарче земного огня. «Цешт» же девять раз сильнее любого сорта древесного угля, так как «цешт» – это угли от головешек (хаштиг) из первичного очага царицы. Эти головешки были в то время единственным оружием, и многочисленные преследователи Са бросали их в него с такой силой, что они глубоко уходили в землю. Остатки этих головешек (хаштигаш), глубоко зарывшиеся в землю, и есть тот уголь «цешт», огонь которого силен как адский (жюьжахатара).

«Цешт» тверд, как камень, хоть дворцы (Галанах) возводи, черен, как первичный мрак, и блестит, как молния на ночном небосводе.

Здесь мы также узнаем, как зародился такой широко известный сегодня музыкальный инструмент под названием шедаг «свирель». А чего стоит окутанное легендой возникновение угля под названием цешт...

Словом, мифология, в том числе и чеченская, заслуживает того, чтобы ею заниматься всерьез.

Если обе версии верны, то можно прийти к выводу, что язык и древняя мифология Греции испытали на себе заметное влияние кавказского этнического мира. А это не могло не наложить отпечаток и на культуру древнего народа.

Завершая работу, нам хотелось бы привести слова академика Н.Я. Марра: «...В греческом, – писал он, – такие простые слова, как «душа», «брат», «море» являются яфетическими». Добавим лишь, что доказательства утверждения ученого равноценны не на основе всех кавказских языков. Одни более изменились за историю своего существования, другие – менее. А потому то, что мы сегодня обнаруживаем в чеченском языке, не может не заинтересовать, так как это свидетельствует о давно состоявшихся, но до пор не забытых народами тесных исторических контактах.

Литература

Нашхоев 2002 – Нашхоев Р., Загадки Пхьармата. Диалоги о необычном. Книга первая. Москва.

Пхьармат 1992 – Пхьармат // Научно-публицистический журнал «Пхьармат», №1. Грозный.

Чокаев 1992 – Чокаев К.З., К вопросу бытования образа Прометея в фольклоре чеченцев и ингушей // – Научно-публицистический журнал «Пхьармат», №1. Грозный.

Чокаев 1992 – Чокаев К.З., Еще раз о Прометее в чеченском фольклоре. Научно-публицистический журнал «Пхьармат», № 2. Грозный.

Чокаев 2004 – Чокаев К.З., Где жил Прометей? Грозный.

ო. ჯამბეკოვი (გროზნო)

ცეცხლის მოტაცების პრობლემა ჩეჩნურ ფოლკლორში

ფჰარმათის შესახებ არსებული რამდენიმე ჩეჩნური მითის მასალის საფუძველზე ნაშრომში დასმულია საკითხი ბერძნული პრომეთეს ზოგი ნიშან-თვისების მნიშვნელოვან მსგავსებაზე ჩეჩნურ ფჰარმათთან. ნაშრომში მოხმობილი ეთნონიმების, ტოპონიმების, ჩეჩნური მითების წარმომავლობა საბოლოოდ დადგენილი არ არის. ჩვენ მიერ წარმოდგენილია მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზა, რომელიც ეფუძნება ჩვენთვის ხელმისაწვდომ ნახურ და სხვა იბერიულ-კავკასიურ ხალხთა ლინგვო-ეთნოლოგიურ მასალას.

საკითხის შემდგომი გაღრმავებული შესწავლა ახლებურად გააშუქებს მრავალ პრობლემას, რომლებიც ეხება კავკასიისა და ხმელთა შუა ზღვის ქვეყნების კულტურულ ურთიერთობებს.

O. Jambekov (Grozny)

Problem of Fire Stealing in Chechen Folklore

Summary

On the basis of some Chechen myths about Pharmat (prototype of Greek Prometheus) the paper discusses the important similarity of Greek Prometheus' features with Chechen Pharmat. The Origin of ethnonyms, toponyms, Chechen myths represented in the work is not completely established.. I represent only a work hypothesis that is based on lingua-cultural material of the Nakh and other Iberian-Caucasian peoples.

The following deep studying of the issue will newly clarify many problems which concern the cultural relations of the countries of the Caucasus and the Mediterranean Sea.